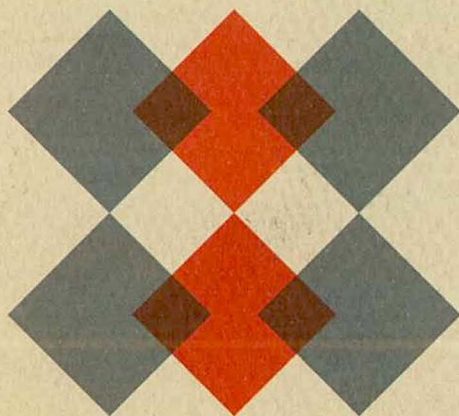

ULRICH DUCHROW – FRANZ JOSEF HINKELAMMERT

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ, ΟΧΙ ΓΙΑ ΤΟ ΚΕΡΔΟΣ

Έναλλακτικές στήν παγκόσμια τυραννία
τοῦ κεφαλαίου

Μετάφραση
Θοδωρῆς Δρίτσας, Κώστας Σπαθαράκης

ΑΡΤΟΣ ΖΩΗΣ

Ὁ Οὐλριχ Ντοῦχρο γεννήθηκε τό 1935 στό Ἀνώβερο. Ἀπό τό 1984 διδάσκει συστηματική θεολογία στό Πανεπιστήμιο τῆς Χαϊδελβέργης. Εἶναι ἐκ τῶν συνιδρυτῶν τοῦ Kairos Europa, ἐνός εὐρωπαϊκοῦ μή ἱεραρχικοῦ δικτύου πού στόχο ἔχει νά προαγάγει τή συνεργασία μεταξύ Ἐκκλησιῶν, κοινωνικῶν κινήματων, συνδικαλιστικῶν ἐνώσεων καί μή κυβερνητικῶν ὀργανώσεων πρός τήν κατεύθυνση μιᾶς πιό δίκαιης καί ἀνεκτικῆς κοινωνίας. Κυριότερα βιβλία του: *Christenheit und Weltverantwortung. Traditions-geschichte und systematische Struktur der Zweireichelehre* (1970), *Weltwirtschaft heute. Ein Feld für Bekenkende Kirche?* (1986), *Alternativen zur kapitalistischen Weltwirtschaft. Biblische Erinnerung und politische Ansätze zur Überwindung einer lebensbedrohenden Ökonomie* (1994).

Ὁ Φράντς Γιόζεφ Χινκελάμμερτ γεννήθηκε τό 1931 στό Ἐρμστέππεν τῆς Γερμανίας. Εἶναι οἰκονομολόγος καί θεολόγος, καί ἡ σκέψη του ἐντάσσεται στό ρεῦμα τῆς θεολογίας τῆς ἀπελευθέρωσης. Δίδαξε στό Καθολικό Πανεπιστήμιο τῆς Χιλῆς ἀπό τό 1963 μέχρι τό πραξικόπημα τοῦ Πινοσέτ (1973). Ἐργάστηκε στό Departamento Ecuaménico de Investigaciones στό Σάν Χοσέ τῆς Κόστα Ρίκα, ἕνα Ἰνστιτούτο πού στόχο ἔχει τήν ἐρμηνεία καί τήν κριτική ἀνάλυση τῆς κοινωνίας, τῆς οἰκονομίας, τῆς πολιτικῆς καί τῆς θρησκείας, στό πνεῦμα τῆς θεολογίας τῆς ἀπελευθέρωσης. Κυριότερα βιβλία του: *Die ideologischen Waffen des Todes: zur Metaphysik des Kapitalismus* (1985), *Kritik der utopischen Vernunft: eine Auseinandersetzung mit den Hauptströmungen der modernen Gesellschaftstheorie* (1994), *Kultur der Hoffnung. Für eine Gesellschaft ohne Ausgrenzung und Naturzerstörung* (1999).

**ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ, ΟΧΙ ΓΙΑ ΤΟ ΚΕΡΔΟΣ
ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΤΥΡΑΝΝΙΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ**

Οι Έκδόσεις Άρτος Ζωής
ἀνήκουν στό
ΛΥΜΠΕΡΟΠΟΥΛΕΙΟ ΙΔΡΥΜΑ
Άρτος Ζωής
Μπουμπουλίνας 28, 106 82 Άθήνα
Τηλ.: 210 88 24 547 – Fax: 210 82 28 791
e-mail: artos@otenet.gr
www.artoszoes.gr

Τό Διοικητικό Συμβούλιο τοῦ Ἰδρύματος:

Σταῦρος Ζουμπουλάκης	Πρόεδρος
Άντώνιος Δικαῖος	Γραμματέας
Δημήτριος Πασσάκος	Ταμίας
Ἰωάννης Σεργόπουλος	Σύμβουλος
Πέτρος Γιατζάκης	Σύμβουλος
Εὐάγγελος Καλογερόπουλος	Σύμβουλος
Παντελής Καλαϊτζίδης	Σύμβουλος

Τίτλος πρωτοτύπου: Ulrich Duchrow – Franz J. Hinkelammert, *Property for People, Not for Profit.*

Alternatives to the Global Tyranny of Capital

© Ulrich Duchrow – Franz J. Hinkelammert

© Άρτος Ζωής 2010 γιά τήν ἐλληνική ἐκδοση

Διορθώσεις: Θοδωρῆς Δρίτσας καί Κώστας Σπαθαράκης

Σχεδιασμός ἐξαφύλλου: Βάσω Ἀβραμοπούλου

Ἐπεξεργασία κειμένου, σελιδοποίηση:

Ἰωάν. Σαντοριναῖος & Σία Ε.Ε.

ISBN: 978-960-8053-42-7

Ούλριχ Ντοϋχρο – Φράντς Γ. Χινκελάμμερτ

**ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ,
ΟΧΙ ΓΙΑ ΤΟ ΚΕΡΔΟΣ**

Έναλλακτικές στήν παγκόσμια τυραννία τοῦ κεφαλαίου

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Θοδωρῆς Δρίτσας
Κώστας Σπαθαράκης

ΑΡΤΟΣ ΖΩΗΣ

Ἄθῆνα 2013

Περιεχόμενα

Προλόγισμα τοῦ Κόνραντ Ράιζερ	11
Πρόλογος	15
Πρόλογος στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση	17
Εἰσαγωγή	19
Κεφάλαιο 1ο: Ἡ ἀπόλυτη κυριότητα δημιουργεῖ φτώχεια, χρέη καὶ δουλεία: οἱ καταβολές τῆς ἰδιοκτησιακῆς οἰκονομίας στὴν ἀρχαιότητα καὶ οἱ βιβλικές ἐναλλακτικές	23
• Ἀρχαία Ἑλλάδα	28
• Ρώμη	33
• Ὁ ἀρχαῖος Ἰσραήλ, τὸ κίνημα τοῦ Ἰησοῦ καὶ ἡ ἀρχέγονη Ἐκκλησία ὡς πειραματικὲς μορφές μιᾶς ἐναλλακτικῆς κουλτούρας	36
Κεφάλαιο 2ο: Homo homini lupus: ἡ ἐμφάνιση τῆς καπιταλιστικῆς, κτητικῆς κοινωνίας τῆς ἀγορᾶς στὴ νεωτερικότητα	55
• Ἡ ἰδιοκτησία καὶ οἱ συνέπειές της	58
• Ἡ πρώτη συνολικὴ θεωρία γιὰ τὴν κτητικὴ κοινωνία τῆς ἀγορᾶς: Τόμας Χόμπς	62
Κεφάλαιο 3ο: Τζών Λόκ: ἡ διαστρέβλωση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ἐν ὀνόματι τῆς ἀστικῆς ἰδιοκτησίας	73
• Ὁ κόσμος τοῦ Τζών Λόκ	75
• Τὸ κύριο ἐπιχείρημα τοῦ Λόκ: ἐξοντῶστε ὅσους καταπατοῦν τὴν ἰδιοκτησία	78
• Ἡ κατάσταση πολέμου	83
• Ἡ νομιμοποίηση τῆς καταναγκαστικῆς ἐργασίας μέ τὴ μορφή τῆς δουλείας	90

• Η νόμιμη καταλήστευση των ιθαγενών λαών της Βόρειας Αμερικής	94
• Η μέθοδος με την οποία ο Λόκ συνάγει τα ανθρώπινα δικαιώματα από την ιδιοκτησία	101
• Η ανάκτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο μετανεωτερικό πλαίσιο	108
Κεφάλαιο 4ο: Η απόλυτη αγορά: πώς ο παγκοσμιοποιημένος καπιταλισμός καταργεί τη δέσμευση για τη συντήρηση της ζωής	115
• Ο αγώνας να θεσπιστεί ή ευθύνη των κατόχων ιδιοκτησίας έναντι της κοινωνίας και τό παράδειγμα του γερμανικού συντάγματος	115
• Η καταστροφή της φύσης και της κοινωνικής συνοχής από την ατομική ιδιοκτησία στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης	132
Κεφάλαιο 5ο: Η πτώση των Δίδυμων Πύργων:	
ή έπιβολή της απόλυτης αγοράς μέσω της απόλυτης αυτοκρατορίας	157
• Ο αγώνας για την απόλυτη εξουσία	163
• Τό μέτρο του καλού και του κακού καταρρέει	168
• Ο παγκόσμιος έμφύλιος πόλεμος	174
• Από την άπελπισία στην απόγνωση	179
• Υπάρχει διέξοδος;	190
Κεφάλαιο 6ο: Πρέπει να αναπτυχθεί ή παραγωγή που προάγει τη ζωή και όχι ή καπιταλιστική ιδιοκτησία: λατινοαμερικάνικες προσεγγίσεις μιās νέας θεωρίας της εξάρτησης	195
• Η αναπτυξιακή πολιτική ως μιά πολιτική για την οικονομική μεγέθυνση	199
• Η νέα πόλωση του κόσμου	201
• Τά προβλήματα μιās γενικευμένης αναπτυξιακής πολιτικής	208
Κεφάλαιο 7ο: Ένας άλλος κόσμος είναι έφικτός: αναδομώντας τό σύστημα της ιδιοκτησίας από τά κάτω, στην προοπτική της ζωής και του κοινού καλού	215
• Τί σημαίνει ζωή και κοινό καλό;	215
• Πώς μπορεί τό σύστημα της ιδιοκτησίας να ανοικοδομηθεί από τά κάτω;	224

Κεφάλαιο 8ο: Θεός ἢ Μαρμωνᾶς; Ἡ μαρτυρία τῶν Ἐκκλησιῶν καί τὰ κοινωνικά κινήματα	283
• Τά κοινωνικά κινήματα	283
• Τό οἰκουμενικό πλαίσιο	285
• Πρός μιὰ ὁμολογούσα Ἐκκλησία;	290
• Τά πολιτικά αἰτήματα τῆς Ἐκκλησίας γιά ἕνα νέο σύστημα ἰδιοκτησίας	303
Ἐπίμετρο στήν ἑλληνική ἔκδοση	311
I. Νέες θεωρητικές ἐξελίξεις	311
II. Ἀποκτᾶ ἡ χριστιανική οἰκουμένη προφητική ἀποστολή;	316
Παράρτημα I: Ὅχι στήν ἐμπορική κατοχύρωση τῆς ζωῆς	323
Παράρτημα II: Ἡ Διακήρυξη τῆς Κοτσαμπάμπα	326
Παράρτημα III: «Ζωή μέ δικαιοσύνη καί εἰρήνη». Πρόταση διακήρυξης πού υπέβαλε τό Οἰκουμενικό Δίκτυο τῆς Γερμανίας στό Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν	328

Κόνραντ Ράιζερ

Προλόγισμα

Τά τελευταία χρόνια έχουν δημοσιευτεί πολλά βιβλία πού διατυπώνουν κριτικές αναλύσεις για τόν παγκόσμιο καπιταλισμό. Έξετάζουν τίς ιστορικές καί πολιτικές συνθήκες πού συνέβαλαν στην άνάδυση τῆς οίκονομικῆς παγκοσμιοποίησης. Δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στίς συνέπειες πού ἔχει ἡ οίκονομική παγκοσμιοποίηση, ὑπό τή μορφή τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ, γιά τά μή προνομιούχα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ, ἰδίως στίς χώρες τοῦ Νότου σέ ὀλόκληρο τόν κόσμο. Ἡ συζήτηση σταδιακά μετατοπίστηκε ἀπό τήν κριτική ἀνάλυση πρὸς τήν ἀναζήτηση ἐναλλακτικῶν προτάσεων. Τό Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ ἀποτέλεσε ἕνα πλαίσιο πού ἐπιτρέπει στίς ποικίλες προσπάθειες εὔρεσης ἐναλλακτικῶν νά ἐνώσουν τίς δυνάμεις τους. Τό σύνθημά του «Ἐνας ἄλλος κόσμος εἶναι ἐφικτός» σηματοδοτεῖ τή μετάβαση ἀπό ἕνα κίνημα ἐναντία στήν παγκοσμιοποίηση πρὸς μιά προσπάθεια διαμόρφωσης ἑνός μοντέλου ἐναλλακτικῆς παγκοσμιοποίησης.

Τό βιβλίον τῶν Οὐλριχ Ντοῦχρο καί Φράντς Γιόζεφ Χινκελάμμερτ ἔχει στόχο νά ἐνισχύσει αὐτήν τήν ἐποικοδομητική προοπτική. Ὡστόσο οἱ συγγραφεῖς θεμελιώνουν τίς ἐναλλακτικές προτάσεις τους σέ μιά διεισδυτική ιστορική καί φιλοσοφική ἀνάλυση τῶν καταβολῶν τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ. Εἶναι πεπεισμένοι ὅτι ἡ δυναμική τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ ὀφείλεται σέ μιά θεμελιώδη ἀλλαγὴ στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο κατανοοῦμε τήν ἔννοια τῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ ἰδιοκτησία δέν καθορίζεται πλέον ἀπό τή χρήση της γιά τή συντήρηση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς στό πλαίσιο μιᾶς κοινότητας, ἀλλά προσανατολίζεται στήν παραγωγή οίκονομικοῦ ὀφέλους. Ἡ ἰδιοκτησία πού μπορεῖ νά παράγει κέρδος ἔχει γίνει κεφάλαιο. Σύμφωνα μέ τούς συγγραφεῖς, ἡ φιλοσοφική καί ἐννοιολογική βάση αὐτοῦ τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς παραδοσιακῆς λειτουργίας πού ἔχει ἡ ἰδιοκτησία στίς

Ὁ Konrad Raiser (γεν. 1938) εἶναι θεολόγος καί διδάσκει συστηματική θεολογία στό Πανεπιστήμιο τοῦ Μπόχουμ. Μεταξὺ 1992 καί 2003 διετέλεσε γενικός γραμματέας τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν.

άνθρωπινες κοινωνίες τέθηκε από τόν Τζών Λόκ μετά τήν Ἐνδοξη Ἐπανάσταση στήν Ἀγγλία (1688) καί θεσμοθετήθηκε στό σύνταγμα τῶν ΗΠΑ. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ἄνοιξε ὁ δρόμος γιά τήν ἀπεριόριστη συσσώρευση ἰδιοκτησίας, πού ἀποτελεῖ τό βασικό χαρακτηριστικό τοῦ καπιταλισμοῦ.

Στά τρία κεντρικά κεφάλαια τοῦ βιβλίου διατυπώνεται μιά ὀξυδερκής κριτική ἀνάλυση τῆς ἐπικράτησης τῆς «ἀπόλυτης ἀγορᾶς» ὡς συνέπεια τῆς παγκοσμιοποίησης τοῦ καπιταλισμοῦ. Τά τεκμήρια ἀντλοῦνται ἐν μέρει ἀπό τίς ἐξελίξεις στή νομοθεσία καί τήν οἰκονομική πολιτική στή Γερμανία καί ἐν μέρει ἀπό τήν ἐμπειρία τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Οἱ τρομοκρατικές ἐπιθέσεις στούς Δίδυμους Πύργους τοῦ Παγκόσμιου Κέντρου Ἐμπορίου καί στό Πεντάγωνο καί ἡ ἐπακόλουθη κήρυξη τοῦ «πολέμου κατά τῆς τρομοκρατίας» ἐρμηνεύονται ὡς συμπτώματα τοῦ (αὐτο)καταστροφικοῦ χαρακτήρα τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ, ὁ ὁποῖος γεννᾷ ἕναν φαῦλο κύκλο βίας.

Καί οἱ δύο συγγραφεῖς ἔχουν συμμετάσχει σέ κοινωνικά κινήματα τόσο στή Λατινική Ἀμερική ὅσο καί στήν Εὐρώπη, ἰδίως στή Γερμανία, καί ἔχουν ἐμπνευστεῖ ἀπό τήν παράδοση τῆς «προφητικῆς κριτικῆς» τοῦ παγκόσμιου οἰκουμενικοῦ κινήματος. Σέ αὐτό τό πλαίσιο, ἐπιχειροῦν νά ἀποκαταστήσουν τήν οἰκονομική καί ἠθική ὀρθότητα τῆς ἀντίληψης περί ἰδιοκτησίας πού ἔχει τίς ρίζες της τόσο στήν ἑλληνική ἀρχαιότητα (στόν Ἀριστοτέλη) ὅσο καί στή βιβλική παράδοση, καί ἡ ὁποία διατήρησε τήν ἠθική της ἐγκυρότητα μέχρι τόν ὕστερο Μεσαίωνα. Ἐν προκειμένῳ, ἡ νομιμότητα τῆς χρήσης τῆς ἰδιοκτησίας κρίνεται μέ βάση τό κατά πόσον ἐξυπηρετεῖ ἐντέλει τό συλλογικό καλό τῆς κοινότητας. Ἡ ἀπεριόριστη συσσώρευση ἰδιοκτησίας θεωρεῖται ἐπικίνδυνη γιά τή βιωσιμότητα τῆς ἀνθρώπινης κοινότητας.

Μιά ἠθική μέ κέντρο τῆ ζωῆ ἀναγνωρίζει τό κοινό καλό ὡς κατευθυντήρια ἀξία καί ἀποβλέπει στή βιωσιμότητα τῆς ἀνθρώπινης κοινότητας σέ ἀρμονία μέ τόν φυσικό κύκλο τῆς ζωῆς, καί ἔτσι γίνεται τό κριτήριο γιά τήν ἀναζήτηση ἐναλλακτικῶν προτάσεων ἔναντι τοῦ κυρίαρχου συστήματος τῆς κοινωνίας τῆς ἀγορᾶς, ἡ ὁποία στηρίζεται στήν ἀντιμετώπιση τῆς ἰδιοκτησίας ὡς κεφαλαίου. Τό *Ἴδιοκτησία γιά τοὺς ἀνθρώπους, ὄχι γιά τό κέρδος* ἀποτυπώνει τίς βασικές θέσεις αὐτῆς τῆς ἔρευνας. Ἡ πραγματική ζωῆ βιώνεται στίς τοπικές κοινωνίες. Αὐτό εἶναι τό πλαίσιο ὅπου γίνεται πιό φανερό ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν ἀνθρώπινων κοινοτήτων καί τοῦ φυσικοῦ κύκλου τῆς ζωῆς. Τό τοπικό-περιφερειακό ἐπίπεδο συνεπῶς καθίσταται τό ἐπίκεντρο γιά τή διατύπωση ἐναλλακτικῶν ἔναντι τοῦ

πνεύματος, τῆς λογικῆς καί τῆς πρακτικῆς τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ. Φυσικά ἡ ἀναζήτηση ἐναλλακτικῶν μέ στόχο τήν προώθηση μιᾶς πραγματικῆς ἀλλαγῆς δέν μπορεῖ νά περιορίζεται στό τοπικό ἐπίπεδο. "Ὅλες οἱ μορφές ἰδιοκτησίας, ἀπό τήν ἀτομική ἰδιοκτησία μέχρι τήν κυριότητα ἐπί τῶν θεμελιωδῶν στοιχείων τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, ὅπως ἡ γῆ, ἡ ἐργατική δύναμη, ἡ ἐνέργεια, τό νερό καί ὁ ἀέρας, ἀλλά ἐπίσης ἡ γνώση καί, πάνω ἀπό ὅλα, τό χρῆμα, ἐξετάζονται κριτικά μέ σκοπό τήν οἰκοδόμηση ἑνός συστήματος ἰδιοκτησίας ἀπό τά κάτω, ὑπό τήν προοπτική τῆς ζωῆς καί τοῦ κοινοῦ καλοῦ.

Τό βιβλίο ὀλοκληρώνεται μέ μία σύντομη παρουσίαση τῶν κριτικῶν κοινωνικῶν κινήματων καί πρωτοβουλιῶν πού ἐμφανίστηκαν στό πλαίσιο τοῦ οἰκουμενικοῦ κινήματος. Ἰδιαίτερη ἔμφαση ἀποδίδεται στήν *processus confessionis* (διαδικασία ὁμολογίας) ἐναντία στήν παγκόσμια οἰκονομική ἀδικία καί τήν καταστροφή τῆς φύσης, ἡ ὁποία ξεκίνησε μέ τήν Παγκόσμια Ἐνωση Μεταρρυθμισμένων Ἐκκλησιῶν (*World Alliance of Reformed Churches*) τό 1997. Αὐτή ἡ πρωτοβουλία ἀποτελεῖ τή βάση ἐντατικῆς συνεργασίας μεταξύ τῶν διαφόρων ὀργανώσεων τοῦ οἰκουμενικοῦ κινήματος καί τῶν Ἐκκλησιῶν πού συμμετέχουν σέ αὐτές σέ διάφορες περιοχές τοῦ κόσμου. Ὁ Οὐλριχ Ντουῦχρο θέτει ἐδῶ ἐκ νέου τό ἐρώτημα πού τόν ἀπασχόλησε καί σέ προηγούμενα κείμενά του, δηλαδή μήπως οἱ Ἐκκλησίες θά ἔπρεπε νά θεωρήσουν ὅτι οἱ παγκόσμιες δομές τῆς οἰκονομικῆς ἀδικίας ἀπαιτοῦν μιᾶ προφητική ὁμολογία πίστεως, ὅπως ἀκριβῶς οἱ ὀλοκληρωτικές ἀξιώσεις τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ ἢ τό σύστημα τοῦ Ἀπαρτχάιντ.

Οἱ δύο συγγραφεῖς συμβάλλουν οὐσιαστικά στήν κριτική ἀνάλυση τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ. Ἡ ἀνάδειξη τῆς ἀλλαγῆς στόν τρόπο κατανόησης τῆς ἰδιοκτησίας συμβάλλει στήν ἐμβάθυνση τοῦ κριτικοῦ διαλόγου καί προσφέρει οὐσιώδη κριτήρια γιά τήν ἠθική κρίση. Ἀκόμη καί ὅσοι θά θεωροῦσαν μή ρεαλιστικό καί οὐτοπικό τόν πλήρη ἀναπροσανατολισμό τῆς κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς χρήσης τῆς ἰδιοκτησίας θά βροῦν στό βιβλίο αὐτό πολλές ρεαλιστικές προτάσεις πού μποροῦν νά ἀνοίξουν τό δρόμο σέ μιᾶ ἐναλλακτική κοινωνική καί οἰκονομική τάξη. Ἀλλά, πάνω ἀπό ὅλα, τό βιβλίο ἀποτελεῖ μιᾶ ἔγκυρη καί πειστική ἀνασκευή τῆς ἀντίληψης ὅτι δέν ὑπάρχει καμία ἐναλλακτική ἔναντι τοῦ συστήματος τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ. Καί τό μήνυμά του εἶναι ἕνα μήνυμα ἐλπίδας καί ἐνθάρρυνσης – γιά χάρη τῆς ζωῆς.

Πρόλογος

Τό βιβλίό αυτό γράφτηκε στήν Κόστα Ρίκα μεταξύ Αύγουστου και Νοεμβρίου 2001, έπειτα από πολλά χρόνια προετοιμασίας. Στο διάστημα αυτό συνέβησαν τά γεγονότα τής 11ης Σεπτεμβρίου. Στή Λατινική Άμερική ή ήμέρα αυτή φέρνει στή μνήμη τήν ολοκλήρωση τό 1973 τοῦ σχεδίου τοῦ Νίξον και τοῦ Κίσσιγγκερ γιά τή συστηματική ἀποσταθεροποίηση τής Χιλῆς, πού εἶχε στόχο νά ἀνατρέψει τόν δημοκρατικά ἐκλεγμένο σοσιαλιστή πρόεδρο Σαλβαδόρ Άλιέντε.¹ Μιά ομάδα ἐπίορκων στρατιωτικῶν, σέ συνεργασία μέ τή CIA, κατάφερε νά δολοφονήσει τόν στρατηγό Σνάιντερ, πού ἦταν πιστός στόν πρόεδρο. Ἐπειτα ή ἀεροπορία βομβάρδισε τό μέγαρο Λά Μονέδα, τήν ἔδρα τής κυβέρνησης στό Σαντιάγο. Σύννεφα καπνοῦ ὑψώθηκαν ὁ Άλιέντε δολοφονήθηκε. Ὁ στρατηγός Πινοσέτ, ἕνας δικτάτορας ἐλέω Ουάσιγγκτον, προσέλαβε τόν Μίλτον Φρήντμαν τής Οἰκονομικῆς Σχολῆς τοῦ Σικάγο γιά νά σχεδιάσει τό πρῶτο αὐστηρά νεοφιλελεύθερο οἰκονομικό πρόγραμμα, πρὶν ἀκόμη και ἀπό ἐκεῖνα τής Μάργκαρετ Θάτσερ και τοῦ Ρόναλτ Ρήγκαν. Ἡ φάση τής νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης κατά τήν ὁποία ἐπεκτάθηκε και κορυφώθηκε ὁ *Οἰκονομικός τρόμος*² ἐγκαινιάστηκε μέ τήν ἀρωγή τής κρατικῆς τρομοκρατίας τῶν ΗΠΑ.

Τήν 11η Σεπτεμβρίου 2001 ὑψώθηκαν και πάλι σύννεφα καπνοῦ στόν οὐρανό, αὐτή τή φορά πάνω ἀπό τήν Ουάσιγγκτον και τή Νέα Ὑόρκη, πού ἐπίσης προκλήθηκαν ἀπό ἀεροπλάνα τρομοκρατῶν. Στή Λατινική Ἄμερική τό πένθος συγχωνεύτηκε μέ τίς μνημές τοῦ 1973. Τό ἐρώτημα εἶναι τό ἐξῆς: πῶς μπορούμε νά υπερβοῦμε τόν φαῦλο κύκλο τής ἱμπεριαλιστικῆς τρομοκρατίας, τής παγκόσμιας οἰκονομίας και τής φονταμενταλιστικῆς ἀντίστασης σέ αὐτές; Τό βιβλίό αὐτό ἐπιχειρεῖ νά βρεῖ ἀπαντήσεις σέ αὐτό τό δίλημμα.³

Ἡ κεντρική ἰδέα προέκυψε στό πλαίσιο ἑνός τετράμηνου ἐρευνητικοῦ σεμιναρίου μέ θέμα «Παγκοσμιοποίηση και ἀνθρώπινα δικαιώματα», πού διοργανώθηκε

¹ Βλ. Chr. Hitchens, *The Trial of Henry Kissinger*, Verso, Λονδίνο 2001.

² V. Forrester, *The Economic Horror*, Blackwell, Ὁξφόρδη 1999.

³ Βλ. ἐπίσης τό ἀφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Departamento Ecuemónico de Investigaciones (DEI) *Pasos*, τχ. 98, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2001.

ἀπό τό Departamento Ecuménico de Investigaciones (DEI) στήν Κόστα Ρίκα. Τά κεφάλαια 1, 2, 4, 7 καί 8 γράφτηκαν ἀρχικά ἀπό τόν Ούλριχ Ντουῆρο καί τά κεφάλαια 3, 5 καί 6 ἀπό τόν Φράντς Γ. Χινκελάμμερτ· στή συνέχεια τά συζητήσαμε μεταξύ μας καί προχωρήσαμε στίς ἀπαραίτητες ἀναθεωρήσεις. Εὐχαριστοῦμε τούς συναδέλφους μας στό DEI, Wim Dierckxsens, Germán Gutiérrez καί Pablo Richard, ὅπως ἐπίσης καί τούς συμμετέχοντες στό σεμινάριο ἀπό διάφορες χῶρες τῆς Κεντρικῆς καί τῆς Νότιας Ἀμερικῆς. Εὐχαριστίες χρωστοῦμε ἐπίσης στήν Ulrike Duchrow, γιά τήν κριτική καί τίς ὑποδείξεις της, καί στούς μεταφραστές, κυρίως στήν Elaine Griffiths. Ἡ Elaine δέν μετέφρασε μόνο τά κεφάλαια 1, 3, 7 καί 8, ἀλλά ἐπιμελήθηκε καί τίς μεταφράσεις τοῦ Páraic Réamonn (κεφ. 2 καί 6), τῆς Trish Davie (κεφ. 4) καί τοῦ Michael Marten (κεφ. 5).

Ὁ διεθνῆς χαρακτήρας τῆς παρούσας μελέτης εἶναι προφανῆς, καθὼς τό ζήτημα ἀνέκυψε ἀπό τήν ἐκστρατεία τοῦ Kairos Europa, ἐνός κινήματος πολιτῶν γιά τήν οἰκονομική δικαιοσύνη, καί ἀπό τή διαδικασία μαρτυρίας τοῦ Παγκόσμιου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν, τῆς Παγκόσμιας Ἐνωσης Μεταρρυθμισμένων Ἐκκλησιῶν καί τῆς Παγκόσμιας Λουθηρανικῆς Ὁμοσπονδίας, γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς παγκόσμιας οἰκονομικῆς ἀδικίας καί τῆς οἰκολογικῆς καταστροφῆς. Εὐχαριστοῦμε ὅλους ὅσους ἔκαναν πολύτιμες προτάσεις, ἰδίως τόν Μπόμπ Γκούτζβαρτ (Bob Goudzwaard) καί τόν Μάρτιν Ρόμπρα (Martin Robra). Ἐλπίζουμε ὅτι τό ἀνά χεῖρας βιβλίο θά ἀποτελέσει μιά συμβολή στίς οἰκουμενικές διαδικασίες πού ἐνθαρρύνουν τίς Ἐκκλησίες ὅλου τοῦ κόσμου νά λάβουν πιό σαφή θέση ὑπέρ τῶν θυμάτων τοῦ σημερινοῦ συστήματος – μιά προσπάθεια πού ἔχει σαφῆ ἐρείσματα στή Γραφή. Οἱ Ἐκκλησίες καλοῦνται νά προβάλουν ἀντίσταση στό σύστημα καί νά ἐργαστοῦν γιά νά βροῦν πρακτικές ἐναλλακτικές, συμμαχώντας μέ τά κοινωνικά κινήματα καί δίνοντας ἔτσι μαρτυρία τῆς πίστεως τους στόν Θεό τῆς ζωῆς.

Ἀφιερώνουμε τό βιβλίο στά ἐγγόνια μας καί στό μέλλον τῆς ζωῆς.

ΟΥΛΡΙΧ ΝΤΟΥΧΡΟ καί ΦΡΑΝΤΣ Γ. ΧΙΝΚΕΛΑΜΜΕΡΤ

Σάν Χοσέ, Κόστα Ρίκα

Πρόλογος στην ελληνική έκδοση

Τή στιγμή πού γράφουμε αυτόν τόν πρόλογο, ή Έλλάδα έχει βρεθεί στό ευρωπαϊκό επίκεντρο τοῦ δεύτερου γύρου τῆς παγκόσμιας οικονομικῆς κρίσης. Ὁ πρῶτος γύρος τῆς κρίσης ἔλαβε χώρα τό 2007-2008, ὅταν ἔσκασε ἡ φούσκα τῆς χρηματοπιστωτικῆς κερδοσκοπίας καί τό παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα βρέθηκε στά πρόθυρα τῆς κατάρρευσης. Οἱ κυβερνήσεις τό ἔσωσαν κοινωνικοποιώντας τίς ζημιές τῶν κεφαλαιοκρατῶν, πού εἶχαν ιδιωτικοποιήσει τά κέρδη τῆς ανεξέλεγκτης δραστηριότητάς τους. Ἡ διάσωση μέ τή σειρά της ἐπιβάρυνε ὑπέρμετρα τά δημόσια ταμεῖα, ἀκόμη περισσότερο ἀπό ὅ,τι πρίν, ἐνῶ οἱ χρηματοπιστωτικές ἀγορές ἀξιοποίησαν τό φρέσκο χρῆμα καί τίς φτηνές πιστώσεις πού τοὺς παρασχέθηκαν ἀπό τίς κεντρικές τράπεζες, γιά νά συνεχίσουν τήν κερδοσκοπία εἰς βάρος τῶν νομισμάτων, ἰδίως εἰς βάρος τοῦ ευρώ. Ἡ Έλλάδα ὑπῆρξε τό πρῶτο θύμα καί ἔφτασε στά ὅρια τῆς χρεοκοπίας. Καί πάλι οἱ κυβερνήσεις τῆς Ευρωπαϊκῆς Ἐνωσης, μαζί μέ τό Διεθνές Νομισματικό Ταμεῖο, ἐγγυήθηκαν τή διάσωση τῆς Ἐλλάδας, ἐπιβάλλοντας ὅμως σκληρές διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις εἰς βάρος τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων, ἀντί νά ἀναδιαρθρώσουν τό σύνολο τοῦ χρηματοπιστωτικοῦ συστήματος μέ γνώμονα τό κοινό καλό, καί ἀντί νά ὑποχρεώσουν τοὺς ἰδιοκτῆτες κεφαλαίου καί τοὺς ὑπαλλήλους τους, τίς τράπεζες καί τά ἐπενδυτικά ταμεῖα, νά πληρώσουν τό τίμημα.

Ἀποδείχτηκαν λοιπόν προφητικές οἱ ἀναλύσεις γιά τό νεοφιλελεύθερο καπιταλιστικό σύστημα πού διατυπώσαμε σέ αὐτό τό βιβλίο καί τίς ὁποῖες ἔχουν παρουσιάσει, τά τελευταῖα χρόνια, πολλοί ἄλλοι συγγραφεῖς πού υἱοθετοῦν μιά κριτική σκοπιά. Ἐπιπλέον οἱ κυβερνήσεις πού ἔχουν ἐκλεγεί ἀπό τό λαό λειτούργησαν, ἀπό τή δεκαετία τοῦ '80 καί μετά, ὡς ὑπηρέτες τῶν ἰδιοκτητῶν κεφαλαίου καί τῶν ὑπαλλήλων τους ἐνάντια στό λαό. Τό ἀποτέλεσμα τῆς νεοφιλελεύθερης πολιτικῆς τῆς ἀπορρύθμισης, τῆς ἀπελευθέρωσης καί τῆς ιδιωτικοποίησης εἶναι τώρα οἱ ἴδιες οἱ κυβερνήσεις νά ἐκβιάζονται ἀπό αὐτούς τοὺς ὁποίους ὑπῆρτησαν. Οἱ χρηματοπιστωτικές ἀγορές κυριαρχοῦν ἐπί τοῦ τομέα τῆς παραγωγικῆς οἰκονομίας, θέτοντας ὡς στόχο κέρδη τῆς τάξης τοῦ 25% ἢ καί περισσότερο, μέ συνέπεια τήν περικοπή ἐξόδων, μέσω τῆς αὔξησης τῆς ἀνεργίας, τῆς δημιουργίας θέσεων ἐπισφαλοῦς ἐργασίας, τῆς περικοπῆς τῶν μισθῶν κ.λπ. Οἱ ἀγορές ἐκβιάζουν καί

διαφθείρουν κυβερνήσεις· κυριαρχούν στη σφαίρα τῆς κατανάλωσης· επιχειροῦν νά χαλαρώσουν τούς περιβαλλοντικούς κανόνες κ.λπ.

Σήμερα, πιά πολύ ἀπό ποτέ, εἶναι ἀνάγκη οἱ λαοί νά ὀργανωθοῦν, νά οἰκοδομήσουν συμμαχίες ἀλληλεγγύης καί νά καταστήσουν τίς κυβερνήσεις ὑπόλογες, ὑποχρεώνοντάς τις ἐπιτέλους νά διαμορφώσουν μιά νέα οἰκονομική τάξη στήν ὑπηρεσία τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ζωῆς στήν ὁλότητά της. Ὁ καιρός εἶναι τώρα. Οἱ ἄνθρωποι ἀρχίζουν νά ἀφυπνίζονται. Στό ἐπίμετρο τοῦ βιβλίου θά ἀναπτύξουμε περαιτέρω αὐτήν τήν προοπτική.

ΟΥΑΡΙΧ ΝΤΟΥΧΡΟ καί ΦΡΑΝΤΣ Γ. ΧΙΝΚΕΛΑΜΜΕΡΤ

Χαϊδελβέργη/Σάν Χοσέ, Μάιος 2010

Εἰσαγωγή

Ὅποιοι δέν εἶναι μαζί μας εἶναι ἐναντίον μας

Τζώρτζ Μπούς ὁ νεότερος, πρόεδρος τῶν ΗΠΑ

*Ἄν ὑπάρχουν μόνο δύο ἐναλλακτικές,
διάλεξε τήν τρίτη*

Ἄρχαία παροιμία

Κατά τήν περίοδο τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου, τό ζήτημα τῆς ἰδιοκτησίας συνοψιζόταν σέ ἓνα ἀπλό δίλημμα: ἀτομική ἢ κρατική ἰδιοκτησία. Τό δίλημμα αὐτό ὀδηγοῦσε σέ δύο ἐναλλακτικές, πού μόνο φαινομενικά διέφεραν ἢ μία ἀπό τήν ἄλλη: τήν «ἐλεύθερη» οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς καί τόν σοσιαλιστικό κεντρικό σχεδιασμό. Βέβαια μετά ἀπό τή Μεγάλη Ὑφεση τοῦ 1929 οἱ οἰκονομίες τῶν πλούσιων βιομηχανικῶν χωρῶν ἔλαβαν μέτρα κοινωνικῆς πρόνοιας, τουλάχιστον μέχρι τήν ἔλευση τοῦ νεοφιλευθερισμοῦ τῆ δεκαετία τοῦ 1980. Ὡστόσο, μέ τήν πτώση τοῦ τείχους τοῦ Βερολίνου τό 1989, ἀνοιξε ὁ ἀσκός τοῦ Αἴολου καί ἄρχισε καί πάλι νά κυριαρχεῖ στόν πλανήτη τό ἀποκρουστικό πρόσωπο τοῦ καπιταλισμοῦ.

Οἱ καταστροφικές συνέπειες εἶναι ὁρατές σέ ὅλα τά μέρη τοῦ κόσμου, ἰδίως στίς χῶρες πού εἶχαν μέχρι τότε πληγεῖ ἀπό τήν εὐρωπαϊκή ἀποικιοκρατία καί εἶχαν ὑποστεῖ τή λεηλασία τῶν φυσικῶν τους πόρων. Ἄλλά καί στίς χῶρες τοῦ Βορρά, πού εἶχαν ἐπωφεληθεῖ ἀπό αὐτήν τήν κατάσταση, γινόταν ὅλο καί περισσότερο αἰσθητή ἡ παρουσία τῶν ἀχαλίνωτων μηχανισμῶν τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, τῆς δομικῆς ἀνεργίας, τοῦ κοινωνικοῦ αποκλεισμοῦ καί τῆς καταστροφῆς τοῦ κράτους πρόνοιας.

Ὡστόσο ἡ ἀντίσταση πού προβάλλουν σέ αὐτές τίς ἐξελίξεις οἱ λαοί πού πλήττονται γίνεται ὅλο καί πιό ἔντονη καί πολύμορφη. Κινήματα ἰθαγενῶν λαῶν, γυναικῶν, ἀγροτῶν, ἀκτημόνων καί ἀνέργων, σωματείων, οἰκολόγων ἀκτιβιστῶν, ὁμάδων ἀλληλεγγύης καί ὀργανώσεων γιά τά ἀνθρώπινα δικαιώματα ἔχουν ὡς κοινό σημεῖο ἀφετηρίας τό γεγονός ὅτι βιώνουν ἰδιαίτερα ὀδυνηρά τόν πόνο τῆς

καταστροφής. Όλοι εναντιώνονται στά ίδια αίτια: ένα οικονομικό σύστημα που στοχεύει αποκλειστικά στη μεγιστοποίηση του κέρδους και συνεπώς δεν σέβεται καθόλου την ανθρώπινη ζωή και τη φύση, μία πολιτική τάξη που στηρίζει αυτό το σύστημα, και μία ιδεολογία που νομιμοποιείται «ακαδημαϊκά» από τους περισσότερους οικονομολόγους και προπαγανδίζεται, συνειδητά ή άσυνειδητα, από τα περισσότερα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Κατά συνέπεια, η κριτική και η αντίστασή τους στρέφεται όλο και περισσότερο ενάντια στους συνεκτικούς δεσμούς αυτού του συστήματος: το χρηματοπιστωτικό σύστημα, τους θεσμούς που το υποστηρίζουν (τό Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και την Παγκόσμια Τράπεζα), το απελευθερωμένο παγκόσμιο εμπόριο στο πλαίσιο του Παγκόσμιου Όργανισμού Έμπορου (ΠΟΕ) και την αυτόκλητη παγκόσμια κυβέρνηση των χωρών του G8.

Ποιά είναι όμως τά μυστικά συστατικά στοιχεία αυτού του συστήματος τά όποια πρέπει να γνωρίζουμε για να μπορέσουμε να τους αντισταθούμε και να διατυπώσουμε εναλλακτικές προτάσεις; Ός προς τό έρώτημα αυτό, μάς εκπλήσσει τό γεγονός ότι μετά τό τέλος του «ύπαρκτου» σοσιαλισμού τό ζήτημα τής ιδιοκτησίας έχει εξοβελιστεί πλήρως από τή συζήτηση. Οί κριτικοί τής παγκοσμιοποίησης μοιάζουν να άποφεύγουν αυτό τό θέμα για να μήν κατηγορηθούν ως νοσταλγοί του συγκεντρωτικού μοντέλου που, όπως υποστηρίζεται, αυτοακυρώθηκε ιστορικά. Φαίνεται λοιπόν ότι έχουμε να κάνουμε μέ ένα ταμπού που κανείς δεν αγγίζει.

Τό ταμπού όμως αυτό πρέπει να σπάσει. Είμαι άδιαμφισβήτητο ότι ο καπιταλισμός, που σήμερα μέ τή μορφή τής παγκοσμιοποίησης υπερβαίνει τόν έαυτό του, προέκυψε από τή υιοθέτηση μιās συγκεκριμένης, άπόλυτης έκδοχής τής άτομικής ιδιοκτησίας – ή όποια είναι συνυφασμένη μέ συγκεκριμένους μηχανισμούς: τό χρῆμα και τήν άγορά. Συνεπώς, άν θέλουμε να αντισταθούμε στίς καταστροφικές συνέπειες του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού και να άναζητήσουμε έποικοδομητικές λύσεις, είναι άπαραίτητο να κατανοήσουμε τίς σχέσεις ανάμεσα στίς ρυθμίσεις για τήν ιδιοκτησία άφενός και τό χρῆμα και τήν άγορά άφετέρου. Πώς και που έμφανίστηκαν; Ποιές ιστορικές μορφές προσέλαβαν και πώς συνδέονται αυτές μέ τή σημερινή κατάσταση; Ποιά ή σημασία τής συνταγματικής κατοχύρωσης τής κοινωνικής δέσμευσης τής ιδιοκτησίας που ισχύει σε όρισμένες χώρες και τήν όποια, συνδέοντάς τη μέ τήν περιβαλλοντολογική όπτική, άποκαλούμε έδώ δέσμευση στη ζωή; Άν υπερβούμε τό δίλημμα μεταξύ άτομικής και κρατικής ιδιοκτησίας, έχουμε άλλες έπιλογές; Τό άνά χείρας βιβλίο άσχολείται μέ αυτά τά έρωτήματα.

Τό πρώτο κεφάλαιο εξετάζει τήν ἀρχική θεσμοθέτηση τῆς ἰδιοκτησίας, τοῦ χρήματος καί τῶν συναφῶν μηχανισμῶν τῆς ἀγορᾶς κατά τόν 8ο αἰῶνα π.Χ., καί τίς συνέπειες αὐτῆς τῆς θεσμοθέτησης σέ ὀλόκληρη τή Μέση Ἀνατολή, ἰδιαίτερα στόν Ἰσραήλ. Οἱ βιβλικές παραδόσεις, ἰδίως ἡ προφητική κριτική καί οἱ νομικές μεταρρυθμίσεις, φανερόνουν ἔντονο ἐνδιαφέρον γιά τίς κοινωνικές ἐπιπτώσεις τῆς ἰδιοκτησίας. Ὁ Ἰησοῦς καί ἡ ἀρχέγονη Ἐκκλησία συνεχίζουν αὐτήν τήν κριτική καί τήν ἀναζήτηση ἐναλλακτικῶν λύσεων.

Στό δεύτερο κεφάλαιο ἐξετάζουμε τή νέα ἰδιοκτησιοκεντρική προσέγγιση τῆς κοινωνίας τῆς ἀγορᾶς, ἡ ὁποία ἐμφανίστηκε μετά τόν Μεσαίωνα καί τήν ἐποχή τῆς φεουδαρχίας, προσλαμβάνοντας αὐτή τή φορά τήν ἰδιάζουσα νεωτερική μορφή τοῦ καπιταλισμοῦ. Λίκνο αὐτῆς τῆς προσέγγισης ὑπῆρξε ἡ Ἀγγλία. Ὁ Ἀγγλος φιλόσοφος Τόμας Χόμπς ἦταν ὁ πρῶτος πού, στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰῶνα, ἀνέπτυξε αὐτή τή θεωρία γιά μιά νέα κοινωνία.

Ὁ Τζών Λόκ, μέ τή θεωρία του περί ἰδιοκτησίας, νομιμοποίησε, πιά ἀποτελεσματικά ἀπό ὅ,τι ὁ Χόμπς, τήν ἀνάληψη τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπό τούς μεγάλους γαιοκτήμονες κατά τήν Ἑνδοξή Ἐπανάσταση τοῦ 1688, ὅπως καί τήν ἱμπεριαλιστική κατάκτηση τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς καί τῆς Ἰνδίας. Ὁ Λόκ εἶναι ἐπίσης σημαντικός γιατί, ὅπως περιγράφουμε στό τρίτο κεφάλαιο, οἱ θεωρίες του προσέφεραν τά θεμέλια τῶν δυτικῶν συνταγμάτων.

Χάρη στούς ἀγῶνες, ἰδίως τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, στή φιλελεύθερη καθολική προστασία τῆς ἰδιοκτησίας προστέθηκε μετά τό 1929 μιά κοινωνική ὑποχρέωση ἀπέναντι στό κοινό καλό, ἡ ὁποία σήμερα πρέπει νά ὀνομάζεται δέσμευση στή ζωή. Γι' αὐτό, στό τέταρτο κεφάλαιο ἐξετάζουμε κατ' ἀρχήν τή σημασία αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ὑποχρέωσης, παίρνοντας ὡς παράδειγμα τό γερμανικό σύνταγμα. Ἀποκλειστικός στόχος τῆς παγκοσμιοποίησης εἶναι νά ἄρει κάθε κοινωνικό καί οἰκολογικό φραγμό πού ἐμποδίζει τή συσσώρευση κεφαλαίου. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀγορά, ἡ ὁποία καταστρέφει ὄχι μόνο τή ζωή στή γῆ, ἀλλά μαζί μέ αὐτήν καί τά ἴδια της τά θεμέλια.

Αὐτή ἡ σχέση μεταξύ καταστροφῆς καί αὐτοκαταστροφῆς εἶναι τό θέμα τοῦ πέμπτου κεφαλαίου. Τά τραγικά γεγονότα τῆς 11ης Σεπτεμβρίου 2001 ὀδήγησαν, ὅπως φαίνεται, τή Δύση, ὑπό τήν ἡγεσία τῶν ΗΠΑ, νά ἀποφασίσει ὅτι θά ἀντιμετωπίσει τήν ἀντίσταση στήν ἀπόλυτη ἀγορά μέσω τῆς ἀπολυτότητας τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ Δύση δέν δείχνει νά ἔχει τήν πρόθεση νά ἀπαλείψει τίς αἰτίες τῆς τρομοκρατίας.

Τί εναλλακτικές υπάρχουν σέ αυτήν τήν κατάσταση; Τό έκτο κεφάλαιο θέτει αυτό τό ἐρώτημα μέ βάση τήν ἐμπειρία τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς καί μιὰ νέα ἐκδοχή τῆς θεωρίας τῆς ἐξάρτησης. Οἱ ἀποκλεισμοί πού ἐπιβάλλει ἡ ἰδιοκτησιακή οἰκονομία ἔχουν ὀδηγήσει μεγάλα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ στήν ἀφάνεια τῆς παραοικονομίας. Ἐτσι τό ἐρώτημα εἶναι ἂν ἡ ἐπανεξέτασή τους στήν ἐπίσημη οἰκονομία μέσω τῆς παραγωγῆς βασικῶν ἀγαθῶν θά μπορούσε νά ἀνανεώσει τήν παγκόσμια οἰκονομία, συμβάλλοντας στήν ἀντιμετώπιση τῆς ὑπερπαραγωγῆς καί τῆς φυγῆς κεφαλαίων πρός τίς κερδοσκοπικές χρηματοπιστωτικές ἀγορές.

Αὐτή ἡ προσέγγιση ἀναπτύσσεται συστηματικά στό ἕβδομο κεφάλαιο. Τό σημεῖο ἀφετηρίας εἶναι ἓνα θεμελιῶδες ἐρώτημα: ποιά εἶναι τά κριτήρια ἑνός νέου συστήματος ἰδιοκτησίας πού θά στηρίζεται στήν πραγματική ζωή καί τό κοινό καλό; Ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα αὐτό θά ὀδηγήσει στήν ἀνάπτυξη μιᾶς εὐέλικτης προσέγγισης «ἀπό τά κάτω», ἡ ὁποία μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ μέ πολλές διαφορετικές μορφές ἰδιοκτησίας. Μέ τή βοήθεια τοῦ μοντέλου τοῦ Μπινσβάνγκερ (Binswanger) γιά τήν ἀναθεώρηση τοῦ ἐλβετικοῦ συντάγματος, ἐξετάζουμε ἓνα πιθανό νομικό μοντέλο, καί στό τέλος καταθέτουμε τίς πρακτικές μας προτάσεις, ἀπό τό τοπικό μέχρι τό παγκόσμιο ἐπίπεδο.

Τέλος, τό ὄγδοο κεφάλαιο τοποθετεῖ τά συμπεράσματά μας στό πλαίσιο τῶν διαφόρων ἐκστρατειῶν πού ἔχουν ξεκινήσει τά κοινωνικά κινήματα, ἰδίως στό πλαίσιο τοῦ οἰκουμενικοῦ κινήματος, τό ὁποῖο δραστηριοποιεῖται ἐναντία στήν παγκόσμια οἰκονομική ἀδίκια καί τήν οἰκολογική καταστροφή. Τέτοιες ἐκστρατείες θέτουν τό ἐρώτημα μήπως τό σύστημα αὐτό, πού σήμερα ἀπειλεῖ τή ζωή σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο, θά ἔπρεπε νά ἀντιμετωπιστεῖ μέ τήν ἴδια ἀποφασιστικότητα καί αὐστηρότητα ὅπως τά εἰδεχθῆ συστήματα τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ στή Γερμανία καί τοῦ Ἀπαρτχάιντ στή Νότια Ἀφρική. Αὐτό ἀφορᾷ τίς ἴδιες τίς Ἐκκλησίες, οἱ ὁποῖες ὀφείλουν νά ἀναθεωρήσουν τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιμετωπίζουν τήν ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου. Ὅφειλουν ὅμως ταυτόχρονα νά τοποθετηθοῦν δημόσια καί μέ σαφήνεια. Σκιαγραφοῦμε ὀρισμένες πρακτικές προτάσεις πρός αὐτήν τήν κατεύθυνση.

Ἐπάρχει ἀκόμη ἐλπίδα νά σταματήσουμε αὐτήν τήν πορεία καταστροφῆς τῆς ἀνθρωπότητας καί τῆς φύσης. Βασική προϋπόθεση εἶναι νά ἀπελευθερωθεῖ ἡ ἰδιοκτησία ἀπό τήν αὐθαίρετη καί καταστροφική λειτουργία της, καί νά δεσμευτεῖ ἀπέναντι στήν κοινωνία ἀλλά καί ἀπέναντι στή ζωή.

Κεφάλαιο 1ο

Ἡ ἀπόλυτη κυριότητα δημιουργεῖ φτώχεια, χρέη καὶ δουλεία:
οἱ καταβολές τῆς ἰδιοκτησιακῆς οἰκονομίας στήν ἀρχαιότητα
καί οἱ βιβλικές ἐναλλακτικές

Ἐπάρχουν διάφορες θεωρίες γιά τίς ἀπαρχές τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ὡστόσο ἕνα πρᾶγμα εἶναι βέβαιο: οἱ πρῶτες μορφές ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἐμφανίστηκαν στά τέλη τοῦ 8ου αἰῶνα π.Χ. καί διαδόθηκαν στήν ἀρχαία Ἑλλάδα καί σέ ὀλόκληρη τήν ἀρχαία Μέση Ἀνατολή. Εἶναι ἐπίσης βέβαιο ὅτι ἡ ἐγγρήματη οἰκονομία, πού συνδεόταν στενά μέ τήν ἀτομική ἰδιοκτησία, εἰσήλθε σέ μιά νέα φάση περίπου τήν ἴδια περίοδο (ἂν καί τήν ἐποχή ἐκείνη δέν χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμη νόμισμα). Οἱ μελετητές διαφωνοῦν σχετικά μέ τίς καταβολές τους, ἀλλά σέ κάθε περίπτωση οἱ δύο θεσμοί, ἡ ἰδιοκτησία καί τό χρῆμα, εἶχαν σίγουρα κάποια σχέση μεταξύ τους.

Σύμφωνα μέ τήν πρώτη, πιό διαδεδομένη θεωρία, τό χρῆμα προέκυψε ἀπό τήν ἀνταλλαγή ἀγαθῶν καί λειτούργησε συγχρόνως ὡς μέσο γιά τήν αὔξηση τῆς ἰδιοκτησίας. Ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν ὁ πρῶτος πού, ἀκολουθώντας τόν Πλάτωνα, παρουσίασε μιά συστηματική οἰκονομική θεωρία.¹ Διέκρινε μεταξύ δύο τύπων οἰκονομίας: ὁ πρῶτος παρέχει στά νοικοκυριά καί στήν εὐρύτερη κοινότητα (πόλις) τά ἀγαθά πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά τήν κάλυψη τῶν βασικῶν ἀναγκῶν (οἰκονομική), ἐνῶ ὁ δεύτερος τύπος ἐξυπηρετεῖ τήν αὔξηση τῆς χρηματικῆς περιουσίας ὡς αὐτοσκοπό (καπηλική, ἡ ἀγοραπωλησία ὡς μέρος τῆς τεχνητῆς μορφῆς ἀπόκτησης πλούτου, τῆς χρηματιστικῆς). Αὐτή ἡ χρηματιστική οἰκονομική μορφή προέκυψε, σύμφωνα μέ τόν Ἀριστοτέλη, ἀπό τήν πρωταρχική, τή φυσική μορφή τῆς οἰκονομίας, ἡ ὁποία ἐπίσης χρησιμοποιοῦσε τό χρῆμα ὡς μέσο ἀνταλλαγῆς γιά τά βασικά ἀγαθά, πρῶτα μέ τή μορφή πολύτιμων μετάλλων, ὅπως τό ἀσήμι καί ὁ χρυσός, καί ἔπειτα μέ τή μορφή τοῦ νομίσματος.

¹ Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, βιβλίο I, κεφ. 8-13.

Ὁ Ἀριστοτέλης (ἀκολουθώντας καί ἐδῶ τόν Πλάτωνα) θεώρησε ὅτι τό κίνητρο γιά τήν ἐπιπόνηση αὐτῆς τῆς δεύτερης, «ἀφύσικης» μορφῆς τῆς χρηματιστικῆς οἰκονομίας ἦταν ἡ ἀνθρώπινη ἐπιθυμία. Ἡ ἀπεριόριστη συσσώρευση χρήματος δημιουργεῖ τήν ψευδαίσθηση ὅτι τό ἄτομο συσσωρεύει ἄπειρα «μέσα ἐπιβίωσης» καί ἄπειρα μέσα ἀπόλαυσης καί ὅτι, συνεπῶς, θά ζήσει γιά πάντα.² Αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ ἀγώνας γιά τή συσσώρευση περισσότερης ἰδιοκτησίας, ὁ ὁποῖος διευκολύνεται ἀπό τούς μηχανισμούς τοῦ χρήματος, στηρίζεται στήν ἐπιθυμία τῆς αἰώνιας ζωῆς, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει τό ἐκάστοτε ἀντικείμενο τῆς ἐπιθυμίας. Κινηγώντας αὐτήν τήν ψευδαίσθηση, τό ἄτομο καταστρέφει τήν κοινότητα. Ὡς ἀντίδοτο σέ αὐτήν τήν καταστροφική γιά τήν κοινότητα συμπεριφορά, ὁ Ἀριστοτέλης προτείνει ἀφενός τήν ἠθική παιδεία καί ἀφετέρου τίς πολιτικές ἀπαγορεύσεις (δηλαδή τήν προστασία τοῦ καλοῦ τῆς πόλεως). Παρακάτω θά ἀναφερθοῦμε σέ αὐτό μέ περισσότερες λεπτομέρειες.

Πρόσφατα κυκλοφόρησε ἕνα σημαντικό βιβλίο σχετικά μέ τό θέμα αὐτό, μέ τίτλο *Ἡ κυριαρχία τοῦ χρήματος: ἱστορική καί συστηματική ἀνάλυση* τοῦ βουδιστῆ οἰκονομολόγου Κάρλ-Χάιντς Μπρόντμπεκ.³ Ὁ Μπρόντμπεκ ἐντοπίζει τήν αἰτία τῆς ἐμφάνισης τοῦ χρήματος (καί τῶν δικαιωμάτων ἰδιοκτησίας) στόν ἐντεινόμενο καταμερισμό τῆς ἐργασίας πού ὀφειλόταν στήν ἀνάπτυξη τῶν κοινωνιῶν, ἡ ὁποία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά ἐμπλέκεται στήν ἀνταλλαγή ἀγαθῶν πολύ μέγάλος ἀριθμός ἀνθρώπων. Ἡ ἀνταλλαγή ἀγαθῶν σέ αὐτές τίς κοινωνίες θά ἦταν ἀδύνατη χωρίς μιᾶ κοινή μονάδα μέτρησης. Αὐτή ἡ ἐνότητα μέσα στήν πολλαπλότητα τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι τό χρῆμα – ἀλλά τό χρῆμα ὄχι ὡς «ἀντικείμενο» διακριτό ἀπό τήν κοινωνική διαδικασία μέσω τῆς ὁποίας ἀναγνωρίζεται ἡ ἀξία του. Ὁ ὑπολογισμός κατά τήν ἀνταλλαγή ἀγαθῶν γέννησε ἐπίσης τά μαθηματικά. Ἀλλά ὁ ὑπολογισμός αὐτός μεταβάλλει καί τίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων. Δέν ἐπικοινωνοῦν μόνο γλωσσικά, μέ λέξεις (λόγος), ἀλλά καί μέσω τοῦ ὑπολογισμοῦ τῶν χρημάτων (ratio). Μέ αὐτόν τόν τρόπο, τό ἐγώ

² Γιά αὐτό τό θέμα, βλ. U. Duchrow, *Alternatives to Global Capitalism – Drawn from Biblical History, Designed for Political Action*, International Books, Ουτρέχτη 1995 (21998), σ. 20 κ.έ.

³ Karl-Heinz Brodbeck, *Die Herrschaft des Geldes. Geschichte und Systematik*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Ντάρμστατ 2009. Βλ. ἐπίσης K. E. Crusemann, C. Hungar, C. Janssen, R. Kebler, L. Schottro κ.ά. (ἐπιμ.), *Sozialgeschichtliches Wörterbuch zur Bibel*, Gütersloher Verlagshaus, Γκύτερσλο 2009, λήμμα «Geld».

ἀποκτᾶ προβάδισμα ἔναντι τῶν συλλογικῶν σχέσεων. Αὐτό ἐνισχύεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι, κατά τή διαδικασία ἀνταλλαγῆς ἀγαθῶν στήν ἀγορά, ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος ἔχει μεγαλύτερη ἰσχύ ἀπό τόν παραγωγό ἑνός ἐμπορεύματος. Τό χρήμα προσφέρει ἀπό μόνο του πρόσβαση στήν ἀγορά, ἐνῶ τό προϊόν πρέπει πρῶτα νά ἔχει ζήτηση. Ὁ μόνος τρόπος γιά νά ἀντιμετωπίσει κανείς αὐτόν τόν κίνδυνο εἶναι νά ἔχει ὅσο τό δυνατόν περισσότερα χρήματα. Αὕτη εἶναι ἡ «ἀντικειμενική» βάση γιά τήν ἀπληστία πού ὁδηγεῖ στήν ἀπεριόριστη συσσώρευση χρήματος. Ἐν προκειμένῳ ὁ μηχανισμός-κλειδί εἶναι ὁ τόκος (καί κάθε ἄλλη μορφή κέρδους). Ἡ ἄλλη συνέπεια εἶναι ὅτι τό χρήμα γεννᾷ τό δικαίωμα στήν ἰδιοκτησία. Συνεπῶς, τό χρήμα δίνει πρόσβαση στήν ἀγορά, περιορίζει τούς κινδύνους της, ἀποτελεῖ μέτρο τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας καί διασφαλίζει τά δικαιώματα ἰδιοκτησίας. Σέ συνδυασμό μέ τήν ἀνάπτυξη ἱεραρχιῶν καί τάξεων στίς μεγαλύτερες κοινωνίες πού στηρίζονται στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, τό χρήμα καί ἡ ἰδιοκτησία καθορίζουν τήν οἰκονομική, κοινωνική καί πολιτική ἰσχύ τῶν ἀνθρώπων ἐντός τῆς κοινωνίας.

Ἡ δευτέρα θεωρία συνδέει τήν προέλευση τοῦ χρήματος μέ τήν *πρακτική τῆς θυσίας* στούς ναούς καί τή συλλογή φόρων ἀπό βασιλεία καί αὐτοκρατορίες, *πρακτική* ἡ ὁποία ἐπίσης ἐμπεριέχει ἕνα στοιχεῖο ἀνταλλαγῆς.⁴ Σύμφωνα μέ τό *Δευτερονόμιο* (14:24 κ.έ.), αὐτό συνέβη οὐσιαστικά στά τέλη τοῦ 7ου αἰώνα. Οἱ Ἰουδαῖοι πού βρισκόνταν σέ μεγάλη ἀπόσταση ἀπό τό Ναό ἔπρεπε νά ἀνταλλάξουν ἐκεῖ ὅπου ζοῦσαν τά δῶρα πού προόριζαν γιά θυσία μέ ἀσήμι, μέ τό ὁποῖο θά μπορούσαν νά ἀγοράσουν στό Ναό τῆς Ἱερουσαλήμ τά ζῶα πού ἦταν κατάλληλα γιά νά θυσιαστοῦν. Ἡ ὑπαρξη μικρῶν τελετουργικῶν ἀκοντίων τά ὁποῖα χρησιμοποιούνταν ὡς μιᾶ πρώιμη μορφή χρήματος ἐνισχύει τή θεωρία ὅτι τό χρήμα προῆλθε ἀπό τίς *πρακτικές* τοῦ Ναοῦ. Οἱ μεγάλοι θησαυροί τῶν ναῶν ὁδηγοῦν ἐπίσης στό συμπέρασμα ὅτι τό ἱερατεῖο εἶχε σημαντικά κέρδη ἀπό αὐτήν τήν ἐπιχείρηση. Σύμφωνα μέ τή μεταγενέστερη κριτική πού ἄσκησε ὁ Ἰησοῦς στό Ναό (*Μκ* 11:15 κ.έ.), τό σύστημα τῆς θυσίας πού θεσμοθετήθηκε ἀπό τόν βασιλιά Σολομώντα ἦταν ἕνας τρόπος νά κατακλέβονται οἱ φτωχοί καί ὄχι ἀπλῶς ἕνα μέσο διευκόλυνσης μέ τή χρήση τοῦ χρήματος.

⁴ Βλ. T. Veerkamp, *Autonomie und Egalität. Ökonomie, Politik, Ideologie in der Schrift*, alektor, Βερολίνο 1993, σ. 32 κ.έ., ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ τόν H. G. Kippenberg, *Religion und Klassenbildung im antiken Judäa*, Vandenhoeck & Ruprecht, Γοττίγγη 1978, σ. 51.

Αυτή η τελετουργική λειτουργία του χρήματος έγινε πολύ πιο σαφής όταν χρησιμοποιήθηκε από τις αυτοκρατορίες για τη συλλογή φόρων από τους ύποτελεείς λαούς. Το πρώτο καταγεγραμμένο παράδειγμα τέτοιας χρήσης αφορά τον Δαρείο Α', βασιλιά της Περσίας (522-486 π.Χ.). Καθιέρωσε το κρατικά έγγυημένο χρῆμα ως καθολική μονάδα υπολογισμού της αξίας. Μέ αυτόν τον τρόπο, οι φόροι μπορούσαν να συλλέγονται από κάθε περιοχή της αυτοκρατορίας καθ' ὅλη τη διάρκεια του χρόνου και όχι μόνο την εποχή της συγκομιδής.

Σύμφωνα με μία τρίτη θεωρία, το χρῆμα προέκυψε από τις νέες πιστωτικές σχέσεις τις οποίες κατέστησε δυνατές η εμφάνιση της ατομικής ιδιοκτησίας.⁵ Οι Χάινζον και Στάιγκερ υποστηρίζουν τα εξής:

1. Ἡ ιδιοκτησιακή οικονομία στην αρχαιότητα (καί στη νεότερη εποχή) ἦταν τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐπανάστασης, κατά τήν ὁποία οἱ ὑποτελεείς ἀγρότες, σέ μιᾶ ἐποχή κρίσης, μοίρασαν μεταξύ τους τά κτήματα τῶν φρουδαρχῶν. Ἡ διανομή αὐτή έγινε μέ μιᾶ λογική ἐξισωτισμοῦ σύμφωνα μέ τίς ἀρχές τοῦ πατριαρχικοῦ συστήματος τῶν φυλῶν.

2. Κατά τούς Χάινζον καί Στάιγκερ, τό χρῆμα προέκυψε ἀπό τό πιστωτικό συμβόλαιο. Τό συμβόλαιο αὐτό στηρίζεται στή νέα κατάσταση, στήν ὁποία οἱ ιδιοκτῆτες μπορούσαν νά ὑποθηκεύσουν τήν ιδιοκτησία τους ὡς ὀφειλέτες καί νά τή «δεσμεύσουν» ὡς πιστωτές. Καθώς ὅρος τοῦ πιστωτικοῦ συμβολαίου ἦταν ὅτι ὁ πιστωτής ἔπρεπε νά «δεσμεύσει» τήν περιουσία του καί συνεπῶς δέν μπορούσε νά τήν ἀξιοποιήσει ὁ ἴδιος, ὁ πιστωτής συμφωνοῦσε ἡ παραίτησή του ἀπό αὐτήν τήν «προτίμηση ιδιοκτησίας» (ownership premium, κατ' ἀναλογία μέ τήν «προτίμηση ρευστότητας» τοῦ Κέυνς) νά πληρωθεῖ μέ τόκο. Ὡστόσο ὁ ὀφειλέτης δέν ἔπρεπε νά καταβάλει ἀπλῶς τόν τόκο καί νά ἀποπληρώσει τό ἀρχικό κεφάλαιο, ἀλλά ἔπρεπε ἐπίσης νά ὑποθηκεύσει τή δική του περιουσία, συνήθως τή γῆ του, ὡς ἐγγύηση. Ἄν τό πιστωτικό συμβόλαιο ἦταν γραπτό, τό

⁵ G. Heinsohn, *Privateigentum, Patriarchat, Geldwirtschaft. Eine sozialtheoretische Rekonstruktion zur Antike*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1984· G. Heinsohn καί O. Steiger, *Eigentum, Zins, Geld – Ungelöste Rätsel der Wirtschaftswissenschaft*, Rowohlt, Ἀμβούργο 1996· βλ. ἐπίσης U. Duchrow, «“Eigentum verpflichtet” – zur Verschuldung anderer. Kritische Anmerkungen zur Eigentumstheorie von Gunnar Heinsohn und Otto Steiger aus biblisch-theologischer Perspektive», στό R. Keßler καί E. Loos (ἐπιμ.), *Eigentum: Freiheit und Fluch. Ökonomische und biblische Einwürfe*, Gütersloher Verlag, Γκύτερσλο 2000, σ. 14-42· καί K. Hungar, «Antike Wirtschaftskrisen und die Ökonomik des modernen Patriarchats der Brüder», στό R. Keßler καί E. Loos (ἐπιμ.), *Eigentum*, ὁ.π., σ. 145-161.

έγγραφο του συμβολαίου μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως μέσο πληρωμής, όπως ή συναλλαγματική. Η έγγύση του πιστωτικού συμβολαίου δέν συνίστατο μόνο στην ύποθήκευση τής περιουσίας του όφειλέτη αλλά και στη «δεσμευσιμότητα» τής περιουσίας του πιστωτή. Συνεπώς ή έγγραφη μορφή του πιστωτικού συμβολαίου ήταν ένας τρόπος δημιουργίας χρήματος. Έν όλίγοις, τό χρήμα ήταν μιά αξίωση επί τής δεσμευμένης ιδιοκτησίας. Οί άγορές δημιουργήθηκαν γιατί οί όφειλέτες έπρεπε να πουλήσουν τήν παραγωγή πού είχαν χρηματοδοτήσει μέ πίστωση στην καλύτερη δυνατή τιμή, ανταγωνιζόμενοι ό ένας τόν άλλον. Μόνο μέ αυτόν τόν τρόπο θά μπορούσαν να έξυπηρετήσουν τό χρέος τους.

3. Σύμφωνα μέ τούς Χάινζον και Στάιγκερ, ή ιδιοκτησιακή οίκονομία χαρακτηριζόταν άρχικά από ισότητα, αλλά ή ανάπτυξη του μηχανισμού όφειλέτη-πιστωτή έντός τής κοινωνίας δημιούργησε αναπόφευκτα άνισότητα (κοινωνικές τάξεις). Οί όφειλέτες πού δέν μπορούσαν να έξοφλήσουν τά χρέη τους έχαναν τή γή τους, δηλαδή τό μέσο επιβίωσής τους, και αναγκάζονταν, μαζί μέ όλη τους τήν οίκονομία, να ύποδουλωθούν στους πιστωτές τους, για να μπορέσουν να ξεπληρώσουν μέ τή δουλειά τους τόν τόκο και τό δάνειό τους. Από τήν πλευρά τους, οί πιστωτές συσώρευν γή και πλούτο.

Δέν είναι άπαραίτητο, για τούς σκοπούς αυτού του βιβλίου, να περιγράψουμε πιό λεπτομερώς τήν ιστορική ανάπτυξη τής ιδιοκτησίας και του χρήματος. Σε όποιο μέρος και μέ όποιοδήποτε τρόπο και αν έμφανίστηκαν, αυτοί οί θεσμοί και οί αντίστοιχοι μηχανισμοί διαδόθηκαν εύρέως από τά μέσα του 8ου αιώνα στην Έλλάδα και σε όλόκληρη τή Μέση Ανατολή, συμπεριλαμβανομένου του Ίσραήλ, και άργότερα στα έλληνιστικά βασιλεία και τή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.⁶ Μας ένδιαφέρει κυρίως να καταδείξουμε τούς ιδιαίτερους οικονομικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς συσχετισμούς στην Έλλάδα, τή Ρώμη και τό άρχαίο Ίσραήλ, έπειδή παρέχουν τίς θεμελιώδεις έννοιες για τήν έξέλιξη τής ιδιοκτησίας και του χρήματος στη νεωτερικότητα. Έπιπλέον, μάς προσφέρουν διάφορες λύσεις πού μπορούν να αξιοποιηθούν στη συζήτηση για τίς έναλλακτικές διεξόδους.

⁶ Ο Heinsohn (*Privateigentum, Patriarchat, Geldwirtschaft. Eine sozialtheoretische Rekonstruktion zur Antike*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1984, σ. 116) θεωρεί πιθανό μιά παρόμοια επανάσταση, πού εισήγαγε τήν προσωπική ιδιοκτησία ή τουλάχιστον τή δυνατότητα κυκλοφορίας των χρεωστικών συμβολαίων, να έλαβε χώρα άμέσως μετά τό 747 π.Χ., κατά τή διάρκεια τής βασιλείας του Ναβουχοδονόσορα στη Βαβυλώνα και του Θαγλαθελλασάρ (Tiglath-Pileser) στην Άσσυρία.

Ἀρχαία Ἑλλάδα

Μιά ἐξαιρετική συνοπτική περιγραφή τῶν συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦσαν στήν ἀρχαία Ἀθήνα παρέχει τό ἄρθρο τοῦ Τόμας Μάισσεν «Ἴδιοκτῆτες ἢ πολίτες; Ὁ οἶκος, ἡ οἰκονομία καί ἡ πολιτική στήν ἀρχαία Ἀθήνα καί στόν Ἀριστοτέλη».⁷ Ἡ ἀρχαιο-ελληνική πόλις ἐμφανίστηκε ταυτόχρονα μέ τούς θεσμούς τῆς ἰδιοκτησίας καί τοῦ χρήματος. Γιὰ νά κατανοήσουμε αὐτό τό γεγονός, πού ἔλαβε χώρα στά τέλη τοῦ 8ου καί κυρίως στόν 7ο αἰώνα π.Χ., πρέπει νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι ὁ ὅρος πόλις δέν ἀναφέρεται μόνο σέ μία πόλη ἀλλά σέ μία ἀγροτική περιοχή ἡ ὁποία περιλαμβάνει μία πόλη – στήν περίπτωση τῆς Ἀθήνας, τήν Ἀττική.

Δέν ὑπάρχουν [...] ἱεραρχικές διαφορές μεταξύ τῆς πόλης καί τῆς ὑπαίθρου [...] ἀντιθέτως: ὁ πολίτης εἶναι [...] συνήθως «ένας γαιοκτήμονας πού κατοικεῖ στήν περιοχή καί μόνο ένας πολίτης μπορεῖ νά κατέχει γῆ. Ἀντίθετα, ἡ ἰδιοκτησία τῆς γῆς ἦταν ἀρχικά ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν ιδιότητα τοῦ πολίτη»⁸

Αὐτή εἶναι ἡ καθοριστική διαφορά ἀπό τήν προηγούμενη ἐποχή τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας. Θεωρητικά, ὅλοι οἱ ἀγρότες ἔγιναν γαιοκτήμονες καί συγκρότησαν ἀπό κοινοῦ τήν περιοχή τῆς πόλεως. Συνεπῶς δέν ἦταν πλέον ἐξαρτημένοι, δηλαδή φόρου ὑποτελεῖς στίς πόλεις-κράτη. Εἶχαν δούλους πού καλλιεργοῦσαν τή γῆ τους, ἦταν αὐτάρκειες καί δέν χρειάζονταν ἐξωτερική βοήθεια: συναλλάσσονταν μόνο οἰκιοθελῶς, γιά νά κάνουν πιά ἀνετη τή ζωή τους. Ἐδρα αὐτῆς τῆς αὐτάρκειας ἦταν ὁ οἶκος, ὁ ἰδιωτικός οἰκονομικός καί βιοτικός χῶρος στόν ὁποῖο ικανοποιούνταν οἱ βασικές ἀνάγκες. Ἐκεῖ ὁ ἀγρότης κυριαρχοῦσε ὡς κεφαλή τοῦ οἴκου (δεσπότης) ἐπί τῶν δούλων, τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, οἱ ἀγρότες ἀπέκτησαν τήν ἐλευθερία καί τόν ἐλεύθερο χρόνο νά συγκεντρώνονται ὡς πολίτες στήν ἀγορά, στό κέντρο τῆς πόλης, προκειμένου νά συζητοῦν καί νά διαχειρίζονται τίς ὑποθέσεις τῆς κοινότητας. Στήν ἀγορά λάμβανε χώρα τό ἐμπόριο ἀλλά καί οἱ θρησκευτικές, δικαστικές καί ἀθλητικές δραστηριότητες. Ἡ συνέλευση τῶν

⁷ Th. Maissen, «Eigentümer oder Bürger? Haushalt, Wirtschaft und Politik im antiken Athen und bei Aristoteles», στό M. Held καί H.G. Nutzinger (ἐπιμ.), *Eigentumsrechte verpflichten. Individuum, Gesellschaft und die Institution Eigentum*, Campus, Φραγκφούρτη 1998. Βλ. ἐπίσης H. Chr. Binswanger, «Die Marktwirtschaft in der Antike. Zu den ökonomischen Lehren der griechischen Philosophen», στό K. Füssel καί F. Segbers (ἐπιμ.), «...so lernen die Völker des Erdkreises Gerechtigkeit». *Ein Arbeitsbuch zu Bibel und Ökonomie*, Exodus/Pustet, Λουκέρνη καί Σάλτσμπουργκ 1995, σ. 23-35.

⁸ Th. Maissen, «Eigentümer oder Bürger?», *δ.π.*, σ. 67.

πολιτῶν συγκαλοῦνταν ἐπίσης ἐδῶ. Ἄν σκεφτοῦμε πόσο χρόνο ἀπαιτοῦσαν αὐτές οἱ δραστηριότητες, ἀντιλαμβανόμεστε γιατί ὁ πολίτης μέ πλήρη δικαιώματα χρειαζόταν ἐλεύθερο χρόνο. Οἱ μικρογαιοκτήμονες πού δέν εἶχαν δούλους ἢ οἱ ἀγρότες πού ἔχαναν τή γῆ τους διατηροῦσαν τήν ιδιότητα τοῦ πολίτη πού εἶχαν κληρονομήσει ἀλλά δέν μποροῦσαν νά συμμετέχουν πλήρως στήν πολιτική ζωή. Μποροῦσαν νά συμμετάσχουν στίς πολιτικές διαδικασίες καί νά πᾶνε στό θέατρο μόνο χάρη στό δημόσιο χρῆμα.

Οἱ μή πολίτες –οἱ δοῦλοι, οἱ ἀπελεύθεροι καί οἱ μέτοικοι– διακρίνονταν ἀπό τούς πολίτες, καθῶς δέν εἶχαν δικαίωμα νά συμμετέχουν στήν πολιτική ζωή. Οἱ μέτοικοι ἦταν Ἑλληνες πού προέρχονταν ἀπό ἄλλες πόλεις. Οἱ περισσότεροι ἦταν ἔμποροι ἢ τεχνίτες (βάνουσοι) καί ἔπρεπε, ἀντίθετα μέ τούς πολίτες πού κατεῖχαν γῆ, νά καταβάλλουν κατά κεφαλῆν φόρο. Ὅσον ἀφορᾷ τή νομοθεσία περὶ ιδιοκτησίας, ἡ κατάσταση εἶχε ὡς ἐξῆς:

- οἱ πολίτες μποροῦσαν νά κατέχουν ὅτιδήποτε
- οἱ δοῦλοι, παρότι θεωροῦνταν «ἐμψυχα ἐργαλεῖα» πού δέν εἶχαν κᾶν τό νομικό δικαίωμα νά λαμβάνουν ἀποφάσεις, μποροῦσαν νά κατέχουν κινητά ἀγαθὰ στά ὁποῖα ὁ κύριός τους δέν εἶχε ἄμεση δικαιοδοσία
- οἱ μέτοικοι, ὡς μή πολίτες, δέν μποροῦσαν νά κατέχουν γῆ οὔτε ἐν γένει νά ἀγοράσουν σπίτι στήν πόλη. Κατά συνέπεια ἕνας μέτοικος δέν μποροῦσε νά δανείσει σέ ἕναν πολίτη ὁ ὁποῖος θά προσέφερε τή γῆ του ὡς ἐγγύηση – τί θά συνέβαινε ἂν ἡ γῆ περιερχόταν στήν ιδιοκτησία του; Ἡ περιουσία τῶν μετοίκων εἶναι κινητή (χρῆμα καί πολύτιμα ἀντικείμενα, ἐνδύματα, ἐργαλεῖα, ζῶα καί δοῦλοι), ἀλλά τούς ἀνήκει χωρίς περιορισμούς
- ὅ,τι κερδίζουν οἱ δοῦλοι τούς ἀνήκει μόνο μέ τή συγκατάθεση τοῦ κυρίου τους
- παρόμοια εἶναι ἡ κατάσταση τῶν γυναικῶν, οἱ ὁποῖες μποροῦν νά ἔχουν τό καθεστῶς ἐλεύθερου ἀνθρώπου καί ιδιοκτήτη, ἀλλά δέν ἔχουν κανένα νομικό δικαίωμα οὔτε μποροῦν νά κληρονομήσουν ἢ νά κατέχουν πλοῦτο χωρίς τή συγκατάθεση τοῦ συζύγου ἢ τοῦ ἄρρενος κηδεμόνα τους
- τό ἴδιο ἰσχύει γιά τά παιδιά καί τούς ἀνήλικους.⁹

Διαφωνώντας μέ τούς Χάινζον καί Στάιγκερ, ὁ Μάισσεν θεωρεῖ ὅτι στήν ἀρχαιο-

⁹ Ὁ.π., σ. 69.

ελληνική πόλιν δέν υπήρχε όρολογική ή νομική διάκριση μεταξύ κυριότητας και κατοχής, σέ αντίθεση μέ τή Ρώμη (βλ. παρακάτω), παρότι ή διαφοροποίηση φαίνεται ότι ανέκυπτε στήν πράξη.¹⁰ Καί οι δύο δηλώνονται μέ τή λέξη *ίδιον*, πού αναφέρεται σέ κάτι πού *είναι τινός*, ή πού κάποιος έχει αποκτήσει (*κτημα ή κτησις*) και σημαίνει «τήν πραγματική δύναμη και έξουσία επί ενός αντικειμένου». Έπιπλέον, θά ήταν αναχρονιστικό νά θεωρήσουμε τήν πόλιν μιά ένιαία αγορά μέ σύγχρονους οικονομικούς νόμους. Οι κατεξοχήν οικονομικές δραστηριότητες μέ τή σύγχρονη σημασία τής λέξης, όπως ή αγροτική παραγωγή, τά αστικά επαγγέλματα, τό εμπόριο και οι χρηματικές συναλλαγές διεκπεραιώνονταν από μη πολίτες. Όμως τό *χρήμα* άρχισε σταδιακά νά παίζει σημαντικό ρόλο στήν όργάνωση τής εργασίας στήν πόλη μέσω συμβάσεων, καθώς αυξανόταν ή σημασία τών έξωτερικών πιστωτικών συμφωνιών.¹¹ Ο πλήρης πολίτης εμπλεκόταν σέ οικονομικές υποθέσεις μόνο υπό τίς ιδιότητες του γαιοκτήμονα, του ιδιοκτήτη όρυχείου ή του επενδυτή στό έπισηαλές θαλάσσιο εμπόριο.¹²

Κατά συνέπεια, τό ιδανικό του πολίτη δέν ήταν ή συσσώρευση πλούτου καθ' έαυτήν. Η έλευθερία νά συμμετέχει στίς πολιτικές υποθέσεις έξασφαλιζόταν από τους δούλους πού καλλιεργούσαν τή γή του και καθιστούσαν δυνατή τήν από κοινού χρηματοδότηση τών *λειτουργιών*, δηλαδή τίς εισφορές σέ περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης ή τήν όργάνωση θρησκευτικών και πολιτιστικών έκδηλώσεων. Αυτές απέφεραν δόξα και τιμή στον πολίτη. Τό ένδιαφέρον τών μη πολιτών για τον πλούτο ήταν αντικείμενο περιφρόνησης. Αυτό άνησυχεί τον Άριστοτέλη, και γι' αυτό έπιχειρηματολογεί ένάντια στήν άπεριόριστη συσσώρευση χρήματος εις βάρος αυτού πού άποκαλεί «κοινό καλό».

Στήν άρχαία πόλιν είχαν ήδη σημειωθεί εξελίξεις πού έδειχναν ότι ή ιδιοκτησία δέν αποτελούσε μόνο τή βάση τής έλευθερίας τών άγροτών-πολιτών, αλλά δημιουργούσε επίσης κοινωνικές αντίθεσεις. Αυτό φάνηκε μέ τίς μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα τό 594 π.Χ. Μέχρι τότε, έναν αιώνα μετά τήν εμφάνιση τής πόλε-

¹⁰ Ό.π., σ. 69 κ.έ.

¹¹ Για τό ρόλο τών τεχνιτών και τών καλλιτεχνών και τίς καταβολές του καταμερισμού τής εργασίας στίς πρώιμες αυτοκρατορίες και τίς πόλεις-κράτη, βλ. F. J. Hinkelammert και H. M. Mora, *Coordinación social de trabajo, mercado y reproducción de la vida humana. Preludio a una teoría crítica de la racionalidad reproductiva*, DEI, Σάν Χοσέ (Κόστα Ρίκα) 2001, σ. 178 κ.έ.

¹² Th. Maissen, «Eigentümer oder Bürger?», *δ.π.*, σ. 70.

ως, πολλοί αγρότες όχι μόνο είχαν χάσει τή γῆ τους, ἐπειδή δέν μποροῦσαν νά ξεπληρώσουν τά δάνειά τους, ἀλλά εἶχαν ἐπίσης ὑποδουλωθεῖ λόγω χρεῶν. Ἄλλοι ἀντιθέτως εἶχαν γίνει μεγάλοι γαιοκτήμονες. Οἱ χαμένοι αὐτοῦ τοῦ παιχνιδιοῦ ζητοῦσαν ἀναδασμό τῆς γῆς (ἀποδεικνύοντας ἔτσι τήν ἱστορική δυνατότητα ἐξισωτικῶν προσεγγίσεων στήν ἀρχαία Ἑλλάδα) καθῶς καί τήν κατάργηση τῆς ὑποδούλωσης λόγω χρεῶν. Τό αἴτημα αὐτό δέν ἀντλοῦσε ὡστόσο τήν ἰσχύ του ἀπό ἐπαναστατικές διεργασίες ὅσο ἀπό τήν πρόσφατη (τό 700 π.Χ.) πολεμική τεχνολογία τῆς ὀπλιτικῆς φάλαγγας, ἡ ὁποία ἀπαιτοῦσε ὑπεύθυνους ἐλεύθερους πολίτες.¹³ Ὁ Σόλωνας κατήγγησε τήν ὑποδούλωση τῶν ἀγροτῶν λόγω χρέους, ἀλλά ἀπέρριψε κατηγορηματικά τό αἴτημα γιά ἀναδασμό.

Ἰπῆρχαν συνεπῶς πολλές κατηγορίες μεταξύ αὐτῶν πού εἶχαν πολιτικά δικαιώματα στήν πόλιν. οἱ πλήρεις πολίτες, οἱ ὁποῖοι χάρη στήν ἐργασία τῶν δούλων στά κτήματά τους εἶχαν τήν ἐλευθερία καί τό χρόνο νά συμμετέχουν πλήρως στήν ἀγορά, ἡ ἐνδιάμεση τάξη τῶν ἀγροτῶν πού, παρότι κατεῖχαν γῆ, ἦταν ἀναγκασμένοι νά τήν καλλιεργοῦν οἱ ἴδιοι, καί οἱ ἀκτήμονες, πού ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ἐργάζονται μέ ἡμερομίσθιο γιά ἄλλους, ἀλλά διατηροῦσαν τά πολιτικά τους δικαιώματα. «Πρόκειται γιά μιά πολιτική λύση σέ ἕνα πολιτικό πρόβλημα: πῶς μποροῦν οἱ πολίτες νά παραμείνουν πολίτες;»¹⁴ Αὐτό τό εἶδος πολιτικῆς συγκρότησης, πού βασιζόταν στήν κατάταξη τῶν πολιτῶν ἀνάλογα μέ τήν περιουσιακή τους κατάσταση, ὀνομαζόταν τιμοκρατικό σύστημα. Γύρω στό 400 π.Χ., τό ἕνα τέταρτο τῶν πολιτῶν τῆς Ἀθήνας δέν κατεῖχαν γῆ.¹⁵ Εἶναι συνεπῶς ἀξιοσημείωτο ὅτι αὐτή ἡ πρώτη μορφή δημοκρατίας συνδεόταν ρητά μέ τήν (ἄνισα κατανεμημένη) ἰδιοκτησία.

Ὁ Α. Κύντзли ἔχει συντάξει ἕναν κατάλογο ἐλληνικῶν πηγῶν, ἀπό τόν Ἡσίοδο (περίπου 750 π.Χ.) καί ἐξῆς, οἱ ὁποῖες καταγγέλλουν τήν ἰδιοκτησία, τό χρῆμα καί τήν ἀπληστία ὡς παράγοντες πού καταστρέφουν τήν κοινότητα· ἡ καταγγελία αὐτή ἀποτυπώνεται σέ μύθους, φιλοσοφικά κείμενα καί κωμωδίες.¹⁶ Συχνά διατυπώνεται τό αἴτημα νά καταργηθεῖ ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία καί νά

¹³ Βλ. S. Breuer, *Imperien der Alten Welt*, Kohlhammer, Στουτγάρδη 1987, σ. 138 κ.έ.

¹⁴ Th. Maissen, «Eigentümer oder Bürger? », *δ.π.*, σ. 81.

¹⁵ *Ο.π.*, σ. 67.

¹⁶ Βλ. A. Künzli, *Mein und dein: zur Ideengeschichte der Eigentumsfeindschaft*, Bund, Κολωνία 1986, σ. 63 κ.έ.

είσαχθει ἡ κοινοκτημοσύνη – π.χ. ἀπό τόν Πλάτωνα γιά τήν ἀνώτερη τάξη τῶν φυλάκων καί πολεμιστῶν. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀντίθετα, ὑποστηρίζει τή συνύπαρξη διαφορετικῶν μορφῶν ἰδιοκτησίας: ἀτομική καί δημόσια. Ἀλλά ἀκόμη καί τήν ἀτομική ἰδιοκτησία πρέπει κανεῖς νά τή διαχειρίζεται μέ μέτρο καί γενναιοδωρία, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ πολίτης πού κατέχει γῆ διάγει ὀρθά τό βίό του μόνο ἂν ἐκπληρώνει τίς κοινωνικές, θρησκευτικές καί στρατιωτικές ὑποχρεώσεις πού ἔχει ἀπέναντι στήν κοινότητα.

Τό ἑλληνικό κράτος, ἡ πόλις, δέν δρᾷ μέ βάση μιᾶ οἰκονομική ἀλλά μιᾶ πολιτική λογική, ὅταν παίρνει ἀπό τούς πλούσιους πολίτες ὅ,τι τοῦ χρειάζεται γιά νά ἀμυνθεῖ ἀπέναντι στίς ἐξωτερικές ἀπειλές καί νά ἐξασφαλίσει τήν κοινωνική καί θρησκευτική ἐνσωμάτωση ὅλων τῶν πολιτῶν.¹⁷

Αὐτές οἱ συνεισφορές δέν ρυθμίζονται νομικά ἀλλά ἀποτελοῦν ἠθική ὑποχρέωση. Τό «κέρδος» τοῦ πλούσιου πολίτη εἶναι τό γόητρο καί ἡ ὑπόληψη πού ἀποκτᾷ στήν κοινότητα. Ἔτσι, ἡ οἰκονομία, ἡ πολιτική καί ἡ ἠθική εἶναι στή σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη ἀξεδιάλυτα συνδεδεμένες.

Τόσο ἡ κριτική στήν ἰδιοκτησία ὅσο καί τά οὐτοπικά σχέδια δείχνουν ὅτι γίνονταν αἰσθητή ἡ σύνδεση τῆς φτωχοποίησης κάποιων καί τοῦ πλουτισμοῦ ἄλλων, καί ἐπίσης ἐγείρουν τό ζήτημα τῶν οἰκονομικῶν καί ψυχολογικῶν ἢ ἀνθρωπολογικῶν μηχανισμῶν πού προκαλοῦν αὐτή τή διαίρεση στό πλαίσιο τῆς «ἀρχαίας ταξικῆς κοινωνίας».¹⁸ Τό τοπίο ἄλλαξε ριζικά ὅταν τό διαχειρίσιμο πλαίσιο τῆς πόλεως κατέρρευσε καί ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, μαθητής τοῦ Ἀριστοτέλη, ἴδρυσε τήν ἑλληνιστική αὐτοκρατορία (μετά τό 333 π.Χ., ἀρχικά ὑπό τήν ἡγεμονία τῶν Μακεδόνων, ἀργότερα ὑπό τήν ἡγεμονία τῶν Πτολεμαίων τῆς Αἰγύπτου καί τῶν Σελευκιδῶν τῆς Συρίας). Ἐλλείπει πολιτικοῦ καί ἠθικοῦ ἐλέγχου, ὁ ἀγώνας γιά τήν ἀπόκτηση ἀγαθῶν καί πλούτου ἐντάθηκε. Τήν κατάσταση περιέπλεξε ἡ ὑποχρέωση τῶν ὑποτελῶν λαῶν νά καταβάλλουν φόρο στίς ἀντίστοιχες αὐτοκρατορίες καί στούς διοικητικούς τους μηχανισμούς, καί ἡ συνεπαγόμενη ὄξυνση τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων. Ἡ ἑλληνιστική ἐποχή συνεπῶς συνδύαζε δύο εἶδη ἐκμετάλλευσης: τήν ἐκμετάλλευση ἐκ μέρους τῆς μοναρχίας ἢ τῆς αὐτοκρατορίας

¹⁷ Th. Maissen, «Eigentümer oder Bürger?», *δ.π.*, σ. 79.

¹⁸ H. G. Kippenberg, «Die Typik der antiken Entwicklung», στό H. G. Kippenberg (ἐπιμ.), *Seminar: Die Entstehung der antiken Klassengesellschaft*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1977, καί H. G. Kippenberg, *Religion und Klassenbildung im antiken Judäa*, Vandenhoeck & Ruprecht, Γοττίγγη 1978.

καί τήν ἐκμετάλλευση πού βασιζέται στήν ιδιοκτησία, τόν τόκο, τό χρέος, τήν ἀπώλεια τῆς γῆς καί τή δουλεία.

Ἐπί τήν ὀπτική τῆς Ἰουδαίας καί τῆς ἀληθινῆς πίστεως στόν Γιαχβέ, τέσσερις παράγοντες εὐθύνονταν γιά τήν ὄξυνση τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων κατά τήν ἐλληνιστική περίοδο (μέχρι τό 64 π.Χ.):¹⁹

- Ἡ ἐμπορευματοποίηση τῆς ἐγγείας ιδιοκτησίας, ἡ ὁποία, σύμφωνα μέ τό *Λευ* 25, ἦταν ἀπαγορευμένη γιά τοὺς Ἑβραίους, ἐπεκτάθηκε ἀπό τήν Ἑλλάδα σέ ὀλόκληρη τήν αὐτοκρατορία: αὐτό ὀδήγησε σταδιακά στή συγκέντρωση τῆς γῆς στά χέρια λίγων καί, ἀντιστοίχως, στήν ἀπώλεια γῆς γιά τοὺς ὑπόλοιπους.
- Ὁ μηχανισμός τῆς ιδιοκτησίας, τοῦ τόκου καί τῆς ὑποθήκης ὀδήγησε ἐπιπλέον στήν ὄλο καί πιό συχνή ὑποδούλωση λόγῳ χρεῶν.
- Ἡ διεθνοποίηση τοῦ ἐλληνιστικοῦ κόσμου εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἐπέκταση τοῦ δουλεμπορίου. «Ἡ Παλαιστίνη ἔγινε μιά χώρα πού ἐξήγαγε δούλους γιά νά καλύψει τήν τεράστια ζήτηση τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου».²⁰
- Ἡ ἐντατικοποίηση τοῦ συστήματος καταβολῆς τοῦ φόρου ὑποτελείας εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά ἐπιτραπεῖ στοὺς τοπικούς μεγαλογαιοκτῆμονες νά μισθώσουν τό δικαίωμα συλλογῆς φόρων, εἰσφορῶν καί τελωνειακῶν δασμῶν – μέ τή συμφωνία ὅτι θά κρατοῦσαν γιά τόν ἑαυτό τους ὅ,τι περισσεύει, ἀφοῦ παρέδιδαν τίς εἰσφορές πού ἀποσποῦσαν ἀπό τόν πληθυσμό. Ὅλα αὐτά ἦταν μιά τρομακτική ἀλλαγή γιά ἕνα λαό πού προερχόταν ἀπό ἀπελευθερούμενους σκλάβους καί ἀγρότες πού ἐξαίρουνταν ἀπό τή φορολογία. Τό βιβλίό τοῦ Ἰώβ ἀποτυπώνει αὐτή τή διαδικασία τῆς ἀξανόμενης φτώχειας τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἰουδαίας κατά τήν ἐλληνιστική περίοδο.²¹

Ρώμη

Ἡ διαδικασία πού ξεκίνησε στήν Ἑλλάδα καί τίς ἐλληνιστικές αὐτοκρατορίες ἔφτασε στό ἀποκορύφωμά της στή Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία, ὅπου καί ἀπέκτησε

¹⁹ Γιά ὅ,τι ἀκολουθεῖ, βλ. R. Albertz, *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit*, Vandenhoeck & Ruprecht, Γοττίγγη 1992, σ. 594 κ.έ.

²⁰ Ὁ.π., σ. 595.

²¹ T. Veerkamp, *Autonomie und Egalität*, ὁ.π., σ. 115 κ.έ.

νομική μορφή, ή οποία αποδείχθηκε αποφασιστικής σημασίας.²² Στή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία εισήχθη η βασική διάκριση μεταξύ κατοχής (possessio) και κυριότητας (dominium ή proprietas). Κατοχή σημαίνει τό νά έχει κανείς πραγματικά κάτι.²³ Μπορεί επομένως νά προσδιορίζει όλα τά δυνατά δικαιώματα χρήσης τοῦ αντικειμένου, ακόμη και ἄν αὐτά εἶναι μερικά ἢ προσωρινά. Ἡ κυριότητα ἀντίθετα δηλώνει ἕνα ἀπόλυτο δικαίωμα ἐπί ἑνός αντικειμένου, ἕνα «πλήρες δικαίωμα» πού δέν ὑπόκειται σέ χρονικούς περιορισμούς.²⁴ Συνίσταται καί αὐτό στή δυνατότητα ἐκμίσθωσης, χρονομίσθωσης καί παραχώρησης ὡς ἐγγύησης. Καθιστᾶ δυνατή τή δέσμευση τοῦ ἀντικειμένου γιά τήν ἐξασφάλιση ἑνός δανείου. Ἡ ιδιοκτησία ὅμως ὡς dominium χαρακτηρίζεται ἀπό διαφορετικά γνωρίσματα:

- Ὡς πλήρες δικαίωμα καλύπτει ὁλόκληρη τήν οὐσία τοῦ ἀντικειμένου. Ἐνα ἀντικείμενο ὡς ὄλον ἀνήκει ἀποκλειστικά σέ ἕνα πρόσωπο πού μπορεῖ νά τό χρησιμοποιήσει μέ ἀπόλυτη ἐλευθερία, ἀποκλείοντας κάθε ἄλλο πρόσωπο. Τό δικαίωμα αὐτό προσφέρει ἔννομη προστασία σέ πέντε περιπτώσεις σχέσεων: ἔναντι τῆς προσβολῆς τῆς κατοχῆς (rei vindicatio), ἔναντι τῆς ζημίας, ἔναντι ἄλλων προσβολῶν ὁ κύριος ἀπολαμβάνει ἐπίσης ἀπόλυτη ἐλευθερία διάθεσης, στήν ὁποία συμπεριλαμβάνεται καί τό δικαίωμα πώλησης ἢ καταστροφῆς· μπορεῖ, τέλος, νά κληροδοτήσει τήν κυριότητα στούς κληρονόμους του. Ἐν ὀλίγοις: «Dominium est jus utendi et abutendi re sua, quatenus juris ratio patitur» (Ἡ κυριότητα εἶναι τό δικαίωμα χρήσης καί κατάχρησης/κατανάλωσης/καταστροφῆς τοῦ ἀντικειμένου, ἐφόσον δέν συγκρούεται μέ τή ratio, δηλαδή τή λογική τοῦ νόμου).²⁵ Ὁ πυρήνας αὐτῆς τῆς πρότασης εἶναι ἡ ἀπολυτότητα

²² Στά ἀκόλουθα ἀντλοῦμε πληροφορίες ἀπό μιά ἀνακοίνωση πού ἔγραψε λίγο πρὶν ἀπό τό θάνατό του ὁ δρ. Dieter Conrad γιά ἕνα σεμινάριο στό πανεπιστήμιο τῆς Χαϊδελβέργης τό χειμερινό ἐξάμηνο τοῦ 2000-2001.

²³ Βλ. τό ἄρθρο 854 τοῦ γερμανικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα: «Ἡ κατοχή ἑνός πράγματος ἀποκτᾶται μέσῳ τῆς φυσικῆς ἐξουσίας ἐπί τοῦ πράγματος». Στό ἀγγλικό δίκαιο, «possession» σημαίνει π.χ. δικαιώματα ἐπί ἀκινήτων μέ καθορισμένη χρονική διάρκεια (life estate) ἢ τή μίσθωση γιά ὀρισμένα χρόνια.

²⁴ Ὁ Brodbeck ὀρίζει τήν ιδιοκτησία ὡς ἀμοιβαία ἀναγνωρισμένη κυριότητα, εἴτε ἀτομικά εἴτε ἐπικυρωμένη ἀπό τό κράτος (*Die Herrschaft des Geldes*, ὁ.π., σ. 314 κ.έ.).

²⁵ Ἡ προέλευση αὐτῆς τῆς πρότασης εἶναι ἄγνωστη· ἀποτελεῖ πιθανῶς διδακτική ρήση τοῦ Μεσαίωνα. Εἶναι ὅμως σημαντική, γιατί ἀποτελεῖ τή βάση ὅλων τῶν νεωτερικῶν ἀστικῶν δικαιωμάτων (βλ. παρακάτω). Βλ. ἐπίσης H. Chr. Binswanger, «Dominium und Patrimonium – Eigentumsrechte und -pflichten unter dem Aspekt der Nachhaltigkeit», στό M. Held καί H. G. Nutzinger (ἐπιμ.),

- τῆς ἰδιοκτησίας, ἡ ὁποία συνεπῶς προσδιορίζεται ὡς *dominium*, κυριότητα ἢ κυριαρχία.
- Ἡ κυριότητα ἐννοεῖται κυριολεκτικά καί ὄχι μεταφορικά, καί βρίσκεται στό ἐπίκεντρο τοῦ ζητήματος. Προέρχεται κατά πᾶσα πιθανότητα ἀπό τήν κυριαρχία τοῦ *paterfamilias* (στά ἑλληνικά *δεσπότης*) ἐπί τῶν ἀτόμων καί τῶν πραγμάτων πού περιλαμβάνονται στόν οἶκο. Ἡ *patria potestas* (ἡ ἐξουσία τοῦ πατρός τοῦ οἴκου) ἐπί τῆς οἰκογένειας (στά λατινικά ἡ φράση *familia pecuniaque* περιλαμβάνει τίς γυναῖκες, τά παιδιά, τούς δούλους καί τά ζῶα) συνεπάγεται, ἀφοῦ τά μέλη τῆς οἰκογένειας ἐπέχουν θέση πράγματος, δικαίωμα ζωῆς καί θανάτου (*jus vitae necisque*). Σταδιακά ἡ *patria potestas* διακρίθηκε σέ ἐξουσία ἐπί τῆς γυναίκας καί τῶν παιδιῶν (*manus*) καί σέ *dominium* ἐπί τῶν δούλων καί τῶν ζῶων. Ἀκριβῶς τήν κλασική περίοδο, τό *dominium* συνδέθηκε μέ τήν ἔγγεια ἰδιοκτησία.
 - Τό *dominium* δέν περιλαμβάνει κανένα σχεσιακό στοιχείο, λ.χ. δέν λαμβάνει ὑπόψη ὅτι σέ μιά κοινωνία ὑπάρχουν κύριοι καί μὴ κύριοι, καί ὅτι ἴσως τό γεγονός πῶς κάποιος ἔχει κάτι νά σχετίζεται μέ τό ὅτι κάποιος ἄλλοι δέν ἔχουν. Συνίσταται στήν ἀπόλυτη κυριαρχία ἐπί πραγμάτων (*jus in rem*) καί ὡς τέτοιο ἰσχύει ἔναντι πάντων, κυρίως ἀποκλείοντάς τους.²⁶ Πρέπει νά διακριθεῖ ἀπό τό *jus in personam*, τό ὁποῖο ἀναφέρεται σέ ὑποχρεώσεις καί συμβάσεις κάθε εἶδους μεταξύ κυρίων.
 - Τά περιορισμένα ἐμπράγματα δικαίωματα θεωροῦνται περιορισμοί τῆς κυριό-

Eigentumsrechte verpflichten. Individuum, Gesellschaft und die Institution Eigentum, Campus, Φραγκφούρτη 1998, σ. 128 κ.έ.

²⁶ Βλ. H. Chr. Binswanger, *Eigentum und Eigentumspolitik. Ein Beitrag zur Totalrevision der Schweizerischen Bundesverfassung*, Buchverlag Neue Zürcher Zeitung, Ζυρίχη 1978, σ. 21: «Ἡ ἰδιοκτησία (καί συνεπῶς τό “ἔχειν”) δέν θεωροῦνταν νομικά μιά σχέση μεταξύ προσώπων (ὁ ἕνας ἔχει ἐπειδή ὁ ἄλλος δέν ἔχει) ἀλλά μιά σχέση μεταξύ ἑνός προσώπου καί ἑνός νομικοῦ ἀντικειμένου. Συνεπῶς ἡ ἰδιοκτησία ἀπό νομική ἀποψη δέν εἶναι τό ἔχειν ἑνός προσώπου σέ συνδυασμό μέ τό μὴ ἔχειν ἑνός ἄλλου, ἀλλά μόνο τό ἔχειν καθ’ ἑαυτό». Βλ. ἐπίσης N. Luhmann, *Rechtssystem und Rechtsdogmatik*, Kohlhammer, Στουτγάρδη 1974, σ. 66: «Ἡ ἐνότητα μεταξύ τοῦ “ἔχειν” καί τοῦ “μὴ ἔχειν” δέν ἀποτυπώνεται οὔτε στή γλώσσα οὔτε στό νόμο. Συγκροτεῖται μόνο ὡς τό δικαίωμα πού ἔχει ὁ ἰδιοκτήτης νά ἀποκλείει τοὺς ἄλλους [...]. Τό πῶς σημαντικό ἀπό κοινωνιολογική ἀποψη πρόβλημα, τό γεγονός ὅτι ἡ αὔξηση τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ ἑνός συνεπάγεται αὐτόματα μιά δυσανάλογη αὔξηση τῆς μὴ ἰδιοκτησίας τοῦ ἄλλου, εἶναι ἀπό νομική ἀποψη ἀδιάφορο».

τητας, ιδίως τὰ δικαιώματα ἐνεχύρου καί ὑποθήκης (τό ἐνέχυρο περνᾷ στήν κατοχή τοῦ πιστωτῆ ἢ λειτουργεῖ ὡς ὑποθήκη, χωρίς πραγματική μεταβίβαση τῆς κατοχῆς) καί ἡ μεταβίβαση τῆς κυριότητας ὡς ἀσφάλεια (fiducia cum creditore). Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στήν κυριότητα καί τήν κατοχή ἐμπράγματος ἀσφάλειας καθιστοῦσε δυνατή, ὅπως καί στήν Ἑλλάδα, τή λειτουργία ἐνός μηχανισμού δανεισμοῦ μέ πιστωτικές ἐγγυήσεις.

- Τέλος, τό ρωμαϊκό δίκαιο διακρίνει ἀνάμεσα σέ patrimonium καί dominium.²⁷ Τό patrimonium εἶναι ἡ ἰδιοκτησία πού ἔχει κληρονομηθεῖ ἀπό τόν πατέρα καί ἡ ὁποία πρέπει νά κληροδοτηθεῖ στά παιδιά. Αὐτό ἀποκλείει τήν πιθανότητα τῆς φθορᾶς ἢ ἀκόμη καί τῆς καταστροφῆς τοῦ «πράγματος».

Μέσω τῆς προβολῆς τῆς πατριαρχικῆς-δεσποτικῆς κυριαρχίας στόν αὐτοκράτορα (σέ ἀντίθεση μέ τή δημοκρατική περίοδο τῆς Ρώμης), ἡ ἔννοια τοῦ dominium ἀπέκτησε αὐτοκρατορικές συνδηλώσεις. Τό σύστημα τῶν ἑλληριστικῶν αὐτοκρατοριῶν στηριζόταν στήν ἀπεριόριστη ἐπέκταση τῆς ἐπικρατείας τους καί τίς ἀπεριόριστες καί ἐγγρήματες σχέσεις τῆς ἀγορᾶς μεταξύ ἰδιοκτητῶν, οἱ ὁποῖες ἀποκτοῦσαν ἐνότητα μέσω τῆς θεϊκῆς μορφῆς τοῦ αὐτοκράτορα. Τό σύστημα τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν ἀντίστοιχα μιά πυραμίδα σχέσεων κυριότητας, μέ τούς δούλους καί τά ζῶα (τή φύση) στή βάση της – μιά πυραμίδα ὡστόσο ἡ ὁποία ἦταν νομικά θεσμοθετημένη. Αὐτή ἡ νομικά θεμελιωμένη ἔννοια τῆς κυριότητας ἦταν ἀπόλυτη ὑπό δύο ἔννοιες: ἀπέκλειε ὄλους ὅσους δέν συμμορφώνονταν μέ αὐτήν (βλ. Απ 13:16 κ.ε.) καί προέβλεπε ρητά τήν πιθανότητα κατάχρησης καί καταστροφῆς. Αὐτή ἡ προσέγγιση υἱοθετήθηκε ξανά ἀργότερα τήν ἐποχή τοῦ πρώιμου καπιταλισμοῦ ἀλλά καί σέ ὀλόκληρη τή νεωτερικότητα. Παρότι τροποποιήθηκε ἀνάλογα μέ τίς περιστάσεις, βρίσκεται στήν καρδιά τῆς ἀστικῆς, καπιταλιστικῆς, ἰδιοκτησιοκεντρικῆς οἰκονομίας.

Ὁ ἀρχαῖος Ἰσραήλ, τό κίνημα τοῦ Ἰησοῦ καί ἡ ἀρχέγονη Ἐκκλησία ὡς πειραματικές μορφές μιᾶς ἐναλλακτικῆς κουλτούρας

Οἱ καταβολές καί ἡ ἐξάπλωση τῆς ἰδιοκτησιακῆς οἰκονομίας καί τῆς πίστωσης ἀπό τήν Ἑλλάδα στά τέλη τοῦ 8ου καί στόν 7ο αἰῶνα ἤρθε ἀντιμέτωπη μέ ἕνα

²⁷ Βλ. Binswanger, «Dominium und Patrimonium», ὁ.π., σ. 131, ὅπου καταδεικνύεται ἡ οἰκολογική σημασία αὐτῆς τῆς ἔννοιας (βλ. παρακάτω).

τελείως διαφορετικό πλαίσιο στον Ίσραήλ.²⁸ Γύρω στο 1250 π.Χ. οι Έβραίοι είχαν απαλλαγεί από τη δουλεία στην αυτοκρατορία της Αιγύπτου και οι αγρότες είχαν πάψει να είναι φόρου ύποτελεις στις πόλεις-κράτη της Χαναάν. Οι απελευθερωμένοι σκλάβοι είχαν εγκατασταθεί στα βουνά της Παλαιστίνης και είχαν οργανωθεί σε ανεξάρτητες οικογένειες και φυλές. Διευθετούσαν τις κοινές τους υποθέσεις με πνεύμα ισότητας σε γενικές συνελεύσεις, με ρητή αναφορά στον Θεό στον οποίο όφειλαν την ελευθερία τους, τον Γιαχβέ (qu'hal Jahwe). Όταν λ.χ. έπρεπε να οργανώσουν την άμυνά τους έναντι των έξωτερικων απειλων, το έκαναν με τη βοήθεια χαρισματικων ηγετων (κριτων) που επέλεγε ο Γιαχβέ.

Γύρω στο 1000 π.Χ. ο λαός επέλεξε τη μοναρχία, παρά την αντίσταση του αγροτικού πληθυσμού και των προφητικων ομάδων. Το αποτέλεσμα ήταν η όλο και μεγαλύτερη καταπίεση και εκμετάλλευση του αγροτικού πληθυσμού από τη βασιλική αὐλή, τους αξιωματούχους και τους στρατιωτικούς (1 Σαμ). Ο Σολομώντας συμπεριφερόταν σαν αρχαίος αυτοκράτορας της Ανατολής. Όταν οι γιοί του θέλησαν να προσθέσουν νέα βάρη στο ζυγό που είχε επιβληθεί στο λαό, οι βόρειες φυλές αποσχίστηκαν από τη φυλή του Ίουδα και του Βενιαμίν, τις νότιες φυλές, και σχημάτισαν το δικό τους, Βόρειο Βασίλειο. Το τελευταίο είχε την ίδια εξέλιξη, φτάνοντας μέχρι την αυθαιρέτη κατάσχεση της γης των αγροτων από τον βασιλιά (1 Βασ). Παρά τη βίαιη επανάσταση του Ίού, αυτή παρέμεινε η κυρίαρχη τάση μέχρι τον 8ο αιώνα.

Σε αυτήν την κατάσταση, ο νέος μηχανισμός της ιδιοκτησίας, του τόκου και του χρήματος ήταν μία ακόμη επικίνδυνη επίθεση στους όρους ζωής των κατά κύριο λόγο μικροϊδιοκτητων παραγωγων. Μέχρι τότε έπρεπε να καταβάλλουν φόρους στον βασιλιά και τό Ναό, και να συντηρούν την πολυτελή ζωή των αριστοκρατικων ανώτερων τάξεων, εκτός από το να καλύπτουν το κόστος της παραγωγής. Πλέον άρχισαν να ανταγωνίζονται ο ένας τον άλλον. Δεν δανείζονταν πιά για να οργανώσουν επικερδείς γραμμές παραγωγής που χρηματοδοτούνταν με πίστωση (όπως θα επέβαλλε η σύγχρονη λογική), αλλά για να ανταπεξέλθουν στις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν – λ.χ. για να προμηθευτούν σπόρο, όταν μετά από μία κακή χρονιά αναγκάζονταν, για να επιβιώσουν, να καταναλώσουν το σπόρο πριν από την επόμενη περίοδο σποράς. Κατά συνέπεια, η γη τους περνούσε στα χέρια των μεγάλων γαιοκτημόνων και, σαν να μην έφτανε αυτό, έπρεπε να υποδουλωθούν

²⁸ Βλ. U. Duchrow, *Alternatives to Global Capitalism*, δ.π., μέρος II.

σέ αυτούς για νά ξεπληρώσουν τό χρέος τους. Μπορούμε νά υποθέσουμε ὅτι ἡ νέα μορφή τῆς ιδιοκτησιακῆς οἰκονομίας μέ τόν πιστωτικό μηχανισμό της διείσδυσε στό μοναρχικό, φεουδαρχικό σύστημα καί ὅτι ἀφετηρία αὐτῆς τῆς διαδικασίας ἦταν ἡ ἄνιση κατανομή τῆς γῆς. Ἀποφασιστική σημασία γιά τήν κοινωνική ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ εἶχε τό γεγονός ὅτι οἱ ἀγρότες, ἀπό τόν 8ο αἰώνα καί ἐξῆς, ἐκτός ἀπό τά βασιλικά καί αὐτοκρατορικά φορολογικά συστήματα, ἦταν ἐκτεθειμένοι σέ ἕναν ἀκόμη μηχανισμό ἐκμετάλλευσης. Ὁ μηχανισμός αὐτός γεννήθηκε μέσα στίς ἴδιες τίς κοινότητες τους καί κατέστρεψε τήν ἀλληλεγγύη τους. Πῶς ἀντέδρασε ὁ Ἰσραήλ σέ αὐτήν τήν ἐπιδείνωση τῆς κατάστασης;

Ὁ Κέσπλερ ἔχει ἐξετάσει ἀκριβῶς τήν περίοδο κατά τήν ὁποία ἡ ιδιοκτησιακή οἰκονομία διείσδυσε στήν κοινωνία τοῦ βασιλείου τοῦ Ἰούδα.²⁹ Δέν μπορούμε νά ἀπαντήσουμε ἐδῶ στό ἐρώτημα ἂν τό φαινόμενο αὐτό ὀφείλεται σέ ἐξωτερικές ἐπιδράσεις ἀπό τήν Ἑλλάδα καί τή Μεσοποταμία ἢ στήν ἐσωτερική δυναμική τῆς ἴδιας τῆς ἐβραϊκῆς κοινωνίας. Παρ' ὅλα αὐτά εἶναι ἐντυπωσιακό ὅτι ἡ ἐξέλιξη αὐτή ἔλαβε χώρα τήν ἴδια στιγμή πού ἐμφανίστηκε στήν ἑλληνική πόλιν ἡ ιδιοκτησιακή οἰκονομία. Εἶναι πιθανόν νά μεσολάβησαν μεταξύ τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Παλαιστίνης οἱ Φοίνικες θαλασσοπόροι.³⁰

Ὁ Κέσπλερ καταδεικνύει ὅτι ἡ βασική ἀντίθεση πού προέκυψε ἀπό τήν ιδιοκτησιακή οἰκονομία στήν ἐβραϊκή κοινωνία ἦταν αὐτή μεταξύ ὀφειλετῶν καί πιστωτῶν. Ὁδήγησε στή συγκέντρωση τῆς γῆς στά χέρια μεγάλων γαιοκτημόνων καί δημιούργησε χρέη γιά τούς μικροϊδιοκτῆτες. Οἱ πρῶτοι μπορούσαν νά διάγουν πολυτελή βίον, συνήθως στίς πόλεις. Τό χρέος ἀποστέρησε τούς δεύτερους ἀπό τή γῆ τους· οἱ ἴδιοι καί οἱ οἰκογένειές τους ἔχασαν τήν ἐλευθερία καί τήν αὐτάρκειά τους, καθῶς ἀναγκάστηκαν νά ἐργάζονται ὡς μισθωτοί ἢ ὑποδουλώθηκαν λόγω τῶν χρεῶν τους. Στό τέλος τῆς περιόδου τῶν Βασιλέων εἶχαν περιπέσει σέ ἀπόλυτη φτώχεια. Εἶναι σημαντικό νά ποῦμε ὅτι οἱ νεόπλουτοι κατάφεραν νά συγκεντρώσουν τήν περιουσία τους

²⁹ R. Keßler, *Staat und Gesellschaft im vorexilischen Juda – vom 8. Jahrhundert bis zum Exil*, E. J. Brill, Λάιντεν, Νέα Ὦρκη καί Κολωνία 1992, σ. 14-16· βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, «Arbeit, Eigentum und Freiheit. Die Frage des Grundeigentums in der Endgestalt der Prophetenbücher», στό R. Keßler καί E. Loos, *Eigentum: Freiheit und Fluch. Ökonomische und biblische Einwurfe*, Gütersloher Verlag, Γκύτερσλο 2000, σ. 64-88.

³⁰ Βλ. U. Hübner, «Bemerkungen zum Pfandrecht: Das Ostrakon von Mesad Hasaoyahu, alttestamentliches und griechisches Pfandrecht sowie ein Graffitto aus Marissa», στό περ. *Ugarit-Forschungen*, τχ. 29, 1997.

μέ νόμιμο κατά βάση τρόπο, μέσω τῶν συμβολαίων μεταξύ ὀφειλετῶν καί πιστωτῶν. Μαζί μέ τούς διοικητικούς ὑπαλλήλους, τούς στρατιωτικούς καί τή βασιλική αὐλή συνέθεσαν τήν ἀνώτερη τάξη. Αὐτές οἱ ομάδες διαχειρίζονταν ἀπό κοινου ὄχι μόνο τήν πολιτική ἀλλά καί τήν οἰκονομική ἰσχύ. Κατά συνέπεια μπορούσαν νά χρησιμοποιοῦν ὑπέρ τῶν συμφερόντων τους τόν ἴδιο αὐτό νόμο πού, σύμφωνα μέ τήν ἀντίληψη τῶν Ἰσραηλιτῶν, ἔπρεπε νά προστατεύει τούς ἀδύναμους καί τούς φτωχοῦς.

Ἡ διαμαρτυρία τῶν προφητῶν

Αὐτές ἀκριβῶς οἱ δυσάρεστες ἐξελίξεις στή δημόσια καί τήν κοινωνική ζωή, πού ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς νέας ἰδιοκτησιακῆς οἰκονομίας, προκάλεσαν τίς διαμαρτυρίες τῶν μεγάλων προφητῶν κατά τό τελευταῖο τρίτο τοῦ 8ου αἰώνα καί καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ 7ου. Ὁ Ἀμώς καί ὁ Ὡσηέ (ἀκόμη στό Βόρειο Βασίλειο πρὶν ἀπό τήν καταστροφή του τό 722 π.Χ.), ὁ Ἡσαΐας, ὁ Μιχαίας, ὁ Σοφονίας, ὁ Ἰερεμίας, ὁ Ἀββακούμ καί ὁ Ἰεζεκιήλ ζητοῦσαν τό νόμο (*mispal*) καί τή δικαιοσύνη (*sedaqa*) πού εἶχαν χαθεῖ μέ τούς νέους νόμους περί ἰδιοκτησίας. Κήρυτταν πάνω ἀπό ὅλα ὅτι ἡ περιφρόνηση τῆς δικαιοσύνης καί τῶν δικαιωμάτων τῶν φτωχῶν ἰσοδυναμοῦσε μέ ἄρνηση τοῦ Θεοῦ τοῦ Ἰσραήλ. Πίστευαν πώς ἡ γνώση τοῦ Θεοῦ εἶναι ταυτόσημη μέ τήν ἀποκατάσταση τῆς δικαιοσύνης γιά τούς φτωχοῦς (βλ. π.χ. *Ἰερ* 22:16). Τά ὄψιμα προφητικά βιβλία, μετά τήν πτώση τοῦ Βόρειου Βασιλείου τό 722 καί τοῦ Νότιου Βασιλείου τό 586 π.Χ. –πού εἶχαν προαναγγελεῖ ἀπό τούς προφῆτες– περιέχουν τεκμήρια μέ ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τό θέμα μας. Ἄς δοῦμε τά κείμενα ἀπό πιό κοντά, ἀκολουθώντας τήν ὀπτική τοῦ Κέσσελερ.

Ὁ προφήτης Ἀμώς ἔδρασε στό Βόρειο Βασίλειο κατά τά μέσα τοῦ 8ου αἰώνα. Βασική θεματική του εἶναι οἱ κίνδυνοι πού ἀντιμετώπιζαν οἱ μικροί ἀγρότες. Τά ὑπάρχοντά τους κατάσχονταν, οἱ ἴδιοι πωλοῦνταν ὡς δούλοι λόγῳ χρεῶν, οἱ γυναῖκες τους γίνονταν ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης (*Ἀμ* 2:6-8), οἱ μικροῖδιοκτῆτες ἐξαπατοῦνταν στίς δανειακές συμφωνίες (8:4-7), καί ὑποχρεῶνόνταν νά καταβάλλουν φόρους καί πρόστιμα (5:11 κ.έ.). "Ὅλα αὐτά παραβίαζαν τό νόμο πού ὑποτίθεται ὅτι προστάτευε τούς φτωχοῦς (5:10· 6:12). Ὁ προφήτης κατακρίνει τούς εὐκατάστατους πού πλουτίζουν εἰς βάρος τῶν φτωχῶν, ζοῦν ἀπό τήν ἐργασία τῶν ἄλλων καί διάγουν πολυτελή βίον (5:11· 6:4-6 *passim*). Τούς ἀπειλεῖ μέ καταστροφή καί πτώση (9:9 κ.έ.). Ἀντίθετα, στή συνέχεια τῆς προφητείας, ὁ Ἀμώς ὑπόσχεται στά θύματα ὅτι θά ἀπολαύσουν οἱ ἴδιοι τούς καρπούς τῶν κόπων τους: *Θά ξαναχτίσουν τίς ἐρημωμένες πόλεις καί θά τίς κατοικήσουν. Θά*

φυτέψουν ἀμπέλια καί θά πίνουν τό κρασί, θά φτιάξουν κήπους καί θά τρώνε τόν καρπό τους (9:14). Αυτό καθιστᾶ σαφές ὅτι

ἡ περιουσία τῶν ὀκνηρῶν γαιοκτημόνων πού βασιζόταν στήν ἐκμετάλλευση καί τήν πολυτέλεια ἦταν καταδικασμένη, ἐνῶ ἡ περιουσία τῶν ἀγροτῶν πού βασιζόταν στούς δικούς τους κόπους ἦταν διασφαλισμένη. Ἡ περιουσία πού χαρίζει ἡ ἐλευθερία δέν εἶναι ἀφηρημένη. Ἀντιθέτως, ἡ περιουσία πού δέν τή δουλεύει κανείς πρέπει νά ἀφαιρεθεῖ ἀπό αὐτόν πού τήν κατέχει, καί μόνο ἡ περιουσία πού στηρίζεται στήν ἐργασία ἐνός προσώπου ἔχει τήν εὐλογία τοῦ Θεοῦ.³¹

Στά τέλη τοῦ ἴδιου αἰῶνα ἐμφανίστηκε ὁ προφήτης Μιχαίας στό Νότιο Βασιλεῖο τῆς Ἰουδαίας, τήν ἐποχή πού ἐκπληρώθηκε ἡ προφητεία τοῦ Ἀμώς καί τό Βόρειο Βασιλεῖο καταστράφηκε ἀπό τοῦς Ἀσσυρίους (722 π.Χ.). Ὁ Μιχαίας κατέκρινε τόν ἴδιο μηχανισμό τῆς ἰδιοκτησίας, τοῦ τόκου, τῆς κατάσχεσης καί τῆς ὑποδούλωσης λόγω χρέους:

Ἄλιμονο σ' ἐκείνους πού ξαγρυπνοῦν στά κρεβάτια τους σχεδιάζοντας τό κακό, γιά νά τό πραγματοποιήσουν τό πρωί! Θά τό κάνουν, γιατί ἔχουν τή δύναμη. Ὅταν ἐπιθυμοῦν χωράφια ἢ σπίτια τά ἀρπάζουν. Κατακλέβουν τοῦς ἀνθρώπους καί τίς οἰκογενεῖς τους καί παίρνουν τίς περιουσίες τους. (Μιχ 2:1-2)

Τίς γυναῖκες τοῦ λαοῦ μου τίς διώχνετε ἀπό τ' ἀγαπημένα τους τά σπίτια· ἀρπάζετε ἀπ' τά παιδιά τους γιά πάντα τόν κληρο πού τιμητικά ἐγώ τοῦς ἔχω δώσει. Ἐμπρός σηκωθεῖτε καί φύγετε στήν ἐξορία, γιατί ἐδῶ ἡσυχία δέν θά βρεῖτε! (2:9-10)

Τά κείμενα αὐτά δείχνουν ὅτι οἱ ἀγρότες ὄχι μόνο χάνουν τή γῆ, τό σπίτι καί τήν ἐλευθερία τους, ἀλλά ὅτι ἀκόμη καί τά παιδιά τους ὑποδουλώνονται λόγω τοῦ χρέους – καί μάλιστα ὄχι ἀπλῶς γιά ἓνα περιορισμένο χρονικό διάστημα ἀλλά γιά πάντα. Ἡ φαινομενικά ἀμιγῶς οικονομική πράξη τῆς ἐκτέλεσης ἐνός πιστωτικοῦ συμβολαίου ἀποκαλεῖται ἐδῶ, γιά πρώτη φορά, κλοπή. Οἱ πλούσιοι πού φταῖνε θά καταστραφοῦν (2:3). Καί πράγματι, οἱ ἀριστοκράτες τῆς Ἰουδαίας αἰχμαλωτίστηκαν ἀπό τοῦς Βαβυλώνιους τό 586 π.Χ. Αὐτήν τήν περίοδο καί κατά τήν ἐπιστροφή τους, ὁ προφήτης συνέχισε τή συγγραφή τοῦ βιβλίου του, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά ὀδηγοῦσε τοῦς πλούσιους ἀλλά καί τοῦς ἀπλοῦς ἀνθρώπους πού εἶχαν ἐγκαταλείψει τήν πρακτική τῆς ἀλληλεγγύης, νά ὁμολογήσουν τήν ἄμαρτία τους. Μόνο μέσα ἀπό μιά ἀλλαγή τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος μποροῦσε

³¹ R. Keßler, «Arbeit, Eigentum und Freiheit», δ.π., σ. 70.

νά γεννηθεῖ ἡ ἐλπίδα ὅτι, στή νέα ἀρχή μετά τήν ἐξορία, ὁ καθένας θά μπορούσε νά ζήσει δίκαια ἀπό τήν ἐργασία τῶν χειρῶν του.³²

Τόν 7ο αἰώνα ὁ προφήτης Ἡσαΐας ἄσκησε ἐπίσης ὀξεία κριτική στήν ἀποστέρηση τῶν ἀγροτικῶν οικογενειῶν ἀπό τή γῆ τους καί στή συγκέντρωση γῆς στά χέρια λίγων:

Ἄλιμονο σ' ἐκείνους πού προσθέτουν στό σπίτι τους κι ἄλλο σπίτι κι ἐνώνουνε χωράφι μὲ χωράφι, ἔτσι πού πιά νά μήν ὑπάρχει τόπος γιά ἄλλους, κι αὐτοί νά μείνουνε οἱ μοναδικοί τῆς χώρας κάτοχοι. (Ἡσ 5:8)

Καί αὐτός ἀποκαλεῖ τοὺς ἀπληστους γαιοκτῆμονες κλέφτες (Ἡσ 1:23) καί τήν κατάσχεση τῆς γῆς τῶν χρεωμένων ἀγροτῶν ἀρπαγή ἀπ' τοὺς φτωχοὺς (Ἡσ 3:14). Ἐπίσης προφητεύει ὅτι ὅσα ἄρπαξαν θά χαθοῦν (Ἡσ 5:9 κ.έ.). Τό βιβλίο τοῦ Ἡσαΐα γράφτηκε σέ πολλές διαφορετικές φάσεις. Ἐνῶ οἱ τύραννοι καί οἱ χλευαστές θά ἐξολοθρευτοῦν, στοὺς ταπεινοὺς καί τοὺς φτωχοὺς δίνεται ἡ ὑπόσχεση μεγάλης εὐδαιμονίας (Ἡσ 29:17-21). Ὁ «Τριτοῦσαΐας» δηλώνει στή συνέχεια, ὅπως ὁ Ἀμώς καί ὁ Μιχαΐας (Ἡσ 65:21 κ.έ.):

Θά οἰκοδομοῦνε σπίτια ὁ λαός μου κι οἱ ἴδιοι θά τὰ κατοικοῦν αὐτοί, κανένας ἄλλος. Ἄμπελια θά φυτεύουνε κι οἱ ἴδιοι θά τρῶνε τόν καρπό· αὐτοί, κανένας ἄλλος. [...] Θ' ἀπολαμβάνουν οἱ ἐκλεκτοί μου τοὺς καρπούς τῶν κόπων τους.

Οἱ νομικές μεταρρυθμίσεις

Τά πρῶτα προφητικά κείμενα τοῦ 8ου καί τοῦ 7ου αἰώνα π.Χ. πέτυχαν ὡς ἓνα βαθμό τό στόχο τους. Αὐτό φαίνεται ἀπό τίς διάφορες νομικές μεταρρυθμίσεις πού χρονολογοῦνται ἀπό ἐκείνη τήν περίοδο καί μετά. Στή βιβλική παράδοση, ἡ προφητεία καί ὁ νόμος εἶναι συνήθως οἱ δύο ἀφετηρίες γιά τήν ἀμφισβήτηση καί τήν ὑπέρβαση τῆς ἀδίκης τάξης πραγμάτων πού καταστρέφει τή ζωή.³³ Ἐκπροσωποῦν ἀφενός τήν κριτική καί τόν δραματισμό καί ἀφετέρου τόν θεσμικό μετασχηματισμό. Ἡ πρώτη νομική μεταρρύθμιση ἔλαβε χώρα στό Νότιο Βασιλεῖο, πιθανῶς λόγω τοῦ ἀντίκτυπου πού εἶχε ἡ καταστροφή τοῦ Βόρειου Βασιλείου (722 π.Χ.). Γραπτό τεκμήριο ἀποτελεῖ τό Βιβλίο τῆς Διαθήκης (Ἐξ 21-23).³⁴ Προφήτες ὅπως ὁ Ἀμώς

³² Ὁ.π., σ. 77 κ.έ.

³³ Γιά τήν Πεντάτευχο ὡς βάση γιά μιὰ θεολογική οικονομική ἠθική, βλ. F. Segbers, *Die Hausordnung der Tora. Biblische Impulse für eine theologische Wirtschaftsethik*, Exodus, Λουκέρνη 1999, σ. 99 κ.έ.

³⁴ Βλ. F. Crüsemann, *Die Tora. Theologie und Sozialgeschichte des alttestamentlichen Gesetzes*,

καί ὁ Ὡση εἶχαν προαναγγεῖλει αὐτήν τήν κατάρρευση ὡς ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς ἀδικίας πού ἐπικρατοῦσαν στό Βόρειο Βασίλειο, καί εἶχαν καλέσει σέ μετάνοια. Τώρα οἱ ὄπαδοί τῶν προφητῶν ἔφταναν ἀπό τόν Βορρᾶ μαζί μέ τούς πρόσφυγες, ἐνισχύοντας τή φωνή τῶν προφητῶν τοῦ Νότου, ὅπως ὁ Ἡσαΐας καί ὁ Μιχαίας, μέ τό ἐξῆς μήνυμα: ἂν δέν ἐγκαταλείψετε τά εἰδῶλα τοῦ πλοῦτου καί τῆς ἰσχύος καί δέν στραφεῖτε στόν Γιαχβέ καί τή δικαιοσύνη, σᾶς περιμένει ἡ μοίρα τοῦ Βόρειου Βασιλείου.

Κατά πᾶσα πιθανότητα, τότε ἦταν πού τό Βιβλίον τῆς Διαθήκης εἰσήγαγε διάφορους «κανόνες τοῦ ἐπτά», καθῶς καί μιά σειρά ἄλλων οἰκονομικῶν νόμων πού συνδύαζαν κοινωνικά καί οἰκολογικά κριτήρια μέ θεολογικά:

- 23:12: Τήν ἕβδομη ἡμέρα τῆς ἑβδομάδας (πού δέν ἀποκαλεῖται ἀκόμη Σάββατο), ὁ ἀγρότης πρέπει νά ξεκουράζεται καί νά ἀπαλλάσσει τά ζῶα, τούς δούλους του καί τούς ξένους ἀπό τήν ἐργασία, γιά νά μποροῦν νά ἀνασάνουν.
- 21:2-11: Ὁ δοῦλος (λόγω χρεῶν) μετά ἀπό ἐπτά χρόνια ἀπελευθερώνεται χωρίς λύτρα.
- 23:10 κ.έ.: Μία φορά κάθε ἐπτά χρόνια οἱ ἀγρότες δέν πρέπει νά σπέρνουν τά χωράφια τους, γιά νά σιτίζονται ἀπό αὐτά τά ζῶα καί οἱ φτωχοί.
- 22:20-23: Οἱ ξένοι, οἱ χῆρες καί τά ὄρφανά δέν πρέπει νά γίνονται ἀντικείμενα βίαιης ἐκμετάλλευσης, ὅπως οἱ ὑποδουλωμένοι Ἑβραῖοι στήν Αἴγυπτο, γιατί ὁ Θεός ἀκούει τίς κραυγές τους (Ἐξ 3:7 κ.έ.) καί καταστρέφει τούς δυνάστες τους, ὅπως ἔκανε ἄλλοτε μέ τούς Αἰγυπτίους.
- 22:24-26: Ὅποιος δανεῖζει χρήματα δέν θά παίρνει ἐνέχυρο οὔτε τόκο· γιατί ὁ Θεός ἀκούει τίς κραυγές ἐκείνων τῶν ὁποίων οἱ ζωές ἀπειλοῦνται, ὅπως ἀκουγε τίς κραυγές τῶν ὑπόδουλων Ἑβραίων – ὁ Θεός εἶναι σπλαχνικός.

Πρόκειται συνεπῶς γιά νόμους μέ σκοπό τόσο τήν πρόληψη ὅσο καί τήν ἀποκατάσταση. Ἄφενός, δέν ἐπιτρέπεται τό ἐνέχυρο καί ὁ τόκος,³⁵ γιά νά ἀποφευχθεῖ

Chr. Kaiser, Μόναχο 1992, σ. 132 κ.έ. (ἰδίως σ. 179 κ.έ., 217 κ.έ. καί 229: «ἀντίδραση στήν ἐμπειρία τῆς καταστροφῆς»).

³⁵ Ὁ τόκος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δέν ταυτίζεται μέ τόν τόκο στό πλαίσιο τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, καθῶς τό κεφάλαιο δέν αὔξανε τόν πλοῦτο· ὁ τόκος ἔπρεπε νά πληρωθεῖ ἀπό τό βασικό κεφάλαιο. Αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ τόκος αὐτός εἶναι αὐτό πού σήμερα θεωρεῖται τοκογλυφία. Σέ μιά

ή απώλεια τῆς γῆς καί ἡ ὑποδούλωση λόγῳ χρεῶν. Ἀφετέρου, ἂν ἡ ὑποδούλωση (λόγῳ χρεῶν) ἔχει ἤδη συμβεῖ, προβλέπεται ἡ ἀπελευθέρωση μετὰ ἀπό μιά συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ ἰδιοκτήτης ὀφείλει ἐπίσης νά μήν ὑπερεκμεταλλεύεται τή γῆ του, ἀλλά νά ἐφαρμόζει τακτικά ἀγρανάπαυση. Ὅφειλει ἐπίσης νά ἔχει συνείδηση ὅτι ἄνθρωποι καί ζῶα χρησιμοποιοῦν τή γῆ ἀπό κοινοῦ.

Συνοψίζοντας, σύμφωνα μέ τό Βιβλίῳ τῆς Διαθήκης, ἀφοῦ ὁ Θεός εἶναι ἀλληλέγγυος μέ ὅλα τά πλάσματα του, οἱ οἰκονομικοί κανόνες ὑπαγορεύονται ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς πραγματικῆς ζωῆς, συμπεριλαμβανομένης τῆς ἐλευθερίας ἀπό κάθε καταπίεση.

Αὐτές οἱ προσεγγίσεις ἐπιβεβαιώνουν καί ἐπεκτείνουν τή δεύτερη νομική μεταρρύθμιση κατά τή βασιλεία τοῦ Ἰωσία τό 622 π.Χ., πού ἀποτελεῖ τόν πυρήνα τοῦ Δευτερονομίου.³⁶ Πρόκειται καί πάλι γιά προληπτικά μέτρα πού ἀπαγορεύουν τόν τοκισμό καί τήν τοκογλυφία (Δτ 23:20) καί γιά τή νομοθεσία περί ὑποθήκης καί ἐνεχύρων (24:6 καί 10 κ.έ.): *Μή δανείσεις στό συμπατριώτη σου χρήματα μέ τόκο ἢ τροφίμα μέ τόκο ἢ ὅτιδήποτε ἄλλο δανειστεῖ ἀπό σένα* (23:20).

Συχνά οἱ δυσκολίες καί μόνο ὀδηγοῦσαν τούς ἀνθρώπους στά χρέη καί ἔπειτα στήν ἀπώλεια τῆς γῆς καί τῆς ἐλευθερίας τους. Κανένας δέν θά ἔπρεπε νά ἐπαφελεῖται ἐκμεταλλευόμενος αὐτήν τήν ἔνδεια [...] οἱ περισσότερες ἀρχαῖες κοινωνίες [...] διασπαστήκαν σέ μιά μικρή τάξη πλουσίων καί πολλούς οἰκονομικά ἀπολύτως ἐξαθλιωμένους ἢ ὑποδουλωμένους ἀνθρώπους. Στόχος αὐτῶν τῶν νόμων ἦταν ἡ ἀποτροπή αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης καί ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι στόν Ἰσραήλ ὁ στόχος ἐπιτεύχθηκε, ὅσο καιρό ἦταν δυνατή ἡ ἐφαρμογή τῶν βασικῶν σημείων τους.³⁷

Οἱ γαιοκτήμονες εἶχαν καί αὐτοί ὑποχρεώσεις κατά τήν περίοδο τῆς συγκομιδῆς. Ὅφειλαν νά μή συλλέγουν ὅλο τόν καρπό ἀπό τά χωράφια, οὕτως ὥστε οἱ ἀκτήμονες νά μποροῦν νά βρίσκουν στοιχειώδη τροφή (Δτ 24:19). Ἐπιπλέον οἱ γαιοκτήμονες

ἀναπτυξιακή οἰκονομία αὐτός ὁ τόκος θά ἀντιστοιχοῦσε σέ ἓνα δάνειο μέ πραγματικό ἐπιτόκιο πολύ μεγαλύτερο ἀπό τό ρυθμό ἀνάπτυξης – ὅπως στήν πραγματικότητα συμβαίνει πολύ συχνά. Γιά ἓνα πρόσφατο σχολιασμό τῆς βιβλικῆς ἀπαγόρευσης τοῦ τόκου, βλ. M. Leutzsch, «Das biblische Zinsverbot», στό R. Keßler καί E. Loos (ἐπιμ.), *Eigentum*, ὁ.π., σ. 107-143.

³⁶ Βλ. F. Crüsemann, «Gottes Fürsorge und menschliche Arbeit. Ökonomie und soziale Gerechtigkeit in biblischer Sicht», στό R. Keßler καί E. Loos (ἐπιμ.), *Eigentum*, ὁ.π., σ. 43-63: 50 κ.έ. Δέν χρειάζεται νά ἐξετάσουμε ἐδῶ τό ἐρώτημα ποιά κείμενα προέρχονται ἀπό ἐκείνη τήν περίοδο καί ποιά χρονολογοῦνται μετὰ τήν καταστροφή τοῦ Νότιου Βασιλείου.

³⁷ Ὁ.π., σ. 53.

ὄφειλαν νά καταβάλλουν τό ἕνα δέκατο τῆς σοδειᾶς γιά ἔξοδα τῆς κοινότητος (14:22). Μέ αὐτά διοργάνωναν κάθε χρόνο μιά μεγάλη γιορτή, στήν ὁποία μπορούσαν ἔλαι νά συμμετάσχουν. Κάθε τρίτο χρόνο ὡστόσο ἡ δεκάτη δινόταν σέ ἀκτήμονες, δηλαδή σέ ἀνθρώπους πού, γιά διάφορους λόγους, δέν κατεῖχαν κανένα μέσο παραγωγῆς: στίς χῆρες, τά ὄρφανά, τούς ξένους καί τούς Λευίτες (οἱ ὅποιοι ἐνισχύονταν γιά νά τελοῦν τά ἱερατικά καί ἐκπαιδευτικά καθήκοντά τους). «Πρόκειται γιά τόν πρῶτο κοινωνικό φόρο στήν παγκόσμια ἱστορία, γιά τό σπέρμα τῆς νομικῆς καί κρατικῆς εὐθύνης ἀπέναντι στούς ἀδύναμους πού καλύπτεται ἀπό τά γενικά φορολογικά ἔσοδα».³⁸ Ἡ σύγκριση μέ τήν ἑλληνική πόλιν παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον. Στίς ἑλληνικές πόλεις οἱ πλούσιοι πολίτες ὄφειλαν νά ὑποστηρίζουν γενναϊόδωρα τούς φτωχότερους καί νά ἀναλαμβάνουν τίς εὐθύνες τους ἀπέναντι στήν κοινότητα μέ στόχο τή δική τους τιμή καί δόξα. Στόν Ἰσραήλ ἀντιθέτως τό δικαίωμα τῶν φτωχῶν νά λαμβάνουν ὑποστήριξη πήγαζε ἀπό τόν Θεό.

Ἡ σύγκριση ὅσον ἀφορᾷ τήν ὑποδούλωση λόγω χρεῶν παρουσιάζει περισσότερες διαφοροποιήσεις. Περίπου τήν ἴδια ἐποχή, ὁ Σόλωνας τήν κατήγγησε γιά ὅλους τούς Ἀθηναίους πολίτες – ἀλλά μόνο γιά τούς πολίτες. Στόν Ἰσραήλ ὑποτίθεται ὅτι ἡ δουλεία δέν θά ἔπρεπε κἀν νά ὑπάρχει, εἰς ἀνάμνηση τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπό τήν Αἴγυπτο. Οἱ ἀποτρεπτικοί νόμοι εἶχαν ὡς στόχο νά διασφαλίσουν ἀκριβῶς αὐτό. Ἐν παρ' ὅλα αὐτά ὑπῆρχε ὑποδούλωση λόγω χρεῶν, οἱ δοῦλοι ἔπρεπε νά ἀπελευθερώνονται μετά ἀπό ἑπτὰ χρόνια. Ἐν ἑνῶν ὁμοεθνῆς σας [...] πουληθεῖ σέ κάποιον ἀπό σᾶς, αὐτός θά τοῦ δουλέψει γιά ἕξι χρόνια· τόν ἕβδομο χρόνο ὁ κύριός του θά τόν ἀφήσει ἐλεύθερο, νά φύγει ἀπό τό σπίτι του (Δτ 15:12· πρβλ. Ἰερ 34:8 κ.ἑ.)

Στό Δευτερονόμιο (15:12 κ.ἑ.) λέγεται ἐπίσης ὅτι οἱ ἀπελεύθεροι πρέπει νά λαμβάνουν ἀπό τούς ἀφέντες τους ἕνα ποσό γιά νά κάνουν μιά νέα ἀρχή ὡς ἐλεύθεροι μικροκαλλιεργητές. «Καθώς οἱ δοῦλοι λόγω χρεῶν λειτουργοῦν συγχρόνως ὡς ἐγγύηση τοῦ χρέους, ὁ νόμος αὐτός παραβιάζει τήν ἐσωτερική λογική τοῦ νόμου περί χρεῶν».³⁹

Αὐτό γίνεται ἀκόμη πιό σαφές μέ τήν «παραγραφή», πού ἐπίσης λαμβάνει χώρα μετά ἀπό ἑπτὰ χρόνια (15:1 κ.ἑ.). Τί σημαίνει παραγραφή; Ὁ ἑβραϊκός ὄρος πού χρησιμοποιεῖται ἐν προκειμένῳ εἶναι *schmittah*, ἄρνηση.⁴⁰ Ὁ πιστωτής, ὅπως ἡ γεωργική γῆ τόν ἕβδομο χρόνο ἀρνεῖται νά δώσει καρπό, πρέπει νά ἀρνηθεῖ ὄχι

³⁸ Ὁ.π., σ. 51.

³⁹ Ὁ.π., σ. 54.

⁴⁰ Γιά τό γενικότερο ζήτημα, πρβλ. T. Veerkamp, *Autonomie und Egalität*, ὁ.π., σ. 65 κ.ἑ.

μόνο τήν πληρωμή τοῦ χρέους ἀλλά καί τήν ἐνεχυρασμένη περιουσία τοῦ ὀφειλέτη, συνήθως τή γῆ (πού περιλαμβάνει καί τήν κατοικία του), δηλαδή τά μέσα παραγωγῆς τοῦ μικροῦ κτηματία. Κατά συνέπεια, μετά ἀπό ἑπτὰ χρόνια, δέν αἴρονται ἀπλῶς οἱ πιθανές συνέπειες τοῦ χρέους – ἡ ὑποδούλωση τῆς οἰκογένειας λόγῳ χρέους – ἀλλά καί ἡ ἴδια ἡ αἰτία – τό χρέος καί ἡ συνεπαγόμενη κατάσχεση τῶν μέσων παραγωγῆς τῶν ὀφειλετῶν. Αυτό καθιστᾶ δυνατή μιᾶ νέα ἀρχή σέ καθεστῶς ἐλευθερίας.⁴¹

Δέν ὑπάρχει τίποτα ἀντίστοιχο τῶν δύο αὐτῶν ρυθμίσεων στήν Ἑγγύς Ἀνατολή ἢ στόν ἑλληνορωμαϊκό κόσμο. Στόν Ἰσραήλ ἀπορρίπτεται ἡ ἀπολυτότητα τῆς ἰδιοκτησίας καί ἡ μετατροπή ἐνός ὑποδουλωμένου ἀνθρώπου (ὁμοεθνοῦς) σέ ἀπόλυτη ἰδιοκτησία. Ἐπιπλέον, σύμφωνα μέ τό *Δευτερονόμιο*, ἄν ὁ λαός τοῦ Θεοῦ τηροῦσε τούς νόμους τῆς δικαιοσύνης καί τοῦ ἐλέους, δέν θά ὑπῆρχε στους κόλπους του κανένας ἐνδεής ἢ φτωχός (15:4 κ.έ.). Ἀντίθετα, ἡ κοινότητα τοῦ λαοῦ ὡς σύνολο θά εὐημεροῦσε, καθὼς θά εἶχε τήν εὐλογία τοῦ Θεοῦ. Ὅλοι αὐτοί οἱ νόμοι συνοδεύονται συνεπῶς ἀπό τήν ὑπόσχεση τῆς εὐλογίας (14:29· 15:10· 15:18· 23:21· 24:13· 24:19).⁴² Ἡ κεντρική ἐννοια ἐδῶ εἶναι ἡ ζωή. Ἄν ὁ λαός τηρήσει αὐτούς τούς νόμους τοῦ Γιαχβέ, θά ζήσει (6:24). Ἄν οἱ Ἰσραηλίτες ἀκολουθήσουν τούς θεούς ἄλλων ἐθνῶν – δηλαδή ἄν υἱοθετήσουν τήν πρακτική τους νά μήν προστατεύουν τούς φτωχοῦς –, θά χαθοῦν (6:14 κ.έ.). Αυτό ἀκριβῶς συνέβη μέ τήν καταστροφή τῆς Ἱερουσαλήμ καί τή μετοικεσία τῆς ἐβραϊκῆς ἐλίτ στή Βαβυλώνα τό 586 π.Χ., ἀφοῦ οἱ διάδοχοι τοῦ βασιλιᾶ Ἰωσία ἐπανήλθαν στίς παλιές τους πρακτικές. Στήν Ἰουδαία παρέμειναν μόνο οἱ ἀκτήμονες καί οἱ φτωχοί, οἱ ὁποῖοι μποροῦσαν πλέον, μέ τήν ἄδεια τῶν Βαβυλωνίων, νά καταλάβουν τή γῆ τήν ὁποία τούς εἶχαν στερήσει προηγουμένως οἱ πλούσιοι. Τότε ὅλες οἱ ἐπιμέρους ομάδες τοῦ λαοῦ ἄρχισαν νά στοχάζονται τίς αἰτίες τῆς καταστροφῆς καί τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους θά ἔπρεπε νά ὀργανωθοῦν ἐκ νέου οἱ κοινωνικές, οικονομικές καί πολιτικές δομές, ὅταν θά ἔφτανε ὁ καιρός γιά μιᾶ νέα ἀρχή. Δέν ἤθελαν νά κάνουν τά ἴδια σφάλματα. Σημαντική σχετική μαρτυρία ἀποτελεῖ ὁ Ἱερατικός κώδικας στό *Λευιτικό*. Συνοψίζει τούς κοινωνικοοικονομικούς κανόνες πού συντάχθηκαν γιά τή νέα ἀρχή στήν Ἰουδαία μετά τήν Ἐπιστροφή.⁴³

⁴¹ Πρβλ. ὡς πρακτικό παράδειγμα στή βάση τοῦ κανόνα τῶν ἑπτὰ ἐτῶν, *Ne 5* καί 10:32.

⁴² Βλ. F. Crüsemann, «Gottes Fürsorge und menschliche Arbeit», ὁ.π., σ. 51 κ.έ.

⁴³ Βλ. T. Veerkamp, *Autonomie und Egalität*, ὁ.π., σ. 86 κ.έ., καί F. Crüsemann, *Die Tora*, ὁ.π., σ. 330 κ.έ.

Τό 25ο κεφάλαιο είναι ιδιαίτερος σημαντικό. Έστιάζει σε μιά θεολογική πρόταση χωρίς τήν όποία όλα τά υπόλοιπα είναι άκατανόητα. Έξηγηί γιατί στόν Ίσραήλ πρέπει νά υπάρχει μιά οικονομική τάξη πραγμάτων θεμελιωδώς διαφορετική από εκείνες τών γειτονικών λαών. Οί νόμοι τών τελευταίων ύπαγορεύονται από τόν βασιλιά ή από τούς ιδιοκτήτες. Στόν Ίσραήλ ό νόμος έχει έξωτερική προέλευση – προέρχεται από τό Σινά (Λευ 25:1), δηλαδή από τόν Θεό. Ό νόμος παίρνει τήν έξουσία από τούς βασιλιάδες καί τούς ιδιοκτήτες γιά νά προασπίσει τήν ανθρώπινη ισότητα, καί συνεπώς τό συμφέρον τών φτωχών καί τών αδύναμων. Ό Θεός λέει: *‘Η γη δέν πρέπει νά πωλείται όριστικά, γιατί άνήκει σ’ έμένα κι έσείς είστε σάν ξένοι πού τούς δόθηκε ή άδεια νά τήν κατοικοῦν (Λευ 25:23).*

Οί νόμοι του Λευ 25 στηρίζονται ξεκάθαρα στην απόρριψη τής άπολυτότητας τής ιδιοκτησίας. Όποιος θέλει νά ακολουθήσει τόν βιβλικό Θεό πρέπει νά αποδεχτεί ότι αυτός είναι ό κύριος τής γής. Ό Θεός άπλώς παραχωρεί τό δικαίωμα χρήσης ή ένοικιάζει τή γη (πού άποτελεί τό μέσο παραγωγής σε μιά άγροτική κοινωνία), ούτως ώστε όλοι νά έχουν ένα μερίδιο σε αυτήν. Όλα τά άλλα προκύπτουν από αυτή τή βασική άρχή.

- στ. 2-7: Κάθε έπτά χρόνια πρέπει νά επιτρέπεται στή γη νά τηρεί ένα shabbat (ή έννοια του Σαββάτου καθιερώνεται γενικά γιά ό,τι έπαναλαμβάνεται κάθε έπτά χρόνια).
- στ. 8-13: Μετά από έπτά έπταετίες θά ήχήσει ή σάλπιγγα (jobel) καί όλες οι οικογένειες θά λάβουν τούς κλήρους γής πού τούς αναλογούν, ούτως ώστε όλοι νά μπορέσουν καί πάλι νά αποκτήσουν τά πρόσ τό ζήν (Ίωβηλαίο έτος), όπως στήν κοινωνία τών φυλών πριν από τήν περίοδο τής βασιλείας.
- στ. 14-17: Η τιμή τής γής δέν θά αφεθεί στήν αγορά καί συνεπώς στήν κερδοσκοπία. Αντίθετα, τό πεντηκοστό έτος θά αποτελέσει βάση γιά τόν ύπολογισμό του πλήθους τών συγκομιδών τίς όποιες θά αποδώσει ένας κλήρος γής μέχρι τό Ίωβηλαίο (για τίς όποιες πρέπει συνεπώς νά καταβληθεί τό αντίτιμο).
- στ. 25-28: Αν κάποιος καί ή οικογένειά του χρεοκοπήσουν, αν δηλαδή πρέπει νά πουλήσουν τή γη ή τό σπίτι τους, τό χρέος τους πρέπει νά πληρώσει ό πλησιέστερος συγγενής τους (διάταξη Ge'ulah=έξαγορά).
- στ. 35-38: Αν κάποιος πρέπει νά δανειστεί χρήματα, οι συντοπίτες του δέν θά του ζητήσουν τόκο (neshek=δαγκωματιά) ούτε θά αποζημιωθούν επιπλέον σε είδος (marbith=αύξηση).

- στ. 39-46: Άνθρωποι πού ανήκουν στον ίδιο λαό δεν πρέπει να υποδουλώνονται ό ένας στον άλλο – ό λόγος και πάλι είναι ότι ανήκουν στον Θεό, ό όποιος τούς απέλευθέρωσε από τον αίγυπτιακό ζυγό.

Πρέπει να έπισημάνουμε ότι ό Ίερατικός κώδικας αποδυναμώνει κάποιες έπιμέρους διατάξεις των κοινωνικών νόμων του Δευτερονομίου. Η απέλευθέρωση των δούλων και ή έπιστροφή τής γής πού έχει κατασχεθει δεν υπάγονται στην έπταετή ρύθμιση και μετατίθενται για τό πεντηκοστό έτος. Τό γεγονός ώστόσο ότι ή ανάκτηση τής γής κατά τό πεντηκοστό έτος έμφανίζεται μόνο σέ αυτό τό σημείο τής έβραϊκής Βίβλου εξηγείται καλύτερα από ιστορική άποψη από τό γεγονός ότι, μετά τήν έπιστροφή όσων είχαν έξοριστεί στή Βαβυλώνα, πενήντα χρόνια μετά τή μετοικεσία τους, αυτό άκριβώς τό πρόβλημα είχε αποκτήσει έπείγοντα χαρακτήρα: πώς θά γινόταν ή διανομή τής γής τώρα πού οι άκτήμονες φτωχοί πού είχαν μείνει πίσω είχαν καταλάβει και καλλιεργήσει τίς έκτάσεις τής έξορισμένης άριστοκρατίας; Έπρεπε οι μεγαλογαιοκτήμονες να πάρουν πίσω τή γή τους (τήν όποία είχαν στό παρελθόν άποσπάσει από τό λαό είτε μέ τή βία είτε μέσω των μηχανισμών του χρέους); Δέν έπρεπε να τούς δοθει καθόλου γή;⁴⁴ Η άπάντηση δίνεται μέσω τής θεσμοθέτησης του Ίωβηλαίου έτους, έν ειδει συμβιβασμού πού θυμίζει τήν έξισωτική φυλετική κοινωνία πριν τήν έποχή των Βασιλέων· όλες οι οικογένειες θά έπιστρέψουν στή γή τους για να μπορούν να έξασφαλίσουν μόνες τους τήν έπιβίωσή τους.

Άργότερα, μετά τήν κατάκτηση τής Βαβυλώνας από τούς Πέρσες, ό «Τριτοησαϊτας» στό Ησ 61 θεωρεί τό Ίωβηλαίο έτος μήνυμα έλπίδας για τό μέλλον (τή χρονιά πού ό Κύριος δίνει χάρη στό λαό του). Αυτό δείχνει ότι ή προφητική κριτική και οι νομικές μεταρρυθμίσεις δεν κατάφεραν να επικρατήσουν στό βασιλείο του Ίούδα. Αυτό είναι άρκετά προφανές στον Νεεμία (κεφ. 5). Έδω οι άπλοι άντρες και γυναϊκες διαμαρτύρονται ότι χάνουν τήν έλευθερία και τήν περιουσία τους έξαιτίας άφενός των φόρων πού καταβάλλουν στους Πέρσες και άφετέρου των μηχανισμών του τόκου, τής κατάσχεσης τής γής τους, και τής υποδούλωσης λόγω χρεών στους πλούσιους συμπατριώτες τους. Ό Νεεμίας καταφέρνει να σώσει τούς άκτήμονες μέ μία τελετουργική άκύρωση των χρεών τους. Άλλά ή

⁴⁴ Τήν άποψη αυτή, για παράδειγμα, διατυπώνουν όρισμένοι, στηριζόμενοι στον Μιχαία (βλ. Μιχ 2:4 κ.έ., και R. Keßler, «Arbeit, Eigentum und Freiheit», δ.π., σ. 75).

τάση αυτή δέν ανακόπτεται, όπως φαίνεται από τις μεταγενέστερες εξελίξεις της έλληνοιστικῆς έποχῆς.

Ἄν ὁ Τόν Φέερκαμπ ἔχει δίκιο, ἀκριβῶς αὐτό εἶναι τό θέμα πού πραγματεύεται τό βιβλίο τοῦ Ἰώβ.⁴⁵ Θά προσαρμοστῆ ὁ Ἰώβ, καί κατ' ἐπέκταση ὁ Ἰσραήλ, στοὺς τυραννικούς, αὐθαίρετους θεοὺς τῆς Ἑλλάδας καί τῆ μοίρα πού τοὺς κυβερνᾷ; Θά δοθεῖ μέ αὐτόν τόν τρόπο θεολογική νομιμοποίηση στήν έλληνοιστική ταξική κοινωνία τῶν ιδιοκτητῶν καί τῶν μή ιδιοκτητῶν; Ὁ Ἰώβ ἀρνεῖται νά ἐγκαταλείψει τόν Θεό τῆς Τορά, τόν ὁποῖο ἐμπιστεύεται, καί ὁ Θεός ἐπιστρέφει σέ αὐτόν καί ἔτσι ἀποδεικνύει τῆ φερεγγυότητά του.

Ἀντίσταση στήν ἀπολυτότητα τῆς αὐτοκρατορίας

Γιά τοὺς Ἰουδαίους τό κομβικό αὐτό πρόβλημα ὀξύνθηκε ὅταν, τό 168 π.Χ., ὁ Ἀντίοχος Δ' ἀνήγειρε ἓνα ἄγαλμα τοῦ Δία στό Ναό τῆς Ἱερουσαλήμ καί ἀπαγόρευσε τῆ λατρεία τοῦ Γιαχβέ, ἐκφράζοντας ἔτσι τήν ἀπολυτότητα τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Ἰουδαϊκός λαός διχάστηκε. Κάποιοι, ἰδίως ἡ ἱερατική ἀριστοκρατία τοῦ Ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ καί ὀρισμένες ὁμάδες εὐγενῶν, ὑποτάχθηκαν στόν ἐξελληνισμό. Μιά ἄλλη ὁμάδα, οἱ Ἑσσαῖοι, ἀποσύρθηκαν στήν ἔρημο καί σχημάτισαν μία κλειστή κοινότητα μέ βάση τήν κοινοκτημοσύνη. Μιά τρίτη ὁμάδα, πού ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπό ἀγρότες καί ἱερεῖς ἀπό τήν ὕπαιθρο, ὀργάνωσε ἑνοπλη ἀντίσταση ὑπό τήν ἡγεσία μίας οικογένειας, τῶν Μακκαβαίων· μετά ὅμως ἀπό τήν ἀρχική ἐπιτυχία τους, υἱοθέτησαν τίς ἀπολυταρχικές δομές ἐξουσίας τοῦ έλληνοιστικοῦ κόσμου. Τέλος, μία ὁμάδα πιστῶν (οἱ χασιδίμ ἢ εὐσεβεῖς) υἱοθέτησε ἓνα εἶδος παθητικῆς, μή βίαιης ἀντίστασης καί ἐκφράστηκε κυρίως μέσω ἀποκαλυπτικῶν ἀπόκρυφων κειμένων.⁴⁶

Τό πιό σημαντικό κείμενο σέ αὐτή τῆ συνάφεια εἶναι ὁ *Δανιήλ*. Τό 3ο κεφάλαιό του ἀφηγεῖται τήν ἱστορία τῆς ἀντίστασης τῶν τριῶν παιδῶν ἐν καμίνω.⁴⁷ Ὁ βασιλιάς ἀνήγειρε ἓνα χρυσό ἄγαλμα, σύμβολο τῆς πολιτικῆς, οικονομικῆς καί ἰδεολογικῆς, δηλαδή τῆς ἀπόλυτης ἐξουσίας του, τό ὁποῖο οἱ ὑποτελεῖς λαοί ἔπρεπε

⁴⁵ Βλ. Τ. Veerkamp, *Autonomie und Egalität*, ὁ.π., σ. 115 κ.έ.

⁴⁶ Γιά τοὺς πιστοὺς, τὰ ἀποκαλυπτικά κείμενα φανερώνουν τήν ἐπερχόμενη παρακμή τῆς φαινομενικά ἀπεριόριστης αὐτοκρατορικῆς ἰσχύος καί τό θρίαμβο τῆς δικαιοσύνης στή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ (βλ. Δν 7).

⁴⁷ Βλ. Τ. Veerkamp, *Autonomie und Egalität*, ὁ.π., σ. 243 κ.έ.

νά προσκυνήσουν. Τό έκαναν όλοι, εκτός από τρεις Ίουδαίους, οι όποιοι άρνήθηκαν και ρίχτηκαν για αυτό τό λόγο στην κάμινο του πυρός, αλλά σώθηκαν από τόν Θεό. Μέ αυτόν τόν τρόπο, τά αποκαλυπτικά κείμενα ενίσχυαν τήν αντίσταση του λαού και του πρόσφεραν έλπίδα.

Κατά συνέπεια, είναι σαφές ότι ή Πρώτη Διαθήκη, ή εβραϊκή Βίβλος, παρουσιάζει διάφορες έναλλακτικές λύσεις έναντι των πολιτικών, οικονομικών και θρησκευτικών συστημάτων εξουσίας των διαφόρων λαών, ανάλογα μέ τά εκάστοτε ιστορικά συμφραζόμενα και περιστάσεις:

- Προτείνει τήν αυτόνομη έγκαθίδρυση μιās έναλλακτικής κοινωνικής μορφής στη λογική τής άλληλεγγύης τής φυλετικής κοινωνίας.
- Μετά τήν εισβολή τής βασιλικής, άριστοκρατικής και άργότερα τής ιδιοκτησιακής οικονομίας, ή στάση της είναι μιá στάση προφητικής κριτικής τής άδικίας και εισαγωγής νομικών μεταρρυθμίσεων, πού βασιζόνταν στό όραμα τής πραγματικής ανθρώπινης ζωής σε κοινωνία μέ τή γη και όλα τά άλλα πλάσματα.
- Προτείνει μερικές λύσεις σε περιστάσεις μερικής αυτόνομίας, όπως για παράδειγμα μετά τήν αιχμαλωσία.
- Προστάζει αντίσταση στην ολοκληρωτική καταπίεση.

Αυτή είναι ή κληρονομιά πού παρέλαβε τό κίνημα του Ίησου και ό άρχέγονος χριστιανισμός.

Τό κίνημα του Ίησου και ή άρχέγονη Έκκλησία

Ό Ίησους τής Ναζαρέτ συνδέεται μέ τήν προφητική, τή νομική και τήν αποκαλυπτική παράδοση. Συνήθως όμως τόν άκούμε νά λέει ότι τά διορθωτικά μέτρα πού είχαν θεσπιστεί για νά εφαρμόζονται σε τακτά χρονικά διαστήματα στον Ίσραήλ έπρεπε νά εφαρμόζονται καθημερινά. Στην Κυριακή προσευχή λέγεται: *και άφες ήμϊν τά όφειλήματα ήμϊν, ως και ήμεις άφίεμεν τοϊς όφειλέταις ήμϊν.* Στο Ακ 4:16 κ.έ., ό Ίησους επαναλαμβάνει τίς ρυθμίσεις πού θά καθόριζαν τήν πραγματικότητα στό έπερχόμενο Ίωβηλαίο έτος, όπως διατυπώνονται στό Ησ 61. Έπειτα όμως συνεχίζει λέγοντας: μέ τήν έλευσή μου ή έλπίδα αυτή γίνεται πραγματικότητα σήμερα, πράγμα πού σημαίνει ότι πλέον οι κανόνες του Ίωβηλαίου έτους μπορούν νά εφαρμοστούν τώρα.

Ἡ ἱστορία τοῦ «πλοῦσιου νέου» (Μκ 10:17-22), ὅπως ἐνίοτε τήν ἀποκαλοῦμε ρομαντικά, ἀκολουθεῖ τήν παράδοση τῶν προφητῶν καί τῆς Τορά. Ἐνας μεγαλογαιοκτήμονας (ἦν γάρ ἔχων κτήματα πολλά) πλησιάζει τόν Ἰησοῦ καί τόν ρωτᾷ πῶς θά κληρονομήσει τήν αἰώνια ζωή. Ὁ Ἰησοῦς ἀπαντᾷ ἀφενός ὑπενθυμίζοντας τό Δεκάλογο, ὅπως παραδίδεται στό *Δευτερονόμιο*. Αὐτό δέν εἶναι τυχαῖο – οἱ Δέκα Ἐντολές διαμορφώθηκαν ἀκριβῶς στό πλαίσιο πού ἐξετάζουμε. Ἐν ὀνόματι τοῦ Γιαχβέ, πού ἀπελευθέρωσε τό λαό ἀπό τή δουλεία στήν Αἴγυπτο, ἀπευθύνονται στούς ἐλεύθερους ἀγρότες καί τούς προειδοποιοῦν νά μή διακινδυνεύσουν τήν ἐλευθερία τους, προσπαθώντας, μέ διάφορους νόμμους καί παράνομους μηχανισμούς, νά ἀφαιρέσουν τή γῆ καί τήν ἐλευθερία τῶν ἀδελφῶν τους καί τῶν οἰκογενειῶν τους.⁴⁸ Εἶναι ἐμφανές ἡ στόχευση τοῦ «δέν θά κλέψεις» καί τοῦ «δέν θά ἐπιθυμήσεις τό σπίτι ἑνός ἄλλου ἢ τά χωράφια του [...] ὀτιδήποτε ἀνήκει σ' αὐτόν». Ὁ Ἰησοῦς ἀπό τήν ἄλλη, δίνει μιά πιό ὀξεία ἀπάντηση, προσθέτοντας στό *μή κλέψης* τό *μή ἀποστερήσης*. Τίς περισσότερες φορές παραβλέπεται αὐτή ἡ λεπτομέρεια τοῦ κειμένου. Παρ' ὅλα αὐτά εἶναι ἐμφανές ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἀναφέρεται ἐδῶ στούς προφήτες πού ἀποκαλοῦσαν τό μηχανισμό τῆς ἰδιοκτησίας, τοῦ τόκου, τῆς κατάσχεσης καί τῆς ὑποδούλωσης λόγω χρεῶν ληστεία ἢ κλοπή.⁴⁹ Ὁ Ἰησοῦς λοιπόν λέει στόν πλούσιο νέο ὅτι αὐτό ἀκριβῶς εἶναι τό πρόβλημα. Ἐκεῖνος ὡστόσο δέν τό καταλαβαίνει καί ἰσχυρίζεται ὅτι τηρεῖ αὐτούς τούς νόμους *ἐκ νεότητός του*. Τότε ὁ Ἰησοῦς τοῦ λέει ὅτι μόνο ἓνα πράγμα τοῦ λείπει – νά πουλήσει ὅλα τά (κλεμμένα) ἀγαθά του καί νά μοιράσει τά χρήματα στούς φτωχοῦς. Συνήθως αὐτό ἐρμηνεύεται ὡς προτροπή γιά ἐλεημοσύνη. Πρόκειται γιά μιά ἐντελῶς ἐσφαλμένη ἐρμηνεία. Τό ζήτημα εἶναι νά ἐπιστραφοῦν αὐτά πού ἔχουν κλαπεῖ ὄχι ἀπλῶς μέ ἀτομική δολιότητα ἀλλά μέ τή βοήθεια τῶν οἰκονομικῶν μηχανισμῶν τῆς κοινωνίας.

Αὐτό γίνεται σαφές μέ μιά θετική ἱστορία ἀντίστροφη ἀπό τήν παραπάνω, τή μεταστροφή τοῦ πλοῦσιου ἀρχιτελώνη Ζακχαίου (Λκ 19:1-10). Μετά τή συνάντησή του μέ τόν Ἰησοῦ δίνει ἓνα μεγάλο μέρος τῆς περιουσίας του στούς φτωχοῦς ἀλλά καί σέ ὅσους εἶχε κλέψει μέσω τοῦ φορολογικοῦ συστήματος, ἐπιστρέφοντας τό τετραπλάσιο.

⁴⁸ Βλ. F. Crüsemann, *Bewahrung der Freiheit. Das Thema des Dekalogs in sozialgeschichtlicher Perspektive*, Chr. Kaiser, Μόναχο 1983.

⁴⁹ Βλ. Ch. Myers, *Binding the Strong Man: A Political Reading of Mark's Story of Jesus*, Orbis Books, Μαίρυολ 1988 (᾽1994), σ. 272 κ.έ.

Τό θέμα τῆς συστημικῆς κλοπῆς κατέχει κεντρική θέση καί στήν προφητικῆ ἀντιπαράθεση τοῦ Ἰησοῦ μέ τό Ναό (Μκ 11:15-19).⁵⁰ Τό κεντρικό ἐρώτημα εἶναι τό ἐξῆς: ποιός Θεός κυβερνᾷ; Ὁ Θεός πού νομιμοποιεῖ τή φτώχεια καί τίς δομές τῆς ἐκμετάλλευσης; Ἡ ὁ βιβλικός Θεός πού προστατεύει καί ἐλευθερώνει τούς φτωχοῦς καί ζητᾷ δικαιοσύνη καί ὄχι θυσίες; Ἡ σύγκρουση αὐτή, πού ἀνακύπτει διαρκῶς στός προφῆτες, ἀπό τόν Ἀμώς καί τόν Ὡσηέ καί ἐξῆς, ἀναζωπυρώνεται δραστικά ἀπό τόν Ἰησοῦ. Στόχος τοῦ Ἰησοῦ εἶναι ὄλοι ὅσοι ἔκαναν τό Ναό σπήλαιον ληστῶν. Πρῶτα ἀσχολεῖται μέ ἐκείνους πού βλάπτουν τούς φτωχοῦς μέ τή βοήθεια τοῦ συστήματος τοῦ χρήματος. Ἐπειτα στρέφεται ἐναντίον ἐκείνων πού ἀποκομίζουν κέρδος ἀπό τό ἀνταλλακτικό σύστημα τῆς ἀγορᾶς (τά περιστέρια πού ἐμπορεύονται εἶναι τά πουλιά πού θυσιάζουν οἱ φτωχοί). Τέλος, κατακρίνει συνολικά τό σύστημα τῶν θυσιῶν πού ἐπιτρέπει στήν ἱερατική ἀριστοκρατία, ἡ ὁποία συνεργάζεται μέ τίς ρωμαϊκές δυνάμεις κατοχῆς, νά αὐξάνει τήν περιουσία τοῦ Ναοῦ. Καταδικάζει ἀκόμη πιό ἔντονα τό σύστημα τῶν θυσιῶν, τό ὅτι οἱ ἱερεῖς ὑποκαθιστοῦν τόν Θεό στίς καρδιές τῶν φτωχῶν μέ ἕνα εἶδωλο πού ζητᾷ θυσίες καί ἀρπάζει καί τό τελευταῖο δίλεπτο ἀπό τήν τσέπη τῆς φτωχῆς χήρας (Μκ 12:42 κ.έ.).

Ὁ εὐαγγελιστής Ἰωάννης πάει ἀκόμη πιό μακριά ἀπό τόν Μάρκο (Ἰω 2:14-16).⁵¹ Σύμφωνα μέ αὐτόν, ὁ Ἰησοῦς δέν ἀποκαλεῖ ἀπλῶς τό Ναό σπήλαιον ληστῶν ἀλλά οἶκον ἐμπορίου, κάτι σάν ἐμπορικό κέντρο. Ὁ οἶκος τοῦ Θεοῦ ἔχει ὑποταχθεῖ στίς νομικές ἀξίες τῆς ἀγορᾶς. Ἐδῶ ἰσχύουν οἱ σιδερένιοι νόμοι τοῦ μέγιστου χρηματικοῦ κέρδους γιά ὅσους παράγουν ἔχοντας δική τους περιουσία, ἐμπορεύονται καί δανεῖζουν μέ τόκο – χωρίς νά λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τίς πραγματικές ζωές τῶν ἀνθρώπων πού ἐπλάσε ὁ Θεός. Δέν εἶναι περίεργο τό γεγονός ὅτι οἱ κερδοσκόποι τοῦ συστήματος βρίσκουν σέ αὐτήν τήν προφητικῆ, συμβολικῆ πράξη τοῦ Ἰησοῦ τήν ἀφορμή γιά νά σχεδιάσουν τό θάνατό του. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ προθυμία του νά διακινδυνεύσει τή ζωή του γιά τή δικαιοσύνη τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ μαρτυρεῖ ὅτι δέν ὑπηρετεῖ κανένα θεό πού ἀπαιτεῖ θυσίες ἀπό τό λαό γιά νά πλουτίζουν οἱ «ὑπηρέτες» του. Ὁ Θεός του εἶναι ἕνας Θεός τοῦ ὁποίου οἱ ἀγγελιοφόροι ἀγωνίζονται καί δίνουν τά πάντα γιά χάρη τῆς πραγματικῆς ζωῆς καί τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀνθρώπων.

⁵⁰ Ὁ.π., σ. 297 κ.έ.

⁵¹ Βλ. F. J. Hinkelammert, *Der Schrei des Subjekts. Vom Welttheater des Johannesevangeliums zu den Hundejahren der Globalisierung*, Exodus, Λουκέρνη 2001, σ. 37 κ.έ.

Ἐν ὀλίγοις, ὁ Ἰησοῦς θέτει τὸ κεντρικὸ ζήτημα ὡς ἐξῆς: *ὅς γὰρ ἂν θέλῃ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ σῶσαι, ἀπολέσει αὐτήν ὅς δ' ἂν ἀπολέσει τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν ἕνεκεν ἐμοῦ καὶ τοῦ εὐαγγελίου, οὗτος σώσει αὐτήν. τί γὰρ ὠφελήσει ἄνθρωπον εἰάν κερδήσῃ τὸν κόσμον ὅλον, καὶ ζημιωθῇ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ;* (Μκ 8:35-36). Αὐτὸ μᾶς ἐπαναφέρει στὸν Ἀριστοτέλη: ἢ χωρὶς ὄρια προσπάθεια πλουτισμοῦ, τὴν ὁποία ἐπιτρέπει ἡ ἰδιοκτησιακὴ οἰκονομία, ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ψευδαίσθησιν ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ κερδίσει τὴ δυνατότητα νὰ ζεῖ γιὰ πάντα. Ἡ πραγματικὴ συνέπεια ὡστόσο, αὐτὴ πού δέν ἐπιδιώκει κανεὶς, εἶναι ὁ θάνατος. Ἀντίστοιχα ἡ ἀπόρριψιν τοῦ ὠφελμιστικοῦ ὑπολογισμοῦ ὁδηγεῖ στὴ ζωὴ χάριν τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ἰησοῦς ὡστόσο προχωρᾷ πέρα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, καθὼς εἰσάγει τὸν παράγοντα τοῦ θεοῦ-εἰδώλου στὴν κατανόησιν τῆς συσσώρευσης ἰδιοκτησίας μέσῳ τῶν μηχανισμῶν τοῦ χρήματος: οἱ ἄνθρωποι πέφτουν θύματα ἐνός φετίχ πού τοὺς καθιστᾷ δέσμους τῆς ψευδαίσθησιν μᾶς ἀποκομμένης, ἐξατομικευμένης ζωῆς, καὶ ἔτσι ὁδηγοῦνται στὴν καταστροφὴ.

Ὁ εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος (Μτ 6:19-34) διασαφηνίζει τὸ ἴδιον ζήτημα ἀπὸ τὴν ὀπτική τῆς συσσώρευσης θησαυρῶν ἐπὶ τῆς γῆς. Δέν μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑπηρετεῖ καὶ τὸν Θεὸ καὶ τὸν Μαρμωνά. Ἀντίθετα, τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ ζωὴ θὰ δοθοῦν σέ ἐκείνους πού ἐπιζητοῦν πρῶτα τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ καὶ τὴ δικαιοσύνη τῆς, δηλαδὴ μιὰ ζωὴ μὲ δίκαιες σχέσεις.

Ὁ ἀρχέγονος χριστιανισμὸς ἀκολούθησε τὸν Ἰησοῦ σέ αὐτὸ τὸ δρόμο. Τὸ κλασικὸ σχετικὸ χωρίο εἶναι τὸ Πραξ 4:32-35. Τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας μοιράστηκαν τὴν περιουσία τους οἰκιοθελῶς. Συγκεκριμένα αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὅσοι κατεῖχαν γῆ καὶ σπίτια τὰ πούλησαν καὶ κατέθεσαν τὰ χρήματα *παρὰ τοὺς πόδας τῶν ἀποστόλων*. Αὐτὴ ἡ διατύπωση δέν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία. Ἐξάλλου, ἀκριβῶς ἡ συσσώρευση γῆς καὶ κατοικιῶν ἦταν στό στόχαστρο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μιχαῖα καὶ τοῦ Ἡσαΐα ὡς δομικὴ αἰτία τῆς ἀποπτώχευσης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ Ἰησοῦς, στό πλαίσιο τῆς ἴδιας προφητικῆς παράδοσης, τὴν εἶχε ἀποκαλέσει ληστεία καὶ εἶχε ζητήσῃ ἀπὸ τὸν πλούσιον νέο νὰ πουλήσῃ τὰ ἀγαθὰ πού εἶχε συσσωρεύσει καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ τὰ χρήματα στοὺς φτωχοὺς (ἢ γῆ τῶν ὁποίων εἶχε κλαπεῖ μέσῳ τῶν μηχανισμῶν τῆς ἰδιοκτησίας, τῶν δανείων μὲ τόκο καὶ τῆς ὑποδούλωσης λόγῳ χρεῶν). Καὶ αὐτὴ ἡ ἀπόρριψιν τῆς ἰδιοκτησίας παρουσιάζεται ρητὰ ὡς ἐκπλήρωσιν τῆς Τορὰ τοῦ Δευτερονομίου, καθὼς τὸ κείμενον προσθέτει: *οὐδὲ γὰρ ἐνθέης τις ἦν ἐν αὐτοῖς* (πρβλ. Δτ 15:4). Ταυτόχρονα λέει ὅτι ἔδιναν τὴ μαρτυρία τους γιὰ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ. Ὁ Ἰησοῦς ἦταν ζωντανός ἐν μέσῳ αὐτῶν ὅχι ὅταν

χρησιμοποιούσαν τήν περιουσία τους ως δική τους, μέ στόχο τή μεγιστοποίηση τοῦ ἀτομικοῦ κέρδους καί τή συσσώρευση πλούτου, ἀλλά ὅταν ἡ κοινότητα ζοῦσε κατά τέτοιο τρόπο ὥστε κανείς νά μή στερεῖται τίποτα. Ἡ ἀνάσταση τοῦ Ἰησοῦ σημαίνει –ἀπό οικονομική ἀποψη– τή ζωή σέ μιά κοινότητα χωρίς στέρηση. Αὐτή εἶναι ἡ ἐκπλήρωση τῶν νόμων καί τῶν προφητῶν τῆς Πρώτης Διαθήκης.

Ἔχουμε πλέον μιά πλήρη εἰκόνα τῶν βιβλικῶν ἐπιλογῶν ἀναφορικά μέ τήν οἰκονομία καί κυρίως μέ τήν ἰδιοκτησία. Στίς διάφορες φάσεις τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραήλ, καί ἀργότερα τῆς Ἰουδαίας, εἶδαμε τίς δυνατότητες τῆς κριτικῆς καί τοῦ ὁράματος τῶν προφητῶν, τῆς νομικῆς ρύθμισης τοῦ συστήματος (στό βαθμό πού αὐτό μπορεῖ νά μετασχηματιστεῖ) καί τῆς ἀντίστασης στίς ὀλοκληρωτικές αὐτοκρατορίες. Ὁ Ἰησοῦς ἀνέδειξε μιά ἐπιπλέον ἐναλλακτική ἐπιλογή γιά αὐτήν τήν ἀντίσταση: τό ξεκίνημα μιᾶς νέας ζωῆς εἶναι ἐφικτό ὅταν οἱ πραγματικοί ἄνθρωποι ἐφαρμόζουν οἱ ἴδιοι τίς ἐναλλακτικές λύσεις σέ μικρές ὁμάδες.

Ὁ Ἰησοῦς καί ἡ ἀρχέγονη Ἐκκλησία δέν εἶχαν νά ἀντιμετωπίσουν μόνο τή διείσδυση τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἰδιοκτησιακῆς οἰκονομίας στήν ἐξαρτημένη ἰουδαϊκή κοινωνία, ἀλλά ἐπίσης ἄμεσα τήν αὐτοκρατορία καί τίς οικονομικές της δομές. Συνεπῶς, εἶχαν ἐπίσης τήν ἐπιλογή τῆς ἀντίστασης ὑπό τή μορφή τοῦ μπουϊκοτάζ. Παραδείγματος χάριν, στή συχνά παρερμηνευόμενη ἱστορία γιά τό ρωμαϊκό νόμισμα μέ τήν εἰδωλολατρική εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ Ἰησοῦς καλεῖ σέ μπουϊκοτάζ τοῦ ρωμαϊκοῦ νομίσματος (*Μκ* 12:13 κ.έ.).⁵² Ἐνα ἀκόμη παράδειγμα: οἱ χριστιανοί, σύμφωνα μέ τήν *Ἀποκάλυψη*, ἀποκλείονταν ἀπό τήν ἐμπορική δραστηριότητα (ἀπό τήν ἀγορά καί τήν πώληση), γιατί δέν ἦταν πρόθυμοι νά φέρουν στό μέτωπό τους τόν ἀριθμό τοῦ θηρίου ἀπό τήν ἄβυσσο (τήν ἀπόλυτη κυριαρχία τῆς Ρώμης ὑπό τή μορφή τοῦ αὐτοκράτορα «θεοῦ», *Απ* 13:17). Δέν μποροῦσαν ὅλες οἱ Ἐκκλησίες νά ἀντέξουν αὐτήν τήν ἀσφυκτική πίεση καί νά ἀντισταθοῦν στούς πειρασμούς τῆς αὐτοκρατορίας. Ἰδίως οἱ πλούσιες συμμορφώνονταν μερικῶς ἢ ἀπολύτως (*Απ* 2, 3). "Ὅσες ἦταν πιστές μέχρι τό μαρτύριο ἄντεχαν μόνο χάρη στή βεβαιότητα ὅτι ἡ αὐτοκρατορία καί ἡ οἰκονομία της θά καταστρέφονταν (18), γιά νά ἀφήσουν χώρο γιά τή ζωή, δηλαδή γιά τήν παρουσία τοῦ Θεοῦ ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους ἐν δικαιοσύνη καί ἐν εἰρήνῃ.

Αὐτό ξεκίνησε σέ μικρή κλίμακα. Ὅταν π.χ. πέντε χιλιάδες ἄνθρωποι συγκεντρώθηκαν γύρω ἀπό τόν Ἰησοῦ καί ἄρχισαν νά πεινοῦν, οἱ μαθητές θέλησαν νά

⁵² Βλ. Ch. Myers, *Binding the Strong Man*, ὁ.π., σ. 310 κ.έ.

πάνε στην αγορά και να αγοράσουν τρόφιμα (Μκ 6:30-44). 'Ο 'Ιησοῦς ἀντ' αὐτοῦ ρώτησε: τί ἔχουν μαζί τους οἱ ἄνθρωποι; Καί ὅταν μοιράστηκε σέ ὄλους, ἀποδείχτηκε ἀρκετό. Αὐτή ἡ ἱστορία ἔχει ἕνα συμβολικό νόημα. "Ὅταν σέ μιά κοινότητα οἱ πραγματικοί ἄνθρωποι ἀξιοποιοῦν τίς εὐκαιρίες τους καί συνεργάζονται μέ σκοπό νά ἐξυπηρετήσουν τίς βασικές ἀνάγκες τους, τότε ὑπάρχουν ἐναλλακτικές – ἀκόμη καί σέ ἕνα σύστημα πού στηρίζεται στήν ἰδιοκτησία, τό χρήμα καί τήν ἀγορά, γιά νά μή μιλήσουμε γιά τήν πολιτική καταπίεση. Καί ταυτόχρονα οἱ ἄνθρωποι δέν εἶναι πλέον θύματα ἀλλά πρωταγωνιστές. Τά εὐαγγέλια εἶναι γεμάτα μέ τέτοιες ἱστορίες στίς ὁποῖες ὁ 'Ιησοῦς προτρέπει ἀνθρώπους νά πάρουν τή ζωή τους στά χέρια τους: τούς λέει ἡ πίστις σου σέσωκέν σε.

'Ο ἀρχέγονος χριστιανισμός ἐξαπλώθηκε σέ ὀλόκληρη τή Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία χάρις σέ τέτοιους ζωτικούς πυρῆνες πού τόν βοήθησαν νά ἀναπτυχθεῖ. Οἱ ἄνθρωποι πού βίωναν τήν καταπίεση καί τήν ἐκμετάλλευση ἔλκονταν ἀπό αὐτές τίς νέες δυνατότητες μιᾶς ζωῆς μέ ἀλληλεγγύη.⁵³ Τό ὀνομάζουμε αὐτό ἱεραποστολή διά τῆς ἔλξης (σέ ἀντίθεση μέ τήν ὕστερη διαστρεβλωμένη μορφή τῆς ἱμπεριαλιστικῆς διάδοσης τοῦ χριστιανισμοῦ). Ὑπῆρχαν ἤδη ἐνδείξεις γιά τή δημιουργία δικτύων ἀπό τέτοιους τοπικούς πυρῆνες, ὅπως φανερώνει ὁ ἔρανος τοῦ Παύλου στίς πλούσιες Ἐκκλησίες γιά τήν ἐνίσχυση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἱερουσαλήμ πού ἀντιμετώπιζε δυσκολίες (2 Κορ 8-9).⁵⁴

Αὐτή ἡ σύντομη ἐπισκόπηση δείχνει πόσο γόνιμες ἀφετηρίες μπορούμε νά ἐντοπίσουμε στίς βιβλικές παραδόσεις, οἱ ὁποῖες ἀνταγωνίζονταν τίς παραδόσεις τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Ρώμης, πόσους τρόπους ὑπέρβασης τῶν ἀπολυτοποιημένων, καταστροφικῶν μηχανισμῶν τῆς ἰδιοκτησίας, τοῦ χρήματος καί τῆς ἀγορᾶς πού ἐπέβαλλαν οἱ αὐτοκρατορίες. Πρίν ὡστόσο προσπαθήσουμε νά ἀντλήσουμε συμπεράσματα γιά τό σῆμερα, θά πρέπει νά ἀναλύσουμε διεξοδικότερα τίς ἱστορικές καταβολές τοῦ νεοφιλελεύθερου συστήματος τῆς νεωτερικότητας.

⁵³ Γιά τή δομή αὐτῆς τῆς προσέγγισης μέ βάση τήν ἀλληλεγγύη στό πλαίσιο τῆς ἀρχαίας οἰκονομίας, βλ. W. Stegemann, «Christliche Solidarität im Kontext antiker Wirtschaft», στό R. Kessler καί E. Loos (ἐπιμ.), *Eigentum*, ὁ.π., σ. 89-106.

⁵⁴ Βλ. D. Georgi, *Der Armen zu gedenken. Die Geschichte der Kollekte des Paulus für Jerusalem*, Neukirchener Verlag, Νοῦκίρχεν-Φλοῦιν 1992.

Κεφάλαιο 2ο

Homo homini lupus:¹ ή εμφάνιση τῆς καπιταλιστικῆς, κτητικῆς κοινωνίας τῆς ἀγορᾶς στή νεωτερικότητα

Ἡ εμφάνιση τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας τῆς ἀγορᾶς μπορεῖ νά ἐξεταστεῖ ὑπό διάφορες ὀπτικές καί σέ διάφορα ἐπίπεδα. Μπορεῖ κανεῖς νά ἐστιάσει στό θεσμό τῆς ἀγορᾶς καί στίς μεταβολές πού ὑπέστη, καί νά συνεχίσει ἐξετάζοντας σχετικά φαινόμενα καί στοιχεῖα. Τό κλασικό βιβλίο τοῦ Κάρλ Πολάνι² υἱοθετεῖ αὐτήν τήν προσέγγιση. Ἀνασκευάζει τίς φιλελεύθερες καί νεοκλασικές οἰκονομικές θεωρίες, πού στηρίζονται στήν παραδοχή ὅτι ἡ ἀγορά ἀποτελεῖ ἕνα οἰκουμενικό κοινωνικό, ἀκόμη καί ἀνθρωπολογικό φαινόμενο, τό ὁποῖο ἐμφανίζεται μέ τήν ἴδια μορφή σέ ὄλους τοὺς λαούς καί σέ ὅλες τίς ἐποχές. Ὑπάρχουν λαοί καί πολιτισμοί οἱ ὁποῖοι ὀργανώνουν καί συντονίζουν τίς οἰκονομίες καί τίς οἰκονομικές τους σχέσεις μέ τελείως διαφορετικούς τρόπους, λ.χ. μέ βάση τήν ἀμοιβαιότητα ἢ τήν ἀναδιανομή. Ἐπιπλέον, ἀκόμη καί στή νεωτερικότητα, διάφορες μορφές ἀγορᾶς συνυπῆρχαν γιά πολύ καιρό ἢ μία πλάι στήν ἄλλη – λ.χ. οἱ τοπικές ἀγορές μέ τό ἐμπόριο μεγάλων ἀποστάσεων. Ἀκόμη καί ἀφοῦ τά καπιταλιστικά ἔθνη εἶχαν διαμορφώσει ἐνιαῖες ἐσωτερικές ἀγορές, οἱ τελευταῖες χρειάστηκαν πολύ καιρό γιά νά ἐνταχθοῦν στήν παγκόσμια καπιταλιστική ἀγορά. Ἀντίστοιχα, τό πρῶμο καπιταλιστικό ἐμπόριο μεγάλων ἀποστάσεων τόν 12ο καί τόν 13ο αἰώνα δέν μποροῦσε ἀκόμη νά ἐπιβάλλει τήν καπιταλιστική ἀγορά στό σύνολο τῆς κοινωνίας – ὅπως συνέβη ἀργότερα, κατὰ τήν περίοδο τῶν μερκαντιλιστικῶν ἐθνῶν, τίς οἰκονομικές,

¹ Πλαῦτος: ὁ ἄνθρωπος γιά τόν ἄνθρωπο εἶναι λύκος.

² Karl Polanyi, *Origins of Our Time: The Great Transformation*, Gollancz, Λονδίνο 1945 [ἑλλ. ἐκδ.: Ὁ μεγάλος μετασχηματισμός: Οἱ πολιτικές καί κοινωνικές ἀπαρχές τοῦ καιροῦ μας, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης, Νησίδες, Σκόπελος χ.χ.].

πολιτικές, ανθρωπολογικές και ψυχολογικές δομές των οποίων ανέλυσε πρώτος ο Άγγλος φιλόσοφος Τόμας Χόμπς.

Ο Τζιοβάνι Άρρίτζι επέλεξε στο βιβλίο του³ μία διαφορετική άφετηρία. Έξετάζει την ιστορική εμφάνιση του καπιταλισμού και τις σημαντικότερες ιστορικές περιόδους του με βάση τις διαφοροποιούμενες συμμαχίες ανάμεσα στο μεγάλο χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο και την πολιτική εξουσία. Ξεκινά με τις πόλεις-κράτη της βόρειας Ιταλίας, που στηρίζονταν στις τραπεζικές δραστηριότητες και το εμπόριο, από την εποχή που η Βενετία, μέσω των Σταυροφοριών, πήρε υπό τον έλεγχό της το εμπόριο με την Ανατολή. Ακολουθεί η περίοδος κατά την οποία το μεγάλο χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο της Γένοβας, όπως αναπτύχθηκε στη Φλωρεντία, συμάχησε με την πολιτική εξουσία της Ισπανίας. Σε αυτό το σημείο ιδίως καθίσταται κεντρικό το ερώτημα τότε και γιατί ο παραγωγικός καπιταλισμός έδινε τη θέση του στον χρηματοπιστωτικό καπιταλισμό, διαγράφοντας μεγάλους κύκλους, «μακρούς αιώνες».

Ποιά εξέλιξη επέτρεψε στην ιδιάζουσα οικονομική και κοινωνική μορφή του καπιταλισμού (που διαφέρει από την ιδιοκτησιακή-χρηματική οίκονομία της αρχαιότητας) να αποκτήσει καθολική κοινωνική αποδοχή; Πώς μπόρεσε αυτός ο νέος σχηματισμός να υποτάξει τά πάντα στον ωφελμιστικό υπολογισμό και να δημιουργήσει, μέσω των μηχανισμών του χρήματος και της αγοράς, το άτομο που συσσωρεύει πλούτο και εξουσία; Προφανώς εδώ συγκλίνουν πολλά αίτια.

Η συνεργασία μεταξύ της ρωμαϊκής Κουρίας και των εμπορικών κρατών της βόρειας Ιταλίας, σε συνδυασμό με τις Σταυροφορίες, είχαν ήδη οδηγήσει στην άρση της απαγόρευσης του (τοκογλυφικού) τοκισμού, η οποία ίσχυε από την αρχαιότητα και την εποχή των Πατέρων της Έκκλησίας.⁴ Η θεολογική λύση βρέθηκε στη διδασκαλία και την πρακτική του «συγχωροχαρτιού», του συστήματος μέσω του οποίου η καταβολή ενός χρηματικού ποσού αντικαθιστούσε την εξιλέωση των αμαρτιών στο «Καθαρτήριο». Η Έκκλησία μπορούσε μόνο να κερδίσει από αυτό

³ G. Arrighi, *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*, Verso, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1994. Βλ. την περίληψη του βιβλίου στο U. Duchrow, *Alternatives to Global Capitalism – Drawn from Biblical History, Designed for Political Action*, International Books, Ουτρέχτη 1995 (21998), σ. 23 κ.έ.

⁴ Βλ. J. Le Goff, *Wucherzins und Höllenqualen. Ökonomie und Religion im Mittelalter*, Klett-Cotta, Στουτγάρδη 1986.

τό παιχνίδι: όσοι είχαν τά κεφάλαια μπορούσαν νά εξασφαλίσουν τό ύψιστο άντάλλαγμα, ενώ ή Έκκλησία αποκόμιζε κέρδη. Μέ αυτόν τόν τρόπο, ή τοκογλυφία συνέχισε νά θεωρείται άμαρτία, αλλά ταυτόχρονα οί άνθρωποι πίστευαν ακράδαντα ότι μπορούσαν νά αγοράσουν μέ τόν πλοῦτο τους τήν αιώνια εὐδαιμονία τῆς ψυχῆς. Στή Φλωρεντία, τήν πόλη-κράτος όπου γεννήθηκε ό χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός, προχώρησαν ένα βήμα παραπέρα: εισηγάγαν τόν άνατοικισμό.

Έπίσης στή Φλωρεντία, στό παρεκκλήσιο τῆς Santa Maria del Carmine στά μέσα τοῦ 14ου αιώνα, τό άτομο απεικονίζεται γιά πρώτη φορά υπό καλλιτεχνική μορφή. Δέν είναι τυχαίο ότι ό περίφημος αυτός πίνακας τοῦ Μαζάτσιο (Masaccio) απεικονίζει τήν ιστορία τοῦ φόρου γιά τό Ναό. Είηαι ή στιγμή πού γεννιέται ή νεωτερικότητα.

Ό Ζίν έπισημαίνει δύο έπιπλέον παράγοντες οί όποιοι, άκριβώς τήν έποχή εκείνη, διαμόρφωσαν τήν ιδιάζουσα άτομικότητα τῆς εὐρωπαϊκῆς νεωτερικότητας: τή Μεγάλη Πανώλη καί τήν εφεύρεση τῶν πυροβόλων όπλων.⁵ Η πανώλη, στήν όποία υπέκυψε τό ήμισυ τοῦ πληθυσμοῦ μεταξύ 1347 καί 1352, έπέφερε τραυματικές αλλαγές στίς ανθρώπινες σχέσεις. Η έπαφή μέ έναν μολυσμένο άνθρωπο μπορούσε νά όδηγήσει στή μετάδοση τῆς ασθένειας καί στό θάνατο. Η αγάπη γιά τόν πλησίον κατέστη έτσι επικίνδυνη, ενώ ή τήρηση τῶν άποστάσεων μεγιστοποιούσε τίς πιθανότητες έπιβίωσης. Οί διατροφικές συνήθειες αλλαξαν: οί άνθρωποι σταμάτησαν νά τρώνε από κοινά πιάτα καί άρχισαν νά χρησιμοποιούν τά δικά τους μαχαιροπήρουνα. Από τήν άλλη, μέ τά πυροβόλα όπλα μπορούσε κανείς νά σκοτώνει έξ άποστάσεως, χωρίς νά άντιμετωπίζει τόν έχθρό κατά πρόσωπο. Αυτό είχε ως άποτέλεσμα νά μειωθούν οί ένδοιασμοί άπέναντι στό φόνο.

Η πανώλη καί τά πυροβόλα όπλα δημιούργησαν μία νέα σχέση μέ τόν μαζικό θάνατο. Τόν 14ο αιώνα δέν έμφανίζεται άπλώς ένας μυστικισμός τοῦ θανάτου, αλλά αύξάνεται καί ή προθυμία μαζικῆς έξόντωσης ανθρώπων – ένα εὐρωπαϊκό χαρακτηριστικό πού νομιμοποιήθηκε θεολογικά καί εφαρμόστηκε μέ τόν πλέον άπεχθή τρόπο τήν έποχή τῶν Σταυροφοριών, όχι μόνο έναντίον μουσουλμάνων αλλά καί Έβραίων καί χριστιανών τῆς Όρθόδοξης Έκκλησίας. Όστόσο κατά τή διάρκεια τῆς conquista, τῆς κατάκτησης τῆς Άμερικῆς, όδήγησε sé μία γενοκτονία πρωτοφανούς έκτασης. Τό αύξανόμενο ένδιαφέρον γιά τά πυροβόλα όπλα είχε έπίσης άμεσες οικονομικές

⁵ K. G. Zinn, *Kanonen und Pest. Über die Ursprünge der Neuzeit im 14. und 15. Jahrhundert*, Westdeutscher Verlag, Όπλάντεν 1989.

συνέπειες. Μέσω τῆς παραγωγῆς ὄπλων, ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων διεύρυνε ἀκόμη περισσότερο τὴν κυριαρχία της ἐπὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας.

Ἡ ἰδιοκτησία καὶ οἱ συνέπειές της

Στὴν παρούσα μελέτη, τὸ ἐνδιαφέρον μας ἐπικεντρώνεται στὸ μεταβαλλόμενο πολιτικό, οἰκονομικό καὶ νομικό πλαίσιο τοῦ θεσμοῦ τῆς ἰδιοκτησίας, πού εἶναι τὸ θεμέλιο τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Μαζί με τοὺς μηχανισμούς τοῦ χρήματος, ἀποτελεῖ τὴν ὑλική βάση τοῦ ὑπολογιστικοῦ ἀτομικισμοῦ. Κατὰ συνέπεια, ὁ Μακφέρσον ἔχει δίκιο ὅταν χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρο «κτητική κοινωνία τῆς ἀγορᾶς» γιὰ νὰ περιγράψει τὸν ἀνεπτυγμένο καπιταλισμό.⁶ Ἡ καπιταλιστική ἀγορά μπορεῖ νὰ λειτουργήσει μόνο βάσει τῶν θεμελιωδῶν θεσμῶν τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ συμβολαίου. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἰδιοκτησία διαδραματίζει κεντρικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῶν σχέσεων παραγωγῆς, τοῦ χρήματος, τοῦ κεφαλαίου, τῆς ἐργασίας καὶ τῆς γῆς.

Ὁ πρῶτος καὶ πιὸ σημαντικός μετασχηματισμὸς τοῦ φεουδαρχικοῦ τιμαριωτικοῦ συστήματος σέ αὐτὸ τῆς ἀστικῆς ἰδιοκτησίας ἔλαβε χώρα στὴν Ἀγγλία. Συνέβη στὸν ἴδιο αἰῶνα –τὸν 14ο– κατὰ τὸν ὁποῖο κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους καὶ οἱ ὑπόλοιποι παράγοντες πού διαμόρφωσαν τὴν πρῶτη νεωτερικότητα. Σημαντικὴ ὥθηση ἔδωσε ἡ κλιματικὴ ἀλλαγή – τὸ ψυχρότερο βόρειο κλίμα περιόριζε τὴν ἱκανότητα τῶν ἀγροτῶν νὰ συντηροῦνται καὶ ἔτσι ἀνέτρεψε τὴν ἰσορροπία τοῦ συστήματος τῆς γαιοπροσόδου. Ἐπιπλέον, ὁ ἀγροτικός πληθυσμὸς ἀποδεκατίστηκε ἀπὸ τὴν πανώλη. Τὸ 1381 ξέσπασε ἡ ἐξέγερση τῶν Λολλάρδων, τὴν ὁποία οἱ Χάινζον καὶ Στάιγκερ θεωροῦν ἀπαρχὴ τῆς νεωτερικῆς ἰδιοκτησιακῆς κοινωνίας, καθὼς εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπελευθέρωση τῶν κολίγων (villani/villains) γιὰ πρώτη φορά στὴ νεωτερικότητα, καὶ τὴ μετατροπὴ τῶν τιμαριούχων σέ ἀπλοὺς γαιοκτήμονες, ἀφοῦ δὲν εἶχαν πλέον στὴν ὑπηρεσία τους κολίγους.⁷

Ἡ μετάβαση στὴν ἀστικὴ ἰδιοκτησία ὅσον ἀφορᾷ τὴ γαιοκτησία σήμανε μιὰ ἐπανάσταση σέ ὅλες τίς βιοτικὲς σχέσεις, ἡ σημασία τῆς ὁποίας εἶναι τεράστια καὶ

⁶ C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη 1962 [ἑλλ. ἔκδ.: *Ἀτομικισμὸς καὶ ἰδιοκτησία: Ἡ πολιτικὴ θεωρία τοῦ πρῶτου φιλελευθερισμοῦ ἀπὸ τὸν Hobbes ὡς τὸν Locke*, μτφρ. Λένα Κασίμη, Γνώση, Ἀθήνα 1986, σ. 80 κ.έ.].

⁷ G. Heinsohn καὶ O. Steiger, *Eigentum, Zins, Geld – Ungelöste Rätsel der Wirtschaftswissenschaft*, Rowohlt, Ἀμβούργο 1996, σ. 108 κ.έ.

θεμελιώδης για ολόκληρη τή νεωτερικότητα. Μέσω τής περιφραξης, ή κοινοτική γή, τήν όποία οι άγρότες του Μεσαίωνα καλλιεργούσαν από κοινού, έγινε ιδιωτική. Ό Πολάνι περιγράφει έντυπωσιακά τόν τρόπο μέ τόν όποιο ή διαδικασία αύτή μετέβαλε όλες τίς παραδοσιακές σχέσεις μεταξύ τών ανθρώπων. Έ αλληλοβοήθεια και ή κοινή εργασία τών άγροτών αντικαταστάθηκε από σχέσεις πού ρυθμίζονταν μέσω συμβολαίων και από τόν άνταγωνισμό πού διαμεσολαβούνταν από τό χρήμα. Καθώς δέν μπορούσαν όλοι οι άγρότες νά άνταπεξέλλουν μέ επιτυχία σέ αυτές τίς νέες οικονομικές συνθήκες, αναγκάζονταν νά δουλέψουν ως μισθωτοί, εφόσον βέβαια μπορούσαν νά βρουν δουλειά στά χωράφια ή στίς πόλεις· ή ιδιωτικοποίηση δημιουργούσε από τότε άνεργία. Ταυτόχρονα, οι φεουδάρχες μετατράπηκαν σέ μεγάλους γαιοκτήμονες, πράγμα πού τούς προσέφερε πλεονεκτική θέση στό νέο πλαίσιο του άνταγωνισμού. Μέ τή βοήθεια τών οικονομικά ισχυρών έμπόρων και τών τραπεζιτών, οι μεγαλογαιοκτήμονες άγόρασαν τήν κοινοτική γή, προκειμένου νά τή μετατρέψουν σέ βοσκοτόπια για τά πρόβατα πού παρείχαν τήν απαραίτητη πρώτη ύλη στή βιομηχανία τής κλωστοϋφαντουργίας. Σέ ολόκληρη τήν Εύρώπη, οι βιοτικές σχέσεις έμπορευματοποιούνταν όλο και περισσότερο. Ό Ρίφκιν γράφει:

Έ περιφραξη εισήγαγε μία νέα σύλληψη τών ανθρώπινων σχέσεων στόν εύρωπαϊκό πολιτισμό, ή όποία μετέβαλε τά θεμέλια τής οικονομικής ασφάλειας και τή θεώρηση τής ανθρώπινης ζωής. Έ γή έπαψε νά είναι κάτι στό όποιο άνήκουν οι άνθρωποι και έγινε ένα έμπόρευμα πού κατείχαν οι άνθρωποι. Έ γή περιορίστηκε στήν ποσοτική της διάσταση και αξιολογούνταν βάσει τής άνταλλακτικής της αξίας. Τό ίδιο συνέβη και μέ τούς ανθρώπους. Οι σχέσεις άναδιοργανώθηκαν. Οι γείτονες μετατράπηκαν σέ ύπαλλήλους ή άντισυμβαλλόμενους. Έ άνταπόδοση ύποκαταστάθηκε από τή μίσθωση μέ τήν ώρα. Οι άνθρωποι άρχισαν νά πουλούν τό χρόνο και τήν εργασία τους, ένω πρίν τούς μοιράζονταν. Τά ανθρώπινα όντα άρχισαν νά βλέπουν τό ένα τό άλλο και τά πάντα γύρω τους μέ οικονομικούς όρους. Ό καθένας και τό καθετί έγινε δυνάμει άντικείμενο διαπραγματεύσης και μέ τό κατάλληλο ποσό μπορούσε νά εξαγοραστεί.⁸

Μέ οικονομικούς όρους, έπρόκειτο για τήν ανάπτυξη μιās έμπορικής άγροτικής οικονομίας μέ συγκεκριμένα γνωρίσματα.⁹

⁸ J. Rifkin, *The Biotech Century*, Putnam, Νέα Υόρκη 1998, σ. 40 κ.έ. [έλλ. έκδ.: *Ο αιώνας τής βιοτεχνολογίας. Γενετικό έμπόριο και ή αύγή του θαυμαστού καινούριου κόσμου*, μτφρ. Αριάδνη Άλαβάνου, Λιβάνης, Άθήνα 1998].

⁹ Σχετικά μέ ό,τι ακολουθεί, βλ. τό θεμελιώδες έργο του Η. Rittstieg, *Eigentum als Verfassungs-*

1. Ἐνῶ οἱ φεουδάρχες μεταβλήθηκαν σέ μεγαλογαιοκτήμονες, ὀρισμένοι ἐλεύθεροι καλλιεργητές ἔγιναν μεσαῖοι ἀνεξάρτητοι ἀγρότες μέσω τῆς ιδιωτικοποίησης τῆς κοινοτικῆς γῆς· βέβαια οἱ περισσότεροι πρῶν κολίγοι ἔγιναν μισθωτοὶ ἐργάτες καί μικροτεχνίτες (κατά συνέπεια ἡ νέα ἀρχὴ δέν χαρακτηριζόταν σέ καμία περίπτωση ἀπὸ συνθῆκες μεγαλύτερης ἰσότητας). Οἱ προσωπικὲς σχέσεις ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ συμβόλαια ἐργασίας καί ἐνοικιαστήρια, οἱ ἔννομες σχέσεις διαμεσολαβοῦνταν ἀπὸ τὸ χρῆμα. Ἡ ἐμφάνιση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ θεμελιώδεις διαφορὲς μεταξύ τῆς νεότερης καί τῆς ἀρχαίας οικονομίας, ἡ ὁποία στηριζόταν στὴν ἐργασία τῶν δούλων καί, τὸ πολὺ πολὺ, κάποιων μεροκαματιάρηδων.

2. Οἱ ἀγρότες καί οἱ μεγαλογαιοκτήμονες δέν ἐξασφάλιζαν ἀπλῶς τὴν αὐτάρκεια τῶν οἰκῶν τους, ἀλλὰ διέθεταν τὴν παραγωγή τους στὴν ἀγορὰ τῆς πόλης. Τὸ κατεξοχὴν προϊόν ἦταν τὸ μαλλί γιὰ τὴν παραγωγή ὑφάσματος, πού διοχετευόταν στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορὰ ἀλλὰ καί ἐξαγόταν, καθὼς προσέφερε πολὺ περισσότερα κέρδη ἀπὸ τὰ ἀγροτικὰ προϊόντα.

3. Στὴ γῆ δέν κυριαρχοῦσε πλέον ἡ ὑψηλὴ ἀριστοκρατία ἀλλὰ ἡ κατώτερη γαιοκτητικὴ ἀριστοκρατία (*gentry*), πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ πρῶν ἰππότες καί ἀπὸ ἀνθρώπους πού εἶχαν ἀνέλθει ἀπὸ κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Ταυτόχρονα ἀναπτύχθηκε τὸ ἐμπόριο καί ἡ βιοτεχνία, μέ ἐπίκεντρο κυρίως τὴν κλωστοῦφαντουργία. Εἶχαν ἤδη ἐμφανιστεῖ τόσο τὰ ἐργοστάσια μέ μισθωτοὺς ἐργάτες καί καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας ὅσο καί ἡ οἰκιακὴ βιοτεχνία, στὴν ὁποία οἱ πρῶτες ὕλες ἀνῆκαν στοὺς ἐπιχειρηματίες, ἐνῶ οἱ ἐργάτες πληρώνονταν μέ τὸ κομμάτι. "Ὅσον ἀφορᾷ τὴν παραγωγή ξυλάνθρακα καί σιδήρου, ἡ συνεργατικὴ ὀργάνωση ἔδωσε τὴ θέση τῆς στίς καπιταλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς. Τὸν 17ο αἰῶνα, σχεδὸν οἱ μισοὶ κάτοικοι τῆς Ἀγγλίας ἦταν ἀποκλειστικὰ μισθωτοὶ ἐργάτες· ἂν συνυπολογίσουμε τοὺς ἐργάτες τῆς οἰκιακῆς βιοτεχνίας, τὸ ποσοστὸ ἀνεβαίνει στὰ δύο τρίτα.¹⁰ Στὴν περίπτωση τῆς Ἀγγλίας εἰδικά, αὐτὴ ἡ ἐξαρτημένη τάξη ἦταν διακριτὴ ἀπὸ τὴν τάξη τῶν ἰδιοκτητῶν, ἡ ὁποία προερχόταν ἀπὸ

problem. Zu Geschichte und Gegenwart des bürgerlichen Verfassungsstaats, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Ντάρμστατ 1975, σ. 21 κ.έ., τὸ ὁποῖο προσφέρει μιὰ κριτικὴ ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου τῆς ἰδιοκτησίας ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα μέχρι σήμερα.

¹⁰ Βλ. C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*, ὁ.π., σ. 61 [89], ὁ ὁποῖος στηρίζεται στὴν προγενέστερη ἐρευνα.

τήν άριστοκρατία και συνένωνε τή γαιοκτητική άριστοκρατία και τούς άστούς. Η τάξη τών ιδιοκτητών διαμόρφωσε κοινά συμφέροντα και τά προάσπισε έναντι του βασιλιά – σέ αντίθεση μέ τήν υπόλοιπη Εύρώπη, όπου η άριστοκρατία δέν συμάχησε έξαρχής μέ τήν άστική τάξη.

Σέ αυτό τό πλαίσιο αναπτύχθηκαν οι θεμελιώδεις θεσμοί τής κοινωνίας τής αγοράς –τό χρήμα και τό συμβόλαιο–, καθώς η δικαιοσύνη υπερασπιζόταν όλο και περισσότερο τήν άπόλυτη «έλευθερία διάθεσης» τής ιδιοκτησίας.¹¹ Αύτή η λειτουργία τής δικαιοσύνης συνδέεται άρρηκτα μέ τό γεγονός ότι τό άγγλικό δίκαιο είναι νομολογιακό δίκαιο (common law), δηλαδή στηρίζεται στό έθιμο και στό νομικό προηγούμενο, και εξελίσσεται μέσα από τις δικαστικές αποφάσεις. Τό ρωμαϊκό δίκαιο δέν υιοθετήθηκε στην Άγγλία, όπως έγινε λ.χ. μέ τις νομικές μεταρρυθμίσεις στη γερμανική Αυτοκρατορία τό 1494. Αντίθετα, η δικαστική έξουσία άντέδρασε στις ίδιες τις κοινωνικοοικονομικές μεταβολές, ιδίως στη μετατροπή τής κοινοτικής γής σέ ιδιωτική μέσω τών περιφράξεων. Έντός του περιφραγμένου χώρου τους, οι ιδιοκτήτες μπορούσαν νά διαθέσουν τή γή όπως ήθελαν, χωρίς νά λαμβάνουν καθόλου ύπ' όψιν τους τήν κοινότητα. Προοδευτικά, τό άπόλυτο δικαίωμα τής ιδιοκτησίας επεκτάθηκε και σέ άλλα άντικείμενα, όπως οι συναλλαγματικές, τά διπλώματα εύρεσιτεχνίας και τά δικαιώματα επί τών καλλιτεχνικών έργων, καθώς επίσης και στους έκτελεστούς τίτλους όλων τών ιδιωτικών χρηματικών συμβάσεων, άνεξάρτητα από τό περιεχόμενό τους.¹² Μέ αυτόν τον τρόπο, η ιδιοκτησία απέκτησε στην πράξη, όπως και στό ρωμαϊκό δίκαιο, άπόλυτο χαρακτήρα.

Όπως υποστηρίζει η Ρενού-Ζαγκαμέ σέ ένα άρθρο για τις θεολογικές καταβολές τής νεωτερικής έννοιας τής ιδιοκτησίας,¹³ η άπολυτότητα αύτης τής έννοιας δέν ανάγεται άμεσα στό ρωμαϊκό δίκαιο, αλλά προέρχεται από τήν έκκοσμίκευση τής ιδέας ότι ο Θεός είναι ο άπόλυτος κύριος τής κτίσης. Αύτή η ιδέα αναπτύχθηκε από τούς νεοσχολαστικούς του 16ου και του 17ου αιώνα, πάνω στη βάση του όψιμου βουλησιαρχικού σχολαστικισμού. Έτσι, για παράδειγμα, ο Άρμακανός (Armacanus) γράφει: «Divinum dominium est jus plenum possidendi mundum et [...]

¹¹ H. Rittstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem*, ό.π., σ. 25 κ.έ.

¹² Ό.π., σ. 29.

¹³ M.-F. Renoux-Zagame, «Origines théologiques du concept moderne de propriété», *Pratiques sociales et théories*, 5, Γενεύη 1987. Όφειλω αύτήν τήν παραπομπή στον Michel Beaudin.

plene ac libere utendi».¹⁴ Αυτή η απόλυτη εξουσία επί της ιδιοκτησίας, σύμφωνα με τούς νεοσχολαστικούς, μεταβιβάζεται στους ανθρώπους από τόν Θεό. Αυτή τή μεταβίβασθείσα κυριότητα απογυμνώνουν στή συνέχεια από τίς θεολογικές της συνδηλώσεις οί θεωρητικοί του φυσικού δικαίου του 17ου αιώνα, όπως ο Χουγκο Γκρότιους (Hugo Grotius), και έτσι τήν καθιστούν ένα έμφυτο δικαίωμα του ανθρώπου.¹⁵ Αυτή η άποψη ώστόσο στηρίζεται στή μεθοδολογική παραδοχή ότι η ιστορία εξελίσσεται ακολουθώντας τίς ιδέες. Στην πραγματική ιστορική εξέλιξη, η νεωτερική έννοια τής ιδιοκτησίας εμφανίστηκε πριν από τούς νεοσχολαστικούς και τούς φιλοσόφους του φυσικού δικαίου, οί θεωρίες τών όποιων συνέβαλαν άπλώς στή νομιμοποίηση τής άστικής ιδιοκτησίας.

Η πρώτη συνολική θεωρία για τήν κτητική κοινωνία τής άγοράς: Τόμας Χόμπς

Ο Τόμας Χόμπς (1588-1679) ήταν ο πρώτος φιλόσοφος που διατύπωσε μία συνεκτική, πρωτότυπη και γόνιμη θεωρία για τίς νέες οικονομικές, ψυχολογικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Ο Μακφέρσον¹⁶ προσφέρει μία ακριβή, λεπτομερειακή ανάλυση τής θεωρίας του, η οποία στηρίζεται στό σύνολο του έργου του Χόμπς, και θά τήν παρουσιάσουμε εδώ περιληπτικά αλλά συστηματικά. Ο Χόμπς οίκοδομεί μεθοδικά τή θεωρία του σε διαδοχικά στάδια:

1. Ξεκινά από μία μηχανιστική θεωρία για τήν ανθρώπινη φύση, τήν όποια άντλει από τή συμπεριφορά που επικρατεί στήν άγορά.

2. Για νά εξασφαλίσει τήν εύλογοφάνεια τής θεωρίας του, απευθύνεται στους άναγνώστες του μέ βάση τήν έμπειρία τους από τήν κοινωνία τής άγοράς στήν Άγγλία του 17ου αιώνα.

3. Από τά δεδομένα τής κοινωνίας τής άγοράς συνάγει μία ήθική τής άγοράς.

4. Από τήν πάλη όλων έναντίον όλων στήν άγορά συνάγει τήν πολιτική αναγκαιότητα ενός κυρίαρχου ήγεμόνα (ένός «ίσχυροῦ κράτους»).

¹⁴ «Η θεία εξουσία συνίσταται στό απόλυτο δικαίωμα κυριότητας επί του κόσμου και [...] στό δικαίωμα τής πλήρους και ελεύθερης χρήσης του»· *δ.π.*, σ. 56.

¹⁵ *Ό.π.*, σ. 311 κ.έ.

¹⁶ C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*, *δ.π.*, σ. 9 [25] κ.έ.

Ἡ πάλη τοῦ ἀτόμου γιά ἰσχύ

Τό πρῶτο σημεῖο ἀφορᾷ τήν πάλη τοῦ ἀτόμου γιά ἰσχύ.¹⁷ Γιά νά κατανοήσουμε τό ἐπιχείρημα τοῦ Χόμπς, πρέπει νά ἀποσαφηνίσουμε δύο πράγματα. Ἡ θεωρία τοῦ Χόμπς γιά τήν ἀνθρώπινη φύση ἔχει συχνά ἐρμηνευτεῖ σάν νά περιέγραφε μιά φυσική κατάσταση πού ὑπῆρξε πραγματικά στίς ἀπαρχές τῆς ἱστορίας· ὁ Χόμπς ὅμως ἀναπτύσσει τή θεωρία του περιγράφοντας τήν πραγματική συμπεριφορά πού θά εἶχαν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς του σέ μιά ὑποθετική συνθήκη ὅπου θά εἶχε ἀρθεῖ ἡ ὑποχρέωσή τους νά ὑπακοῦν στό νόμο. Δεύτερον, στόχος του εἶναι νά ἀποδείξει ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο νά ὑπάρχει μιά καί μοναδική κυρίαρχη δύναμη, προκειμένου ἡ κοινωνία τῆς ἀγορᾶς νά μὴν ἐκφυλιστεῖ στήν ἀνοιχτή καί βίαιη πάλη ὄλων ἐναντίον ὄλων. Συνεπῶς, ἡ φυσική κατάσταση τοῦ Χόμπς εἶναι μιά λογική καί ὄχι μιά ἱστορική ὑπόθεση.

Ἦδη στήν εἰσαγωγή τοῦ *Λεβιάθαν*, τοῦ κύριου ἔργου στό ὁποῖο ὁ Χόμπς ἐκθέτει τήν ἀνάλυσή του, λέγεται:

ὁποῖος κοιτάζει ἐντός του καί ἐξετάσει πῶς καί γιά ποιές αἰτίες σκέφτεται, ἀποφασίζει, διαλογίζεται, ἐλπίζει ἢ φοβᾶται κ.λπ. θά μπορέσει νά διαβάσει καί νά γνωρίσει τίς σκέψεις καί τά πάθη ὄλων τῶν ὑπολοίπων ἀνθρώπων στίς ἀντίστοιχες περιστάσεις.

Ὁ ἀναγνώστης καλεῖται

νά διερωτηθεῖ μήπως τά ἴδια ἀνακαλύπτει καί ἐντός του. Διότι θεωρίες τέτοιας ὕψους δέν ἐπιδέχονται ἄλλη ἀπόδειξη.¹⁸

Τί ἀνακαλύπτει ὁ ἀναγνώστης κατά τή διάρκεια αὐτῆς τῆς ἐνδοσκόπησης;

Στά πρῶτα κεφάλαια τοῦ *Λεβιάθαν*, ὁ Χόμπς περιγράφει τή φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος σάν νά ἦταν μιά αὐτοκατευθυνόμενη, αὐτόματη μηχανή. Οἱ αἰσθήσεις προσλαμβάνουν τήν πίεση τῶν ἄλλων σωμάτων καί τή μεταφέρουν στόν ἐγκέφαλο καί τήν καρδιά, οἱ ὁποῖοι παράγουν μιά ἀντίθετη πίεση. Ἡ φαντασία καί ἡ μνήμη μετατρέπουν τίς αἰσθητηριακές ἐντυπώσεις σέ σύνθετες ἐμπειρίες. Αὐτό ἐπιτρέπει τήν ἀναζήτηση αἰτίων καί τόν ἐκ τῶν προτέρων ὑπολογισμό τῶν πιθανῶν συνεπειῶν κάθε δυνατῆς πράξης. Ἡ γλώσσα καί ἡ λογική προσφέρουν προσανατολισμό.

¹⁷ *Ο.π.*, σ. 17 [35] κ.έ.

¹⁸ T. Hobbes, *Leviathan* [1651], Penguin Classics, Χάρμοντσγουορθ 1986, σ. 82 κ.έ. [ἐλλ. ἐκδ.: *Λεβιάθαν*, μτφρ. Γρηγόρης Πασχαλίδης καί Αἰμίλιος Μεταξόπουλος, τόμ. Α', Γνώση, Ἀθήνα 1989, σ. 78-79].

Αυτή ή μηχανή (όπως συμβαίνει και με τα υλικά σώματα, σύμφωνα με το νόμο της βαρύτητας) επιζητά να συνεχίσει την κίνησή της. Τό κάνει κινούμενη προς (καλά) πράγματα, τά όποια, σύμφωνα με τούς ύπολογισμούς της, συμβάλλουν σέ αυτήν την κίνηση προς τά έμπρός (έπιθυμία), και άπομακρυνόμενη από (κακά) πράγματα πού έμποδίζουν την κίνηση (άποστροφή). Κατά συνέπεια όλες οι διαθέσεις του ανθρώπου μπορούν να αναχθούν στην έπιθυμία. Ο ύπολογισμός των πράξεων πηγάζει από την ικανοποίηση της έπιθυμίας και άποσκοπεί σέ αυτήν. Όταν οι έντυπώσεις συγκρούονται μεταξύ τους, ή στάθμιση καθορίζει ποιά πράξη είναι τελικά έπιθυμητή. Τό ανθρώπινο όν συνεπώς όρίζεται ως ένα ύπολογιστικό άτομο ή, πιά συγκεκριμένα, ως μία μηχανή πού έξετάζει τά πάντα με γνώμονα τή χρησιμότητά τους για τήν ικανοποίηση των έπιθυμιών της και κατευθύνει τίς πράξεις της αναλόγως.

Άπό τά παραπάνω προκύπτουν δύο συνέπειες για τή σχέση με τούς άλλους ανθρώπους – με τίς άλλες μηχανές του ίδιου είδους (κέφ. 8). Πρώτον, οι άνθρωποι-μηχανές αξιολογούν καθετί συγκρίνοντάς το με αυτό πού έχουν οι άλλοι άνθρωποι: «Διότι εάν όλα τά πράγματα ήταν ίσα κατανεμημένα σ' όλους, τίποτα δέν θά μπορούσε να έκτιμηθεί» (σ. 139). Δεύτερον, κάθε άνθρωπος έπιτυγχάνει σέ διαφορετικό βαθμό, γιατί διαθέτει «μεγαλύτερη ή μικρότερη έπιθυμία ισχύος, πλούτου, γνώσης και τιμής» (σ. 144). Κάποιοι έπιθυμούν αυτά τά πράγματα περισσότερο από ό,τι άλλοι. Αυτές είναι, σύμφωνα με τόν Χόμπς, οι βιολογικές προϋποθέσεις της πάλης όλων έναντίον όλων.

Η κτητική κοινωνία της αγοράς

Πώς πραγματώνονται αυτές οι προϋποθέσεις στην κοινωνία – ή όποια για τόν Χόμπς είναι πάντα ή ανεπτυγμένη κοινωνία της αγοράς (κέφ. 10 και 11); Έν προκειμένω ξεκινά από τόν γενικό όρισμό της ισχύος και καταλήγει, μέσω συγκεκριμένων βημάτων, στό συμπέρασμα ότι καθένας παλεύει διαρκώς για να άποκτήσει όλο και περισσότερη ισχύ επί των άλλων. Η ισχύς συνεπώς είναι, πάνω από όλα, «τά μέσα πού επί του παρόντος διαθέτει για τήν άπόκτηση κάποιου μελλοντικού φαινόμενου άγαθοϋ» (σ. 157). Έπειτα ό Χόμπς διακρίνει μεταξύ της φυσικής ισχύος, όπως είναι οι ιδιαίτερες σωματικές και διανοητικές ικανότητες, και της *έργαλειακής* ισχύος, δηλαδή της ισχύος πού προσφέρουν έργαλεία όπως τά πλούτη, ή φήμη και οι πιστοί φίλοι, με τά όποια μπορεί κανείς να άποκτήσει ακόμη περισσότερη ισχύ. Βάσει αυτού συμπεραίνει «ότι ή ικανότητα κάθε ανθρώπου να

ἀποκτήσει εκείνο πού θέλει βρίσκεται ἀντιμέτωπη μέ τήν ικανότητα κάθε ἄλλου ἀνθρώπου». ¹⁹ Στήν πάλη πού προκύπτει, ἰσχύς σημαίνει τελικά τήν ικανότητα νά ἐξουσιάζει κανείς ἄλλους ἀνθρώπους πού βρίσκονται στήν ὑπηρεσία του.

Ἔτσι ἀναπτύσσεται μιὰ ἀγορά ἰσχύος, στήν ὁποία ἡ ἰσχύς ἑνός ἀνθρώπινου ὄντος θεωρεῖται ἐμπόρευμα:

Ἡ ἀξία ἑνός ἀνθρώπου εἶναι, ὅπως καί γιά ὅλα τ' ἄλλα πράγματα ἡ τιμή του, δηλαδή τό ποσό πού θά προσφερόταν γιά τή χρησιμοποίηση τῆς ἰσχύος του. Ἄρα δέν εἶναι ἀπόλυτη, ἀλλά ἐξαρτᾶται ἀπό τίς ἀνάγκες καί τήν κρίση τῶν ἄλλων. (σ. 159)

Καθώς πλέον ἡ ἰσχύς ἑνός ἀνθρώπου ἀντιτίθεται στήν ἰσχύ τῶν ἄλλων, ἀκόμη καί ἐκεῖνοι πού δέν ἀγωνίζονται γιά νά ἀποκτήσουν περισσότερη ἰσχύ δέν μποροῦν παρά νά ἐμπλακοῦν στήν πάλη: τούς ἐξαναγκάζουν ὅσοι ἔχουν ἤδη ἐμπλακεῖ. Πρέπει νά ὑπερασπιστοῦν τόν ἑαυτό τους γιά νά μή χάσουν τήν ἰσχύ πού ἔχουν. Αὐτό σημαίνει, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Μακφέρσον, ὅτι

τό ἀξίωμα τοῦ Χόμπς ὅτι ἡ δύναμη κάθε ἀνθρώπου πού ζεῖ σέ κοινωνία ἀντιτίθεται στή δύναμη κάθε ἄλλου ἀνθρώπου, ἀπαιτεῖ τήν παραδοχή ἑνός τύπου κοινωνίας πού ἐπιτρέπει καί ἀπαιτεῖ τή συνεχή προσβολή κάθε ἀνθρώπου ἀπό κάθε ἄλλον. ²⁰

Ἄρα

θά πρέπει νά δέχεται ἕνα εἶδος κοινωνίας πού παρέχει εἰρηνικούς, μή βίαιους τρόπους μέσω τῶν ὁποίων κάθε ἀνθρώπος μπορεῖ νά ἐπιζητᾶ διαρκῶς νά ὑπερισχύσει ἔναντι τῶν ἄλλων χωρίς νά καταστρέφει τήν κοινωνία. ²¹

Ὁ Μακφέρσον τό ἀποκαλεῖ αὐτό κτητική κοινωνία τῆς ἀγορᾶς.

Ὅρίζεται μέ βάση τέσσερα χαρακτηριστικά πού ἔχει κοινά μέ τίς ἀπλές κοινωνίες τῆς ἀγορᾶς καθώς καί τέσσερα ἐπιπλέον ιδιαίτερα χαρακτηριστικά:

- α) δέν ὑπάρχει ἀνάθεση ἐργασίας ἀπό μέρους μιᾶς ἐξουσίας
- β) δέν ὑπάρχει παροχή ἀμοιβῶν ἐργασίας ἀπό μέρους μιᾶς ἐξουσίας

¹⁹ C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*, ὁ.π., σ. 36 [58]. Βλ. Hobbes, «Elements», μέρος 1, κεφ. 8, ἐνότητα 4: «Καί καθώς ἡ ἰσχύς ἑνός ἀνθρώπου φέρνει ἀντίσταση καί ἐμποδίζει τά ἀποτελέσματα τῆς ἰσχύος ἑνός ἄλλου, ἡ ἰσχύς δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ περίσσεια ἰσχύος τοῦ ἑνός ἔναντι τοῦ ἄλλου. Γιατί ὅταν ἔρχονται ἀντιμέτωπες δύο δυνάμεις μέ τήν ἴδια ἰσχύ, καταστρέφουν ἡ μία τήν ἄλλη καί μιὰ τέτοια ἀντιπαράθεση ὀνομάζεται ἀνταγωνισμός».

²⁰ C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*, ὁ.π., σ. 42 [66].

²¹ Ὁ.π., σ. 46 [71].

- γ) υπάρχει επίσημος καθορισμός και επίσημη έπιβολή τῶν συμβολαίων
 δ) ὄλα τὰ ἄτομα ἐπιδιώκουν ἔλλογα νά μεγιστοποιήσουν τίς ὠφελειές τους
 ε) ἡ ἱκανότητα ἐργασίας κάθε ἀτόμου ἀποτελεῖ ἰδιοκτησία του καί μπορεῖ νά μεταβιβάζεται
 στ) ἡ γῆ καί οἱ φυσικοὶ πόροι ἀποτελοῦν ἀτομική ἰδιοκτησία καί μποροῦν νά μεταβιβάζονται
 ζ) μερικά ἄτομα ἐπιθυμοῦν νά ἀποκτήσουν ὠφέλεια ἢ δύναμη ἀνώτερη ἀπό αὐτή πού ἦδη ἔχουν
 η) μερικά ἄτομα διαθέτουν περισσότερη ἐνεργητικότητα, ἱκανότητα ἢ ἰδιοκτησία ἀπό ὅ,τι ἄλλα.²²

Ἐκείνοι πού παραπάνω προκύπτει ἡ ἐξῆς ἀπτή κοινωνική συνέπεια: ὅσοι μποροῦν νά χρησιμοποιοῦν περισσότερη ἰδιοκτησία ἀποκοτῶν γιά λογαριασμό τους τήν ἰδιοκτησία τῶν ἄλλων (συμπεριλαμβανομένης τῆς ἱκανότητας ἐργασίας) γιά νά αὐξήσουν τή δική τους ἰδιοκτησία καί ἰσχύ:

Ἐκεῖνοι πού ἐπιθυμοῦν νά βελτιώσουν τό ἐπίπεδο τῶν ὠφελειῶν ἢ τῆς ἰσχύος τους καί πού διαθέτουν μεγαλύτερη ἰδιοκτησία, τήν ὁποία μποροῦν νά χρησιμοποιήσουν ὡς κεφάλαιο (ἂν ἔχουν τήν ἱκανότητα νά τή χρησιμοποιήσουν ἐπικερδῶς) ἢ ὑψηλή ἐνεργητικότητα καί ἱκανότητα, μέ τίς ὁποῖες μποροῦν νά συγκεντρώσουν κεφάλαιο, θά ἐπιδιώξουν νά μισθώσουν τήν ἐργασία τῶν ἄλλων ἔναντι κάποιας τιμῆς μέ τήν προσδοκία νά πάρουν, ἀπό τήν ἐργασία πού μισθώνουν, ἀξία ὑψηλότερη ἀπό τό κόστος της. Ἄτομα πού ἔχουν λιγότερη γῆ ἢ λιγότερους φυσικοὺς πόρους ἢ λιγότερη ἱκανότητα ἀπό ὅσο θά χρειαζόταν γιά νά τοὺς συντηρεῖ κανονικά μέ τήν ἀνεξάρτητη παραγωγή τους ἀποδέχονται μισθό γιά τή συντήρησή τους.²³

Ἡ ἀγορά αὐτή, ἡ ὁποία ὀδηγεῖται ἀπό τόν ἀνταγωνισμό καί τίς τιμές πού διαμορφώνονται βάσει αὐτοῦ, δημιουργεῖ μιά ταξική ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ ἐκείνους πού κατέχουν ἰδιοκτησία σέ γῆ ἢ κεφάλαιο ἀπό τή μία, καί ἐκείνους, ἀπό τή ἄλλη, πού διαθέτουν ὡς ἰδιοκτησία μόνο τήν ἐργασία τους. Οἱ πρῶτοι μποροῦν νά ἰδιοποιηθοῦν τήν καθαρή ὑπεραξία τῆς παράγωγης. Αὐτό τό φαινόμενο παρατηροῦνταν καί σέ παλαιότερα κοινωνικά μοντέλα, ὑπό τή μορφή τοῦ φόρου ὑποτέλειας, τῆς δουλείας καί τοῦ ἡμερομισθίου. Αὐτό πού εἶναι καινούργιο ὡστόσο εἶναι ὁ

²² Ὁ.π., σ. 53 [80] κ.έ.

²³ Ὁ.π., σ. 54 [80-81].

ἀπρόσωπος μηχανισμός τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ὄλων ἐναντίον ὄλων. Αὐτός ἀπαιτεῖ ρύθμιση σέ ἐθνικό επίπεδο μέσῳ νόμων πού διασφαλίζουν τουλάχιστον τή ζωή καί τήν ιδιοκτησία, καί ἐγγυῶνται τήν τήρηση τῶν συμβολαίων.

Ἡ ἀγγλική κοινωνία τοῦ 17ου αἰῶνα στήν ὁποία ζοῦσε ὁ Χόμπς προσέγγιζε τό μοντέλο τῆς κτητικῆς κοινωνίας τῆς ἀγορᾶς πού σκιαγραφήσαμε παραπάνω.²⁴ Εἶναι ἐπίσης ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Χόμπς ἀπορρίπτει τίς ἔννοιες δικαιοσύνης τῶν προκαπιταλιστικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν.²⁵ Ἀποκλειστική μονάδα μέτρησης τῆς ἀξίας εἶναι ἡ τιμή τῆς ἀγορᾶς. «Ὅταν ὅλες οἱ ἀξίες ἀνάγονται σέ ἀξίες τῆς ἀγορᾶς, καί ἡ ἴδια ἡ δικαιοσύνη ἀνάγεται σέ ἔννοια τῆς ἀγορᾶς».²⁶

Ἠθική ἀπό τά γεγονότα

Σύμφωνα μέ τόν Χόμπς, ἀπό τή βιολογική παρατήρηση ὅτι ὅλα τά ἀνθρώπινα ὄντα ἐπιζητοῦν νά συνεχίσουν τήν κίνησή τους καί ἀπό τή δομή τῆς κοινωνίας τῆς ἀγορᾶς στήν ὁποία ἐκδηλώνεται αὐτή ἡ κίνηση, συνάγεται ὅτι κανείς δέν θά μπορούσε νά ἐπιβιώσει σέ αὐτήν τήν πάλη ὄλων ἐναντίον ὄλων, ἂν δέν ἀναγνωρίζοταν μία κυρίαρχη ἐξουσία πού θά ἐμπόδιζε αὐτήν τήν πάλη νά ἀποκτήσει βίαιη μορφή.²⁷ Συνεπῶς, ὅλα τά ἀνθρώπινα ὄντα πού λειτουργοῦν βάσει τοῦ ὀρθολογικοῦ ὑπολογισμοῦ ὀφείλουν νά ἀναγνωρίζουν μία δύναμη ἀνώτερης τάξης. Ἔτσι ὁ Χόμπς στήν πολιτική του θεωρία εἶναι ὁ πρῶτος πού συνάγει ἠθικές ὑποχρεώσεις ἀπό τά γεγονότα. Τό μόνο πού χρειάζεται ἐπιπλέον εἶναι τό ἀξίωμα τῆς πρωταρχικῆς ἀνθρώπινης ἰσότητος. Τό ἀξίωμα αὐτό σέ τελική ἀνάλυση σημαίνει ὅτι ὅλοι ἔχουν ἴση ἰκανότητα νά σκοτώσουν τούς ἄλλους καί, ὡς ἐκ τούτου, ἐξίσου μεγάλη ἀνασφάλεια. Ὁ Μακφέρσον παρατηρεῖ ὀρθά ἐν προκειμένῳ πῶς ὁ Χόμπς δέν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του τό γεγονός ὅτι ἡ ἀνασφάλεια αὐτή εἶναι στήν πραγματικότητα ἄνιση, ἐξαιτίας τῆς ταξικῆς διαφορᾶς.²⁸ Ὅστόσο, ἡ παρατήρηση τοῦ Χόμπς εἶναι ἐγκυρη, στό βαθμό πού ὅλες οἱ τάξεις ὑπόκεινται στίς ἐπιταγές τῆς ἀγορᾶς. Ὡς πρός αὐτό εἶναι ἴσες – τουλάχιστον ὅσο γίνεται δεκτό τό μοντέλο τῆς κτητικῆς κοινωνίας τῆς ἀγορᾶς.²⁹

²⁴ Ὁ.π., σ. 61 [89] κ.έ. · H. Rittstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem*, ὁ.π., σ. 62 κ.έ.

²⁵ T. Hobbes, *Leviathan*, ὁ.π., κεφ. 15.

²⁶ C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*, ὁ.π., σ. 64 [93].

²⁷ Ὁ.π., σ. 70 [98] κ.έ.

²⁸ Ὁ.π., σ. 85 [120].

²⁹ Ὁ.π., σ. 87 [121] κ.έ.

Πολιτική και δίκαιο

Βέβαια τὰ παραπάνω δέν συνεπάγονται ἀναγκαῖα ἓναν αὐτοδιαϊωνιζόμενο κυρίαρχο, ὅπως δεχόταν ὁ Χόμπς.³⁰ Ἡ πραγματική ἱστορία πού εἶχε μπροστά στά μάτια του καταδεικνύει ὅτι ἡ ἀγορά πού διεισδύει στά πάντα δέν προκαλεῖ ἀπλῶς τήν ἴδια ἀνασφάλεια σέ ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας ἀλλά ἀναπόφευκτα ἐπιτρέπει τήν ἀνάπτυξη ἀνισων τάξεων, μέ ἀποτέλεσμα ἡ τάξη τῶν ἰδιοκτητῶν νά δημιουργήσει, γιά νά προασπίσει τὰ συλλογικά της συμφέροντα, μιὰ δύναμη ἐξουσίας: τό κοινοβούλιο τῶν ἰδιοκτητῶν.

Ἐκεῖνοι πού διαθέτουν σημαντική ἰδιοκτησία χρειάζονται ἓνα κυρίαρχο κράτος γιά νά κυρώσει τό δικαίωμα ἰδιοκτησίας. Κατά συνέπεια, πρέπει νά ἐξουσιοδοτήσουν ἓνα κυρίαρχο σῶμα νά κάνει ὅ,τι εἶναι ἀναγκαῖο γιά τή διατήρηση τοῦ δικαιώματος ἰδιοκτησίας, καί τό κυρίαρχο σῶμα πρέπει νά ἔχει τό δικαίωμα νά ἀποφασίσει τί εἶναι ἀναγκαῖο. Ὅμως οἱ κάτοχοι ἰδιοκτησίας δέν χρειάζεται νά παραιτηθοῦν ἀπό τό δικαίωμά τους ἢ τήν ἐξουσία τους νά ἐκλέγουν τὰ ἄτομα πού κατά καιρούς θά ἀποτελοῦν τὰ μέλη τοῦ κυρίαρχου σώματος.³¹

Χωρίς κυριαρχία, σύμφωνα μέ τόν Χόμπς, δέν ὑπάρχει ἰδιοκτησία.³²

Θά μπορούσαμε νά προσθέσουμε ὅτι ὁ κυρίαρχος εἶναι ἀναγκαῖος γιά νά ὀρίζει «τούς τρόπους σύναψης ὄλων τῶν εἰδῶν συμβολαίου (ἀγορᾶς, πώλησης, ἀνταλλαγῆς, δανειοδότησης, δανειοληψίας, ἐνοικίασης) καθὼς καί τίς λέξεις ἢ τὰ σημεῖα πού τὰ καθιστοῦν ἔγκυρα».³³ Δηλαδή τό συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἀναγκαῖος ἓνας κυρίαρχος πού θά ἐγγυᾶται τήν ἰδιοκτησία καί τὰ συμβόλαια ἀντιστοιχεῖ ἐπακριβῶς στήν ἀνθρωπολογία τοῦ ὑπολογιστικοῦ ἀτόμου πού ἀνέπτυξε ὁ Χόμπς γιά τήν κοινωνία τῆς ἀγορᾶς.

· Οἱ ἄνθρωποι χωρίς ἰδιοκτησία δέν ἔχουν καί αὐτοὶ ἄλλη ἐπιλογή ἀπό τό νά ἀναγνωρίσουν τόν κυρίαρχο, ἀφοῦ δέν διακρίνουν καμία ἐναλλακτική ἐναντι τῆς κτητικῆς κοινωνίας τῆς ἀγορᾶς. Στό κάτω κάτω, ὁ κυρίαρχος προστατεύει τή ζωή τους.

Δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά παρακολουθήσουμε ἐδῶ λεπτομερῶς τήν ἀνάπτυξη

³⁰ H. Rittstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem*, ὁ.π., σ. 108 κ.έ. Ὡστόσο ὁ Χόμπς ἀναφέρει τήν πιθανότητα ὁ κυρίαρχος νά εἶναι εἴτε μιὰ συνέλευση εἴτε ἓνας μονάρχης (*Leviathan*, ὁ.π., σ. 297 [311]).

³¹ C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*, ὁ.π., σ. 94 [132] κ.έ.

³² T. Hobbes, *Leviathan*, ὁ.π., κεφ. 24.

³³ Ὁ.π., σ. 299 [313].

τῶν δικαιωμάτων τῆς ιδιοκτησίας καί τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στήν Ἀγγλία τοῦ 17ου αἰώνα. «Ἀκόμη καί στόν 20ό αἰώνα τό ἀγγλικό κοινοβούλιο δέν εἶναι ἕνας δημοκρατικός θεσμός, ἀλλά τό ὄργανο τῆς τάξης τῶν ιδιοκτητῶν. Αυτό ἰσχύει τόσο γιά τή Βουλή τῶν Λόρδων ὅσο καί γιά τή Βουλή τῶν Κοινοτήτων»,³⁴ καί μάλιστα παρότι τυπικά τό δικαίωμα ψήφου τῶν ἀνθρώπων χωρίς ιδιοκτησία κατακτήθηκε ἀπό τόν 19ο αἰώνα. Στίς διαμάχες γιά τήν πρώτη Συμφωνία τοῦ Λαοῦ (1647), ὁ ἴδιος ὁ Κρόμγουελ καί ὁ Ἴρλανδός γαμπρός του Ἄιρτον (Ireton) ἐναντιώθηκαν στήν ἐπέκταση τοῦ δικαιώματος ψήφου, μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι κάτι τέτοιο θά κατέλυε τό δικαίωμα τῆς ιδιοκτησίας καί θά ὀδηγοῦσε ξανά στήν ἀναρχία.³⁵ Ἡ Ἐνδοξη Ἐπανάσταση τοῦ 1688 στή συνέχεια ἐδραίωσε τήν ἐξουσία τῆς τάξης τῶν μεγαλοϊδιοκτητῶν. «Κάποιος συνέκρινε μέ μεγάλη εὐστοχία τό κοινοβούλιο, οἱ ἔδρες τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦσαν –τουλάχιστον ἐν μέρει– περιουσιακά στοιχεῖα προσβάσιμα στόν πλειοδότη, μέ τή γενική συνέλευση μιᾶς ἑταιρείας».³⁶

Συνεπῶς ὑπάρχει μιᾶ διαφορά ἀνάμεσα στήν παραδοχή τοῦ Χόμπς ὅτι ἕνας ἀπόλυτος κυρίαρχος εἶναι ἀπαραίτητος γιά νά ἀποτρέψει τήν πάλη ὄλων ἐναντίον ὄλων ἐντός τῆς ἀγορᾶς ἀπό τό νά πάρει τή μορφή ἑνός βίαιου πολέμου, καί στήν πραγματική ἱστορική ἐξέλιξη τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας ἡ ὁποία ἐλέγχεται ἀπό τούς μεγαλοϊδιοκτήτες. Καί αὐτό μᾶς ὀδηγεῖ σέ μιᾶ ἐπιπλέον διαφορά. Ὁ Χόμπς δέχεται ὅτι, μέ βάση τήν παραδοχή τῆς κτητικῆς κοινωνίας τῆς ἀγορᾶς, οἱ ἀνθρώποι θά σκότωναν ὁ ἕνας τόν ἄλλο ἂν δέν ὑποχρεώνονταν ἀπό ἕναν ἀπόλυτο ἡγεμόνα νά ὑπακοῦν στούς νόμους πού ἐξασφαλίζουν ὅτι ὁ ἀγώνας γιά ἰσχύ στήν ἀγορά διεξάγεται ἐντός τοῦ πλαισίου τῶν θεσμῶν καί τοῦ νόμου. Ἄρα ἡ λειτουργία τοῦ κράτους συνίσταται πάνω ἀπό ὅλα στήν ἐνίσχυση τοῦ θεσμοῦ τῆς ιδιοκτησίας καί τοῦ δεσμευτικοῦ χαρακτήρα τῶν συμβάσεων.

Τά μεταγενέστερα ἐπιχειρήματα τοῦ Μάντεβιλ³⁷ καί τοῦ Ἄνταμ Σμίθ³⁸ εἶναι διαφορετικά.³⁹ Ἀπό τά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, ὁ ἀστικός ἀνθρωπισμός εἶχε ἀσκήσει

³⁴ H. Rittstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem*, ὁ.π., σ. 33.

³⁵ Ὁ.π., σ. 35.

³⁶ Ὁ.π., σ. 36.

³⁷ B. Mandeville, «The Fable of the Bees: or, Private Vices Publick Benefits» [1729], *Collected Works*, Georg Olms, Χιλντεσχάμ καί Νέα Ὑόρκη 1987.

³⁸ A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* [1776], ἐπιμ. R. H. Campbell κ.ἄ., Oxford University Press, 2 τόμ., Ὁξφόρδη 1976.

³⁹ Βλ. G. Gutiérrez, *Ética y economía en Adam Smith y Friedrich Hayek*, DEI, Σάν Χοσέ (Κόστα

κριτική στις άρνητικές επιπτώσεις που είχε η άνοδος του εμπορίου επί των ἀρετῶν καί τῶν συλλογικῶν συμφερόντων τῆς κοινωνίας. Ὁ Μάντεβιλ ἀπαντᾷ σέ αὐτό στήν ἀρχή τοῦ 18ου αἰῶνα ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ εὐημερία τήν ὁποία δημιουργεῖ τό ἐμπόριο ὠφελεῖ παρ' ὅλα αὐτά τό σύνολο τῆς κοινωνίας. Στήν περίφημη παραβολή τῶν μελισσῶν, προέβαλε τόν ἰσχυρισμό ὅτι ὅταν ὅλοι ἐπιδιώκουν ἐπιμελῶς τά δικά τους συμφέροντα, τό τελικό κοινό ἀποτέλεσμα εἶναι ἀκριβῶς ἕνα ὄφελος γιά τήν εὐημερία ὄλων. Ὁ Μάντεβιλ εἶναι αὐτός πού εἶπε τή φράση «ἀτομικά ἐλαττώματα, δημόσια ὄφελῃ».

Αὐτό ἀκριβῶς ὑποστηρίζει ὁ Ἄνταμ Σμίθ, ὅταν στά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα μιλά γιά τό «ἀόρατο χέρι» τῆς ἀγορᾶς.⁴⁰ Ἐκινᾷ ἀπό τή φυσική τάση τῶν ἀνθρώπινων ὄντων νά ἐπιδιώκουν τά ἐγωιστικά, ἀτομικά συμφέροντά τους. Φυσικά αὐτό τό κάνουν μέ προσεκτικούς ὑπολογισμούς, μέ *prudentia* (φρόνηση) καί αὐτοέλεγχο – ἄν εἶναι εὐφυῆ. Δηλαδή, λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τους τούς κανόνες τῆς ἀγορᾶς. Οἱ τελευταῖοι στηρίζονται στήν ἀπόλυτη ἰσχὺ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καί τῶν συμβάσεων. Ἡ τήρησή τους ἰσοδυναμεῖ μέ *justitia*, δικαιοσύνη, καί ἔτσι προκύπτει μιὰ λειτουργιστική ἠθική. Ἡ προάσπιση τῶν κανόνων ἐναποτίθεται στό νομικό σύστημα καί ἡ ἐφαρμογή τους στό κράτος. Ὅταν ἡ ἀγορά κυριαρχεῖ, παράγει μέσα ἀπό ἀτομικές, ἐγωιστικές πράξεις, χωρίς καμία σχετική πρόθεση ἀπό τήν πλευρά τῶν ὑποκειμένων, τό δημόσιο συμφέρον, τόν πλοῦτο τῶν ἐθνῶν – σάν ἀπό ἕνα ἀόρατο χέρι. Ὁ Σμίθ συγκρίνει ρητά αὐτές τίς διαπιστώσεις μέ τήν ἀποψη τοῦ Νεύτωνα γιά τήν ἀρμονία τοῦ σύμπαντος, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπό τήν οἰκουμενική ἰσχὺ τοῦ νόμου τῆς βαρύτητας.

Ἡ ἀντίστιξη μέ τόν Χόμπς εἶναι ἀξιοσημείωτη. Ὁ Χόμπς χρειάζεται τό ὄρατο χέρι τοῦ ἀπόλυτου κυρίαρχου γιά νά κρατήσῃ τήν πάλη ὄλων ἐναντίον ὄλων ἐντός τοῦ πλαισίου τῶν κανόνων καί τῶν νόμων τῆς ἀγορᾶς, πού ἐπιτρέπουν νά διεξάγεται μέ μὴ βίαια μέσα ἡ οικονομική πάλη γιά πλοῦτο, ἰσχὺ καί δόξα. Ἀντιθέτως, ὁ Μάντεβιλ καί ὁ Σμίθ στίς θεωρίες τους ἀξιοποιοῦν μιὰ διπλή ἀλλαγὴ τῆς κατάστασης πραγμάτων. Ἀπὸ τή μιὰ, ἡ ἐντυπωσιακὴ ἀνάπτυξη

Ρίκα) 1998, σ. 26 κ.έ., καί τοῦ ἴδιου, *Globalización, caos y sujeto en America Latina: el impacto del neoliberalismo y las alternativas*, DEI, Σάν Χοσέ (Κόστα Ρίκα) 2001, σ. 187 κ.έ.· Τ. Α. Horne, *El pensamiento social de Bernard Mandeville*, Μέξικο Σίτυ 1982.

⁴⁰ Γιά τόν Α. Σμιθ, βλ. G. Gutiérrez, *Ética y economía en Adam Smith y Friedrich Hayek*, ὁ.π., σ. 25 κ.έ.· γιά τήν ἀγορά, σ. 89 κ.έ.

τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τοῦ καπιταλισμοῦ ἐνισχύει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ αὐξανόμενη πρόοδος μπορεῖ νὰ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν εὐημερία ὄλων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, σημεῖο ἀφετηρίας τους εἶναι τὸ νομικὸ καὶ πολιτικὸ καθεστῶς στὸ ὁποῖο ἡ ἀστική τάξη καὶ ἰδίως οἱ μεγαλοἰδιοκτῆτες ἀσκοῦν τὴν πολιτικὴ ἐξουσία μέσῳ νόμων πού προστατεύουν τὴν ἰδιοκτησία καὶ τὴν τήρηση τῶν συμβάσεων. Τὸ ἀόρατο χέρι τῆς ἀγορᾶς μοιάζει ἔτσι νὰ ὀδηγεῖ στὴν εὐημερία, ἐνῶ τὸ ὄρατό χέρι τῆς ἐξουσίας, πού διασφαλίζει τὴν ἐφαρμογὴ τῶν νόμων τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς σύμβασης, γίνεται πῶ ἡπιο, καθὼς ἔχει καταφέρει νὰ ἀποκτήσει νομιμοποίηση μὲ τὴ μορφή μιᾶς πολιτικῆς καὶ νομικῆς τάξης.

Ὁ φασισμὸς ὡς συνέπεια τῆς ἰδιοκτησιακῆς κοινωνίας

Αὐτὴ ἡ ἐπισήμανση μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κατανοήσουμε καλύτερα ἓνα ὀρισμένο χαρακτηριστικὸ τῆς ὕστερης φάσης τοῦ καπιταλισμοῦ. Κάθε φορὰ πού ἡ ἀστική τάξη ἀπειλεῖται, ἐπειδὴ οἱ ἔμμεσες συνέπειες τῆς ἀγορᾶς ὀδηγοῦν σὲ μιά τόσο λανθασμένη κατανομή τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῶν προϊόντων της πού νὰ μὴν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν πείνα, τὴν ἐξαθλίωση καὶ τὸ θάνατο, ἡ ἀστική τάξη στρέφεται ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ νομιμότητα πού ἐλέγχεται ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία σὲ δικτατορικὲς μορφές ἐξουσίας. Γιὰ νὰ τὸ θέσουμε διαφορετικὰ: ἂν ὁ μῦθος τοῦ ἀόρατου χεριοῦ ἀποδεικνύεται ὅτι ἀντιφάσκει κατάφωρα μὲ τὴν πραγματικότητα, τὸ ὄρατό χέρι, ὅπως τὸ ἐννοεῖ ὁ Χόμπς, καθίσταται ἀπόλυτο. Στὴν πορεία τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, ἡ κλασικὴ μορφή αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης ἦταν ὁ φασισμὸς. Ὁ Γιόχαν Γκάλτουνγκ (Johan Galtung) ὑποστηρίζει ὀρθά ὅτι «ὁ ναζισμὸς εἶναι ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς in extremis».⁴¹ Ἐνα πῶ ἐπίκαιρο παράδειγμα εἶναι φυσικὰ ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ τίς δεκαετίες τοῦ 1960 καὶ τοῦ 1970. Τὴν περίοδο αὐτὴ, οἱ ΗΠΑ, ὡς «ἡγέτιδα δύναμη» τοῦ δυτικοῦ καπιταλισμοῦ, ἐπέβαλαν δικτατορίες σὲ ὀλόκληρο τὸν κόσμο, γιὰ νὰ διευκολύνουν τὸ πολυεθνικὸ κεφάλαιο νὰ καταικήσει ὅλες τίς κοινωνικὲς καὶ ἐθνικὲς ἀντιστάσεις – γιὰ παράδειγμα, στὴ Βραζιλία τὸ 1964 καὶ στὴν Ἰνδονησία τὸ 1965-1966. Μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Σαλβαδόρ Ἀλιέντε, τοῦ δημοκρατικὰ ἐκλεγμένου προέδρου τῆς Χιλῆς, καὶ τὸ στρατιωτικὸ πραξικόπημα τοῦ Πινοσέτ στις 11 Σεπτεμβρίου 1973, αὐτὸ συνέβη σὲ πολλὲς λατινοαμερικανικὲς χῶρες, ἰδίως στὴν Ἀργεντινὴ καὶ τὴν

⁴¹ Βλ. ἐπίσης U. Duchrow, *Global Economy – A Confessional Issue for the Churches?*, WCC, Γενεύη 1987, σ. 117.

Ούρουγουάη, καθώς και στην Κεντρική Αμερική. Αυτές οι δικτατορίες επέτρεψαν στις πολυεθνικές εταιρείες να πάρουν στα χέρια τους τις εθνικές βιομηχανίες. Σύναψαν χρέη που οδήγησαν σε ατέρμονες καταβολές τόκων και στην εξάρτηση των χωρών τους. Προετοίμασαν το έδαφος για την παγκοσμιοποίηση. Μόνο άφ' ου συνέβησαν τά παραπάνω και κατέρρευσε τό αντίπαλο δέος τής Σοβιετικής Ένωσης, επέτράπη ή επαναφορά μιᾶς «δημοκρατίας χαμηλῆς ἔντασης».

Στήν ἐποχή μας, ἡ αὐτοκρατορία γίνεται πάλι ἀπόλυτη, ἂν καί ὑπό μιά νέα μορφή, αὐτήν τῆς ἄμεσης στρατιωτικῆς ἐπέμβασης, ὄχι μόνο μέ τή χρήση δικτατόρων ὡς ἀνδρικήλων. Αὐτό εἶναι προφανές στό νέο στρατιωτικό δόγμα τῶν ΗΠΑ, τόν «προληπτικό πόλεμο», καί τά ἀπτά παραδείγματα τῶν πολέμων ἐναντίον τοῦ Ἀφγανιστάν, τῆς Γιουγκοσλαβίας καί τοῦ Ἰράκ, καί φαίνεται ἐπίσης ἀπό τή μεγάλη κλίμακα στρατιωτικοποίησης τῆς οἰκονομίας. Ἡ ἱστορία καταδεικνύει ὅτι κάθε φορά πού ὁ καπιταλισμός ἀντιμετωπίζει μιά μείζονα κρίση στρέφεται στή βία καί τόν πόλεμο (θέση πού θά ἀναπτύξουμε περαιτέρω στά ἐπόμενα κεφάλαια).

Ἄλλά ἄς ἐπιστρέψουμε στόν 17ο αἰῶνα. Δύο χρόνια μετά τήν Ἐνδοξη Ἐπανάσταση, δημοσιεύτηκε ἡ *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως* (1690) τοῦ Τζών Λόκ. Τό ἔργο αὐτό δέν νομιμοποίησε ἀπλῶς τήν κυριαρχία τῶν μεγαλοϊδιοκτητῶν στήν Ἀγγλία, ἀλλά ἔθεσε τά θεμέλια γιά τά συντάγματα τῶν περισσότερων δυτικῶν κρατῶν, ξεκινώντας μέ τό σύνταγμα τῶν ΗΠΑ τοῦ 1787.

Κεφάλαιο 3ο

Τζών Λόκ: ἡ διαστρέβλωση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ἐν ὀνόματι τῆς ἀστικῆς ιδιοκτησίας

Οἱ πόλεμοι τῶν ΗΠΑ ἐναντίον τοῦ Ἰράκ καί τοῦ Ἀφγανιστάν καί ὁ πόλεμος τοῦ ΝΑΤΟ στό Κόσσοβο μᾶς ἔδειξαν γιά ἀκόμη μία φορά πόσο ἀμφίσημος εἶναι ὁ ὅρος «ἀνθρώπινα δικαιώματα». Ὅλόκληρες χῶρες καταστράφηκαν ἐν ὀνόματι τοῦ σεβασμοῦ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Τά ἀνθρώπινα δικαιώματα μετατράπηκαν σέ ἀνθρωπιστική ἐπιθετικότητα: ὀδήγησαν στήν παραβίαση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ὅσων παραβιάζουν τά ἀνθρώπινα δικαιώματα. Πίσω ἀπό αὐτήν τήν ιδέα κρύβεται μιά ἄλλη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὅσοι παραβιάζουν τά ἀνθρώπινα δικαιώματα δέν ἔχουν δικαίωμα νά τά ἐπικαλοῦνται γιά λογαριασμό τους.

Τά ἀνθρώπινα δικαιώματα διαστρεβλώνονται ὅταν παραβιάζονται ἐν ὀνόματί τους. Αὐτή ἡ διαστρέβλωση ἔχει μακρά παράδοση. Ἡ ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων συνίσταται οὐσιαστικά στήν ἱστορία τῆς ἀντιστροφῆς τους, καθὼς ἡ παραβίασή τους μετατρέπεται στήν κατηγορική προστακτική γιά πολιτική πράξη. Ἡ δικαιολογία γιά τήν κατάκτηση τῆς Ἀμερικῆς ἀπό τήν Ἰσπανία ἦταν ὅτι οἱ ἰθαγενεῖς πολιτισμοί προέβαιναν σέ ἀνθρωποθυσίες. Ἡ μεταγενέστερη κατάκτηση τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς δικαιολογήθηκε μέ ἀνάλογο τρόπο, μέ ἐπιχείρημα τήν παραβίαση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ἀπό τοὺς ἰθαγενεῖς λαούς. Ἡ κατάκτηση τῆς Ἀφρικῆς παρουσιάστηκε ὡς πόλεμος ἐναντίον τῆς ἀνθρωποφαγίας καί ἡ κατάκτηση τῆς Ἰνδίας ὑποτίθεται ὅτι εἶχε ὡς στόχο νά σταματήσει τήν πρακτική τοῦ sati, τῆς θυσίας τῆς χήρας στήν ἐπιτύμβια πυρά τοῦ νεκροῦ συζύγου της. Ἡ καθυπόταξη τῆς Κίνας μέ τοὺς πολέμους τοῦ ὀπίου ἐπίσης διεξήχθη ἐν ὀνόματι τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων πού ὑποτίθεται ὅτι παραβιάζονταν στήν Κίνα. Ἡ Δύση κατέκτησε, ἀποίκισε, ὑποδούλωσε καί ταπείνωσε τόν κόσμο, ἐξαφανίζοντας

ολόκληρες κουλτούρες και πολιτισμούς. Διεξήγαγε πρωτοφανείς γενοκτονίες αλλά τό έκανε πάντα έν όνόματι τών άνθρωπίνων δικαιωμάτων.

Γιά αυτό τό λόγο, τό αίμα πού έχυσε ή Δύση δέν αφήνει στίγματα. Άντίθετα, αυτό άκριβώς τό αίμα άποκαθαίρει τή Δύση και τής δίνει τήν όψη του έγγυητῆ τών άνθρωπίνων δικαιωμάτων. Πάνω από τρεις αιώνες καταναγκαστικής έργασίας συνεχίζουν νά στιγματίζουν τούς άπογόνους τών μαύρων πού τήν υπέστησαν, ένώ οι άπόγονοι τών άφεντικών πού τήν επέβαλαν έχουν ψυχές κατάλευκες σαν χιόνι. Η γιγαντιαίων διαστάσεων έθνοκάθαρση πού έξολόθρευσε τή συντριπτική πλειονότητα τών ίθαγενών πληθυσμών τής Βόρειας Άμερικῆς συνεχίζει νά στιγματίζει τίς ψυχές τών λιγοστών άπογόνων τους, πού άκόμη και σήμερα συκοφαντοϋνται και προσβάλλονται στά γουέστερν – πού πάντα τούς παρουσιάζουν ως υπαίτιους τής ίδιας τους τής έξολόθρευσης. Κάποιες από αυτές τίς ταινίες είναι άπλή προπαγάνδα υπέρ μιās γενοκτονίας. "Όλες οι άναπτυσσόμενες χῶρες είναι υπόλογες για τή διαχείριση τών άνθρωπίνων δικαιωμάτων έναντι τών χωρών πού έξαπέλυσαν κύματα άποικιοκρατίας και ποδοπάτησαν τά ανθρώπινα δικαιώματα στις ύπόδουλες χῶρες για αιώνες. Η έπιχειρηματολογία υπέρ τών άνθρωπίνων δικαιωμάτων υπό τήν άντεστραμμένη της μορφή άποτέλεσε τό προπέτασμα καπνού πίσω από τό όποιο έλαβε χώρα μιá από τίς μεγαλύτερες γενοκτονίες στην ιστορία και σήμερα συνεχίζει νά καθορίζει τήν ιστορική έρμηνεία τής παγκόσμιας άποικιοκρατίας στό σύνολό της. Οι χῶρες τής Δύσης, άντιθέτως, δέν άναγνωρίζουν καμιá ευθύνη για όσα έχουν διαπράξει. Άντ' αυτού, λαμβάνουν πληρωμές για ένα δυσθεώρητο έξωτερικό χρέος τό όποιο έχουν οι ίδιες δολίως δημιουργήσει. Έτσι τά θύματα μετατρέπονται σε ένόχους, σε όφειλέτες· πρέπει νά έξομολογηθοϋν τήν ένοχή τους στους κυρίους και άφέντες τους, και αν χρειαστεί νά πληρώσουν τά χρέη με τό αίμα τους. Αυτοί οι άφέντες είναι οι άφέντες τών άνθρωπίνων δικαιωμάτων, χάρη στην άντιστροφή τών άνθρωπίνων δικαιωμάτων.

Μπορούμε νά διακρίνουμε μιá μέθοδο σε αυτήν τήν άντιστροφή τά άποτελέσματα τής όποίας έχουν μετατρέψει τά θύματα σε ένόχους και τούς δημίους σε άθώους δικαστές ανά τόν κόσμο. Αυτή ή μέθοδος άναπτύχθηκε από κλασικούς συγγραφείς. Ό πιο σημαντικός από αυτούς είναι άναμφισβήτητα ό Τζών Λόκ, ό όποιος, σε μιá άποφασιστική στιγμή στην ιστορία τής παγκόσμιας άποικιοκρατίας, διατύπωσε αυτήν τήν άντεστραμμένη έρμηνεία τών άνθρωπίνων δικαιωμάτων. Τῆς έδωσε έτσι τή μορφή με τήν όποία τή συναντοϋμε σήμερα παντοϋ στην πολιτική τής αυτοκρατορίας και ή όποία άποτέλεσε επίσης τή βάση για τόν πόλεμο στό

Κόσσοβο. Ανακάλυψε τό σχῆμα μέσω τοῦ ὁποῖου ἀντιστρέφονται τά ἀνθρώπινα δικαιώματα στό ὄνομα τῆς ἀστικῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας.

Ὁ κόσμος τοῦ Τζών Λόκ

Ὁ Τζών Λόκ διατυπώνει τίς σκέψεις του γιά τήν ιδιοκτησία, τή δημοκρατία καί τά ἀνθρώπινα δικαιώματα στή *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*, πού δημοσιεύτηκε στήν Ἀγγλία τό 1690. Πρόκειται γιά ἓνα θεμελιῶδες κείμενο τοῦ ἀγγλόφωνου κόσμου· μέχρι σήμερα καθορίζει τήν ἰμπεριαλιστική πολιτική, τότε στήν Ἀγγλία καί τώρα στίς ΗΠΑ. Ταυτόχρονα ἀποτελεῖ τή βάση τῶν διατάξεων περί ιδιοκτησίας ὄλων τῶν δυτικῶν συνταγμάτων.

Τό ἔργο δημοσιεύτηκε σέ μιά κρίσιμη ἱστορική στιγμή. Ἡ Ἀγγλία εἶχε μόλις βιώσει τήν ἐπιτυχή ἀστική ἐπανάσταση πού κορυφώθηκε μέ τήν Ἐνδοξη Ἐπανάσταση τοῦ 1688. Ἡ τελευταία ἦταν οὐσιαστικά μιά δεύτερη ἐπανάσταση, μετά ἀπό ἐκείνην τοῦ 1648-1649, πού σημαδεύτηκε ἀπό τόν ἀποκεφαλισμό τοῦ βασιλιᾶ. Ἡ Ἐνδοξη Ἐπανάσταση ἦταν ὁ Θεριδῶρ τοῦ ἀγγλικοῦ ἐμφυλίου καί μετέτρεψε τή λαϊκή ἐπανάσταση (τῆς πρώτης περιόδου) σέ μιά ἐπανάσταση ἀποκλειστικά τῶν ἀστῶν. Προάσπισε τό θεμελιῶδες δικαίωμα τοῦ *habeas corpus* (1679) καί τό *Bill of Rights* (1689). Τό τελευταῖο ἔδινε ἔμφαση στήν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντι στό νόμο καί ἀναδείκνυε τό κοινοβούλιο ὡς ἀντιπρόσωπο τοῦ λαοῦ καί ἐγγυητή τοῦ δικαιώματος τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας. Ὁ Τζών Λόκ διαμόρφωσε τήν πολιτική του θεωρία ὑπό τό φῶς αὐτῶν τῶν γεγονότων.

Αὐτή ἡ θεωρία ἦταν ἀπαραίτητη, καθώς ἡ διακήρυξη τῆς ἰσότητας συνεπαγόταν ὀρισμένα προβλήματα γιά τήν ἀστική τάξη, στά ὁποῖα ὁ Λόκ προσέφερε τή λύση. Ἡ Ἀγγλία βρισκόταν στή φάση θεμελίωσης τῆς αὐτοκρατορίας της. Ἐπεκτεινόταν παντοῦ ὡς ἰμπεριαλιστική δύναμη καί βρισκόταν κατά συνέπεια σέ σύγκρουση μέ τίς ὑπάρχουσες ἰμπεριαλιστικές δυνάμεις τῆς ἐποχῆς της, ἰδίως τήν Ἰσπανία καί τήν Ὀλλανδία. Ἡ πιό ἄμεση σύγκρουση ἦταν αὐτή μέ τήν Ὀλλανδία καί πυροδοτήθηκε ἀπό τό νόμο περί ναυσιπλοΐας τοῦ Κρόμγουελ (1651). Ὁστόσο ἡ ἴδια ἡ ἐπέκταση ἀφοροῦσε κατά κύριο λόγο περιοχές ἐκτός Εὐρώπης. Ὁ πιό σημαντικός στόχος ἦταν ἡ Βόρεια Ἀμερική, τήν ὁποῖα εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νά κατακτοῦν οἱ Ἀγγλοι ἔποικοι. Ἀλλά προετοιμαζόταν ἤδη μιά περαιτέρω ἐπέκταση πρὸς τήν Ἄνω Ἀνατολή, μέ στόχο κυρίως τήν Ἰνδία, ἐπέκταση πού ὀδηγοῦσε σέ σύγκρουση μέ τή Γαλλία, ἡ ὁποῖα θεωροῦσε ἐπίσης τήν Ἰνδία πολύτιμο τρόπαιο.

Άφετέρου, ή Άγγλία άγωνιζόταν για τό μονοπώλιο στό πιό έπικερδές έμπόριο αúτης τής περιόδου του 17ου και του 18ου αιώνα, του δουλεμπορίου, τό όποιο μέχρι τότε ήλεγχε ή Ίσπανία. Ό ίδιος ό Τζών Λόκ είχε επενδύσει τήν περιουσία του στό δουλεμπόριο, όπως άργότερα και ό Βολταΐρος.¹

Τήν έποχή του Λόκ, οι έπεκτατικές αúτες βλέψεις ήταν ήδη έμφανεϊς. Ουσιαστικά καθόρισαν τόν 18ο αιώνα, κατά τόν όποιο, μέ τή Συνθήκη τής Ουτρέχτης (1713), ή Άγγλία άπέκτησε τό μονοπώλιο στό δουλεμπόριο μεταξύ τής Άφρικής και τής Νότιας Άμερικής. Έπίσης κατέκτησε τελικά τή Βόρεια Άμερική και υπέρισχυσε τής Γαλλίας στήν Ίνδία, πού έγινε άποικία του Στέμματος στά μέσα του 18ου αιώνα.

Χρειαζόταν έπειγόντως μιά νέα πολιτική θεωρία πού θά άνταποκρινόταν sé αúτην τήν ιμπεριαλιστική συνθήκη. Κατά τήν προηγούμενη περίοδο ή Εύρώπη είχε θεμελιώσει τήν άποικιακή της επέκταση στό θεϊό δικαίωμα τών βασιλέων και, πριν από αúτό, στήν περίπτωση τής Ίσπανίας και τής Πορτογαλίας, στήν παραχώρηση από τόν πάπα τών προς κατάκτηση χωρών. Η Ένδοξη Έπανάσταση κατήργησε όμως τό θεϊό δικαίωμα τών βασιλέων, και περιόρισε τόν βασιλιά στό ρόλο ενός συνταγματικού μονάρχη πού ελέγχεται από τό κοινοβούλιο. Συνεπώς, αúτου του τύπου ή νομιμοποίηση τής ιμπεριαλιστικής επέκτασης είχε χάσει τήν έγκυρότητά της.

Αúτη ή σύγκρουση είχε ήδη εκδηλωθει στήν Ίσπανία τόν 16ο αιώνα, μετά τήν κατάκτηση τής Άμερικής. Ό Χινές ντέ Σεπούλβεδα (Ginés de Sepulveda) είχε νομιμοποιήσει τήν κατάκτηση μέ ένα θεϊό δικαίωμα πού παραχωρούσε ό πάπας, βάσει του όποιου οι χριστιανικές άρχές είχαν ένα καθολικό δικαίωμα νά κυβερνούν. Άντιθέτως, ό Φρανσίσκο ντέ Βιτόρια (Francisco de Vitoria) διατύπωσε τήν πρώτη φιλελεύθερη πολιτική θεωρία πού επρόκειτο νά νομιμοποιήσει τήν κατάκτηση τής Άμερικής. Αúτό φαίνεται στή θεωρία πού άνέπτυξε άργότερα ό Λόκ, ό όποιος συμφωνούσε sé πολλά σημεία μέ τόν Βιτόρια, αλλά προχώρησε στή θεωρία του άκόμη πιό μακριά. Τήν έποχή εκείνη στήν Άγγλία ό Ρόμπερτ Φίλμερ (Robert

¹ Σύμφωνα μέ τόν Maurice Cranston, *John Locke, A Biography*, Longmans, Green, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1957, όπως παρατίθεται στό C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*, Oxford University Press, Όξφόρδη 1962, σ. 253 [336-337]. Για τόν Βολταΐρο, βλ. L. Poliakov, *Geschichte des Antisemitismus*, τόμ. V: *Die Aufklärung und ihre judenfeindlichen Tendenzen*, Georg Heintz, Βαϊμς 1983, σ. 110.

Filmer) υποστήριζε τό θεϊό δικαίωμα τῶν βασιλέων καί ὁ Λόκ ἔγραψε τήν *Πρώτη πραγματεία περί κυβερνήσεως* γιά νά ἀντικρούσει αὐτή τή θέση.

Τό πρόβλημα νομιμοποίησης πού ἀνέκυψε τήν ἐποχή ἐκείνη ἦταν προφανές. Τό habeas corpus καί τό Bill of Rights εἶχαν θεσπίσει ἀνθρώπινα δικαιώματα ἀπό τά ὅποια ἡ ἀστική τάξη δέν μπορούσε ἢ δέν ἦταν πρόθυμη νά παραιτηθεῖ. Ἦταν ἡ ἀπάντησή της στό θεϊό δικαίωμα τῶν βασιλέων, καί δέν θά μπορούσε νά ὑπάρξει ἄλλη ἀπάντηση. Αὐτά τά δικαιώματα ἐγγυῶνταν τή σωματική ἀκεραιότητα τοῦ ἀτόμου καί τήν ιδιοκτησία ἐναντι τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, καί ἔθεταν ὡς στόχο τῆς τελευταίας τήν προστασία αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων. Ἡ κατά γράμμα ἐφαρμογή αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων ὡστόσο θά σήμαινε τήν κατάρρευση τῆς καταναγκαστικῆς ἐργασίας τῶν σκλάβων καί τήν ἀποχή ἀπό τή βίαιη ιδιοποίηση τῆς γῆς τῶν ἰθαγενῶν στή Βόρεια Ἀμερική. Κατά συνέπεια, τά δικαιώματα πού ἦταν ἀπαραίτητα στήν ἀστική τάξη συγκρούονταν μέ σημαντικούς, κεντρικούς στόχους τῆς ἀποικιακῆς ἐπέκτασης αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἀστικῆς τάξης. Αὐτή ἡ ἄμεση ἐρμηνεία ἐπιπλέον ταίριαζε μέ τήν πρώτη ἀγγλική ἐπανάσταση τοῦ 1648-1649 μέχρι τή διάλυση τοῦ «Κοινοβουλίου τῶν Ἀγίων» τό 1655 καί ἐκφραζόταν στίς θέσεις τοῦ πιό σημαντικοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος, τῶν Ἀνεξάρτητων, καί τῆς πιό ἀκραίας τους πτέρυγας, τῶν Ἰσοπεδωτῶν (Levellers).²

Συνεπῶς ὑπῆρχε μιᾶ ἀντίφαση μεταξύ τῆς διακήρυξης τῆς ἰσότητος ὄλων τῶν ἀνθρώπων ἐνώπιον τοῦ νόμου καί τῶν θέσεων ἐξουσίας τῆς ἀστικῆς τάξης. Αὐτός πού ἔδωσε λύση στό πρόβλημα ἦταν ὁ Λόκ. Τό ἔκανε μέ ἕνα μεγάλο θεωρητικό ἐπίτευγμα. Δέν ἀναζήτησε λύσεις τῆς μέσης ὁδοῦ, οἱ ὁποῖες θά προέβλεπαν ἐξαιρέσεις σέ συγκεκριμένες ἱστορικές περιστάσεις. Ἄντ' αὐτοῦ ἀντέστρεψε πλήρως τά ἀνθρώπινα δικαιώματα πού εἶχαν θεσπιστεῖ στήν πρώτη ἀγγλική ἐπανάσταση. Αὐτό τόν ὀδήγησε στή συνέχεια σέ ἕνα συμπέρασμα τό ὁποῖο υιοθέτησε γρήγορα ἡ ἀγγλική ἀστική τάξη καί τό ὁποῖο ἔγινε δεκτό μέ ἐνθουσιασμό ἀπό τήν ἀστική τάξη σέ ὀλόκληρο τόν κόσμο. Αὐτό τό συμπέρασμα, τό ὁποῖο ἀναπτύσσεται στή *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*,³ μπορεῖ νά συνοψιστεῖ μέ ἕνα παράδοξο

² Αὐτές οἱ θέσεις συνδέονται μέ τή ριζοσπαστική μεταρρύθμιση τῶν προηγούμενων αἰώνων στήν Εὐρώπη. Βλ. G. H. Williams, *La reforma radical*, FCE, Μέξικο Σίτυ 1983. Γιά τοὺς Ἀνεξάρτητους καί τό «Κοινοβούλιο τῶν Ἀγίων», βλ. L. Kofler, *Contribución a la historia de la sociedad burguesa*, Μπουένος Ἄιρες 1974, καί C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*, ὁ.π.

³ J. Locke, *The Second Treatise of Government* [1690], ἐπιμ. P. Laslett, Cambridge University Press,

πού αποδίδει πιστά τή σκέψη του Λόκ. Γράφει ότι «όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι εκ φύσεως»· αυτό συμπεριλαμβάνει «τήν ισότητα του δικαιώματος κάθε ανθρώπου πάνω στη φυσική του ελευθερία, χωρίς να υποτάσσεται στη βούληση ή τήν εξουσία οίουδήποτε» (§54, σ. 124). Τό θεωρητικό επίτευγμα του Λόκ είναι τό συμπέρασμα πώς ή δουλεία είναι θεμιτή. Καί προσθέτει: ἄρα μπορούμε νά στερήσουμε τούς ἰθαγενεῖς πληθυσμούς τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς ἀπό ὀλόκληρη τήν περιουσία τους. Μποροῦμε ἐπίσης νά ἀποικίσουμε τήν Ἰνδία διά τῆς βίας.

Ὁ Λόκ θεωροῦσε ὅτι ὅλη αὐτή ἡ βία εἶναι νόμιμη, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἀποτελεῖ ἀκριβῶς συνέπεια τῆς φυσικῆς ἰσότητος ὄλων τῶν ἀνθρώπων. Ἡ χρήση βίας δέν παραβιάζει τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα ἀλλά ἀποτελεῖ συνέπεια τῆς πιστῆς τους ἐφαρμογῆς. Ἡ διακήρυξη τῆς ἰσότητος ὄλων τῶν ἀνθρώπινων ὄντων ἰσοδυναμεῖ, σύμφωνα μέ τόν Λόκ, μέ τή διακήρυξη τῆς νομιμότητος τῆς καταναγκαστικῆς ἐργασίας τῶν σκλάβων. Ἡ προστασία τῆς ἰδιοκτησίας ἰσοδυναμεῖ μέ τή διακήρυξη ὅτι οἱ λαοί τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς μποροῦν νά στερηθοῦν τήν περιουσία τους χωρίς ὄρους καί περιορισμούς. Δεδομένων αὐτῶν τῶν διανοητικῶν ἀκροβατικῶν, εἶναι ἐμφανές γιατί ἡ ἀστική τάξη ἀσπάστηκε μέ τέτοιο ἐνθουσιασμό τήν πολιτική θεωρία του Λόκ. Μπορεῖ κανεῖς νά δεῖ ὅτι τό σύνθημα του Μεγάλου Ἀδελφοῦ «Ἡ ἐλευθερία εἶναι σκλαβιά» στό 1984 του Τζώρτζ Ὁργουελ δέν εἶναι δική του ἐπινόηση: προέρχεται ἀπό τόν Τζών Λόκ.

Πρόκειται γιά ἓνα ἀξιοσημείωτο κατόρθωμα. Συνέπειά του εἶναι ἡ ἀντιστροφή πού διατρέχει ὅλες τίς φιλελεύθερες ἐρμηνεῖες τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων.

Τό κύριο ἐπιχείρημα του Λόκ:

ἔξοντῶστε ὄσους καταπατοῦν τήν ἰδιοκτησία

Ὁ Λόκ ἀναπτύσσει τό πρόπλασμα του ἐπιχειρήματός του στήν ἀνάλυση τῆς φυσικῆς κατάστασης. Τή θεωρεῖ ὑπόβαθρο ὅλης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ πολιτικά ὀργανωμένη ἀστική κοινωνία τήν ὁποία ἀποκαλεῖ «πολιτική» (civil) κοινωνία δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τήν ἐπιβεβαίωση αὐτοῦ πού ὑπάρχει στή φυσική κατάσταση μέσω μιᾶς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία οὐσιαστικά εἶναι ἓνας δικαστής. Συνεπῶς ἡ φυσική κατάσταση καί ἡ «πολιτική» κοινωνία δέν ἔρχονται σέ ἀντίφαση μεταξὺ

Καίμπριτζ 1988 [ἑλλ. ἔκδ.: *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*, μτφρ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Γνώση, Ἀθήνα 1990. Παραπέμπουμε στό ἐξῆς σέ αὐτήν τήν ἔκδοση].

τους διέπονται από τον ίδιο νόμο της φύσης. Η θέση του Λόκ διαφέρει σημαντικά από εκείνη του Χόμπς, σύμφωνα με τον οποίο η φυσική κατάσταση είναι μία κατάσταση πολέμου όλων έναντι όλων την οποία υπερβαίνει η πολιτική κοινωνία, βάζοντας τάξη στο χάος. Ο Λόκ ωστόσο θεωρεί ότι η «πολιτική» κοινωνία είναι η τελειοποιημένη μορφή αυτού που ήδη ισχύει στη φυσική κατάσταση.

Συνεπώς, η φυσική κατάσταση βρίσκεται πάντοτε πίσω από την πολιτική κοινωνία, αλλά έρχεται στην επιφάνεια όταν δεν υπάρχει πολιτική κοινωνία. Έτσι, ο Λόκ μπορεί να ισχυριστεί ότι στην Άμερική (έννοώντας τη Βόρεια Άμερική) δεν υπάρχει ακόμη πολιτική κοινωνία (έπομένως εκεί επικρατεί η άμεση φυσική κατάσταση), ενώ στην Άσία υπάρχει ήδη πολιτική κοινωνία. Ο Λόκ χρησιμοποιεί την έννοια της πολιτικής κοινωνίας για να δηλώσει μία πολιτική συγκρότηση με θεσμική εξουσία.

Η φυσική κατάσταση είναι, σύμφωνα με τον Λόκ, μία κατάσταση ελευθερίας και ισότητας. «Αν και πρόκειται για μία κατάσταση ελευθερίας, δεν πρόκειται εντούτοις για κατάσταση ασυδοσίας» (§6, σ. 84). Έτσι προκύπτει μία ήθική της φυσικής κατάστασης:

Ο καθένας, όπως δεσμεύεται να συντηρεί τον εαυτό του και να μην εγκαταλείπει οικειοθελώς τη θέση του στη ζωή, για τον ίδιο λόγο, όταν η δική του αυτοσυντήρηση δεν διακυβεύεται, υποχρεώνεται, όσο τό επιτρέπουν οι δυνάμεις του, να συμβάλλει στη συντήρηση των άλλων ανθρώπων και δεν του επιτρέπεται, με εξαίρεση την επιβολή της δικαιοσύνης σε κάποιον παραβάτη, να αφαιρεί ή να θίγει τη ζωή, ή όσα συντείνουν στη διατήρηση της ζωής, της ελευθερίας, της υγείας, της σωματικής ακεραιότητας και των αγαθών των άλλων. (§6, σ. 85)

Αυτή η θέση στηρίζεται στον όρισμό του ανθρώπου ως ιδιοκτήτη, τον οποίο ο Λόκ αναπτύσσει αργότερα.⁴ Οι άνθρωποι ως είδος είναι ιδιοκτήτες τριών πραγμάτων: 1) ιδιοκτήτες του προσώπου τους (συμπεριλαμβανομένης και της εργασίας τους)· 2) ιδιοκτήτες των αγαθών τους· 3) ιδιοκτήτες της ελευθερίας τους. Την περιουσία αυτή πρέπει να τη διατηρήσουν και την υπερασπιστούν. Αυτός είναι ο νόμος της φύσης «πού επιτάσσει την ειρήνη και συντήρηση όλης της ανθρωπότητας» (§7, σ. 85).

Αυτός ο νόμος της φύσης επιβάλλει τό σεβασμό της σωματικής ακεραιότητας των ανθρώπων και της ιδιοκτησίας τους. Ο Λόκ τό θεωρεί αυτονόητο και δεν τό

⁴ Πρώτη πραγματεία περί κυβερνήσεως, κεφ. 9· Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως, κεφ. 5. Βλ. παρακάτω.

ἐπεξεργάζεται περαιτέρω. Ἀναπτύσσει λεπτομερῶς ἓνα δικαίωμα τό ὁποῖο συνάγει ἀπό αὐτό τό νόμο τῆς φύσης: πρόκειται γιά τό δικαίωμα τοῦ καθενός νά κρίνει τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου τῆς φύσης στή φυσική κατάσταση. Τονίζει ἐμφατικά:

Ἡ ἐφαρμογή τοῦ νόμου τῆς φύσης ἐπαφίεται, σ' αὐτήν τήν κατάσταση, σ' αὐτά χέρια τοῦ καθενός. Ἔτσι ὁ καθένας ἔχει τό δικαίωμα νά τιμωρήσει τούς παραβάτες τοῦ νόμου τῆς φύσης στό βαθμό πού αὐτό θά ἐμποδίζει τήν παράβασή του. [...] Διότι σ' ἐκείνη τήν κατάσταση τῆς τέλειαις ἰσότητος, ὅπου ἐκ φύσεως δέν ὑπάρχει ὑπεροχή ἢ δικαιοδοσία τοῦ ἑνός ἐπί τοῦ ἄλλου, ὅ,τι ἐπιτρέπεται στόν καθένα νά πράξει πρὸς ἐφαρμογή τοῦ νόμου τῆς φύσης ἀποτελεῖ ἀναγκαστικά δικαίωμα καί ὄλων τῶν ἄλλων. (§7, σ. 85-86)

Σέ αὐτήν τήν περίπτωση, «κάθε ἄνθρωπος ἔχει τό δικαίωμα νά τιμωρεῖ τούς παραβάτες καί νά ἐπιβάλλει τό νόμο τῆς φύσης» (§8, σ. 86). Συνεπῶς τόν παραβάτη δέν μπορεῖ νά φέρει στή δικαιοσύνη μόνο τό θύμα μιᾶς παραβίασης αὐτοῦ τοῦ νόμου, ἀλλά κάθε ἄνθρωπος ἐπί γῆς –καί φυσικά κάθε Ἄγγλος–, ἀνεξαρτήτως τοῦ μέρους στό ὁποῖο βρίσκεται ὁ παραβάτης. Αὐτό ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ἡ προσοχή νά ἐστιάζεται στόν ἴδιο τόν παραβάτη τοῦ φυσικοῦ νόμου, τόν ὁποῖο μποροῦν νά κρίνουν ὅλοι. Ὁ Λόγος περιγράφει τόν παραβάτη ὡς πραγματικό τέρας:

Παραβιάζοντας τό νόμο τῆς φύσης, ὁ παραβάτης διακηρύσσει ὅτι ρυθμίζει τή ζωή του σύμφωνα μέ κανόνες ἄλλους ἀπό ἐκείνους τοῦ Λόγου καί τῆς εὐθυδικίας, δηλαδή τό μέτρο πού ἔθεσε ὁ Θεός στίς πράξεις τῶν ἀνθρώπων γιά τήν ἀμοιβαία τους ἀσφάλεια· ἔτσι γίνεται ἐπικίνδυνος στήν ἀνθρωπότητα, τῆς ὁποίας ὁ συνεκτικός δεσμός, δηλαδή ἡ ἐξασφάλιση ἀπό ἀδικήματα καί βία, καταφρονεῖται καί θραύεται ἀπό τόν παραβάτη. (§8, σ. 86)

Ἡ ἐνέργεια αὐτή «εἶναι παράβαση στρεφόμενη ἐναντίον ὁλόκληρου τοῦ εἴδους καί κατά τῆς εἰρήνης καί τῆς ἀσφάλειάς του, ὅπως προβλέπονται ἀπό τό νόμο τῆς φύσης (§8, σ. 86). Εἶναι ἓνα

ἐγκλημα πού συνίσταται στήν παράβαση τοῦ νόμου καί στήν ἀπόκλιση ἀπό τόν ὀρθό κανόνα τοῦ Λόγου – πράξη μέ τήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἐκφυλίζεται καί διακηρύττει ὅτι ἐγκαταλείπει τίς ἀρχές τῆς ἀνθρώπινης φύσης καί γίνεται ἐπιβλαβές ὄν. (§10, σ. 87)

Αὐτός ὁ ἄνθρωπος, ἐπιπλέον,

ἔχοντας ἀποκηρύξει τό Λόγο –τόν κοινό γνώμονα καί τό μέτρο πού ἔδωσε ὁ Θεός στούς ἀνθρώπους– ἔχει, μέ τήν ἀδίκη χρήση βίας καί τό σφαγιασμό κάποιου ἄλλου,

κηρύξει τόν πόλεμο έναντίον ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας καί συνεπῶς μπορεῖ νά ἐξοντωθεῖ ὅπως ἓνα λιοντάρι ἢ μιά τίγρις, τά ἄγρια θηρία μέ τά ὁποῖα ὁ ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά συνυπάρξει μέ ἀσφάλεια. (§11, σ. 88)

Πρόκειται γιά μιά λογική ἐξόντωσης. Ὁ παραβάτης πρέπει νά ἐξοντωθεῖ ὡς «ἐκφυλισμένο» ἀνθρώπινο ὄν, πρέπει νά σκοτωθεῖ σάν ἄγριο ζῶο. Ἔχει διαπράξει «παράβαση ἐναντίον ὀλόκληρου τοῦ εἴδους» καί ἔχει «κηρύξει τόν πόλεμο ἐναντίον ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας». Ὁ Λόκ δέν λέει ἀπλῶς ὅτι ὁ παραβάτης εἶναι «ἐκφυλισμένος», ἀλλά προσθέτει ὅτι αὐτός ὁ ἄνθρωπος «διακηρύσσει ὅτι ἐγκαταλείπει τίς ἀρχές τῆς ἀνθρώπινης φύσης καί γίνεται ἐπιβλαβές ὄν». Ἐπιπλέον, «ὁ παραβάτης διακηρύσσει ὅτι ρυθμίζει τή ζωή του σύμφωνα μέ κανόνες ἄλλους [...]». Ὁ Λόκ ἐξηγεῖ ὅτι ὁ παραβάτης δέν ἔχει ἀνθρώπινα δικαιώματα, καθώς μέ τήν ἴδια τήν πράξη τῆς παράβασης διακηρύσσει ὅτι γιά αὐτόν δέν ἰσχύουν τά ἀνθρώπινα δικαιώματα. Κατά τήν ἀποψή του, πρόκειται γιά ἓναν ἄνθρωπο πού πρέπει νά ἐξοντωθεῖ, ἀλλά σύμφωνα μέ τή διατύπωση τοῦ Λόκ, ὁ ἴδιος ὁ παραβάτης εἶναι ἐκεῖνος πού δηλώνει μέ τό ἐγκλημά του ὅτι εἶναι ἓνα ἄγριο ζῶο πού πρέπει νά σκοτωθεῖ. Ἡ καταστροφή του δέν ἦταν παρά δική του ἐπιθυμία, καί ὁ Λόκ ἀπλῶς καλεῖ νά ἐκπληρωθεῖ ἡ ἐπιθυμία του αὐτή. Ἡ ἐξόντωση εἶναι ἡ αὐτοπραγμάτωση τοῦ παραβάτη καί ὁ Λόκ τόν βοηθᾷ μόνο νά τήν ἐπιτύχει.

Μέ τόν ἴδιο τρόπο ἀντιμετωπίζει ὁ Λόκ τήν περιουσία τοῦ παραβάτη. Μπορεῖ κανεῖς νά ἔχει τό δικαίωμα νά τόν ἐξοντώσει ἀλλά δέν ἔχει τό δικαίωμα νά ἰδιοποιηθεῖ τήν περιουσία του, ἄρα δέν ἐπιτρέπεται ἡ λεηλασία. Τό δικαίωμα τῶν βασιλέων ἐπιτρέπεται στόν νικητή νά λεηλατήσῃ τήν περιουσία τοῦ κατακτημένου. Ὁ Λόκ δέν μπορεῖ νά νομιμοποιήσῃ ἓνα τέτοιο δικαίωμα ἀλλά καί αὐτός θέλει ὁ νικητής νά μπορεῖ νά ἰδιοποιηθεῖ τήν περιουσία τοῦ κατακτημένου. Αὐτό ὅμως θά πρέπει νά γίνεται μέ νόμιμο τρόπο. Ἐπιμένει λοιπόν ὅτι

κάποιος ἄλλος ὑφίσταται ζημία ἐξαιτίας τῆς παράβασης· στήν περίπτωση αὐτή ὁποῖος ἔχει ὑποστῆι ζημία ἐπιπρόσθετα πρὸς τό κοινό δικαίωμα ἐπιβολῆς ποινῆς, πού κατέχει ἀπό κοινοῦ μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους, διαθέτει καί ἰδιαιτέρο δικαίωμα νά ἐπιζητήσῃ ἐπ'ἀνόρθωση ἀπό τόν ἔνοχο· καί κάθε ἄλλο πρόσωπο, ἂν τό θεωρεῖ δίκαιο μπορεῖ ἐπίσης νά συμπαρασταθεῖ στόν ἀδίκηθέντα καί νά τόν ὑποβοηθήσῃ νά ἐξασφαλίσει ἀπό τόν παραβάτη ἐπ'ἀνόρθωση ἐπαρκή νά τόν ικανοποιήσῃ γιά τή ζημία πού εἶχε ὑποστῆι. (§10, σ. 87)

Καί προσθέτει: «Τό θύμα ἔχει τή δυνατὸτητα νά ἰδιοποιηθεῖ τά ἀγαθὰ ἢ τίς ὑπη-

ρεςίες του υπαίτιου» (§11, σ. 88). Συνεχίζει με τον ισχυρισμό ότι αυτό το δικαίωμα επί των «υπηρεσιών» του παραβάτη δικαιολογεί το δικαίωμα της υποδούλωσης.

Με αυτόν τον τρόπο ο κατακτημένος παραβάτης δεν ληστεύεται, παρότι ο νικητής του παίρνει την περιουσία. Τήν παίρνει όμως ως δίκαιη αποζημίωση για το κακό που προκάλεσε ο παραβάτης και για να τον τιμωρήσει. Σε αυτό το σημείο ο Λόκ αρχίζει να συλλαμβάνει την έννοια της νόμιμης δουλείας, ή οποία προκύπτει επίσης από την εφαρμογή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Σύμφωνα με τον Λόκ, αυτή η φυσική κατάσταση δεν είναι στην πραγματικότητα μία κατάσταση ειρήνης, αλλά μία κατάσταση μόνιμης απειλής από δύναμει παραβάτες – οι οποίοι είναι ανεξαιρέτως άγρια ζώα και τέρατα. Ο Λόκ κηρύσσει πόλεμο έναντιόν τους εν όνόματι της ειρήνης. Αυτός ο πόλεμος είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι υπάρχουν έχθροι που έπιζητούν να βλάψουν τη σωματική άκεραιότητα των ανθρώπων και την περιουσία τους.

Όταν όμως ο Λόκ μιλά για τη φυσική κατάσταση δεν αναφέρεται στο παρελθόν αλλά στο παρόν. Μιλᾶ για την Αμερική, αναφέρεται διαρκῶς σε αυτήν στο κείμενό του, για να αποδείξει ότι εκεί επικρατεί η φυσική κατάσταση και όχι μια συγκροτημένη πολιτεία ή «πολιτική» κοινωνία. Αλλά αναφέρεται επίσης και σε κοινωνίες που είναι πολιτικά συγκροτημένες, είτε στην Αγγλία είτε σε άλλα μέρη του κόσμου, συμπεριλαμβανομένης της Ινδίας, την οποία ονομάζει Κεϋλάνη (Σρί Λάνκα). Ο Λόκ θεωρεί ότι σε μία πολιτική κοινωνία υπάρχει μία πολιτική εξουσία που έγγυᾶται την εφαρμογή του φυσικού νόμου. Η πολιτική κοινωνία υπάγεται επίσης στον φυσικό νόμο, ο οποίος αποτελεί μία θεμελιώδη αρχή με βάση την οποία πρέπει να οργανώνεται το σύνολο της κοινωνίας. Συνεπῶς ο Λόκ μπορεί να θεωρήσει ότι κάθε αντίσταση ανά τον κόσμο στην επέκταση της αστικής τάξης ταυτίζεται με τον έχθρο που περιέγραψε ως παραβάτη στην ανάλυση της φυσικής κατάστασης. Όσοι έχουν στραφεί έναντιόν της ανθρωπότητας θεωρούνται άγρια ζώα και βλαβερά όντα και έχουν συνεπῶς απολέσει ὅλα τὰ ανθρώπινα δικαιώματά τους· είναι έχθροι που πρέπει να εξοντωθῶν. Στηριζόμενος στή θεωρία του περί φυσικής κατάστασης, ο Λόκ θεωρεί ότι ο ίδιος και οι συμπολίτες του συμμετέχουν σε μία σταυροφορία κατά των έχθρῶν που απειλοῦν την ανθρωπότητα, αντιτιθέμενοι στην επέκταση της αστικής τάξης.

Για αυτό το λόγο στά επόμενα κεφάλαια συνεχίζει με την ανάλυση της κατάστασης πολέμου που προκύπτει από τη φυσική κατάσταση.

Ἡ κατάσταση πολέμου

Ἀπό τὰ παραπάνω συνάγεται, σύμφωνα μέ τόν Λόκ, ὅτι ἡ κοινωνία βρίσκεται οὐσιαστικά σέ κατάσταση πολέμου. Ὅπου ἐπικρατεῖ μιά ἄμεση φυσική κατάσταση, πρέπει νά ἐκπολιτιστεῖ γιά νά μετατραπεῖ σέ πολιτική κοινωνία ἢ συγκροτημένη πολιτεία (Βόρεια Ἀμερική). Ὅπου ὑπάρχει μιά πολιτική κοινωνία ἢ συγκροτημένη πολιτεία, εἶναι ἀπαραίτητο νά ὑποταχθεῖ στόν φυσικό νόμο πού ἰσχύει στή φυσική κατάσταση (αὐτό ἀφορᾷ τόν ὑπόλοιπο κόσμο, ἰδίως τήν Ἰνδία).

Ὅ,τι ὁ Λόκ ἀνέπτυξε ὅσον ἀφορᾷ τή φυσική κατάσταση καί τούς παραβάτες τοῦ νόμου ἐπεκτείνεται ἐδῶ στή σύγκρουση μέ ὁλόκληρο τόν κόσμο, στήν ὁποία θεωροῦσε ὁ ἴδιος καί ὁλόκληρη ἡ ἀστική τάξη τῆς ἐποχῆς του ὅτι εἶχαν ἐμπλακεῖ. Ἡ φυσική κατάσταση κατέχει κομβική θέση στό ἐπιχειρήματό του. Ἀναφερόμενος σέ αὐτήν, ὁ Λόκ μπορεῖ νά ἰσχυριστεῖ ὅτι κάθε ἀντίσταση στήν ἐπέκταση τῆς ἀστικῆς τάξης συνιστᾷ ἐπιθετικό πόλεμο, τόν ὁποῖο ἡ τάξη αὐτή πρέπει νά καταστείλει ἐν ὀνόματι τῆς εἰρήνης καί τῆς νόμιμης υπεράσπισης τῆς ἀνθρωπότητας. (Ὁ Λόκ πάντα θεωρεῖ τήν ἀνθρωπότητα ἕνα εἶδος καί ὄχι ἕνα σύνολο πλασμάτων μέ σάρκα καί ὀστά.) Ἡ ἀστική τάξη μάχεται γιά τήν εἰρήνη ἐναντίον μιᾶς ἐπιθετικότητας ἢ ὁποία ὑποτίθεται ὅτι ἐμφανίζεται ἀπό ὅλες τίς κατευθύνσεις. Ἡ ἄλλη πλευρά κάθε σύγκρουσης εἶναι α ριγοῖ ἐκφυλισμένη, βλαβερή, ἀνήκει στό ἐπίπεδο τῶν ἄγριων ζῶων πού ἐναντιώνονται στήν ἀνθρωπότητα, τό Λόγο καί συνεπῶς τόν Θεό.

Ὅλοι οἱ πόλεμοι στό ὄνομα τῆς ἀστικῆς τάξης γίνονται ἐφεξῆς ἱεροί πόλεμοι, σταυροφορίες. Οἱ ἀντίπαλοι ὡστόσο δηλώνουν μέσω τῆς ἀντίστασής τους ὅτι δέν ἔχουν ἀνθρώπινα δικαιώματα. Συνεπῶς, ὅταν κανεῖς δέν ἀναγνωρίζει τά ἀνθρώπινα δικαιώματά τους, συμμορφώνεται μέ τή βούλησή τους. Ὅλοι οἱ πόλεμοι τῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι συνεπῶς α ριγοῖ δίκαιοι, πόλεμοι πρὸς υπεράσπιση τῆς ἀνθρωπότητας, καί ὅλοι οἱ ἀντίπαλοι τῆς ἀστικῆς τάξης διεξάγουν α ριγοῖ ἀδίκους πολέμους. Κατά συνέπεια, νομιμοποιεῖται κανεῖς ἀπολύτως νά τοὺς ἐξοντώσει.

Ὁ ἀνθρώπινος νόμος, ὡς νόμος τῆς ἀνθρωπότητας, καταστρέφει τόν παραβάτη. Ἄν ἠττηθεῖ, θά πρέπει φυσικά νά πληρώσει τά ἐξόδα πού ὑποχρεώθηκε νά κάνει αὐτός πού κήρυξε δίκαιο πόλεμο ἐναντίον του, δηλαδή ἡ ἀστική τάξη καί οἱ κυβερνήσεις της, πού ὑπολογίζουν οἱ ἴδιες τά πολεμικά τους ἐξόδα καί τά εἰσπράττουν δικαιοματικά –χωρίς λεηλασία– ἐν εἶδει ἀποζημίωσης.

Ὁ Λόκ ἀναπτύσσει αὐτήν τήν ἀντίληψη στό τρίτο κεφάλαιο, ὅπου ἐξετάζει τήν κατάσταση πολέμου. Γιά νά ἐξηγήσει τήν ἔννοια τῆς κατάστασης πολέμου,

κάνει προβολές πού του επιτρέπουν νά κατασκευάσει έναν απόλυτα φανταστικό κόσμο. Ξεκινᾷ ἀπό ἓνα «ἐγώ» καί ἓνα «ἐμεῖς», πού ἀντιτίθενται σέ ὅτιδήποτε ἄλλο. Εἶναι εἰρηνικά, ἐνῶ οἱ ἄλλοι διακηρύσσουν ὅτι ἐπιβουλεύονται τή ζωή τους:

Ἡ κατάσταση πολέμου εἶναι κατάσταση ἐχθρότητας καί καταστροφῆς ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐκδήλωση, μέ λόγο ἢ ἔργο, ὄχι παράφορης ἢ ὀξύθυμης, ἀλλά σοβαρῆς καί κατασταλαγμένης ἐπιβουλῆς κατά τῆς ζωῆς ἑνός ἄλλου ἀνθρώπου θέτει τόν φορέα τῆς σέ ἐμπόλεμη κατάσταση πρὸς ἐκεῖνον [...] εἶναι ἐπιτρεπτό στόν ἄνθρωπο νά ἐξοντώσει κάποιον ἄλλο, ἂν τόν πολεμᾷ ἢ ἐκδηλώνει ἐχθρικές διαθέσεις κατά τῆς ὑπαρξῆς του, γιά τόν ἴδιο λόγο πού του εἶναι ἐπιτρεπτό νά σκοτώσει ἓνα λύκο ἢ ἓνα λιοντάρι, διότι ἄνθρωποι μέ τέτοιες διαθέσεις δέν δεσμεύονται ἀπό τόν καθολικό νόμο τοῦ Λόγου, δέν γνωρίζουν ἄλλη ἀρχή ἀπό τόν καταναγκασμό καί τή βία, καί συνεπῶς μποροῦν νά τύχουν μεταχείρισης ἀντίστοιχης μέ ἐκείνη τῶν ἄγριων θηρίων, ἐκείνων δηλαδή τῶν ἐπικίνδυνων καί βλαβερῶν ὄντων πού ὀπωσδήποτε ἐξοντώνουν οἰονδήποτε πέσει στά νύχια τους. (§16, σ. 93)

Οἱ ἄλλοι ἔχουν «δηλώσει» ὅτι ἐπιβουλεύονται τή ζωή μας καί ἔτσι ἐγώ ἢ ἐμεῖς μποροῦμε τώρα νά τούς ἐξοντώσουμε ὅπως ἐξοντῶνει κανεῖς τά ἄγρια ζῶα. Ὁ Λόκ ἀξιοποιεῖ τήν κρυφὴ γοητεία τῆς καταστροφῆς. Ἄλλά τί ἔχουν κάνει πραγματικά οἱ ἄλλοι; Σέ τί συνίσταται αὐτή ἡ «ἐπιβουλή» κατά τῆς ζωῆς μας;

Πράγματι, θά ἦταν λογικό νά συμπεράνω ὅτι, ἂν κάποιος ἤθελε νά μέ ἐξουσιάσει χωρὶς τή συγκατάθεσή μου, θά μέ μεταχειρίζοταν κατά τίς ὁρέξεις του ὅταν μέ εἶχε στό χέρι καί θά μέ ἐξόντωνε ὅταν τοῦ ἔκανε κέφι· διότι κανεῖς δέν θά ἐπιθυμήσει νά ἔχει ἀπόλυτη ἐξουσία ἐπάνω μου, ἐκτός ἐάν σκοπός του εἶναι νά μέ ἐξαναγκάσει μέ τή βία νά προβῶ σέ πράξεις ἀντίθετες στό δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας μου, δηλαδή νά μέ κάνει δούλο του. [...] ὡς ἐκ τούτου ὅποιος ἐπιχειρεῖ νά μέ ὑποδουλώσει μέ τήν πράξη του αὐτή θέτει τόν ἑαυτό του σέ ἐμπόλεμη κατάσταση πρὸς ἐμένα. Ὅποιος στή φυσική κατάσταση θά ἤθελε νά ἀφαιρέσει τήν ἐλευθερία πού ἀνήκει στόν καθένα μέσα στήν κατάσταση αὐτή κατ' ἀνάγκη πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι προτίθεται νά ἀφαιρέσει καί ὅλα τά ἄλλα, ἐφόσον ἡ ἐλευθερία εἶναι τό θεμέλιο τῶν πάντων [...] καί συνεπῶς πρέπει νά θεωρεῖται ὅτι ἔχει περιέλθει σέ ἐμπόλεμη κατάσταση. (§17, σ. 94)

Συνεπῶς, ὅποιος εἰσέρχεται σέ κατάσταση πολέμου ἀπέναντί μας προτίθεται νά μᾶς «μεταχειριστεῖ κατά τίς ὁρέξεις του», μέ ἄλλα λόγια νά κάνει ἐμένα, τόν ἰδιοκτήτη τοῦ ἑαυτοῦ μου καί τῆς ἐλευθερίας μου, ἰδιοκτησία του. Ἄλλά ποιοί εἶναι ἐκεῖνοι πού θά ἤθελαν νά τό κάνουν αὐτό; Ἀφενός, εἶναι οἱ ἀπόλυτες μοναρχίες τῆς ἐποχῆς τοῦ Λόκ. Ἀναφέρει ὀρισμένα ρεύματα στήν Ἀγγλία τῆς ἐποχῆς του πού ζητοῦσαν τήν

ἐπιστροφή στό θεῖο δικαίωμα τῶν βασιλέων, ἀλλά ἐπίσης ἀναφέρεται καί στους ἀπόλυτους μονάρχες στήν Εὐρώπη καί στήν «Κεϊλάνη», τήν ὁποία ἀναφέρει ρητά, δείχνοντας ἔτσι ὅτι ἔχει ἦδη κατά νοῦ τήν Ἰνδία. "Ὅλοι τους ἔχουν κηρύξει πόλεμο ἐναντίον «μας», στερώντας μας τήν ἐλευθερία τῆς φυσικῆς κατάστασης. Ἔχουν κηρύξει πόλεμο ἐναντίον «μας» χωρίς νά μᾶς γνωρίζουν καί χωρίς νά ἔχουν τήν παραμικρή πρόθεση νά τό κάνουν. Ἀφετέρου, ὁ Λόκ ἀναφέρεται στους λαούς πού ζοῦν σέ φυσική κατάσταση καί ἀντιτίθενται στή μετάβαση πρός τήν «πολιτική» κοινωνία. Ἐννοεῖ τούς λαούς τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς πού «μᾶς» ἔχουν κηρύξει πόλεμο ἐξαιτίας τῆς ἀντίστασής τους. Ἀλλά αὐτός εἶναι ἕνας ἀδίκος πόλεμος, καθώς στή φυσική κατάσταση ὅλοι ἔχουν δικαίωμα νά ἐγκατασταθοῦν ὅπου θέλουν. Οἱ Εὐρωπαῖοι κατακτητές πηγαίνουν στή Βόρεια Ἀμερική μέ εἰρηνικές προθέσεις, σύμφωνα μέ τόν Λόκ. Οἱ λαοί πού ζοῦν ἐκεῖ θέλουν νά τούς ἐμποδίσουν, παρά τό νόμο. Εἰσέρχονται σέ ἐμπόλεμη κατάσταση ἐναντίον τῶν φιλειρηνικῶν αὐτῶν κατακτητῶν. Ἐδῶ ὁ Λόκ φτάνει νά ἰσχυριστεῖ ὅτι οἱ λαοί αὐτοί θέλουν νά ὑποδουλώσουν τούς κατακτητές. Κατά συνέπεια, συμπεραίνει ὅτι οἱ φιλειρηνικοί αὐτοί κατακτητές μποροῦν νά ἀντιμετωπίσουν ὀλόκληρους τούς πληθυσμούς ὡς ἄγρια ζῶα καί νά τούς ἐξοντώσουν σύμφωνα μέ τό νόμο τῆς φύσης. Ἀποδεικνύεται ὅτι μόνο ὁ Λόκ καί ἡ ἀστική τάξη θέλουν νά ἀποκτήσουν δούλους. Οὔτε οἱ ἀπόλυτες μοναρχίες οὔτε οἱ λαοί πού ζοῦν στή «φυσική κατάσταση» ἔχουν τό παραμικρό ἐνδιαφέρον νά κάνουν κάτι τέτοιο.

Ποιοί κρύβονται πίσω ἀπό αὐτό τό «ἐγώ» καί αὐτό τό «ἐμεῖς»; Ὁ Λόκ δέν ἐννοεῖ ἀπλῶς τούς Ἀγγλους κατακτητές ἢ τήν ἀγγλική ἀστική τάξη. Ἐννοεῖ ὅλους ἐκείνους πού ὑπερασπίζονται τήν ἀνθρωπότητα καί τό νόμο τοῦ Λόγου πού ὁ Θεός ἔθεσε στήν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου· μέ ἄλλα λόγια ἐκείνους πού ἀποδέχονται τό νόμο τῆς φύσης. Μεταξύ αὐτῶν ὡστόσο συμπεριλαμβάνονται ὁ Τζῶν Λόκ καί ἡ ἀγγλική ἀστική τάξη, πού ἀποτελοῦν ἕνα εἶδος πρωτοπορίας τῆς ἀνθρωπότητας. Μποροῦν νά τήν ἐνσαρκώσουν: πράγματι, ἀποτελοῦν τήν ἐνσάρκωσή της χάρη στήν ἴδια τους τή φύση – εἶναι οἱ ἱεραπόστολοι τῆς ἀνθρωπότητας. Ἀνακαλύπτουν ὅτι σχεδόν ὅλοι ἐναντιώνονται στήν ἀνθρωπότητα, ἐκτός ἀπό αὐτούς πού τήν ὑπερασπίζονται.

Πρόκειται γιά μιά ἀπολύτως πραγματική κατάσταση πολέμου, καθώς μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν μετώπων δέν ὑπάρχει κανένας κριτής. Ἀλλά, λέει ὁ Λόκ, ὅπου δέν ὑπάρχει κριτής, κριτής γίνεται ὁ καθένας. Ἡ κρίση διεξάγεται μέσῳ τοῦ πολέμου καί αὐτός προμηνύει τήν Ἡμέρα τῆς Κρίσεως:

Κατά συνέπεια, σέ τέτοιες διαμάχες, όπου ανακύπτει τό ερώτημα: «ποιός θά είναι ό κριτής;» δέν μπορεί νά έννοείται: «ποιός θά κρίνει τήν αντίδικία»· ό καθένας γνωρίζει αυτό πού μᾶς λέγει ἐδῶ ό Ίεφθάε, ὅτι «κύριος ό κρίνων» θά κρίνει. Όπου δέν υπάρχει ἐπίγειος κριτής, ἡ προσφυγή ἀπευθύνεται στόν Θεό ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Τό ερώτημα λοιπόν δέν μπορεί νά σημαίνει: ποιός θά κρίνει κατά πόσο κάποιος ἔχει θέσει ἑαυτόν σέ ἐμπόλεμη κατάσταση πρός ἐμένα καί κατά πόσον μπορῶ, ὅπως ό Ίεφθάε, νά προσφύγω στόν οὐρανό σχετικά; Τό ζήτημα αυτό μόνο ἐγώ μπορῶ νά τό κρίνω κατά συνείδηση, ὅπως καί θά λογοδοτήσω σχετικά τή μεγάλη ἡμέρα τῆς κρίσεως, πρός τόν ὕψιστο Κριτή ὄλων τῶν ἀνθρώπων. (§21, σ. 97· ἐπίσης §176)

Αὐτή ἡ ἀναφορά στήν Ἡμέρα τῆς Κρίσεως, τήν ὁποία προμηνύει ό πόλεμος, εἶναι ἀπλῶς μιά ἀναφορά στήν ἐξουσία, τῆς ὁποίας οἱ ἀποφάσεις εἶναι πέραν κάθε κριτικής καί ἡ ὁποία δέν χρειάζεται νά δικαιολογήσει τόν ἑαυτό της. Ἡ ἐξουσία καθ' ἑαυτήν καθίσταται τό βασικό κριτήριο, ἐφόσον ἐπικαλεῖται τό νόμο τῆς φύσης τοῦ Λόκ. Ἄν τό κάνει, ἔχει δίκιο. Θά συνιστοῦσε μάλιστα ὕβρη νά τήν κατηγορήσει κανείς, ἀφοῦ ό ἔσχατος κριτής εἶναι αὐτός πού ἔχει τήν τελευταία λέξη.

Παρ' ὅλα αὐτά ἡ κατάσταση πολέμου σημαίνει ὅτι ό πόλεμος τόν ὁποῖο διεξάγει ἐκείνη ἡ ἐξουσία πού ἔχει κάνει σημαία της τήν ἀνθρωπότητα εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἕνας δίκαιος πόλεμος. Ἀκόμη καί ἂν αὐτή ἡ ἐξουσία δέν ἐμπλακεῖ σέ πόλεμο, διαθέτει a priori τό δικαίωμα νά τό κάνει, καί αὐτός ό πόλεμος θά εἶναι πάντοτε ἐξ ἀνάγκης δίκαιος, ἕνας πόλεμος γιά τήν υπεράσπιση τῆς ἀνθρωπότητας. Ό Λόκ συμπεριλαμβάνει ἐπίσης τό δικαίωμα στήν ἐπανάσταση, ἀκόμη καί στήν κατάσταση τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ἀλλά αὐτό δέν εἶναι παρά ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ δικαιώματος στήν ἐπέμβαση. Ἐξάλλου, ὅπου δέν υπάρχει κριτής, κριτής γίνεται ό καθένας. Ἀκόμη καί ἂν υπάρχουν κριτές στήν κατάσταση τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, τό δικαίωμα τῆς κήρυξης πολέμου παραμένει, ἂν αὐτοί οἱ κριτές λαμβάνουν ἀποφάσεις οἱ ὁποῖες ὑπηρετοῦν τίς δυνάμεις πού ἐναντιώνονται στήν ἀνθρωπότητα. Όλες οἱ ἀποφάσεις τῶν κριτῶν εἶναι παράνομες, ἂν δέν συμμορφώνονται μέ τό νόμο τῆς φύσης πού περιγράφει ό Λόκ. Σέ αὐτήν τήν περίπτωση δέν ἰσχύουν οὔτε οἱ νόμοι οὔτε τά συντάγματα, καθῶς αὐτός ό νόμος τῆς φύσης εἶναι ό μόνος ἀληθινός θεμελιώδης νόμος:

Ἀκριβῶς ἡ ἔλλειψη τῆς δυνατότητας μᾶς τέτοιας προσφυγῆς δίνει στόν ἀνθρωπο τό δικαίωμα τοῦ πολέμου ἐναντίον ἐνός ἐπιτιθέμενου, ἔστω καί ἂν ζοῦν καί οἱ δύο στήν κοινωνία καί ὑπόκεινται στόν ἴδιο κυρίαρχο. [...] Ἡ ἔλλειψη ἐνός κοινῶ ἐξουσιοδοτημένου δικαστῆ θέτει ὄλους τούς ἀνθρώπους στή φυσική κατάσταση: ἡ χρήση ἀνομης

βίας έναντιόν ενός ανθρώπου δημιουργεί την κατάσταση του πολέμου και εκεί όπου υπάρχει και εκεί όπου δεν υπάρχει κοινός δικαστής. (§19, σ. 95)

Ἡ πολιτική ὀργάνωση τῆς πολιτικῆς κοινωνίας καθορίζεται ἐπίσης ἀπό τό νόμο τῆς φύσης τοῦ Λόκ. Ἀλλά αὐτό σημαίνει ὅτι εἶναι νόμιμη μόνο ἄν εἶναι «πολιτική». Ἄν ἡ πολιτική κοινωνία δέν ὀρίζεται ἀπό τό νόμο τῆς φύσης, τίθεται σέ ἐμπόλεμη κατάσταση πρός «ἐμᾶς», τούς ἐκπροσώπους τῆς ἀνθρωπότητας. Τότε δέν μπορεῖ νά υπάρξει κριτής, καθὼς κριτής γίνεται ὁ καθένας καί, ὅπως ὁ Ἰεφθάε, ὅλοι μποροῦν νά ἐπικαλεστοῦν τήν Ἐσχατὴ Κρίση. Συνέπεια εἶναι τό δικαίωμα τῆς ἐπέμβασης, τό ὁποῖο ἔχει πλέον κάθε ἀνθρωπος ἀνά τόν κόσμο. Ὅλοι οἱ ἀνθρωποι δέν εἶναι ἀπλῶς ὑπῆκοοι ἀλλά καί κριτές. Συνεπῶς, ἡ ἀγγλικὴ ἀστική τάξη καί ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις μποροῦν νά ἐπέμβουν νόμιμα, ὑπό τόν ὄρο ὅτι ὑπερασπίζονται τήν ἀνθρωπότητα. Μποροῦν στή συνέχεια νά εἰσπράξουν τό κόστος τοῦ πολέμου ὡς ἀποζημίωση, καθὼς ὁ ἀντίπαλος ἔχει χάσει ἕναν ἀδικο πόλεμο καί ὀφείλει ἔτσι νά τούς ἀποζημιώσει. Ὡστόσο, δέν μπορεῖ κανεὶς νά ἀσκήσει κριτικὴ, καθὼς τὰ πάντα θά κριθοῦν τήν Ἡμέρα τῆς Κρίσεως.

Ὁ Λόκ νομιμοποιεῖ τόν πόλεμο πού ἐξαπολύει ἡ ἀστική τάξη γιὰ νά κατακτήσει τόν κόσμο καί νά σφετεριστεῖ τόν πλοῦτο του. Ἀλλά οἱ ὑπαίτιοι τοῦ πολέμου θέλουν ἐπίσης ὁ πόλεμος αὐτός νά εἶναι δίκαιος καί ἡ χωρὶς ὄρια ἰδιοποίηση τοῦ πλοῦτου τοῦ κόσμου νά μὴ συνοιστᾶ κλοπή.

Γιὰ αὐτό τό λόγο, ἐν ὀνόματι τῆς ἀστικῆς τάξης, κατηγορεῖ ὄλον τόν κόσμο ὅτι βρίσκεται σέ ἐμπόλεμη κατάσταση, προκειμένου ἡ ἀστική τάξη νά ἔχει τό δικαίωμα νά κηρύξει ἕναν δίκαιο πόλεμο ἐναντιόν ὄλων. Ὁ Λόκ κατηγορεῖ ὀλόκληρο τόν κόσμο ὅτι θέλει νά ὑποδουλώσει τήν ἀστική τάξη, προκειμένου νά μπορέσει ἡ ἀστική τάξη νά ὑποδουλώσει τούς πάντες μέ ἕναν δίκαιο πόλεμο. Κατηγορεῖ ὄλον τόν κόσμο ὅτι θέλει νά σφετεριστεῖ τόν πλοῦτο τῆς ἀστικῆς τάξης, προκειμένου νά μπορέσει ἡ ἀστική τάξη νά ἰδιοποιηθεῖ δίκαια τόν πλοῦτο ὄλου τοῦ κόσμου. Καί ὀλόκληρος ὁ κόσμος δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἄγρια ζῶα, τὰ ὁποῖα μπορεῖ κανεὶς νά ἐξοντώσει, ἄν τόν ἐμποδίζουν. Πρόκειται γιὰ μιά συνέπεια αὐτοῦ πού ὁ Λόκ ὑποστηρίζει μέ τὴ μορφή τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἐπικαλούμενος τόν Θεό ὡς ὑπέρτατο κριτή, ὁ Λόκ καθιστᾶ ὑπέρτατο κριτὴ τήν ἀστική τάξη, ἡ ὁποία, προμηνύοντας τήν Ἡμέρα τῆς Κρίσεως, καταδικάζει καί τιμωρεῖ ὀλόκληρο τόν κόσμο ἐν ὀνόματι τοῦ νόμου τῆς φύσης, τῆς ἀνθρωπότητας καί τοῦ νόμου τοῦ Λόγου. Ὁ Λόκ ἀπέρριψε τό θεῖο δικαίωμα τῶν βασιλέων, ἀλλά τό ἀντικατέστησε μέ ἕναν νόμο ἀσύγκριτα πιό δεσποτικόν. Ὅ,τι διέπραξε στή συνέχεια ἡ ἀστική τάξη

δέν θά μπορούσε νά ἔχει δικαιολογηθεῖ ποτέ ἐν ὀνόματι τοῦ θεοῦ δικαίωματος τῶν βασιλέων.

Ὁ Λόκ μέ αὐτόν τόν τρόπο διατύπωσε τήν κλασική ἐκδοχή τῆς ἀντιστροφῆς τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ἡ ὁποία ἔχει ἔκτοτε προσφέρει τίς θεμελιώδεις κατηγορίες μέ τίς ὁποῖες ἀκόμη καί ἡ αὐτοκρατορία ἀναπαριστᾷ τό δικαίωμά της νά ἐπιβάλλει τήν κυριαρχία της ἐπί ὀλόκληρου τοῦ κόσμου. Μέχρι σήμερα, ὅλοι οἱ πόλεμοι τῆς αὐτοκρατορίας ἔχουν θεωρηθεῖ δίκαιοι πόλεμοι – τόσο δίκαιοι πού οἱ ἀντίπαλοι δέν μποροῦν νά διεκδικήσουν ἀνθρώπινα δικαιώματα γιά λογαριασμό τους. Δέν ὑπάρχουν ἀνθρώπινα δικαιώματα γιά τούς ἀντιπάλους καί ὁποιοσδήποτε ἄλλος ὑπερασπίζεται τά ἀνθρώπινα δικαιώματά τους, τά χάνει καί ὁ ἴδιος, καθώς ἔχει στραφεῖ ἐναντίον τῆς ἀνθρωπότητας.

Στόν πόλεμο τοῦ Βιετνάμ, τά ἀμερικανικά στρατεύματα πολέμησαν σέ μιᾷ χώρα χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά ἀπό τίς ΗΠΑ. Οἱ Βιετναμέζοι πολεμοῦσαν στή χώρα τους ἐναντίον αὐτῶν τῶν στρατευμάτων. Ὑπό τήν ὀπτική τοῦ Λόκ, οἱ Βιετναμέζοι διεξήγαγαν ἕναν ἐπιθετικό πόλεμο ἐναντίον τῶν ἀμερικανικῶν στρατευμάτων στό Βιετνάμ καί τά ἀμερικανικά στρατεύματα ἀμύνονταν ἐνάντια στούς Βιετναμέζους.

Ἡ κυβέρνηση τῶν ΗΠΑ νομιμοποίησε μέ παρόμοιο τρόπο τόν πόλεμο ἐναντίον τῶν Σαντινίστας στή Νικαράγουα. Διακήρυξε τό δικαίωμά της νά ἐπέμβει μέ στρατιωτικές δυνάμεις καί τό ἔκανε ἐν ὀνόματι τοῦ νόμου τῆς φύσης τοῦ Λόκ. Ἐξάλλου, οἱ Σαντινίστας εἶχαν ἐναντιωθεῖ στήν ἀνθρωπότητα. Ἡ κυβέρνηση τῶν ΗΠΑ δέν ἀναγνώριζε τά ἀνθρώπινα δικαιώματα τῶν Σαντινίστας – παρότι ἐπρόκειτο γιά μιᾷ δημοκρατικά ἐκλεγμένη κυβέρνηση, ὅπως προηγουμένως ὁ Ἄλιέντε στή Χιλή. Ὁ πόλεμος τῶν Κόντρας ἦταν ἕνας ἀπό τούς πιό ἄγριους πολέμους πού διεξήχθησαν στή Λατινική Ἀμερική καί μπορεῖ νά συγκριθεῖ μόνο μέ τή σημερινή δράση τῶν παραστρατιωτικῶν στήν Κολομβία. Ὁ ἴδιος ὁ Ρήγκαν εἶχε δηλώσει ὅτι ἡ Νικαράγουα πάσχει ἀπό ἕνα καρκίνωμα πού πρέπει νά ἀφαιρεθεῖ. Αὐτή ἡ ἔκφραση συμβολίζει τήν ἐξόντωση τοῦ λαοῦ καί τήν ἄρνηση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, τά ὁποῖα δέν μποροῦν ἀσφαλῶς νά ἀναγνωριστοῦν σέ ἕνα καρκίνωμα. Ἡ κυβέρνηση τῆς Νικαράγουας προσέφυγε στό Διεθνές Δικαστήριο τῆς Χάγης, πού καταδίκασε τίς ἐπιθετικές πράξεις τῶν ΗΠΑ, οἱ ὁποῖες μέ τή σειρά τους ἀρνήθηκαν νά ἀναγνωρίσουν τήν ἀπόφαση τοῦ δικαστηρίου καί ἔπαψαν νά εἶναι μέλη του. Γιά νά χρησιμοποιοῦμε τή γλώσσα τοῦ Λόκ, ἡ κυβέρνηση τῶν ΗΠΑ δέν ὑπόκειται στά ἐπίγεια δικαστήρια ἀλλά μόνο στόν Ἐσχατο Κριτή τήν

Ἡμέρα τῆς Κρίσεως. Τό ἐμπάργχο ἐναντίον τῆς Κούβας δικαιολογήθηκε μέ παρόμοιο τρόπο, ὅπως καί ἡ πρόσφατη ἄρνηση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τῶν αἰχμαλώτων στρατιωτῶν τῶν Ταλιμπάν καί τῆς Ἄλ Κάιντα ἀπό τό Ἀφγανιστάν.

Γιά περισσότερο ἀπό μιά δεκαετία, οἱ ἀκτιβιστές γιά τά ἀνθρώπινα δικαιώματα δώκονται στή Λατινική Ἀμερική. Ἀπειλοῦνται, ἀναγκάζονται νά ζητήσουν ἄσυλο καί συχνά δολοφονοῦνται. Οἱ διώξεις αὐτές εἶναι ἰδιαίτερος σκληρές σήμερα στήν Κολομβία. Δικαιολογοῦνται ἀπό τό ἴδιο νοητικό σχῆμα πού βρίσκουμε στόν Λόκ καί τό ὅποιο συχνά ἐπικαλεῖται ἡ κυβέρνηση τῶν ΗΠΑ.⁵ Ὁ λόγος εἶναι ὅτι ὅποιος ὑπερασπίζεται τά ἀνθρώπινα δικαιώματα ἐκείνων πού τά ἔχουν ἀπολέσει, τά χάνει καί ὁ ἴδιος. Γι' αὐτό οἱ ΗΠΑ δέν ἔχουν ἐπικυρώσει τίς μείζονες συμβάσεις περί ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τοῦ 20οῦ αἰώνα. Σέ αὐτές δέν συμπεριλαμβάνονται ἀπλῶς οἱ σχετικές συμβάσεις τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν ἀλλά καί ἡ Ἀμερικανική Σύμβαση γιά τά ἀνθρώπινα δικαιώματα (1969). Ἡ κυβέρνηση τῶν ΗΠΑ δέν τίς θεωρεῖ νομικά δεσμευτικές. Ἀπορρίπτει ἐπίσης τήν ἴδρυση ἐνός Διεθνoῦς Ποινικοῦ Δικαστηρίου.

Ὁ Τζών Λόκ εἶναι ὁ κλασικός στοχαστής αὐτῆς τῆς ἀντιστροφῆς τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ἡ ὁποία παραβιάζει τά ἀνθρώπινα δικαιώματα ἐν ὀνόματί τους καί φτάνει ἀκόμη νά καταργήσει τά δικαιώματα ἐκείνων πού ἀντιστέκονται στήν «πολιτική» κοινωνία καί στή λογική τῆς ἰσχύος πού τή χαρακτηρίζει. Στά μέσα ἐνημέρωσης αὐτή ἡ ἀντιστροφή εἶναι ἡ κυρίαρχη μορφή ἀντίδρασης. Ὁ Λόκ εἶναι ὁ στοχαστής πού ἔχει ὀρίσει τίς κατηγορίες μέ τίς ὁποῖες ἐρμηνεύει ἡ φιλελεύθερη αὐτοκρατορία τά ἀνθρώπινα δικαιώματα.⁶

⁵ Στά ἔγγραφα τοῦ συνεδρίου τῶν μυστικῶν ὑπηρεσιῶν τῶν ἐνόπλων δυνάμεων τῆς ἀμερικανικῆς ἠπείρου (CIEA) πού ἔλαβε χώρα τόν Νοέμβριο τοῦ 1987, παράλληλα μέ τό συνέδριο τῶν ἐνόπλων δυνάμεων τῆς ἀμερικανικῆς ἠπείρου (CEA) στή Μάρ ντέλ Πλάτα τῆς Ἀργεντινῆς, σχεδόν ὅλες οἱ αὐτόνομες ὀργανώσεις γιά τήν προάσπιση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων πού ἀναφέρονται στά ἔγγραφα ὡς ὀργανώσεις ἀλληλεγγύης, χαρακτηρίζονται ἀνατρεπτικές καί φιλοκομμουνιστικές. Καθώς οἱ ὀργανώσεις αὐτές θεωροῦσαν ὅτι ἀκόμη καί οἱ διωκόμενοι κομμουνιστές ἔχουν ἀνθρώπινα δικαιώματα, θεωρήθηκαν οἱ ἴδιες κομμουνιστικές. Τά ἔγγραφα δημοσιεύονται στό U. Duchrow, G. Eisenbürger καί J. Hippler (ἐπιμ.), *Total War Against the Poor: Confidential Documents of the 17th Conference of American Armies, Mar del Plata, Argentina, 1987*, Circus, Νέα Ὑόρκη 1990.

⁶ Ἄλλά ὄχι μόνο ἡ φιλελεύθερη αὐτοκρατορία. Ὅταν ἐτοίμαζα (F.J.H.) τό κείμενο αὐτό, ξαναδιάβασα τήν ἀγόρευση τοῦ δημοσίου κατηγόρου τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης κατά τίς σταλινικές ἐκκαθαρίσεις τῆς δεκαετίας τοῦ 1930· βλ. Th. Pirker (ἐπιμ.), *Die Moskauer Schauprozesse 1936-1938*, Μόναχο 1963. Ἡ

Οι κατηγορίες αυτές προσφέρονται από τή σχηματική φύση τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Λόκ. Ὁ Λόκ διατυπώνει μιά ταυτολογία. Τό ἐρώτημα ποιός εἶναι ὁ ἐπιτιθέμενος σέ μιά σύγκρουση δέν ἀπαντιέται μέσω μιᾶς κριτικῆς ἐξέτασης τῆς πραγματικότητας ἀλλά βάσει ἑνός παραγωγικοῦ συλλογισμοῦ. "Ὅποιος ἔχει δίκιο, ἔχει δίκιο, θά μπορούσαμε νά ποῦμε. Αὐτή εἶναι ἡ ταυτολογία. Πρόκειται ἐπίσης γιά ἕνα ἀποκαλυπτικό σχῆμα. Ὁ πόλεμος ἐκείνων πού διεξάγουν δίκαιο πόλεμο μέ βάση αὐτό τό ἀποκαλυπτικό σχῆμα προμηνύει τή Δευτέρα Παρουσία. Τό Ἀποκάλυψη τώρα ξεκινᾷ μέ τόν Τζών Λόκ. Ταυτόχρονα ἀποτελεῖ ἕναν τρόπο σκέψης πού καταργεῖ τά ἀνθρώπινα δικαιώματα ἐν ὀνόματί τους, καί τά μετατρέπει ἀπλῶς σέ δικαιώματα τῆς πολιτικῆς κοινωνίας καί ἐκείνων στούς ὁποίους αὐτή τά παραχωρεῖ.

Τό ἀρχικό σχῆμα εἶναι πολύ γενικό. Ὁ Λόκ τό ἀναπτύσσει ἀναφερόμενος σέ δύο θεμελιώδεις καταστάσεις τῆς ἐποχῆς του: ἀφενός τή νομιμοποίηση τῆς καταναγκαστικῆς ἐργασίας μέ τή μορφή τῆς δουλείας καί ἀφετέρου τή νομιμοποίηση τῆς ἀρπαγῆς τῶν περιουσιῶν καί τήν ἐξολόθρευση τῶν ἰθαγενῶν πληθυσμῶν τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς ἀπό τούς Εὐρωπαίους κατακτητές. Ὁ Λόκ καταλήγει σέ αὐτό τό συμπέρασμα ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ ἰδιαίτερου τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται τά ἀνθρώπινα δικαιώματα: τά δύο αὐτά παραδείγματα δέν ἀποτελοῦν παραβιάσεις τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ἀλλά ἀποτελέσματα τῆς ἐφαρμογῆς τους. Καί οἱ δύο αὐτές μορφές νομιμοποίησης στηρίζονται ὥστόσο στή λοκιανή ἀνάλυση τῆς κατάστασης πολέμου.

Ἡ νομιμοποίηση τῆς καταναγκαστικῆς ἐργασίας μέ τή μορφή τῆς δουλείας

Ἡ ἀνάλυση τῆς κατάστασης πολέμου ὁδηγεῖ τόν Λόκ, μέ ἕναν πολύ ἀπλό τρόπο, στή νομιμοποίηση τῆς καταναγκαστικῆς ἐργασίας. Ἀπό τόν ἰσχυρισμό του

γλώσσα τοῦ Βισίνσκι εἶναι ἡ γλώσσα τοῦ Τζών Λόκ, προσαρμοσμένη στά δεδομένα τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσης. Ὁ Βισίνσκι πίστευε ἐπίσης ὅτι οἱ κατηγορούμενοι εἶχαν ἐναντιωθεῖ στήν ἀνθρωπότητα καί καταλήγει ὅτι πρέπει νά ἐξοντωθοῦν σάν «λυσσασμένα σκυλιά». Αὐτή ἡ ἔκφραση ἔχει τή δική της ἱστορία. Ἐμφανίζεται ἐπίσης ὅταν ἡ κυβέρνηση τῶν ΗΠΑ ἐξαπέλυσε ἀεροπορικῆ ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Λιβύης μέ στόχο νά σκοτώσει τόν Καντάφι. Ὁ τότε ἀντιπρόεδρος Μπούς εἶχε δηλώσει ὅτι πρέπει νά σκοτώσουν τόν Καντάφι σάν «λυσσασμένο σκυλί». Τό δόγμα Μπρέζνιεφ ἐπίσης μπορεῖ νά γίνει κατανοητό μόνο ὑπό τούς ὄρους τοῦ Λόκ.

συνάγεται ότι κάθε αντίπαλος πού διεξάγει έναν άδικο πόλεμο χάνει όλα τὰ ανθρώπινα δικαιώματά του ως συνέπεια τῆς απόφασής του νά ἐναντιωθεῖ στήν ἀνθρωπότητα. Τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα δέν τοῦ ἀφαιροῦνται ἀλλά ὁ ἴδιος, μέσω τῆς ἐξέγερσής του, δηλώνει ὅτι δέν εἶναι φορέας τους. Ἀποποιοεῖται τὰ ἀνθρώπινα του δικαιώματα οἰκειοθελῶς.

Ὁ Λόκ συνεπῶς, πού στρέφει τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα ἐναντίον τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ξεκινᾷ διακηρύσσοντας τό ἀνθρώπινο δικαίωμα ὄλων νά μὴν ὑπόκεινται σέ ἀπόλυτες, αὐθαίρετες ἐξουσίες:

Αὐτή ἡ ἐλευθερία ἀπό μίαν ἀπόλυτη, αὐθαίρετη ἐξουσία εἶναι τόσο ἀναγκαία καί τόσο στενά ἀλληλένδετη μέ τήν ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρώπου ὥστε δέν μπορεῖ νά τήν ἐγκαταλείψει χωρίς νά ἀπεμπολήσει συγχρόνως τήν αὐτοσυντήρηση καί τή ζωή του. Πράγματι, ὁ ἀνθρωπος πού δέν ἔχει πλήρη αὐτεξουσιότητα πάνω στήν ἴδια τή ζωή του δέν μπορεῖ μέ συμφωνία ἢ μέ τή συγκατάθεσή του νά θέσει τόν ἑαυτό του ὑπό τήν ἀπόλυτη, αὐθαίρετη ἐξουσία κάποιου ἄλλου πού νά μπορεῖ νά τοῦ ἀφαιρέσει τή ζωή, ὅταν τό θελήσει. Κανείς δέν μπορεῖ νά παραχωρήσει περισσότερη ἐξουσία ἀπ' ὅση διαθέτει ὁ ἴδιος· καί ὅποιος δέν μπορεῖ νά ἀφαιρέσει τήν ἴδια τή ζωή του, δέν μπορεῖ νά δώσει σέ κάποιον ἄλλο ἐξουσία πάνω σ' αὐτήν. (§23, σ. 99-100)

Τὰ ἀνθρώπινα ὄντα δέν εἶναι ἀπλῶς ἐλεύθερα, ἀλλά ἔχουν τό καθήκον νά εἶναι ἐλεύθερα. Δέν μποροῦν νά ἀπαρνηθοῦν τήν ἐλευθερία τους καί νά ὑποδουλώσουν τόν ἑαυτό τους σέ κάποιον. Ὡστόσο, σύμφωνα μέ τόν Λόκ, ἡ ἴδια ἡ ἐλευθερία νομιμοποιεῖ τήν καταναγκαστική ἐργασία τῶν σκλάβων. Οἱ ἀνθρωποι μποροῦν νά χάσουν αὐτήν τήν ἐλευθερία, δέν μποροῦν ὅμως νά παραιτηθοῦν ἀπό αὐτήν. Τή χάνουν ὅποτε διεξάγουν έναν ἀδικο πόλεμο, δηλαδή έναν πόλεμο ἐναντίον τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους. Τότε καθίστανται ἐχθροί τῆς ἐλευθερίας καί δέν ὑπάρχει ἐλευθερία γιά αὐτούς:

Στήν πραγματικότητα, ὅταν κάποιος μέ δικό του σφάλμα στερηθεῖ τή ζωή του, διαπράττοντας μιά πράξη πού τῆς ἀρμόζει ἡ ποινή τοῦ θανάτου, ἐκεῖνος στόν ὁποῖο τήν ἐκχωρεῖ μπορεῖ, ὅταν τόν λάβει ὑπό τήν ἐξουσία του, νά καθυστερήσει νά τοῦ ἀφαιρέσει τή ζωή καί νά τόν χρησιμοποιήσει στήν ὑπηρεσία του, χωρίς μέ τήν πράξη αὐτή νά τόν ἀδικεῖ. Διότι ὅποτεδήποτε θεωρήσει ὅτι οἱ κακουχίες τῆς δουλείας ξεπερνοῦν τήν ἀξία τῆς ζωῆς του, ἔχει τή δυνατότητα, προβάλλοντας ἀντίσταση στή θέληση τοῦ κυρίου του, νά ἐπισύρει αὐτό πού ἐπιθυμεῖ. (§23, σ. 100)

Τό συμπέρασμα μοιάζει εὐλογο. Ἄν ἰσχύει ὅτι ὁ ἠττημένος σέ έναν ἀδικο πόλεμο

χάνει τήν ανθρώπινη υπόστασή του, τότε έπεται ότι ό νικητής αποκτᾶ μιᾶ ἀπολύτως αὐθαίρετη ἐξουσία ἐπί αὐτοῦ. Μπορεῖ συνεπῶς ἀπολύτως νόμιμα νά τόν σκοτώσει, ἀλλά μπορεῖ ἐξίσου νόμιμα νά «καθυστερήσει» τή θανάτωσή του καί νά ἐκμεταλλευτεῖ τήν καταναγκαστική ἐργασία του, χωρίς μέ τήν πράξη αὐτή νά τόν «ἀδικεῖ»: ἄν ό ἡττημένος δέν θέλει νά συμμορφωθεῖ, εἶναι ἐλεύθερος νά ἐπιλέξει τήν αὐτοκτονία. Ὁ Λόκ εἶναι ἄρκετά κυνικός ὥστε νά ἐπιτρέψει στούς διαφωνοῦντες μόνο μιᾶ ἐναλλακτική: νά ἀναγκάσουν τούς ἀφέντες τους νά τούς δολοφονήσουν – ἀποκαλεῖ τήν ἐξουσία αὐτή «δεσποτική»:

Ἡ δεσποτική ἐξουσία εἶναι ἡ ἀπόλυτη, αὐθαίρετη ἐξουσία πού ἔχει ἕνας ἄνθρωπος πάνω σέ κάποιον ἄλλο, νά ἀφαιρέσει τή ζωή του, ὅποτεδήποτε τόν εὐχαριστεῖ. Αὐτή εἶναι ἐξουσία πού οὔτε ἡ φύση δίδει, ἐφόσον ἡ φύση δέν ἔχει κάνει τέτοιες διακρίσεις μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, οὔτε τό συμβόλαιο μπορεῖ νά μεταβιβάσει, ἐφόσον ό ἄνθρωπος δέν διαθέτει τέτοια αὐθαίρετη ἐξουσία ἐπί τῆς ἴδιας του τῆς ζωῆς γιά νά τή δώσει σέ ἄλλον. (§172, σ. 221)

Ο Λόκ δέχεται χωρίς ἀμφισβήτηση αὐτή τή δεσποτική ἐξουσία καί, σύμφωνα μέ αὐτόν, τά ἀνθρώπινα δικαιώματα συνεπάγονται ότι ἡ δεσποτική ἐξουσία

[...] ἀποτελεῖ ἀποκλειστικά συνέπεια ἀποστέρησης τῆς ἴδιας του τῆς ζωῆς στήν ὁποία προβαίνει ό ἴδιος ό ἐπιτιθέμενος ὅταν περιέρχεται σέ ἐμπόλεμη κατάσταση μέ κάποιον ἄλλο. Διότι ἔχοντας ἐγκαταλείψει τό Λόγο, πού συνέστησε ό Θεός ὡς κανόνα συμπεριφορᾶς μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, καί τόν κοινό δεσμό πού ἐνώνει τό ἀνθρώπινο γένος σέ συντροφικότητα καί κοινωνία· καί ἔχοντας ἀποκηρύξει τό δρόμο τῆς εἰρήνης πού διδάσκει ό Λόγος, καί καταφύγει στή χρήση τῆς βίας τοῦ πολέμου γιά νά ἐπιβάλλει τούς ἄνομους σκοπούς του πάνω στόν ἄλλο, χωρίς νά ἔχει τό δικαίωμα, καί κατολισθαίνοντας ἔτσι ἀπό τό εἶδος του στό ἐπίπεδο τῶν θηρίων γιά νά χρησιμοποιοῦνται ὡς κανόνα τοῦ δικαίου του τή βία πού προσιδιάζει στά τελευταῖα, ἐκθέτει ό ἴδιος τόν ἑαυτό του σέ κίνδυνο καταστροφῆς ἀπό τό ἀδικημένο πρόσωπο καί ἀπό τήν ὑπόλοιπη ἀνθρωπότητα, πού θά συνενωθεῖ μέ τόν ἀδικούμενο, γιά τήν ἐφαρμογή τῆς δικαιοσύνης, ὅπως συμβαίνει σέ κάθε ἄγριο θηρίο ἢ βλαβερό κτῆνος μέ τό ὁποιο ἡ ἀνθρωπότητα δέν μπορεῖ οὔτε νά συναναστρέφεται οὔτε νά αἰσθάνεται ἀσφάλεια. Ἔτσι μόνο, οἱ αἰχμάλωτοι, ὅσοι συλλαμβάνονται σέ δίκαιο καί νόμιμο πόλεμο, ὑπόκεινται σέ δεσποτική ἐξουσία, πού δέν ἀνακύπτει ἀπό συμβόλαιο οὔτε καί μπορεῖ νά συναψαι τέτοιο, ἀλλά ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς ἐμπόλεμης κατάστασης. Διότι τί συμβόλαιο μπορεῖ νά συναφθεῖ μέ ἄνθρωπο πού δέν εἶναι κύριος τῆς ζωῆς του; (§172, σ. 221-222)

Καί προσθέτει:

Ἡ ἐξουσία τοῦ κατακτητῆ πάνω σ' ὅσους καθυποτάσσει σέ δίκαιο πόλεμο εἶναι καθαρά δεσποτική· διαθέτει ἀπόλυτη ἐξουσία πάνω στή ζωὴ ἐκείνων πού ἔχοντας περιέλθει σέ ἐμπόλεμη κατάσταση ἔχουν ἀποστερηθεῖ τή ζωὴ τους. (§180, σ. 229)

Δέν εἶναι πλέον κύριοι τῆς ζωῆς τους, παρότι εἶναι ἀκόμη ζωντανοί ὡς αἰχμάλωτοι πολέμου. Ἀλλά αὐτὴ ἡ ζωὴ δέν ἀνήκει πλέον στοὺς ἴδιους ἀλλά στὸν νικητῆ: «Ἡ ἀποστέρηση δίδει τὴν τρίτη, τὴ δεσποτικὴ ἐξουσία στοὺς ἀφεντάδες γιὰ τὸ δικό τους ὄφελος, εἰς βάρος ὧσων ἔχουν ἀπογυμνωθεῖ ἀπὸ κάθε ἰδιοκτησία» (§173, σ. 222). Καθὼς τὰ ἀνθρώπινα ὄντα εἶναι πραγματικοὶ ἄνθρωποι μόνο ἂν εἶναι ἰδιοκτῆτες, χωρὶς περιουσία πέφτουν στὰ χέρια τοῦ νικητῆ ἰδιοκτῆτη καὶ τῆς ἀπόλυτης ἐξουσίας του. Ἄν τὸ ἐπιθυμεῖ ὁ νικητῆς, θά εἶναι νομίμως πλέον δοῦλοι του μέχρι τὸ θάνατό τους.

Ἐπὶ αὐτῶν ὅμως ἔνα ἄλλο εἶδος ὑπηρετῶν πού ἀποκαλοῦμε μέ τὸ ἰδιόμορφο ὄνομα δοῦλοι, οἱ ὁποῖοι ὡς αἰχμάλωτοι δίκαιου πολέμου ὑποτάσσονται μέ ἐπιταγὴ τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὴν ἀπόλυτη κυριότητα καὶ αὐθαίρετη ἐξουσία τῶν κυρίων τους. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, ἔχοντας ἀποστερηθεῖ, ὅπως λέω, τὴ ζωὴ τους καὶ μ' αὐτὴ καὶ τίς ἐλευθερίες τους, ἔχοντας χάσει τίς περιουσίες τους, ἔχοντας περιέλθει στὴν κατάσταση τῆς δουλείας καὶ μὴ ὄντας ἱκανοὶ νὰ ἔχουν ἰδιοκτησία, δέν μποροῦν, ἀφοῦ βρίσκονται σ' αὐτὴν τὴν κατάσταση, νὰ θεωρηθοῦν μέλη τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, τῆς ὁποίας ὁ πρωταρχικὸς σκοπὸς εἶναι ἡ περιφρούρηση τῆς ἰδιοκτησίας. (§85, σ.147-148)

Ἀλλά ὁ Λόκ φυσικά ἀνησυχεῖ γιὰ τὰ ἀγαθὰ τῶν ἠττημένων:

Ἐάν ὁ κατακτητῆς ἔχει τὸ δίκαιο μέ τὸ μέρος του, διαθέτει δεσποτικὸ δικαίωμα ἐπὶ τῶν προσώπων ὧσων πραγματικά βοήθησαν καὶ συνέπραξαν στὸν ἐναντίον του πόλεμο, καθὼς καὶ τὸ δικαίωμα νὰ ἐπανορθώσει τὴ ζημία πού ὑπέστη στὸν πόλεμο καταλογίζοντας τὸ τίμημα στὴν ἐργασία καὶ τίς περιουσίες τους, οὕτως ὥστε νὰ μὴ θίξει τὸ δικαίωμα οἰουδήποτε ἄλλου. (§196, σ. 238)

Ἡ ζημία τοῦ νικητῆ θά πληρωθεῖ συνεπῶς ἀπὸ τὴν περιουσία τοῦ ἠττημένου καὶ ὑποδουλωμένου (§183). Τὰ πάντα γίνονται ἀπόλυτα νόμιμα, τίποτα δέν κλέβεται, τίποτα δέν λεηλατεῖται. Ὁ ὑποδουλωμένος πρέπει νὰ πληρώσει γιὰ τὰ ἔξοδα τοῦ πολέμου πού ὁ ἀφέντης ἐξαπέλυσε ἐναντίον του γιὰ νὰ τὸν ὑποδουλώσει.

Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ὁ Λόκ προασπίζεται ἓνα εἶδος δουλείας πού ὑπερβαίνει κάθε ὄριο. Ἡ πρακτικὴ τῆς καταναγκαστικῆς ἐργασίας μέσω τῆς δουλείας, ὅπως εἶχε ἤδη εἰσαχθεῖ στὴ Βόρεια Ἀμερικὴ, μποροῦσε συνεπῶς νὰ ἀσκεῖται μέ καθαρὴ συνείδηση. Οἱ κατακτητῆς μποροῦσαν τώρα νὰ δεχθοῦν τὴν ἀρχὴ σύμφωνα μέ τὴν

όποια «ὄλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐκ φύσεως ἴσοι». Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ χρησιμοποιοῦνταν πλέον γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν καταναγκαστικὴ ἐργασία πού εἶχαν θεσπίσει.

Ὁ Λόκ κατέβαλε τὴν πιό συστηματικὴ προσπάθεια νομιμοποίησης τῆς δουλείας ἀπὸ ὅποιονδήποτε παλαιότερο συγγραφέα. Ἡ ἀριστοτελικὴ νομιμοποίηση τῆς δουλείας μοιάζει συγκριτικὰ τελείως πατερναλιστικὴ. Ἀντίστοιχα, ὁ Λόκ προχωρᾶ πολύ πιό μακριὰ ἀπὸ ὅ,τι ὁ Χόμπς, ὁ ὁποῖος ἀπλῶς θεώρησε δεδομένη τὴ δουλεία καὶ δέν τῆς προσέδωσε καμία νομιμοποίηση. Ὁ Χόμπς δέν ἀναγνώριζε κανένα κοινωνικὸ συμβόλαιο πού προέβλεπε ἢ δικαιολογοῦσε τὴ δουλεία. Συνεπῶς, θεωροῦσε τὴ δουλεία ἀθέμιτη καὶ δεχόταν τὸ δικαίωμα τοῦ δούλου νὰ ἐξεγερθεῖ. Ὅλα αὐτὰ ἄλλαξαν μέ τὸν Λόκ. Οὔτε αὐτός δεχόταν ἕνα κοινωνικὸ συμβόλαιο πού προέβλεπε τὴ δουλεία, πίστευε ὅμως ὅτι ὁ νόμος τῆς φύσης καταδίκαιζε νόμιμα τοὺς δούλους στὴν κατάστασή τους.

Ἡ θέση τοῦ Λόκ εἶναι ἐπαίσχυντη. Ἀντιτάχθηκε ἐν ὀνόματι τοῦ νόμου στό θεῖο δικαίωμα τῶν βασιλέων καὶ στὴν ἀπολυταρχία. Ἐπειτα ὅμως δικαιολόγησε καὶ νομιμοποίησε μιὰ δεσποτικὴ ἐξουσία πού προχωροῦσε πολύ πιό μακριὰ ἀπὸ τὸ θεῖο δικαίωμα τῶν βασιλέων. Ὁ Λόκ ἔφτασε τὴ δικαιολόγηση αὐτοῦ τοῦ δεσποτισμοῦ σέ τέτοια ἄκρα ὥστε τελικὰ ἡ πραγματικότητα τῆς κατάκτησης τοῦ κόσμου δέν ἔμοιαζε τόσο ἄσχημη καὶ ἄρα ἦταν πιό δικαιολογημένη. Οἱ κατακτητές ἔχουν ἀπόλυτη ἐλευθερία: ὅ,τι κάνουν φαίνεται λίγο μπροστά σέ αὐτό πού δικαιοῦνται νόμιμα νὰ κάνουν.

Ἡ νόμιμη καταλήστευση τῶν ἰθαγενῶν λαῶν τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς

Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Λόκ ξεκινᾶ καὶ πάλι ἀπὸ τὴ φυσικὴ κατάσταση στὴν ὁποία κανεὶς δέν εἶναι δούλος καὶ στὴν ὁποία δέν ὑπάρχει καμιά νόμιμη δεσποτικὴ ἐξουσία. Ἀπὸ τὴ φυσικὴ κατάσταση εἶχε συναγάγει τὴ δυνατότητα τῆς καταναγκαστικῆς ἐργασίας μέσω τῆς δουλείας καὶ τὴ νόμιμη δεσποτικὴ ἐξουσία. Τώρα ξεκινᾶ ὑποστηρίζοντας ὅτι στὴ φυσικὴ κατάσταση ἡ γῆ εἶναι κοινὸ κτῆμα ὄλων τῶν ἀνθρώπων, γιὰ νὰ καταλήξει ὅτι κάποιος ἀπὸ αὐτούς ἐπιτρέπεται νὰ τὴ μονοπωλοῦν χωρὶς περιορισμούς:

Ὁ Θεός, πού ἔχει παραχωρήσει τὸν κόσμο ἀπὸ κοινῶς στοὺς ἀνθρώπους, τοὺς ἔχει ἐπίσης προικίσει μέ τὸ Λόγο ὥστε νὰ ἐπωφελοῦνται ἀπὸ αὐτόν μέ τὸν πιό πρόσφορο τρόπο ὡς πρὸς τὴν ἐξασφάλιση τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀνεσῆς τους. Ἡ γῆ καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῇ παραχωροῦνται στοὺς ἀνθρώπους γιὰ χάρι τῆς ἀσφαλοῦς καὶ ἀνετῆς ἐπιβίωσής

τους. Μολονότι ὅλοι οἱ καρποί, ὅσους ἡ γῆ παράγει ἐκ φύσεως, καί ὅλα τὰ ζῶα, ὅσα τρέφει, ἀνήκουν ἀπό κοινοῦ σέ ὅλο τό ἀνθρώπινο γένος, ὡς προϊόντα τῆς αὐτογενοῦς λειτουργίας τῆς φύσης· καί μολονότι κανεῖς δέν διαθέτει ἐξαρχῆς ἰδιωτική κυριότητα πού νά ἀποκλείει τούς ὑπόλοιπους ἀνθρώπους ἀπό ὁποιοδήποτε προϊόν τῆς φύσης, ὅπως παραδίδεται στή φυσική του κατάσταση – ὅμως, ἀφοῦ προσφέρονται γιά τή χρήση τῶν ἀνθρώπων, πρέπει ἐξ ἀνάγκης νά βρεθεῖ ἓνα μέσο ἰδιοποίησης τῶν φυσικῶν ἀγαθῶν μέ τόν ἓνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, πρὶν γίνεῖ δυνατή ἡ χρήση τους ἐν γένει ἢ πρὸς ὄφελος ἐνός συγκεκριμένου ἀτόμου. (§26, σ. 103-104)

Ἐπομένως ἡ γῆ δίνεται στό ἀνθρώπινο εἶδος «ἀπό κοινοῦ». Γι' αὐτό ὁ Λόκ ἀναζητᾷ μία δικαιολόγηση γιά τήν ἰδιοποίησή της ἀπό ἐπιμέρους άτομα.

Ἰδιοκτησία διά τῆς ἐργασίας

Ὁ Λόκ διατυπώνει μιά περίπλοκη ἀνάλυση γύρω ἀπό τό τί συνέβη μέ τή γῆ καί τήν ἰδιοποίησή της στή φυσική κατάσταση. Ἐπαναλαμβάνει διαρκῶς ὅτι ἡ ἀνάλυση αὐτή ἀναφέρεται στή Βόρεια Ἀμερική καί στή γῆ πού ἀνήκει στούς ἀνθρώπους ἐκεῖ. Κατά τήν ἀποψή του, ὁ καθένας μπορεῖ νά ἰδιοποιηθεῖ τή γῆ πού βρίσκει χωρίς ἰδιοκτήτη. Ἀλλά οἱ ἄνθρωποι δέν μποροῦν νά ἰδιοποιηθοῦν ὅση γῆ χρειάζονται ἢ θά ἤθελαν ἀλλά μόνο ὅση γῆ μποροῦν νά ἀξιοποιήσουν μέσω τῆς ἐργασίας τους. Πρόκειται γιά μιά κατάσταση πρότερη τῆς πολιτικῆς κοινωνίας καί τῆς χρήσης τοῦ χρήματος. Ὅτιδήποτε μποροῦν νά παραγάγουν οἱ ἄνθρωποι σέ αὐτή τή γῆ ὑπόκειται στή φθορά. Συνεπῶς δέν ἔχει νόημα νά παράγει κανεῖς περισσότερα ἀπό ὅσα χρειάζεται. Τό πλεόνασμα θά σαπίσει. Αὐτή ἡ κατάσταση ἀλλάζει μόνο μέ τή χρήση τοῦ χρήματος, πού ἐπιτρέπει τή συσσώρευση πέρα ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς ἐπιβίωσης. Συνεπῶς, ἡ πραγματική καλλιέργεια τῆς γῆς γιά τίς ἀνάγκες τῶν καλλιεργητῶν ἀποτελεῖ τό μέτρο βάσει τοῦ ὁποίου καθορίζεται ἡ ἰδιοκτησία τῆς γῆς στή φυσική κατάσταση, καί ὁ καθένας μπορεῖ νά ἰδιοποιηθεῖ μόνο ἓνα μικρό μερίδιο τῆς διαθέσιμης γῆς. Ὅλη ἡ ὑπόλοιπη ἐξακολουθεῖ νά ἀνήκει σέ ὅλους τούς ἀνθρώπους τοῦ κόσμου.

Ὁ Λόκ δίνει μεγάλη σημασία στή δικαιολόγηση αὐτῆς τῆς ἰδιοποίησης μέσω τῆς ἐργασίας στή φυσική κατάσταση, καθὼς αὐτή πρόκειται νά ἀποτελέσει τή βάση γιά τή νομιμοποίηση τῆς κατάκτησης τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς:

Ἔτσι, τό χορτάρι πού ἔφαγε τό ἀλόγο μου, ἡ χλόη πού ἔκοψε ὁ ὑπρέτης μου καί τό κοίτασμα μετάλλου πού ἔχω ἀνασκάψει σέ ὁποιοδήποτε μέρος, πάνω στό ὅποιο

διαθέτω δικαιώματα από κοινού με άλλους, μεταβάλλεται σε ιδιοκτησία μου χωρίς την έκχώρηση ή τη συναίνεση οποιουδήποτε. 'Ο δικός μου μόχθος, πού τ'ά έβγαλε από τήν κατάσταση του κοινού κτήματος, έχει στεριώσει τήν ιδιοκτησία μου σ' αυτά.
(§28, σ. 105)

"Όποιος καλλιεργεί τή γή είναι ιδιοκτήτης της. 'Ο Λόκ δέν ενδιαφέρεται για τό άν ή πραγματική εργασία είναι του μελλοντικού ιδιοκτήτη ή του υπηρέτη του. 'Ακόμη και άν ό υπηρέτης του είναι αυτός πού εργάστηκε, ή ιδιοκτησία ανήκει στον ίδιο και όχι στον υπηρέτη. 'Αλλά ό Λόκ έπιμένει ότι αυτή ή ιδιοποίηση ύπόκειται σε αυστηρούς περιορισμούς:

"Όσα αγαθά μπορεί κανείς νά χρησιμοποιήσει πριν φθαρούν για νά ώφεληθεί με οποιοδήποτε τρόπο ή ζωή του, τόσα μπορεί με τον μόχθο του νά ιδιοποιηθεί: οτιδήποτε βρίσκεται πέρα από τό όριο αυτό ξεπερνά τό μερίδιό του και ανήκει σε άλλους. Τίποτα δέν δημιουργήθηκε από τον Θεό για νά τό φθείρει ή νά τό καταστρέψει ό άνθρωπος.
(§31, σ. 107)

Μέχρι εδώ τό συμπέρασμα είναι απλούστατο. Καθώς ή Βόρεια 'Αμερική βρίσκεται σε φυσική κατάσταση, οι Εύρωπαίοι μπορούν νά έρθουν και νά ιδιοποιηθούν τή γή πού θά καλλιεργήσουν. 'Εχουν τά ίδια δικαιώματα με τους ανθρώπους πού ήδη ζοϋν εκεί: «'Ετσι ή εργασία αρχικά έδινε τό δικαίωμα τής ιδιοκτησίας όποτε οποιοσδήποτε αποφάσιζε νά τήν ασκήσει πάνω στα κοινά αγαθά» (§45, σ. 117). Καί προσθέτει: «'Ετσι αρχικά όλος ό κόσμος ήταν 'Αμερική, και μάλιστα σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι είναι τώρα ή ίδια ή 'Αμερική» (§49, σ. 119-120).

Στό πλαίσιο του σχήματος του Λόκ τό έπιχείρημα αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία. "Όσον άφορᾷ τή Βόρεια 'Αμερική, σημαίνει ότι στους ιθαγενείς λαούς δέν ανήκει όλη ή γή τους αλλά μόνο αυτήν τήν όποία αξιοποιούν διά τής εργασίας τους. 'Η υπόλοιπη ανήκει σε όλους τους ανθρώπους «από κοινού», άρα και στους Εύρωπαίους όταν φτάνουν και τήν ιδιοποιούνται. 'Αν ώστόσο οι ιθαγενείς διαφωνούν, θέτουν έαυτούς σε κατάσταση πολέμου, διεξάγοντας έναν άδικο πόλεμο, και επιτρέπεται έντελῶς νόμιμα νά έξοντωθούν σαν άγρια θηρία και νά ύποταχθούν σε μία δεσποτική έξουσία. 'Επιπλέον οι κατακτητές μπορούν τώρα νόμιμα νά ζητήσουν τήν αποζημίωσή τους για τά έξοδα του πολέμου, προκειμένου νά έπανορθωθεί ή βλάβη πού υπέστη ό νικητής (§183). Οι ιθαγενείς λαοί χάνουν έτσι και τήν ιδιοκτησία τους επί τής γής πού νόμιμα κατέχουν προς όφελος των κατακτητών.

Αυτό εξηγεί γιατί ό Λόκ αναλύει τόσο διεξοδικά τί ισχύει στη φυσική κατάσταση

ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἰδιοκτησία, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Ὁ Λόκ πίστευε πῶς δὲν ὑπῆρχε πολιτικὴ κοινωνία στὴ Βόρεια Ἀμερικὴ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη· ἐπομένως περιγράφει ἐδῶ τὴ σχέση μεταξύ τοῦ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ καὶ τῶν Εὐρωπαϊῶν κατακτητῶν. Ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ὁ στόχος τοῦ Λόκ εἶναι πολὺ βαθύτερος.

Μὲ τὸ ἐπιχείρημα πού ἐκθέτει μέχρι αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὁ Λόκ μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει μόνο τὸ γεγονός ὅτι οἱ κατακτητὲς τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς ἔχουν ἀκριβῶς τὰ ἴδια δικαιώματα ἐπὶ τῆς γῆς ὅπως καὶ οἱ ἰθαγενεῖς κάτοικοι. Εἰσέρχονται στὴ φυσικὴ κατάσταση καὶ ὁ καθένας μπορεῖ νὰ ἰδιοποιηθεῖ ὅση γῆ χρειάζεται γιὰ νὰ ἰκανοποιήσει τίς ἀτομικὲς του ἀνάγκες, ἐφόσον δὲν ὑπερβαίνει αὐτὸ τὸ ὄριο. Ἡ ὑπόλοιπη γῆ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀνήκει σέ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς κατακτητὲς αὐτὸ δὲν εἶναι ἀρκετό. Ὁ Λόκ χρειάζεται ἓνα ἐπιχείρημα γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴ μέθοδο μὲ τὴν ὁποία οἱ κατακτητὲς συσσωρεύουν γῆ χωρὶς κανένα περιορισμό.

Συσσώρευση ἰδιοκτησίας μέσω τῆς χρήσης τοῦ χρήματος

Ὁ Λόκ δὲν μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ στὴν παραδοχὴ ὑπαρξῆς ἑνὸς κοινωνικοῦ συμβολαίου ὡς θεμελίου γιὰ τὴν πολιτικὴ κοινωνία. Δέχεται ὅτι δὲν ἔχει ὑπάρξει ἀκόμη ἓνα τέτοιο κοινωνικὸ συμβόλαιο. Ἄν ὑποστήριζε ὅτι εἶχε ἤδη συναφθεῖ ἓνα τέτοιο συμβόλαιο, θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεριλάβει σέ αὐτὸ τοὺς ἰθαγενεῖς λαοὺς, καὶ ἔτσι θὰ ἐπρόκειτο γιὰ μιά συμφωνία μεταξύ ἴσων, μεταξύ τῶν κατακτητῶν καὶ τῶν ἰθαγενῶν λαῶν. Ἀποφεύγει αὐτὴ τὴ δυνατότητα γιὰ προφανεῖς λόγους καὶ ἀναζητᾷ ὡς βάση τῆς πολιτικῆς κοινωνίας μιά συμφωνία πού εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ κάθε κοινωνικὸ συμβόλαιο ὡς θεμέλιο τῆς κοινωνίας. Γι' αὐτὸ καὶ ἰσχυρίζεται:

Ὁ Θεός ἐδῶσε τὸν κόσμον στοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ κοινού· ἀφοῦ ὅμως τοὺς τὸν παραχώρησε γιὰ τὰ ὀφέλη καὶ τίς μεγαλύτερες δυνατές ἀνέσεις πού θὰ μπορούσαν νὰ ἀποκομίσουν ἀπὸ αὐτόν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι τὸν προόριζε νὰ παραμείνει ἔσσει κοινὸ κτῆμα καὶ ἀκαλλιέργητος. Τὸν παραχώρησε γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν ἐργατικὸ καὶ λογικὸ ἄνθρωπο (τοῦ ὁποίου ἡ ἐργασία θὰ θεμελίωνε τὰ δικαιώματά του πάνω του) καὶ ὄχι στίς φαντασιώσεις ἢ τὴν πλεονεξία τοῦ φιλόνικου καὶ τοῦ φίλερι. (§34, σ. 108)

Ἄναζητᾷ ἓνα λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ὅσοι ἐπιδιώκουν «τίς μεγαλύτερες δυνατές ἀνέσεις» γιὰ λογαριασμό τους, καὶ ἀποτελοῦν συνεπῶς τοὺς «ἐργατικούς καὶ

λογικούς ανθρώπους», πρέπει να έχουν πρόσβαση σε αυτήν την ιδιοκτησία. Αυτοί είναι εκείνοι που συσσωρεύουν πλούτο και υπόσχονται ότι θα χρησιμοποιήσουν τους διαθέσιμους πόρους με τη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Στη φυσική κατάσταση, στην οποία η γη ανήκει από κοινού σε όλους, αυτό δεν ισχύει, καθώς η συσσώρευση υπερβαίνει «τά πράγματι χρήσιμα πράγματα»:

Τό μέγιστο μέρος των πραγμάτων που είναι πράγματι χρήσιμα στην ανθρώπινη ζωή, όσα δηλαδή οι αναγκαιότητες της επιβίωσης υπαγόρευαν στους πρώτους κατοίκους του κόσμου να αναζητούν, όπως συμβαίνει στην εποχή μας με τους ιθαγενείς της Άμερικής, είναι, γενικά, πράγματα μικρής διάρκειας, και τούτο σημαίνει ότι, αν δεν καταναλωθούν, θα σαπίσουν και θα καταστραφούν από μόνα τους. (§46, σ. 117-118)

Δέν μπορεί να υπάρξει σαφέστερη απόδειξη του ισχυρισμού αυτού από τις διάφορες φυλές των ιθαγενών της Άμερικής, που είναι πλούσιοι σε γη και ένδεεις σε όλες τις ανέσεις της ζωής. (§41, σ. 114)

Τέσσερα στρέμματα γης, που αποδίδουν στη χώρα μας είκοσι μόδια σάρι, και ίσης έκτασης γη στην Άμερική, όπου με την ίδια γεωργική φροντίδα θα μπορούσαν να αποδώσουν την ίδια ποσότητα, έχουν αναμφίβολα την ίδια έγγενη φυσική αξία. Και όμως όλη η ωφέλεια που αποκομίζει η ανθρωπότητα ετησίως από τη μία έκταση είναι αξίας πέντε αγγλικών λιρών, ενώ από την άλλη πιθανόν ούτε μιάς πεντάρας. (§43, σ. 115-116)

Γι' αυτό έπινοεί τώρα μία συμφωνία μεταξύ των ανθρώπων που προηγεῖται κάθε κοινωνικού συμβολαίου και κάθε κοινωνίας, και η οποία προϋποτίθεται υπόρρητα στη χρήση του χρήματος:

[...] γίνεται σαφές ότι οι άνθρωποι έχουν συμφωνήσει να υπάρχει δυσανάλογη και άνιση έγγεια ιδιοκτησία, έχοντας έτσι με σιωπηρή και έκουσια συγκατάθεση βρει τον τρόπο για να μπορεί κάποιος να κατέχει δίκαια περισσότερη γη από όση του χρειάζεται για τὰ προϊόντα της, παίρνοντας σε ανταλλαγή προς τό υπερπρόϊόν που δέν του χρειάζεται για αυτοκατανάλωση χρυσό ή άργυρο, που μπορεί να αποθησαυριστεί χωρίς να προκαλεί βλάβη σε κανέναν, αφού τὰ μέταλλα αυτά δέν φθείρονται στά χέρια του κατόχου τους. (§50)

Ή χρήση του χρήματος αποτελεί μία ρήξη με τη φυσική κατάσταση, υπό την έννοια ότι δικαιολογεί τη συσσώρευση όσο τό δυνατόν περισσότερης γης στά ίδια χέρια, καθώς πλέον η χρήση της γης μπορεί να παράγει ένα προϊόν που ούτε φθίρεται ούτε καταστρέφεται. Μέ τη χρήση του χρήματος, ο έργατικός, όρθο-

λογικός δρών έχει τό δικαίωμα νά συσσωρεύσει άπεριόριστη έκταση γῆς καί νά άκυρώσει τούς φυσικούς περιορισμούς τῆς φυσικῆς κατάστασης. Καί τονίζει ὅτι υπάρχουν άκόμη άπέραντες έκτάσεις πού ανήκουν από κοινοῦ στούς ανθρώπους καί οί ὅποιες εἶναι διαθέσιμες γιά ιδιοποίηση χωρίς περιορισμούς. Φυσικά έχει κατά νοῦ τῆ Βόρεια Ἀμερική:

Καί ὅμως, υπάρχουν άκόμη μεγάλες έκτάσεις γῆς, οί ὅποιες –ἐπειδή οί κάτοικοί τους δέν έχουν συνδεθεῖ μέ τήν υπόλοιπη ανθρωπότητα δίδοντας τή συγκατάθεσή τους στή χρήση τοῦ χρήματος– βρίσκονται οὐσιαστικά σέ χέρσα κατάσταση καί εἶναι πιό έκτεταμένες από ὅσο οί άνθρωποι πού τίς κατοικοῦν θά μπορούσαν νά έπωφεληθοῦν από αὐτές καί ἔτσι ανήκουν στίς κοινές γαῖες· ὡστόσο κάτι τέτοιο σπανίως θά μπορούσε νά συμβεῖ στό τμήμα ἐκεῖνο τῆς ανθρωπότητας πού έχει συναινέσει στή χρήση τοῦ χρήματος. (§45, σ. 117)

Κατά συνέπεια, ἐνῶ οί ἰθαγενεῖς πού δέν χρησιμοποιοῦν τό χρῆμα δεσμεύονται από τά φυσικά ὅρια τῆς γῆς, οί ἔποικοι δέν δεσμεύονται, γιατί ἔχουν συναινέσει στή χρήση τοῦ χρήματος. Αὐτή ἡ συμφωνία πού ἐπινοεῖ ὁ Λόκ ισχύει «ἔξω από τά ὅρια τῆς κοινωνίας καί χωρίς τήν ὑπαρξη συμβολαίου» (§50, σ. 120). Στηρίζεται σέ μία «σιωπηρή καί ἐκούσια συγκατάθεση» (ἰ.π.). Συνεπῶς ἡ ἐγκυρότητά της δέν στηρίζεται σέ ἕνα κοινωνικό συμβόλαιο τό ὁποῖο συγκροτεῖ τήν πολιτική κοινωνία, ἀλλά υπάρχει ἤδη στή φυσική κατάσταση καί ισχύει ἔκτοτε.

Ἐν προκειμένῳ ἡ ἴδια ἡ χρήση τοῦ χρήματος ἐξισώνεται μέ τό δικαίωμα τῆς συσσώρευσης πλούτου καί τῆς αὔξησης τῆς περιουσίας, καί συνεπῶς τό χρῆμα δέν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἕνα μέσο ἀλλά ἕνα σύνολο ὄρων παραγωγῆς οί ὁποῖοι ἐμπεριέχουν μία ἠθική. Ἐπομένως τό νά χρησιμοποιεῖ κανεῖς τό χρῆμα καί νά μήν ἀποδέχεται αὐτούς τούς ὄρους παραγωγῆς καί αὐτήν τήν ἠθική εἶναι κάτι ἀντιφατικό.

Ὡστόσο, από τή στιγμή πού ιδρύεται μία πολιτική κοινωνία, αὐτή κατοχυρώνει δικαιώματα ιδιοκτησίας: «Διότι ὅπου υπάρχει κυβερνητική ἐξουσία οί νόμοι ρυθμίζουν τό δικαίωμα τῆς ιδιοκτησίας καί ἡ κατοχή γῆς καθορίζεται μέ ρυθμίσεις τοῦ θετικοῦ δικαίου» (ἰ.π.). Ἀλλά δέν υπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αὐτό τό «δικαίωμα ιδιοκτησίας» ὑπόκειται στή φυσική κατάσταση ἡ ὁποία μετασχηματίζεται από τή συμφωνία γιά τή χρήση τοῦ χρήματος. Ὁ Λόκ θεωρεῖ ὅτι τό κοινωνικό συμβόλαιο πού βρίσκεται στά θεμέλια τῆς πολιτικῆς κοινωνίας εἶναι δευτερεῦον ἐναντι αὐτῆς τῆς συμφωνίας γιά τή χρήση τοῦ χρήματος.

Η παγκόσμια αγορά πάνω από τό νόμο καί τήν πολιτική

Ἡ συμφωνία γιά τή χρήση τοῦ χρήματος μέ σκοπό τή συσσώρευση ἰδιοκτησίας εἶναι οἰκουμενική καί ἰσχύει σέ ὄλον τόν κόσμο ὑπερισχύοντας κάθε κρατικοῦ δικαίου. Οὔτε οἱ νόμοι οὔτε τά συντάγματα τήν ὑπερβαίνουν. Ὅπου διεισδύει ἡ χρήση τοῦ χρήματος, καθορίζει τήν ἀστική κοινωνία ὡς πρός τούς ὄρους παραγωγῆς καί τήν ἠθική τοῦ φυσικοῦ νόμου. Ἀπό τή χρήση τοῦ χρήματος γιά τή συσσώρευση ἰδιοκτησίας συνάγεται ὁ ἀληθινός θεμελιώδης νόμος πού ὑπερβαίνει κάθε «θετικό δίκαιο».

Ἐδῶ διατυπώνεται μιά οἰκουμενική ἀντίληψη πού θέτει τά θεμέλια ἑνός παγκόσμιου συστήματος. Πρόκειται γιά τήν παγκόσμια ἀγορά. Στά ἔργα τοῦ Λόκ μπορεῖ κανεῖς νά διακρίνει *in statu nascendi* μιά ἀπόλυτη, παγκόσμια ἀγορά. Ὁ Λόκ ἐπομένως δέν εἶναι ἀπλῶς ἕνας Ἀγγλος ἐθνικιστής, ἀλλά ἕνας ὑπέρμαχος ἀκριβῶς αὐτοῦ τοῦ οἰκουμενισμοῦ. Ἀλλά φυσικά ὁ Λόκ δέν εἶχε καμιά ἀμφιβολία ὅτι, ἂν αὐτός ὁ οἰκουμενισμός ἐπιβαλλόταν σέ ὀλόκληρο τόν κόσμο, ἡ Ἀγγλία, ἡ ὑπέρμαχος αὐτοῦ τοῦ οἰκουμενισμοῦ, θά γινόταν μιά ὑπερδύναμη. Οἱ ΗΠΑ ἔγιναν ἀργότερα ὑπερδύναμη μέ τή σημαία τοῦ ἴδιου οἰκουμενισμοῦ.

Αὐτός ὁ οἰκουμενισμός, πού βασίζεται στά γραπτά τοῦ Λόκ περί τῆς ὑποτιθέμενης συναίνεσης σχετικά μέ τή χρήση τοῦ χρήματος γιά τή συσσώρευση ἰδιοκτησίας, ἐξακολουθεῖ καί σήμερα νά βρίσκεται στά θεμέλια τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ. Ἐχει σημαδέψει τή διαμάχη γιά τήν Πολυμερῆ Συμφωνία Ἐπενδύσεων (Multilateral Agreement on Investment). Οἱ θιασῶτες τῆς προτείνουν ἀνοιχτά νά μετασχηματιστεῖ αὐτή ἡ συμφωνία στό ἀληθινό σύνταγμα πρός τό ὅποιο πρέπει νά συμμορφωθοῦν τά συντάγματα ὄλων τῶν χωρῶν. Ἀλλά αὐτή ἡ ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπό τό πολυεθνικό κεφάλαιο μέ στόχο τήν αὔξηση τῆς συσσώρευσής του σηματοδοτεῖ ταυτόχρονα τή σταθεροποίηση τῶν ΗΠΑ ὡς ὑπερδύναμης.

Ὁ μηχανισμός τοῦ χρήματος ἐξειδικεύει τό δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας, τό ὅποιο ὁ Λόκ διακήρυξε ὅτι ἀνάγεται στή φυσική κατάσταση. Παύει νά εἶναι ἕνα ἀπεριόριστο δικαίωμα ἰδιοκτησίας καί, μέσῳ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς συμφωνίας γιά τή χρήση τοῦ χρήματος, μεταμορφώνεται στά ἀμιγῶς καπιταλιστικά δικαιώματα ἰδιοκτησίας. Ὁ Λόκ συνεπῶς κάνει τή διάκριση μεταξύ τῆς ἰδιοκτησίας πού ὑπηρετεῖ τίς ἀνάγκες τῆς ἐπιβίωσης (τῆς ἰδιοκτησίας στή φυσική κατάσταση) καί τῆς ἰδιοκτησίας πού στοχεύει στή συσσώρευση (τῆς ἰδιοκτησίας πού προκύπτει ἀπό τή συμφωνία γιά τή χρήση τοῦ χρήματος). Ἡ τελευταία εἶναι ἡ καπιταλιστική ἰδιοκτησία. Ὁ Λόκ τῆς ἀποδίδει ἀπόλυτη προτεραιότητα.

Ὁ Λόκ ἦταν ὁ πρῶτος πού περιέγραψε θεωρητικά αὐτήν τήν κυριαρχία πού χαρακτηρίζει τό σύνολο τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς. Ὡστόσο, γιά αὐτόν ἦταν κυρίως ἓνα ἐπιχείρημα ὑπέρ τῆς κατάκτησης τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς. Μποροῦσε μέσω αὐτοῦ νά συνδέσει τή θεωρία του ὅτι ἡ γῆ ἀρχικά ἀνήκε σέ ὅλους τούς ἀνθρώπους, μέ τό δικαίωμα τῆς συσσώρευσης γῆς χωρίς περιορισμούς, πού προηγείται κάθε συγκροτημένης πολιτείας καί κρατικῆς ὀργάνωσης. Ὁ κατακτητής μπορεῖ ἔτσι νά ἐκμεταλλεῖται τή φυσική κατάσταση γιά νά καταλάβει τή γῆ ἐκεῖ, δέν δεσμεύεται ὅμως ἀπό τούς περιορισμούς στή χρήση τῆς γῆς τούς ὁποίους θέτει ὁ Λόκ γιά τόν ἰθαγενή πληθυσμό. Δέν ἔχουν τό δικαίωμα νά προβάλλουν ἀντίσταση. Ἄν δεχθοῦν χρήματα, ὑποχρεώνονται νά δώσουν «τή σιωπηρή καί ἐκούσια συγκατάθεσή τους» στό σύστημα καί νά ἀπολέσουν τά δικαιώματά τους στή γῆ. Ἄν δέν δεχτοῦν χρήματα, χάνουν καί πάλι τά δικαιώματά τους. Ἐχουν δηλαδή τή δυνατότητα νά ἐπιλέξουν μεταξύ ἐκτελεστικοῦ ἀποσπάσματος καί ἀγχόνης. Ἄν προβάλλουν ἀντίσταση ὡστόσο, ἐναντιώνονται στήν ἀνθρωπότητα καί μποροῦν νά ἀντιμετωπιστοῦν σάν ἄγρια θηρία. Εἶναι παγιδευμένοι, χωρίς δυνατότητα διαφυγῆς.

Δέν εἶναι περίεργο λοιπόν πού σχεδόν ὀλόκληρος ὁ ἰθαγενής πληθυσμός τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς ἐξολοθρεύτηκε κατά τή διάρκεια τῆς κατάκτησης. Αὐτό ἦταν σύμφωνο μέ τή στρατηγική τοῦ Λόκ.

Ἡ μέθοδος μέ τήν ὁποία ὁ Λόκ συνάγει τά ἀνθρώπινα δικαιώματα ἀπό τήν ἰδιοκτησία

Ὁ Λόκ δέν ἀπαριθμεῖ τά ἀνθρώπινα δικαιώματα, ἀλλά δίνει μόνο τίς ἀρχές πού σκιαγραφοῦν ἓνα πλαίσιο ἀπό τό ὁποῖο μποροῦν νά συναχθοῦν. Ἀναφέρει ρητά τέσσερις τέτοιες ἀρχές: 1. «Ὅλοι οἱ ἀνθρώποι εἶναι ἴσοι ἐκ φύσεως» (§54, σ. 124). 2. «Ὁ ἀνθρώπος, πού δέν ἔχει πλήρη αὐτεξουσιότητα πάνω στή ζωή του, δέν μπορεῖ μέ συμφωνία ἢ μέ τή συγκατάθεσή του νά παραδώσει τόν ἑαυτό του ὡς δοῦλο σέ κάποιον ἄλλο» (§23, σ. 100). 3. «Ὁ ἀνθρώπος δέν διαθέτει τέτοια αὐθαίρετη ἐξουσία ἐπί τῆς ἴδιας του τῆς ζωῆς γιά νά τή δώσει σέ ἄλλον» (§172, σ. 221). 4. «Ὁ Θεός ἔχει παραχωρήσει τόν κόσμον ἀπό κοινοῦ στούς ἀνθρώπους» (§26, σ. 103).

Ἡ ἰδιοκτησία εἶναι τό θεμέλιο τῆς ἀνθρωπότητας

Ὁλόκληρο τό ἐπιχείρημα τοῦ Λόκ ξεκινᾷ οὐσιαστικά ἀπό τόν προσανατολισμό πού προσφέρουν οἱ τέσσερις αὐτές ἀρχές. Ὡστόσο δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι δέν

τίς ἐπινόησε ὁ ἴδιος. Προέκυψαν ἀπὸ τὴν πρώτη Ἀγγλική Ἐπανάσταση τοῦ 1648-1649. Προτάθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἀνεξάρτητους καί, μὲ ἀκόμη πιὸ ριζοσπαστικό τρόπο, ἀπὸ τοὺς Ἴσοπεδωτές. Ἦταν γραμμένες στὰ λάβαρα τῆς ἐπανάστασης καί τό πιὸ σημαντικό σύνθημα ἦταν ἡ ἰσότητα, καθὼς ἐναντιωνόταν στὸν δεσποτισμὸ τοῦ βασιλιᾶ καί τῶν εὐγενῶν. Ἐναντιωνόταν στὴ δουλεία, ἡ ὁποία δέν ἀφοροῦσε ἀκόμη ἀποκλειστικά τοὺς μαύρους Ἀφρικανούς, ἀλλὰ θύμα της μπορούσε γίνεи ὁ καθένας, ἀνεξαρτήτως τοῦ χρώματος τοῦ δέρματος. Ἡ δουλεία ἄρχισε νά ἀφορᾶ ἀποκλειστικά τοὺς μαύρους μόνο μετὰ τό πρῶτο μισό τοῦ 18ου αἰώνα. Ἀλλά αὐτὴ ἡ ἀπόρριψη τῆς δουλείας περιελάμβανε τὴν ἐξάρτηση. Οἱ Ἀνεξάρτητοι καί οἱ Ἴσοπεδωτές ἐπέμεναν καί οἱ δύο ὅτι ἡ γῆ εἶχε δοθεῖ σέ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καί ζητοῦσαν τὴν πρόσβαση τῶν ἀγροτῶν στὴ γῆ καί τὴν ἀπελευθέρωση τῶν τεχνιτῶν ἀπὸ τὰ δεσμά τῶν συντεχνιῶν πού περιόριζαν τὴν αὐτόνομη δραστηριότητά τους. Ἡ οὐτοπία τους ἦταν μιά κοινωνία μικρῶν παραγωγῶν ὅπου ὅλοι θά εἶχαν πρόσβαση σέ μιά ἀνεξάρτητη ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ἐπομένως ἡ οὐτοπία αὐτὴ συνέβαλε οὐσιαστικά στὴ διαμόρφωση τοῦ δικαιώματος στὴν ἰδιοκτησία. Ὡστόσο αὐτό πού ζητοῦσαν δέν ἦταν ἡ ἀστικὴ ἰδιοκτησία ἀλλὰ μιά ἔννοια ἰδιοκτησίας πού προωθοῦσε τὴν ἀνεξάρτητη ἐπιβίωση τοῦ καθενός. Αὐτὴ ἡ οὐτοπία τῶν μικρῶν παραγωγῶν ἦταν ἡ οὐτοπία μιᾶς κοινωνίας στὴν ὁποία ὅλοι μπορούσαν νά ἰκανοποιήσουν τίς ἀνάγκες τους καί νά ζοῦν μιά ἀξιοπρεπὴ ζωὴ. Δέν ἐπρόκειτο γιὰ μιά ἀπολύτως ριζοσπαστικὴ ἐκκλήση γιὰ ἰσότητα ἀλλὰ γιὰ μιά ἐξισωτικὴ τάση, πού προερχόταν ἀπὸ τίς ομάδες ἐκεῖνες πού εἶχαν ἀποκλειστεί ἀπὸ τίς πολιτικές καί οικονομικὲς ἐλευθερίες.

Παρότι τό σημεῖο ἐκκίνησης τοῦ Λόκ ἦταν ἡ Ἐνδοξὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1688, ἦταν ὑποχρεωμένος νά ἀναμετρηθεῖ μὲ τίς ἀρχές τῆς πρώτης Ἀγγλικῆς Ἐπανάστασης. Ἡ Ἐνδοξὴ Ἐπανάσταση ἦταν ὁ Θερμιδώρ τῆς πρώτης αὐτῆς ἐπανάστασης καί γι' αὐτό διεκδικοῦσε τὸν τίτλο τοῦ νόμιμου διαδόχου της. Ἡ Ἐνδοξὴ Ἐπανάσταση ἀποτέλεσε ὅμως τὴν τελικὴ νίκη τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης ἐπὶ τῆς προηγούμενης λαϊκῆς ἐπανάστασης. Ἦταν ἡ νίκη τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καί τῶν ἱμπεριαλιστικῶν της φιλοδοξιῶν. Ὁ Λόκ προσέφερε τὴν ἀρμόζουσα πολιτικὴ θεωρία. Ἡ νίκη τῆς ἀστικῆς τάξης δέν μπορούσε νά εἶναι ἀπὸ μόνη της ἡ τελευταία λέξη, καθὼς τώρα ἔπρεπε νά παρουσιάσει αὐτὴ τὴ νίκη ὡς τὴ νόμιμη ἐκφραση ὀλόκληρης τῆς Ἀγγλικῆς Ἐπανάστασης. Ὁ Τζῶν Λόκ ἔλυσε τό πρόβλημα. Τό βιβλίο του δέν ἀφοροῦσε τὴν πολιτικὴ, ἀλλὰ ἐπρόκειτο νά διαμορφώσει τὴ δημόσια πολιτικὴ καί αὐτός ἦταν ὁ στόχος πού ἔθετε. Προσέδωσε

στήν αστική επανάσταση τήν αὔρα τῆς νομιμότητας καί ἐπομένως μεγαλύτερη σταθερότητα.

Προκειμένου νά τό κατορθώσει αὐτό, ὁ Λόκ ἀντέστρεψε τό πλαίσιο τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων στό ὁποῖο στηριζόταν ἡ λαϊκή επανάσταση. Ὑποκατέστησε λοιπόν τόν φορέα τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, τά ὁποῖα οὐσιαστικά υἱοθέτησε ἀπαράλλακτα. Ὁ φορέας τους ὅμως δέν εἶναι πλέον τό ζωντανό, φυσικό πρόσωπο ἀλλά μιά συλλογική ἀφαίρεση, τό σύνολο τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ ἀνθρωπότητα εἶναι πλέον ἐκείνη πού ἔχει δικαιώματα καί τό ἄτομο ἀπλῶς κατέχει αὐτά τά δικαιώματα. Ἀλλά ἡ ἀνθρωπότητα συγκροτεῖται ἀπό τήν ιδιοκτησία. Τό ἄτομο μετέχει στήν ἀνθρωπότητα ἐπειδή εἶναι ιδιοκτήτης. Τά ἀνθρώπινα ὄντα ἔχουν ἀξιοπρέπεια μόνο στό βαθμό πού εἶναι ιδιοκτῆτες. Ὁ ἀνθρώπος ὡς σωματική ὄντοτητα, ὡς πρόσωπο μέ ἀνάγκες, ὑπάγεται ἀπολύτως στήν ιδιοκτησία. Αὐτή ἡ ιδιοκτησία εἶναι τώρα ἡ αστική ιδιοκτησία, πού καθορίζεται ἀπό τόν ἀνταγωνισμό καί τήν ἀποτελεσματικότητα. Οἱ ἐχθροί τούς ὁποίους ἔχει διαρκῶς κατά νοῦ ὁ Λόκ ὑπερασπίζονται καί αὐτοί τήν ιδιοκτησία τους. Οἱ ἰθαγενεῖς τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς ὑπερασπίζονται τή γῆ τους ὡς ιδιοκτησία τους. Οἱ Ἄγγλοι ἀγρότες καί τεχνίτες ἐπίσης ὑπερασπίζονται τήν ιδιοκτησία τους καί ἀγωνίζονται γιά αὐτήν. Ὡστόσο, ἀπό τήν ὀπτική τοῦ Λόκ, αὐτή εἶναι ἕνα ἄλλο εἶδος ιδιοκτησίας, ἡ ὁποία συγκροτεῖται ἀπό τίς εὐκαιρίες πού ἔχουν οἱ πραγματικοί ἀνθρώποι στή ζωή τους. Ὁ Λόκ ἀντιστρέφει αὐτή τή σχέση σέ μιά σχέση ἀτόμων πού ὀρίζεται ἀπό τή λογική τῆς συσώρευσης τῆς ιδιοκτησίας. Ἀπό τήν ὀπτική τοῦ Λόκ, ἡ ιδιοκτησία πού κατέχεται ἀπό ἀνθρώπους ὡς πρόσωπα δέν εἶναι νόμιμη καί ἀποτελεῖ φραγμό στήν πρόοδο. Ὁ Μακφέρσον κάνει λόγο ἐδῶ γιά κτητικό ἀτομικισμό.

Ἀνάμεσα στήν πρώτη Ἀγγλική Ἐπανάσταση καί στήν Ἐνδοξη Ἐπανάσταση, τήν ὁποία νομιμοποίησε ὁ Λόκ, ὑπάρχει μιά σύγκρουση ἀντιτιθέμενων ἀντιλήψεων γιά τήν ιδιοκτησία καί σέ τελική ἀνάλυση γιά τά ἀνθρώπινα δικαιώματα. Οὐσιαστικά ὁ Λόκ ὑποκαθιστᾷ τά ἀνθρώπινα δικαιώματα μέ τά δικαιώματα πού προκύπτουν ἀπό τή λογική ἑνός κοινωνικοῦ συστήματος στό ὁποῖο οἱ ἀνθρώποι ἔχουν δευτερεύοντα ρόλο. Ὡς ἀνθρώπινα ὄντα καί ζωντανά πλάσματα μέ σάρκα καί ὀστά, τά φυσικά πρόσωπα χάνουν ὅλα τά δικαιώματά τους καί μποροῦν μόνο νά ἐπικαλεστοῦν τά δικαιώματα πού προκύπτουν ἀπό τή λογική ἑνός αστικοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Τό σύστημα αὐτό εἶναι ἀπόλυτο καί ἀποτελεῖ προϊόν τῆς θεϊκῆς βούλησης.

Ὁ Λόκ φτάνει αὐτή τή θεώρηση στά ἄκρα. "Ὅταν ξεκινᾷ ἀπό τή φυσική κα-

τάσταση πριν από τη συναίνεση για τη χρήση του χρήματος, μιλά για δύο ακόμη θεμελιώδη δικαιώματα των ανθρώπων, τό δικαίωμα τῆς σωματικῆς ἀκεραιότητος καί τό δικαίωμα τῆς ιδιοκτησίας. Αυτό ὅμως ἀλλάζει ὅταν εἰσάγει τή συναίνεση γιά τή χρήση τοῦ χρήματος. Τότε ἀναγνωρίζει μόνο ἓνα ἀνθρώπινο δικαίωμα, τό δικαίωμα τῆς ιδιοκτησίας. Ὁ Λόκ θεωρεῖ ὅτι τό δικαίωμα τῆς σωματικῆς ἀκεραιότητος μπορεῖ ἀπλῶς νά συναχθεῖ ἀπό τό δικαίωμα τῆς ιδιοκτησίας. Συνεπῶς δέν ἀπομένει κανένα ἴχνος ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας πού νά ὑπερβαίνει τό δικαίωμα τῆς ιδιοκτησίας, καί ἄρα τό σύστημα καί τή λογική του. Ἐπομένως ὁ Λόκ μπορεῖ πλέον νά ἰσχυριστεῖ ὅτι ὁ βασικός στόχος τῆς «πολιτικῆς κοινωνίας» εἶναι ἡ περιφρούρηση τῆς ιδιοκτησίας (§85). Συνεπῶς συμπεραίνει ὅτι ἡ «δεσποτική ἐξουσία [δίνεται] στοὺς ἀφεντάδες γιά τό δικό τους ὄφελος, εἰς βάρος ὅσων ἔχουν ἀπογυμνωθεῖ ἀπό κάθε ιδιοκτησία» (§173, σ. 222). Αὐτή ἡ ἐξουσία εἶναι δεσποτική, γιὰτί ὅσοι ἔχουν ἀπογυμνωθεῖ ἀπό κάθε ιδιοκτησία ἔχουν χάσει ἐπίσης καί τήν κυριότητα ἐπὶ τοῦ σώματός τους. Δέν διατηροῦν κανένα δικαίωμα σωματικῆς ἀκεραιότητος πού θά προέκυπτε ἀπό τήν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου καθ' ἑαυτό. Στερημένοι ἀπό κάθε ιδιοκτησία, βρίσκονται κυριολεκτικά στό ἔλεος τῶν ἀφεντάδων τους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τήν ἐξουσία νά τοὺς σκοτώσουν, νά τοὺς βασανίσουν, νά τοὺς ἀκρωτηριάσουν ἢ νά τοὺς ὑποδουλώσουν. Καί ἡ ἐξουσία αὐτή προκύπτει ἀπό τή λокιανή ἔννοια τῆς ιδιοκτησίας, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὑποκείμενο τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων δέν εἶναι τό ἀνθρώπινο πρόσωπο ἀλλά ἡ ιδιοκτησία καί μέσῳ αὐτῆς ἡ ἀνθρωπότητα.

Καμία ιδιοκτησία γιά τοὺς ἐχθροὺς τῆς ιδιοκτησίας

Ἡ ἀντιστροφή τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων πού ἐπιτελεῖ ὁ Λόκ μπορεῖ νά συνοψιστεῖ μέ μιά διατύπωση πού δέν χρησιμοποιεῖ ἄμεσα ὁ ἴδιος, ἀλλά ἡ ὁποία ἀποτυπώνει τήν ὀπτική του: καμία ιδιοκτησία γιά τοὺς ἐχθροὺς τῆς ιδιοκτησίας. Εἶναι σημαντικό νά σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ἡ ἀπώλεια τῆς ιδιοκτησίας περιλαμβάνει τήν ἀπώλεια τῆς κυριότητος ἐπὶ τοῦ σώματος καί ἄρα τῆς ἀκεραιότητάς του. Αὐτή ἡ διατύπωση καλύπτει ὅλες τίς ἀντιστροφές πού ἐπιτελεῖ ὁ Λόκ. Εἶναι ἡ διατύπωση πού νομιμοποιεῖ κάθε εἶδος κρατικῆς τρομοκρατίας ἀπό τήν ἀστική κοινωνία. Ἐμφανίστηκε κατὰ τή Γαλλικὴ Ἐπανάσταση μέ τή μορφή πού τῆς ἔδωσε ὁ Σαιν-Ζυστ: καμία ἐλευθερία γιά τοὺς ἐχθροὺς τῆς ἐλευθερίας. Ὁ Πόππερ χρησιμοποίησε τήν ἴδια διατύπωση διασκευάζοντάς την κατὰ τήν ἐποχὴ τοῦ Ψυ-

χρου Πολέμου: καμία άνοχή στους έχθρους τής άνοχής. Δέν έκπλήσσει συνεπώς καθόλου τό γεγονός ότι ό Πόππερ έγινε ό αύλικός φιλόσοφος τών ολοκληρωτικων δικτατορικων καθεστώτων τής εθνικής ασφάλειας στη Λατινική Άμερική, ιδίως στην Ούρουγουάη καί τή Χιλή. Μέ διαφορετική μορφή, προσαρμοσμένη στό σύστημα, ή ίδια διατύπωση επανεμφανίζεται στις σταλινικές εκκαθαρίσεις τή δεκαετία του 1930 καί μπορεί νά βρεθεί στά κατηγορητήρια του Α. Φ. Βισίνσκι, άνώτατου δημόσιου κατήγορου στη Σοβιετική Ένωση μεταξύ 1935 καί 1940. *Πρόκειται για τή διατύπωση μέ τήν όποία ή νεωτερικότητα σε όλα τά συστήματα πού στηρίζονται στην άναγνώριση τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων δικαιολογεί τήν παραβίασή τους εν όνόματι τών ίδιων τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων.*

Είναί ή διατύπωση πού νομιμοποιεί αυτή τή «δεσποτική έξουσία» για τήν όποία ό Λόκ μιλά μέ τόση βεβαιότητα καί ή όποία χρησιμοποιήθηκε πάντοτε για νά δικαιολογήσει αυτή τή βία. Έξαλείφει τά ανθρώπινα δικαιώματα του ανθρώπινου προσώπου πού υπερβαίνουν τό δικαίωμα τής ιδιοκτησίας καί τά όποια επομένως εκφράζουν τήν ανθρωπινή άξιοπρέπεια, ύποκαθιστώντας τα μέ τά δικαιώματα του συστήματος, τά όποια έπειτα άναγορεύονται σε ανθρώπινα δικαιώματα. Η διατύπωση είναι οικουμενική καί μπορεί εύκολα νά προσαρμοστεί στις διαφορετικές περιστάσεις σε όλόκληρη τήν ιστορία τής νεωτερικότητας. Είναι προφανές ότι ή σημερινή στρατηγική τής παγκοσμιοποίησης σχετίζεται μέ αυτή τή διατύπωση καί έχει καί πάλι άντιστρέψει τά ανθρώπινα δικαιώματα πού εκφράζουν τήν ανθρωπινή άξιοπρέπεια, μετατρέποντάς τα σε δικαιώματα του παγκόσμιου συστήματος, τά όποια παραμερίζουν όλα τά ανθρώπινα δικαιώματα. Έπιπλέον, καί αυτό τό σύστημα προχωρά σε τούτη τήν άνατροπή εν όνόματι τών ίδιων τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Έτσι οι ιδιωτικές γραφειοκρατίες τών μεγάλων εταιρειών μοιάζουν νά είναι οι ύπέρμαχοι του κατά Λόκ «νόμου του Λόγου» καί συνεπώς οι πραγματικοί φορείς τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μέ τόν τρόπο αυτό αποκτούν τή «δεσποτική έξουσία» για τήν όποία μιλά ό Λόκ.

Ό Λόκ συνήγαγε από τά ανθρώπινα δικαιώματα τή δικαιολόγηση τής δουλείας, τής εξολόθρευσης τών ιθαγενών λαών καί του άποικισμού όλόκληρου του κόσμου. Ό νόμος του Λόγου, τόν όποιο συνήγαγε από αυτήν τήν άντιστροφή, ήταν ή άπεριόριστη συσσώρευση κεφαλαίου εντός του συστήματος τής άτομικής ιδιοκτησίας. Όταν στό τέλος του 19ου αιώνα, κυρίως από τόν Μάξ Βέμπερ καί μετά, ή άτομική ιδιοκτησία έπαψε νά άποκαλείται νόμος τής φύσης, αυτό άντικαταστάθηκε μέ τό έπιχείρημα τής άποτελεσματικότητας καί τής άνταγωνιστικότητας σύμφωνα μέ

τούς νόμους τῆς ἀγορᾶς. Στὴ συνέχεια, ἦταν δυνατὴ ἡ ἀπόρριψη τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, μὲ τὸν τρόπο τοῦ Λόκ, χωρὶς νὰ ἀλλάξει κανὴν ἡ τυπικὴ συλλογιστικὴ. Ἡ λογικὴ τοῦ συστήματος ἀντικατέστησε τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα ἐν ὀνόματι αὐτῶν τῶν ἴδιων τῶν δικαιωμάτων, καὶ οἱ ἄνθρωποι στερήθηκαν τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπειά τους. Ὁ μηχανισμὸς αὐτὸς ὥστόσο ἐμφανίστηκε πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Λόκ, ἤδη ἀπὸ τίς ἀπαρχές τῆς πατριαρχίας. Ὁ Ἄνδρας, σὲ ὅλη τὴν ἀρσενικὴ του δόξα, ἀναπαρέστησε τὸν ἑαυτό του ὡς ἐνσάρκωση τῆς ἀνθρωπότητος, ὡς νόμο τοῦ Λόγου τὸν ὁποῖο θέσπισε ὁ Θεὸς γιὰ κάθε ἀνθρώπινη πράξη, ἐνῶ ἡ Γυναίκα μετατράπηκε δυνάμει σὲ ζῶο πού ἔπρεπε νὰ ἐξημερωθεῖ ἢ νὰ ἐξολοθρευτεῖ. Μετὰ τὸν Λόκ, ὁ ρατσισμὸς ἀνθῆκε κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα. Μέσω αὐτοῦ ὁ Λευκὸς Ἄνδρας υἰοθέτησε τὸ νόμο τοῦ Λόγου μὲ τὸν ὁποῖο ἀνακήρυξε ἑαυτὸν ἀντιπρόσωπο τῆς ἀνθρωπότητος στίς συναλλαγές της μὲ τίς «ἐγχρωμες φυλές».

Ἀφετέρου, αὐτὴ ἡ ἀντιστροφή τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων συνδέεται ἤδη στὴ σκέψη τοῦ Λόκ μὲ ἓναν οὐτοπισμὸ. Ὁ Λόκ ἐξέφρασε τὸν οὐτοπισμὸ τῆς τεχνολογικῆς προόδου. Οἱ διαπροσωπικὲς σχέσεις πού πρέπει νὰ ἐξανθρωπιστοῦν, οἱ σχέσεις μεταξύ πραγματικῶν ἀνθρώπων, ἀντικαθίστανται ἀπὸ τὴν κενὴ προοπτικὴ τῆς τεχνολογίας πού ἔχει ὡς σκοπὸ τὴ βελτίωση τοῦ κόσμου. Ἡ πρόοδος αὐτὴ ὑπόσχεται τόσα πολλὰ πού ἡ παραβίαση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων δὲν ἀξίζει οὔτε κατὰ διάνοια νὰ ἀναφέρεται δίπλα τους.⁷ Ἡ προοπτικὴ τῆς ἀπεριόριστης προόδου ἔχει βαρύνουσες συνέπειες στὴ δυνατότητα θεωρητικῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἀπτῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, καθὼς αὐτὰ τὰ δικαιώματα πάντοτε καὶ ἀναγκαῖα μοιάζουν νὰ ἀποτελοῦν ἐμπόδια στὴ συσσώρευση, ἢ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ αὐτὴν τὴν ἄπειρη πρόοδο. Αὐτὸς ὁ οὐτοπισμὸς ἔχει συνοδεύσει ὀλόκληρη τὴν ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ ἐμφανίστηκε καὶ στὸν σταλινισμὸ,

⁷ Γιὰ τὰ ἔργα τῆς τεχνικῆς καὶ τεχνολογικῆς προόδου, ὁ Λόκ λέει: «Πιστεύω ὅπωςδὴποτε ὅτι ὁ στοχασμὸς γύρω ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔργα μᾶς δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ θαυμάσουμε, νὰ τιμήσουμε καὶ νὰ δοξάσουμε τὸν δημιουργὸ τους: καὶ ἂν τὸν κατευθύνουμε σωστά, μπορεῖ νὰ ἔχει μεγαλύτερο ὄφελος γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ ὅ,τι καὶ αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ μνημεῖα ὑποδειγματικῆς φιλανθρωπίας πού ἔχουν μὲ τόσο μεγάλο κόστος δημιουργήσει οἱ ἰδρυτές τῶν νοσοκομείων καὶ τῶν ἀσύλων γιὰ τοὺς ἄπορους. Αὐτὸς πού ἐπινόησε τὴν τυπογραφία, ὁ ἐφευρέτης τῆς πυξίδας, ἢ ἐκεῖνος πού ἔδειξε σὲ ὅλο τὸν κόσμον τὰ ὄφελῃ καὶ τὴν ὀρθὴ χρῆση τοῦ κινίνου, συνέβαλαν περισσότερο στὴ διάδοση τῆς γνώσης, στὴν προμήθεια καὶ τὴν ἐπάρκεια τῶν χρήσιμων ἀγαθῶν, καὶ ἔσωσαν περισσότερους ἀπὸ τὸν τάφο, ἀπὸ ὅ,τι ἐκεῖνοι πού ἔχτισαν σχολεῖα, πτωχοκομεῖα καὶ νοσοκομεῖα» (J. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2 τόμ., Dover, Νέα Ὑόρκη, τόμ. II, σ. 352).

μέ αντίστοιχες συνέπειες. Δέν πρόκειται για ένα πρόβλημα τῆς οὐτοπίας καθ' ἑαυτήν, ἀλλά για ένα πρόβλημα πού προκύπτει ἀπό τήν ἀντιστροφή τῆς, ἀπό τή διαδικασία μέσω τῆς ὁποίας ἡ οὐτοπία ἀναποδογυρίζεται καί καταλήγει νά προωθεῖ τήν παραβίαση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Αὐτός ὁ τεχνολογικός οὐτοπισμός μπορεῖ νά λάβει τή μορφή ἀκόμη καί τοῦ ὑπολογισμοῦ τῆς ωφέλειας, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ Χάγκεκ:

[...] μιὰ ἐλεύθερη κοινωνία χρειάζεται τήν ἠθική ἢ ὁποία σέ τελική ἀνάλυση περιορίζεται στή διατήρηση τῆς ζωῆς – ὄχι κάθε ζωῆς, καθώς μπορεῖ νά εἶναι ἀπαραίτητο νά θυσιαστεῖ ἡ ζωὴ τοῦ ἀτόμου για νά σωθοῦν πολύ περισσότερες ζωές. Για αὐτό τό λόγο, οἱ μόνοι κανόνες τῆς ἠθικῆς εἶναι ἐκεῖνοι πού ὀδηγοῦν σέ ἕναν «ὑπολογισμό τῆς ζωῆς»: ἡ ἰδιοκτησία καί τό συμβόλαιο.⁸

Αὐτός ὁ ὑπολογισμός ἀποτελεῖ ὑποκρισία καί ἐξαπάτηση, καθώς προϋποθέτει τή γνώση τοῦ μέλλοντος. Ἄλλά, μέ τήν ἐξαίρεση τοῦ Χάγκεκ, κανείς δέν μπορεῖ νά γνωρίζει τό μέλλον. Ὡστόσο, αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ συλλογιστική εἶναι ἕνας ἀποτελεσματικός τρόπος για νά ἀμφισβητηθοῦν ὅλα τά ἀνθρώπινα δικαιώματα. Τά ἀνθρώπινα δικαιώματα ἀπαγορεύουν νά «θυσιαστεῖ ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ», καθώς κάτι τέτοιο σημαίνει παραβίαση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ὁ «ὑπολογισμός τῆς ζωῆς» πού εἰσηγεῖται ὁ Χάγκεκ κατηγορεῖ τά ἀνθρώπινα δικαιώματα, λέγοντας ὅτι ἀποτελοῦν πρόσκομμα στή «διάσωση πολύ περισσότερων ἀνθρώπινων ζωῶν». Ἐτσι ὁ Χάγκεκ μπορεῖ νά καταγγέλλει ξανά μέ μεγάλη εὐκολία κάθε ὑπεράσπιση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ὡς ἐπίθεση ἐναντίον τῆς προόδου. Καί πάλι ἡ «ἀνθρωπότητα» καταστέλλει τά ἀνθρώπινα δικαιώματα καί μέσω αὐτῶν τούς ἀνθρώπους πού ἐπιμένουν στήν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια.⁹ Ἡ ἐξολόθρευση ὀλόκληρων

⁸ F. Hayek, συνέντευξη στό περ. *Mercurio* (Σαντιάγο), 19 Ἀπριλίου 1981.

⁹ Ὁ ἀνθυπολοχαγός Πῶλ Τίμπετς (Paul Tibbets), ὁ ὁποῖος στά εἴκοσι ἐπτὰ του ἦταν ὁ πρῶτος πιλότος τοῦ ἀεροπλάνου πού ἔριξε τήν ἀτομική βόμβα στή Χιροσίμα στίς 6 Αὐγούστου 1945, δήλωσε σέ συνέντευξή του τά ἑξῆς: «Ἐρώτηση: "Ποιά εἶναι ἡ πιό σημαντική πράξη τῆς ζωῆς σας;". Ἀπάντηση: "Φυσικά τό ὅτι ὑπῆρξα μέλος τῆς Ὁμάδας 509 πού ἐκπαιδεύτηκε προκειμένου νά χειριστεῖ τή βόμβα. Μπορῶ νά πῶ ὅτι αὐτό ἔσωσε τή ζωὴ ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων [...] τό μόνο πού μπορῶ νά προσθέσω εἶναι ὅτι θά ἔπαιρνα τήν ἴδια ἀπόφαση σήμερα προκειμένου νά σώσω τόσες πολλές ζωές;». Ἡ συνέντευξη δόθηκε στόν Andrés Jiménez για τό κολομβιανό περιοδικό *Semana* καί δημοσιεύτηκε στήν ἐφημερίδα *La Nación* τοῦ Σάν Χοσέ (Κόστα Ρίκα) στίς 22 Αὐγούστου 1999. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Τίμπετς θεωρεῖ τήν ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Χιροσίμα προάσπιση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἐκανε ἕναν «ὑπολογισμό τῆς ζωῆς», ὅπως ἀκριβῶς καί ὁ Χάγκεκ. Ἄν τέτοιου εἶδους ὑπολογισμοί

χωρῶν καί ἡ ἐξόντωση πληθυσμῶν μετατρέπονται μέ αὐτόν τόν τρόπο σέ μία δύναμι ἐπιθεσία πρὸς τὴν «ἀνθρωπότητα» καί τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα – τὰ ὁποῖα ἔχουν πάψει νά κατανοοῦνται ὡς ζήτημα πραγματικῆς, ὑπαρκτῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας καί ἔχουν μετατραπεῖ σέ ἓναν ἀπλό μύθο.¹⁰

Ἡ ἀνάκτηση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων στό μετανεωτερικό πλαίσιο

Ἡ μόνη δυνατὴ ἀπάντηση στὴν ἀντιστροφή τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων εἶναι ἡ ἀνάκτηση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τῶν πραγματικῶν ἀνθρώπων ὡς ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειάς τους. Ἄς ξεκινήσουμε μέ ἓνα παράθεμα τοῦ Ἄλμπερ Καμύ, ἀπὸ τὸν *Ἐπαναστατημένο ἄνθρωπο*:

Ὁ σκοπὸς δικαίῳναι τὰ μέσα; Αὐτὸ εἶναι πιθανό. Ποιὸς ὅμως θὰ δικαίῳσει τὸ σκοπό; Στὸ ἐρώτημα αὐτό, τὸ ὁποῖο παραμένει ἀναπάντητο ἀπὸ τὸν ἱστορικό στοχασμό, ἡ ἐξέγερση ἀπαντᾷ: τὰ μέσα.¹¹

Στὴν πραγματικότητα, τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα δέν εἶναι ἓνας σκοπὸς πού πρέπει νά ἐπιτευχθεῖ μέσῳ τῆς ὀρθολογικῆς ἀναζήτησης πρόσφορων μέσων. "Ὅταν ὅμως τὰ ἀντιμετωπίζουμε ἔτσι, ἀνακύπτει ἀναπόφευκτα τὸ πρόβλημα τῆς ἀντιστροφῆς τους. "Ὅταν ἀγωνιζόμαστε νά τὰ πραγματώσουμε ὡς στόχο, καταλήγουμε ἀναγκαστικά νά τὰ παραβιάζουμε μέ τὰ μέσα πού χρησιμοποιοῦμε. Φορέας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καθίσταται τότε ἀναπόφευκτα τὸ σύστημα, τὸ ἀνθρώπινο εἶδος. Ἄν θεωρηθοῦν σκοπὸς, τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα καθίστανται ἀντικείμενα ὀρθολογικῆς πράξης. Αὐτοὶ οἱ σκοποὶ ὅμως μετατρέπονται σέ θεσμούς καί τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια διασφαλίζονται ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τῶν θεσμῶν. Μπορεῖ κανεὶς νά προασπιστεῖ τοὺς θεσμούς μέ ὀρθολογικά μέσα, ἀλλὰ ὄχι καί τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα. Μέ αὐτόν τόν τρόπο ἡ ἀνθρωπότητα καταβροχθίζει

θεωροῦνται δικαιολογημένοι, οποιαδήποτε ἀνθρώπινη κτηνωδία μπορεῖ νά θεωρηθεῖ προάσπιση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων.

¹⁰ Ὁ Χάγκεν κάνει διάκριση μεταξύ δύο εἰδῶν φιλελευθερισμοῦ, ἐνός καλοῦ καί ἐνός κακοῦ. Ὁ καλὸς φιλελευθερισμὸς ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν Λόκ καί ὁ κακὸς μέ τὸν Ρουσσώ. Βλ. F. Hayek, *Individualism and wirtschaftliche Ordnung*, Erlenbach, Ζυρίχη 1952, σ. 12.

¹¹ *L'Homme révolté*, 1951 [ἑλλ. ἔκδ.: *Ὁ ἐπαναστατημένος ἄνθρωπος*, Μπουκουμάνης, χ.τ.έ. καί χ.χ., σ. 362].

τούς ανθρώπους. Ἄντί νά διασφαλίζει κανείς τά ἀνθρώπινα δικαιώματα, διασφαλίζει τούς θεσμούς, δηλαδή, στήν ἐποχή μας, τή δημοκρατία, τήν ιδιοκτησία, τήν ἀγορά, τόν ἀνταγωνισμό καί τήν ἀποτελεσματικότητα. Τά τελευταῖα θεωροῦνται σήμερα καθ' ἑαυτά θεσμοποιημένα ἀνθρώπινα δικαιώματα – ζηλότυποι θεοί πού δέν ἀνέχονται ἄλλους θεούς πέρα ἀπό τούς ἴδιους. Γι' αὐτό, σύμφωνα μέ τήν κυρίαρχη ἀποψη, ὑπερισχύουν τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων.

Ἄφοῦ κανείς καταστήσει τούς θεσμούς σκοπό, μπορεῖ νά ἀναζητήσει τά μέσα γιά νά τούς ἐπιβάλει. Ὡστόσο, προκειμένου νά τούς ἐπιβάλει, πρέπει κανείς νά παραβιάσει τά ἀνθρώπινα δικαιώματα ἐν ὀνόματι τῶν ὁποίων δρᾷ. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἀντιστροφή τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, πού καθιστᾷ τήν παραβίασή τους κατηγορική προστακτική.

Ἀντιθέτως ὁ Καμῦ θέτει ἕνα ἐρώτημα πού ἀφορᾷ τά μέσα. Ἄν τά ἀνθρώπινα δικαιώματα θεωρηθοῦν σκοπός, πρέπει νά παραβιαστοῦν ἀπό τά μέσα πού χρησιμοποιοῦνται γιά τήν πραγμάτωσή τους. Ἀλλά ἀκριβῶς μέ αὐτόν τόν τρόπο, τά μέσα ἀποκαλύπτουν τόν πραγματικό σκοπό καί αὐτός ὁ πραγματικός σκοπός δέν μπορεῖ νά εἶναι τά ἀνθρώπινα δικαιώματα. Τά ἀνθρώπινα δικαιώματα ὡς σκοπός καθίστανται καθαρῆ ρητορική, πίσω ἀπό τήν ὁποία μπορούμε νά διακρίνομε ἕναν τελείως διαφορετικό σκοπό, τήν ἐπιβολή ἐνός συγκεκριμένου συστήματος θεσμῶν καί μέσω αὐτοῦ μιᾶς συγκεκριμένης κυριαρχίας. Μόνο ἡ κριτική στά μέσα ἀποκαλύπτει τό σκοπό, καί ὄχι ἡ ρητορική διακήρυξη κάποιου εἶδους ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἡ κριτική στά μέσα ἀποκαλύπτει μιά γλώσσα τῶν μέσων, πού εἶναι ἡ γλώσσα τῆς πραγματικότητας. Ἀποκαλύπτει ἐπομένως πόσο ψεύτικοί εἶναι οἱ διακηρυγμένοι σκοποί.

Ἡ ἱστορία τῆς Δύσης εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἐξόντωσης χωρῶν καί τῆς ἐξολόθρευσης δλόκληρων λαῶν καί πολιτισμῶν. Αὐτή εἶναι ἡ γλώσσα πού ξεσκεπάζει τά μέσα. Ἡ γλώσσα τῶν διακηρυγμένων σκοπῶν εἶναι ὥστόσο πολύ διαφορετική. Μιλᾷ γιά τήν ἀποστολή τοῦ λευκοῦ ἀνθρώπου, τό καθῆκον ἐκπολιτισμοῦ τοῦ κόσμου καί τῆς μεταλαμπάδευσης τῆς κουλτούρας καί φυσικά τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἡ ἱστορία τῆς Δύσης εἶναι ἡ ἱστορία τῆς κόλασης πού δημιούργησε ἡ Δύση στό παρελθόν καί τό παρόν. Ἀντίθετα, στή γλώσσα τῆς ρητορικῆς, ἡ Δύση μιλᾷ γιά τόν παράδεισο πού μεταφέρει παντοῦ. Πρόκειται ὅμως γιά ἕναν παράδεισο πού συγκαλύπτει τήν κόλαση τήν ὁποία δημιούργησε ἡ Δύση. Μοιάζει μέ τήν κόλαση στήν ὁποία οἱ δαίμονες βασανίζουν μέρα καί νύχτα τούς κολασμένους. Κανείς ὅμως δέν βασανίζει τούς ἴδιους τούς δαίμονες. Σχεδόν πιστεύουν ὅτι βρίσκονται στόν παράδεισο.

Αυτή ή διαλεκτική συνομιλεί με τη γλώσσα των μέσων και αντιτίθεται προς αυτή άρνούμενη τη γλώσσα των διακηρυγμένων σκοπών. Τά ανθρώπινα δικαιώματα μπορούν να ανακτηθούν μόνο μέσα από τη γλώσσα των μέσων. Τά ανθρώπινα δικαιώματα δέν είναι σκοποί αλλά μιά πρόκληση έναντι των μέσων πού χρησιμοποιούνται ύπολογιστικά για τήν έξυπνότητα αυθαίρετων σκοπών. Ή συζήτηση περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων πρέπει συνεπώς να είναι μιά αναζήτηση τής συμβατότητας των μέσων με τά ανθρώπινα δικαιώματα. Τά ανθρώπινα δικαιώματα κρίνουν τά μέσα, όχι τούς σκοπούς. Ή ακόμη και αν οι σκοποί είναι δικαιολογημένοι με αναφορά στά ανθρώπινα δικαιώματα, τά τελευταία παραμένουν τό κριτήριο για τήν αξιολόγηση των μέσων.

Ήπ' αυτήν τήν έννοια, τό αίτημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όπως τό διατυπώνει ο Καμύ αποτελεί μιά πράξη εξέγερσης. Είναι ή εξέγερση του ανθρώπινου προσώπου ως ζώντος ύποκειμένου πού άρνείται να περιοριστεί στό ρόλο ενός αντικειμένου του συστήματος. Ήλλά αυτό τό πρόσωπο εξέγείρεται επίσης έναντίον τής μετατροπής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε σκοπούς και κατά συνέπεια έναντίον τής κυριαρχίας τής ανθρωπότητας επί των ανθρώπων.

Μπορούμε πράγματι να άνιχνεύσουμε στον Λόκ ένα σχήμα πού χρησιμοποιείται συνεχώς για τήν αντιστροφή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τήν εποχή του μέχρι και σήμερα. Στή νεωτερικότητα ή αντιστροφή λειτουργεί ως αυτό πού ο Γάλλος φιλόσοφος Ζάν-Φρανσουά Λυστάρ άποκαλεί νομιμοποιητικό αφήγημα.¹² Τό σχήμα αυτό εξακολουθεί να βρίσκεται στά θεμέλια των δομών τής νεωτερικότητας και προσαρμόζεται διαρκώς στις νέες ιστορικές συνθήκες. Ήποτελεί έναν από τούς ιδρυτικούς μύθους τής νεωτερικότητας.

Ήκριβώς για αυτό τό λόγο, είναι άξιοσημείωτο ότι, όταν ο Λυστάρ μιλά για τά νομιμοποιητικά αφήγήματα τής νεωτερικότητας, δέν αναφέρει καν τό σχήμα του Λόκ. Ήναφέρει δύο άλλα νομιμοποιητικά αφήγήματα πού άντλούνται από τή σκέψη του Ρουσσώ και του Μάρξ. Ήμως αποκρύπτει προσεκτικά τό νομιμοποιητικό αφήγημα του Λόκ, τό όποιο στην πραγματικότητα προηγείται των άλλων δύο και προκάλεσε τήν αντίδραση του Ρουσσώ και του Μάρξ. Ήπιπλέον ή σκέψη του Ρουσσώ και του Μάρξ δέν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς αναφορά στην

¹² J.-F. Lyotard, *The Postmodern Condition – A Report on Knowledge*, University of Minnesota, Μιννεάπολη 1979, 21984 (έλλ. έκδ.: *Ή μεταμοντέρνα κατάσταση*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα 2008).

κατασκευή του Λόκ. Τόσο ο Ρουσσώ όσο και ο Μάρξ ασκούν κριτική σέ αυτό τό θεμελιώδες σχήμα. Ό Ρουσσώ διατυπώνει τήν κριτική του ξεκινώντας από τήν έννοια του πολίτη, ένω ο Μάρξ από τήν έννοια του προσώπου ως ενός φυσικού όντος πού έχει ανάγκες. Καί οι δύο όμως απορρίπτουν τό σχήμα του Λόκ.

Ό Λυοτάρ αντίθετως αναγνωρίζει τόν Ρουσσώ και τόν Μάρξ ως ιδρυτές τής νεωτερικότητας. Έξου και τό συμπέρασμά του ότι ή μετανεωτερικότητα ξεκινά όταν ή σκέψη τους αρχίζει νά χάνει τήν έγκυρότητα πού είχε παλιότερα. Όστόσο πρέπει νά έχει κανείς κατά νοϋ ότι ο Λυοτάρ δέν χρησιμοποιεί τά όνόματα του Ρουσσώ και του Μάρξ μόνο για νά αναφερθεί σέ αυτούς τούς στοχαστές – τά όνόματά τους συμβολίζουν όλα τά χειραφετητικά κινήματα του 19ου και του 20ου αιώνα πού αντιτάχθηκαν στίς αχαλίνωτες δυνάμεις τής νεωτερικότητας, τίς όποιες πρώτος σχηματοποίησε ο Λόκ. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται τά μεγάλα κινήματα για τήν άπελευθέρωση τών δούλων, τά όποια όδήγησαν κατά τή διάρκεια του 19ου αιώνα στην κατάργηση τής δουλείας στα άστικά κράτη, ή χειραφέτηση τών Έβραίων από τά τέλη του 18ου αιώνα, τό εργατικό κίνημα, τό γυναικείο κίνημα, τό ειρηνιστικό κίνημα, ή πολιτισμική χειραφέτηση του άποικιοκρατούμενου κόσμου και τά κινήματα ανεξαρτησίας στίς άποικίες.

Όταν εξετάζει κανείς τά μεγάλα κινήματα χειραφέτησης, έντυπωσιάζεται από τό γεγονός ότι τά περισσότερα ξεκινούν από εκείνες τίς ομάδες ανθρώπων πού ο Λόκ περιγράφει στή θεωρία του ως κίνδυνο για «όλόκληρο τό είδος», ως τά «έκφυλισμένα», τά «βλαβερά» πλάσματα πού έχουν κηρύξει «τόν πόλεμο έναντίον τής ανθρωπότητας», και τά όποια, σύμφωνα μέ τόν Λόκ, πρέπει κανείς νά μεταχειρίζεται σάν άγρια θηρία. Έκείνοι πού πάλεψαν για τή χειραφέτησή τους τόν 19ο και τόν 20ό αιώνα είναι τά άγρια θηρία του θεμελιώδους νομιμοποιητικού άφηγήματος τής νεωτερικότητας πού συνάγεται από τό έργο του Τζών Λόκ.

Είναι εκείνοι πού διακηρύσσουν τά ανθρώπινα δικαιώματα πού τούς στέρησε ή νεωτερικότητα. Ο Λόκ, έν όνόματι τών ανθρώπινων δικαιωμάτων, δέν αναγνωρίζει τά ανθρώπινα δικαιώματα κανενός από αυτούς, και τό δηλώνει ρητά. Ό Λόκ δέν αναγνωρίζει ανθρώπινα δικαιώματα στους μη άστικούς πολιτισμούς ούτε στους λαούς πού αντιτάχθηκαν στην άποικιοποίηση και τήν κατάκτηση. Δέν είναι παρά άγρια θηρία πού οι άστοί κατακτητές μπορούν και όφείλουν νά έξολοθρεύσουν. Όστόσο αυτά ακριβώς τά χειραφετητικά κινήματα εισήγαγαν πρώτα τά ανθρώπινα δικαιώματα στή νεωτερικότητα. Μέ αυτά τά κινήματα οι άνθρωποι έφανίστηκαν για πρώτη φορά ως φορείς δικαιωμάτων πού δέν συνάγονται και δέν μπορούν νά

συναχθούν από καμία μορφή ιδιοκτησίας, αλλά τά όποια κατέχουν άπλως καί μόνο διότι εΐναι πρόσωπα μέ ανθρώπινη άξιοπρέπεια. Αύτά τά δικαιώματα έμφανίζονται έπειτα στόν 20ό αΐώνα στίς μεγάλες διακηρύξεις τών ανθρώπινων δικαιωμάτων. Άντιθέτως, τό προοΐμιο τής Διακήρυξης τής Άνεξαρτησίας τοϋ 1776 (πού ένίοτε άποκαλείται ή διακήρυξη τών ανθρώπινων δικαιωμάτων τών ΗΠΑ) δέν άφορᾶ στ' αλήθεια τά ανθρώπινα δικαιώματα. Τό Bill of Rights ήταν πίο ριζοσπαστικό, άφοϋ διατύπωνε τά βασικά δικαιώματα τά όποια στή συνέχεια συμπεριελήφθησαν στό σύνταγμα. Τό προαναφερθέν προοΐμιο στηρίζεται σέ ένα φυσικοδικαϊκό έπιχείρημα πού σέ μεγάλο βαθμό άντλείται από τόν Λόκ (άνθρώπινη έλευθερία καί ισότητα, συγκρότηση τής κυβέρνησης από τούς κυβερνώμενους). Έτσι τά δικαιώματα πού αναγνωρίζονται στό προοΐμιο καί στό Bill of Rights άποτυπώνουν τήν πολιτική φιλοσοφία τοϋ Λόκ, πού ήταν ό πραγματικός τους έμπνευστής. Αυτό εξηγει επίσης τό γεγονός ότι μπορούσε έπειτα νά διεξαχθεί ή έξολόθρευση τών ιθαγενών πληθυσμών τής Βόρειας Άμερικῆς, χωρίς νά προκύπτει κάποια σύγκρουση μέ τή Διακήρυξη τής Άνεξαρτησίας καί τό σύνταγμα τών ΗΠΑ. Έξηγει επίσης πώς οί ΗΠΑ κατάφεραν νά παραμείνουν μιά χώρα όπου επικρατούσε ή μαζική καταναγκαστική έργασία μέσω τής δουλείας γιά περίπου ένατό χρόνια μετά τή Διακήρυξη τής Άνεξαρτησίας. Άν άναλογιστεί όμως κανείς ότι τά ανθρώπινα δικαιώματα πού διακηρύσσονται τό 1776 προέρχονται από τήν παράδοση τοϋ Τζών Λόκ, δέν ύπάρχει καμία αντίφαση. Σύμφωνα μέ τό πνεϋμα αύτῆς τής διακήρυξης, ή έλευθερία ισουδναμει μέ τή δουλεία καί τήν εξόντωση.

Τά μεγάλα χειραφετητικά κινήματα εΐναι εκείνα πού έφεραν τά ανθρώπινα δικαιώματα καί στή σύγχρονη έποχή, μέ κορύφωση τήν Οΐκουμενική Διακήρυξη τών Άνθρώπινων Δικαιωμάτων, πού υίοθετήθηκε μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η κυβέρνηση τών ΗΠΑ συνυπέγραψε αύτή τή διακήρυξη, αλλά έκτοτε έχει επικυρώσει μόνο έλάχιστες από τίς μεταγενέστερες συμβάσεις περι άνθρώπινων δικαιωμάτων. Η ύπογραφή έχει διακηρυκτικό χαρακτήρα, αλλά δέν συνεπάγεται ύποχρεώσεις, καθώς μόνο ή επικύρωση —έν προκειμένω από τή Γερουσία τών ΗΠΑ— τά καθιστά νομικά δεσμευτικά. Δύο βασικές διεθνείς συμβάσεις δέν έχουν επικυρωθεί: 1. τό Διεθνές Σύμφωνο γιά τά Οικονομικά, Κοινωνικά καί Πολιτιστικά Δικαιώματα τοϋ 1966 (πού ύπεγράφη μόλις τό 1977)· 2. τό Άμερικανικό Σύμφωνο γιά τά Άνθρώπινα Δικαιώματα καί Έλευθερίες (1969), πού επίσης ύπεγράφη τό 1977 αλλά δέν επικυρώθηκε. Άλλά καί στίς περιπτώσεις κατά τίς όποιες επικυρώθηκαν οί διεθνείς συμβάσεις γιά τά ανθρώπινα δικαιώματα, ή Γερουσία επέβαλε

περιοριστικούς όρους πού εξασθένησαν τήν αποτελεσματικότητά τους. Αυτό δείχνει ότι ή σύγκρουση δέν έχει ακόμη επίλυθει.

Ό Λυστάρ ταύτισε τή νεωτερικότητα μέ αυτά τά χειραφετητικά κινήματα και μέ τή σκέψη του Ρουσσώ και του Μάρξ πού οδήγησαν στην Οικουμενική Διακήρυξη των Άνθρωπίνων Δικαιωμάτων σύμφωνα μέ τον όρισμό πού δίνει στη μετανεωτερικότητα, αυτή ή διακήρυξη έχει χάσει τήν έγκυρότητά της ως νομιμοποιητικό αφήγημα. Όμως αυτό πού αποκαλεί μετανεωτερικό είναι στην πραγματικότητα μία νεωτερικότητα in extremis: δέν αναγνωρίζει καμία νομιμότητα στην ανθρώπινη χειραφέτηση και ίσοδυναμεί μέ τήν κατάργηση όλων των ανθρώπινων δικαιωμάτων πού προέκυψαν μετά τά χειραφετητικά κινήματα του 19ου και του 20ου αιώνα. Αναδύεται μία γυμνή νεωτερικότητα, ή οποία διακηρύσσει ότι οι υπέρμαχοι κάθε είδους χειραφέτησης των ανθρώπων και κάθε αντίστασης είναι άγρια θηρία και πρέπει έπομένως νά έξοντωθούν.

Βλέπουμε λοιπόν ότι ή σκέψη του Τζών Λόκ δέν αποτελεί ούτε κατά διάνοια μία θεωρία για τήν πραγματικότητα. Είναι κάτι πολύ διαφορετικό. Δημιουργεί ένα κατηγοριακό πλαίσιο τό οποίο συγκροτεί τό ίδιο τήν πραγματικότητα. Καθώς όμως συγκροτεί από μόνο του τήν πραγματικότητα, δέν μπορούμε νά τό ανασκευάσουμε ανατρέχοντας στην πραγματικότητα. Πρόκειται συνεπώς για μία κυκλική λογική. Άν κάποιος υίοθετήσει αυτό τό κατηγοριακό πλαίσιο, τότε ή πραγματικότητα είναι ό,τι ισχυρίζεται ό Λόκ πώς είναι. Καμία άλλη πραγματικότητα δέν μπορεί νά καταδειχθεί, άν δέν ασκήσει κανείς κριτική σε αυτόν τον τρόπο σκέψης ως κατηγοριακό πλαίσιο. Και ούτε μπορεί αυτή ή κριτική νά καταστήσει όρατή μία άλλη πραγματικότητα σε όσους βλέπουν τήν πραγματικότητα από αυτήν τήν όπτική.

Τό σχήμα του Λόκ ως κατηγοριακό πλαίσιο για τήν έρμηνεία της πραγματικότητας δέν καθορίζει άπλως τήν άστική κοινωνία αλλά τό σύνολο της νεωτερικότητας. Όποτε ή νεωτερική κοινωνία ολοκληρώνεται (ή γίνεται ολοκληρωτική), αυτό τό σχήμα έμφανίζεται στην πιό καθαρή του μορφή. Ό Λόκ διαμορφώνει αυτό τό πλαίσιο ως τό πλαίσιο μιας απόλυτης άστικής κοινωνίας, και κάθε τέτοια κοινωνία δέν μπορεί νά ολοκληρωθεί (ή νά γίνει ολοκληρωτική) παρά μόνο μέ τον τρόπο πού πρώτος κατέδειξε ό Λόκ στη θεωρία του. ΄Υπ' αυτήν τήν έννοια δέν πρόκειται άπλως για μία ήδη πεπαλαιωμένη θεωρητική επινόηση του Λόκ αλλά για μία ανακάλυψη. Ό Λόκ ανακαλύπτει και διατυπώνει τό κατηγοριακό πλαίσιο πού είναι άπαραίτητο στην άστική κοινωνία προκειμένου νά μπορέσει νά ολοκληρωθεί

(ή να γίνει ολοκληρωτική, απόλυτη). Συνεπώς δέν πρόκειται άπλώς για μία άποψη του Λόκ αλλά για τήν ανακάλυψη τών κατηγοριών πού άποτελοϋν άντικειμενικά μέρος τής ίδιας τής άστικής κοινωνίας. Ό Λόκ ανακάλυψε ένα γεγονός.

Ό σταλινικός σοσιαλισμός, κατά τή διαδικασία μετατροπής του σε ολοκληρωτισμό, άνέπτυξε επίσης ένα άνάλογο σχήμα τό όποιο στηρίζεται στην έννοια τής σοσιαλιστικής ιδιοκτησίας. Αναμόρφωσε τό σχήμα, του Λόκ διατηρώντας τή δομή του. Καί σε αύτήν τήν περίπτωση έπαιξε τό ρόλο ενός κατηγοριακού πλαισίου πού συγκροτοϋσε τήν πραγματικότητα και έπομένως δέν μπορούσε να άνασκευαστεί. Κάτι παρόμοιο συνέβη και μέ τόν φασισμό. Άν άφαιρέσει κανείς από τό σχήμα του Λόκ τήν άναφορά στην «άνθρωπότητα» και στό «νόμο του Λόγου», μέσω τών όποιών έπιτελεί τήν άντιστροφή τών άνθρωπίνων δικαιωμάτων, και τά άντικαταστήσει μέ τή «θέληση για δύναμη», τότε προκύπτει τό σχήμα του Λόκ στη φασιστική του μορφή. Έπειτα βλέπει κανείς ότι όλη ή νεωτερικότητα συγκροτεί τήν πραγματικότητά της βάσει του σχήματος του Λόκ όταν, στην πορεία της προς τήν άπολυτοποίηση, καταργεί τά άνθρώπινα δικαιώματα, υπό τήν έννοια τών δικαιωμάτων τών μεμονωμένων προσώπων. Άποκαλύπτεται έτσι ότι αυτό τό σχήμα είναι τό κατηγοριακό πλαίσιο όλόκληρης τής νεωτερικότητας, παρότι ύπάρχει περιθώριο για παραλλαγές πού ό Λόκ δέν είχε φυσικά προβλέψει.

Άν πρόκειται ποτέ να ύπάρξει μία κοινωνία πέραν τής νεωτερικότητας, θά πρέπει να είναι μία κοινωνία πού θά έγκαταλείψει πλήρως τό βασικό σχήμα τής νεωτερικότητας. Πολλοί σήμερα έχουν συνειδητοποιήσει ότι αυτό είναι άπαραίτητο για να συνεχίσει να είναι δυνατή ή άνθρώπινη ζωή. Άλλά, άντ' αυτού, στη σημερινή κοινωνία μας μέ τή στρατηγική τής καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης, άναπτύσσεται ένας νέος τύπος άπολυταρχίας, ό όποιος έπαναλαμβάνει τό σχήμα του Λόκ. Ό Λόκ συνέλαβε τήν απόλυτη άστική κοινωνία ως σχέδιο, αλλά ή κοινωνία μας τελικά έχει τά μέσα για να θέσει αυτό τό σχέδιο σε έφαρμογή, μέ όλες τις βοβερές συνέπειές του.

Κεφάλαιο 4ο

Ἡ ἀπόλυτη ἀγορά: πῶς ὁ παγκοσμιοποιημένος καπιταλισμός
καταργεῖ τή δέσμευση γιά τή συντήρηση τῆς ζωῆς

Ὁ ἀγώνας νά θεσπιστεῖ ἡ εὐθύνη τῶν ἰδιοκτητῶν ἔναντι
τῆς κοινωνίας καί τό παράδειγμα τοῦ γερμανικοῦ συντάγματος

Ἡ θεωρία τοῦ Τζών Λόκ γιά τήν ἰδιοκτησία συνοψίζει ὅλες τίς πτυχές τῆς πραγματικότητας τῆς ἀστικῆς, καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Μέσω αὐτῆς ἀποκοῦμε μιά πιό καθαρή εἰκόνα τῶν διαφορῶν πού, παρά τά ἐπιμέρους στοιχεῖα συνέχειας, διακρίνουν αὐτήν τήν κοινωνία ἀπό τίς ἰδιοκτησιακές κοινωνίες τῆς ἀρχαιότητας. Στήν ἀρχαιότητα, ἰδιοκτησία σήμαινε κατά βάση κυριότητα ἐπί ἀκινήτων καί δούλων (δηλαδή ἐπί τῆς ἐργασίας τους). Ὡστόσο, κύριο μέσο πλουτισμοῦ εἶχε ἤδη καταστῆ ἡ πίστωση, πού λειτουργοῦσε μέ βάση τήν ἰδιοκτησία καί ἀργότερα μέσω τοῦ χρήματος. Στή νεότερη ἐποχή ἀντιθέτως ἡ συσσώρευση κεφαλαίου εἶναι πλέον ἡ κεντρική ἀρχή πού διέπει κάθε στοιχεῖο τῆς οἰκονομίας στό σύνολό της, ὅπως μπορούμε νά δοῦμε καθαρά στή διατύπωση τῶν ὁρισμῶν τοῦ Λόκ. Ἡ γαιοκτησία καί κατά συνέπεια ἡ ἰδιοκτησία ἐπί κάθε φυσικοῦ πόρου ἀποτιμῶνται μέ βάση τή χρηματική τους ἀξία καί ἔτσι ὑπάγονται στό στόχο τῆς (ἀπεριόριστης) συσσώρευσης πλούτου. Οἱ ἄνθρωποι πού κατέχουν μόνο τήν ικανότητά τους πρὸς ἐργασία καθίστανται μέ τόν ἴδιο τρόπο μισθωτοί ἐργάτες μέ στόχο τή συσσώρευση κεφαλαίου. Ἐπομένως, τόσο ἡ γῆ ὅσο καί ἡ ἐργασία μετατρέπονται σέ μέσα μέ τά ὁποῖα οἱ κεφαλαιοκράτες αὐξάνουν τά κεφάλαιά τους. Τό κεφάλαιο καθίσταται ἔτσι τό θεμέλιο τῆς ἔμμεσης ἐξουσίας ἐπί τῶν ἀνθρώπων καί τῆς γῆς. Καθώς ἡ συσσώρευση κεφαλαίου δέν λαμβάνει χώρα μόνο στό χῶρο τῆς ἀγροτικῆς καλλιέργειας, ἀλλά συμβαίνει ἐπίσης καί στόν κόσμο τῆς βιομηχανίας, μέ τή χρήση μηχανῶν καί τό ἐμπόριο τῶν προϊόντων, στά παραδοσιακά μέσα παραγωγῆς, τή

γῆ καί τήν ἐργασία, προστίθενται πλέον καί τά πάγια περιουσιακά στοιχεῖα. Ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα ὀργανώνονται, μέ στόχο τή συσσώρευση κεφαλαίου, μέσῳ τῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς, πού διαφέρει ἀπό τήν παραδοσιακή ἀγορά, στήν ὁποία τά ἀγαθά ἀνταλλάσσονταν στή βάση τῶν ἀμοιβαίων ἀναγκῶν, ἀκριβῶς ἐπειδή στήν καπιταλιστική ἀγορά ὅλες οἱ συναλλαγές ἐξυπηρετοῦν ἕναν μόνο σκοπό: τή συσσώρευση κεφαλαίου. Μέ αὐτόν τόν τρόπο γίνεται σαφές ὅτι ὁ κρίσιμης σημασίας καί θεμελιώδης ὀρισμός τῆς ἀστικῆς κοινωνίας πού διατύπωσε πρῶτος ὁ Λόκ στηρίζεται στή σύνδεση τῆς ἰδιοκτησίας μέ τή συσσώρευση πού διαμεσολαβεῖται ἀπό τό χρῆμα, δηλαδή τή συσσώρευση κεφαλαίου. Αὐτή ἡ ἀντίληψη δέν ἐκφράζεται ἀπλῶς σέ ἕνα ἐπιμέρους οἰκονομικό φαινόμενο ἀλλά στό σύνολο τῶν παραγωγικῶν σχέσεων. Ὅπως δεῖξαμε παραπάνω, ἀποκτᾶ τό κύρος τοῦ νόμου τῆς φύσης, πού αἱρεται ὑπεράνω κάθε πολιτικοῦ ἢ νομικοῦ περιορισμοῦ καί, ἐφαρμοζόμενος στή σημερινή πραγματικότητα, ἀποτελεῖ τό θεμέλιο μιᾶς παγκόσμιας ἀγορᾶς γιά τή συσσώρευση κεφαλαίου.

Κάθε κριτική ἀνάλυση καί ἀναζήτηση ἐναλλακτικῶν θά πρέπει νά κατανοήσει πῶς ὀργανώνεται ἡ ἀστική καπιταλιστική κοινωνία, τόσο ἀπό πολιτική ὅσο καί ἀπό νομική ἀποψη. Δεδομένου ὅτι στό σύστημα αὐτό κερδίζουν λίγοι καί χάνουν πάρα πολλοί, ἐκεῖνοι πού κερδίζουν δέν πιστεύουν ὅτι θά ἐξακολουθήσει ἀπλῶς νά ὑφίσταται ἡ ὑποτιθέμενη «σιωπηρή συγκατάθεση» τῶν ἀνθρώπων ὡς πρὸς τήν (ἄνιση) συσσώρευση κεφαλαίου. Γιά νά ἐπιβληθεῖ τό σύστημα τῆς συσσώρευσης κεφαλαίου, χρειάζονται τόσο πολιτικά καί νομικά ὅσο καί οἰκονομικά μέσα ἐπιβολῆς. Ἐκεῖνοι πού χάνουν, οἱ μισθωτοί, πρέπει ἐπίσης νά προχωρήσουν σέ πολιτικές καί νομικές ἐνέργειες, προκειμένου νά περιορίσουν τήν ἐξουσία τῶν ἰδιοκτητῶν κεφαλαίου.

Ἡ θεωρία τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ Λόκ ἐγίνε ἐπίσης ἡ βάση τῶν δυτικῶν νομικῶν συστημάτων καί συνταγμάτων, μέ πρῶτο ἐκεῖνο τῶν ΗΠΑ τό 1787.¹ Ἡ ἀρχική διατύπωση ἦταν «Ζωή, ἐλευθερία, ἰδιοκτησία», ἀλλά ἤδη τό 1937 «ἀπό τήν ἐλευθερία καί τήν ἰδιοκτησία εἶχε δημιουργηθεῖ ἡ ἐλευθερία τῆς ἰδιοκτησίας».² Τό ἀνθρώπινο εἶδος εἶναι, σύμφωνα μέ τόν Λόκ, ἕνα εἶδος ἰδιοκτητῶν. Ὅλα τά ἀνθρώπινα δικαιώματα ἀπορρέουν ἀπό τήν ἰδιοκτησία. Συνεπῶς, ὁ μοναδικός στόχος τοῦ

¹ H. Rittstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem. Zu Geschichte und Gegenwart des bürgerlichen Verfassungsstaats*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Ντάρμστατ 1975, σ. 92 κ.έ.

² Ὁ.π., σ. 134.

κράτους είναι ή προστασία αυτής τής ύποστασιοποιημένης ιδιοκτησίας. Καθώς ό στόχος τής ιδιοκτησίας –πού συμμαχεί μέ τό σύστημα τοῦ χρήματος– είναι ή αναπαραγωγή, ακόμη καί πρίν από τή δημιουργία τοῦ κράτους, δέν είναι καθόλου περίεργο ότι τό πολιτικό καί νομικό σύστημα εὐνοοῦσε από καταβολῆς του τή μεγάλη ιδιοκτησία.

Μποροῦμε νά ἐντοπίσουμε τήν ἴδια ἐξέλιξη στά συντάγματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἄνθρώπου τό 1789 ἀναφέρεται στήν ιδιοκτησία ὡς ἀπαραβίαστο καί θεῖο δικαίωμα (ἄρθρο 17). Ὁ ἀπόλυτος χαρακτήρας τῆς ιδιοκτησίας, πού ἀντλεῖται ἀπό τό ρωμαϊκό δίκαιο, διατυπώνεται μέ τόν πλέον κατηγορηματικό τρόπο στό ἄρθρο 544 τοῦ Ναπολεόντειου Κώδικα (Code Civile), πού ἔχει ἔκτοτε ἀποτελέσει τή βάση γιά σχεδόν ὅλους τούς ἀστικούς κώδικες: «La propriété est le droit de jouir et disposer des choses de la manière la plus absolue, pourvu qu'on ne fasse un usage prohibé par les lois ou par les règlements» (Ἡ ιδιοκτησία είναι τό δικαίωμα χρήσης καί διάθεσης πραγμάτων μέ τόν πιό ἀπόλυτο τρόπο, ὑπό τόν ὅρο ότι ή χρήση αὐτή δέν ἀντίκειται στούς νόμους ἢ τούς κανονισμούς).³

Ἀπό τόν 19ο αἰώνα καί ἐξῆς, καί ἰδίως μετά τήν κατάρρευση τῆς κλασικῆς φιλελεύθερης οικονομίας κατά τήν παγκόσμια οικονομική κρίση τοῦ 1929, ἔχουν διεξαχθεῖ ἐκστρατεῖες σέ ὅλες τίς χῶρες τῆς Δύσης γιά νά ἐπιβαρυνθεῖ ή (μεγάλη) ιδιοκτησία μέ ἕνα ἐλάχιστο μερίδιο κοινωνικῆς εὐθύνης. Ὡστόσο, τόν 19ο αἰώνα, αὐτοῦ τοῦ εἶδους ή κοινωνική εὐθύνη ἦταν ἐξαιρετικά περιορισμένη στό πλαίσιο τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ νομικοῦ συστήματος.⁴ Ὅσον ἀφορᾷ τή χρήση τῆς ιδιοκτησίας, πού κατά τά ἄλλα δέν εἶχε περιορισμούς, ὁ νόμος ἀναγνώριζε μόνο ότι κανένας τρίτος δέν ἔπρεπε νά ζημιώνεται, ἂν δέν εἶναι ἀπαραίτητο, καί ότι τά μονοπώλια δέν ἔπρεπε νά ἐμποδίζουν τή λειτουργία τῆς ἀγορᾶς. Ἡ πρώτη πραγματική ἀλλαγή συνέβη στήν Ἀμερική μέ τό New Deal καί τήν ἐπακόλουθη «συνταγματική ἐπανάσταση» τοῦ 1937.⁵ Ἡ πλειοψηφία τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστηρίου

³ Παρατίθεται στό H. Chr. Binswanger, «Dominium und Patrimonium – Eigentumsrechte und -pflichten unter dem Aspekt der Nachhaltigkeit», στό M. Held καί H. G. Nutzinger (ἐπιμ.), *Eigentumsrechte verpflichten. Individuum, Gesellschaft und die Institution Eigentum*, Campus, Φραγκφούρτη 1998, σ. 130

⁴ H. Rittstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem*, ὁ.π., σ. 142 κ.έ.

⁵ Ὁ.π., σ. 148 κ.έ.

άπομακρύνθηκε από την ιδεολογία του *laissez-faire*, αναγνωρίζοντας τό δικαίωμα τῆς κυβέρνησης νά περιορίζει τά δικαιώματα τῶν ιδιοκτητῶν, ὅταν τό κοινό καλό ἀπαιτεῖ κάτι τέτοιο. Κατά συνέπεια καθορίστηκε διά νόμου ὁ κατώτατος μισθός, ἀναγνωρίστηκαν τά συνδικαλιστικά δικαιώματα καί θεσπίστηκαν διατάξεις γιά τή χρήση, τήν ἀξία καί τή μίσθωση τῆς γῆς.

Ἰδιαίτερη σημασία ὡστόσο εἶχε τό δικαίωμα τοῦ κράτους νά φορολογεῖ, δικαίωμα πού παρείχε στό κράτος μεγάλες ἐλευθερίες ἀκόμη καί πρὶν τό 1937: τό κράτος μπορούσε ἀκόμη καί νά ἀπαγορεύσει οἰκονομικές δραστηριότητες πού θεωροῦνταν περιττές ἢ ἐπιβλαβεῖς, ὅπως π.χ. τά γραφεῖα στοιχημάτων.⁶ Ὅσον ἀφορᾷ τίς ἀπαλλοτριώσεις, ἀρκοῦσε νά ἀποδειχθεῖ ὅτι ὑπηρετοῦσαν τό δημόσιο συμφέρον καί ἡ πολιτεία ὀφείλε νά καταβάλλει λογικές ἀποζημιώσεις. Γινόταν δεκτό ὅτι ἀκόμη καί ἡ τεράστια συγκέντρωση ἐξουσίας μέσω τῆς ιδιοκτησίας τῶν μέσων παραγωγῆς στό σύστημα τῆς βιομηχανίας ἐξυπηρετοῦσε τό δημόσιο συμφέρον, διότι τό κράτος ἀποκόμιζε σημαντικά οἰκονομικά ὀφέλη ἀπό τή διασφάλιση τῶν ὑποδομῶν.⁷ Συγχρόνως ἀναπτύχθηκε ἡ ἰδέα ὅτι νέα δικαιώματα ὅπως οἱ ἐργοδοτικές εἰσφορές ὁ μισθός τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων ἔπρεπε ἐπίσης νά προστατεύονται ὡς περιουσιακά δικαιώματα.⁸

Μιά παρόμοια ἐξέλιξη ἔλαβε χώρα καί στή Γερμανία, παρότι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀπεριόριστης ἀστικής ιδιοκτησίας ἐπῆλθε μέ μεγάλη καθυστέρηση σέ σύγκριση μέ τή Γαλλία καί τίς ἀγγλοσαξονικές χῶρες.⁹ Ἡ πρώτη κίνηση πρὸς τήν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς εὐθύνης ὅσον ἀφορᾷ τήν ιδιοκτησία ἐπιχειρήθηκε στό Σύνταγμα τῆς Βαϊμάρης. Σύμφωνα μέ τό ἄρθρο 153:

1. Ἡ ιδιοκτησία προστατεύεται ἀπό τό σύνταγμα. Τό περιεχόμενο καί τά ὅριά της ὀρίζονται ἀπό τούς νόμους. Ἡ ἀπαλλοτρίωση ἐπιτρέπεται μόνο ὅταν ἐξυπηρετεῖ τό δημόσιο συμφέρον. Μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ μόνο σύμφωνα μέ τό νόμο. Καταβάλλεται ἡ ἀνάλογη ἀποζημίωση, ἐκτός ἂν νόμος τοῦ κράτους ὀρίζει διαφορετικά. [...]
2. Ἡ ιδιοκτησία συνεπάγεται ὑποχρεώσεις. Ἡ χρήση της πρέπει ἐπίσης νά ὑπηρετεῖ τό δημόσιο συμφέρον.¹⁰

⁶ Ὁ.π., σ. 168 κ.έ.

⁷ Ὁ.π., σ. 174 κ.έ.

⁸ Ὁ.π., σ. 191 κ.έ.

⁹ Ὁ.π., σ. 191 κ.έ.

¹⁰ Παρατίθεται ὁ.π., σ. 252 κ.έ.

Αυτή ή νέα συνταγματική προσέγγιση κατέστη δυνατή χάρις στην πολιτική όσο και κοινωνική ενίσχυση του σοσιαλιστικού κινήματος. Στο πρώτο εδάφιο ή διαφύλαξη της ιδιοκτησίας περιορίζεται αρχικά μόνο από τον όρο ότι το περιεχόμενο και τα όρια της ιδιοκτησίας καθορίζονται από το νομοθετικό σώμα. Το δεύτερο εδάφιο προβλέπει ακόμη και το ενδεχόμενο απαλλοτριώσης χωρίς αποζημίωση, αν αυτή επιβάλλεται διά νόμου. Η δεύτερη παράγραφος προβλέπει τη δυνατότητα παρέμβασης του νομοθετικού σώματος στη χρήση της ιδιοκτησίας. Αυτή ή νέα προσέγγιση ενισχύεται και από άλλα άρθρα. Το άρθρο 154 επιτρέπει στην πολιτεία να κατακρατά ένα τμήμα της κληρονομιάς. Το άρθρο 155 υποτάσσει την έγγεια ιδιοκτησία στο δημόσιο συμφέρον. Στο άρθρο 156 διατυπώνεται σαφώς το δικαίωμα της κρατικοποίησης.

Με αυτή τη νομοθεσία στη διάθεσή της, η Δημοκρατία της Βαϊμάρης θά μπορούσε να είχε εισαγάγει αποφασιστικές κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές ακόμη και πριν τό 1929. Η εξέλιξη αυτή έμποδίστηκε από τό γερμανικό Reichsgericht (Ανώτατο Δικαστήριο), τό οποίο, καθώς αποτελούνταν από μέλη πού ή θητεία τους είχε ξεκινήσει την εποχή του Κάιζερ, έξασφάλισε τη διατήρηση της ισχύουσας κατάστασης. Σέ πολλές υποθέσεις πού έφτασαν ενώπιόν του, τό Ανώτατο Δικαστήριο επέκτεινε τά αποκλειστικά δικαιώματα της προστασίας της ιδιοκτησίας, ενώ ταυτόχρονα έθετε περιορισμούς στην έξουσία της πολιτείας να επιβάλλει κοινωνικές υποχρεώσεις.¹¹ Αυτή ή διαδικασία ξεκίνησε μέ την κατάργηση του έλέγχου στην αγορά κατοικίας μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στη συνέχεια επεκτάθηκε στην άναγνώριση των δικαιωμάτων της άρχουσας τάξης επί του εισοδήματός της από τίς φεουδαρχικές γαΐες και έφτασε μέχρι τη δικαιολόγηση των κερδών πού αποκόμιζαν οί μεγάλες επιχειρήσεις χάρι στον πληθωρισμό. Ακόμη και όσον αφορά τη χρήση της γής, τό Ανώτατο Δικαστήριο έκρινε ότι

οί έπιθυμίες του ιδιοκτήτη όσον αφορά τη μεγιστοποίηση των κερδών [είναι] ζήτημα συνταγματικής άρχης [...] πρότυπο αποτελεί ό ιδιοκτήτης πού μεγιστοποιεί τά κέρδη του χωρίς περιορισμούς και όχι εκείνος πού πράττει σύμφωνα μέ την αίσθηση κοινωνικής ευθύνης του.¹²

Τό αποκορύφωμα ήρθε στη συνέχεια μέ την κατάργηση, από τον έθνικοσοσιαλισμό, των συνδικάτων ως ανεξάρτητων εκπροσώπων των μισθωτών.

¹¹ Ό.π., σ. 255 κ.έ.

¹² Ό.π., σ. 267.

Οι εξέλιξεις στη Γερμανία μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αποτελούν παράδειγμα τόσο των διαθέσιμων εκείνη την εποχή επιλογών για το οικονομικό σύστημα εν γένει και για το σύστημα της ιδιοκτησίας ειδικότερα, όσο και των αποφάσεων που εντέλει ελήφθησαν. Μετά την καταστροφική κατάρρευσή του, το κλασικό φιλελεύθερο μοντέλο έχασε εντελώς την εμπιστοσύνη όλων των πολιτικών κομμάτων αλλά και του λαού γενικότερα.¹³ Και τα δύο μεγάλα κόμματα του κράτους που στη συνέχεια έγινε η Δυτική Γερμανία –το SPD (Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας) και το CDU/CSU (Χριστιανοδημοκρατική Ένωση Γερμανίας/Χριστιανοκοινωνική Ένωση Γερμανίας)– υποστήριξαν στα μανιφέστα τους το 1946 και 1947 αντίστοιχως ένα σύστημα «κοινωνικής οικονομίας» και το CDU/CSU έφτασε στο σημείο να καταδικάσει ρητά το καπιταλιστικό σύστημα. Τα συντάγματα των ομόσπονδων κρατιδίων (Länder) που συντάχθηκαν την ίδια περίοδο επέτρεπαν την κρατικοποίηση ολόκληρων τομέων της βιομηχανίας και το σύνταγμα μάλιστα της Έσσης την κατέστησε υποχρεωτική. Η αμερικανική στρατιωτική διοίκηση αντέδρασε προκηρύσσοντας δημοψήφισμα. Το αποτέλεσμα ήταν 72% υπέρ του συντάγματος, γεγονός που σήμαινε ότι μιά συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν υπέρ της κρατικοποίησης: το στρατιωτικό καθεστώς απαγόρευσε την εφαρμογή του συντάγματος της Έσσης πριν εφαρμοστεί το γερμανικό σύνταγμα. Επιπλέον, οι ΗΠΑ έπαιξαν ρόλο, μέσω του σχεδίου Μάρσαλ, στην αύξηση του γοήτρου της «Χρυσής Δύσης» σε σύγκριση με την υπό σοβιετική κατοχή Ανατολική Γερμανία, που βρισκόταν σε μιά διαδικασία κοινωνικής αναδιάρθρωσης και ανοικοδόμησης. Έτσι, καθώς οι ΗΠΑ δέλεασαν και εξανάγκασαν τις γερμανικές πολιτικές δυνάμεις να μην προχωρήσουν σε κρατικοποιήσεις, η οικονομία άρχισε να αναδιοργανώνεται στη βάση των ιδιωτικών επιχειρήσεων.

Επιπλέον, το CDU/CSU υπό τον Κόνραντ Άντενάουερ εγκατέλειψε την αρχική προσέγγισή του και από την «κοινωνική οικονομία» στράφηκε στην «κοινωνική οικονομία της αγοράς». Καθώς και τα δύο μεγάλα κόμματα έπρεπε να συμφωνούν ως προς την εφαρμογή του νέου συντάγματος, δέν είναι περίεργο που το σύνταγμα θεμελιώνεται ουσιαστικά στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Κατά τις συνεδριάσεις της συντακτικής συνέλευσης, ο Κάρλο Σμίντ (Carlo Schmid) (του SPD) εισηγήθηκε να περιοριστεί ή προστασία της ιδιοκτησίας μόνο στην «ιδιοκτησία που έχει στόχο να συντηρήσει τη ζωή ενός προσώπου ή την εργασία του» αλλά η πρόταση καταψηφίστηκε.¹⁴

¹³ Ο.π., σ. 267.

¹⁴ Ο.π., σ. 283.

Πώς πρέπει να ερμηνεύσουμε τις διατάξεις του Βασικοῦ Νόμου για τήν ιδιοκτησία αλλά και ειδικότερα για τήν κυριότητα τῶν μέσων παραγωγῆς; Κρίσιμο εἶναι τό ἄρθρο 14:

§1. Ἡ ιδιοκτησία καί τό κληρονομικό δικαίωμα προστατεύονται. Τό περιεχόμενο καί τά ὄριά τους ὀρίζονται ἀπό τό νόμο.

§2. Ἡ ιδιοκτησία συνεπάγεται ὑποχρεώσεις. Ἡ χρήση της πρέπει ἐπίσης νά ὑπηρετεῖ τό δημόσιο συμφέρον.

§3. Ἡ ἀπαλλοτρίωση ἐπιτρέπεται μόνο ἐφόσον ἐξυπηρετεῖ τό δημόσιο συμφέρον. Μπορεῖ νά ἐπιβληθεῖ μόνο διά νόμου ἢ μέ βάση ἕνα νόμο πού προσδιορίζει τή φύση καί τό ὕψος τῆς ἀποζημίωσης. Ἡ ἐν λόγῳ ἀποζημίωση προσδιορίζεται μέ γνώμονα τή δικαίη ἐξισορρόπηση τοῦ δημόσιου συμφέροντος μέ τά συμφέροντα τῶν θιγόμενων. Σέ περίπτωση διαφορᾶς γιά τό ὕψος τῆς ἀποζημίωσης, ὁ θιγόμενος μπορεῖ νά προσφύγει στά τακτικά δικαστήρια.

Ὡστόσο, γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ Βασικοῦ Νόμου εἶναι ἀπαραίτητα ὀρισμένα ἀκόμη ἄρθρα:

Ἄρθρο 2§1: «Ὁ καθένας ἔχει τό δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητάς του, στό βαθμό πού δέν παραβιάζει τά δικαιώματα τῶν ἄλλων ἢ δέν προσβάλλει τή συνταγματική τάξη ἢ τά χρηστά ἤθη».

§2: «Ὁ καθένας ἔχει τό δικαίωμα στή ζωή καί τή σωματική ἀκεραιότητα. Ἡ ἐλευθερία τοῦ προσώπου εἶναι ἀπαραβίαστη. Τά δικαιώματα αὐτά μποροῦν νά περιοριστοῦν μόνο μέ τυπικό νόμο».

Ἄρθρο 3§1: «Ὅλοι εἶναι ἴσοι ἀπέναντι στό νόμο».

Ἄρθρο 9§3: «Τό δικαίωμα ἴδρυσης σωματείων γιά τήν προστασία καί τή βελτίωση τῶν ἐργασιακῶν καί οἰκονομικῶν συνθηκῶν προστατεύεται γιά κάθε ἄτομο καί κάθε ἀπασχόληση ἢ ἐπάγγελμα».

Ἄρθρο 12§1: «Ὅλοι οἱ Γερμανοί ἔχουν τό δικαίωμα νά ἐπιλέγουν ἐλεύθερα τήν ἀπασχόληση ἢ τό ἐπάγγελμά τους, τόν τόπο ἐργασίας τους καί τόν τόπο ἐκπαίδευσῆς τους [...]».

Ἄρθρο 15: «Ἡ γῆ, οἱ φυσικοί πόροι καί τά μέσα παραγωγῆς μποροῦν, μέ σκοπό τήν κοινωνικοποίησή τους, νά περιέλθουν στήν ιδιοκτησία τοῦ κράτους ἢ σέ ἄλλες μορφές δημοσίου ἐλέγχου βάσει νόμου πού καθορίζει τή φύση καί τό ὕψος τῆς ἀποζημίωσης».

Ἄρθρο 19§3: «Τά θεμελιώδη δικαιώματα ἰσχύουν ἐπίσης καί γιά τά ἐγγώρια νομικά πρόσωπα, στό βαθμό πού τό ἐπιτρέπει ἡ φύση τῶν δικαιωμάτων αὐτῶν».

Άρθρο 20§1: «Η Όμοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας είναι ένα δημοκρατικό και κοινωνικό όμοσπονδιακό κράτος».

Άρθρο 28§1: «Η συνταγματική τάξη στα όμοσπονδα κρατίδια πρέπει να βρίσκεται σε συμφωνία με τις αρχές του ρεπουμπλικανικού, δημοκρατικού και κοινωνικού κράτους δικαίου, όπως αυτό ορίζεται στον παρόντα Βασικό Νόμο».

Υπάρχουν τρεις αντικρουόμενες έρμηνείες αυτών των άρθρων.¹⁵

1. Σύμφωνα με τη συντηρητική-φιλελεύθερη έρμηνεία, ο Βασικός Νόμος πρέπει να γίνει κατανοητός στο πλαίσιο της φιλελεύθερης παράδοσης, ιδίως της βρετανικής, ως προστασία έναντι της παρέμβασης του κράτους στην κατά κύριο λόγο μεσοαστική κοινωνία (βλ. παραπάνω). Αυτό σημαίνει ότι η αστική κοινωνία, πού θεμελιώνεται τόσο στην ατομική ελευθερία όσο και στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής (συνεπώς και της μισθωτής εργασίας), οργανώνεται ως πολιτική κοινότητα προκειμένου να προστατεύσει την ελευθερία και την ατομική ιδιοκτησία.

2. Η άριστερή σχολή συνταγματικού δικαίου επιχειρεί να έρμηνεύσει τις αναφορές στην κοινωνική ευθύνη πού συνεπάγεται η ιδιοκτησία και την ιδέα του κράτους πρόνοιας με τέτοιο τρόπο ώστε να φτάσει στο συμπέρασμα ότι ο Βασικός Νόμος προβλέπει κατηγορηματικά τη δυνατότητα της άπεμπλοκής από τό καπιταλιστικό οικονομικό πλαίσιο για λόγους αρχής και την αντικατάστασή του από ένα σοσιαλιστικό πλαίσιο.

3. Ο Κραϊλλς (Krölls) και άλλοι αναλύουν κριτικά αυτές τις θέσεις, εξετάζοντας εξαντλητικά όλες τις λεπτομέρειες του κειμένου. Ο Κραϊλλς συμπεραίνει ότι τό ίδιο τό κράτος είναι εκείνο πού θέτει τό σύστημα της οικονομίας της αγοράς εντός του Βασικού Νόμου, με στόχο την αφηρημένη παραγωγή πλούτου, και ότι συνεπώς τό κράτος πρέπει να έγυθηθεί τή βιωσιμότητα της ιδιοκτησιακής οικονομίας της αγοράς. Μέ αυτόν τόν τρόπο, τό κράτος δέν δικαιολογεί απλώς τό δικαίωμά του να επιβάλλει φόρους μέσω των οποίων συντηρείται τό ίδιο, αλλά και τά στοιχειά εκείνα του κράτους πρόνοιας πού του επιτρέπουν να ρυθμίζει την οικονομία και την πρόνοια με τέτοιον τρόπο ώστε να αποφεύγεται οποιαδήποτε ζημία της κτητικής οικονομίας της αγοράς.

¹⁵ Βλ. Α. Krölls, *Das Grundgesetz als Verfassung des staatlich organisierten Kapitalismus*, DUV, Βισμπάντεν 1998, σ. 36 κ.έ. και 348 κ.έ.

Τό τρίτο έπιχείρημα είναι πειστικό, όχι μόνο έπειδή δικαιολογεί όλες τις λεπτομέρειες, αλλά και έπειδή έναρμονίζεται μέ τήν περιρρέουσα ατμόσφαιρα τών συζητήσεων γύρω από τήν οικονομική θεωρία πού διεξάγονταν τήν έποχή τής σύνταξης του Βασικού Νόμου. Τήν περίοδο εκείνη όλοι συμφωνούσαν ότι δέν ήταν δυνατή ούτε έπιβεβλημένη ή έπιστροφή στην κλασική φιλελεύθερη θέση πού ίσχυε πριν από τό 1929. Από τήν άλλη πλευρά, ή απόρριψη τής πρότασης του Κάρλο Σμίντ σήμαινε ότι είχε πλέον αποκλειστεί κάθε δυνατότητα για τήν εφαρμογή ενός σοσιαλιστικού οικονομικού συστήματος. Στη Γερμανία υπήρχαν δύο κυρίαρχες σχολές σκέψης: ή φιλελεύθερη σχολή του κύκλου του περιοδικού *Ordo*, στην παράδοση του Βάλτερ Όουκεν (Walter Eucken),¹⁶ και ό κεϋνσιανισμός. Η καθεμιά τους ξεκινά, μέ τόν δικό της τρόπο, από τή θέση ότι ή αγορά μπορεί νά λειτουργήσει μόνο στό πλαίσιο πολιτικά διαμορφωμένων παραμέτρων, και συνεπώς ή λειτουργία της είναι αδύνατη χωρίς τήν παρέμβαση του κράτους. Οί φιλελεύθεροι του *Ordo* έπικεντρώνονταν στην ένίσχυση του ανταγωνισμού και τήν έπιβολή αντιμονοπωλιακών μέτρων. Ο Κέυνς και ή σχολή του έστίασαν τό ενδιαφέρον τους σέ τέσσερα βασικά σημεία: στα μέτρα πού μπορεί νά έπιβάλλει τό κράτος μέ στόχο τήν άποτροπή τής οικονομικής αστάθειας, προκειμένου νά δημιουργήσει συνθήκες πλήρους άπασχόλησης· σέ μιά οικονομική πολιτική πού διατηρεί τούς τόκους σέ όσο τό δυνατόν χαμηλότερο επίπεδο· στον έλεγχο τών ροών του κεφαλαίου μέ στόχο τήν άποφυγή τής κερδοσκοπίας· και, τέλος, σέ μιά προοδευτική φορολογική πολιτική μέ στόχο τήν εύρύτερη αναδιανομή του πλούτου εντός τής κοινωνίας, αναδιανομή πού θά όδηγήσει στην αύξηση τής αγοραστικής δύναμης τών καταναλωτών. Όλα αυτά τά κεϋνσιανά μέτρα είχαν ως άπώτερο στόχο νά διευκολύνουν τήν οικονομική ανάπτυξη και νά προαγάγουν τήν εύημερία. Είναι σημαντικό ότι ό Κέυνς θεωρούσε τόν έαυτό του φιλελεύθερο θεωρητικό και σέ καμία περίπτωση σοσιαλιστή. Τό έπιχείρημά του απέκτησε ισχύ άκριβώς έπειδή εισήγαγε μέτρα πού είχαν στόχο νά άποτρέψουν τήν —άπολύτως προφανή τό 1929— καταστροφή πού είχε έπιφέρει ό καπιταλισμός.

Η ουσία του Βασικού Νόμου έγκειται στη σχέση μεταξύ τών άρθρων 2 και 14. «Καθιερώνοντας τό θεμελιώδες δικαίωμα τής ελεύθερης ανάπτυξης τής προσωπικότητας στον Βασικό Νόμο, οί συντάκτες του τυποποίησαν τό δικαίωμα στον

¹⁶ Ίδιως ό Α. Μύλλερ-Άρμακ (A. Müller-Armack) και ό μαθητής του Λούντβιχ Έρχαρτ (Ludwig Erhard), μετέπειτα ύπουργός Έμπορίου. Οί φιλελεύθεροι του *Ordo* άπέριπταν τόν φιλελευθερισμό του laissez-faire και ύποστήριζαν μιά νομικά και κοινωνικά ρυθμιζόμενη οικονομία τής αγοράς.

αυτοπροσδιορισμό του ατόμου ως συνταγματική αρχή του κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου ζει ο πολίτης». ¹⁷ Συγχρόνως το κράτος προστατεύει το άτομο από τη βούληση άλλων ατόμων που δεν σέβονται το δικαίωμα στον αυτοπροσδιορισμό. «Τό γεγονός ότι το κράτος όφείλει να προστατεύει τον πολίτη που άσκει την έλευθερία του, αλλά συγχρόνως να προστατεύει και την έλευθερία των άλλων πολιτών, δείχνει ότι οι κοινωνικές συνθήκες χαρακτηρίζονται από θεμελιώδεις συγκρούσεις συμφερόντων μεταξύ των μελών της κοινωνίας». ¹⁸ Πρόκειται λοιπόν για την προστασία της έλευθερίας σε άφηρημένο επίπεδο, ανεξάρτητα από τις υλικές προϋποθέσεις αυτής της έλευθερίας και συνεπώς ανεξάρτητα από την πρόσβαση των ατόμων στα μέσα παραγωγής. Ίπ' αυτή τη λογική, ακόμη και τό άρθρο 2§2 προστατεύει τη ζωή μόνο υπό την έννοια της ύπαρξης.

Αυτό συνεπάγεται ότι ήδη στό άρθρο 2 του Βασικού Νόμου, τό όποιο προστατεύει την άφηρημένη έλευθερία του ατόμου όταν έρχεται σε σύγκρουση με τά συμφέροντα των άλλων, ή παρεπόμενη προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής θεωρείται δεδομένη. Συνεπώς, για τούς ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, ή «έλεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας» σημαίνει ανταγωνισμό με τούς άλλους ιδιοκτήτες, σύμφωνα με τούς νόμους περί ιδιοκτησίας με στόχο την αύξηση του πλούτου. Για τούς μή ιδιοκτήτες, ή «έλευθερία» περιορίζεται στη «διάθεση της εργατικής τους δύναμης σε όσους κατέχουν τίς υλικές προϋποθέσεις για τη συσσώρευση πλούτου», άπλως και μόνο για να μπορέσουν να επιβιώσουν, με αποτέλεσμα «την αύξηση του πλούτου των ιδιοκτητών». ¹⁹

Τό άρθρο 3§1 («Όλοι είναι ίσοι άπέναντι στό νόμο»), άντί να ύπονομεύει αυτήν την έρμηνεία, στην πραγματικότητα την επιβεβαιώνει. Έγγυάται άπλως μία άφηρημένη ισότητα έναντι του νόμου χωρίς να προσφέρει καμιά προστασία όσον άφορᾷ την κοινωνικοοικονομική ισότητα.

Κατά συνέπεια, ό νόμος δίνει την ίδια σημασία στην άφηρημένη έλευθερία της ιδιωτικής και αυτόνομης χρήσης των προσώπων και της ιδιοκτησίας, και στις συμβάσεις που προστατεύονται ως ένας από τούς θεσμούς του φιλελεύθερου κρατικού συστήματος.

Η σύμβαση είναι ή μορφή μέσω της οποίας τό κράτος, σε συμφωνία με την έννοια

¹⁷ Ό.π., σ. 73.

¹⁸ Ό.π., σ. 75.

¹⁹ Ό.π., σ. 82.

της ελευθερίας, προστατεύει την ύπαρξη της αμοιβαίας συναλλαγής ως σχέσης που στηρίζεται στη συναίνεση [...]. Η συμβατική ελευθερία, την οποία περιγράφει με άφηρημένη μορφή το άρθρο 2§1 του Βασικού Νόμου, προστατεύεται με συγκεκριμένο τρόπο μέσω των ειδικών θεμελιωδών οικονομικών δικαιωμάτων, που προϋποθέτουν την ελευθερία διάθεσης στις νομικές πράξεις. Έτσι:

- Η συμβατική ελευθερία όσον αφορά τις εργασιακές συμβάσεις θεσπίζεται στο άρθρο 12 του Βασικού Νόμου.
- Οι επιχειρηματικές συναλλαγές στις οποίες εμπλέκονται σημαντικά περιουσιακά στοιχεία καλύπτονται από τα δικαιώματα που όριζει το άρθρο 14 του Βασικού Νόμου.
- Η ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι εντός της κοινωνίας πηγάζει από το άρθρο 9§1 του Βασικού Νόμου.
- Η ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι με αναφορά στο δικαίωμα των συλλογικών διαπραγματεύσεων πηγάζει από το άρθρο 9§3 του Βασικού Νόμου.

Ός «συμπληρωματικός θεσμός» ενός συστήματος που βασίζεται στην ελευθερία, η σύμβαση εκφράζει το σύνολο των οικονομικών σχέσεων μεταξύ ανταγωνιστών.²⁰

Με βάση τα παραπάνω, το άρθρο 14§1, ή *προστασία της ιδιοκτησίας*, είναι η κεντρική διάταξη. Πώς πρέπει να την ερμηνεύσουμε;²¹ Όρισμένες αποφάσεις του Όμοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου δίνουν την εντύπωση ότι η «ιδιοκτησία» εν προκειμένω επιτρέπει την υλική πραγμάτωση της ατομικής ελευθερίας. Αυτό το λεγόμενο επίχειρημα των ανθρώπινων δικαιωμάτων, το οποίο έχει ως σημείο αφετηρίας την ιδεαλιστική φιλοσοφία του Χέγκελ, έχει ακυρωθεί από τα δεδομένα της μεταβιομηχανικής συνθήκης. Πρώτον, οι περισσότεροι άνθρωποι έχουν υποχρεωθεί να εργάζονται ως μισθωτοί, όντας αποκλεισμένοι από τους υλικούς όρους της ιδιοκτησίας ως μέσου για τη δημιουργία εισοδήματος. Δεύτερον, η δυναμική της συσσώρευσης κεφαλαίου έχει οδηγήσει σε επιχειρηματικές δραστηριότητες που παίρνουν τη μορφή μετοχικών εταιρειών και έχει κατά συνέπεια περιορίσει το ιδεατό μοντέλο του ιδιοκτήτη-επιχειρηματία σε λιγοστές εξαιρέσεις.

Έτσι έχει κερδίσει έδαφος, ως βασική δικαιολόγηση της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς, ένα άλλο επίχειρημα, το οποίο ανάγεται στον Άνταμ Σμιθ. Σύμφωνα με αυτό, η πάλη του ανταγωνισμού, κατά την οποία το «άορατο χέρι»

²⁰ Ό.π., σ. 96 κ.έ.

²¹ Βλ. ό.π., σ. 109 κ.έ.

τῆς ἀγορᾶς θέτει τὸ ἓνα ἄτομο ἔναντι τοῦ ἄλλου σέ μιά ἐγωιστική πάλη μέχρι ἐσχάτων, εἶναι πρὸς ὄφελος ὄλων. Τὸ τίμημα πού συνεπάγεται αὐτὸ τὸ μοντέλο γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τὸ περιβάλλον ἀπλῶς παραβλέπεται.

Τὸ Ὁμοσπονδιακὸ Συνταγματικὸ Δικαστήριον, προκειμένου νὰ ὑπερβεῖ τὴν ἔλλειψη πειστικότητας τῆς προσωποκεντρικῆς νομιμοποίησης τῆς ιδιοκτησίας, χρησιμοποίησε ἓνα «τέχνασμα»: ἐνσωμάτωσε στὸν ὀρισμὸ τῆς ιδιοκτησίας δικαιώματα δημοσίου δικαίου, ὅπως π.χ. τὸ δικαίωμα τῆς σύνταξης καὶ τὸ δικαίωμα τῆς συναπόφασης (Mitbestimmung), τὴ συμμετοχὴ δηλαδή τῶν ἐργαζομένων στὴ διοίκηση τῆς ἐπιχείρησης. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο προσπαθεῖ νὰ δώσει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ ιδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ ἡ θέση τῶν ἐργαζομένων εἶναι ἰσοδύναμες. Ὁ Ρίτςστηγκ γράφει λοιπὸν δικαίως ὅτι:

Ἄν κανεὶς ἰσχυρίζεται ὅτι αὐτὸ τὸ ἄρθρο τοῦ συντάγματος ἀποσκοπεῖ στὸν περιορισμὸ τῆς κυριαρχίας τῶν μάνατζερ καὶ τῶν μεγαλομετόχων ἐπὶ τῆς βιομηχανίας, τότε μποροῦμε κάλλιστα νὰ ἐγκαταλείψουμε τὴ συζήτηση περὶ ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καὶ τῆς σχέσης τους μὲ τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας. Ἡ λειτουργία τοῦ θεμελιώδους δικαιώματος θά ἦταν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἀνάλογη μὲ τὴν προστασία τῆς φεουδαρχικῆς ἐξουσίας πού παραχώρησε ὁ βασιλιάς ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ βίας στοὺς Ἄγγλους βαρόνους μὲ τὴ μορφή τῆς Magna Carta τὸ 1215. Ὅπως, σύμφωνα μὲ τὴ Magna Carta, οἱ δουλοπάροικοι ἀποτελοῦν ἐξαρτήματα τῆς γῆς πού καλλιεργοῦν (πού ὡστόσο ἔχουν τὴ νομικὴ –ἂν καὶ ὄχι πάντοτε πραγματικὴ– ἐλευθερία νὰ φύγουν), οἱ μισθωτοὶ ἀποτελοῦν, μὲ παρόμοιο τρόπο, ἐξαρτήματα τοῦ κεφαλαίου.²²

Τί προστατεύει λοιπὸν ἐπὶ τῆς οὐσίας τὸ ἄρθρο 14§1 ὑπὸ τὸν ὄρο «ιδιοκτησία»; Τὴν

ἀποκλειστικὴ ἐξουσία διάθεσης ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ μορφή πού αὐτὴ λαμβάνει. [...] Χάρη στὴν ἀδιαμφισβήτητη οἰκουμενικὴ ἐγκυρότητα τῆς ιδιοκτησίας, τὸ σύνολο τῶν ὑλικῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας προορίζεται ἀποκλειστικά γιὰ ἀτομικὴ χρῆση: συνεπῶς, ἡ ἀπόκτηση ιδιοκτησίας γίνεται θεμελιώδης γιὰ τὸν τρόπο ζωῆς ὄλων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας.²³

Ὡστόσο, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ ἀποκλείεται ἀπὸ τὴ δυνατότητα νὰ ὀργανώσει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο βιοπορίζεται καὶ ὑποχρεώνεται ἔτσι νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τοὺς ιδιοκτῆτες μέσῳ τοῦ μισθοῦ. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ

²² H. Rittstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem*, ὁ.π., σ. 363.

²³ A. Krölls, *Das Grundgesetz als Verfassung*, ὁ.π., σ. 116 κ.έ.

κράτος, προστατεύοντας μία αφηρημένη έννοια τῆς ιδιοκτησίας, ἐγκαθιδρύει μία καπιταλιστική οικονομική τάξη στήν ὁποία οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι δέν ἔχουν ἄλλη ἐπιλογή ἀπό τό νά ἐργαστοῦν ὡς μισθωτοί γιά νά ζήσουν, παράγοντας ἔτσι πλοῦτο γιά τούς ιδιοκτῆτες.

Ἐν ἀντικειμενικός στόχος τοῦ παραγωγικοῦ συστήματος πού προστατεύεται μέ τό ἄρθρο 14 εἶναι ἡ συσσώρευση (ἐξ ὀρισμοῦ ἀπεριόριστη) ἀφηρημένου ἀτομικοῦ πλοῦτου. Θεωρητικά αὐτός ὁ πλοῦτος ἔχει μία ἀνεξάρτητη ὕπαρξη: εἶναι τέλειος, ἔχει ἀποσυνδεθεῖ ἀπό τή χρήση του καί ἀποκτᾷ καθαρά ποσοτικό χαρακτήρα μέσω τῆς ἐπικυρωμένης ἀπό τό κράτος μορφῆς τοῦ χρήματος (ἄρθρο 73§4 τοῦ Βασικοῦ Νόμου).²⁴

Στό συνταγματικό δίκαιο ὁ ὅρος πού χρησιμοποιεῖται γιά αὐτήν τήν ἀφηρημένη μορφή ιδιοκτησίας εἶναι τό ἐνεργητικό. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ιδιοκτησία μετρεῖται μέ βάση τή χρηματική τῆς ἀξία. Ἔτσι καθίσταται καί πάλι σαφές ὅτι ἡ ιδιοκτησία δέν ὀρίζεται μέ βάση τή χρήση ἢ ὁποία δικαιολογεῖται ἀπό τήν ἀνάγκη, ἀλλά μέ βάση τόν ἀφηρημένο πλοῦτο καί τήν αὐξησή του.

Ἡ ἀτομική ιδιοκτησία εἶναι ἀπλῶς ἓνα παράγωγο αὐτοῦ τοῦ ἀφηρημένου πλοῦτου. Οἱ πολῖτες τίθενται στήν ἴδια βάση ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀφηρημένη έννοια τῆς ιδιοκτησίας, πράγμα πού δημιουργεῖ τήν ψευδή ἐντύπωση τῆς ἰσότητος. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ὁ Βασικός Νόμος ἐμφανίζεται οὐδέτερος ὡς πρὸς τήν οικονομική τάξη, ἐνῶ στήν πραγματικότητα ἔχει ταχθεῖ ρητά ὑπέρ τῆς κτητικῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς. Ἐπιπλέον, ἡ προστασία πού παρέχει τό κληρονομικό δίκαιο ἐξασφαλίζει τή διαιώνιση τῆς τάξης τῶν ιδιοκτητῶν στήν κοινωνία.

Τό κράτος ὀρίζει τό περιεχόμενο καί τά ὅρια τῆς ιδιοκτησίας. Σέ τί ἀναφέρεται αὐτός ὁ ὀρισμός;²⁵ Ἀσκώντας τήν κυριαρχία του ἐπὶ τῆς οἰκονομίας, τό κράτος καθιστᾷ τόν ἀφηρημένο πλοῦτο «γενικό οἰκονομικό σκοπό» τῆς κοινωνίας. Τό κράτος ἐπίσης θέτει γενικούς κανόνες καί συγκεκριμένους νόμους πού ρυθμίζουν τή σχέση μεταξύ τῶν οἰκονομικῶν ὑποκειμένων (δρώντων) (ἄρθρο 74). Παρεμβαίνει στήν ιδιοκτησία τῆς γῆς μέσω τοῦ χωροταξικοῦ σχεδιασμοῦ καί τῆς στήριξης τῆς ἀγροτικῆς καλλιέργειας (ἄρθρα 74 καί 75). Ἐχει τό δικαίωμα νά ἐφαρμόζει πολιτικές γιά τήν προστασία τοῦ περιβάλλοντος, γιατί ἡ ἀμιγῆς κτητικῆ οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς, ἂν δέν ἐλεγχόταν, θά κατέστρεφε τούς φυσικούς πόρους

²⁴ Ὁ.π., σ. 120.

²⁵ Βλ. ὁ.π., σ. 125 κ.έ.

πού είναι αναγκαίοι για την παραγωγή.²⁶ Τέλος, τό κράτος έχει τό δικαίωμα νά επιβάλλει φορολογία (άρθρο 104 κ.έ.), ή όποία του επιτρέπει νά άποσπᾶ μέρος του κοινωνικά παραγόμενου πλούτου. "Όλες οι κρατικές λειτουργίες έχουν στόχο τήν όμαλή λειτουργία τής κτητικῆς οίκονομίας τής άγοράς.

Υπάρχουν τρεῖς δυνατές έρμηνείες τής ιδέας ότι «ή ιδιοκτησία συνεπάγεται ύποχρεώσεις» και ότι «χρήση της πρέπει επίσης νά ύπηρετεῖ τό δημόσιο συμφέρον», κατά τή διατύπωση του άρθρου 14§2 του Βασικού Νόμου.

1. Τό Γερμανικό Όμοσπονδιακό Δικαστήριο (BGH) έκπροσωπεῖ τή ριζοσπαστική φιλελεύθερη θέση, μετατρέποντας τίς επιθυμίες του ιδιοκτήτη σε συνταγματική άρχή και καθιστώντας τούς περιορισμούς εξαίρεση και όχι κανόνα – όπως έκανε τό Άνώτατο Δικαστήριο κατά τήν περίοδο τής Δημοκρατίας τής Βαϊμάρης.²⁷

2. Τό Όμοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο ζητᾶ από τό νομοθετικό σῶμα νά θεσπίσει επιφανειακά και επιμέρους αντισταθμιστικά μέτρα «σεβόμενο τίς άποφάσεις πού στηρίζονται στό πνεύμα του άρθρου 14§1, εδάφιο 2, προκειμένου νά δίνεται τό ίδιο βάρος στή συνταγματική αναγνώριση τής ατομικής ιδιοκτησίας στό άρθρο 14§1 του Βασικού Νόμου και στίς κοινωνικές διαστάσεις της όπως ορίζονται στό άρθρο 14§2 του Βασικού Νόμου».²⁸ Παρόμοιες διατυπώσεις υπήρχαν ἤδη σε παλαιότερες δικαστικές άποφάσεις πού ορίζαν τήν ιδιοκτησία: «τό συμφέρον τής κοινότητας πρέπει νά βαραίνει εξίσου μέ τό συμφέρον του άτομου. Τό δημόσιο συμφέρον αποτελεί σημείο αναφοράς αλλά και όριο τῶν περιορισμῶν πού τίθενται στόν ιδιοκτήτη».²⁹

3. Από τήν άλλη πλευρά, ό Κραίλλς ύποστηρίζει πειστικά ότι στήν πραγματικότητα θεσπίζεται έδῶ ή ύποχρέωση του κράτους νά προστατεύει τήν ιδιοκτησία· έτσι διασφαλίζεται ότι ή επιδίωξη τῶν ανταγωνιστικῶν συμφερόντων, ή όποία στηρίζεται στήν προστασία τής ιδιοκτησίας, δέν θά έρθει σε σύγκρουση μέ τό δημόσιο συμφέρον. Αυτό βεβαίως θά έθετε σε κίνδυνο τήν ίδια τήν κτητική οίκονομία τής άγοράς. Τό ζητούμενο συνεπῶς είναι ή διατήρηση τής λειτουργικῆς

²⁶ Ό.π.

²⁷ Βλ. Η. Rittstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem*, ό.π., σ. 291 κ.έ. και σ. 393.

²⁸ Όμοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, JZ 1981: 828· βλ. Α. Krölls, *Das Grundgesetz als Verfassung*, ό.π., σ. 130.

²⁹ Όμοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο: 25, 112, 118· βλ. επίσης Η. Rittstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem*, ό.π., σ. 393.

επάρκειας μιᾶς οικονομικῆς καί κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων πού θεμελιώνεται στήν ἀτομική ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς.

Γίνεται λοιπόν καί ἐδῶ σαφές πῶς λειτουργεῖ ὁ Βασικός Νόμος. Ἀπό τή μία πλευρά, παραμένει συνεπής στήν προσέγγιση τοῦ κράτους πρόνοιας, σέ συμφωνία μέ τήν οικονομική θεωρία τόσο τῶν φιλελεύθερων τοῦ *Ordo* ὅσο καί τοῦ Κένυς, καθώς ἐκφράζει τή φιλελεύθερη ἀντίληψη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ ἐπίδιωξη τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων ἐξυπηρετεῖ θεωρητικά τό δημόσιο συμφέρον, αὐξάνοντας τόν πλοῦτο τῆς κοινωνίας. Ὡστόσο αὐτό ἰσχύει ὑπό τήν αἴρεση ὅτι τό κράτος θά προσφέρει ἕνα ρυθμιστικό πλαίσιο γιά αὐτή τή λειτουργική σχέση ἐντός τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς καί ὅτι θά παρεμβαίνει ὅποτε εἶναι ἀπαραίτητο.

Τό γεγονός ὅτι τό κράτος ἐπέβαλε στήν ἀτομική ἰδιοκτησία μιᾶ κοινωνική δέσμευση στό δημόσιο συμφέρον τό χρωστᾶμε στούς ἀγῶνες τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, καθώς καί στά καταστροφικά γεγονότα τοῦ 1929. Ὡστόσο, πρέπει νά τονίσουμε γιά μιᾶ ἀκόμη φορά ὅτι αὐτό δέν συνεπάγεται σέ καμία περίπτωση πῶς ἐγκαταλείπεται ἡ καπιταλιστική ἀφηρημένη συσσώρευση πλούτου, ἀλλά μᾶλλον τό ἀντίθετο: διασφαλίζεται ἡ ὁμαλή λειτουργία της.

Αὐτό γίνεται σαφές ἂν ρίξουμε μιᾶ ἀκόμη ματιά σέ ἄλλα ἄρθρα τοῦ Βασικοῦ Νόμου πού ἀφοροῦν τό ζήτημα τῆς ἰδιοκτησίας. Ἐξαιτίας τῆς ὑποχρέωσης (ἡ ὁποία ἐνισχύεται ἀπό τίς ἀποφάσεις τῶν δύο ὁμοσπονδιακῶν δικαστηρίων) νά καταβάλλεται ἀποζημίωση σέ περιπτώσεις ἀπαλλοτρίωσης (ἄρθρο 14§3), μέ βάση τίς τιμές τῆς ἀγορᾶς, ἡ κοινωνική δέσμευση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ὑποχωρεῖ ὅλο καί περισσότερο ἔναντι τῆς διατήρησης τῆς ἀξίας τῶν ιδιωτικῶν περιουσιακῶν στοιχείων.³⁰

Τό ἄρθρο 74§16 τοῦ Βασικοῦ Νόμου δίνει στήν πολιτεία τό δικαίωμα νά ρυθμίζει νομοθετικά τόν ἀνταγωνισμό γιά νά «ἀποφευχθεῖ ἡ κατάχρηση τῆς οικονομικῆς ἰσχύος». Αὐτό σημαίνει ὅτι ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ ἡ κλασική φιλελεύθερη ἰδέα σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό κράτος ὀφείλει νά ἀφήσει τήν ἀγορά νά ἀντιμετωπίσει τόν ἀνταγωνισμό μέ τούς δικούς της τρόπους. Γίνεται ἀποδεκτό ὡς ἀρχή ὅτι ἡ συγκέντρωση οικονομικῆς ἰσχύος εἶναι ἀναπόφευκτη στό πλαίσιο τῆς οικονομικῆς ἔννομης τάξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Εἶναι ἐμφανές πῶς δέν ἀποδοκιμάζεται τό ἴδιο τό γεγονός, ἀρκεῖ μαζί μέ τή συγκέντρωση νά αὐξάνεται ὁ ἀφηρημένος πλοῦτος

³⁰ H. Rittstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem*, ὁ.π., σ. 396 κ.έ. καί 411 κ.έ.: A. Krölls, *Das Grundgesetz als Verfassung*, ὁ.π., σ. 130 κ.έ.

τῆς κοινωνίας, τόν ὁποῖο κατέχουν ἄτομα καί μέρος του ἀποσπᾶ ἡ πολιτεία. Ἡ μόνη πρακτική πού πρέπει νά ἀποτραπεῖ εἶναι ἡ κατάχρηση, καί γιά αὐτό τό σκοπό χρησιμοποιοῦνται οἱ ἀντιμονοπωλιακοί νόμοι, ὅπως γινόταν καί στό παρελθόν. Ὅπως καί στίς ὑπόλοιπες περιπτώσεις κρατικῆς παρέμβασης, ἐπιχειρεῖται ἔτσι ἡ διασφάλιση τῆς ὁμαλῆς λειτουργίας τῆς κτητικῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς μέσω ἑνός ἀντισταθμιστικοῦ μηχανισμοῦ.

Τό ἄρθρο 15 τοῦ Βασικοῦ Νόμου παρουσιάζει ἕνα ἰδιαίτερο ζήτημα πού ἀφορᾶ τά δημόσια ἀγαθά. Τό κρίσιμο ἐδάφιο εἶναι τό ἐξῆς: «Ἡ γῆ, οἱ φυσικοὶ πόροι καί τά μέσα παραγωγῆς μποροῦν, μέ σκοπό τήν κοινωνικοποίησή τους, νά περιέλθουν στήν ἰδιοκτησία τοῦ κράτους ἢ σέ ἄλλες μορφές δημοσίου ἐλέγχου βάσει νόμου πού καθορίζει τή φύση καί τό ὕψος τῆς ἀποζημίωσης».

Ἡ κοινοβουλευτική ομάδα τοῦ SPD πέτυχε τήν ὑπερψήφιση αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου ἀπό τό προσωρινό Κοινοβουλευτικό Συμβούλιο (Parlamentarischer Rat), ἔχοντας προφανῶς πολύ συγκεκριμένους στόχους. Ὡστόσο, ἀφοῦ τό SPD ἔχασε μέ μικρή διαφορά τίς πρῶτες ὁμοσπονδιακές κοινοβουλευτικές ἐκλογές, στίς ὁποῖες θριάμβευσαν τά ἐπιχειρηματικά λόμπι χάρις στό CDU/CSU (τόν μακρόχρονο συνασπισμό μεταξύ τῆς Χριστιανοδημοκρατικῆς Ἐνώσης καί τῆς κατά κύριο λόγο βαυαρικῆς Χριστιανοκοινωνικῆς Ἐνώσης), τό ἄρθρο αὐτό ἀποδυναμώθηκε.³¹ Συμπεριλήφθηκε μόνο ὡς προαιρετική δυνατότητα καί κατά συνέπεια δέν διέθετε δεσμευτική ἰσχὺ συγκρίσιμη μέ τήν καθολική προστασία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ ρύθμιση αὐτή ἔγινε ἔτσι μία ἀκόμη ἀνάμεσα σέ πολλές ἀντισταθμιστικές διατάξεις, πού ἔδιναν στήν πολιτεία τό δικαίωμα νά ἀναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο στήν οἰκονομία, προβαίνοντας σέ κρατικοποιήσεις μέ στόχο τή διαφύλαξη τῆς κτητικῆς κοινωνίας τῆς ἀγορᾶς. Αὐτό πολύ σπάνια ὁδήγησε στήν ἀφαίρεση ἐπικερδῶν ἐπενδυτικῶν εὐκαιριῶν ἀπό τά χέρια τῶν ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων· ἡ πολιτεία ἐπεμβαίνει σέ πεδία μακροοικονομικῆς δραστηριότητας, προκειμένου νά ἐλαχιστοποιήσει τίς ζημιές.

Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τούς περιορισμούς πού τίθενται στήν ἰδιοκτησία γῆς. Ἡ ἔμφαση δίνεται ἐν προκειμένῳ στόν χωροταξικό σχεδιασμό, στήν προστασία τοῦ περιβάλλοντος (πού δέν περιλαμβάνεται στήν ἀρχική μορφή τοῦ Βασικοῦ Νόμου) καί στήν ἀκίνητη περιουσία δήμων καί κοινοτήτων. Ὅσον ἀφορᾶ τήν τελευταία, ὁ Κραϊλλς φτάνει στό σημεῖο νά ὑποστηρίξει πῶς τό γεγονός ὅτι τό ἐνοίκιο εἰσπράτ-

³¹ H. Rittstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem*, ὁ.π., σ. 401· A. Krölls, *Das Grundgesetz als Verfassung*, ὁ.π., σ. 169 κ.έ. καί σ. 235 κ.έ.

τεται από τήν κοινότητα και όχι από τόν ιδιοκτήτη δέν ἐπηρεάζει τά συμφέροντα τοῦ κεφαλαίου.³² Ἐντέλει, ἀκόμη και σέ αὐτήν τήν περίπτωσι, ἡ πολιτεία ἀπλῶς εὐνοεῖ τή συνολική δυνατότητα ἀναπαραγωγῆς τῆς κτητικῆς κοινωνίας τῆς ἀγορᾶς (ἡ ὁποία στηρίζεται στήν ἀτομική ιδιοκτησία).

Καθώς ἡ πολιτεία προστατεύει αὐτή τή δυνατότητα ἀναπαραγωγῆς, ἔχει τό δικαίωμα νά ἐπιβάλλει φορολογία (ἄρθρα 105 και 106 τοῦ Βασικοῦ Νόμου), ἀναγκάζοντας τήν ιδιοκτησία νά ἐκπληρώνει τίς ὑποχρεώσεις της ἔναντι τῆς κοινωνίας, σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τοῦ ἄρθρου 14§2. Αὐτό εἶναι τό θεμελιῶδες κριτήριο γιά τήν ἀξιολόγησι τῆς συνταγματικότητας ὁποιασδήποτε οἰκονομικῆς και πολιτικῆς πράξης, και θά ἐπανεέλθουμε σέ αὐτό παρακάτω. Κατά τή διάρκεια τῆς φιλελεύθερης ἢ κευνσιανῆς φάσης τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας, ἡ τουλάχιστον μετά τήν ἔναρξιν τῆς ἰσχύος τοῦ Βασικοῦ Νόμου, τό κράτος σεβάστηκε αὐτή τή συνταγματική ἐπιταγή. Ἀσκώντας συνολικό ἔλεγχον ἐπί τῆς οἰκονομίας και μέσῳ τῆς εἰσαγωγῆς ἑνός προοδευτικοῦ φορολογικοῦ συστήματος, ἡ πολιτεία δημιούργησε τήν ἀπαραίτητη κοινωνική ἰσορροπία γιά τή λειτουργία τῆς ιδιοκτησιακῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς.³³

Οἱ ὀρισμοί τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας ὡς «δημοκρατικοῦ και κοινωνικοῦ ὁμοσπονδιακοῦ κράτους» (ἄρθρο 20§1 τοῦ Βασικοῦ Νόμου) και ὡς «δημοκρατικοῦ και κοινωνικοῦ κράτους δικαίου» (ἄρθρο 28§1 τοῦ Βασικοῦ Νόμου) συνοψίζουν τά διάφορα στοιχεῖα πού προσδίδουν στό κράτος τό ρόλο τοῦ ἐγγυητῆ τῆς κτητικῆς κοινωνίας τῆς ἀγορᾶς. Ἡ ἀπαίτησι ἑνός κράτους πρόνοιας δέν διατυπώνεται μέ ἀντικαπιταλιστικούς ὅρους, ἀλλά ἀφορᾷ τήν ἀντισταθμιστική ἰσχὺ τοῦ κράτους, πού ἔχει στόχο ἀκριβῶς νά διατηρήσει τή βιωσιμότητα τοῦ ἰσχύοντος οἰκονομικοῦ συστήματος – πράγμα διόλου ἀμελητέο.

Ἐνα ζήτημα στό ὁποῖο δέν ἔδινε καμία προσοχή τό μεταπολεμικό οἰκονομικό μοντέλο πού στηριζόταν στόν κευνσιανισμό και τόν φιλελευθερισμό τοῦ *Ordo*, εἶναι τά «ὄρια τῆς ἀνάπτυξης» ὅσον ἀφορᾷ τίς περιβαλλοντικές ἐπιπτώσεις μιᾶς οἰκονομίας πού βρίσκεται σέ φάσι ἀνάπτυξης. Τά θεμέλια τῆς σχετικῆς κρατικῆς νομοθεσίας τέθηκαν μόνο σέ μεταγενέστερες ἀναθεωρήσεις τοῦ Βασικοῦ Νόμου. Διευρύνοντας τήν ἰδέα τῆς ὑποχρέωσης ἔναντι τῆς κοινωνίας (*Sozialpflichtigkeit*) και συμπεριλαμβάνοντας τή φύσιν, γίνεται πλέον λόγος γιά τήν ὑποχρέωσι διατήρησης τῆς

³² A. Krölls, *Das Grundgesetz als Verfassung*, ὁ.π., σ. 179 κ.έ.

³³ Ὁ.π., σ. 372 κ.έ.

ζωής (Lebenspflichtigkeit). Ωστόσο, όποτε τό κράτος επέβαλε περιβαλλοντικούς περιορισμούς στή βιομηχανία, υπήρξε πολύ προσεκτικό και χρησιμοποίησε στρατηγικές συμβατές μέ τήν αγορά. Τό πιό πρόσφατο παράδειγμα είναι ό άγώνας γιά τό κλείσιμο τῶν πυρηνικῶν ἐργοστασίων στή Γερμανία. Τό κράτος ἀναγκάστηκε νά ὀρίσει ἕνα διάστημα τριάντα ἐτῶν γιά τό κλείσιμό τους, προκειμένου νά μήν ἀναγκαστεῖ νά καταβάλει ὑπέρογκες ἀποζημιώσεις. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τή μείωση τῶν ἐκπομπῶν διοξειδίου τοῦ ἀνθρακα. Ἡ ἀκραία ἐκδοχή αὐτῆς τῆς στάσης ἐκφράστηκε ἀπό τόν Τζώρτζ Μπούς, πού δήλωσε ὅτι οἱ ΗΠΑ δέν θά ἐπικύρωναν τό οὕτως ἤ ἄλλως ἀνεπαρκές Πρωτόκολλο τοῦ Κυότο, γιατί κάτι τέτοιο θά ζημίωνε τήν ἀμερικανική οἰκονομία.

Ἡ καταστροφή τῆς φύσης καί τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς ἀπό τήν ἀτομική ἰδιοκτησία στό πλαίσιο τῆς νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης

Εἶναι σαφές ὅτι ἡ ἰδέα πώς ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία συνεπάγεται κοινωνικές ὑποχρεώσεις στό πλαίσιο τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων εἶναι ἀποτέλεσμα διαφόρων ἱστορικῶν παραγόντων:

- τῶν ἀγώνων τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος πού εἶχε αὐξήσει τή δύναμή του
- τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μέ τόν ὑπαρκτό σοσιαλισμό
- τῆς ἐμπειρίας τῆς καταστροφικῆς ἀποτυχίας τοῦ φιλελευθερισμοῦ τό 1929
- τῆς ἀνάγκης τῆς οἰκονομίας τοῦ φορντισμοῦ γιά τή δημιουργία ἀγοραστικῆς δύναμης τῶν μαζῶν
- τοῦ σχετικά σημαντικοῦ ρόλου τοῦ ἐθνικοῦ κράτους
- τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς φύσης μέ στόχο τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη, πού θεωροῦνταν ὅτι δέν εἶχε συνέπειες.

Οἱ μέθοδοι τοῦ παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμοῦ γιά τήν αὐξηση τῶν κερδῶν

Σέ τί ὀφείλεται ἡ ἀκύρωση αὐτοῦ τοῦ «ἱστορικοῦ συμβιβασμοῦ» μεταξύ κεφαλίου καί πολιτικῆς;³⁴ Ἡ λυδία λίθος τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας εἶναι ἡ

³⁴ Βλ. The Group of Lisbon, *Limits to Competition*, Gulbenkian Foundation, Roth, Λισαβόνα 1999· W. Dierckxsens, *Los límites de un capitalismo sin ciudadanía*, DEI, Σάν Χοσέ (Κόστα Ρίκα) 1998, καί

μεγιστοποίηση του κέρδους, δηλαδή ή συσσώρευση κεφαλαίου (ιδιοκτησίας), πού αποτιμάται σέ χρήμα. Η επίτευξη αυτού του θεμελιώδους στόχου εξαρτάται από τήν επίτυχία στον ανταγωνισμό μέ άλλους κεφαλαιοκράτες στό επίπεδο τής παραγωγής και τής προώθησης προϊόντων. Καθώς οι αγορές κατακλύζονται σέ όλο και μεγαλύτερο βαθμό από καταναλωτικά αγαθά, ο ανταγωνισμός ώθει τούς παραγωγούς νά προσφέρουν νέα προϊόντα στην αγορά όσο τό δυνατόν γρηγορότερα. Όστόσο, σέ μιά εποχή ύψηλης τεχνολογικής ανάπτυξης, αυτό σημαίνει ότι κάθε τόσο πρέπει νά γίνονται νέες και πολυδάπανες επενδύσεις πρίν οι παλαιότερες επενδύσεις προλάβουν νά αποδώσουν. Συνεπάγεται επίσης αύξηση τών δαπανών για τήν προώθηση τών προϊόντων. Συγχρόνως γίνονται προσπάθειες περιορισμού τών δαπανών μέσφ τής αύξησης του ρυθμού ανάπτυξης και τής ύψηλότερης παραγωγικότητας, πράγμα πού συνεπάγεται ώστόσο μείωση τών θέσεων εργασίας. Τό αποτέλεσμα είναι νά μή δίνεται σημασία στην αγοραστική δύναμη και νά παραμελούνται οι επενδύσεις για τήν παραγωγή βασικών αγαθών (βλ. κεφ. 6). Η παγκοσμιοποίηση τής αγοράς σημαίνει ότι ή δύναμη του έθνικου κράτους νά παρεμβαίνει στην οικονομική πολιτική όταν τό ύπαγορεύουν κοινωνικοί παράγοντες συνεχώς μειώνεται. Άντ' αυτού, τό κεφάλαιο επιστρατεύει κάθε διαθέσιμο μέσο για νά άντλεί όλο και περισσότερα κέρδη, άδιαφορώντας παντελώς για τούς ανθρώπους και τό περιβάλλον, και παρακάμπτοντας μέ αυτόν τον τρόπο τή συνταγματική ύποχρέωση διατήρησης τής ζωής. Ίδου όρισμένα παραδείγματα:

1. Μιά μέθοδος είναι ή παραγωγή «τή στιγμή πού πρέπει» («Just-in-time» production), πού αφορά τήν έξωτερική άνάθεση παραγωγικών μονάδων σέ υπεργολάβους, και άποτελεί επίσης μιά μορφή λιτής παραγωγής (lean production). Τό αποτέλεσμα είναι νά έντεινεται ο ανταγωνισμός μεταξύ τών μικρότερων και μεσαίων εταιρειών, πού ύποχρεώνονται άφενός νά αναλάβουν τό κόστος τής αποθήκευσης και άφετέρου νά άνταποκριθούν στίς διορίες παράδοσης. Συγχρόνως οι ύπάλληλοι τέτοιων εταιρειών έχουν λιγότερες δυνατότητες νά οργανωθούν δημιουργώντας έργοστασιακές έπιτροπές. Ο Τζέρεμι Ρίφκιν έχει έξετάσει μιά έξελιγμένη μορφή υπεργολαβίας στό πλαίσιο αυτού πού άποκαλεί «ύπερκαπιταλισμό».³⁵ Σύμφωνα μέ

του ίδιου, «Porto Alegre: camino al postcapitalismo», στό περ. *Pasos*, τχ. 93, DEI, Σάν Χοσέ (Κόστα Ρίκα), 2001.

³⁵ J. Rifkin, *The Age of Access: The New Culture of Hypercapitalism, Where All of Life is a Paid-for Experience*, Tarcher/Putnam, Νέα Υόρκη 2000 [έλλ. έκδ.: *Η νέα εποχή τής πρόσβασης. Η*

τόν Ρίφκιν, πολλές εταιρείες, λ.χ. ή Nike, δέν ἔχουν πλέον κόν ἔργοστάσια παραγωγῆς καί προσφέρουν μόνο τά σχέδια καί τήν ἔπωνυμία. Σέ φτωχές χώρες τοῦ νότιου ἡμισφαιρίου φτιάχνονται παπούτσια γιά λογαριασμό τῆς Nike ἀπό ἐργάτες πού πληρώνονται μέ τό ἐλάχιστο δυνατό ἡμερομίσθιο καί δουλεύουν σέ ἀπάνθρωπες συνθῆκες· παρ' ὅλα αὐτά ἡ Nike διαθέτει τά προϊόντα της σέ ἐξαιρετικά ὑψηλές τιμές. Ἄλλα παραδείγματα ἀποτελοῦν οἱ ἀλυσίδες φάστ-φούντ, ὅπως ἡ McDonald's, πού ἐπίσης πουλά μόνο τήν ἔπωνυμία της, ἐνῶ ἀναγκάζει τοὺς ὑπεργολάβους νά τηροῦν δουρικὰ τοὺς ἐπιβεβλημένους ὅρους, ἐκμεταλλεόμενοι τοὺς ὑπαλλήλους τους.

2. Συγχρόνως, ἡ μεγάλη κλίμακας καπιταλιστική ἰδιοκτησία προσπαθεῖ ὅσο εἶναι δυνατόν νά ἀντικαταστήσει τήν ἀνθρώπινη ἐργασία μέ τήν τεχνολογία. Ἡ ἐπακόλουθη δομική ἀνεργία χρησιμοποιεῖται στή συνέχεια ὡς δικαιολογία γιά τή μείωση τῶν μισθῶν καί τήν ἐπιδείνωση τῶν ἐργασιακῶν συνθηκῶν. Ὁξύνεται ἔτσι, ἀκολουθώντας τή φυσική της τάση, ἡ ἀποκλειστικότητα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ ἀποκλειστικότητα αὐτή εἶχε χρησιμοποιεθεῖ στά πρῶτα στάδια τῆς ἐξέλιξης τοῦ καπιταλισμοῦ γιά νά ἐξασφαλίσει ἀνθρώπινο δυναμικό: ὅσοι εἶχαν ἀποκλειστεῖ, κατεῖχαν παρ' ὅλα αὐτά τήν ἐργατική τους δύναμη τήν ὁποία μπορούσαν νά διαθέσουν στήν καπιταλιστική ἀγορά. Ὡστόσο ἡ δομική ἀνεργία, ἐνῶ μειώνει τά ἐξοδα τοῦ κεφαλαίου, ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τόν ἀποκλεισμό ἑνός ὄλο καί μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων ἀκόμη καί ἀπό τήν περιορισμένη συμμετοχή στήν οἰκονομική διαδικασία. Μέ ἄλλα λόγια ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς ἀποκλείει τήν πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ ὄχι μόνο ἀπό τίς ὑλικές συνθῆκες πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τήν ἐπιβίωση ἀλλά ἀκόμη καί ἀπό τή δυνατότητα νά κερδίσουν τά πρὸς τό ζῆν δουλεύοντας μέ στόχο νά αὐξήσουν τά κέρδη τῶν πλουσίων. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ὁ ἀποκλεισμός, μαζί μέ τήν ἐκμετάλλευση, ἔχει καταστρεῖ τό κύριο γνώρισμα τῆς παγκοσμιοποιημένης καπιταλιστικῆς οἰκονομίας. Μιά ἐπιπλέον συνέπεια εἶναι ὅτι τό κράτος ἢ, ἀκριβέστερα, ὅσοι πληρώνουν (ἀκόμη) φόρους, ἐπιβαρύνονται μέ τό κοινωνικό κόστος τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου.

3. Ἐνας ἄλλος τρόπος αὐξησης τῶν κερδῶν εἶναι νά μὴν ἐπενδύει κανεὶς ἐκ νέου στήν πραγματική οἰκονομία, ἀλλά νά συμβάλλει στόν ἐξοντωτικό ἀνταγωνισμό, ἐπενδύοντας τά κέρδη του σέ συγχωνεύσεις. Ἄλλη μιὰ δυνατότητα εἶναι ἡ συσ-

νέα κουλτούρα τοῦ ὑπερκαπιταλισμοῦ, ὅπου ὅλη ἡ ζωὴ εἶναι μιὰ ἐπὶ πληρωμῆ ἐμπειρία, μτφρ. Ἀριάδνη Ἀλαβάνου, Λιβάνης, Ἀθήνα 2001]· βλ. ἐπίσης A. Gorz, «Vom totalitären Vorhaben des Kapitals. Notizen zu Jeremy Rifkins "The Age of Access"», περ. *Widerspruch* (Ζυρίχη), τχ. 40, 2001, σ. 30-39.

σώρευση κεφαλαίου μέσω της *χρηματιστικής κερδοσκοπίας*. Οι συγχωνεύσεις και η χρηματιστική κερδοσκοπία δέν έχουν ως αποτέλεσμα κανενός είδους ανάπτυξη της πραγματικής οικονομίας αλλά μόνο τήν ὄλο και μεγαλύτερη συγκέντρωση τής καπιταλιστικής ιδιοκτησίας, καθώς και μιά διαρκῶς διευρυνόμενη χρηματιστική φούσκα (καζίνοκαπιταλισμός). Οι ὑψηλές αποδόσεις αὐτοῦ τοῦ τομέα ἀσκοῦν μέ τή σειρά τους ἐπιπλέον πίεση στήν πραγματική οἰκονομία προκειμένου νά μειώσει τό κόστος γιά νά διασφαλίσει ἀντίστοιχα κέρδη (βλ. παραπάνω σημείο 2). Ἀκόμη πιά σημαντικό εἶναι ὡστόσο τό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ δραστηριότητα δημιουργεῖ τόν κίνδυνο χρηματοοικονομικῶν κρίσεων πού μποροῦν νά καταστρέψουν τήν παγκόσμια οἰκονομία στό σύνολό της, ὅπως συνέβη τό 1929.

4. Ὡστόσο ἡ παγκοσμιοποιημένη καπιταλιστική οἰκονομία ἀσχεῖ συγχρόνως πιέσεις στίς ἐθνικές κυβερνήσεις προκειμένου νά αὐξήσουν τά ἔσοδά τους μέ διάφορους τρόπους. Τό κάνει, πρῶτον, ἀπειλώντας νά ἀποσύρει κεφάλαια και νά τά ἐπενδύσει σέ ἄλλες χῶρες τίς συνθήκες τῶν ὁποίων μπορεῖ νά ἐκμεταλλεῖται πιά ἀποτελεσματικά και, δεύτερον, διαδίδοντας τό προφανές ψεῦδος ὅτι οἱ χαμηλότεροι φόροι και ἡ ὑψηλότερη οἰκονομική ἐνίσχυση τοῦ κεφαλαίου θά δημιουργήσουν θέσεις ἐργασίας. Τό ἐπιχείρημα αὐτό ἔχει ἀποδειχθεῖ ψευδές ἤδη ἀπό τό 1996, μετά τήν *Ἐκθεση γιά τήν ἀνθρώπινη ἀνάπτυξη* τοῦ Προγράμματος τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν γιά τήν Ἀνάπτυξη (UNDP), μέ τόν τίτλο «Ἀνάπτυξη χωρίς θέσεις ἐργασίας». Παρ' ὅλα αὐτά οἱ κυβερνήσεις ἐξακολούθησαν νά ἐφαρμόζουν τήν πολιτική τής ἐνίσχυσης τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων μέ ἐπιχορηγήσεις και μείωση τῶν φόρων. Οἱ ἐπιπλέον ἐνισχύσεις πού χρηματοδοτοῦνται ἀπό τή φορολογία δέν διοχετεύονται μόνο σέ δομικά ἀσταθεῖς παραγωγικές δραστηριότητες, ὅπως ἡ ἐξόρυξη ἄνθρακα, τά ναυπηγεῖα και ἡ ἀγροτική καλλιέργεια, ἀλλά και σέ ἄλλους τομεῖς, ἰδίως στή βιομηχανία ὑψηλῆς τεχνολογίας. Στή Γερμανία τό ποσοστό τής φορολογίας ἐπί τῶν κερδῶν ἐπί τοῦ συνόλου τῶν φορολογικῶν ἐσόδων ἔπεσε ἀπό τό 32,6 τό 1960 στό 12,3% τό 1998. Ὁ φόρος μεγάλης περιουσίας καταργήθηκε ἀπό τήν κυβέρνηση τοῦ Κόλ. Ἡ κυβέρνηση συνασπισμοῦ Σοσιαλδημοκρατῶν και Πρασίνων συνέχισε αὐτήν τήν τάση μέ τίς οἰκονομικές της μεταρρυθμίσεις. Μείωσε τήν ἀνώτατη κλίμακα τής φορολογίας εἰσοδήματος και κατήργησε τό φόρο ἐπί τῶν πωλήσεων μετοχῶν. Ἡ κατάργηση τοῦ φόρου αὐτοῦ ὀδήγησε ἀπλῶς σέ μιά φρενίτιδα συγχωνεύσεων και ἔγινε προφανῶς δεκτή μέ ἐνθουσιασμό ἀπό τά χρηματιστήρια και τίς μεγάλες τράπεζες. Τό 2000 ὁ Γιούργκεν Σρέμπ, πρόεδρος τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τής μεγαλύτερης γερμανικῆς βιομηχανίας, τής DaimlerChrysler, δήλωνε μέ περηφάνια ὅτι ἡ ἐταιρεία δέν εἶχε πλη-

ρώσει καθόλου φόρο. Αντιθέτως, η φορολόγηση των εισοδημάτων από εξαρτημένη εργασία αυξήθηκε κατά 76% μεταξύ 1980 και 1995, κατάσταση που επιδεινώθηκε από τη διαρκή αύξηση του φόρου προστιθέμενης αξίας, ο οποίος πλήττει κυρίως τα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού. Μέ τις μεταρρυθμίσεις στο συνταξιοδοτικό σύστημα, η κυβέρνηση Σοσιαλδημοκρατών-Πρασίνων αποδιάρθρωσε διττά το παραδοσιακό αναδιανεμητικό ασφαλιστικό σύστημα. Πρώτον, στήριξε ένα μέρος της μέριμνας για τους ηλικιωμένους σε επενδύσεις σε ιδιωτικά κεφάλαια. Δεύτερον, αξιοποίησε τα φορολογικά έσοδα για να απαλλάξει τους εργοδότες από τη νομική υποχρέωση να καταβάλλουν το 50% των ασφαλιστικών εισφορών (όπως όριζε το παλαιότερο σύστημα που βασιζόταν στην ισοτιμία των μερών).

5. Οι ιδιοκτήτες, έκμεταλλευόμενοι την οικονομική και ιδίως τη χρηματοπιστωτική παγκοσμιοποίηση για να φοροδιαφύγουν, παρακάμπτουν τις κοινωνικές υποχρεώσεις της ιδιοκτησίας πολύ πιο άμεσα από ό,τι μέσω της παρέμβασης τους στη νομοθεσία. Είναι γνωστό εδώ και καιρό ότι οι πολυεθνικές εταιρείες χρησιμοποιούν παρανόμως την ενδοομιλική τιμολόγηση, διαχειριζόμενες τις ενδοομιλικές συναλλαγές κατά τέτοιο τρόπο ώστε μεγάλα ποσά να φορολογούνται σε χώρες με πολύ χαμηλούς φορολογικούς συντελεστές ενώ πολύ μικρό τμήμα των κερδών τους φορολογείται σε χώρες με κανονικούς φορολογικούς συντελεστές. Το χειρότερο παράδειγμα όμως είναι η φοροδιαφυγή του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και, πάνω από όλα, η μη καταβολή φόρου για τους τόκους. Στη Γερμανία το συνδικάτο των έφοριακών υπολόγισε ότι η ετήσια απώλεια ανερχόταν σε 130 δισεκατομμύρια μάρκα, ποσό που κατά πάσα πιθανότητα υπολείπεται του πραγματικού. Μέ αυτήν την κατάσταση δέν συμβιβάστηκαν μόνο οι νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις του Χέλμουτ Κόλ από το 1982 μέχρι το 1998 – η επόμενη κυβέρνηση τίς ακολούθησε μειώνοντας τους φόρους αντί να αυξήσει τον αριθμό των υπαλλήλων που έρευνούσαν τη φοροδιαφυγή. Το 1996 ο πρόεδρος του συνδικάτου των έφοριακών έγραφε: «Τό άποτρεπτικό αποτέλεσμα που θά είχε η πρόσληψη 7.000 έφοριακών θά αύξανε τά φορολογικά έσοδα κατά 30 δισεκατομμύρια μάρκα».³⁶ Πρόκειται για μία ξεκάθαρη συνέργεια μεταξύ κράτους και κεφαλαιοκρατών. Είναι προφανές ότι αυτό τό πρόβλημα, ιδίως η κατάργηση των φορολογικών παραδείσων, πρέπει να αντιμετωπιστεί άμεσα – ιδανικά σε παγκόσμιο επίπεδο αλλά τουλάχιστον στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Όστόσο, παρά τις περιστασιακές διακηρύ-

³⁶ Έφ. *Die Woche*, 22 Μαρτίου 1996.

ξεις τους, οι δυτικοευρωπαϊκές κυβερνήσεις δέν επίδεικνύουν καμιά πραγματική πολιτική βούληση νά αντιμετώπισουν τό πρόβλημα. Έξάλλου, τό Λουξεμβούργο, ένας από τούς κατεξοχήν φορολογικούς παραδείσους, είναι μέλος τῆς ΕΕ. Ἄντί νά πατάξουν τή φοροδιαφυγή, οι χώρες τῆς Εὐρώπης ἀντισταθμίζουν τίς ἀπώλειες τῶν φορολογικῶν ἐσόδων μειώνοντας τίς κοινωνικές παροχές.

6. Τό ἴδιο τό δημόσιο χρέος παράγεται ἀπό τίς ἐπιχειρήσεις, μέσα ἀπό τούς διάφορους μηχανισμούς πού περιγράψαμε παραπάνω, καί ἀποτελεῖ τήν πλέον διεστραμμένη μέθοδο μέσω τῆς ὁποίας ἡ ἰδιοκτησία ἀρνεῖται νά ἐκπληρώσει τίς ὑποχρεώσεις τῆς ἀπέναντι στήν κοινωνία. Τό γερμανικό δημόσιο χρέος ἀνερχόταν στά 1,2 τρισεκατομμύρια εὐρώ τό 1997-1998, καί ὁ τεράστιος αὐτός ὄγκος αὐξάνεται κάθε χρόνο.³⁷ Ἐν γένει, τουλάχιστον τό 25% τῶν φορολογικῶν ἐσόδων διοχετεύεται στήν ἐξυπηρέτηση τοῦ χρέους. Στό Βέλγιο τό ποσοστό φτάνει τό 30%, δηλαδή σχεδόν στό ἓνα τρίτο. «Μέ αὐτόν τόν τρόπο τό κράτος καταλήγει νά πληρώνει τό μεγαλύτερο μέρος τῶν τοκοχρεολυσίων σέ ἰδιωτικές ἐπιχειρήσεις».³⁸ Οἱ λίγοι φόροι πού ἐξακολουθοῦν νά πληρώνουν οι μεγάλες ἐπιχειρήσεις ἀντισταθμίζονται ἀπό τά δάνεια πού χορηγοῦν στό κράτος. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ φοροδιαφυγή ἔχει διπλή ἀπόδοση, γιατί τήν ἴδια στιγμή οι μισθωτοί πληρώνουν ὄλο καί μεγαλύτερους φόρους –τούς ὁποίους δέν μποροῦν νά ἀποφύγουν–, συμπεριλαμβανομένου τοῦ φόρου προστιθέμενης ἀξίας ἐπί τῶν καταναλωτικῶν προϊόντων καί ὑπηρεσιῶν. Αὐτό ἰσοδυναμεῖ μέ ἐπιχορήγηση τῶν ἰδιωτικῶν ἐταιρειῶν.

7. Ἡ ἰδιωτικοποίηση τῶν κρατικῶν ἐπιχειρήσεων καί τῶν δημόσιων ὑπηρεσιῶν εἶναι ἓνας ἀκόμη τρόπος νά ἀπαλλάσσονται οι ἰδιοκτῆτες ἀπό τίς ὑποχρεώσεις τους ἔναντι τῆς κοινωνίας. Αὐτό συμβαίνει ἐπειδή, σύμφωνα μέ τούς νόμους τοῦ παιχιδιοῦ, μόνο τά «φιλέτα» ἰδιωτικοποιοῦνται, ἐνῶ οι ἀναγκαῖες δημόσιες ὑπηρεσίες πού δέν ἀποφέρουν κανένα κέρδος παραμένουν στά χέρια τοῦ κράτους. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, τό κράτος δέν μπορεῖ πλέον νά ἀντισταθμίσει τίς ζημιές ἑνός τομέα μέ τά κέρδη ἑνός ἄλλου. Ἐπιπλέον, ἡ ὁμοσπονδιακή κυβέρνηση ἀναλαμβάνει τά χρέη καί τά συνταξιοδοτικά ταμεία τῶν δημόσιων ἐπιχειρήσεων πού ἰδιωτικοποιοῦνται –ὅπως στήν περίπτωση τῶν ταχυδρομείων καί τῶν σιδηροδρόμων– αὐξάνοντας μέ αὐτόν τόν τρόπο τό δημόσιο χρέος. Ἄν προσθέσουμε τήν κατάργηση θέσεων

³⁷ Βλ. R. Roth, *Das Kartenhaus: Ökonomie und Staatsfinanzen in Deutschland*, DVS, Φραγκφούρτη 1999 (²2000), σ. 175 κ.έ.

³⁸ O. Lafontaine καί Chr. Müller, *Keine Angst vor der Globalisierung*, Dietz, Βόννη 1998, σ. 264.

έργασίας πού συνεπάγεται ή ιδιωτικοποίηση, ή όποία έχει επίσης άρνητικές έπιπτώσεις στά έσοδα του κράτους –γιά νά μήν άναφερθοῦμε στή διαφθορά πού συνοδεύει τήν ιδιωτικοποίηση–, τό άποτέλεσμα είναι ή ιδιωτικοποίηση τῶν κερδῶν καί ή κρατικοποίηση τῶν ζημιῶν.

8. Αὐτή ή εξέλιξη φτάνει στή λογική της άπόληξη μέ τήν *ιδιωτικοποίηση του περιβάλλοντος καί τῶν στοιχείων πού είναι άναγκαῖα γιά τή ζωή*. Ἐς δώσουμε μερικά παραδείγματα. Τά βασικά άποθέματα νεροῦ σταδιακά ιδιωτικοποιοῦνται –γεγονός πού στήν Κοτσαμπάμπα τῆς Βολιβίας όδήγησε σχεδόν σέ έμφύλιο πόλεμο, έπειδή οί φτωχοί άδυνατοῦσαν νά πληρώσουν τίς παραφουσκωμένες τιμές.³⁹ Τό πρωτόκολλο του Κυότο έχει μετατρέψει τήν άτμοσφαιρική ρύπανση σέ έμπορεύσιμο προϊόν. Οί πολυεθνικές κλέβουν έδῶ καί καιρό τίς λίγες ιθαγενείς ποικιλίες σπόρων πού έχουν άπομείνει στίς άναπτυσσόμενες χῶρες, γιά νά μεταλλάξουν ένα καί μόνο γονίδιο, νά κατοχυρώσουν τό δίπλωμα εύρεσιτεχνίας, καί στή συνέχεια νά πωλοῦν τό σπόρο καί πάλι κάθε χρόνο στους άγρότες σέ ύψηλή τιμή, μαζί μέ τά λιπάσματα καί τά φυτοφάρμακα. Τό πιό άνήθικο παράδειγμα αὐτῆς τῆς δραστηριότητας είναι ή εισαγωγή στειρωτικῶν γονιδίων, πού δέν έπιτρέπουν στους άγρότες νά κρατήσουν σπόρο άπό τίς ίδιες τους τίς σοδειές.⁴⁰ Ἡ γενετική μηχανική κρύβει τρομακτικές προοπτικές γιά τό μέλλον. Ἡ ιδιωτικοποίηση του ανθρώπινου γονιδιώματος τό εκθέτει σέ άπειρες δυνατότητες έπεξεργασίας – μέ άπολύτως άπρόβλεπτα άποτελέσματα.⁴¹

Τί σημαίνει αὐτή ή εξέλιξη άπό τήν όπτική τῆς ιδιοκτησίας;

- στό ένα άκρο βρίσκεται ή ύπερβολική συσσώρευση κεφαλαίου ύπό τίς διάφορες μορφές του – οὐσιαστικά, ή συγκέντρωση ὅλο καί περισσότερης έξουσίας στά χέρια τῶν ιδιοκτητῶν⁴²

³⁹ Βλ. A. Juhasz, «Bolivian Water War Presents Alternative to Globalization of Water», στό *International Forum on Globalization (IFG) Bulletin*, ειδικό άφιέρωμα στό νερό, 2001· βλ. επίσης έδῶ κεφ. 7.

⁴⁰ J. Rifkin, *The Age of Access*, ό.π., σ. 66 κ.έ.: «Ο στόχος είναι νά έλεγχθεῖ, μέσω τῶν νομικῶν μορφῶν τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας, τό σύνολο τῶν άποθεμάτων σπόρων του πλανήτη». Βλ. επίσης B. Wörner, «Von Gen-Piraten und Patenten», στό *Brot für die Welt* (έπιμ.), *WeltThemen 1*, Brandes & Arpsel, Φραγκφούρτη 2000, σ. 89 κ.έ.

⁴¹ J. Rifkin, *The Age of Access*, ό.π., σ. 66 κ.έ.

⁴² Νεοφιλελευθερισμός είναι, κατά τόν Ρόθ, «ή ιδεολογία σύμφωνα μέ τήν όποία τήν έξουσία κατέχουν τά ισχυρότερα ιδιωτικά οικονομικά συμφέροντα» (R. Roth, *Das Kartenhaus*, ό.π., σ. 387).

- ή αποδυναμωση τῶν ἐργαζομένων (τῆς ἰδιοκτησίας τους ἐπὶ τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης), καθὼς ή ἀγορά ἐργασίας γίνεται πῶ «εὐέλικτη»
- ὁ ἀποκλεισμός ὄσων ἀδυνατοῦν νά κερδίσουν τά πρὸς τό ζῆν καί ἀπό τά δύο εἶδη ἰδιοκτησίας
- ή καταστροφή τῆς φυσικῆς βάσης ὄλων τῶν μορφῶν ζωῆς τοῦ πλανήτη μέσω τῆς μεταμόρφωσῆς της σέ ἀντικείμενο τοῦ ἰδιωτικοῦ καπιταλιστικοῦ συμφέροντος
- στό ἄλλο ἄκρο, ή μετάλλαξη τοῦ κράτους ἀπὸ ὑπῆρέτη τοῦ δημόσιου συμφέροντος σέ πῶνι τῶν συμφερόντων τοῦ ἰδιωτικοῦ κεφαλαίου.

Ἡ ἐπιβολή τῆς νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης

Πῶς προέκυψε αὐτό τό μοντέλο καπιταλιστικῆς ἰδιοκτησίας πού στηρίζεται στή συσσώρευση πλούτου χωρίς νά συνεπάγεται καμιά κοινωνική ἢ περιβαλλοντική εὐθύνη ἢ καμιά ὑποχρέωση προστασίας τῶν θεμελίων τῆς ζωῆς; Ποιοὶ οἰκονομικοί, πολιτικοί, στρατιωτικοί καί ἰδεολογικοὶ παράγοντες εὐθύνονται γιὰ τὴν ἐφαρμογή του; Ἡ δυνατότητά μας νά ἀπαντήσουμε σέ αὐτά τά ἐρωτήματα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο κατανοοῦμε τὸν ὄρο «νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση». Καθὼς ή διαθέσιμη βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος εἶναι πολὺ ἐκτεταμένη, θά περιοριστοῦμε σέ μιά σκιαγράφηση τῶν βασικῶν της χαρακτηριστικῶν.⁴³

Οἱ αὐτοκρατορικὲς καταβολές τῆς παγκοσμιοποίησης, πού ἔχουν τίς ρίζες τους στήν ἀρχαιότητα, μπόρεσαν νά κυριαρχήσουν ὡς οἰκουμενική δύναμη μόνο μετὰ τὴν ἀνακάλυψη ὅτι ή Γῆ εἶναι σφαιρική. Ὁ αὐτοκράτορας Κάρολος Ε΄ περιέγραψε τὴν πρώτη αὐτοκρατορία αὐτῆς τῆς νέας ἐποχῆς –τὴν αὐτοκρατορία τῆς Ἰσπανίας τοῦ 16ου αἰώνα– ὡς ἐξῆς: «Ὁ ἥλιος δέν βασιλεύει ποτέ στήν αὐτοκρατορία μου».

⁴³ Βλ., π.χ., E. Altvater καί B. Mahnkopf, *Grenzen der Globalisierung. Ökonomie, Ökologie und Politik in der Weltgesellschaft*, Westfälisches Dampfboot, Μύνστερ 1996· U. Duchrow, *Alternatives to Global Capitalism – Drawn from Biblical History, Designed for Political Action*, International Books, Οὐτρέχτη 1995 (21998)· R. Klingebiel καί S. Randeria (ἐπιμ.), *Globalisierung aus Frauensicht*, Βόννη 1998· Julio de Santa Ana (ἐπιμ.), *Sustainability and Globalization*, WCC, Γενεύη 1998· F. Hinkelammert (ἐπιμ.), *El huracan de la globalización*, DEI, Σάν Χοσέ (Κόστα Ρίκα) 1999· M. Khor, *Rethinking Globalization: Critical Issues and Policy Choices*, Zed Books, Λονδίνο 2001· N. Koshy, (ἐπιμ.), *Globalization: The Imperial Thrust of Modernity*, Καρνατάκα 2002· K. Mofid, *Globalisation – For the Common Good*, Shephard-Walwyn, Λονδίνο 2002.

Στή συνέχεια οικοδομήθηκαν οι άποικιακές αυτοκρατορίες και άλλων ευρωπαϊκών εθνών, με πρώτη τήν Όλλανδία και έπειτα τήν Άγγλία, πριν οι ΗΠΑ αναλάβουν ήγεμονικό ρόλο τόν 20ό αιώνα.⁴⁴

Οι ΗΠΑ ξεκίνησαν τή διαδικασία τής νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης τό 1944 στή διεθνή νομισματική και οικονομική σύνοδο του Μπρέττον Γούντς.⁴⁵ Ο Κέυνς είχε προτείνει έναν διεθνή τρόπο όργάνωσης τής μεταπολεμικής οικονομίας ό όποιος άντιστοιχοϋσε στήν κοινωνικά ρυθμιζόμενη οικονομία τής άγοράς τών δυτικών κρατών. Μεταξύ άλλων είχε προτείνει τή δημιουργία ενός άνεξάρτητου διεθνούς νομίσματος: ενός νομισματικού ταμείου με βάση τό μοντέλο τής κεντρικής τράπεζας: ενός έπενδυτικού ταμείου με στόχο τή σταθεροποίηση τής ανάπτυξης, άντίστοιχο με τό σημερινό Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Άνάπτυξης: και ενός παγκοσμίου συστήματος έμπορίου με στόχο τή διασφάλιση τής ισορροπίας συμφερόντων όσον άφορᾷ τήν ανάπτυξη, με τή φορολόγηση τών χωρών πού είχαν πλεόνασμα στό έμπορικό τους ισοζύγιο. Αυτό τό σύνολο προτάσεων άπορρίφθηκε από τίς ΗΠΑ και τόν βασικό τους διαπραγματευτή Χάρρυ Ντέξτερ Ούάιτ (Harry Dexter White). Άντ' αϋτοϋ, οι ΗΠΑ επέβαλαν τήν ιδέα νά γίνει τό δολάριο παγκόσμιο νόμισμα, αλλά συνδεδεμένο με τόν κανόνα του χρυσού και με τή συναλλαγματική του ισοτιμία προσδεδεμένη στά βασικά νομίσματα τής Ευρώπης και τής Ίαπωνίας. Η κεντρική τράπεζα έγινε τό Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και τό ταμείο ανάπτυξης μετατράπηκε στήν Παγκόσμια Τράπεζα. Όσον άφορᾷ τό σχέδιο για ένα διεθνές σύστημα έμπορίου, τό μόνο πού απέμεινε από αυτό τά έπόμενα χρόνια ή Γενική Συμφωνία Δασμῶν και Έμπορίου (GATT), με άποστολή της νά έξαλείψει τούς φραγμούς στό έμπόριο σε παγκόσμιο επίπεδο.

Αυτό έδωσε τήν εύκαιρία στις ισχυρές βιομηχανίες και τίς μεγάλες έμπορικές τράπεζες τών ΗΠΑ νά πραγματοποιήσουν τή θριαμβευτική τους επέλαση σε όλες τίς χῶρες του κόσμου, πλήν τών σοσιαλιστικών. Μετατράπηκαν σε πολυεθνικές, με τά κέντρα παραγωγής και τίς άγορές τους νά έπεκτείνονται σε όλες τίς ήπείρους, χρηματοδοτούμενες από τό ισχυρό δολάριο. Μετά τήν κατάρρευση τής Σοβιετικής Ένωσης και τήν ανάπτυξη τών ήλεκτρονικών ύπολογιστῶν και τής

⁴⁴ Βλ. U. Duchrow, «Die unvollendete Befreiung vom imperialen Geist – Kirchen und Theologie am Ende des 2. Jahrtausends», στο R. Fornet-Betancourt (έπιμ.), *Kapitalistische Globalisierung und Befreiung. Religiöse Erfahrungen und Option für das Leben*, ΙΚΟ, Φραγκφούρτη 2000, σ. 392 κ.έ.

⁴⁵ Βλ. U. Duchrow, *Alternatives to Global Capitalism*, ό.π., σ. 95 κ.έ.

τεχνολογίας επικοινωνιών, οι πολυεθνικές ανέπτυξαν παγκόσμια δίκτυα παραγωγής εξαρτημάτων (έξωτερική ανάθεση σε παγκόσμιο επίπεδο) και παγκόσμιες στρατηγικές προώθησης των προϊόντων τους. Μπορούν έτσι να εκμεταλλεύονται και τήν παραμικρή διαφορά τιμής για κάθε εξάρτημα που κατασκευάζουν σε κάθε γωνιά του πλανήτη και να διοχετεύουν στην αγορά τό τελικό προϊόν στή χαμηλότερη δυνατή τιμή, για να αποκτήσουν πλεονέκτημα επί των ανταγωνιστών τους.⁴⁶ Αφού κατακτήσουν μονοπωλιακή θέση στην αγορά μέσω συγχωνεύσεων και εξαγορών ή αφού συνάψουν συμφωνίες για τις τιμές με τα έναπομείναντα ολιγοπώλια, μπορούν να καθορίζουν ελεύθερα τις τιμές. Μέ αυτόν τόν τρόπο φέρνουν αντιμέτωπους μεταξύ τους τά συνδικάτα, τούς προμηθευτές και τις κυβερνήσεις, προκειμένου να μειώσουν τά έξοδα για μισθούς, αποθήκευση, φόρους, καθώς και τά έξοδα για τήν προστασία του περιβάλλοντος. Ό μοναδικός στόχος αυτών τών εταιρειών είναι να μεγιστοποιήσουν τά κέρδη από τά κεφάλαια που έχουν επενδύσει. Οι κοινωνικές και περιβαλλοντικές υποχρεώσεις τους σε μεγάλο βαθμό παρακάμπτονται.

Αν στραφούμε τώρα στον χρηματοπιστωτικό τομέα, οι ισχυρές ευρωπαϊκές τράπεζες προσπαθούν από τή δεκαετία του 1960 και έξης να παρακάμψουν τά δικά τους νομίσματα και να διεξάγουν τις διεθνείς συναλλαγές τους κατευθείαν στις αγορές του δολαρίου. Αυτό οδήγησε στις «ευρωαγορές».⁴⁷ Η υπερβολική είσροή ρευστού στις αγορές του δολαρίου, σε συνδυασμό με τόν πληθωρισμό που προκάλεσε ό πόλεμος του Βιετνάμ, υποχρέωσε τόν πρόεδρο Νίξον να ακυρώσει τή μετατρεψιμότητα του δολαρίου σε χρυσό – πρώτα τό 1971 και έπειτα τό 1973. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τήν κατάρρευση του συστήματος τών σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών. Συγχρόνως δημιουργήθηκαν έξωχώρια κέντρα όπου λειτουργούσαν αρρύθμιστες χρηματοπιστωτικές αγορές.⁴⁸ Σε αυτό τό κλίμα οι συναλλαγματικές ισοτιμίες αφέθηκαν στά χέρια τών αγορών, πράγμα που οδήγησε σε ακόμη μεγαλύτερες κερδοσκοπικές ακρότητες και άβεβαιότητα στις χρηματαγορές. Τά παράγωγα ασφάλισης, που δημιουργήθηκαν για να αντισταθμίσουν τόν κίνδυνο

⁴⁶ Βλ., π.χ., J. Rifkin, *The Age of Access*, ό.π., σ. 16 κ.έ.

⁴⁷ Βλ. U. Duchrow, *Alternatives to Global Capitalism*, ό.π., σ. 69 κ.έ.: Kairos Europa/WEED, *Kapital braucht Kontrolle. Die internationalen Finanzmärkte: Funktionsweise – Hintergründe – Alternativen*, Kairos Europa/WEED, Χαϊδελβέργη και Βόννη 2000, σ. 12 κ.έ.

⁴⁸ Βλ. ό.π., σ. 12 και 27 κ.έ.

από αυτές τίς εξέλιξεις, έγιναν και τὰ ἴδια ἀντικείμενο κερδοσκοπίας.⁴⁹ Σέ αὐτό τό πλαίσιο ἐπινοήθηκε ὁ ὅρος καζίνοκαπιταλισμός, γιά νά περιγράψει μιά παγκόσμια οἰκονομία ὅπου κυριαρχεῖ τό κερδοσκοπικό χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο.

Ἐνα ἐπιπλέον σημαντικό βῆμα πρὸς τὴν παγκοσμιοποιημένη καζίνοοικονομία ἦταν ἡ ἀπόφαση τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Τράπεζας τῶν ΗΠΑ τό 1979 νά υἱοθετήσει μιά μονεταριστική πολιτική.⁵⁰ Οἱ ἄλλες κεντρικές τράπεζες τὴν ἀκολούθησαν, υἱοθετώντας περιοριστική ἐπιτοκιακή πολιτική, μέ σκοπὸ τὴν ἐξασφάλιση τῆς νομισματικῆς σταθερότητας πρὸς ὄφελος τῶν ἰδιοκτητῶν κεφαλαιακῶν ἀποθεμάτων. Ἐπιπλέον, ὁ ὀρισμὸς τῶν ἐπιτοκίων δανεισμοῦ ἀφέθηκε στίς ἀγορές. Τά παραπάνω, σέ συνδυασμὸ μέ τὸν μιλιταρισμὸ τοῦ Ρήγκαν πού χρηματοδοτήθηκε μέ δανεισμό, ὀδήγησε στὴν ἰλιγγιώδη αὔξηση τῶν ἐπιτοκίων καί σέ μιά ἱστορικά πρωτοφανῆ περίοδο ὑψηλῶν ἐπιτοκίων, καθὼς τὰ ἐπιτόκια ἀκολουθοῦσαν τὸν ὑψηλὸ πληθωρισμό.⁵¹ Παρότι τό πραγματικὸ ἐπιτόκιο ἔπεσε πράγματι στὸ 1% στίς ἀρχές τοῦ 2001, τό ἐπιτόκιο στίς ἀπορρυθμισμένες διεθνεῖς χρηματαγορές συνεχίζει νά ὑπερβαίνει τό ρυθμὸ ἀνάπτυξης τῆς πραγματικῆς οἰκονομίας, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀναδιάρθρωση τοῦ χρέους τῶν ἀναπτυσσόμενων χωρῶν. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ διαρκῆς ἀναδιανομὴ ἀπὸ τοὺς δανειολήπτες πρὸς τοὺς πιστωτές – καί ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς ἀμεσοὺς δανειολήπτες ἀλλὰ ἀπὸ τὴν πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ, καθὼς, λόγου χάριν, στὴ Γερμανία οἱ τόκοι ἀποτελοῦν σήμερα κατὰ μέσο ὄρο τό 30-40% ὄλων τῶν τιμῶν, τῶν ἐνοικίων καί τῶν φόρων. Μόνο τό 10% περίπου τοῦ πληθυσμοῦ κερδίζει περισσότερους τόκους ἀπὸ αὐτοὺς πού πληρώνει ἔμμεσα.⁵² Ἐπιπλέον, αὐτὸ τό σύστημα διοχετεύει τό χρῆμα σέ ἐλκυστικές χρηματοπιστωτικές ἐπενδύσεις ἀντὶ νά τό ἐπενδύει στὴν παραγωγή.

Μιά ἀκόμη ἔμμεση ἀλλὰ πραγματικὴ συνέπεια τῆς πολιτικῆς ὑψηλῶν ἐπιτοκίων εἶναι ὅτι ὅλες οἱ χῶρες πού χρεώθηκαν ἀξιοποιώντας τό φτηνὸ χρῆμα πρὶν τό 1979 ἔχουν πέσει σέ μιά παγίδα χρέους ἀπὸ τὴν ὁποία δέν ὑπάρχει διαφυγή. Καί ὅσο μέρος τοῦ χρέους καί ἂν ἐξόφλησαν –μέ ὄλο καί μεγαλύτερο κόστος

⁴⁹ Γιά περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά μέ τό σημερινὸ σύστημα κερδοσκοπίας, πρβλ. Kairos Europa/WEED, *Kapital braucht Kontrolle*, ὁ.π., κεφ. 3 καί 4· εἰδικότερα γιά τὰ παράγωγα, βλ. σ. 19 κ.έ. Βλ. ἐπίσης J. Dillon, *Turning the Tide: Confronting the Money Traders, Ecumenical Coalition for Economic Justice*, Τορόντο 1997.

⁵⁰ Βλ. U. Duchrow, *Alternatives to Global Capitalism*, ὁ.π., κεφ. III.2.

⁵¹ Βλ. μεταξύ ἄλλων Kairos Europa/WEED, *Kapital braucht Kontrolle*, ὁ.π., σ. 14 κ.έ.

⁵² Βλ. H.-J. Fischbeck, «Heiligtum Eigentum», περ. *Junge Kirche*, τχ. 12, 1996, σ. 666-675: 668.

πού επιβαρύνει τούς λαούς τους— τὰ χρέη μεγαλώνουν διαρκῶς. Τό 1982 τό Μεξικό ἦταν ἡ πρώτη χώρα πού κήρυξε πτώχευση. Ἦταν ἡ ὥρα τοῦ Διεθνοῦς Νομισματικοῦ Ταμείου (ΔΝΤ). Ἡ ομάδα G7 τῶν πλουσιότερων κρατῶν τοῦ κόσμου χρησιμοποίησε τό ΔΝΤ γιά νά προσφέρει πακέτα διάσωσης μέ κρατικό χρῆμα στίς χῶρες πού ἦταν πλέον βυθισμένες στήν κρίση — μιά κρίση πού εἶχε προκληθεῖ ἀπό τήν ἀδίστακτη τοκογλυφία τοῦ ιδιωτικοῦ κεφαλαίου. Ἀλλά τὰ πακέτα διάσωσης χρησίμευαν ἀποκλειστικά γιά τή διάσωση τῶν πιστωτῶν καί ὄχι τῶν ἀνθρώπων πού ἐπιβαρύνονταν ἀπό τό χρέος. (Ἄς μήν ξεχναῖμε ὅτι, ὅσο συνέβαινε αὐτό, οἱ ἐπιχειρήσεις πλήρωναν ὅλο καί χαμηλότερους φόρους, πράγμα πού σημαίνει ὅτι καί ὅσοι ἐξαρτώνταν ἀπό τήν ἐργασία τους γιά τό ιδιωτικό κεφάλαιο ἀναγκάζονταν, καί ἀναγκάζονται γιά μιά ἀκόμη φορά, νά πληρώσουν.) Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τό ΔΝΤ ἐπέβαλε τὰ περίφημα προγράμματα διαρθρωτικῆς προσαρμογῆς στίς χῶρες πού τό ὑπερβολικό δημόσιο χρέος τους τίς εἶχε καταστήσει πλέον ἐξαρτημένες. Αὐτά τὰ προγράμματα ἀναγκάζουν τίς χῶρες, πρῶτον, νά ἀναπροσανατολίσουν τήν οἰκονομία τους πρὸς τίς εἰσαγωγές καί τίς ἐξαγωγές —μέ ἄλλα λόγια, πρὸς τήν παγκόσμια ἀγορά— καί, δεύτερον, νά καταργήσουν τούς ἐλέγχους στήν κίνηση τῶν κεφαλαίων. Τελευταία ἀλλά ὄχι λιγότερο σημαντική ἐπίπτωση εἶναι ὅτι ἀναγκάζουν τίς χῶρες νά περιορίσουν τίς ὑπηρεσίες κοινῆς ὠφέλειας, ἐπιβάλλοντας μέτρα λιτότητας, ιδιωτικοποιώντας τίς δημόσιες ὑπηρεσίες καί ὀδηγώντας μέ αὐτόν τόν τρόπο τήν πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ στή φτώχεια καί τήν ἐξαθλίωση. Ἀκόμη καί ἡ Παγκόσμια Τράπεζα προσφέρει δάνεια μόνο ὅταν οἱ χῶρες ἐφαρμόζουν πιστά αὐτήν τήν πολιτική ἀποπτώχευσης πρὸς ὄφελος τῶν βραχυπρόθεσμων συμφερόντων τοῦ ιδιωτικοῦ κεφαλαίου. Ἦδη τό 1988 ἓνας Ἀφρικανός ἐκπρόσωπος σέ μιά παγκόσμια διάσκεψη ρώτησε τόν ἐκπρόσωπο τοῦ ΔΝΤ τί γνώμη θά εἶχε γιά ἓναν γιατρό πού δίνει ὡς φάρμακο τό δηλητήριο πού εἶχε προκαλέσει τήν ἀρρώστια. Τό ἀποκορύφωμα τοῦ κυνισμοῦ αὐτῆς τῆς πολιτικῆς εἶναι ὅτι τό ΔΝΤ καί ἡ Παγκόσμια Τράπεζα προσπαθοῦν νά ἀντικρούσουν τήν κριτική πού τούς ἀσχεῖται μέ τόν ἰσχυρισμό πῶς ἡ πολιτική τους ἔχει ὡς στόχο τήν καταπολέμηση τῆς φτώχειας — ὅταν στήν πραγματικότητα ἡ φτώχεια συντηρεῖται ἀκριβῶς μέσῳ τῶν προγραμμάτων διαρθρωτικῆς προσαρμογῆς.

Ὡστόσο, ὅπως ἀποδεικνύει ἤδη τό παράδειγμα τῆς Γερμανίας, δέν ὀδηγοῦνται μόνο οἱ ἀναπτυσσόμενες χῶρες στό ὑπερβολικό δημόσιο χρέος ἀπό τούς διάφορους μηχανισμούς τοῦ κεφαλαίου πού ἔχουν στόχο νά τίς ὑποτάξουν στίς ὀρέξεις τῶν

ιδιωτικῶν συμφερόντων. Τό ἴδιο συμβαίνει καί στίς πλούσιες χῶρες. Ἡ μονεταριστική πολιτική, πού στοχεύει ἀποκλειστικά στήν ἐξασφάλιση τῆς νομισματικῆς σταθερότητας, συνδυάζεται μέ μέτρα λιτότητας, μέ ἀποτέλεσμα τήν αὐξηση τῆς ἀνεργίας καί τή διάρρηξη τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς. Τό χειρότερο ἀπό ὅλα εἶναι ὅτι ἡ ἀπορρύθμιση τῶν διεθνῶν ἀγορῶν κεφαλαίου καί οἱ φορολογικοί παράδεισοι βοηθοῦν τή μαζική φοροδιαφυγή. Μέ ἄλλα λόγια, σέ κάθε γωνιά τοῦ κόσμου, τό ιδιωτικό κεφάλαιο καί οἱ διαχειριστές του χρησιμοποιοῦν τήν παγκοσμιοποιημένη οἰκονομία γιά νά μεγιστοποιήσουν τά κέρδη τους εἰς βάρος τοῦ κοινοῦ καλοῦ.

Οἱ διεθνεῖς θεσμοί, οἱ σύνοδοι κορυφῆς τῶν G7/G8 γιά τήν παγκόσμια οἰκονομία, τό ΔΝΤ, ἡ Παγκόσμια Τράπεζα, ὁ Ὄργανισμός γιά τήν Οἰκονομική Συνεργασία καί Ἀνάπτυξη (ΟΟΣΑ) καί ὁ Παγκόσμιος Ὄργανισμός Ἐμπορίου (ΠΟΕ), πού ἐλέγχονται ἀπό τά πλούσια κράτη, χρησιμοποιοῦνται ὡς πολιτικά μέσα γιά τήν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου. Οἱ δύο τελευταῖοι ὄργανισμοί εὐθύνονται γιά τήν προώθηση τῆς Πολυμεροῦς Συμφωνίας Ἐπενδύσεων, ἡ ὁποία ἀπαγορεύει στίς κυβερνήσεις νά ἐπιβάλλουν κοινωνικές καί περιβαλλοντικές ὑποχρεώσεις στό ἐπενδύσιμο κεφάλαιο. Προβλέπονται ἀκόμη καί κυρώσεις στήν περίπτωση πού ἐπιβληθοῦν τέτοιου εἶδους ὑποχρεώσεις. Οἱ κοινωνικές δυνάμεις κατάφεραν στό παρελθόν νά ἀποτρέψουν αὐτή τήν ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ κοινοῦ καλοῦ, καί πράγματι πέτυχαν νά πείσουν τή γαλλική κυβέρνηση νά καταψηφίσει τό σχέδιο συμφωνίας. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ ΠΟΕ ἐτοιμάζει μιά νέα ἐκδοχή αὐτῆς τῆς Πολυμεροῦς Συμφωνίας Ἐπενδύσεων.

Οἱ κυβερνήσεις τῶν πλούσιων χωρῶν χρησιμοποιοῦν τόν ἴδιο ὄργανισμό γιά νά ἐξαπολύσουν μιά ἀκόμη ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ κοινοῦ καλοῦ: τή Γενική Συμφωνία γιά τό Ἐμπόριο τῶν Ὑπηρεσιῶν (GATS).⁵³ Ἡ συμφωνία αὐτή ἀφορᾷ τήν ιδιωτικοποίηση ὅλων τῶν δημοσίων καί ἰδίως τῶν τοπικῶν κοινωνικῶν ὑπηρεσιῶν, ὅπως ἡ ὕδρευση, ἡ ἠλεκτρική ἐνέργεια καί οἱ δημόσιες συγκοινωνίες. Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, αὐτό ὁδηγεῖ στήν αὐξηση τῶν τιμῶν –πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἰδίως οἱ φτωχοί ἀδυνατοῦν νά πληρώσουν γιά αὐτές τίς ὑπηρεσίες– ἀλλά καί στήν πτώση τῆς ποιότητας τῶν ὑπηρεσιῶν.

Χρησιμοποιώντας αὐτούς τούς μὴ δημοκρατικούς θεσμούς, τά πλούσια κράτη

⁵³ Βλ. *Corporate Europe Observer*, τχ. 9, Ιούνιος 2001, σ. 11 κ.έ., καθώς καί τή διεθνή ἐστρατεία «Stop the GATS Attack» (<http://www.citizen.org/pctrade/GATS/GATSSignon.htm> καί <http://www.xs4all.nl/~ceo/gatwatch>).

υπό τήν ἡγεσία τῶν ΗΠΑ κατάφεραν νά περιθωριοποιήσουν ὄλο καί περισσότερο τά Ἑνωμένα Ἔθνη. Ἡ Διάσκεψη τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν γιά τό ἐμπόριο καί τήν ἀνάπτυξη (UNCTAD), τό Οἰκονομικό καί κοινωνικό συμβούλιο τοῦ ΟΗΕ (ECOSOC) καί τό Πρόγραμμα τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν γιά τήν ἀνάπτυξη (UNDP) δέν εἶναι παρά σκιές τοῦ παλαιότερου ἑαυτοῦ τους. Καί ἡ ἀλαζονική συμπεριφορά τῶν ΗΠΑ στίς παγκόσμιες διασκέψεις τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν ἔχει ὑπερβεῖ κάθε ὄριο. Οἱ ἐκπρόσωποί τους ἀποχωροῦν κάθε φορά πού τούς ἐνοχλεῖ κάτι, ὅπως συνέβη τό 2001 κατά τή διάρκεια τῆς διάσκεψης γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ ρατσισμού στό Ντέρμπαν. Στίς 16 Ὀκτωβρίου 2001, κατά τή διάρκεια τῶν προπαρασκευαστικῶν συνεδριάσεων γιά τή διάσκεψη τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν γιά τή χρηματοδότηση τῆς ἀνάπτυξης, ὁ Ἀμερικανός ἐκπρόσωπος Τέρρυ Μίλλερ (Terry Miller), δήλωσε ὡμά: «Ξεκινοῦμε μέ τρεῖς δεσμεύσεις: τή δέσμευση γιά εἰρήνη· τή δέσμευση γιά ἐλευθερία καί κράτος δικαίου· καί τή δέσμευση στόν καπιταλισμό. Οἱ κυβερνήσεις πού ἀναλαμβάνουν αὐτές τίς δεσμεύσεις ἔχουν τήν εὐκαιρία νά ἀναπτυχθοῦν. Ὅσες ἀρνοῦνται δέν ἔχουν καμιᾶ ἐλπίδα». Ἴδου πῶς εἶχε ἐξηγήσει προηγουμένως τή δέσμευση στόν καπιταλισμό: «Πρέπει νά εἴμαστε ἀπολύτως σαφεῖς ὅτι, ὅταν μιλάμε γιά χρηματοδότηση τῆς ἀνάπτυξης, μιλάμε γιά τή βιώσιμη ἀνάπτυξη τῶν οἰκονομιῶν στό πλαίσιο τοῦ καπιταλιστικοῦ μοντέλου, γιατί αὐτό εἶναι τό μόνο μοντέλο πού γνωρίζουμε ὅτι λειτουργεῖ».

Ἐπιπλέον, στούς ὀργανισμούς τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν διεισδύουν ὄλο καί περισσότερο οἱ πολυεθνικές ἐταιρεῖες. Παντοῦ τά ἡγία κρατοῦν πανίσχυρα λόμπι πού ἐκπροσωποῦν τά συμφέροντα τοῦ κεφαλαίου.⁵⁴ Κατά συνέπεια, ἡ νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση τῆς κτητικῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς δέν ἔχει ἀπλῶς καταστροφικές οἰκονομικές, κοινωνικές καί οἰκολογικές συνέπειες ἀλλά καταστρέφει καί τήν ἴδια τή δημοκρατία. Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ὄλο καί λιγότερες δυνατότητες νά ἐπηρεάσουν τίς πολιτικές ἀποφάσεις πού καθορίζουν τή ζωή τους καί ἡ «ἀπογοήτευση ἀπό τήν πολιτική», τήν ὁποία συναντᾶμε ὄλο καί περισσότερο γύρω μας, πηγάζει ἀκριβῶς ἀπό αὐτήν τήν ἀδυναμία. Ἡ συμμετοχή στίς ἐκλογές μειώνεται στίς περισσότερες χῶρες. Γιατί νά πάει κανείς νά ψηφίσει ὅταν ὄλα τά μεγάλα κόμματα εἴτε ἔχουν υἱοθετήσει τόν νεοφιλελευθερισμό εἴτε ἔχουν καταθέσει τά ὄπλα;

⁵⁴ Βλ. τίς ἐκδόσεις καί τήν ἴστοσελίδα τῆς ὀργάνωσης Corporate Europe Observatory, Ἀμστερνταμ, <http://www.xs4all.nl/~ceo/>.

‘Ο υπερκαπιταλισμός τής πνευματικῆς καί πολιτισμικῆς ιδιοκτησίας

‘Αλλά στήν πορεία ὁ καπιταλισμός ἀνακάλυψε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, τό σῶμα, τό πνεῦμα καί ἡ κουλτούρα τοῦ ἀνθρώπου μποροῦν νά γίνουν ἀντικείμενα ἐκμετάλλευσης μέ στόχο τή συσσώρευση κεφαλαίου, καί ἔτσι τά συμπεριέλαβε στή στρατηγική του. Αὐτή εἶναι ἡ θέση τοῦ τελευταίου βιβλίου τοῦ Τζέρεμυ Ρίφκιν.⁵⁵

Χρειάζεται κατ’ ἀρχήν μιὰ διασάφηση τῶν ὄρων. ‘Ο Ρίφκιν ὑποστηρίζει ὅτι ἡ κατηγορία τῆς *ιδιοκτησίας*, πού ὑπῆρξε ζωτικῆς σημασίας γιά τή θεμελίωση τοῦ κλασικοῦ καπιταλισμοῦ, ἔχει ἀντικατασταθεῖ στόν νέο καπιταλισμό ἀπό τόν ὄρο *πρόσβαση*. Ὡστόσο τά παραδείγματα πού χρησιμοποιεῖ καταδεικνύουν ὅτι ἀντιλαμβάνεται τήν ιδιοκτησία ὡς βιομηχανική ὑποδομή καί καταναλωτικά ἀγαθά. Αὐτά προσελκύουν ὄλο καί λιγότερο τό ἐνδιαφέρον τῶν παγκόσμιων παικτῶν τοῦ καπιταλισμοῦ. Στίς νέες μορφές τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, στόχος παραμένει ἡ ἀνελέγητη ἐπιδίωξη ὄλο καί περισσότερων στοιχείων τοῦ ἐνεργητικοῦ. Ἡ *ιδιοκτησία* ὀρίζεται ἀκόμη καί στή νομική γλώσσα ὡς ἐνεργητικό. Ἔτσι ἡ αὔξηση αὐτοῦ τοῦ ἐνεργητικοῦ μέσω τῆς ἐμπορικῆς ἐκμετάλλευσης καί τῶν τελευταίων πεδίων τῆς ζωῆς παραμένει σταθερός στόχος τοῦ νέου υπερκαπιταλιστικοῦ παραδείγματος.

Ἡ διασύνδεση τῶν πληροφοριακῶν συστημάτων μέσω τοῦ διαδικτύου προσφέρει τήν τεχνολογική βάση γιά τόν νέο υπερκαπιταλισμό.⁵⁶ Μέ αὐτόν τόν τρόπο καθίσταται δυνατή ἡ λιτή παραγωγή πού ἀναφέραμε παραπάνω. Οἱ μεγάλες πολυεθνικές πού κυριαρχοῦν στήν ἀγορά διατηροῦν τόν ἔλεγχο καί ἀποσποῦν τό μεγαλύτερο μέρος τῶν κερδῶν χρησιμοποιώντας συγκεκριμένους διαύλους χρηματοδότησης καί διανομῆς. Συγχρόνως ἡ ἠλεκτρονική δικτύωση ἐνισχύει τήν ἀέναη καινοτομία πού προκαλεῖ ὁ ἀνταγωνισμός καί κατά συνέπεια ὁ προσδοκώμενος χρόνος ζωῆς τῶν προϊόντων μειώνεται. Αὐτό ὀδηγεῖ μέ τή σειρά του σέ μιὰ κατάσταση στήν ὁποία τά προϊόντα πωλοῦνται ὄλο καί πιά σπάνια καί ἀντ’ αὐτοῦ ἐνοικιάζονται μέσω χρονομίσθωσης μαζί μέ τίς ὑπηρεσίες ὑποστήριξης, μέχρι τό ἐπόμενο ἀντίστοιχο προϊόν νά ἐξασφαλίσει καινούργια συμβόλαια. Ταυτόχρονα, καθῶς τό χρῆμα γίνεται ἀόρατο, μέ τή χρήση ἠλεκτρονικῶν συστημάτων καί

⁵⁵ J. Rifkin, *The Age of Access*, ὁ.π.: βλ. ἐπίσης A. Gorz, «Vom totalitären Vorhaben des Kapitals. Notizen zu Jeremy Rifkins “The Age of Access”», περ. *Widerspruch* (Ζυρίχη), τχ. 40, 2001, σ. 30-39: 33 κ.έ.

⁵⁶ J. Rifkin, *The Age of Access*, ὁ.π., σ. 16 κ.έ.: A. Gorz, «Vom totalitären Vorhaben des Kapitals», ὁ.π., σ. 33.

τῶν σχετικῶν «χρηματοπιστωτικῶν ὑπηρεσιῶν», οἱ καταναλωτές παραπλανῶνται καί ἀγοράζουν ἢ ἐνοικιάζουν μέ πίστωση καί ὄχι ξοδεύοντας τίς ἀποταμιεύσεις τους – καί καθῶς αὐτές οἱ συναλλαγές ἐπιβαρύνονται μέ τόκο, οἱ ἰδιοκτῆτες κεφαλαίου ἀποκομίζουν διπλά κέρδη καί ἡ ἐξάρτηση τῶν καταναλωτῶν αὐξάνεται.

Κεντρική σημασία γιά αὐτή τή μετατόπιση ἔχει ὁ ἀποικισμός τοῦ πνεύματος, τῆς ζωῆς καί τῆς κουλτούρας ἀπό τό κεφάλαιο, στήν προσπάθειά του νά συσσωρεύσει περισσότερο πλοῦτο. Ἡ «οἰκονομία τῆς γνώσης» ἰδιωτικοποιεῖ τή γνώση, ἡ ὁποία παλαιότερα χρηματοδοτοῦνταν ἀπό δημόσιους πόρους, ὅπως τά φορολογικά ἔσοδα, μέσω τῆς ἐκπαίδευσης καί τῶν ἐρευνητικῶν ἰδρυμάτων. Ἡ γνώση ἀπό τή φύση της στηρίζεται στό ἔργο καί τήν ἐμπειρία τῶν παλαιότερων γενιῶν ἀλλά καί τῆς σημερινῆς, καί καθῶς ἡ γνώση εἶναι δημόσιο ἀγαθό, ἀνθεῖ κατεξοχῆν σέ συνθήκες ἐλεύθερης ἀνταλλαγῆς. Τό διαδίκτυο πού ἀρχικά δημιουργήθηκε ἀπό τό Πεντάγωνο ὡς ὄργανο κατασκοπείας, θά μπορούσε, μέ μιά εἰρωνική ἀντιστροφή, νά καταστεῖ ὄχημα γιά τήν προώθηση τῆς ἐλεύθερης ἐπικοινωνίας ἡ ὁποία εἶναι τόσο ἀπαραίτητη γιά τή γνώση. (Πράγματι, ἐπιτελεῖ αὐτή τή λειτουργία στό πλαίσιο διαφόρων ἐναλλακτικῶν κινήματων στά ὁποία θά ἐπανέλθουμε ἀργότερα.) Ἄλλά στό πλαίσιο τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, ἡ γνώση, ὡς δημόσια ἰδιοκτησία, ὀφείλει νά ἐξυπηρετεῖ τή συσσώρευση ἐνεργητικοῦ καί συνεπῶς πρέπει νά σταματήσει νά εἶναι προσβάσιμη σέ ὅλους. Ἐνα ἄμεσο παράδειγμα εἶναι ἡ ἐνοικίαση, ἀπό ἰδιωτικές ἐταιρεῖες, προϊόντων καί ὑπηρεσιῶν οἱ κώδικες παραγωγῆς τῶν ὁποίων κρατοῦνται μυστικοί (franchising). Ἐνα ἔμμεσο παράδειγμα εἶναι ἡ κατοχύρωση τῆς πνευματικῆς ἰδιοκτησίας καί οἱ δυνατότητες ἀντλησης κέρδους ἀπό τή διάθεση τῶν σχετικῶν προϊόντων.

Ἡ κατοχύρωση αὐτή χαρακτηρίζεται ἀπό τά δύο βασικά στοιχεῖα τῆς καπιταλιστικῆς ἰδιοκτησίας: τόν ἀποκλεισμό τῶν ἄλλων καί τίς τεχνικές συσσώρευσης ἐνεργητικοῦ. Τό δίπλωμα εὐρεσιτεχνίας ἀναλαμβάνει τό ρόλο του στή νέα φάση τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπό τήν ἐξέλιξή τῆς βιομηχανίας τῶν βιοεπιστημῶν. Ἀντικείμενό της εἶναι τά φυτά, τά ζῶα καί τά ἴδια τά ἀνθρώπινα ὄντα.⁵⁷ Ὁ Τζέρεμου Ρίφκιν θεωρεῖ ὅτι ἡ ἰδιωτικοποίηση τῆς ζωῆς –ἡ κατοχύρωσή

⁵⁷ J. Rifkin, *The Biotech Century*, Putnam, Νέα Ὑόρκη 1998, σ. 37 κ.έ., καί τοῦ ἴδιου, *The Age of Access*, ὁ.π., σ. 64 κ.έ.: M. Lappé καί B. Bailey, *Against the Grain: Biotechnology and the Corporate Takeover of Your Food*, Common Courage Press, Μονρῶ 1998: B. Wörner, «Von Gen-Piraten und Patenten», ὁ.π.

της με διπλώματα εύρεσιτεχνίας με δραματικές μακροπρόθεσμες συνέπειες— έχει εξίσου μεγάλη σημασία με την περιφραξη της κοινοτικής γής, πού, όπως είπαμε παραπάνω, σηματοδότησε την αρχή της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην αρχή της νεωτερικότητας.

Οί άνθρωποι λειτουργούσαν κάποτε με βάση τό αξίωμα ότι ή φύση μπορεί μόνο νά ανακαλυφθεί καί όχι νά έπινοηθεί. Σέ αυτό στηρίχθηκε ή απόφαση της Έπηρεσίας Τεχνολογικών Εύρεσιτεχνιών τό 1971, όταν ή Ένδ ή μικροβιολόγος Άνάντα Τσακραμπάρτυ (Ananda Chakrabarty), υπάλληλος της General Electric, προσπάθησε νά κατοχυρώσει έναν γενετικά τροποποιημένο μικροοργανισμό πού μπορούσε νά εξαφανίσει τό πετρέλαιο από την έπιφάνεια της θάλασσας. Η Τσακραμπάρτυ έκανε έφεση καί τό 1980 τό Άνώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ αποφάσισε με πλειοψηφία μίας ψήφου ότι ή ζωή μπορεί νά αποτελέσει αντικείμενο εύρεσιτεχνίας. Η άμηση συνέπεια της απόφασης ήταν νά έκτιναχθούν στά ύψη οι μετοχές της βιομηχανίας των βιοεπιστημών. Οί έμμεσες συνέπειες αυτής της κομβικής απόφασης παραμένουν απρόβλεπτες.

Τί συνέβη; Τό άνώτατο δικαστήριο μιās χώρας, με πλειοψηφία μίας ψήφου, άλλαξε για πάντα τόν κόσμο. Τό πρώτο συμπέρασμα πού μπορούμε νά συναγάγουμε από αυτό τό γεγονός είναι ότι ή ιδιοκτησία είναι νομική έννοια. Με άλλα λόγια, ή ιδιοκτησία, παρά τή θεμελιώδη σημασία της για την καπιταλιστική οικονομία, δέν είναι καθ' έαυτήν μιά οικονομική έννοια καί συνεπώς δέν μπορεί νά θεωρηθεί μέρος των λεγόμενων αυτόνομων οικονομικών νόμων. Άποτελεί όμως απαραίτητη προϋπόθεση μιās οικονομίας ή όποία αυτόνομεΐται με τή βοήθεια του μηχανισμού της αγοράς. Αυτό έχει σημασία για τίς σκέψεις μας περί έναλλακτικών λύσεων πού θά αναπτυχθούν παρακάτω. Δεύτερον, διαπιστώνουμε ότι τό νομολογιακό δίκαιο μιās χώρας έπιτρέπει σέ μία καί μόνη δικαστική απόφαση—ή όποια έπιπλέον έχει ληφθεί με πλειοψηφία μίας μόνο ψήφου— νά απελευθερώσει απρόβλεπτες δυνάμεις πού μπορούν νά έχουν συνέπειες όχι μόνο για την κοινωνία στην όποια ελήφθη ή απόφαση αλλά καί για όλόκληρη την ανθρωπότητα: μάλιστα, ούτε καν οι δημοκρατικοί θεσμοί αυτής της χώρας (για νά μή μιλήσουμε για τους δημοκρατικούς θεσμούς άλλων χωρών) δέν είχαν τή δυνατότητα νά συζητήσουν τίς πιθανές συνέπειες της απόφασης καί νά κάνουν τίς έπιλογές τους. Ο ήγεμονικός ρόλος των ΗΠΑ στην παγκόσμια οικονομία καί πολιτική, μέσω της διαμεσολάβησης των πολυεθνικών εταιρειών, αποτελεί ξεκάθαρη άπειλή για την ανθρωπότητα.

Σύντομα ακολούθησαν και άλλες αποφάσεις. Στίς ΗΠΑ τό πρώτο δίπλωμα εύρεσιτεχνίας επί φυτού δόθηκε τό 1985 και ακολούθησε τό 1987 τό πρώτο δίπλωμα εύρεσιτεχνίας επί ενός ζώου, τοῦ όγκοποντικιοῦ. Τό 1990 τό Ἄνωτατο Δικαστήριο τῆς Καλιφόρνιας απέριψε τήν άγωγή τοῦ Τζών Μούρ, ό όποιος εἶχε προσφύγει ενάντια στους θεράποντες γιατρούς του στό Πανεπιστήμιο τῆς Καλιφόρνιας πού, χωρίς νά τόν ενημερώσουν, παραχώρησαν, κατοχύρωσαν και ἔδωσαν τήν άδεια εκμετάλλευσης στή Sandoz Corporation, γιά μιá σπάνια πρωτεΐνη πού περιεἶχε τό αίμα του. Ἄλλά και στήν Εὐρώπη ή Εὐρωπαϊκή Ἐπιτροπή συντάσσεται μέ τή βιομηχανία. Τό Εὐρωπαϊκό Κοινοβούλιο υπερασπίστηκε γιά πολύ καιρό τήν άπαγόρευση κατοχύρωσης τῆς ζωῆς, αλλά τελικά συμβιβάστηκε τό 1998 μέ τήν Ὅδηγία γιά τή βιοτεχνολογία. Σήμερα τά ανθρώπινα κύτταρα και γονίδια, καθώς και τά γενετικά τροποποιημένα φυτά και ζῶα μπορούν νά κατοχυρωθοῦν και στήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση, παρότι εξακολουθοῦν νά υπάρχουν ισχυρές αντιπαραθέσεις επί τοῦ θέματος.

Ὅρισμένα παραδείγματα καταδεικνύουν τίς συνέπειες αὐτῆς τῆς τάσης, πολλές από τίς όποιες δέν μπορούν άκόμη νά προβλεφθοῦν.

Ὅσον άφορᾷ τά φυτά, ό πιό θρασύς και άνελέητος τρόπος μέ τόν όποιο οι πολυεθνικές ιδιωτικοποιοῦν και έμπορευματοποιοῦν τή δημόσια ιδιοκτησία εἶναι ή βιοπειρατεία. Χρηματοδοτοῦν άποστολές στό νότιο ήμισφαίριο και εκμεταλλεύονται τή γνώση τῶν ιθαγενῶν γιά νά ανακαλύψουν φυτά τά γονίδια τῶν όποίων θά μπορούσαν νά εἶναι χρήσιμα στήν παραγωγή φαρμάκων ή φυτοφαρμάκων.⁵⁸ Συχνά κατά τή διαδικασία καταστρέφουν τά φυσικά όργανικά φυτοφάρμακα, όπως συνέβη στήν περίπτωση τοῦ *Bacillus thuringiensis* (Bt). Αὐτό συμβαίνει επειδή όρισμένες διαδεδομένες καλλιέργειες (καλαμπόκι, βαμβάκι κ.λπ.) πού ἔχουν τροποποιηθεῖ μέ τό γονίδιο Bt αναπτύσσουν άντιστάσεις στό έντομα, και ἔτσι τά όργανικά φυτοφάρμακα χάνουν τήν άποτελεσματικότητά τους.⁵⁹

Ἡ πιό σοβαρή συνέπεια τῆς ιδιωτικοποίησης τῶν φυτῶν μέ διπλώματα εύρεσιτεχνίας εἶναι ἴσως τό μονοπώλιο τῶν σπόρων από τίς πολυεθνικές. Ὁ στόχος τους εἶναι νά ἐλέγξουν τους σπόρους σέ όλόκληρο τόν κόσμο. Δέκα μόνο πολυεθνικές εταιρείες ἐλέγχουν ἤδη τό 32% τῶν σπόρων παγκοσμίως. Οι μεγαλύτερες

⁵⁸ B. Wörner, «Von Gen-Piraten und Patenten», *δ.π.*, σ. 38 κ.έ.: J. Rifkin, *The Biotech Century*, *δ.π.*, σ. 48 κ.έ.

⁵⁹ Βλ. Μ. Lappé και Β. Bailey, *Against the Grain*, *δ.π.*

από αυτές, συμπεριλαμβανομένων των Dupont, Monsanto και Novartis, ξοδεύουν δισεκατομμύρια κάθε χρόνο αγοράζοντας επιχειρήσεις παραγωγής σπόρων, για να μειώσουν ακόμη περισσότερο τον αριθμό των εταιρειών εντός του ολιγοπωλίου. Η Monsanto λ.χ. ελέγχει ήδη το 85% της αγοράς βαμβακιού στις ΗΠΑ.⁶⁰ Οι επιπτώσεις για την παραγωγή τροφίμων στις χώρες του νοτίου ημισφαιρίου είναι απόλυτως καταστροφικές. Ο σπόρος τροποποιείται έτσι ώστε να πρέπει να αγοραστούν μαζί του λιπάσματα και φυτοφάρμακα των ίδιων εταιρειών. Επιπλέον, δεν επιτρέπεται στους καλλιεργητές να κρατήσουν το σπόρο από την ίδια τους τη σοδειά –πράγμα που θά τους επέτρεπε να αναπτυχθούν αυτόνομα καλλιεργώντας τη γη–, ή ενσωματώνονται στο σπόρο γονίδια –έξολοθρευτές που δεν επιτρέπουν κάτι τέτοιο. Συνεπώς οι αγρότες που έχουν τη δυνατότητα να αγοράσουν σπόρους εξαρτώνται από τις πολυεθνικές και υποχρεώνονται να τους πληρώνουν κεφαλικό φόρο, ενώ οι άλλοι αγρότες πρέπει να εγκαταλείψουν την καλλιέργεια –πράγμα που συνιστά τεράστια απειλή για τη διατροφική ασφάλεια των δύο τρίτων του κόσμου. Το παράδειγμα αυτό αποδεικνύει πιο καθαρά από οποιοδήποτε άλλο ότι η κτητική οικονομία της αγοράς έχει ως συνέπεια το θάνατο. Η πείνα και ο θάνατος εκατομμυρίων ανθρώπων γίνονται αποδεκτά ως το τίμημα που πρέπει να καταβληθεί για τη μεγιστοποίηση της συσσώρευσης κεφαλαίου.⁶¹

Μπορούμε να αντιληφθούμε πόσο μοιάζει η ιδιωτικοποίηση των φυτών με εμπόριο θανάτου, αν σκεφτούμε πόσο συμβάλλει στην εξαφάνιση συγκεκριμένων ειδών. Για παράδειγμα, καθώς οι μικροί αγρότες καλλιεργούν συνήθως είδη που είναι κατάλληλα για τις περιοχές τους, το μονοπώλιο του σπόρου αποτελεί μία διαρκή απειλή για τη βιοποικιλότητα. Αυτή η διαδικασία ξεκίνησε στις αρχές του 20ού αιώνα με την εισαγωγή πιο σύγχρονων ομοιόμορφων ποικιλιών και κορυφώθηκε με την Πράσινη Επανάσταση στις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Έκτοτε «περίπου τρία τέταρτα της γενετικής ποικιλομορφίας των φυτών που καλλιεργούνται αγροτικά σε παγκόσμιο επίπεδο εξαφανίστηκαν».⁶² Για να αντιμετωπιστεί

⁶⁰ J. Rifkin, *The Age of Access*, δ.π., σ. 66 κ.έ.

⁶¹ «Αν οι αγρότες δεν μπορούν να φυτέψουν αυτά που συλλέγουν κατά τη συγκομιδή, τότε καταλήγουν να εξαρτώνται απόλυτα από αυτούς [τους σπόρους που μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο για ένα έτος], και επομένως αυξάνεται τρομακτικά η πιθανότητα ενός μαζικού λιμού», L. Busch, κοινωνιολόγος στο Michigan State University, παρατίθεται δ.π., σ. 69.

⁶² B. Wörner, «Von Gen-Piraten und Patenten», δ.π., σ. 30.

αυτή ή κατάσταση ιδρύθηκαν γενετικές τράπεζες· τό 93% τοῦ γενετικοῦ ὕλικου πού εἶναι ἀποθηκευμένο σέ αὐτές προέρχεται ἀπό τόν Νότο. Ἀρχικά θεωροῦνταν «κοινή κληρονομιά τῆς ἀνθρωπότητας». Μέσω τῆς Διεθνοῦς Σύμβασης γιά τή Βιοποικιλότητα (1992), ὁ ἔλεγχος ἐπί τῆς ποικιλομορφίας τῆς πανίδας σέ κάθε χώρα ἀνατέθηκε στίς κυβερνήσεις. Σήμερα, οἱ πολυεθνικές, ὅταν δέν προχωροῦν σέ ἀνοιχτές πράξεις πειρατείας, προσπαθοῦν μέ κάθε τρόπο νά συνάψουν εὐνοϊκές συμφωνίες μέ τίς ἐπιμέρους χώρες, μέ στόχο τήν ἐκμετάλλευση τῶν γενετικῶν τους πόρων.⁶³

Οἱ ἴδιοι μηχανισμοί χρησιμοποιοῦνται ὅλο καί περισσότερο γιά τήν ιδιωτικοποίηση τῆς πανίδας μέσω τῶν διπλωμάτων εὐρεσιτεχνίας. Τά ζῶα δέν περνοῦν στήν ιδιοκτησία τοῦ ἀγοραστή, ἀλλά ἀπλῶς ἐνοικιάζονται. Τά μοσχάρια ἤ τά ἀρνιά λόγου χάριν δέν ἀνήκουν πλέον στόν κτηνοτρόφο. Ἀντιθέτως, αὐτός πρέπει νά καταβάλλει ἕνα ποσό γιά κάθε νεογέννητο ζῶο στήν ἐταιρεία πού κατέχει τό δίπλωμα εὐρεσιτεχνίας καί συνεπῶς τήν πνευματική ιδιοκτησία.⁶⁴

Ὅσον ἀφορᾷ τά ἀνθρώπινα ὄντα, οἱ πολυεθνικές ἔχουν ἀρχίσει ἕναν ἀγώνα γιά τήν κατοχύρωση ὅσο τό δυνατόν περισσότερων ἀπό τά πενήντα χιλιάδες γονίδια πού ἀποτελοῦν τό ἀνθρώπινο γονιδίωμα. Ἀφοῦ ἀποκτήσουν ἔλεγχο ἐπί αὐτῶν, τό ἐπόμενο βῆμα θά εἶναι νά ἐξετάσουν τίς πιθανές χρήσεις τους γιά τήν παρασκευή φαρμάκων καί τή διαμόρφωση θεραπευτικῶν μεθόδων. Ἡ μονοπωλιακή κατοχύρωση τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας μέσω τῶν διπλωμάτων εὐρεσιτεχνίας ἀποδίδει αὐτομάτως κέρδη ἑκατομμυρίων στούς μετόχους τῶν ἐπιτυχημένων ἐταιρειῶν στήν περίπτωση πού ἕνα ἀνθρώπινο γονίδιο ἀποδεικνύεται χρήσιμο γιά τήν παρασκευή φαρμάκων. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ δημόσια υἰγεία ἀπειλεῖται ὅλο καί περισσότερο, ἐπειδή δέν μπορεῖ πλέον νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ χρηματοδότηση τῶν φαρμάκων. Ἡ κλασική νομική διαμάχη ἀνάμεσα στήν κυβέρνηση τῆς Νότιας Ἀφρικῆς καί τίς πολυεθνικές πού παράγουν τά φάρμακα γιά τήν καταπολέμηση τοῦ AIDS εἶναι μιά πρόγευση τοῦ τί πρόκειται νά συμβεῖ παγκοσμίως. Καί σέ αὐτήν τήν περίπτωση, ὁ θάνατος εἶναι τό ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ συστήματος πού, μέσω τοῦ ἀποκλειστικοῦ δικαιώματος τῆς ιδιοκτησίας, δίνει προτεραιότητα στή συσσώρευση κεφαλαίου ἔναντι τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς.

Τό βασικό ἐργαλεῖο πού χρησιμοποιεῖ τό πολυεθνικό κεφάλαιο, μέ τήν ὑποστήριξη

⁶³ Ὁ.π., σ. 46 κ.έ.

⁶⁴ J. Rifkin, *The Age of Access*, ὁ.π., σ. 69.

τῶν πλούσιων βιομηχανικῶν κρατῶν, γιά νά ιδιωτικοποιήσει τή ζωή παγκοσμίως εἶναι ὁ ΠΟΕ ἢ, ἀκριβέστερα, τά Δικαιώματα πνευματικῆς ιδιοκτησίας στόν τομέα τοῦ ἐμπορίου (TRIPS).⁶⁵ Κύριος στόχος τοῦ ΠΟΕ, πού ιδρύθηκε τό 1994 μετά ἀπό τίς συνομιλίες GATT στήν Οὐρουγουάη, εἶναι ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ ἐμπορίου. Τά συμβαλλόμενα κράτη μποροῦν νά ἐπιβάλλουν ἐμπορικούς περιορισμούς μόνο σέ ἐκεῖνα τά προϊόντα πού ἔχει ἀποδειχθεῖ ἐπιστημονικά ὅτι ἔχουν συγκεκριμένες βλαβερές συνέπειες. Δέν ἐπιτρέπονται τά προληπτικά μέτρα στήν περίπτωση πιθανῶν κινδύνων. Πρόκειται γιά μιᾶ προκαταρκτική ἀπόφαση πού στηρίζεται στή δυτική γνώση, ἡ ὁποία θεωρεῖται οὐδέτερη ἀλλά στήν πραγματικότητα ἀποτελεῖ συνεργό τῆς ιδιωτικῆς βιομηχανίας – μέ ὀλέθριες συνέπειες. Ὁ Χάνς-Γιόχεν Λούμαν (Hans-Jochen Luhmann), ἐρευνητής στό ἴνστιτούτο Wuppertal, ἔδωσε τό 2000 στή Βορειογερμανική Ραδιοφωνία μιᾶ πολύ ἐνδιαφέρουσα διάλεξη μέ τίτλο «Βέβαιη γνώση – σέ ποιό θεό θυσιάζουμε σήμερα ἀνθρώπους».⁶⁶ Χρησιμοποιώντας ὡς παραδείγματα τό ὑπνωτικό χάπι τῆς θαλιδομίδης, πού προκαλεῖ παραμορφώσεις στά ἔμβρυα, καί ἓνα βερνίκι γιά ξύλο πού περιέχει διοξίνη καί προκαλεῖ σοβαρές βλάβες στήν υγεία, ἔδειξε ὅτι, ἀκόμη καί ἀφότου διάφορες ἐνδείξεις δημιούργησαν ἰσχυρές ὑποψίες ὅτι οἱ οὐσίες αὐτές ἦταν ἐπικίνδυνες, χιλιάδες ἀνθρώποι ἐκτέθηκαν σέ αὐτές, ἐπειδή οἱ ἐταιρεῖες ἀπειλοῦσαν νά προσφύγουν στή δικαιοσύνη ἐναντίον ὧσων διέσπειραν αὐτές τίς ὑποψίες. Καί μποροῦσαν νά τό κάνουν, ἐπειδή μόνο οἱ ἀδιάσειστες «ἐπιστημονικές» ἀποδείξεις ἔχουν νομικό βάρος. Ἔτσι οἱ ὑπαίτιοι παρέμειναν ἀτιμώρητοι, ὑποστηρίζοντας ὅτι, ἀφοῦ δέν εἶχαν στά χέρια τους ἐπιστημονικά τεκμήρια, δέν εἶχαν ἐπίγνωση κανενός κινδύνου.

Ὁ στόχος τῶν συμφωνιῶν TRIPS ἦταν νά προστατεύσουν τά οἰκονομικά καί πολιτικά συμφέροντα τῶν βιομηχανικῶν κρατῶν στό πλαίσιο τοῦ ΠΟΕ, ἰδίως ἐμποδίζοντας τήν κατασκευή ἀπομιμήσεων δυτικῶν προϊόντων στίς ἀναπτυσσόμενες χῶρες. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν «νά πενταπλασιαστεῖ ἢ καί νά δεκαπλασιαστεῖ τό κόστος τῆς δημόσιας υγείας στίς ἀναπτυσσόμενες χῶρες».⁶⁷ Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μιᾶ χώρα μπορεῖ νά ἀπαγορεύσει τήν κατοχύρωση φυτικῶν ποικιλιῶν μέ τό λεγό-

⁶⁵ B. Wörner, «Von Gen-Piraten und Patenten», *δ.π.*, σ. 56 κ.έ.: J. Rifkin, *The Biotech Century*, *δ.π.*, σ. 51 κ.έ.

⁶⁶ H.-J. Luhmann, «Sicheres Wissen – der Gott, dem wir heute Menschen opfern», στήν *ἐκπομπή Gedanken zur Zeit*, Norddeutscher Rundfunk 3/Westdeutscher Rundfunk 3, 5.5.2001.

⁶⁷ B. Wörner, «Von Gen-Piraten und Patenten», *δ.π.*, σ. 57.

μενο *sui generis* σύστημα και ότι παραχωρήθηκε μία μεταβατική περίοδος μέχρι το 2005 για τις φτωχότερες χώρες· τά μειονεκτήματα όμως των συμφωνιών για τις χώρες αυτές είναι τεράστια. Πρώτον, η κυριότητά τους επί των γενετικών τους πόρων άκυρώνεται από την ιδιωτικοποίηση. Δεύτερον, η ιθαγενής γνώση γίνεται αντικείμενο έκμετάλλευσης, λειτουργώντας σαν πυξίδα που οδηγεί τους κυνηγούς κεφαλών στην ανακάλυψη γονιδίων τά όποια μπορούν νά αξιοποιηθούν από τή φαρμακοβιομηχανία – αυτό ένισχύεται και από τήν έλλειψη σαφήνειας στον όρισμό τής ανακάλυψης και τής επινόησης. Έπιπλέον, η σκληρή δουλειά των τοπικών καλλιεργητών, που μέσα στή μακραιώνη παράδοσή τους έχουν αναπτύξει χρήσιμες ποικιλίες, άγνοείται ολοκληρωτικά. Και κυρίως, όπως αναφέραμε παραπάνω, άπειλείται ή διατροφική ασφάλεια των αναπτυσσόμενων χωρών. “Όλες οι προσπάθειές τους νά επιτύχουν τήν αναθεώρηση των TRIPs απέτυχαν εξαιτίας διαφόρων τεχνασμάτων των ΗΠΑ και τής ΕΕ – όπως συνέβη για μία ακόμη φορά στό Συνέδριο του ΠΟΕ τό 2001.”⁶⁸

Οί βιοεπιστήμες θά είναι για τόν 21ο αιώνα ό,τι ήταν ή πυρηνική φυσική για τόν 20ό. Θά άποτελέσουν τό επίκεντρο τής κτητικής οικονομίας τής άγοράς στό μέλλον και από αυτές θά προέλθουν οι μεγαλύτερες άπειλές έναντίον του μέλλοντος τής άνθρωπότητας και τής γής.

Όστόσο, όλα αυτά δέν θά επιβληθούν στα άτομα και τους λαούς άμεσα: οι λαοί θά άποπλανηθούν από τόν πολιτισμικό καπιταλισμό. Ο Ρίφκιν συγκρίνει αυτή τή διαδικασία μέ τήν περιφραξη τής κοινοτικής γής στις άρχές τής νεωτερικότητας και τήν άποκαλεί «περιφραξη των πολιτισμικών δημόσιων αγαθών».⁶⁹ “Όλα τά πράγματα που παλαιότερα φτιάχονταν και αναπτυσσόταν στό στενό πλαίσιο των δημιουργικών άνθρώπινων σχέσεων έντός τής έκάστοτε πολιτισμικής κοινότητας γίνονται πλέον αντικείμενο παγκόσμιας έμπορευματοποίησης. Για αυτό δέν εύθύνεται μόνο ή κλασική καταναλωτική κουλτούρα αλλά και ή πώληση έτοιμων έμπειριών μέσα από τόν τουρισμό αλλά και τή νέα κουλτούρα του έμπορικού κέντρου. Μορφές έκφρασης που στρέφονται ένάντια στην κυρίαρχη κουλτούρα, όπως τά περιβαλλοντικά κινήματα, έχουν επίσης ένσωματωθεί στή νέα κουλτούρα τής διασκέδασης και του λαϊφστάιλ. Άκόμη και ή ήθική και ή θρησκεία προάγουν άποτελεσματικά τήν έμπορευματοποίηση· σύμφωνα μέ τήν κυνική διατύπωση των

⁶⁸ Ό.π., σ. 79 κ.έ.

⁶⁹ J. Rifkin, *The Age of Access*, ό.π., σ. 135 κ.έ.

Μπόλτς και Μπόσχαρτ, «ή ήθική πουλάει περισσότερο».⁷⁰ Μέ αυτόν τόν τρόπο ό άμερικανικός τρόπος ζωής γίνεται μία παγκόσμια, όμογενοποιημένη κουλτούρα.

Η αύτοκρατορία ώς τό όρατό χέρι τής άπόλυτης κτητικής άγοράς

Οι έξι παγκόσμιοι κολοσσοί τών ΜΜΕ έχουν άγοράσει όλες τίς συχνότητες μετάδοσης σέ όλο τόν κόσμο, μέ άποτέλεσμα μόνο τά δικά τους πακέτα πολυεπικοινωνιών νά μπορούν νά φτάσουν ώς τίς πίο μακρινές γωνίες του κόσμου.⁷¹ Άλλά φυσικά μόνο όσοι έχουν τή δυνατότητα νά πληρώσουν έχουν πρόσβαση στην έπικοινωνία. Άκόμη και σέ αυτόν τόν τομέα, ή άτομική ιδιοκτησία είτε έπιτρέπει είτε άρνεϊται τήν πρόσβαση στους ανθρώπους.

Πρέπει ώστόσο νά τονίσουμε ότι και στην προκειμένη περίπτωση δρᾷ τό όρατό χέρι τής αύτοκρατορίας. Τά μυστικά έγγραφα στρατηγικής τών ένόπλων δυνάμεων τής άμερικανικής ήπειρου τό 1987 και τά έγγραφα Santa Fe I και II, όπου περιγραφόταν ή πολιτική τών κυβερνήσεων Ρήγκαν και Μπούς του πρεσβύτερου, είχαν ήδη άποκαλύψει ότι μετά τήν κατάρρευση τής Σοβιετικής Ένωσης ό στόχος ήταν νά διεξαχθεί ένας «πολιτισμικός πόλεμος» για νά κερδίσει ό καπιταλισμός «τίς καρδιές και τό νοϋ» τών ανθρώπων.⁷² Η νίκη του νεοφιλελευθερισμού δέν μπορεί νά έξηγηθεί παρά στο πλαίσιο του τεράστιου ιδεολογικού πολέμου που διεξήχθη σέ σχολεία, πανεπιστήμια, εκκλησίες και ΜΜΕ.⁷³ Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία τής άπόλυτης άγοράς παρουσιάζεται ώς μοναδική έπιλογή και όλα τά κινήματα που άντιστέκονται σέ αυτήν και στίς άδικίες που προκαλεί πρέπει νά καταπολεμηθούν, συμπεριλαμβανομένων τών κινήματων διεθνούς άλληλεγγύης και άνθρωπίνων δικαιωμάτων και τής θεολογίας τής άπελευθέρωσης. Γιατί ό στόχος είναι «ή κυριαρχία και ή διανομή τών φυσικών πόρων και τών στρατηγικής σημασίας πρώτων ύλων».⁷⁴

⁷⁰ N. Bolz και D. Bosshart, *Kult-Marketing. Die neuen Götter des Marktes*, Econ, Ντύσσελτορφ 1995.

⁷¹ J. Rifkin, *The Age of Access*, ό.π., σ. 218 κ.έ.

⁷² Βλ. U. Duchrow, G. Eisenbürger και J. Hippler (επιμ.), *Total War Against the Poor: Confidential Documents of the 17th Conference of American Armies, Mar del Plata, Argentina, 1987*, Circus, Νέα Υόρκη 1990.

⁷³ Για τή σημασία τών δεξαμενών σκέψης, βλ. R. Cockett, *Thinking the Unthinkable: Think-Tanks and the Economic Counter-Revolution 1931-1983*, Harper Collins, Λονδίνο 1994· και για τή «θρησκευτική κοινότητα τών οικονομολόγων», βλ. H. Chr. Binswanger, *Die Glaubensgemeinschaft der Ökonomen*, Gerling Akademie Verlag, Μόναχο 1998.

⁷⁴ Ό.π., σ. 55.

Γιά να επιτευχθεί αυτή η κυριαρχία, ο νεοφιλελευθερισμός πρέπει να άπλώσει την έκστρατεία του σε όλα τα «πεδία εξουσίας», δηλαδή το οικονομικό, το πολιτικό και το στρατιωτικό καθώς και στο «κοινωνικό-ψυχολογικό» ή πολιτισμικό επίπεδο.

Τό έγγραφο Santa Fe IV της κυβέρνησης του Τζώρτζ Μπούς του νεότερου επανέρχεται σε αυτή τη θεματική.⁷⁵ Δηλώνει μεταξύ άλλων: «Οι κομμουνιστές και οι άριστεροι άκτιβιστές των ΗΠΑ κερδίζουν επίσης έδαφος. Ακολουθούν τό πρόγραμμα που έθεσε πριν από μερικές δεκαετίες ο Άντόνιο Γκράμσι (1891-1937) και άλλοι, μέ στόχο να διεισδύσουν στο δυτικό ήμισφαίριο. Χρησιμοποιούν κάθε δυνατή όδό: τή θρησκεία (θεολογία τής άπελευθέρωσης), τόν Τύπο, τούς εκπαιδευτικούς θεσμούς και τούς δεσμούς τους μέ τήν κουλτούρα (ο κομμουνισμός ζει και βασιλεύει στά πανεπιστήμιά μας), καθώς και τό σύστημα άπονομής δικαιοσύνης».

Είναι προφανές ότι ο νέος «πόλεμος κατά τής τρομοκρατίας» παγκοσμίως θά προσπαθήσει να καταστείλει τό κίνημα διαμαρτυρίας έναντίον του «οικονομικού τρόμου».⁷⁶ Αντί να επιτρέψουμε στό σόκ να αλλάξει τόν τρόπο μέ τόν όποιο βλέπουμε τόν κόσμο και να τό δεχθούμε ως κίνητρο για μία νέα αρχή, ή πρώτη παγκόσμια άυτοκρατορία στην ιστορία του κόσμου φανερώνει τήν πραγματική της φύση ως όχημα για τήν εξασφάλιση των συμφερόντων του άπόλυτου κεφαλαίου ή—μέ άλλα λόγια—τής δικτατορίας τής ιδιοκτησίας. Δέν έχουμε πλέον να κάνουμε μέ τόν ήμπεριαλισμό των έθνικών κρατών. Η παγκόσμια άυτοκρατορία και τό παγκόσμιο κεφάλαιο είναι ένα και τό αυτό.⁷⁷ Συνοψίζοντας τίς διάφορες όψεις τής νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, καταλήγουμε στο ακόλουθο συμπέρασμα:

Η άυτοκρατορική παγκοσμιοποίηση πρέπει να εξαλείψει κάθε εμπόδιο στην ολοκληρωτική κυριαρχία τής καπιταλιστικής άγοράς, δηλαδή κάθε εμπόδιο στην δυνατότητα τής καπιταλιστικής ιδιοκτησίας να επιδιώκει τήν άπεριόριστη συσσώρευση πλούτου χωρίς καμιά συνακόλουθη ύποχρέωση να συντηρεί τή ζωή.⁷⁸

⁷⁵ Βλ. www.geocities.com/proyectoemancipación.

⁷⁶ V. Forrester, *The Economic Horror*, Blackwell, Όξφόρδη 1999.

⁷⁷ Βλ. T. Negri και M. Hardt, *Empire*, Harvard University Press, Καίμπριτζ Μασσ. 2000 [έλλ. έκδ.: *Άυτοκρατορία*, μτφρ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, Scripta, Άθήνα 2002]: T. Negri, «L' "Empire", stade suprême de l'impérialisme», έφ. *Le Monde Diplomatique*, 23.1.2001.

⁷⁸ Για τόν ολοκληρωτικό χαρακτήρα τής καπιταλιστικής άγοράς, βλ. F. J. Hinkelammert, «Die Politik des "totalen Marktes". Ihre Theologisierung und unsere Antwort», περ. *epd-Entwicklungspolitik* (Evangelischer Pressedienst, Φραγκφούρτη), τχ. 12, 1984, σ. a-f. Βλ. επίσης, για μία πιο αναλυτική παραγμάτευση, R. Kurz, *Schwarzbuch Kapitalismus. Ein Abgesang auf die Marktwirtschaft*, Eichborn,

Κάθε κοινωνικός και περιβαλλοντικός περιορισμός ή υποχρέωση πρέπει, αν είναι δυνατόν, να καταργηθεί.

Τί σημαίνει αυτό; Στόν γερμανικό Βασικό Νόμο οι κοινωνικές και περιβαλλοντικές υποχρεώσεις έξυπνηροτοῦσαν μόνο τήν προστασία τῆς κτητικῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς ἀπό τόν κίνδυνο μιᾶς ἀτοκαταστροφῆς ἀντίστοιχης μέ ἐκείνη πού ὑπέστη τό 1929. Μέ τόν ἴδιο τρόπο ἀντιλαμβάνοταν ὁ Κένυς τίς παρεμβάσεις του στήν οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς· θεωροῦσε δηλαδή ὅτι στόχος τους ἦταν ἡ αὐτοσυντήρηση τοῦ φιλελεύθερου καπιταλισμοῦ. Ἄν τό σημερινό μοντέλο συσσώρευσης τῆς νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης προσπαθεῖ νά γκρεμίσει τά τείχη τά ὁποῖα μᾶς προστατεύουν ἀπό τούς μηχανισμούς τῆς κοινωνικῆς καί οἰκολογικῆς καταστροφῆς πού ἀπειλοῦν τίς κοινωνίες καί τόν πλανήτη, τότε μέ αὐτόν τόν τρόπο ἐπιφέρει καί τή δική του καταστροφή.⁷⁹ Ἡ ἀπόλυτη παγκόσμια ἀγορά πού τρέφεται καί προστατεύεται ἀπό τήν αὐτοκρατορία τῆς ἀπειλεῖ τό σύνολο τῆς ζωῆς στόν πλανήτη. «Ἡ καταστροφή εἶναι αὐτοκαταστροφή».⁸⁰

Ἡ τρομοκρατία ἀπαντᾷ σέ αὐτόν τόν νεοφιλελεύθερο, παγκοσμιοποιημένο τρόπο τῆς καταστροφῆς καί τῆς αὐτοκαταστροφῆς χρησιμοποιοῦντας τήν ἴδια λογική καί προσφέροντας τήν πρόφαση γιά νέους ἄμεσους αὐτοκρατορικούς πολέμους καί γιά τή στρατιωτικοποίηση τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας πού βρίσκεται σέ κρίση.

Φραγκφούρτη 1999, σ. 524 κ.έ. Σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα: «Ἡ σύγχρονη ἔννοια τῆς δλόττητας καθίσταται δυνατή μόνο ἂν τή δοῦμε σέ συνάρτηση μέ τό ὑπόβαθρο τοῦ κεφαλαίου, καί τῆς ἐγγενοῦς τάσης του νά καταστεῖ μιᾶ δλοκληρωτική παγκόσμια δύναμη» (σ. 524).

⁷⁹ Βλ. L. Mayer, *Ein System siegt sich zu Tode. Der Kapitalismus frißt seine Kinder*, Publik-Forum, Ὅμπεροῦρσελ 1992.

⁸⁰ Βλ. F. J. Hinkelammert, *Der Schrei des Subjekts. Vom Welttheater des Johannesevangeliums zu den Hundejahren der Globalisierung*, Exodus, Λουκέρνη 2001, σ. 359 κ.έ.

Κεφάλαιο 5ο

Ἡ πτώση τῶν Δίδυμων Πύργων: ἡ ἐπιβολή τῆς ἀπόλυτης ἀγορᾶς μέσῳ τῆς ἀπόλυτης αὐτοκρατορίας

Ἡ Βίβλος τοῦ Μπούς ἐναντίον τοῦ Κορανίου τῶν Ταλιμπάν. Ὁ Θεός τοῦ Μπούς ἐναντίον τοῦ Ἀλλάχ τῶν Ταλιμπάν. Τί κόσμος!

Τί σχέση ἔχουν ὅλα αὐτά μέ ἡμᾶς; Τί σχέση ἔχουν μέ τήν κτητική οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς; Ζοῦμε σέ μιά ἐποχή αὐτοκτονιῶν. Ξεκίνησε τή δεκαετία τοῦ 1970 μέ τήν ὁμαδική αὐτοκτονία στή Γουιάνα, ὅταν τό 1978 περισσότεροι ἀπό ἑξακόσιοι ὀπαδοί μιᾶς σέκτας ἀπό τίς ΗΠΑ μέ ἐπικεφαλῆς τόν Τζίμ Τζόουνς (Jim Jones) διέπραξαν ὁμαδική αὐτοκτονία. Πολλοί τόν ἔχουν μιμηθεῖ. Ἀργότερα, τή δεκαετία τοῦ 1980, ἐμφανίστηκαν αὐτόχειρες δολοφόνοι. Καί αὐτοί ἔκαναν τήν ἐμφάνισή τους πρῶτα στίς ΗΠΑ. Σκότωναν πρῶτα ἕναν μεγάλο ἀριθμό ἀνθρώπων πού οὔτε κἀν γνώριζαν, καί ἔπειτα αὐτοκτονοῦσαν. Ἀρχικά ἔμοιαζε μέ μιά ἀμερικάνικη μόδα, στά σχολεῖα, στά γραφεῖα καί στό δρόμο. Λίγο ἀργότερα οἱ αὐτόχειρες δολοφόνοι ἔκαναν τήν ἐμφάνισή τους καί στόν ὑπόλοιπο κόσμο: στήν Ἰαπωνία, στήν Κίνα, στό Νεπάλ, στήν Ἀφρική, στήν Εὐρώπη, στήν Οὐκρανία καί στή Ρωσία. Πολύ γρήγορα αὐτές οἱ αὐτοχειρίες-δολοφονίες συνδέθηκαν μέ πολιτικές ἐνέργειες. Συνέβησαν οἱ πρῶτες παλαιστινιακές ἐπιθέσεις αὐτοκτονίας. Ὁ βομβιστής τῆς Ὀκλαχόμα Τίμοθυ Μακβέι (Timothy McVeigh) συγκλόνησε τίς ΗΠΑ. Παρότι δέν αὐτοκτόνησε, ἀρνήθηκε κάθε δικαίωμα νομικῆς υπεράσπισης καί γιόρτασε τήν ἐκτέλεσή του σάν νά ἦταν ἕνα εἶδος τελετουργίας. Παρουσίασε τόν ἑαυτό του (διαβάζοντας τό ποίημα «Invictus») ὡς «ἀνίκητο». Ἐνίστε οἱ αὐτόχειρες δολοφόνοι εἶναι θρησκευόμενοι: ἡ θρησκευτικότητά τους στηρίζεται στίς μονοθεϊστικές ἀντιλήψεις. Συνδυάζουν τήν προσδοκία τῆς μετά θάνατον ζωῆς μέ τήν ἐλπίδα ὅτι ἡ αἰώνια ζωή θά εἶναι ἡ ἀνταμοιβή τους γιά τήν ἀξιοθαύμαστη θυσία πού συνιστοῦν ἡ αὐτοχειρία καί ἡ δολοφονία.

Αυτή η σύνδεση αυτοχειρίας και δολοφονίας βρήκε λογοτεχνική έκφραση στη θρησκευτική γλώσσα των Ἀμερικανῶν χριστιανῶν φονταμενταλιστῶν τῆς δεκαετίας τοῦ 1970. Ὁ Χ. Λίντσεϋ (H. Lindsey), ἓνας ἀπό τούς Ρασπούτιν τῆς αὐλῆς τοῦ Ρήγκαν, ἀναφέρεται στή μάχη τοῦ Ἀρμαγεδώνα (Απ 16:16) ἐρμηνεύοντάς την ὡς τόν πυρηνικό πόλεμο. Γράφει:

Ὅταν ἡ μάχη τοῦ Ἀρμαγεδώνα φτάσει στήν κορύφωσή της καί ὅλη ἡ ἐπίγεια ζωὴ μοιάζει νά εἶναι στά πρόθυρα τῆς καταστροφῆς, τότε, ἀκριβῶς ἐκεῖνη τῆ στιγμή, θά ἐμφανιστεῖ ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστός καί θά ἀποτρέψει τόν ὀλοκληρωτικό ὄλεθρο. Καθὼς ἡ ἱστορία κατευθύνεται ὄλο καί πιό γρήγορα πρὸς ἐκεῖνη τῆ στιγμή, θά ἤθελα νά θέσω στὸν ἀναγνώστη ἓνα ἐρώτημα: νιώθεις φόβο ἢ τὴν ἐλπίδα τῆς λύτρωσης; Ἡ ἀπάντησή σου σέ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ἀποκαλύπτει τὴν πνευματικὴ σου στάση.

Ἐν προκειμένῳ, ἡ μαζικὴ αὐτοκτονία πού συνδέει τὴν αὐτοχειρία μὲ τὴ δολοφονία, ἀνακηρύσσεται πνευματικὰ ἥρωικὴ πράξη. Τὸ βιβλίο τοῦ Λίντσεϋ ἔγινε μπέστ-σέλλερ στὶς ΗΠΑ τῆ δεκαετία τοῦ 1970 καί πούλησε περισσότερα ἀπὸ δεκαπέντε ἑκατομμύρια ἀντίτυπα.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι τῆ δεκαετία τοῦ 1970 στὶς ΗΠΑ χριστιανοὶ φονταμενταλιστές εἶχαν ἐπιλεγεῖ γιὰ νά πατήσουν τὸ κουμπί πού θά ξεκινούσε ἓναν πυρηνικό πόλεμο, στήν περίπτωση πού ὁ πρόεδρος θά ἔδινε μιὰ τέτοια ἐντολή. Εἶχαν ἐπιλεγεῖ φονταμενταλιστές, γιατί ἦταν βέβαιο ὅτι θά υπάκουαν στὶς διαταγές. Ἐφταναν στὸ σημεῖο νά ἐπιθυμοῦν νά δοθεῖ αὐτὴ ἡ διαταγή, ἐπειδὴ ζοῦσαν ἐν ἀναμονῇ τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ Χριστοῦ. Οἱ ἄθροι δέν ἀξίζουσαν τέτοια ἐμπιστοσύνη: γνωρίζουσαν μόνο τὴν παρούσα ζωὴ καί συνεπῶς δέν εἶναι πρόθυμοι νά τὴ διακινδυνεύσουν.

Μὲ τὴ λογικὴ τῶν χριστιανῶν φονταμενταλιστῶν στὶς ΗΠΑ, οἱ δολοφόνοι σκοτώνουσαν καί στή συνέχεια αὐτοκτονοῦσαν, προσδοκῶντας νά ἀνταμειφθοῦν γιὰ τίς πράξεις τους στὸν παράδεισο. Ἐνας Γερμανὸς θεολόγος εἶχε ἐκφράσει μιὰ πολὺ παρόμοια θέση ἀρκετὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τόν Λίντσεϋ. Ἀναφερόμενος στήν πιθανότητα ἓνος πυρηνικοῦ πολέμου, ὁ Γκ. Γκούντλαχ ἔγραφε:

Ἀκόμη καί ὑπὸ τὸ ἐνδεχόμενον τὸ μοναδικὸ ἀποτέλεσμα νά εἶναι μιὰ ἐκδήλωση τοῦ μεγαλείου καί τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποία τοῦ ὀφείλουμε ὡς ἀνθρώπινα ὄντα, τὸ καθήκον καί τὸ δικαίωμα υπεράσπισης τῆς ἰδιοκτησίας εἶναι εὐλογο. Ναι, ἀκόμη καί ἂν ὁ κόσμος καταστραφεῖ στήν πορεία, αὐτὸ δέν ἀποτελεῖ ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς θέσης μας, πρῶτον, ἐπειδὴ γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ κόσμος δέν θά διαρκέσει γιὰ πάντα καί, δεύτερον, ἐπειδὴ δέν εὐθυνόμαστε ἐμεῖς γιὰ τὸ τέλος τοῦ κόσμου. Μποροῦμε τότε νά πούμε ὅτι ὁ Κύριος καί Θεὸς μας, ἡ πρόνοια τοῦ ὁποίου μᾶς ἔχει

όδηγήσει ή μᾶς ἔχει ἐπιτρέψει νά φτάσουμε σέ μιά κατάσταση κατά τήν ὁποία πρέπει νά δείξουμε τήν πίστη μας στό θέλημά του, θά ἀναλάβει τήν εὐθύνη γιά αὐτήν.¹

Αὐτό συνεπάγεται ὅτι ἡ θρησκεία –ἡ πίστη στόν Θεό– εἶναι ἀπολύτως ἀμφίσημη. Καί στή χριστιανική θρησκεία, τό κεντρικό νῆμα τῆς Βίβλου (δηλαδή ἡ ἀλληλεγγύη τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἡ ζωὴ τῶν ὁποίων κινδυνεύει ἀπό τήν εἰδωλοποίηση τῆς ἐξουσίας καί τοῦ πλοῦτου) μπορεῖ νά ἀντιστραφεῖ. Ἔτσι, ὁ Θεός τῆς ζωῆς μετατρέπεται σέ ἓνα εἶδωλο θανάτου.

Ὅσον ἀφορᾷ τήν 11η Σεπτεμβρίου, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ ἡμερομηνία ἔχει διπλή ἱστορική σημασία. Ἡ πρώτη 11η Σεπτεμβρίου εἶναι αὐτή τοῦ 1973. Μὲ τήν ὑποστήριξη τῆς κυβέρνησης τῶν ΗΠΑ, ἡ ἀεροπορία τῆς Χιλῆς βομβάρδισε τό μέγαρο Λά Μονέδα, τήν ἔδρα τῆς χιλιανῆς κυβέρνησης, καί τήν κατέστρεψε. Ὁ ἐκλεγμένος πρόεδρος Σαλβαδόρ Ἀλιέντε δολοφονήθηκε στό προεδρικό μέγαρο. Ὁ στόχος ἦταν νά ἐμποδιστεῖ ἡ δημοκρατική ἐγκαθίδρυση μιᾶς μορφῆς σοσιαλισμοῦ καί νά εἰσαχθεῖ γιά πρώτη φορά μιά καθαρή μορφή νεοφιλελευθερισμοῦ. Γιά αὐτόν τόν σκοπό, ὁ Πινοσέτ κάλεσε, ὅπως εἶναι γνωστό, στό πλευρό του τόν Μίλτον Φρίντμαν τῆς οἰκονομικῆς σχολῆς τοῦ Σικάγου.

Οἱ ἐπιθέσεις τῆ δευτέρῃ 11η Σεπτεμβρίου, τό 2001, γιά τίς ὁποῖες δέν μπορεῖ νά υπάρξει καμιά δικαιολόγηση, κατέστρεψαν τοὺς Δίδυμους Πύργους στή Νέα Ὑόρκη καί σκότωσαν χιλιάδες ἀνθρώπους. Οἱ δολοφόνους αὐτοκτόνησαν. Οἱ ἐπιθέσεις προκάλεσαν παγκοσμίως σόκ καί θεωρήθηκε ὅτι σηματοδοτοῦσαν μιά ἱστορική καμπή. Συμφωνοῦμε μὲ τήν ἐκτίμησή αὐτή. Ἀλλά πρέπει νά ἀναρωτηθοῦμε γιατί συμβαίνει αὐτό: ἡ ἀπάντησή δέν εἶναι τόσο προφανής. Ὡς ἐμπειρικό γεγονός, αὐτές οἱ ἐπιθέσεις δέν διαφέρουν τόσο πολύ ἀπὸ ἄλλες πού ἔλαβαν χώρα τὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια. Ἐχουν υπάρξει πολὺ χειρότερες ἐπιθέσεις μὲ πολὺ πιὸ καταστροφικές συνέπειες οἱ ὁποῖες ἔχουν σήμερα ξεχαστεῖ. Ἴσως ἡ ἐπίθεση στή Χιροσίμα ἔκανε ἀνάλογη ἐντύπωση, γιὰτί οἱ ἀνθρώποι σέ ὅλο τόν κόσμον κατάλαβαν ὅτι ἡ ἀτομική βόμβα, ὡς ἓνα παγκόσμιο ὄπλο, μποροῦσε νά καταστρέψει ὀλοκληρωτικά τὴ ζωὴ στόν πλανήτη. Ἀλλά ἀκόμη καί σέ αὐτὴν τὴν περίπτωση, δέν καταδικάστηκε ἐξίσου ξεκάθαρα, παρά τό μέγεθος τοῦ σόκ.

Γιατί αὐτὴ ἡ δευτέρῃ 11η Σεπτεμβρίου εἶναι τόσο διαφορετικὴ ἀπὸ τίς ἄλλες περιπτώσεις; Χωρὶς ἀμφιβολία, ἐπειδὴ ἐπλήγη γιά πρώτη φορά ἡ παγκόσμια ὑπερδύναμη καί τό κέντρο ἐλέγχου τῆς αὐτοκρατορίας. Μέχρι τότε, ἐπενέβαινε μὲ ὄλη

¹ G. Gundlach, «Die Lehre Pius' XII. vom modernen Krieg», περ. *Stimmen der Zeit*, 59/1.

της τήν ισχύ σέ ὅποια χώρα ἀντιπαθοῦσε, χωρίς νά φοβᾶται τυχόν ἀντιδράσεις. Αὐτή τή φορά τό ἴδιο τό κέντρο ἔγινε στόχος μιᾶς καταστροφικῆς ἐπίθεσης ἀπό ἀέρος. Μέχρι τότε μόνο ὁ Θεός στά οὐράνια ἦταν μεγαλύτερος ἀπό αὐτόν τόν ἐπίγειο θεό. Μέ συνθήματα ὅπως «ὁ Θεός νά εὐλογεῖ τήν Ἄμερική» καί «ἡ χώρα τοῦ Θεοῦ», ἡ δύναμη αὐτή θεωροῦσε ἑαυτήν ἀντιπρόσωπο τοῦ Θεοῦ ἐπί τῆς γῆς καί πράγματι πίστευε ὅτι ἔμοιαζε στόν Θεό. Ἄν μοιάζει στόν Θεό, τότε εἶναι ἕνας Ἄχιλλεας χωρίς ἀχιλλειο πτέρνα. Αὐτή ἡ δύναμη πού θεωροῦσε ὅτι ἡ ἴδια εἶναι θεία καί λατρευόταν σέ ὅλο τόν κόσμο ὡς θεός, δέχτηκε ἕνα ἰσχυρό πλήγμα. Ἐπρόκειτο γιά μιά πατροκτονία, μιά βασιλοκτονία, μιά θεοκτονία.

Οἱ Δίδυμοι Πύργοι ἦταν τό ἱερό αὐτοῦ τοῦ θεοῦ. Ὅ,τι εἶναι τό Βατικανό γιά τούς καθολικούς καί ἡ Μέκκα γιά τούς μουσουλμάνους ἦταν αὐτοί οἱ πύργοι γιά τήν ἀστική κοινωνία, πού στηρίζεται στήν ἰδιοκτησία, τό χρῆμα καί τό κεφάλαιο. Οἱ Πύργοι ἦταν τόσο ἕνα λατρευτικό κέντρο ὅσο καί ἕνα ἐπιχειρηματικό κέντρο. Ἡ ἐπίθεση στό Πεντάγωνο – ἡ ἠπιθάνοτητα μιᾶς ἐπίθεσης ἐναντίον τοῦ Λευκοῦ Οἴκου – ἔχουν μόνο δευτερεύουσα σημασία σέ σύγκριση μέ τήν ἐπίθεση στούς Δίδυμους Πύργους. Ἀπό τήν ὀπτική τῶν ἀνθρώπων τῶν ἀγορῶν, ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τῶν πύργων συνιστοῦσε ἱεροσυλία. Ἔτσι σκέφτεται ὁ παγκόσμιος καπιταλισμός. Τά κοινοβούλια καί οἱ Λευκοί Οἴκοι εἶναι ἀπλῶς μιά διακόσμηση ἐξωτερική σέ σχέση μέ τόν πυρήνα τοῦ μυστικισμοῦ τῆς ἰδιοκτησίας, τοῦ χρήματος καί τοῦ κεφαλαίου, πού ἔβλεπε τούς Δίδυμους Πύργους ὡς βασιλικό θρόνο καί οἶκο τοῦ Θεοῦ.

Γι' αὐτό, τό συμβάν αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ μιά βασιλοκτονία τῆς ἐποχῆς μας. Ἔτσι τό βίωσε ὁλόκληρος ὁ κόσμος. Μιά βασιλοκτονία πού εἶναι συγχρόνως θεοκτονία θεωρεῖται πάντοτε καί πατροκτονία. Οἱ ἀεροπορικές ἐπιθέσεις ἦταν ἱεροσυλία, μιά ἐξέγερση ἐναντίον τοῦ Θεοῦ καί τοῦ βασιλιᾶ. Χωρίς ἀμφιβολία οἱ ἐπιθέσεις κατανοοῦνται μέ αὐτόν τόν τρόπο. Μιά βασιλοκτονία ἀπό μόνη της εἶναι ἀπλῶς ἕνας συνηθισμένος φόνος. Ἄλλά ἐπειδή ἀφορᾶ ἕναν βασιλιά δέν εἶναι καθόλου συνηθισμένη. Παρότι ἔχει καταρρεύσει ἕνα εἶδωλο, τό γεγονός αὐτό δέν προσφέρει καμία παρηγοριά. Εἶδωλα ὑπάρχουν ἀκόμη. Ἴσως ἡ λεηλασία τῆς Ρώμης ἀπό τούς Γότθους τόν 5ο αἰώνα νά προκάλεσε ἕνα παρόμοιο αἶσθημα στή Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία.

Ὅταν πέθαινε ἕνας βασιλιάς τόν Μεσαίωνα, οἱ Γάλλοι ἐπαναλάμβαναν πάντα τή φράση «ὁ βασιλιάς πέθανε, ζήτη ὁ βασιλιάς». Ἄλλά μετά ἀπό τό φόνο ἑνός βασιλιᾶ, δέν μπορεῖ κανείς νά ξεστομίσει τό δεύτερο μέρος αὐτῆς τῆς φράσης. Μετά ἀπό ἕναν δολοφονημένο βασιλιά, δέν ὑπάρχει ἄλλος ἀντίστοιχος βασιλιάς.

Τά πάντα έχουν αλλάξει. Οί βασιλιάδες ζούν στην καρδιά και μέ τή βασιλοκτονία πεθαίνει ο βασιλιάς πού ζει στην καρδιά. Ή καρδιά δέν πεθαίνει, πεθαίνει όμως ο βασιλιάς πού ζούσε σέ αυτήν. Γίνονται προσπάθειες νά αποκατασταθεί ή εξουσία του, αλλά αυτές σπάνια πετυχαίνουν. Ο Καμύ ανέλυσε αυτήν τήν αποκατάσταση καλύτερα από πολλούς στό δοκίμιό του *Ο έπαναστατημένος άνθρωπος*. Είχε ήδη συνειδητοποιήσει ότι όποιος σκοτώνει τόν βασιλιά πρέπει νά αυτοκτονήσει.

Είναι οί πύργοι ο βασιλιάς; Σέ μιά παρτίδα σκάκι, οί βασιλιάδες και οί πύργοι μπορούν νά αλλάξουν θέση μεταξύ τους. Αυτό συμβαίνει ακόμη περισσότερο στην κοινωνία μας, στην όποία τά πράγματα παίρνουν τή θέση τών ανθρώπων – όπου οί άνθρωποι μεταμορφώνονται και γίνονται «άνθρώπινο κεφάλαιο». Για όλους αυτούς τούς λόγους, ή κατάρρευση τών πύργων είναι πολύ πιό σημαντική από τή δολοφονία του Κέννεντυ. Ο Κέννεντυ ήταν άπλως ένας εκπρόσωπος του βασιλιά πού ζει στις καρδιές τών ανθρώπων. Οί πύργοι είναι ο βασιλιάς.

Συγχρόνως αυτός ο βασιλιάς είναι και θεός, και για αυτό πρόκειται για μιά θεοκτονία. Όσοτοσο ή δολοφονία τών θεοκτόνων επαναφέρει τόν δολοφονημένο θεό στην ζωή. Γι' αυτόν ακριβώς τό λόγο, στόχος είναι ή δολοφονία όσων θά μπορούσαν νά διαπράξουν θεοκτονία, όπως συνέβαινε σέ όλες τίς αυτοκρατορίες τής Δύσης σέ εποχές κρίσης, από τόν Μεσαίωνα και έξής. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος συνδέεται συνήθως μέ τόν αντισημιτισμό. Ο αντισημιτισμός δέν είχε ποτέ ως μοναδικό του στόχο τήν καταδίωξη τής έβραϊκής μειονότητας, αν και οί Έβραίοι διώχθηκαν ως μέλη μιās μειονότητας. Αντιθέτως, ο αντισημιτισμός ήταν τό μέσο για νά παρουσιαστεί κάθε αντίσταση στην αυτοκρατορική εξουσία ως θεοκτονία, καθώς κάθε τέτοια αντίσταση περιγραφόταν ως «έβραϊκή τρέλα». Αυτή ή έρμηνεία επέτρεπε νά διευρυνθεί τό σύνολο όσων θά μπορούσαν νά διαπράξουν θεοκτονία, έτσι ώστε νά συμπεριλάβει όποιαδήποτε ομάδα ανθρώπων. Μέχρι και τό τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο σοβιετικός σοσιαλισμός θεωρούνταν σέ όλες τίς δυτικές χώρες «έβραϊκός μπολσεβικισμός». Έτσι, μέ αναφορά στην έξόντωση όσων θά μπορούσαν νά διαπράξουν θεοκτονία, άνοιγε ο δρόμος για τή δολοφονία τών κομμουνιστών και επιπλέον για τή δολοφονία τών Έβραίων υπό τή σημαία του άντικομμουνισμού. Δέν μπορούμε νά κατανοήσουμε τόν αντισημιτισμό του έθνικοσοσιαλισμού, αν δέν λάβουμε υπ' όψιν ότι ο κομμουνισμός έρμηνευόταν ως δημιούργημα του έβραϊσμού.

Σήμερα βρισκόμαστε και πάλι ενώπιον μιās θεοκτονίας, αν και ή γλώσσα πού χρησιμοποιείται είναι πιό εκκοσμιευμένη. Ή φρασεολογία πού χρησιμοποιείται

επικαλεῖται καί πάλι τή θεία εὐλογία. "Όταν ὅμως ὁ πρόεδρος Μπούς διακηρύσσει τόν πόλεμο τοῦ καλοῦ ἐναντίον τοῦ κακοῦ, τότε ἔννοεῖ ὡς καλό τό ἦθος τῆς κοινωνίας του: τήν εἰρήνη, τήν ἐλευθερία καί τό ἐλεύθερο ἐμπόριο – καί τό ἐλεύθερο ἐμπόριο σημαίνει τήν αὔξηση τῆς περιουσίας τῶν ἰδιοκτητῶν κεφαλαίου. Κηρύσσει κανείς πόλεμο γιά χάρη αὐτῶν τῶν ἀξιῶν, πού ἀποτελοῦν τίς πιό ἱερές ἀξίες: ὅλες τους περιλαμβάνονται στήν ἔννοια τοῦ «ἐλεύθερου ἐμπορίου» καί δέν ὑπάρχει καμιά σημαντική διαφορά μεταξύ τους. "Όταν ὁ Μπούς λέει «ὁ Θεός νά εὐλογεῖ τήν Ἀμερική», ἔννοεῖ τόν θεό αὐτῶν τῶν ἀξιῶν πού θρόνος του ἦταν οἱ Δίδυμοι Πύργοι.

Αὐτός ὁ θεός ἔχει δολοφονηθεῖ καί ἓνας νεκρός θεός ἀνασταίνεται ἂν κάποιος σκοτώσει τούς δολοφόνους του. Γι' αὐτό, σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ Μπούς, πρόκειται γιά μιᾶ σταυροφορία. Αὐτό ἀνήγγειλε ὁ Μπούς στίς 7 Ὀκτωβρίου 2001 μέ τά παρακάτω λόγια: «Σᾶς μιῶ σήμερα ἀπό τήν Αἴθουσα Συνθηκῶν τοῦ Λευκοῦ Οἴκου, ἓνα μέρος στό ὅποιο οἱ Ἀμερικάνοι πρόεδροι ἔχουν ἐργαστεῖ γιά τήν εἰρήνη. Εἴμαστε ἓνα εἰρηνικό ἔθνος. Ὡστόσο, ὅπως, τόσο ξαφνικά καί μέ τόσο τραγικό τρόπο ἀντιληφθήκαμε, δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει εἰρήνη σέ ἓναν κόσμο αἰφνίδιου τρόμου. Μπροστά στή νέα σημερινή ἀπειλή, ὁ μόνος τρόπος γιά νά ἐπιδιώξουμε τήν εἰρήνη, εἶναι νά καταδιώξουμε αὐτούς πού τήν ἀπειλοῦν».² Γιά μιᾶ ἀκόμη φορά γίνεται λόγος γιά εἰρήνη ἀλλά ἡ εἰρήνη σημαίνει πόλεμο. Ἡ καθοριστική φράση τοῦ Μεγάλου Ἀδελφοῦ τοῦ Ὀργουελ εἶναι: ἡ εἰρήνη εἶναι πόλεμος. Γιά νά ἐπικρατήσῃ ἡ εἰρήνη, οἱ ἐχθροί τῆς εἰρήνης πρέπει νά ἐξοντωθοῦν. Γιά νά ὑπάρξει ἐλευθερία, οἱ ἐχθροί τῆς ἐλευθερίας πρέπει νά ἐξοντωθοῦν. Γιά νά κυριαρχήσῃ ἡ ἀνοχή, οἱ ἐχθροί τῆς ἀνοχῆς πρέπει νά ἐξοντωθοῦν. Γιά νά ἀνθίσει τό ἐλεύθερο ἐμπόριο, πρέπει νά ἐξοντωθοῦν οἱ ἐχθροί τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου καί τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας.

"Όπως ὅλοι οἱ δεσποτικοί ἡγεμόνες στήν ἱστορία, ὁ Μπούς στόν ἴδιο λόγο του ἀναγγέλλει τόν πόλεμο πού σημαίνει εἰρήνη, ἀναφερόμενος σέ ἓνα ἀθῶο κορίτσι: «Πρόσφατα ἔλαβα ἓνα συγκινητικό γράμμα πού λέει πολλά γιά τήν κατάσταση τῆς Ἀμερικῆς σέ αὐτούς τούς δύσκολους καιρούς – ἓνα γράμμα ἀπό ἓνα κορίτσι τετάρτης δημοτικοῦ μέ πατέρα στρατιωτικό: "Ὅσο κι ἂν δέν θέλω νά πάει ὁ μπαμπάς μου στόν πόλεμο", γράφει, "σᾶς τόν παραχωρῶ πρόθυμα". Αὐτό εἶναι ἓνα πολῦτιμο δῶρο, τό μεγαλύτερο δῶρο πού θά μπορούσε νά κάνει. Αὐτό τό μικρό κορίτσι ξέρεῖ τί σημαίνει Ἀμερική. Ἀπό τήν 11η Σεπτεμβρίου καί ἐξῆς, μιᾶ

² *Address to the nation*, Office of the Press Secretary, 7.10.2001.

ολόκληρη γενιά νέων Ἀμερικανῶν κατάλαβε ξανά τήν ἀξία τῆς ἐλευθερίας καί συνειδητοποίησε ὅτι συνεπάγεται καθήκοντα καί θυσίες».

Αὐτό ἀκούγεται σάν κανιβαλισμός. Οἱ ἐκτελεστές θυσιάζουν τόν ἑαυτό τους ἀναλαμβάνοντας νά σκοτώσουν ἄλλους ἀνθρώπους. Ἡ σταυροφορία ἔχει ξεκινήσει, ἀλλά χρησιμοποιεῖ μιᾶ ἀπολύτως ἐκκοσμικευμένη γλώσσα. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ θεός τοῦ Τζώρτζ Μπούς βλέπει αὐτή τή σταυροφορία μέ ἀγαλλίαση.

Ὁ ἀγώνας γιά τήν ἀπόλυτη ἐξουσία

Γιά ποιό σκοπό ἀγωνίζεται στό ἀλήθεια τό σύστημα; Ἐχουν προταθεῖ πολλές ὑποθέσεις, γιατί ἐν προκειμένῳ διακυβεύονται πολλά συμφέροντα. Ἀφενός ὑπάρχει τό πετρέλαιο τῆς κεντρικῆς Ἀσίας: γιά νά ἀποκτήσει κανεῖς πρόσβαση σέ αὐτό, εἶναι ἀπαραίτητος ὁ ἔλεγχος τοῦ Ἀφγανιστάν. Ἀφετέρου ὑπάρχει τό σχέδιο περικύκλωσης τῆς Κίνας, ὥστε νά μπορεῖ νά ἀπειληθεῖ καί ἀπό χερσαῖες βάσεις. Τέλος, ὑπάρχουν ἐπίσης οἱ λεγόμενες λαϊκιστικές τάσεις πολλῶν κυβερνήσεων, ὅπως τῆς Βενεζουέλας: ὁ πρόεδρος Τσάβες θεωρεῖται ἐπικίνδυνος ἐχθρός γιά τήν ἐθνική ἀσφάλεια τῶν ΗΠΑ. Ὑπάρχουν συνεπῶς πολλοί λόγοι ἀνησυχίας. Ὡστόσο θά ἦταν σφάλμα νά προσπαθήσει κανεῖς νά ἐξηγήσει τήν τρέχουσα πολιτική ἰσχύος τῶν ΗΠΑ μέ βάση τά παραπάνω, σάν νά μποροῦσε τό τάδε ἢ τό δεῖνα μεμονωμένο συμφέρον νά θεωρηθεῖ ἀποφασιστικῆς σημασίας γιά τίς δυνάμεις τοῦ συστήματος. Ἐκτιμῶ ὅτι διακυβεύονται πολλά περισσότερα πράγματα.

Τό σύστημα δέν ἀγωνίζεται ποτέ ἀποκλειστικά γιά μεμονωμένα συμφέροντα ὑπό μιᾶ πραγματιστική ἔννοια: ἀγωνίζεται πάντα γιά τήν ἐξουσία συνολικά. Ἀνάλογα μέ τήν ἔκταση αὐτῆς τῆς ἐξουσίας, ἐπιδιώκονται καί τά ἐπιμέρους συμφέροντα ἐντός τοῦ συστήματος. Ὄταν ἀνάγονται στήν ὁλότητα τῆς ἐξουσίας, τά συμφέροντα διακρίνονται καί καθίστανται ἀπόλυτες ἀξίες πού πρέπει νά ἀκολουθηθοῦν. Ὁ θεωρητικός τῆς λογοτεχνίας Τσβετάν Τοντόροφ ἀναλύει πῶς ὁ Ἐρνάν Κορτέζ κατέκτησε τό Μεξικό. Ἡ ἀνάλυση τοῦ Τοντόροφ μπορεῖ νά μᾶς βοηθήσει νά κατανοήσουμε τά προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας:

Στό Κοζουμέλ κάποιος τοῦ πρότεινε νά στείλει μερικούς ὀπλισμένους ἄντρες νά ψάξουν γιά χρυσό στήν κεντρική περιοχή τῆς ἠπειρωτικῆς χώρας. «Ὁ Κορτέζ τοῦ ἀπάντησε, γελώντας, ὅτι δέν εἶχε πάει ἐκεῖ γιά τέτοια ἀσήμαντα πράγματα, ἀλλά γιά νά ὑπηρετήσῃ τόν Θεό καί τόν βασιλιά» (Bernal Diaz, σ. 30). Ὄταν πληροφορήθηκε τήν ὑπαρξη τοῦ βασιλείου τῶν Ἀζτέκων ἀποφάσισε νά μὴν ἀρκεστεῖ στήν

απόκτηση πλούτου αλλά να ανατρέψει ολόκληρο τό βασιλείο. Αυτή η στρατηγική ήταν μιά διαρκής αιτία ανησυχίας για τούς στρατιώτες του, πού ήλπιζαν να πλουτίσουν άμέσως, αλλά ο Κορτέζ ήταν άταλάντευτος· συνεπώς σέ αυτόν όφείλουμε άφενός τήν ανάπτυξη μιās τακτικής για τή στρατιωτική κατάκτηση και άφετέρου μιά πολιτική άποικιοκρατίας σέ καιρό ειρήνης.³

Ό Κορτέζ φυσικά και ήθελε τό χρυσό. Άλλά δέν τόν ένδιέφερε μόνο αυτό τό συγκεκριμένο ζήτημα: ήθελε τά πάντα – συνεπώς και τό χρυσό. Δέν ήθελε να πλουτίσει για να επιστρέψει στην Ίσπανία πλούσιος και να ζήσει στη συνέχεια μέσα στις άνεσεις ως εύγενής, ήθελε τά πάντα, και αυτά συμπεριελάμβαναν μιά κατάκτηση πού δέν είχε όρια. Η conquista όδηγοῦσε στον πλουτισμό, αλλά υπερέβαινε κάθε βαθμό ιδιοκτησίας. Γι' αυτό ο Κορτέζ απέρριπτε τά «άσήμαντα πράγματα» και ήθελε να υπηρετήσει τόν Θεό και τόν βασιλιά. Η φράση αυτή σημαίνει ότι έπρεπε να κατακτηθεί όλο τό βασιλείο και έπειτα όλα τά άλλα βασιλεία τής γής. Ό Κορτέζ δέν επιδιώκει ένα προσωπικό συμφέρον αλλά τό όλον. Και σέ αυτό τό όλον συμπεριλαμβάνεται πάντα κάθε επίμερους συμφέρον. Έδω, ισχυρίζεται ο Τοντόροφ, ξεκινά η νεωτερικότητα: δέν σκέφτεται ποτέ απλώς μεμονωμένα συμφέροντα αλλά πάντοτε τό όλον, και τό επιδιώκει μέ στόχο να εξυπηρετήσει άποτελεσματικά τόσο τά τρέχοντα όσο και τά μελλοντικά συμφέροντα. Τά συμφέροντα μεταμορφώνονται σέ μεταφυσικές αξίες. Έπικαλούμενος αυτά τά συμφέροντα, ο εκπρόσωπος τους είναι έτοιμος να θυσιάσει τά πάντα, ακόμη και τή ζωή του. Αυτό έννοοῦσε ο Κολόμβος όταν έλεγε ότι ο χρυσός είναι ένα υλικό πού μπορεί να άνοίξει ακόμη και τίς πύλες του Παραδείσου.

Τό τελευταίο έγγραφο Santa Fe (IV) εκφράζει τό παραπάνω ξεκάθαρα και λακωνικά: «Έπιπλέον οι φυσικοί πόροι του ήμισφαιρίου πρέπει να είναι διαθέσιμοι για να εξασφαλιστούν οι έθνικές μας προτεραιότητες. Ένα είδος “δόγματος Μονρόε”, αν μπορεί κανείς να τό θέσει έτσι».⁴

Δέν πρόκειται ασφαλώς μόνο για τούς φυσικούς πόρους του ήμισφαιρίου, οι όποιοι

³ T. Todorov, *Die Eroberung Amerikas. Das Problem des Anderen*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1985, σ. 122.

⁴ Βλ. J. P. Lucier (2000) *Sante Fe IV – Latinoamérica hoy*, Santa Fe Committee of the Council for Inter-American Security, Washington, DC. Για τά προηγούμενα έγγραφα του Σάντα Φέ, βλ. U. Duchrow, G. Eisenbürger και J. Hippler (έπιμ.), *Total War Against the Poor: Confidential Documents of the 17th Conference of American Armies, Mar del Plata, Argentina, 1987*, Circus, Νέα Υόρκη 1990.

πάντα περιλαμβάνουν και τους ανθρώπινους πόρους (τό ανθρώπινο κεφάλαιο), αλλά για ολόκληρο τον κόσμο. Σήμερα τό σύστημα –μέ κέντρο τίς ΗΠΑ– έχει ξεκινήσει και πάλι μιά *conquista* πού στοχεύει στό ὅλον, και μέ αὐτόν τόν τρόπο ὑπηρετεῖ τά βασικά συμφέροντά του: τήν αὔξηση τῆς περιουσίας τῶν ιδιοκτητῶν κεφαλαίου. Ἐνεργεῖ πάντα ἔχοντας συνείδηση ὅτι αὐτά τά συμφέροντα ὑπηρετοῦνται καλύτερα ἂν ἐπιδιώκει τό ὅλον.

Ἡ στρατηγική συσσώρευσης τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ ἔχει καταφέρει νά διαμορφώσει αὐτό πού ἀκόμη και ἕνας ἀπό τούς προπαγανδιστές της ὀνομάζει «ἀπόλυτη ἀγορά». Ἡ ἀπόλυτη ἀγορά προωθείται σέ ολόκληρο τόν κόσμο. Ἀλλά μπορεῖ ἀκόμη νά ἐντοπίσει κανεῖς ἀντιστάσεις ἢ συμφέροντα πού δέν ἔχουν ἐνσωματωθεῖ πλήρως σέ αὐτήν: ὑπάρχουν ἀκόμη κινήματα πού προσπαθοῦν νά ἀποφύγουν τό σιδερένιο κλουβί της. Διάθεση ἀντίστασης ἐπιδεικνύουν τά κινήματα πού ἐπικρίνουν τή στρατηγική τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης πού λέγεται παγκοσμιοποίηση. Αὐτά τά κινήματα εἶναι ἐνεργά παντοῦ και κινητοποιοῦν τούς ἀνθρώπους διαμορφώντας μιά δύναμη ἀντίστασης πού ἴσως κατορθώσει νά ἀπειλήσει τή στρατηγική τῆς παγκοσμιοποίησης.

Ἀκόμη και πρίν τίς ἐπιθέσεις ἦταν ξεκάθαρο ὅτι, μέ δεδομένη αὐτήν τήν ἀβεβαιότητα, ἡ πολιτική τῆς ἀπόλυτης ἀγορᾶς θά μπορούσε νά συνεχιστεῖ μόνο ἂν συμπληρωνόταν ἀπό μιά ὀλοκληρωτική παγκόσμια πολιτική δύναμη, πού θά εἶχε τή δύναμη νά ἐξαλείψει ὅλες τίς «στρεβλώσεις τῆς ἀγορᾶς». Σήμερα συνειδητοποιοῦμε ὅτι ἡ ἀντίδραση στίς ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς Νέας Ὑόρκης κατέστησε τό ἐγχείρημα αὐτό δυνατό, ἐντάσσοντάς το στόν παγκόσμιο ἀγώνα κατά τῆς τρομοκρατίας. Κάθε γωνιά τοῦ κόσμου πρέπει νά ὑποταχθεῖ στήν ἀπόλυτη ἀγορά τῆς καπιταλιστικῆς ιδιοκτησιακῆς οικονομίας. Ὁ ὅρος τρομοκρατία ὀρίζεται συνεπῶς μέ τόσο εὐρύ τρόπο, ὥστε νά μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ για νά περιγράψει κάθε ἀντίσταση σέ αὐτή τή στρατηγική ὡς τρομοκρατία, ἂν ἡ ἐν λόγω ἀντίσταση θέτει ὅρια στήν κυριαρχία της. Τό σύνθημα τοῦ Μπούς ἦταν: «Ὅποιος δέν εἶναι μαζί μας τάσσεται στό πλευρό τῶν τρομοκρατῶν». Τό σύνθημα αὐτό ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀπό ὅλα τά ὀλοκληρωτικά συστήματα στήν ἱστορία. Ὁ Ἀμερικανός κοινωνιολόγος Μάικ Ντέιβις (Mike Davis) ἔχει δηλώσει ξεκάθαρα τί σημαίνει αὐτό:

Ἄν ὑπάρχει ἕνα προηγούμενο στήν ἀμερικανική ἱστορία πού νά μπορεῖ νά προσφέρει ἕνα δίδαγμα, τότε αὐτό δέν εἶναι ἡ 7η Δεκεμβρίου 1941 –ἡ ἐπίθεση στό Πέρλ Χάρμπορ– ἀλλά ἡ 23η Σεπτεμβρίου 1949. Ἐκεῖνη τήν ἡμέρα, ὁ πρόεδρος Τρούμαν ἀνακοίνωσε σέ ἕνα ἄφωνο ἀμερικανικό κοινό ὅτι, τρεῖς ἐβδομάδες πρίν, ἡ Σοβιετική Ἐνωση

είχε κάνει μία έπιτυχή δοκιμή άτομικής βόμβας. Κύματα φόβου και άββαιότητας άπλώθηκαν σέ όλόκληρη τή χώρα. Τό Έθνικό Συμβούλιο Άσφαλείας του Τρούμαν άντέδρασε άμεσα μέ τό «NCS-68», μία λευκή έπιταγή για τή δημιουργία αυτού που ό πρόεδρος Άιζενχάουερ θά περιέγραφε άργότερα ως «στρατιωτικο-βιομηχανικό σύμπλεγμα». Ταυτόχρονα ό γεροισιαστής Τζόζεφ Μακάρθι και ό έπικεφαλής του FBI Τζ. Έντγκαρ Χοϋβερ έκμεταλλεύτηκαν τό φόβο του κοινου, για να εξαπολύσουν ένα άνελέητο κυνήγι του «έσωτερικου έχθρου». Η άλλοτε ισχυρή άμερικανική άριστερά έξολοθρεύτηκε. Αυτό που έπεισε τους περισσότερους Άμερικανους να συνταχθουν μέ τήν άυταρχική έθνική συναίνεση τής δεκαετίας του 1950 δέν ήταν τόσο η ιδεολογία όσο ό φόβος.

Έπιστρέφουμε στο μέλλον μέ τον Τζώρτζ Μπους τον νεότερο; Θά σημάνει ό πόλεμος κατά τής τρομοκρατίας τό τέλος τής άνοιχτής στάσης άπέναντι στη μετανάστευση, τής έλευθερίας του διαδικτύου, των διαμαρτυριών εναντίον του παγκόσμιου καπιταλισμου, του δικαιώματος τής ιδιωτικότητας και όλων των σημαντικων πολιτικων έλευθεριων που έχουν κατορθώσει να άντισταθουν στη διαβρωτική τάση του πολέμου κατά των ναρκωτικων;⁵

Ό νέος μακαρθισμός δέν περιορίζεται σήμερα στις ΗΠΑ αλλά τό βεληγεκές του είναι παγκόσμιο. Τό όργανό του, τό όπλο του είναι ό ύποτιθέμενος πόλεμος κατά τής τρομοκρατίας, τον όποιο έπικαλείται για να άπειλήσει κάθε κίνημα άντίστασης μέ γενικευμένο πόλεμο. Οι ΗΠΑ, η έστία τής ισχύος στο κέντρο του συστήματος, έπιθυμουν άπόλυτη ισχύ. Στηρίζονται στην ικανότητά τους να άπειλουν μέ έξολόθρευση κάθε άντίσταση στο σύστημα.

Δέν πρόκειται για μία σύγκρουση πολιτισμων ουτε για μία άντιισλαμική σταυροφορία. Δέν πρόκειται για «σύγκρουση πολιτισμων», όπως τήν όρίζει ό Άμερικανός πολιτικός έπιστήμονας και σύμβουλος τής κυβέρνησης Σάμιουελ Π. Χάντινγκτον (Samuel P. Huntington)· η κυβέρνηση Μπους δέν άφήνει καμιά άμφιβολία επ' αυτού. Πρόκειται για μία όλική σύγκρουση μέ όλόκληρο τον κόσμο και κατά συνέπεια και μέ τον ισλαμικό κόσμο. Η άυτοκρατορική παγκοσμιοποίηση έξάλλου δέν άφορα άπλω τήν οικονομία μέ τή στενή έννοια του όρου αλλά και τον έλεγχο του πολιτισμου ή τής κουλτούρας. Στόχος είναι πάντοτε τό όλον, που θά καταστήσει δυνατό τον έλεγχο κάθε έπιμέρους στοιχείου. Όποιαδήποτε χώρα του κόσμου μπορεί να γίνει στόχος, αν θεωρηθεί ότι διαστρεβλώνει τήν άπόλυτη

⁵ M. Davis, «Furcht vor der Fünften Kolonne. Zur Zukunft der Angst: Mit dem neuen amerikanischen Patriotismus droht der Weg in die Kontrollgesellschaft», έφ. *Die Zeit* (Άμβούργο), φ. 39, 20.10.2001.

ἀγορά τῆς συσσώρευσης ἰδιοκτησίας· γιὰ νὰ καταστῆι στόχος, θά ἐνταχθεῖ στόν πόλεμο κατά τῆς τρομοκρατίας. Αὐτό εἶναι ἤδη ἐμφανές. Ἐνῶ τό Ἀφγανιστάν καί τό Ἰράκ δέχονται ἐπίθεση, διάφορες ἄλλες χῶρες παίρνουν σειρά γιὰ τό μέλλον. Πρόκειται γιὰ γενικευμένο πόλεμο. Ὁ Βισέντε Φόξ (Vicente Fox), πρόεδρος τοῦ Μεξικοῦ, περιγράφει τήν τρομοκρατία ὡς καρκίνωμα, μέ τόν ἴδιο ὄρο πού χρησιμοποιοῦνταν παλαιότερα γιὰ τόν κομμουνισμό· ὁ πόλεμος κατά τῆς τρομοκρατίας ἔχει ὑποκαταστήσει τόν Ψυχρό Πόλεμο ἐναντίον τοῦ κομμουνισμοῦ. Αὐτό εἶναι ξεκάθαρο.

Ἡ νέα συμμαχία κατά τῆς τρομοκρατίας, στήν ὁποία συμμετέχουν περίπου ὄσα κράτη συμμετέχουν καί στόν ΟΗΕ, ἀπειλεῖ νὰ ὑποκαταστήσει τά Ἑνωμένα Ἔθνη. Ὁ στόχος εἶναι νὰ ἀντικατασταθεῖ ἡ δημοκρατία σέ ὀλόκληρο τόν κόσμο μέ μιά ἀντιτρομοκρατική παγκόσμια κυβέρνηση, μέ κέντρο τίς ΗΠΑ. Αὐτή ἡ κυβέρνηση ἐκπροσωπεῖ τή στρατηγική τῆς παγκοσμιοποίησης καί, ἐκμεταλλεύομενη τήν κυριαρχία τῆς ἐπί ὄλων τῶν ἄλλων δυνάμεων, ἐξαπολύει ἕναν παγκόσμιο μακαρθισμό. Ἡ ἱστορία γίνεται ἕνα παγκόσμιο δικαστήριο μέ δικαστή τίς ΗΠΑ. Ἐχει ἀναβιώσει ὁ ἀγώνας πού διεξήγαγε ὁ Ρήγκαν κατά τῆς «αὐτοκρατορίας τοῦ κακοῦ». Ὁ πόλεμος κατά τῆς τρομοκρατίας προσφέρει τήν εὐκαιρία νὰ ἐλεγχθεῖ κάθε ἐξουσία ἀνά τόν κόσμο μέσω μίας καί μοναδικῆς ἐξουσίας. Γιὰ πρώτη φορά εἴμαστε ἀντιμέτωποι μέ μιά ὀλοκληρωτική ἐξουσία σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο, ἡ ὁποία δέν διαμεσολαβεῖται πλέον ἀπό ὁποιαδήποτε ἄλλη ἐξουσία καί στήν ὁποία δέν μπορεῖ νὰ ἀντιπαραταχθεῖ καμία ἄλλη ἐξουσία. Ἡ αὐτοκρατορία ἀγωνίζεται γιὰ παντοδυναμία. Ἄδυνατεῖ νὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι ὄσο περισσότερο προσεγγίζει αὐτήν τήν παντοδυναμία τόσο θά ἐμφανίζονται περισσότερα τρωτά σημεῖα. Οἱ ἀδυναμίες τῆς γίνονται ὀλοένα καί πιό ἐμφανεῖς.

Οἱ ἐπιθέσεις στή Νέα ὸρκη συνέβησαν ὅταν διερευνοῦνταν οἱ προοπτικές ἑνός νέου παγκόσμιου ὀλοκληρωτισμοῦ. Ἡ προπαγάνδα τοῦ πολέμου κατά τῆς τρομοκρατίας ἔχει ἐπικεντρωθεῖ σέ ἕνα κρίσιμο σημεῖο. Κατ' ἀρχήν οἱ ἐπιθέσεις στή Νέα ὸρκη συγκρίνονται μέ τήν ἐπίθεση στό Πέρλ Χάρμπορ. Ἡ σύγκριση εἶναι πραγματικά τρομακτική. Σέ κάποιον βαθμό, ἡ ἐπίθεση στό Πέρλ Χάρμπορ ἦταν καί ἐπίθεση τῆς κυβέρνησης τῶν ΗΠΑ ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ τῆς. Ἡ κυβέρνηση φέρεται νὰ εἶχε πληροφορίες γιὰ τήν ἐπερχόμενη ἐπίθεση ἀλλά ἀποφάσισε νὰ μὴν τήν ἀποτρέψει. Ἡ καταστροφή θά ἦταν τόσο μεγάλη ὥστε ἡ ἀμερικανική κοινὴ γνώμη δέν θά ἔβλεπε ἄλλη ἐπιλογή ἀπό τό νὰ συμμετάσχει στόν πόλεμο μέ ἀπόλυτη ἀποφασιστικότητα. Ἐλπίζουμε ὅτι αὐτό πού συνέβη στή Νέα ὸρκη δέν

ήταν ένα νέο Πέρλ Χάρμπορ. Άλλά υπάρχουν ένδειξεις ότι συνέβη κάτι παρόμοιο. Άν έτσι έχουν τά πράγματα, τότε πρόκειται για τήν πιό άνόητη άπόφαση στήν ιστορία όλων τών πολιτικῶν άποφάσεων τών ΗΠΑ, άπό τήν όποία δέν λείπουν οι παράλογες άποφάσεις όσον άφορά τίς συνέπειες τών πράξεων τής κυβέρνησης.

Τό μέτρο του καλού και του κακού καταρρέει

Πιστεύουμε ότι ή 11η Σεπτεμβρίου 2001 έχει μία επιπλέον σημασία, πού θά άποδειχθεί καθοριστική στό μέλλον. Οι επιθέσεις έπληξαν τό μέτρο του καλού και του κακού όλόκληρου του δυτικού πολιτισμού. Η σύγκυση τών γλωσσών έγινε προφανής. Οι πύργοι τής αυτοκρατορίας κατέρρευσαν. Οι αυτοκρατορίες καταρρέουν και αυτές όταν καταρρέουν οι πύργοι τους. Δέν καταρρέουν εξαιτίας του βομβαρδισμού, αλλά εξαιτίας τής σύγκυσης τών γλωσσών (βλ. τήν ιστορία του πύργου τής Βαβέλ, Γεν 2).

Ύπάρχει ένα τρομερό προηγούμενο, παρότι συνέβη σε μία συγκεκριμένη χώρα και όχι στον παγκοσμιοποιημένο κόσμο: ή φωτιά στό Ράιχσταγκ του Βερολίνου τό 1933. Άκόμη και σήμερα κανείς δέν γνωρίζει ποιός τήν προκάλεσε. Ό έμπρησμός θά μπορούσε να είναι έργο άναρχικῶν ή και τών ίδιων τών Ναζί. Για τούς Ναζί, άποτελοῦσε τόσο μία πράξη βασιλοκτονίας όσο και θεοκτονίας. Μέ τον έμπρησμό του Ράιχσταγκ τό ύπάρχον μέτρο του καλού και του κακού έγινε παρανάλωμα του πυρός, όχι μόνο επειδή κάηκε ένα κτήριο, αλλά λόγω τών συνεπειῶν πού είχε ή καταστροφή στον ανθρώπινο ψυχισμό. Οι Ναζί δέν προσέφεραν κανενός είδους μέτρο: αντίθετως, ξεκίνησαν τήν πιό καταστροφική και επώδυνη περίοδο τής ανθρώπινης ιστορίας. Κάθε φραγμός καταργήθηκε. Ό έμπρησμός του Ράιχσταγκ σηματοδότησε τήν άπαρχή μιās περιόδου άπό τήν όποία άπουσίαζε τό μέτρο του καλού και του κακού, δηλαδή μιās περιόδου σύγκυσης τών γλωσσών.

Κάτι παρόμοιο συνέβη τήν πρώτη 11η Σεπτεμβρίου, εκείνη του 1973, μέ τήν επίθεση στη Λά Μονέδα, στό Σαντιάγο τής Χιλής. Πιθανῶς μάλιστα αυτή να ένέπνευσε τίς επιθέσεις στους Πύργους. Άντίστοιχα, ξεκίνησε μία βίαιη περίοδος κατά τήν όποία τό μέτρο του καλού και του κακού έκμηδενίστηκε χωρίς καμία αντίσταση. Άλλά ή παγκόσμια αυτοκρατορία εξακολούθησε να ύπάρχει και μπορούσε να ύποστηρίξει τήν περίοδο άποκατάστασης πού άκολούθησε.

Σήμερα ή κατάρρευση λαμβάνει χώρα σε παγκόσμιο επίπεδο και κανείς δέν μπορεί να πει μέ βεβαιότητα τί συμβαίνει. Γινόμαστε μάρτυρες μιās μείζονος

καταστροφής, αλλά δέν διαβλέπουμε καμία εναλλακτική λύση. 'Ο ίδιος ό πολιτισμός θά έπρεπε νά θεμελιωθεΐ εκ νέου, αλλά ποιός είναι αυτός πού θά αναλάβει νά θέσει τά νέα θεμέλια; Γιά αυτόν ακριβώς τό λόγο ή προοπτική του μέλλοντος είναι τόσο τρομακτική. Γιά μία ακόμη φορά, είναι πιθανόν νά εξαλειφθεΐ κάθε φραγμός καί κάθε αντίσταση. 'Αλλά ή αυτοκρατορία δέν διαθέτει πλέον τό ύψηλό κύρος πού θά τής επέτρεπε νά ξεκινήσει μία περίοδο αποκατάστασης. Δέν έχει λοιπόν νόημα νά ανατρέχουμε σέ παλαιότερες έμπειρίες. Καθώς σήμερα υπάρχει μόνο μία δύναμη πού όρίζει τί θά συμβεΐ στον κόσμο, δέν υπάρχει καμία πολιτική δύναμη ικανή νά αντιταχθεΐ σέ ό,τι πρόκειται νά συμβεΐ.

Μαζί μέ τούς Πύργους επλήγη καί κατέρρευσε καί τό μέτρο του καλού καί του κακού πού είχε εγκαθιδρυθεΐ στην κοινωνία μας. Αυτό είναι πού προσδίδει τέτοια δραματική ένταση σέ ό,τι συνέβη. Τό μέτρο αυτό ήταν υποκριτικό, ήταν όμως ένα μέτρο. Τά τελευταία εκατό χρόνια έχουν συμβεΐ πολύ πίο καταστροφικές επιθέσεις από άερος από εκείνη στους Δίδυμους Πύργους τής Νέας 'Υόρκης. 'Αλλά μπορούμε βάσιμα νά θεωρήσουμε τίς επιθέσεις τής Νέας 'Υόρκης πολύ πίο σοβαρές. "Όλες οί προηγούμενες καταστροφές –στη Χιροσίμα, τό 'Ανόι, τή Βαγδάτη, τό Βελιγράδι κ.λπ.– έντάσσονταν από τήν αυτοκρατορία σέ ένα πλαίσιο πού τούς προσέδιδε νόημα. "Ήταν ένα πλαίσιο στρεβλό, μία πυξίδα πού απλώς έμοιαζε νά δείχνει προς κάποια κατεύθυνση. "Ήταν παρ' όλα αυτά ένα πλαίσιο. Γι' αυτό ή αυτοκρατορία, ακολουθώντας τόν Λόκ, υποστήριζε ότι αυτές οί καταστροφές συνέτειναν στην εφαρμογή του ανθρωπισμού πού ένστερνιζόταν. 'Υπό αυτή τή στρεβλή όπτική, οί καταστροφές θεωρούνταν «άνθρωπιστικές έπεμβάσεις», καί ή κοινή γνώμη ανά τόν κόσμο τίς αποδεχόταν ως τέτοιες, παρά τίς πολλές διαμαρτυρίες.

Αυτό δέν ισχύει γιά τίς επιθέσεις τής Νέας 'Υόρκης, πού προήλθαν από τόν Διάβολο. 'Ίσως οί αυτόχειρες δολοφόνοι τής Νέας 'Υόρκης νά θεωρούσαν καί εκείνοι τίς πράξεις τους «άνθρωπιστικές έπεμβάσεις». 'Αλλά δέν υπάρχει πλέον μέτρο του καλού καί του κακού, πού θά επέτρεπε σέ αυτήν τήν επίθεση νά υπαχθεΐ σέ αυτήν τήν κατηγορία. 'Ο ισλαμικός κόσμος αρνεΐται αυτό τό μέτρο καί στους άυτουργούς των επιθέσεων. 'Εν προκειμένω, πρέπει νά λάβουμε τίς δηλώσεις των άρχηγών τους σοβαρά υπόψη. Δέν μπορούν νά προσδώσουν νόημα σέ αυτές τίς πράξεις, ούτε καν μέ τόν στρεβλό τρόπο μέ τόν όποιο ή Δύση νοηματοδοτούσε πάντοτε τίς δικές της κακές πράξεις.

'Η σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη Δύση έβλεπε τόν έαυτό της σάν έναν 'Αχιλλέα χωρίς άχιλλειο πτέρνα. Στη Βαγδάτη σκότωσε σέ δύο πολέμους εκατοντάδες

χιλιάδες Ίρακινούς, ενώ ή ίδια υπέστη μόνο μερικές εκατοντάδες απώλειες. Στή Γιουγκοσλαβία σκότωσε χιλιάδες, αλλά τό NATO δέν είχε ούτε μία απώλεια. Οί ΗΠΑ όνειρεύονται μία αντιπυραυλική ασπίδα πού θά τίς καθιστοῦσε κύριο τοῦ κόσμου, ικανές νά ασκοῦν απόλυτη δεσποτική έξουσία, χωρίς νά μπορεῖ νά τούς έναντιωθεῖ κανένας στόν κόσμο. Ἄλλά ακόμη καί ό Ἀχιλλέας είχε μία ἀχιλλειο πτέρνα, τήν όποία ἐπληξε τό βέλος. Ὑπάρχει ασπίδα πού προστατεύει από τά κεραμικά μαχαίρια;

Ποῦ ἔγκειται τό λάθος; Ἀπέτυχαν οί μυστικές ὑπηρεσίες; Φυσικά καί ἀπέτυχαν. Δέν ὑπάρχουν μυστικές ὑπηρεσίες πού δέν κάνουν λάθη. Καί οί μυστικές ὑπηρεσίες ἔχουν τήν ἀχιλλειο πτέρνα τους. Ἐπιτρέπεται νά κάνουν λάθη; Φυσικά καί ὄχι. Ἄλλά δέν θά πάψουν νά ἀποτυγχάνουν. Πρέπει νά προσπαθήσουν νά κάνουν ὅσο τό δυνατόν λιγότερα λάθη; Εἶναι τό μόνο πού μποροῦμε νά τούς ζητήσουμε.

Ἕνας γέρος σοφός καταράστηκε κάποτε τόν ἐχθρό του: «Θά ζήσεις σέ ἐνδιαφέροντες καιρούς». Σήμερα αὐτοί οί ἐνδιαφέροντες καιροί εἶναι κοντά. Εἴμαστε καταραμένοι. Ἄλλά ὑπάρχουν χειρότερα πράγματα από τίς ἀποτυχίες τῶν μυστικῶν ὑπηρεσιῶν. Μία ὀλόκληρη κοσμοθεωρία ἔχει ἀποτύχει. Ἀπέτυχε κάθε ἐπιστημονική-ἀναλυτική σκέψη. Οί ἐμπειρικές ἐπιστῆμες, πού δέν ἀναγνώρισαν καν ποιά ἦταν ή πραγματικότητα, ἀπέτυχαν παταγωδῶς. Οί ἐφιάλτες τοῦ Χόλλυγουντ προανήγγειλαν τί ἐπρόκειτο νά συμβεῖ. Ἄλλά οί ἐπιστήμονες, πού ὑπερηφανεύονται γιά τόν ἐμπειρισμό τους, δέν εἶχαν ἰδέα. Μποροῦμε νά δοῦμε πῶς αὐτή ή ἐπιστήμη θά μποροῦσε νά κατανοήσει ὅσα συνέβησαν, χρησιμοποιώντας τόν δικό της τρόπο σκέψης. Ἄς ἐξετάσουμε τί συνέβη ὑπό τήν ὀπτική τοῦ Μάξ Βέμπερ καί τῶν πιό ἀναγνωρισμένων οικονομικῶν ἐπιστημόνων. Ἡ ἀνάλυση μπορεῖ νά μοιάζει κυνική, ὅμως δέν δημιουργήσαμε ἐμεῖς αὐτόν τόν κυνισμό ἀλλά ή ἀντικειμενικότητα τῆς ἐπιστήμης τους. Συνέβησαν τά ἑξῆς:

Περίπου εἴκοσι ἄνθρωποι κατέλαβαν τέσσερα ἀεροπλάνα καί τά κατηύθυναν πρὸς τούς Πύργους τῆς Νέας Ὑόρκης, τό Πεντάγωνο καί τόν Λευκό Οἶκο. Ἕνα ἀεροπλάνο ἀπέτυχε, τά ἄλλα ἐπληξαν τούς στόχους τους: κατέστρεψαν τούς Πύργους καί χτύπησαν τό Πεντάγωνο.

Τί ἐρωτήματα μπορεῖ νά θέσει ή ἐπιστήμη –τουλάχιστον ή οικονομική ἐπιστήμη–, ἄν θέλει νά παραμείνει στό ἐπίπεδο τῆς ἐμπειρίας; Σύμφωνα μέ τόν Μάξ Βέμπερ, τόν κλασικό Γερμανό θεωρητικό τῆς οικονομίας τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ή ἐπιστήμη μπορεῖ μόνο νά ἀξιολογήσει τή σχέση σκοπῶν καί μέσων. Στή γλώσσα τῶν οικονομολόγων, ή ἐπιστήμη κρίνει μόνο τίς σχέσεις μεταξύ μέσων καί

προτιμήσεων. Ἄν ἐξετάσει κανείς αυτές τίς σχέσεις πύο προσεκτικά, καθίσταται σαφές ὅτι οἱ ἐπιθέσεις ὑπῆρξαν ἐξαιρετικά ἀποτελεσματικές. Τά κεραμικά μαχαίρια ἦταν προφανῶς τό τέλειο μέσο γιά νά καταλάβει κανείς τά ἀεροπλάνα. Καί τά ἀεροπλάνα ἔγιναν τεράστιες βόμβες πού ἔπληξαν μέ ἀπόλυτη ἀποτελεσματικότητα τούς στόχους πού εἶχαν ἐπιλέξει οἱ ἐπιτιθέμενοι. Ἀπό τήν ὀπτική τῆς ἐμπειρικής ἐπιστήμης πρόκειται γιά μιᾶ πράξη πού, «ἄν ἐξεταστῆ ὡς πρὸς τή μορφή», ἐκτελέστηκε μέ τόν μεγαλύτερο δυνατό βαθμό ὀρθολογικότητας. Οἱ δράστες εἶχαν ἓνα σκοπό –ἢ μιᾶ προτίμηση– καί πέτυχαν αὐτό πού ἤθελαν. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἀποτελεσματικότητα ἐκτιμᾶται ἰδιαίτερος στήν οἰκονομία καί στήν κοινωνία μας. Ἡ ἐμπειρική ἐπιστήμη διακηρύσσει ὅτι μιᾶ τέτοια ἀποτελεσματικότητα εἶναι τό μόνο ἰδεῶδες πού μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ ἐπιστημονικά.

Ἄν τώρα ρωτήσουμε τούς οἰκονομολόγους ποιός θά ἀξιολογήσει τό ἀποτέλεσμα τῆς πράξης καί τήν προτίμηση τῶν δραστῶν, οἱ ἐπιστήμονες, ὅσο ἐμπειριστές καί ἄν εἶναι, κάνουν πίσω. Ἡ ἐπιστήμη δέν μπορεῖ νά πεῖ τίποτε ἐπ’ αὐτοῦ. Δέν κρίνει ἀξίες, μόνο τήν ὀρθολογικότητα. Ἡ συλλογιστική διαδικασία τῶν ἐπιστημόνων μπορεῖ νά περιγραφῆ ὡς ἔξης: Οἱ δράστες εἶχαν πολλές ἐναλλακτικές ἐπιλογές. Μποροῦσαν νά κατευθύνουν τά ἀεροπλάνα σέ ἓνα ἄλλο ἀεροδρόμιο, νά προσγειωθοῦν καί νά κάνουν μιᾶ βόλτα, νά πᾶνε γιά ψῶνια ἢ νά κάνουν διαπραγματεύσεις. Μποροῦσαν ἐπίσης νά ἀνατινάξουν τούς Πύργους. Ἀλλά γιατί ἀνατινάξαν τούς Πύργους; Ὁ ἐπιστήμονας ἀπαντᾷ: ἐπειδή ἤθελαν νά ὑλοποιήσουν τήν προτίμηση πού εἶχαν ἐπιλέξει. Ἐκάναν μιᾶ τυπική, ὀρθολογική ἐπιλογή. Ἀλλά ἡ ἐπιστήμη δέν μπορεῖ νά πεῖ τίποτα γιά τό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς μεταξύ τῶν διαφόρων προτιμήσεων. Θά ἐπρόκειτο γιά μιᾶ ἀξιολογική κρίση: ἡ ἐπιστήμη ὅμως ὀφείλει νά εἶναι οὐδέτερη. Τό ἄν κάποιος προτιμᾷ κάτι καί ὄχι κάτι ἄλλο ἐξαρτᾶται ἀπό τούς παράγοντες πού ὀρίζουν τίς προτιμήσεις του. Περί ὀρέξεως δέν ὑπάρχει διαφωνία. Τό ἄν κάποιος πᾶει μιᾶ βόλτα ἢ ἀνατινάξει τούς Πύργους εἶναι ἓνα ζήτημα ἐπιλογῆς, ὅπως τό ἄν προτιμᾷ τό ψάρι ἢ τό κρέας.

Οἱ οἰκονομολόγοι βέβαια δέν τολμοῦν νά μιλήσουν μέ αὐτόν τόν τρόπο σήμερα. Ἀλλά ἡ ἐπιστήμη τους διέπεται ἀπό αὐτή τή λογική. Συνεπῶς δέν εἶναι παράδοξο πού αὐτή ἡ ἐπιστήμη ἀδυνατεῖ νά κατανοήσει τήν πραγματικότητα, ἐπειδή ἡ πραγματικότητα καθορίζεται ἀπό τό δεδομένο ὅτι οἱ δράστες κατέλαβαν αὐτά τά ἀεροπλάνα καί τά κατήρθυσαν ἐναντία στους Πύργους. Ὡστόσο ὁ ἐπιστήμονας θεωρεῖ ὅτι ἓνα τέτοιο συμβάν εἶναι ἐξωτερικό ὡς πρὸς τήν ἐπιστήμη, ὅτι δέν ἀφορᾷ τήν ἐπιστήμη.

Λίγα χρόνια πριν, δόθηκε τό βραβεῖο Νόμπελ σέ ἕναν οἰκονομολόγο πού εἶχε ἀνακαλύψει ἕναν νέο μαθηματικό τύπο γιά τόν ὑπολογισμό τῶν κερδῶν τοῦ χρηματιστηρίου. Τό γεγονός ὅτι γιά μιά ὀλόκληρη ἐβδομάδα μετά τήν 11η Σεπτεμβρίου 2001 τό χρηματιστήριο σταμάτησε νά λειτουργεῖ εἶναι, σύμφωνα μέ τόν ἐπιστήμονα, ἕνα πρόβλημα πού δέν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης. Αὐτά τά ταπεινά δεδομένα –τό ἂν ὑπάρχει ἢ ὄχι τό χρηματιστήριο– δέν ἐπηρεάζουν τήν αἰώνια ἀλήθεια τοῦ μαθηματικοῦ τύπου. Ἀκόμη καί ἂν δέν ὑπῆρχε τό χρηματιστήριο, ὁ τύπος δέν θά ἔπαυε νά ἰσχύει. Τό ἂν ὑπάρχει τό χρηματιστήριο ἢ ὄχι εἶναι θέμα γούστου. Ἀλλά ὁ τύπος γιά τόν ὑπολογισμό τοῦ κέρδους εἶναι αἰώνιος – ὅσο αἰώνιος εἶναι ὁ νόμος τῆς βαρύτητας μέ τόν ὁποῖο ὁ φυσικός μπορεῖ νά ἐξηγήσει τήν κατάρρευση τῶν Πύργων. Ἀλλά οἱ Πύργοι δέν κατέρρευσαν λόγω τοῦ νόμου τῆς βαρύτητας. Κατέρρευσαν ἐπειδή κάποιος τούς ἔκανε νά καταρρεύσουν, κάποιος πού εἶχε συνηπολογίσει μέ ὀρθολογικό τρόπο τό νόμο τῆς βαρύτητας. Ἀλλά γιατί προκάλεσε τήν κατάρρευσή τους; Κανένας ἐμπειρικός ἐπιστήμονας δέν θά προσπαθήσει νά τό ἐξηγήσει. Οἱ λόγοι εἶναι ἐκτός τῆς ἐπιστήμης, ὑπερβαίνουν τό πεδίο ἀνάλυσής της· πράγμα πού σημαίνει ἐπίσης ὅτι αὐτή ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἐξωτερική ὡς πρὸς τήν πραγματικότητα, βρίσκεται ἐκτός τῆς πραγματικότητας. Ἀκόμη καί ὁ Γερμανός κοινωνιολόγος Νίκλας Λούμαν (Niklas Luhmann) εἶχε ἤδη ἀνακαλύψει ὅτι τό ἄτομο ὡς ὑποκείμενο εἶναι ἐξωτερικό ὡς πρὸς τό σύστημα, δηλαδή ὑπάρχει ἐκτός τοῦ συστήματος. Πιστεύει κανεῖς σοβαρά ὅτι ἡ κατάρρευση τῶν Πύργων τῆς Νέας Ὑόρκης μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μέ ἀναφορά στό νόμο τῆς βαρύτητας ἢ τούς μαθηματικούς τύπους τοῦ νομπελίστα οἰκονομολόγου;

Δέν παρουσιάσαμε ἐδῶ μιά κυνική περιγραφή τῆς ἐπιστήμης· ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἀντιθέτως ἐκείνη πού λειτουργεῖ κυνικά, καθώς τέτοιες καταστροφικές ἔμμεσες συνέπειες προκαλοῦνται ἀκριβῶς ἀπό τή συστηματική ἄρνηση τῆς ἐπιστήμης νά ἀντικρίσει τήν πραγματική ζωή. Γιά αὐτό ἡ Βιβιάν Φορρεστέ (Viviane Forrester) μιλά γιά «οἰκονομικό τρόμο». Ἄν οἱ ἐπιστῆμες αὐτοακυρώνονται, εἶναι φυσικό νά χρειάζεται κανεῖς νά δημιουργήσει ἕναν δαίμονα πού εὐθύνεται γιά τήν κατάρρευση τῶν Πύργων μέ τή συμβολή τῶν δραστῶν. Αὐτή εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ Τζῶρτζ Μπούς τοῦ νεότερου, ὁ ὁποῖος πιστεύει σέ μιά πάλη μεταξύ καλοῦ καί κακοῦ. Ἀλλά εἶναι πολύ πιθανό καί οἱ ἐπιτιθέμενοι νά πίστευαν ὅτι ἐμπλέκεται ἕνας δαίμονας. Πίστευαν ἄλλωστε ὅτι δαίμονες χρησιμοποιοῦσαν τό σύστημα καί τούς Πύργους. Ἡ κατάρρευση τῶν Πύργων γίνεται ἔτσι μέρος τῆς πάλης τους ἐναντίον τῶν

δαιμόνων. "Ό,τι για κάποιους είναι Θεός για άλλους είναι Διάβολος. Ό καθένας παλεύει έναντιόν των δαιμόνων πού βλέπει στους άλλους, σέ ένα πεδίο μάχης όπου ή επιστήμη και ό Λόγος δέν έχουν τίποτε νά πούν. Ή επιστήμη αποχαιρετά τήν πραγματικότητα και τήν εγκαταλείπει στους δαίμονες, και τό μόνο πράγμα πού μπορεί νά κάνει είναι νά παρατηρεί τή μάχη μεταξύ των δαιμόνων. Άλλά όχι μόνο ή επιστήμη: ό Λόγος εγκαταλείπει και αυτός τήν πραγματικότητα. Ό Μάξ Βέμπερ υποστήριζε ότι «ανάλογα μέ τήν τελευταία θέση πού υιοθετεί τό άτομο, ένα πράγμα θά είναι ό Διάβολος και ένα άλλο ό Θεός, και τά άτομα θά πρέπει νά αποφασίσουν τί είναι ό Θεός και τί ό Διάβολος για τά ίδια. Τό ίδιο συμβαίνει και σέ όλες τίς πτυχές τής ζωής».⁶ Αυτό πού είναι ό Θεός για κάποιους είναι ό Διάβολος για άλλους.

Και αυτούς τούς Θεούς και τήν πάλη τους κυβερνά ή μοίρα και ασφαλώς όχι ή «επιστήμη». Τό μόνο πού μπορούμε νά κάνουμε είναι νά κατανοήσουμε τί είναι θεϊκό για τόν ένα ή για τόν άλλο, ή νά κατανοήσουμε πού βρίσκει ό καθένας τήν τάξη. Άλλά ή συζήτηση σέ ένα αμφιθέατρο και μιά πανεπιστημιακή παράδοση δέν μπορούν νά προχωρήσουν πέρα από αυτό τό σημείο, παρότι φυσικά δέν λύνονται τά τεράστια προβλήματα τής ζωής πού κρύβονται εδώ. Όσοσο οι σχετικές αποφάσεις λαμβάνονται από άλλες δυνάμεις και όχι από πανεπιστημιακές έδρες.⁷

Ό Θεός του Μπούς είναι ό Διάβολος του Μπίν Λάντεν. Και ό Θεός του Μπίν Λάντεν είναι ό Διάβολος του Μπούς. Ό Μάξ Βέμπερ προσθέτει ότι αυτά τά ζητήματα καθορίζονται από τή μοίρα και όχι από τήν επιστήμη. Ή δυτική κοινωνία έχει καταργήσει τό Λόγο, δηλαδή τό ίδιο της τό θεμέλιο. Οι έκκλησίες είναι γεμάτες τίς μέρες λατρείας και οι άνθρωποι προσεύχονται σέ έναν Θεό από τόν όποιο περιμένουν νά αντικαταστήσει τή χαμένη όρθολογικότητα. Άλλά αυτός ό Θεός δέν υπάρχει. Άκόμη και οι άθεοι συμμετέχουν σέ αυτές τίς ημέρες προσευχής, αλλά ό Θεός πού θά εισάκουγε αυτές τίς προσευχές δέν υπάρχει. Ένας τέτοιος Θεός-υποκατάστατο θά έκανε απλώς τά πράγματα χειρότερα.

Ή σύγχρονη κοινωνία πάλεψε για δεκαετίες ενάντια στίς ουτοπίες και τίς έναλλακτικές. Στά τέλη τής δεκαετίας του 1980 διακήρυξε ότι είχε έντέλει νικήσει. Και πράγματι, κατάφερε νά εξολοθρευσει τά κινήματα αντίστασης, συχνά μέ

⁶ Max Weber, «Vom inneren Beruf zur Wissenschaft», στό *Soziologie, Weltgeschichtliche Analysen, Politik*, έπιμ. E. Baumgarten, Kröner, Στουτγάρδη 1956, σ. 329.

⁷ Ό.π., σ. 330.

έναν άπίστευτα σκληρό τρόπο. Άλλά τό έπιχείρημα ήταν πειστικό. Ό σοσιαλισμός έξαφανίστηκε σχεδόν από παντού. Τό σύστημα γιόρτασε τή νίκη του πάνω στά έρείπια τής ανθρώπινης ζωής και τής γής. Έπιβλήθηκε μία κουλτούρα άπελπισίας. Υποστηρίχθηκε ότι όποιος έπιθυμούσε τόν έπίγειο παράδεισο δημιουργούσε μία κόλαση. Σχεδόν όλοι ένστερνίστηκαν αύτήν τήν πεποίθηση, γιατί άσφαλώς κανείς δέν ήθελε νά δημιουργήσει μία κόλαση. Η άπελπισία αύτής τής κοινωνίας, ή όποία ύποστήριζε ότι δέν ύπήρχαν έναλλακτικές, κατέληξε νά γίνει άπόγνωση. Σήμερα είμαστε άντιμέτωποι μέ μία άπεγνωσμένη παγκόσμια κοινωνία. Είναι μία κόλαση πού δέν τήν έχουν δημιουργήσει δαίμονες αλλά οι ίδιοι οι άπεγνωσμένοι άνθρωποι. Καί αύτοί ώστόσο άναπαράγουν άπλως τήν κόλαση πού έχει ήδη δημιουργηθεί για λογαριασμό τους. Όδηγούμαστε λοιπόν στό συμπέρασμα ότι όποιος δέν έπιθυμεί τόν έπίγειο παράδεισο δημιουργεί μία κόλαση.

Ό Χόμπς περιέγραφε τήν πολιτισμένη κοινωνία ως τήν τάξη πού άντικαθιστά τήν πάλη όλων έναντίον όλων. Η τάξη όμως πού έχει έπιβληθεί σήμερα καταλήγει στην πάλη όλων έναντίον όλων. Αυτή ή πάλη δέν άνήκει στό παρελθόν: τή βρίσκουμε μπροστά μας στό μέλλον.

Ό παγκόσμιος έμφύλιος πόλεμος

Η κατάρρευση τών Δίδυμων Πύργων σηματοδότησε τήν άρχή του παγκόσμιου έμφυλίου πολέμου για τόν όποιο είχαν ειπωθεί τόσα πολλά, άν και μόνο υπό τή μορφή δυσόινωνων προειδοποιήσεων. Σήμερα έχει κυριεύσει τίς καρδιές τών ανθρώπων. Άλλά αυτός ο πόλεμος δέν άφορά ιδεολογικές θέσεις. Οι δράστες πού κατέστρεψαν τούς Πύργους δέν έπιθυμούν μία άλλη κοινωνία ούτε προαναγγέλλουν ένα νέο σχέδιο. Ούτε όμως ή καπιταλιστική κτητική κοινωνία πού δέχθηκε τήν έπίθεση προσφέρει ένα σχέδιο. Άνακηρύσσει τόν έαυτό της σέ τέλος τής ιστορίας. Αυτό σημαίνει όμως μόνο ότι τό δικό της σχέδιο έχει ολοκληρωθεί. Άπλως καταφάσκει τόν έαυτό της και τήν καταστροφή πού έχει προκαλέσει. Δέν προσφέρει τίποτε περισσότερο, παρά μόνο προβάλλει τή σημερινή έξαθλίωση σέ όλόκληρο τό μέλλον. Παράγει καταστροφή. Σέ ένα παγκοσμιοποιημένο κόσμο, καταστρέφει τόν κόσμο σέ παγκόσμια κλίμακα. Η κοινωνία δέν έχει πλέον ένα όραμα για τό μέλλον και κανείς δέν μπορεί νά τής ζητήσει κάτι τέτοιο. Αυτό πού άποκαλεί έλευθερία –δι-αρκή έλευθερία– σημαίνει αιώνια καταστροφή, τήν όποία έπιφέρουν οι κυρίαρχες δυνάμεις. Οι περισσότεροι άνθρωποι έχουν συνείδηση αύτου του γεγονότος, και έτσι

έξανεμίζεται κάθε έλπίδα ότι κάτι θα μπορούσε να αλλάξει αυτήν την κατάσταση. Η απελπισία οδηγεί σε μία αντίδραση χωρίς σχέδιο, μία καθαρή άρνηση που σκοτώνει για να σκοτωθεί. Άλλά αυτό απλώς αναπαράγει ό,τι παράγει από μόνη της ή κοινωνία που έχει πλέον χάσει κάθε νόημα: δολοφονεί με στόχο να καταλήξει στη γενική αυτοκτονία. Τήν πορεία της περιγράφουν με τον καλύτερο τρόπο με τά λόγια του στρατηγού Μπράνκο (Branco) μετά τό στρατιωτικό πραξικόπημα του 1964 στη Βραζιλία: «Βρισκόμασταν στό χείλος τής άβύσσου και με τό στρατιωτικό πραξικόπημα κάναμε ένα μεγάλο βήμα μπροστά». Η αντίδραση του συστήματος άπέναντι στην τρομοκρατία είναι άνάλογη.

Ό Μάρτιν Χάιντεγκερ έλεγε: «Μόνο ένας Θεός μπορεί άκόμη να μάς σώσει». Άλλά ό Θεός που δημιουργεί έναν τέτοιο έμφύλιο πόλεμο δέν σώζει κανένα. Σε όρισμένες περιπτώσεις, υπόσχεται τον Παράδεισο σε όσους είναι πρόθυμοι να διαπράξουν φόνο αυτοκτονώντας, έφόσον συνεχίσουν να κάνουν αυτό που ήδη κάνουν.

Δέν υπάρχει καμιά σύγκρουση πολιτισμών. Στόν παγκοσμιοποιημένο κόσμο δέν υπάρχουν παρά ύποπολιτισμοί, που άνήκουν στόν παγκόσμιο πολιτισμό. Όταν μιλά κανείς για σύγκρουση πολιτισμών, δέν κάνει τίποτε άλλο από τό να δημιουργεί επιπλέον προφάσεις και σύγχυση γλωσσών. Δέν θέλει κανείς να παραδεχθεί τί έχει συμβεί, αλλά τά πάντα χρησιμεύουν για να δικαιολογήσουν την έπιθετικότητα. Η έπίθεση στους Δίδυμους Πύργους δέν προέρχεται άπέξω, δέν την έχει διαπράξει ένας άλλος πολιτισμός. Η έπίθεση προέρχεται εκ των έσω. Υπό μία όρισμένη έννοια, είναι προϊόν του πολιτισμού που κυριαρχεί σε παγκόσμιο επίπεδο, και στόχος είναι τά κέντρα του. Αυτός ό πολιτισμός προκύπτει από την καταστροφή των πολιτισμών. Τό κέντρο του δέν βρίσκεται στα πανεπιστήμια και στα θέατρα, αλλά στό ύπουργείο πολέμου και στό έπιχειρηματικό κέντρο τής καπιταλιστικής άγοράς. Καθοριστικά γνωρίσματα αυτού του πολιτισμού είναι οι συμφωνίες για την αύξηση τής καπιταλιστικής ιδιοκτησίας και ό πόλεμος: όλα τά άλλα δέν είναι παρά διακοσμητικά στοιχεία.

Η έπίθεση προέρχεται από μέσα και όχι άπέξω. Τά στρατόπεδα εκπαίδευσης των δραστών δέν βρίσκονται στό Άφγανιστάν αλλά στη Φλόριντα και στό Άμβουόργο. Δέν είναι δυνατόν να σχεδιάσει κανείς έπιθέσεις αυτού του είδους και επιπέδου στό Άφγανιστάν. Οι έντολές και ή χρηματοδότηση μπορεί να προέρχονται από εκεί, αλλά ή όργάνωση πρέπει να γίνει άλλου. Η έπίθεση λαμβάνει χώρα στό κέντρο του παγκοσμιοποιημένου κόσμου. Σήμερα ό κόσμος είναι πράγματι μία σφαίρα, αλλά αυτό δέν συμβαίνει χάρη στό ΔΝΤ και την Παγκόσμια Τράπεζα. Είναι τό άποτέλεσμα όλόκληρης τής ανθρώπινης ιστορίας. Η Γη έχει γίνει μία

στρογγυλή σφαίρα. Τίποτε από όσα συμβαίνουν δέν βρίσκεται εκτός τής παγκόσμιας ανθρώπινης κοινωνίας. Τά πάντα λαμβάνουν χώρα στό κέντρο της, ακόμη και άν όρισμένα γνωρίσματα του πολιτισμού από τόν όποιο πηγάζουν τά συμβάντα παίζουν και αυτά τό δικό τους ρόλο. Οί Άμερικανοί τρομοκράτες, λόγω χάρη ό Τίμοθυ Μακβέι ή ό «Unabomber», δρούν μέ τόν ένα τρόπο, οί Άραβες τρομοκράτες μέ έναν άλλο. Άλλά οί τρομοκρατικές τους πράξεις είναι παρόμοιες. Έπιπλέον, τρέφονται από τήν ίδια πηγή.

Η πηγή δέν είναι ό παγκοσμιοποιημένος κόσμος. Ό παγκοσμιοποιημένος κόσμος είναι τό πεδίο δράσης τους. Η πηγή είναι μάλλον ή στρατηγική του ΔΝΤ, τής Παγκόσμιας Τράπεζας και του G8 για τή συσσώρευση του κεφαλαίου, τήν όποία αποκαλούν παγκοσμιοποίηση. Οί τρομοκράτες παράγουν όσο τρόμο παράγει και ή ίδια ή στρατηγική που τους δημιουργεί. Η τρομοκρατία τους δέν είναι παρά ή άλλη όψη τής στρατηγικής τής οικονομικής και πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης. Οί διεθνείς θεσμοί δρούν μέ έναν φονταμενταλισμό χωρίς όρια. Άκόμη και ό άλλοτε βασικός οικονομολόγος τής Παγκόσμιας Τράπεζας, ό Τζόζεφ Στίγκλιτς, περιγράφει αυτούς τους θεσμούς ως «φονταμενταλιστές τής παγκοσμιοποιημένης αγοράς». Ύπαγορεύουν στον κόσμο μία *στρατηγική για τή συσσώρευση κεφαλαίου* που είναι ασύμβατη μέ τήν παγκοσμιοποιημένη φύση του: οί συνέπειές της είναι καταστροφικές. Άλλά αυτή ή στρατηγική επιτρέπει τήν εκμετάλλευση των ανθρώπων και του πλανήτη σε έναν πρωτοφανή μέχρι σήμερα βαθμό. Για να τό επιτύχουν αυτό, οί διεθνείς θεσμοί προπαγανδίζουν συστηματικά, μέσω του αντιουτοπισμού και του αντιανθρωπισμού τους, μία κουλτούρα άπελπισίας. Η κυρίαρχη τάξη είναι ό παγκόσμιος παίκτης τής καζινοοικονομίας. Άλλά σε αυτό τό καζίνο διακυβεύεται ή ζωή των ανθρώπων και του περιβάλλοντος.

Μέ αυτόν τόν τρόπο δημιουργούνται συνεχώς νέες παγκόσμιες άπειλές, οί όποιες σήμερα μάς φοβίζουν όλους. Έν όνόματι τής κατάρτησης των στρεβλώσεων τής αγοράς καταργούνται τά όρια, και έτσι επιτρέπεται στό κεφάλαιο να αυξάνεται χωρίς περιορισμούς. Μαζί μέ τίς στρεβλώσεις τής αγοράς, καταργούνται και τά ανθρώπινα δικαιώματα που διασφαλίζουν μία πραγματική ζωή. Συγχρόνως οί άνθρωποι χάνουν τήν αξιοπρέπειά τους, καθώς μετατρέπονται σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Δέν υπάρχει πλέον καν ή αίσθηση ότι ό αποκλεισμός και ή καταστροφή τής Γης δέν συνιστούν απλώς μηχανικές, λειτουργικές διαδικασίες αλλά παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οί παγκόσμιες άπειλές δημιουργούν έναν διαρκώς διευρυνόμενο κύκλο βίας, στον όποιο ή στρατηγική τής παγκοσμιοποίησης δέν

μπορεί να θέσει τέλος, γιατί τον έχει δημιουργήσει ή ίδια. Αντιθέτως, προκύπτει μία άνταντακλαστική αντίδραση, που καταλήγει στον εθισμό στη βία τον οποίο βιώνουμε σήμερα. Οι εμπειρικές επιστήμες μας ως επί το πλείστον προσπερνούν αυτόν τον κύκλο της βίας. Θεωρούν τη βία εξωτερικό παράγοντα, επειδή προκύπτει ως έμμεσο αποτέλεσμα ή παραπροϊόν των άμεσων ενεργειών των αγορών.

Ο αποκλεισμός μεγάλου μέρους του πληθυσμού από την ιδιοκτησιακή οικονομία δημιουργεί στις πιο έπιβαρυμένες περιοχές του πλανήτη μία κατάσταση που δεν επιτρέπει πλέον στους ανθρώπους ούτε καν να επιβιώσουν. Μεταναστεύουν. Οι μετακινήσεις πληθυσμών δίνουν πλέον την εντύπωση βίαιων διωγμών. Είναι τέτοιας κλίμακας που απειλούν ακόμη και τις περιοχές που μέχρι πρότινος δεν επηρεάζονταν σοβαρά από τον αποκλεισμό των πληθυσμών, κυρίως τις χώρες του κέντρου. Αυτές οι περιοχές κλείνουν τα σύνορά τους και αντιδρούν βίαια στα μεταναστευτικά κύματα. Το αποτέλεσμα είναι ένας ακήρυκτος συνοριακός πόλεμος μεταξύ των κρατών του κέντρου και των αποκλεισμένων περιοχών, ένας πόλεμος που κοστίζει κάθε χρόνο χιλιάδες ζωές.

Όσο περισσότεροι άνθρωποι αποκλείονται από τη στρατηγική της συσσώρευσης τόσο μεγαλύτερη πίεση ασκούν τα μεταναστευτικά ρεύματα στις χώρες στις οποίες επιθυμούν να έγκατασταθούν οι μετανάστες και τόσο βιαιότερη καθίσταται, με τη σειρά της, η αντίδραση αυτών των χωρών. Οι μετανάστες που κατορθώνουν να περάσουν τα σύνορα υφίστανται διακρίσεις και εκμετάλλευση και σε αυτές τις χώρες. Όσο πιο έχουν κατορθώσει κάτι ουσιαστικό: έχουν καταφέρει να επιβιώσουν.

Διαπιστώνουμε ένα παρόμοιο σχήμα και όσον αφορά το περιβάλλον. Η εκμετάλλευση του περιβάλλοντος οδηγεί σε μία περιβαλλοντική κρίση, η οποία τις τελευταίες δεκαετίες τείνει να λάβει παγκόσμιες διαστάσεις: η τρύπα του όζοντος μεγαλώνει, ο αριθμός των τυφώνων αυξάνεται, ολόκληρες περιοχές έρημοποιούνται. Τα ψάρια εξαφανίζονται από τα ποτάμια, τα νερά δηλητηριάζονται. Οι νέες τεχνολογίες προκαλούν ή ενισχύουν νέες ασθένειες. Αυτό δεν είναι πρόβλημα για τον καζινοκαπιταλισμό της συσσώρευσης: κάθε νέα κρίση σημαίνει νέα κέρδη, επειδή χρειάζονται νέες επενδύσεις, για να αποκατασταθούν οι ζημιές που προκλήθηκαν από τις παλαιότερες επενδύσεις. Όσο πιο οι κρίσεις που προκύπτουν με αυτόν τον τρόπο απλώς δημιουργούν περισσότερους λόγους για μετανάστευση.

Η Γη είναι στρογγυλή. Αυτό ακούγεται σαν κάτι καινούργιο στις ΗΠΑ. Οι σφαίρες μας σκοτώνουν τον έχθρό μας, αλλά τον διαπερνούν, κάνουν τό γύρο της Γης και μας χτυπούν πίσωπλατα. Επειδή η Γη είναι στρογγυλή αυτό μας επηρε-

άζει όλους, συμπεριλαμβανομένων των ΗΠΑ. Θέλουν νά συνεχίσουν νά πυροβολούν. Άλλά οί σφαίρες τους κάνουν τό γύρο τῆς Γῆς καί τούς χτυπούν στήν πλάτη.

Ό καζινοκαπιταλισμός παραβλέπει τίς συνέπειες γιά τούς ανθρώπους, καθώς καί τίς συνέπειες γιά τό περιβάλλον. Τό μόνο κριτήριο πού ἀναγνωρίζει ό καζινοκαπιταλισμός είναι ό δείκτης τοῦ χρηματιστηρίου, καί αὐτό τό κριτήριο ἐφαρμόζει διά πυρός καί σιδήρου. Τό ἄν οί πόλεμοι τοῦ Κόλπου εἶναι ἐπιτυχημένοι ἤ ὄχι ἐξαρτᾶται ἀπό τό χρηματιστήριο. Ἄν ό δείκτης του αὐξάνεται, τότε συμβαίνει κάτι καλό. Τό ἴδιο συνέβη καί μέ τόν πόλεμο στή Γιουγκοσλαβία. Καί ἄν ἡ σταυροφορία ἐκδίκησης γιά τίς ἐπιθέσεις τῆς 11ης Σεπτεμβρίου 2001 ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἄνοδο τῶν ἀξιών τοῦ χρηματιστηρίου, τότε καί αὐτό εἶναι καλό νέο. Τίποτε ἄλλο δέν ἔχει σημασία. Κανένα δελτίο εἰδήσεων δέν εἶναι πιά ὀλοκληρωμένο χωρίς τά νέα τοῦ χρηματιστηρίου. Τό χρηματιστήριο δείχνει ἄν ἡ κατάσταση βελτιώνεται ἤ ἐπιδεινώνεται. Δέν ὑπάρχουν ἄλλα κριτήρια.

Πουθενά δέν προβάλλεται πλέον σοβαρή ἀντίσταση. Ἡ ἀπόρριψη κάθε ἐναλλακτικῆς, κάθε οὐτοπίας, κάθε ἀνθρωπισμοῦ ἔχει νεκρώσει τίς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων σέ ὀλόκληρο τόν κόσμο. Προκειμένου νά διασφαλιστεῖ ἡ εἰρήνη καί ἡ ἡρεμία γιά χάρη τῶν παγκόσμιων παικτῶν τοῦ καζίνο, σπέρνεται παντοῦ ἡ ἀπελπισία. Αὐτό πέτυχε, ἀλλά εἶχε μιᾶ ἀπρόβλεπτη συνέπεια. Ἡ ἀπελπισία μετατράπηκε σέ ἀπόγνωση. Ὁ στόχος ἦταν νά δημιουργηθεῖ μοιρολατρία, ἀλλά ἡ ἀπόγνωση δέν εἶναι μοιρολατρική.

Ἡ ἀπόγνωση δέν δημιουργεῖ ἀντίσταση ἀλλά ἀποστροφή καί μιᾶ νοοτροπία πού ὀδηγεῖ στήν κοινωνική ἐκρηξη. Ἄς ἐξετάσουμε ἕνα πρῶμο παράδειγμα γιά νά διαπιστώσουμε πῶς ἐκδηλώνεται αὐτή ἡ τάση: τήν ἐξέγερση τοῦ Καράκας –τό «Caracazo»– τόν Φεβρουάριο τοῦ 1989. Δέν ὑπῆρχαν σχέδια κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, ἀλλά οί ἄνθρωποι θεώρησαν ὅτι ἡ κατάσταση ἦταν ἀνυπόφορη καί ἔτσι ἐκδηλώθηκε μιᾶ ἐξέγερση ἡ ὀποία κατέληξε στή λεηλασία τῶν καταστημάτων. Ἡ κοινωνική ἐκρηξη δέν εἶχε καμιᾶ προοπτική. Τέτοιες ἐκρήξεις ὀδηγοῦν ἀπλῶς σέ μεγαλύτερη πτώση τοῦ ἠθικοῦ.

Ἡ κυβέρνηση ἀντέδρασε μέ τήν ἴδια τυφλή ὀργή πού χαρακτηρίζει τούς ἐξεγερμένους. Ὁ πρόεδρος Πέρες (Carlos Andrés Pérez) ἀνέλαβε τό ρόλο τοῦ δήμου καί ἔδωσε στους στρατιῶτες ἐντολή νά πυροβολήσουν. Μετά τό θάνατο χιλιάδων ἀνθρώπων, ἡ ἐξέγερση ἔληξε ὅπως εἶχε ξεκινήσει – μέ ἀπόγνωση. Ἡ ἐξέγερση στό Καράκας συνέβη τήν ἴδια χρονιά κατά τήν ὀποία συντρίφθηκε τό φοιτητικό κίνημα στήν πλατεία Τιενανμέν τοῦ Πεκίνου. Πίσω ἀπό τήν πλατεία Τιενανμέν ὑπῆρχε ἕνα

είδος σχεδίου. Στο Καραάκας, αρκετούς μήνες μετά, δέν υπήρχε τίποτα τέτοιο. Παρ' όλα αυτά, τό Καραάκας αποτέλεσε οίωνό γιά τό μέλλον, ένώ ή Τιενανμέν όχι. Άλλά τά ΜΜΕ πρόέβαλαν τήν Τιενανμέν καί όχι τό Καραάκας.

Ό καζινοκαπιταλισμός δέν έπηρεάστηκε καί δέν ανέλυσε τήν κατάσταση. Οί παγκόσμιοι παίχτες συνέχισαν νά τζογάρουν μέ τή μοίρα τοῦ κόσμου. Έμφανίστηκαν παντοῦ, αρχικά στίς ΗΠΑ καί έπειτα σέ δλόκληρο τόν κόσμο, αυτόχειρες δολοφόνοι. Κανείς δέν άνησύχησε. Τό καζίνο συνέχισε νά λειτουργεί καί πιστευε ότι θά μπορούσε νά συνεχίσει έτσι γιά πάντα, γιατί θεωρούσε τόν έαυτό του τό τέλος τής ιστορίας. Προωθοῦσε τήν άπελπισία καί τήν αποθάρρυνση. Η άπόγνωση έξαπλώθηκε παντοῦ.

Άπό τήν άπελπισία στήν άπόγνωση

Όστόσο, σέ αντίθεση μέ ό,τι πιστεύει ό καζινοκαπιταλισμός, στόν κόσμο μας ή άπόγνωση δέν καταλήγει στή μοιρολατρία. Η άπόγνωση καταλήγει αντίθετως στήν πυρετώδη αλλά άπολύτως τυφλή πράξη. Καταστρέφεις γιά νά καταστραφείς. Μετά τήν εκτέλεση τοῦ Μακβέι, ό πρόεδρος Μπούς δήλωσε ότι ό εκτελεσθείς είχε τήν ίδια τύχη μέ αυτήν πού έπέβαλε (μέ τίς πράξεις του) στούς άλλους. Δέν νομίζω ότι ό Μπούς κατανοοῦσε τί ακριβώς έλεγε μέ αυτή τή φράση.

Βρισκόμαστε αντιμετώπι με μιά τρομοκρατία πού δέν έχει πολιτικό σχέδιο, μέ έγκλήματα πού δέν έχουν πλέον κίνητρα. Δέν θέλουν πλέον νά πετύχουν τίποτε καί συνεπώς δέν έχουν όρια. Άν είχαν στόχους ή άν άποσκοποῦσαν σέ μιά οὔτοπία, θά έπρεπε νά αυτοπεριοριστοῦν, τουλάχιστον όσον άφορᾶ τούς στόχους τους. Άλλά άφοῦ δέν έχουν στόχους, δέν έχουν καί όρια. Τό σύστημα δέν άναγνωρίζει πλέον κανένα περιορισμό: τό ίδιο ισχύει καί γιά τήν αντίδραση τῶν τρομοκρατῶν.

Η επίθεση στή Νέα Υόρκη ήταν ή χειρότερη συνέπεια μέχρι σήμερα: είχε σημαντικές όμοιότητες μέ τήν επίθεση στήν Όκλαχόμα τό 1995. Οί δράστες στοχεύουν νά καταστρέψουν καί άποδέχονται τό θάνατο ως συνέπεια, άκόμη καί ως αίτιο τῶν πράξεών τους. Άποδέχονται τό κυρίαρχο σύνθημα τοῦ συστήματος: δέν υπάρχει έναλλακτική – τό νά έπιθυμεί κανείς τόν επίγειο Παράδεισο οδηγεί στή δημιουργία μιᾶς Κόλασης, ό άνθρωπισμός συνιστᾶ επίθεση στήν άνθρωπότητα. Οί έπιτιθέμενοι είναι μεταμοντέρνοι άνθρωποι. Άλλά δέν ξεπλώνουν σέ μιά αιώρα πίνοντας κρασί, ακολουθώντας τό κήρυγμα τῶν μεταμοντέρνων: αντίθετως, ρίχνονται στή μάχη.

Γιά να αντιληφθούμε τους παραλληλισμούς ανάμεσα στις επιθέσεις στην Όκλαχόμα τό 1995 και στη Νέα Υόρκη τό 2001, είναι χρήσιμο να θυμηθούμε παλαιότερες επιθέσεις. Η εκτέλεση του Τίμοθυ Μακβέι μάς φέρνει αντιμέτωπους μέ τό πρόβλημα τής νέας τρομοκρατίας. Αύτή ή καινούργια μορφή τρομοκρατίας απαιτεί τήν πλήρη προσοχή μας. Ο Μακβέι δέν είχε σχέδιο, μέ τήν τρομοκρατική του ενέργεια δέν ήθελε να πετύχει τίποτε συγκεκριμένο. Θά μπορούσε κανείς να πεί ότι ή ενέργειά του δέν είχε καμία σχέση μέ τήν τρομοκρατία. Άλλά θά μπορούσαμε έξισου να ύποστηρίξουμε ότι ήταν ή πρώτη σοβαρή τρομοκρατική ενέργεια και ότι όλες οι προηγούμενες δέν είχαν καμία σχέση μέ τήν τρομοκρατία. Ο Μακβέι κατέστρεφε προκειμένου να καταστραφεί δέν πίστευε καθόλου ότι οι τρομοκρατικές του πράξεις θά μπορούσαν να συμβάλουν σε κάτι. Η παλαιότερη τρομοκρατία στηριζόταν στό σύνολό της στην πεποίθηση ότι καταστρέφει κανείς κάτι για να τό αντικαταστήσει μέ κάτι άλλο. Η κρατική τρομοκρατία ή οι πράξεις άτομικής τρομοκρατίας προέβαιναν στίς καταστροφικές πράξεις τους μέ στόχο να δημιουργήσουν κάτι άλλο. Ο νέος τρομοκράτης δέν φιλοδοξεί πλέον να δημιουργήσει, θέλει απλώς να αυτοκαταστραφεί. Άλλά αύτή ή αυτοκαταστροφή πρέπει να είναι συνέπεια τής καταστροφής άλλων ανθρώπων και έπομένως δέν είναι μιά απλή αυτοκτονία. Η αυτοκτονία είναι πολύ περισσότερο ή συνέπεια ενός φόνου. Όσοτοσο αύτή ή αυτοκτονία δέν έχει στόχο να αποδείξει ούτε να πετύχει τίποτε. Δέν επιθυμεί να δημιουργήσει κανένα σύμβολο. Παρ' όλα αύτά, μιά τέτοια αυτοκτονία είναι μιά κοινωνική πράξη. Ο τρομοκράτης είναι ένα ύποκειμένο τής κοινότητας εν μέσω άλλων, ακόμη και αν είναι ένα ύποκειμένο πού στρέφεται έναντίον τών άλλων. Είναι επίσης ένα ύποκειμένο μαζί μέ άλλα υπό μιά αντίστροφη έννοια. Η νέα τρομοκρατία ενδιαφέρεται μόνο για τήν πράξη του τρόμου και για τίποτε άλλο. Δέν στηρίζεται πλέον σε καμία συλλογιστική.

Η εκτέλεση του Μακβέι μπορεί να παρομοιαστεί μέ ιεροτελεστία. Ο κατάδικος παρέμεινε σιωπηλός δέν είπε λέξη αλλά ισχυρίστηκε ότι ήταν άνίκητος. Ζήτησε να του διαβάσουν τό ποίημα «Invictus» του Ουίλλιαμ Έρνεστ Χένλεϋ (William Ernest Henley, 1849-1903). Οι παριστάμενοι προσευχήθηκαν. Έν προκειμένω, προσφέρθηκε μιά θυσία στό νόμο, ακόμη και αν ή εκτέλεση θεωρείται πράξη πού στρέφεται έναντίον τών ανθρωποθυσιών.

Τά γεγονότα είναι απλά και σαφή. Τό 1995 ο Μακβέι ανατίναξε ένα δημόσιο κτήριο στην Όκλαχόμα χρησιμοποιώντας δύο τόνους έκρηκτικών. Η έκρηξη είχε ως αποτέλεσμα τό θάνατο 168 ανθρώπων, συμπεριλαμβανομένων και περίπου είκοσι

παιδιών που βρίσκονταν στον παιδικό σταθμό του κτηρίου. Ο πατέρας του Μακβέι κατά την ανάκριση είπε: «Πραγματικά δεν ξέρω πώς έφτασε μέχρι αυτό τό σημείο. Τό μόνο που ξέρω είναι ότι έτρεφε μιά ισχυρή αποστροφή για τήν κυβέρνηση όταν γύρισε στην πατρίδα μετά από τή στρατιωτική του θητεία [ύπηρέτησε στό στρατό μέχρι τό τέλος του πολέμου του Κόλπου τό 1991]».⁸ Πράγματι ό Μακβέι έλαβε πολλές τιμητικές διακρίσεις σέ αυτόν τόν πόλεμο. Καί όταν μίλησε σέ έναν δημοσιογράφο για τήν πράξη του, χρησιμοποίησε τή γλώσσα του πολέμου του Κόλπου. «Κάποτε μου είπε μέ τά πιά σκληρά λόγια: “Οί απώλειες είναι 169 προς 1”», τονίζει ό Λού Μίτσελ (Lou Michel), ένας από τούς συγγραφείς του βιβλίου *American Terrorist: Timothy McVeigh and the Oklahoma City Bombing*, σέ μιά συνέντευξή του στό ABC. Θεωρούσε τόν έαυτό του νικητή λέει ό Μίτσελ, στόν όποιο ό Μακβέι επέτρεψε νά είναι ένας από τούς μάρτυρες τής εκτέλεσής του. Θυμόμαστε ότι αυτό τό ύφος κυριαρχούσε κατά τήν περίοδο του πολέμου του Κόλπου. Στίς 30 Απριλίου 1991, ή έφημερίδα *La Nación* ανάφερε: «Χωρίς άμφιβολία, ό Μπούς θέλησε νά αποφύγει τίς περιττές απώλειες ανθρώπινων ζωών. Περίπου 100 συμμαχικές απώλειες είναι ένα εξαιρετικό αποτέλεσμα έναντι 150.000 ιρακινών άπωλειών».

Στόν πόλεμο του Κόλπου οι απώλειες ήταν 1 προς 1.500. Ο Μακβέι θεωρούσε τήν αναλογία 1 προς 168 επιτυχία. “Όταν ρωτήθηκε αν τόν λυπούσε τό γεγονός ότι μεταξύ των νεκρών συγκαταλέγονταν είκοσι παιδιά, άπάντησε ότι επρόκειτο για «παράπλευρες απώλειες». Έπί λέξει: «Λυπούμαι που άνθρωποι έχασαν τίς ζωές τους. Άλλά έτσι συμβαίνει σέ αυτές τίς περιπτώσεις». “Όσον άφορα τήν αντίδρασή του άπέναντι στά θύματα, είπε: «Λυπούμαι για τούς ανθρώπους τής Όκλαχόμα που έχασαν συγγενείς τους. Άλλά αυτό συμβαίνει κάθε μέρα. Δέν είσαι ή πρώτη μάνα που έχασε τό παιδί της ή ό πρώτος παππούς που έχασε τό έγγόνι του. Συμβαίνει καθημερινά κάπου στόν κόσμο. Δέν θά πάω στό δικαστήριο για νά κρυφτώ και νά κλάψω άπλώς έπειδή τά θύματα περιμένουν από έμένα κάτι τέτοιο».

Αυτή είναι ή γλώσσα του πολέμου. Στη δίκη δήλωσε άθώς, παρότι παραδέχτηκε πώς είχε διαπράξει τό έγκλημα. Αυτό επίσης είναι μέρος τής γλώσσας του πολέμου. Φυσικά ή τρομοκρατία δεν είναι μέρος του πολέμου: αντιθέτως ό

⁸ Οι δηλώσεις του Μακβέι και τά παραθέματα που ακολουθούν προέρχονται από ένα άρθρο τής έφ. *La Nación* τής Κόστα Ρίκα.

Μακβέι εισήγαγε στην καθημερινή ζωή αυτό που συνέβαινε στον πόλεμο του Κόλπου. Από τή δική του όπτική, ήταν τόσο άπλό. Άλλά δέν ήταν έτσι. Στόν πόλεμο του Κόλπου συνέβαιναν πράξεις όπως του Μακβέι, αλλά συνοδεύονταν από τήν επίκληση σημαντικῶν ἀξιῶν. Γινόταν λόγος γιά «πόλεμο μέ στόχο τήν εἰρήνη», γιά πόλεμο πού θά διασφάλιζε τά ἀνθρώπινα δικαιώματα. Ὁ Μακβέι διέπραξε τήν πράξη του χωρίς αὐτή τή δικαιολόγηση. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, τήν κατέστησε ὡμή φρικαλεότητα. Πλέον εἶναι πανταχοῦ παρούσα: μπορεῖ νά συμβεῖ κάθε στιγμή όπουδήποτε – καί ὄντως συμβαίνει. Άλλά καί τά δύο εἶδη δραστῶν, ὁ στρατιώτης στόν Κόλπο καί ὁ Μακβέι, ἔχουν καθαρή τή συνειδήσή τους. Θεωροῦν ὅτι οἱ πράξεις τους εἶναι δίκαιες καί δηλώνουν ἀθῶοι.

Ἄν ἀναλύσουμε τίς πράξεις τοῦ Μακβέι ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι ἡ νέα τρομοκρατία ἀκολουθεῖ συγκεκριμένα παραδείγματα: καταστροφή μέ στόχο τήν αὐτοκαταστροφή. «Ἀνυπομονῶ νά ἀφήσω πίσω μου ἐπιτέλους αὐτόν τόν σκατόκοσμο», λέει ὁ Μακβέι. «Ἄς θεωρήσουμε τήν ὄλη ὑπόθεση μιά αὐτοκτονία ἐπιχορηγούμενη ἀπό τό κράτος». Ἐνῖστε οἱ τρομοκράτες αὐτοκτονοῦν, ἐνῖστε ἀπαιτοῦν νά τοῦς σκοτώσει ἡ πολιτεία, σέ ἄλλες περιπτώσεις λαμβάνουν χώρα ὁμαδικές αὐτοκτονίες, στίς ὁποῖες ὁ ὑποκινητής αὐτοκτονεῖ, σκοτώνοντας καί ὄλους τοῦς ὑπόλοιπους. Αὐτό ξεκίνησε βεβαίως ἀπό τίς ΗΠΑ, ἀλλά ἐξαπλώθηκε γρήγορα στήν Εὐρώπη καί στήν Ἰαπωνία. Σήμερα πλέον συναντοῦμε αὐτό τό φαινόμενο σέ ὅλο τόν κόσμο.

Ἡ κλασική ἀνάλυση τῆς τρομοκρατίας δέν μᾶς βοηθᾷ νά κατανοήσουμε αὐτό τό φαινόμενο. Στά γραπτά τοῦ Φρήντριχ Νίτσε βρίσκουμε χωρία πού μᾶς εἰσάγουν σέ αὐτήν τήν κουλτούρα τῆς ἀπόγνωσης:

Ἄν τό ἄτομο πού ὑποφέρει καί καταπιέζεται ἔχανε τήν πίστη του ὅτι ἔχει τό δικαίωμα νά περιφρονήσει τή θέληση γιά δύναμη, τότε θά ἔφτανε στό στάδιο τῆς ἀπελπισμένης ἀπόγνωσης [...]. Ἡ ἠθική προστατεύει ὅσους βρίσκονται σέ χειρότερη θέση ἔναντι τοῦ ἀπόλυτου μηδενισμοῦ, καθώς δίνει στόν καθένα μιά ἀπεριόριστη ἀξία, μιά μεταφυσική ἀξία, καί τοποθετεῖ τόν καθέναν σέ μιά τάξη πού δέν ἀντιστοιχεῖ στήν κοσμική ἐξουσία καί ἱεραρχία: διδάσκει τήν ὑποταγή, τήν ταπεινότητα κ.λπ. Ἄν ἡ πίστη σέ αὐτήν τήν ἠθική θρυσματιστεῖ, τότε ὅσοι βρίσκονται σέ χειρότερη θέση χάνουν πλέον τήν παρηγοριά τους – καί καταρρέουν.⁹

Αὐτό συμβαίνει σήμερα. Ἡ ἀπεριόριστη ἀξία τοῦ ἀνθρώπου, πού τόν βοηθᾷ νά ἀντι-

⁹ F. Nietzsche, «Aus dem Nachlass», *Werke in drei Bänden*, ἐπιμ. K. Schlechta, Μόναχο 1982, τόμ. III, σ. 854.

σταθεί στην απόγνωση, καταστρέφεται. Οί άνθρωποι μετατρέπονται σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Οί άνθρωποι πού αποκλείονται από την κοινωνία της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας αποτελούν συνεπώς ανθρώπινο κεφάλαιο χωρίς αξία:

Ἡ κατάρρευση παρουσιάζεται ως μιά ήθελμένη κατάρρευση, ως μιά ένστικτώδης ἐπιλογή ἐκείνων πού πρέπει νά καταστραφοῦν. Συμπτώματα αὐτῆς τῆς αὐτοκαταστροφῆς ὅσων βρίσκονται σέ χειρότερη θέση: [...] πάνω ἀπό ὅλα ὁ ένστικτώδης καταναγκασμός νά διαπράξει κανεῖς πράξεις μέ τίς ὁποῖες καθιστᾶ θανάσιμο ἐχθρό τόν ἰσχυρό (πού ἰσοδυναμεῖ μέ τό νά δαμάσει κανεῖς τόν δῆμό του), ἡ θέληση γιά καταστροφή ὡς θέληση ἑνός ἀκόμη βαθύτερου ένστίκτου, τοῦ ένστίκτου τῆς αὐτοκαταστροφῆς, τῆς θέλησης τοῦ τίποτε.

Ὁ μηδενισμός ὡς σύμπτωμα τοῦ ὅτι ὅσοι βρίσκονται σέ χειρότερη θέση δέν ἔχουν πλέον καμιά παρηγοριά: ὅτι καταστρέφουν προκειμένου νά καταστραφοῦν, ὅτι ἀποκομμένοι ἀπό τήν ἠθική δέν ἔχουν πλέον κανένα λόγο νά «παραδοθοῦν» – ὅτι τοποθετοῦνται στήν πλευρά τῆς ἀντιθέτης ἀρχῆς καί ἐπίσης ὅτι ἐπιθυμοῦν δύναμη, καθώς ἀναγκάζουν τόν ἰσχυρό νά γίνεῖ ὁ δῆμός τους.¹⁰

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Νίτσε προαναγγέλλει ἐδῶ αὐτό πού συμβαίνει σήμερα. Τό χωρίο μοιάζει νά εἶναι σχόλιο πού ἐξηγεῖ τήν περίπτωση τοῦ Τίμοθου Μακβέι ἢ τίς ἐπιθέσεις στή Νέα Ὑόρκη. Δέν ὑπάρχει οὔτε ἓνα σχόλιο στόν ἡμερήσιο Τύπο σήμερα πού νά ἐκφράζεται ἐξίσου ξεκάθαρα μέ αὐτό τό χωρίο, γραμμένο πάνω ἀπό ἓναν αἰῶνα πρῖν. Ἄλλά ὁ Νίτσε δέν εἶναι σέ καμία περίπτωση ἓνας Νοστράδαμος. Ἀντιθέτως, ἀναγνωρίζει μέ ἀπόλυτη σαφήνεια τίς συνέπειες τῆς κουλτούρας τῆς απόγνωσης, μιᾶς κουλτούρας πού ὁ ἴδιος προήγαγε.

Βρισκόμαστε ἐνώπιον μιᾶς μακάβριας ἀρμονίας. Οἱ τρομοκράτες αὐτοκτονοῦν ἢ ἐκτελοῦνται ἐπειδή τό θέλουν. Ἡ σύγκρουση μεταξύ δῆμιου καί θύματος ἐξαφανίζεται. Ὁ δῆμος θέλει νά ἐκτελέσει καί τό θύμα θέλει νά ἐκτελεστεῖ. Ἐπιτέλους λαμβάνει χώρα μιά *coincidentia oppositorum* (ταύτιση τῶν ἀντιθέτων), κάτι πού πάντα θεωροῦνταν ἱερή ἐμπειρία. Σύμφωνα μέ τόν Νίτσε, ἔτσι ἐπιλύεται τό πρόβλημα τοῦ μηδενισμοῦ. Ἡ σύγκρουση μεταξύ τοῦ ἰσχυροῦ καί τῶν κατώτερων ὑπερβαίνεται. Οἱ ἰσχυροί τιμωροῦν τά ἐγκλήματα τῶν κατωτέρων τους, ἐκτελώντας τους μέ τή συγκατάθεσή τους. Οἱ ἰσχυροί μποροῦν νά ἐκπληρώσουν ἀνεμπόδιστοι τήν ἐπιθυμία τους γιά δύναμη. Οἱ κατώτεροι, αὐτοί πού «βρίσκονται σέ χειρότερη θέση», δέν μποροῦν πλέον καί δέν θέλουν νά προβάλουν καμία ἀντίσταση. Ἡ

¹⁰ Ὁ.π., σ. 855.

«ήθική» έχει χρεοκοπήσει, επειδή αποτελεί πιά αποκλειστικά υπόθεση τῶν ἰσχυρῶν.

Ἄλλά ἡ λύση τοῦ Νίτσε ἀποτελεῖ τυπικό παράδειγμα μιᾶς συνηθισμένης ψευδαίσθησης. Καταστρέφει τὴν ἠθική, προκειμένου νά καταστρέψει τόν ἑαυτό του. Τό ἀποδεικνύει ἡ κατάρρευση τοῦ ἴδιου τοῦ Νίτσε στίς ἀρχές τοῦ 1889. "Ὅλοι ὅσοι βρίσκονται στήν κορυφή καί σπρώχνουν τούς κατώτερους πρὸς τὴν αὐτοκαταστροφή καταλήγουν νά καταστρέψουν τόν ἑαυτό τους. Ὀλόκληρη ἡ κοινωνία μοιάζει μέ ἓνα γαϊτανάκι στό ὁποῖο ὁ καθένας καταστρέφει μόνο καί μόνο γιά νά καταλήξει νά αὐτοκαταστραφεῖ.

Ἡ νέα τρομοκρατία παρουσιάζεται ὡς ἡ ἄλλη ὄψη τῆς διαδικασίας πού ὀδηγεῖ στή συσώρευση καπιταλιστικῆς ἰδιοκτησίας, τὴν ὁποία ἀποκαλοῦμε παγκοσμιοποίηση. Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν μετατραπῆ σέ ἀνθρώπινο κεφάλαιο χάνοντας ὅποια-δήποτε ἄλλη προοπτική. Ἐδῶ ἐμφανίζεται ἡ κυρίαρχη κουλτούρα τῆς ἀπόγνωσης, μιὰ κουλτούρα ἡ ὁποία ἔχει ἤδη διαποτίσει τίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων πού δέν πιστεύουν ὅτι ὑπάρχουν ἐναλλακτικές. Ἄλλά τό ἀνθρώπινο κεφάλαιο παραμένει ὑποκείμενο, ἂν καί πλέον ὑπό μιὰ στρεβλή ἔννοια: καταστρέφει προκειμένου νά καταστραφεῖ. Ἡ νέα τρομοκρατία ἀποτελεῖ τό αἵματοβαμμένο σύμβολο τῆς οὐσίας τῆς καπιταλιστικῆς παγκοσμιοποίησης.

Ἡ νέα τρομοκρατία ἔχει παραδειγματική σημασία. Ὁ ἴδιος ὁ ἐθνικοσοσιαλισμός ἀποτελεῖ τό προηγούμενό της. Ἀφοῦ ἐτέβαλε ἓνα τρομακτικά ἀνορθολογικό καί βίαιο καθεστῶς σέ ὅσες περιοχές τοῦ κόσμου ἤλεγχε, κατέρρευσε, καί οἱ τρεῖς πιό σημαντικοί του ἀρχηγοί — Χίτλερ, ὁ Γκαϊμπελς καί ὁ Γκαίρινγκ — αὐτοκτόνησαν. Ὁ Γκαϊμπελς πῆρε μαζί του καί τά ἕξι παιδιά του, ὀλόκληρη τὴν οἰκογένειά του. Πρὶν ἀπό τὴν κατάρρευση τῆς Γερμανίας εἶχαν ἀπειλήσει ὅτι, ἂν θά χρειαζόταν νά ἀποσυρθοῦν ἀπό τὴ σκηνή τοῦ κόσμου, θά βροντοῦσαν τὴν πόρτα πίσω τους τόσο δυνατά πού θά ταρακουνιόταν ὀλόκληρο τό σύμπαν.

Μήπως ὁ καζινοκαπιταλισμός, μέ τούς παγκόσμιους παῖκτες του, δέν λείπει τό ἴδιο πράγμα; Καί αὐτοὶ γίνονται δήμιοι τῶν ἀπεγνωσμένων, παρότι οἱ ἴδιοι τούς ἔχουν σπρώξει στήν ἀπόγνωση. Καί ἔτσι πρέπει νά συνεχίσουν νά δροῦν, ἂν θέλουν νά ἐξακολουθήσει νά ὑπάρχει ὁ καζινοκαπιταλισμός. Καί κἀνοντάς το αὐτό ἀλλάζουν καί οἱ ἴδιοι: γίνονται δήμιοι. Ἡ ἀπανθρωποποίηση τοῦ συστήματος-καζίνο ἐξαναγκάζει αὐτούς πού εὐθύνονται γιά τό σύστημα νά ἀπανθρωποποιηθοῦν περισσότερο ἀπό τά θύματα. Ἐντέλει καταλήγουν νά μὴν εἶναι παρά δήμιοι. Ἡ σφαῖρα τῆς ἀπανθρωποποίησης πού ἐξαπέλυσαν τούς χτυπᾶ πισώπλατα. Οἱ κοινωνίες πού θεωροῦν τόν ἑαυτό τους πολιτισμένο καί στηρίζουν

τό σύστημα βιώνουν έναν πρωτόγνωρο έκβαρβαρισμό. Αυτοί που διεξήγαγαν πόλεμο στο Άφγανιστάν δεν ήταν παρά δήμιοι.

Τό γνώριζαν. Όταν ξεκίνησαν οι αεροπορικές επιθέσεις στο Άφγανιστάν, στις 7 Οκτωβρίου 2001, τό CNN έδειξε τά μεγάλα βομβαρδιστικά B-1, B-2 και B-52 νά απογειώνονται. Τά αεροσκάφη ήταν βαμμένα με έντυπωσιακά χρώματα. Είχαν μάτια και δόντια καρχαριών. Έμοιαζαν με τρομερά, γιγαντιαία φτερωτά τέρατα: ιπτάμενοι καρχαρίες έτοιμοι νά καταβροχθίσουν ό,τι έβρισκαν μπροστά τους. Οι ιπτάμενοι καρχαρίες αποτέλεσαν τό σκηνικό μπροστά από τό όποιο ή Δύση διακήρυξε τίς άρχές της και μάλιστα μέσω ενός προέδρου που ανέλαβε τήν έξουσία μετά από νοθεία στις εκλογές. Οι καρχαρίες όσμίζονται τό αίμα στο νερό και τρελαίνονται. Καταβρόχθισαν τό Άφγανιστάν και ήδη ψάχνουν άλλες χώρες για νά καταβροχθίσουν. Οι εικόνες των ιπτάμενων καρχαριών προβλήθηκαν μόνο τήν πρώτη μέρα: στή συνέχεια αποσύρθηκαν. Άλλά τά αεροσκάφη καρχαρίες συνέχισαν νά πετούν, άκόμη και χωρίς τήν κάλυψη των ΜΜΕ.

Μέ αυτήν τήν ανάλυση προχωρούμε πιό πέρα από τόν Νίτσε. Η νέα τρομοκρατία κάνει τό ίδιο πράγμα με τόν καζινοκαπιταλισμό, αλλά από τήν αντίθετη πλευρά. Ο καζινοκαπιταλισμός είναι έξίσου άυτοκτονικός με τήν τρομοκρατία που κηρύσσει πόλεμο έναντίον του, αναπαράγοντάς τον. Ο καζινοκαπιταλισμός άυτοκτονεί μέσω τής άνορθολογικότητας του έξορθολογισμού τής καπιταλιστικής συσσώρευσης. Στή σκηνή του κόσμου, ή τρομοκρατία παρουσιάζει τήν άλήθεια του καζινοκαπιταλισμού – είναι ένα πραγματικό Κολοσσαίο, στο όποιο πεθαίνουν στ' άλήθεια άνθρωποι.

Έχουμε μπροστά μας ένα *theatrum mundi*. Αυτό που οι τρελοί αυτόχειρες δολοφόνοι παρουσιάζουν ως άπάνθρωπο θέατρο τής πραγματικότητας, συμβαίνει καθημερινά στή κοινωνία μας. Όλόκληρη ή κοινωνία μας έπιτελεί αυτό που μάς παρουσιάζει τό παγκόσμιο θέατρο των τρελών επιθέσεων άυτοκτονίας: σκοτώνει ανθρώπους και γνωρίζει ότι έντέλει άυτοκτονεί. Ωστόσο οι τρελοί αυτόχειρες δολοφόνοι είναι εκείνοι που περιγράφονται ως τρομοκράτες και έγκληματίες, ένω εκείνοι που κάνουν τό ίδιο πράγμα σε όλόκληρη τήν ανθρωπότητα άπολαμβάνουν αναγνώριση και τιμή.

Έδώ λοιπόν έχουμε μία επιπλέον άπόδειξη τής θέσης μας ότι οι επιθέσεις στή Νέα Υόρκη άποτελούν μία χειρότερη καταστροφή σε σύγκριση με όλες τίς προηγούμενες επιθέσεις από άέρος. Η καταστροφή άποκαλύπτει ότι τό σύστημα –ό καζινοκαπιταλισμός– έχει άπολέσει τό μέτρο του καλού και του κακού. Έπειδή

τό ίδιο τό σύστημα προκάλεσε τήν καταστροφή τήν όποία είχαν ως αποτέλεσμα αυτές οι επιθέσεις, δέν μπορεί ούσιαστικά νά τίς καταδικάσει χωρίς νά καταδικάσει τόν έαυτό του. Άλλά έπειδή δέν καταδικάζει τόν έαυτό του, πρέπει νά αποδεχθεί τίς επιθέσεις ως μέρος τοῦ καζινοκαπιταλισμοῦ. Ὁ Νίτσε, πού ανέλυσε μέ τή μεγαλύτερη διαύγεια τήν κατάληξη τῆς δυτικῆς κοινωνίας, πράγματι ὑποδεικνύει μιὰ τέτοια λύση. Ὁ δῆμιος δέν εἶναι παρά ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ νιτσεικοῦ υπερανθρώπου. Ὁ υπερανθρώπος, πού εἶναι ἀφενός ὁ παγκόσμιος παίκτης καί ἀφετέρου ὁ δῆμιος, παίζει τό παιχνίδι του μέχρι νά ἐκραγοῦν τά πάντα καί νά καταλήξουν στήν αἰώνια ἐπιστροφή. Ἰπ' αὐτήν τήν ἔννοια, τό σύστημα δέν χρειάζεται μέτρο τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, βρίσκεται ἤδη πέραν αὐτοῦ.

Οἱ πάντες καταδικασαν τίς επιθέσεις στους Δίδυμους Πύργους ἐπικαλούμενοι τήν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια. Μέ τόν ίδιο τρόπο μίλησαν καί οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ συστήματος καί τοῦ καζινοκαπιταλισμοῦ. Άλλά σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τό σύστημα, ὑπάρχει μιὰ εὐρέως διαδεδομένη πεποίθηση ὅτι δέν δικαιούται νά ἐκφωνεῖ τέτοιες καταδίκες. Μέσω τῆς στρατηγικῆς τῆς παγκοσμιοποίησης τήν όποία υἱοθέτησε, ἔχει ἀρνηθεῖ, ἔχει καταδικάσει καί καταπατήσει τά ἀνθρώπινα δικαιώματα ἐδῶ καί δεκαετίες. Μόνο οἱ ἄνθρωποι δικαιούνται νά καταδικάζουν τέτοιες πράξεις, γιατί πάντοτε υπερασπίζονται τά ἀνθρώπινα δικαιώματα. Ἐν ὀνόματι τίνος καταδικάζουν τίς επιθέσεις οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ συστήματος; Μήπως ἐπειδή εἶναι ἰσχυροί καί οἱ επιθέσεις δηλώνουν ἔλλειψη σεβασμοῦ γιά αὐτήν τήν ἰσχύ; Ἡ καταδίκη ἀπό τούς ἐκπροσώπους τοῦ συστήματος εἶναι διαφορετικοῦ εἶδους. Πολλοί τούς ἀρνοῦνται αὐτό τό δικαίωμα.

Ὁλόκληρη ἡ στρατηγική τῆς παγκοσμιοποίησης ἀρνεῖται τήν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια. Αὐτό εἶναι ἀκριβῶς τό αποτέλεσμα τῆς κατάργησης τῶν στρεβλώσεων τῆς ἀγορᾶς: καταργεῖ τήν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια. Γιά τόν Νίτσε αὐτή ἡ κατάργηση ἐκπροσωπεῖ τό θάνατο τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεός πεθαίνει ὅταν σκοτώνεται ἡ ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια. Ὁ Νίτσε περιγράφει τό θάνατο τοῦ Θεοῦ ως τήν πιό σημαντική ἥρωική πράξη στήν ἀνθρώπινη ἱστορία. Ὁ Νίτσε εἶναι ὁ ἀγαπημένος φιλόσοφος τῶν ἐκπροσώπων τοῦ συστήματος. Άλλά αὐτή ἡ πράξη δέν εἶναι οὔτε σημαντική οὔτε ἥρωική, εἶναι ἀπλῶς κοινότοπη.

Ὅποιος ἀρνεῖται τήν οὐσία τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας δέν μπορεί νά καταδικάζει τίς επιθέσεις ἐπικαλούμενος τήν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια. Γι' αὐτό ὁ βασιλιάς εἶναι γυμνός. Αὐτός εἶναι ὁ φόβος πού στοιχειώνει τήν ἀνθρωπότητα σήμερα: γι' αὐτό χάνει τόν προσανατολισμό του τό σύστημα. Μπορεῖ νά καταδικάσει τίς ἐπι-

θέσεις μόνο επικαλούμενο τή δική του δύναμη ή τις αξίες του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης, και με κανέναν άλλο τρόπο. Η βελόνα της πυξίδας περιστρέφεται συνεχώς και έχει πάψει να δείχνει προς μία κατεύθυνση. Αν κάποιος πηγαίνει προς τή λάθος κατεύθυνση, υπάρχει τουλάχιστον ή δυνατότητα να διορθώσει τό λάθος. Άλλά όταν ή βελόνα της πυξίδας περιστρέφεται συνεχώς, τότε έχει κανείς φτάσει στον πόλο και ή βελόνα δέν υποδεικνύει κανέναν προσανατολισμό. Τό σύστημα έχει φτάσει σήμερα σέ αυτό τό άκραιο σημείο. Ό ίλιγγος πού προκαλεί αυτή ή άπώλεια προσανατολισμού μās έχει καταλάβει όλους.

Όποιος καταδικάζει τις επιθέσεις της Νέας Υόρκης πρέπει επίσης να καταδικάσει τή στρατηγική της παγκοσμιοποίησης, πού έχει στόχο τήν αύξηση της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας. Οι έμμεσες επιπτώσεις αυτής της στρατηγικής έχουν οδηγήσει σέ ένα σημείο στό οποίο ή αντίδραση στό σύστημα είναι εξίσου άκραιο άνορθολογική μέ τό ίδιο τό σύστημα. Μέ τή νέα τρομοκρατία τό σύστημα γεννά αντίθεσεις πού στρέφονται έναντίον του. Τά αντίθετα συμφύρονται και ταυτίζονται.

Ό μυστικισμός του θανάτου ύψώνεται άπέναντι στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Η κυρίαρχη φιλοσοφία του 20ου αιώνα επικεντρώνεται μέχρι σήμερα στον μυστικισμό του θανάτου, από τον Νίτσε μέχρι τον Χάιντεγκερ και από τον Χάιντεγκερ μέχρι τον μεταμοντερνισμό. Ό Χάιντεγκερ ισχυρίζεται ότι ο άνθρωπος είναι ένα είναι-πρός-θάνατον. Αν αυτός ο μυστικισμός είναι ή κυρίαρχη θεματική του πολιτισμού μας, μπορεί κανείς να περιμένει άλλα αποτελέσματα; Τό σύστημά μας έχει μετατρέψει τον άνθρωπο σέ ένα είναι-πρός-θάνατον. Είναι αυτό ή αλήθεια; Ό Νίτσε έλεγε: «διεξάγουμε ένα πείραμα μέ τήν αλήθεια. Ίσως ή ανθρωπότητα να χαθεί στην πορεία του. Έ, και;»¹¹

Και ο Μάικλ Νόβακ (Michael Novak), ο επίσημος θεολόγος του American Enterprise Institute, μιās δεξαμενής σκέψης του πολυεθνικού κεφαλαίου, ισχυρίζεται: «τό “κενό” στην καρδιά του δημοκρατικού καπιταλισμού είναι σαν ένα πεδίο μάχης όπου τό άτομο περιφέρεται μοναχικό, σέ σύγχυση, ανάμεσα σέ πολλούς νεκρούς». Όπως και ο Νίτσε, συμπεραίνει:

Η φύση δέν θεωρείται ολοκληρωμένη, πλήρης, τέλεια. Η δημιουργία είναι ήμιτελής. Υπάρχουν πράγματα πού πρέπει να γίνουν από τον άνθρωπο. Τό μέλλον μās επιφυλάσσει εκπλήξεις. Αν θά πρέπει να αντιμετωπίσουμε νέους ολέθρους (και πάντοτε

¹¹ Παρατίθεται στό Μ. Heidegger, «Überwindung der Metaphysik», στό *Vorträge und Aufsätze*, Φρούλινγκεν 1990, σ. 79.

υπήρχαν τέτοιοι), ο Θεός είναι μαζί μας. Τό μέλλον μπορεί νά μήν είναι μιά άνοδική πορεία, παρά μόνο μιά άνηφόρα σάν του Γολγοθά. Άς είναι.¹²

Θά συνεχίσουν στην ίδια όδό; Γνωρίζουν πολύ καλά πού μάς όδηγοϋν. Αϋτή δέν είναι άκριβώς ή τρομοκρατία του συστήματος, ό «οικονομικός τρόμος»; Όσοι ύποστηρίζουν τό σύστημα έχουν στόχο τόν επίγειο Παράδεισο. Γι' αϋτό προβάλλουν τήν προοπτική τής άρνησής του: τήν εξάλειψη, τόν Γολγοθά, τήν Κόλαση.

Πιστεύουν άραγε ότι οι τρομοκράτες πού γκρέμισαν τούς Πύργους πίστευαν κάτι διαφορετικό; Πιθανότατα άποτελοϋσαν τυπικό παράδειγμα του ίδιου τρόπου σκέψης. Και άκολουθώντας τήν ίδια νοοτροπία, ενισχύουν άμοιβαία τόν έθισμό στή βία. Κάποιοι μιλά μέ έκκοσμικευμένη γλώσσα, κάνοντας λόγο για εξάλειψη, κάποιος άλλος μιλά τή χριστιανική γλώσσα του Γολγοθά και ένας άλλος χρησιμοποιεί όρολογία του Ίσλάμ: ποιά ή διαφορά; Σύγκρουση πολιτισμών; Όμως ποιά είναι ή διαφορά άνάμεσα σε όσους συμμετέχουν σε αϋτόν τόν έθισμό στή βία; Τό πολύ πολύ νά διαφέρουν τά ροϋχα τους, δέν ύπάρχει καμιά άλλη διαφορά. Μήπως έχει σημασία αν κανείς φοράει τουρμπάνι ή καπέλο;

Σύμφωνα μέ άναφορές στον Τύπο, πολύ πριν από τις επιθέσεις, ή Microsoft είχε σχεδιάσει και κυκλοφορήσει ένα ήλεκτρονικό παιχνίδι στο όποιο ό παίκτης ήταν άεροπειρατής. Ό παίκτης έπρεπε νά ύπερβεί πολλά έμπόδια για νά φτάσει στο στόχο του, ό όποιος ήταν νά ρίξει τό άεροπλάνο πάνω στο Empire State Building. Ήταν εύκολο νά ένσωματωθεί τό παιχνίδι σε προσομοιωτές πτήσης μέ στόχο τήν εκπαίδευση μελλοντικών άεροπειρατών. Μπορεί κανείς νά έρμηνεύσει τήν πώληση αϋτου του παιχνιδιού ως λάθος ή άπλως ως κερδοσκοπία; Ός πλεονεξία πού δέν γνωρίζει πλέον τί κάνει; Δέν νομίζουμε ότι έτσι έχουν τά πράγματα. Η άπώλεια τής ύποκειμενικότητας μεταμορφώνεται σε επιθετικότητα εναντίον του έαυτου. Οι άνθρωποι άντιμετωπίζονται μόνο ως είναι-πρός-θάνατον, θεωρείται ότι στοχεύουν μόνο στο θάνατο – συμπεριλαμβανομένου και του δικού τους θανάτου.

Ό Μπίλ Γκέητς άναπτύσσει τό σχέδιο, ό Μπίν Λάντεν τό εκτελεί. Μέ έναν παράδοξο τρόπο –μέ μιά αντίστροφη άντιστοιχία– συνεργάζονται. Δέν πρόκειται φυσικά εδώ για μιά σύγκρουση πολιτισμών. Είμαστε μάλλον άντιμέτωποι μέ έναν παγκόσμιο πολιτισμό, πού παίρνει τή μορφή διαφόρων ύπο-πολιτισμών: τό τουρμπάνι και τό καπέλο, ό Μπίν Λάντεν και ό Μπίλ Γκέητς. Έχουμε νά κάνουμε μέ ένα

¹² M. Novak, *The Spirit of Democratic Capitalism*, An American Enterprise Institute, Simon & Schuster, Νέα Ύόρκη 1982, σ. 73.

ρήγμα, τὰ ἄκρα τοῦ ὁποῖου συναντιοῦνται. Γιά πόσο καιρό ἀκόμη θά πιστεύουμε τὰ παραμύθια τους; Ἐδῶ βρίσκεται ἡ πηγή τῆς γλωσσικῆς σύγχυσης πού γκρεμίζει τοὺς πύργους τῶν αὐτοκρατοριῶν. Ποιός εἶναι ὁ ἐγκληματίας; Αὐτός πού ἀνέπτυξε τό σχέδιο ἢ αὐτός πού τό ἐκτέλεσε; Ποιές δυνάμεις βρίσκονται πίσω τους; Ἄς ἀναλύσουμε ὅλη αὐτὴν τὴν ἀπάτη. Θέλουμε νά δοῦμε τὸν βασιλιά γυμνό.

Αὐτό πού συνέβη εἶναι χειρότερο ἀπὸ τίς χολλυγουντιανές ταινίες πού δείχνουν τοὺς Πύργους νά καταρρέουν (*Air Force One, Armageddon* κ.λπ.). Ὡστόσο στίς ταινίες, τὴν ἐπίθεση ἐξαπολοῦν ἐξωτερικὲς δυνάμεις. Στὸ παιχνίδι τῆς Microsoft, ὁ παίκτης ἐπιτίθεται ἄμεσα στοὺς ἴδιους τοὺς Πύργους. Ἡ καταστροφή προέρχεται ἐκ τῶν ἑσῶ. Ποιός δὲν σκέφτηκε, ὅταν εἶδε τοὺς Πύργους τῆς Νέας Ὑόρκης νά καταρρέουν: «κάπου δὲν τό ἔχω ξαναδεῖ;» Οἱ σκέψεις αὐτές δὲν προέρχονται ἀπὸ ἀπελπισμένους ἐχθροὺς τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀντιθέτως, οἱ εἰκόνες προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἐσωτερικὸ πυρήνα του. Ὑπὸ μία ἔννοια, πρόκειται γιὰ ἓνα χαρακτηριστικὸ ὄλων τῶν πολιτισμῶν. Ὅμως ὁ δικός μας πολιτισμὸς παρακάμπτει κάθε ἀντίσταση στὸ ἐνστικτο τοῦ θανάτου. Ἐξορθολογίζει τό ἐνστικτο τοῦ θανάτου καὶ τό ἐγκαταλείπει στὸν ἐθισμό στῆ βία. Σκάβει τὸν ἴδιο του τὸν τάφο. Ἡ διαρκὴς αὐτοκαταστροφή παρουσιάζεται ὡς πρόοδος. Ὅσοι ὑλοποιοῦν αὐτές τίς εἰκόνες ἐκτελοῦνται, καὶ μαζί τους ἓνα ὀλόκληρο ἔθνος. Τί κάνει ὅμως κανεὶς μὲ ἐκείνους πού ἀναπτύσσουν τό σχέδιο, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν τό ἀναπτύσσουν μὲ αὐτὴν τὴν πρόθεση;

Κάτω ἀπὸ τίς δεδηλωμένες προθέσεις, ὑπάρχει μιὰ ἀπωθημένη ἐπιθυμία ἐκπλήρωσης ἑνὸς ὄνειρου. Ὁ Γκόγια εἶχε πεῖ ὅτι ὁ ὕπνος τοῦ Λόγου παράγει τέρατα. Αὐτός ὁ ὕπνος κάνει καὶ τὸν ἴδιο τὸ Λόγο ἓνα τέρας. Σέ αὐτό συνίσταται ὁ ἀνορθολογισμὸς τοῦ ἐξορθολογισμοῦ. Μποροῦν νά δικαστοῦν ὁ Μπίν Λάντεν καὶ ὁ Μπίλ Γκέητς; Ὑπάρχουν δικαστές πού δὲν εἶναι συνένοχοι; Ἐχουμε νά κάνουμε μὲ ἓνα νέο εἶδος τρέλας, τὴν τρέλα τῶν ἀπολύτως λογικῶν ἀνθρώπων. Χρησιμοποιοῦν τὸν ἐργαλειακὸ τους Λόγο χωρὶς δυσκολία. Ὅσο ἡ ψυχιατρικὴ θεωρεῖ κανονικότητα τὴ χρήση τοῦ ἐργαλειακοῦ Λόγου, πιστεύει ὅτι αὐτοὶ οἱ τρελοὶ εἶναι κανονικοί. Δὲν μπορεῖ καν νά ἐντοπίσει τοὺς τρελοὺς, γιατί πρόκειται γιὰ μιὰ τρέλα ἐντὸς τοῦ ἐργαλειακοῦ Λόγου. Ὁ Γκόγια, ἓνας καλλιτέχνης, ἦταν ὁ πρῶτος πού ἀποκάλυψε αὐτὴν τὴν τρέλα.

Ἡ κρίση τῆς Δύσης φτάνει στὴν τελευταία τῆς φάση. Μετὰ τὴν κρίση τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησιακὴ οἰκονομία, τὴν περιβαλλοντικὴ κρίση καὶ τὴν κρίση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ξεκινᾷ σήμερα ἡ κρίση τῆς ἀνθρώ-

πινης ουσίας, μέσω τῆς ὁποίας ἐξαπλώνεται ἡ τρέλα τῶν λογικῶν ἀνθρώπων, μέ ἀπολύτως φυσιολογική συμπεριφορά. Αὐτή ἡ κρίση θά ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τόν πόλεμο ὄλων ἐναντίον ὄλων, κατά τόν ὁποῖο ὄλοι θά σκοτώνουν μέ ὀρθολογικό τρόπο, σεβόμενοι τούς κανόνες τοῦ ἐργαλειακοῦ Λόγου καί τῆς ἀγορᾶς.

Ἡ ἴδια ἡ κρίση περνάει μιά κρίση. Ἄν δέν ἔχουν τόν βράκιλο τοῦ ἀνθρακα, ἔχουν τουλάχιστον λευκή σκόνη πού μοιάζει μέ ἀνθρακα, καί τή χρησιμοποιοῦν γιά νά σκορπίσουν τόν τρόπο καί νά διακηρύξουν τίς προθέσεις τους. Στή δεκαετία τοῦ 1980, γινόταν λόγος στίς ΗΠΑ γιά τρομοκράτες πού κρύβονταν πίσω ἀπό τήν εὐγενική ὄψη τοῦ γείτονα. Ὅσο προοδεύουμε τόσο πιά δύσκολο γίνεται νά διακρίνει κανείς τούς τρομοκράτες ἀπό τούς μή τρομοκράτες. Ἐντέλει ὁ καθένας μπορεῖ νά εἶναι τρομοκράτης.

Στήν περίπτωση τέτοιων κρίσεων, τό σύστημα προσπαθοῦσε πάντα νά ὑπολογίσει τά ὅρια τῆς ἀνοχῆς. Προκαλεῖ τό χάος, γιά νά μπορεῖ νά ἐμφανιστεῖ ὡς ἐγγυητής τῆς τάξης. Μέ αὐτόν τόν τρόπο ἔχει ἐπιτύχει διαδοχικές νίκες. Ἀλλά τό ὄριο τῆς ἀνοχῆς δέν εἶναι δυνατόν νά ὑπολογιστεῖ. Μπορεῖ κανείς νά διακρίνει τό ὄριο μόνο ὅταν τό ἔχει ὑπερβεῖ· ἀλλά μετά ἀπό αὐτό, δέν ὑπάρχει ἐπιστροφή. Σήμερα τό σύστημα ἔχει ὑπερβεῖ αὐτό τό ὄριο. Μπορεῖ νά συνεχίσει μόνο δολοφονώντας. Δέν ὑπάρχει ἐπιστροφή. Ὅλες οἱ νίκες του εἶναι πύρρειες νίκες. Ἡ ἀποκάλυψη τῆς τρέλας τῶν λογικῶν ἀνθρώπων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τό ξεγύμνωμα τοῦ βασιλιᾶ.

Ἐπάρχει διέξοδος;

Ἐπαγγέλλονται τήν Κόλαση ἐπί τῆς γῆς. Ὅποιος ὅμως θέλει τήν Κόλαση εἶναι σίγουρο ὅτι θά τή βρεῖ, δέν θά βρεῖ ποτέ τόν Παράδεισο. Ἐκεῖ ἔγκειται ἡ διαφορά ἀπό ὅσους ἐπιθυμοῦν τόν Παράδεισο. Ἡ ἐπαγγελία τοῦ Παραδείσου ἐπί τῆς γῆς μπορεῖ νά μήν ἐκπληρωθεῖ: μπορεῖ νά ὀδηγήσει στήν Κόλαση. Μπορεῖ ὡστόσο νά προκύψει ἕνας καλός κόσμος πού νά βρῆται πιά κοντά στόν Παράδεισο. Ἀντιθέτως, ἡ ἐπαγγελία τῆς Κόλασης δέν εἶναι δυνατόν νά μήν ἐκπληρωθεῖ.

Τό ζήτημα δέν εἶναι νά ὑπερασπιστεῖ κανείς ἕναν πολιτισμό πού εἶναι ἴσως ἤδη νεκρός καί νά ψάλει τήν ἐπιμνημόσυνη δέηση. Αὐτός ὁ πολιτισμός σκοτώνει σέ μαζική κλίμακα. Ἀλλά αὐτό δέν θά τόν σώσει. Ἀντιθέτως, τό ζήτημα εἶναι νά ὑπερασπιστεῖ κανείς τήν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια πέραν τῆς ιδιότητος τοῦ ἰδιοκτήτη, ὥστε ὁ πολιτισμός ἐπιτέλους νά σεβαστεῖ αὐτήν τήν ἀξιοπρέπεια.

Ἐχει κηρυχθεῖ πόλεμος. Ἀλλά πρέπει νά διακηρυχθεῖ καί κάτι ἄλλο – ὅτι ὁ

μόνος τρόπος για να εξουδετερώσουμε την τρομοκρατία είναι να αναπτύξουμε πιθανές εναλλακτικές λύσεις έναντι του συστήματος. Έπιπλέον, αυτή η τρομοκρατία δεν είναι παρά η έμμεση συνέπεια της τρομοκρατίας που ασκεί τό ίδιο τό σύστημα. Δεν μπορούμε να εξουδετερώσουμε τίς έμμεσες συνέπειες του συστήματος αν δεν εγκαταλείψουμε τό ίδιο τό σύστημα. "Όσοι συμμετέχουν σέ κινήματα που αναζητούν εναλλακτικές είναι οι μόνοι που, αν επιτύχουν, μπορούν να ενισχύσουν τίς πιθανότητες μας να επίζησουμε. Ό άνορθολογισμός της τρομοκρατίας μπορεί να εξουδετερωθεί μόνο αν εξουδετερωθεί ή στρατηγική της παγκοσμιοποίησης, ό άνορθολογισμός της οποίας άπλώς άντανεκλάται στον άνορθολογισμό του τρομοκράτη. Τό πρόβλημα έχει αναδιπλασιαστεί, αλλά σέ τελική άνάλυση δεν είναι παρά ένα και μοναδικό. Ό σύγχρονος έθισμός στή βία μοιάζει μέ μία σουπερνόβα, που θά αφήσει πίσω της μία μαύρη τρύπα.

Τό κίνημα που αναζητά εναλλακτικές έχει ήδη ύποδειξει τί πρέπει να γίνει. Η σημερινή καταστροφή δικαιώνει τίς θέσεις του. Τό κίνημα αυτό πρέπει να γίνει ισχυρότερο, προκειμένου να άποφευχθούν χειρότερες καταστροφές στο μέλλον. Όλόκληρο τό σύστημα στηρίζεται σέ δύο πυλώνες: είναι θεμελιωμένο αφενός στον άνορθολογισμό της στρατηγικής της παγκοσμιοποίησης και αφετέρου στον άνορθολογισμό του τρομοκράτη, και κανείς από τούς δύο άνορθολογισμούς δεν μπορεί να εξουδετερωθεί αν δεν εξουδετερωθούν συγχρόνως και οι δύο. Αυτή ή άναγκαία εξουδετέρωση είναι ό μόνος τρόπος για να σταθεροποιήσουμε τίς κοινωνίες μας. Αν δεν κλονίσουμε τον καζινοκαπιταλισμό, δεν θά μπορούμε να σταθεροποιήσουμε τίς ζωές μας. Είμαστε παγιδευμένοι μεταξύ δύο φονταμενταλιστικών άκρων. Τά άκρα συναντιούνται και ή μεταξύ τους σύγκρουση γίνεται προφανής. Μέσω αυτής της σύγκρουσης τό ένα έπιβεβαιώνει τό άλλο. Οι επενδυτές σπεύδουν στο «σίγουρο καταφύγιο του χρυσού». Γιατί δεν αναζητούν την προστασία σέ μία νέα συναίνεση βασισμένη στην ανθρώπινη άξιοπρέπεια πέραν της άξιοπρέπειας των ιδιοκτητών; Πιστεύουν άραγε ότι ό χρυσός άποτελεί ισχυρότερο παράγοντα ασφάλειας;

Σέ κάθε περίπτωση, ή άγορά πρέπει να γίνει πιό εύελικτη, ώστε οι άνθρωποι και ή κοινωνία να βρουν και πάλι τό δρόμο που όδηγει στή σταθερότητα. Ό καζινοκαπιταλισμός θέλει αντίθετως να κάνει τούς ανθρώπους πιό εύελικτους, ώστε ή άγορά να μπορεί να συνεχίσει χωρίς καμία εύελιξία την πορεία της μέ στόχο τή συσσώρευση κεφαλαίου.

Αν ό Θεός του ενός είναι ό Διάβολος του άλλου, και ό Διάβολος του ενός είναι

ὁ Θεός τοῦ ἄλλου, τότε προκύπτει μιά ἀπελπισμένη μάχη ζωῆς καί θανάτου. Τό μέτρο τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ ἐξαφανίζεται. Ὅλα ἐπιτρέπονται. Βλέπουμε ὅτι ὁ Ντοστογιέφσκι εἶχε ἄδικο ὅταν ἔλεγε πῶς, ὅταν δέν ὑπάρχει Θεός, ὅλα ἐπιτρέπονται. Ἄν κανείς ἀποδέχεται τήν αὐτοκτονία, τά πάντα ἐπιτρέπονται. Γι' αὐτό σέ τοῦτο τόν ἀγῶνα ζωῆς καί θανάτου ὅλα ἐπιτρέπονται, γιατί οἱ ἀντίπαλοι ἀποδέχονται ὡς λύση τήν αὐτοκτονία.

Στήν ὑποτιθέμενη μάχη μεταξύ καλοῦ καί κακοῦ δέν μπορούμε νά συνταχθοῦμε μέ καμιά πλευρά. Πρέπει νά ἀποφύγουμε τήν ἴδια τή μάχη. Μιά παροιμία λέει: ἄν ὑπάρχουν μόνο δύο ἐναλλακτικές ἐπιλογές, διάλεξε τήν τρίτη.

Σέ αὐτήν τήν κοινωνία πρέπει νά ἀντιπαρατάξουμε τήν ἀνάγκη νά οἰκοδομηθεῖ μιά νέα συναίνεση βασισμένη στήν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια καί τή συλλογική εὐημερία. Ἡ συλλογική εὐημερία ὄλων τῶν ἀνθρώπων καί τῆς Γῆς πρέπει νά καταστεῖ τό πιό σημαντικό σημεῖο ἀναφορᾶς γιά ὅλα τά μέρη πού ἐμπλέκονται στή σύγκρουση. Στή Λατινική Ἀμερική, αὐτό τό εἶδος συλλογικοῦ καλοῦ περιγράφεται μέ τήν εἰκόνα μιᾶς «κοινωνίας στήν ὁποία ὑπάρχει χῶρος γιά ὅλους» – γιά τούς μή ἰδιοκτῆτες, καθώς καί γιά τό περιβάλλον. Αὐτή ἡ εἰκόνα ἐμπνέεται ἀπό τούς Ζαπατίστας τοῦ Μεξικοῦ. Ἐπειδή ἡ κοινωνία εἶναι παγκόσμια, δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι μιά κοινωνία στήν ὁποία ὑπάρχει χῶρος γιά ὅλους. Ἄν δέν συμβαίνει αὐτό, τότε ἀναπόφευκτα δέν θά ὑπάρχει χῶρος γιά κανέναν.

Τόν 19ο αἰῶνα, ὁ Νίτσε διατύπωσε πρῶτος τό σύνθημα «βαρβαρότητα ἀντί τοῦ σοσιαλισμοῦ». Τό ἔθεσε ὡς ἐξῆς: «Γιά νά βροῦμε τό δρόμο μας παλεύοντας, νά ξεφύγουμε ἀπό τό χάος καί νά ἀνυψωθοῦμε πρὸς αὐτή τή μορφή, εἶναι ἀπαραίτητος ἓνας καταναγκασμός: πρέπει κανείς νά ἐπιλέξει εἴτε νά ὑποταχθεῖ εἴτε νά ἐπιβληθεῖ. Μιά κυρίαρχη φυλή μπορεῖ νά προκύψει μόνο ἀπό μιά τρομερή καί βίαιη ἀρχή. Πρόβλημα: πού εἶναι οἱ βάρβαροι τοῦ 20οῦ αἰῶνα; Προφανῶς θά ἐμφανιστοῦν μόνο ἀφοῦ τούς φέρουν στήν ἐπιφάνεια τεράστιες κοινωνικές κρίσεις καί τούς ἐπιτρέψουν νά συγκροτηθοῦν – θά εἶναι τά στοιχεῖα πού θά εἶναι ἱκανά νά ὑποστοῦν τίς μεγαλύτερες κακουχίες καί πού θά διαθέτουν τήν ἰσχυρότερη βούληση».¹³

Τό σύνθημα βαρβαρότητα ἀντί τοῦ σοσιαλισμοῦ ἔχει κυριαρχήσει. Πρῶτα μέ τόν ἐθνικοσοσιαλισμό καί ἔπειτα μέ τή βαρβαρότητα τοῦ καζινοκαπιταλισμοῦ καί τῶν παγκόσμιων παικτῶν του. Ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ ἀντέδρασε σέ αὐτό τό

¹³ F. Nietzsche, «Aus dem Nachlass», ὁ.π., σ. 690.

σύνθημα αντιστρέφοντάς το: σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα. Αυτό σημαίνει επίσης σοσιαλισμός αντί τῆς βαρβαρότητας. Όμως και ὁ σοσιαλισμός συχνά απέτυχε, ὅταν ἦρθε ἀντιμέτωπος μέ αὐτό τό πρόβλημα.

Γι' αὐτό πρέπει σήμερα νά διατυπώσουμε τό σύνθημα ὡς ἐξῆς: συλλογική εὐημερία ἀντί τῆς βαρβαρότητας, μέριμνα γιά τό κοινό καλό ἀντί τῆς κυρίαρχης σήμερα βαρβαρότητας. Στή Λατινική Ἀμερική λέμε: μιά κοινωνία στήν ὁποία ὑπάρχει χῶρος γιά ὅλους –καί γιά τό περιβάλλον– ἀντί τῆς βαρβαρότητας.

Κεφάλαιο 6ο

Πρέπει να αναπτυχθεί η παραγωγή που προάγει τη ζωή
καί όχι η καπιταλιστική ιδιοκτησία: λατινοαμερικάνικες
προσεγγίσεις μιᾶς νέας θεωρίας τῆς ἐξάρτησης

Γιά περισσότερες από δύο δεκαετίες, ἡ παγκοσμιοποίηση σαρώνει τὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ ὅπως καὶ ὁλόκληρο τὸν κόσμο – σάν τυφώνας. Ἡ ἥπειρος ἔχει λεηλατηθεῖ μέσα ἀπὸ τὴν ἰδιωτικοποίηση τῶν κρατικῶν λειτουργιῶν, τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο, τὴν ἐκρηκτικὴ ἀνοδο στὶς διεθνεῖς κινήσεις κεφαλαίων, τὴ διάλυση τοῦ κράτους πρόνοιας, τὴν παράδοση τοῦ οἰκονομικοῦ σχεδιασμοῦ στὶς πολυεθνικὲς ἐταιρεῖες καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ καὶ τοῦ περιβάλλοντος στὶς δυνάμεις τῆς ἀγορᾶς.

Δέν ὑπῆρξε σχεδὸν κανενὸς εἶδους ἀποτελεσματικὴ ἀντίσταση, ἐν μέρει ἐπειδὴ τὴν κατέστησε ἀδύνατη ἡ κρατικὴ τρομοκρατία πού συνόδευσε τὴν παγκοσμιοποίηση. Οἱ δολοφονίες, τὰ βασανιστήρια καὶ οἱ «ἐξαφανίσεις» ἀνθρώπων, πού ἀργότερα θάφτηκαν σέ κρυφὰ νεκροταφεῖα, συνόδευσαν σχεδὸν παντοῦ αὐτὴ τὴ διαδικασία. Τὴν ἴδια στιγμὴ ὡστόσο, ἡ φαινομενικὴ ἔλλειψη ἐναλλακτικῶν ἐπιλογῶν συνέβαλε στὴ νομιμοποίησή της. Καθὼς δέν φαίνεται νὰ ὑπάρχει χῶρος γιὰ ἐλιγμούς, ἡ ρεαλιστικὴ στάση μοιάζει νὰ εἶναι ἡ ὑποταγὴ στὴν παγκοσμιοποίηση. Οἱ κυρίαρχες τάξεις παρουσιάζονται ὡς διαχειριστὲς καὶ ἐκτελεστὲς αὐτῆς τῆς διαδικασίας, καὶ τὰ ΜΜΕ γίνονται οἱ προπαγανδιστὲς τους ἐν ὀνόματι τῆς ἀποτελεσματικότητος καὶ τῆς ἀνταγωνιστικότητος. Οἱ κυρίαρχες οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς θεωρίες δέν ἀναλύουν τὴν παγκοσμιοποίηση ἀλλὰ τὴν ἐξυμνοῦν. Ἡ ἀπόλυτη ἀγορὰ μοιάζει νὰ εἶναι τὸ τέλος τῆς ἱστορίας καὶ ἡ τελικὴ γνώση τοῦ τί πρέπει νὰ κάνει ἡ ἀνθρωπότητα. Μοιάζει νὰ εἶναι τὸ ἀπόλυτο πνεῦμα.

Ἐνόψει αὐτῆς τῆς κατάστασης, δέν πρέπει νὰ προκαλεῖ ἐκπλήξη τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ θεωρία τῆς ἐξάρτησης ἔχει ἀποκτήσει σήμερα καὶ πάλι ἀπήχηση στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ. Ἡ θεωρία τῆς ἐξάρτησης ἐμφανίστηκε τίς δεκαετίες τοῦ 1950 καὶ

1960 παράλληλα με την αναπτυξιακή πολιτική που εφαρμόστηκε εκεί από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι τη δεκαετία του 1970. Στηριζόταν σε ένα μοντέλο κέντρου-περιφέρειας, σύμφωνα με το οποίο οι χώρες του κέντρου (ή Ευρώπη και αργότερα επίσης οι ΗΠΑ και η Ίαπωνία) θεμελίωσαν για αιώνες την ανάπτυξη τους στην υπανάπτυξη των χωρών της περιφέρειας – παρότι κέντρα και περιφέρειες υπάρχουν φυσικά σε όλο τον κόσμο. "Όσον αφορά τις χώρες της περιφέρειας, το αναπτυξιακό σχέδιο συνιστούσε μία στρατηγική σταδιακής αποσύνδεσης από την παγκόσμια αγορά, με στόχο την ανάπτυξη μιας προστατευμένης εθνικής οικονομίας προσαρμοσμένης στις εγχώριες ανάγκες, πριν επιχειρηθεί οποιαδήποτε συμμετοχή στο διεθνές εμπόριο. Μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1960, αυτό το αναπτυξιακό σχέδιο, που υπήρξε πολύ επιτυχημένο στην εποχή του, εισήλθε σε μία φάση κρίσης, η οποία κατέστησε αναγκαία την αναδιατύπωσή του. Αίτια αυτής της κρίσης ήταν ο προσανατολισμός της εκβιομηχάνισης προς τις εγχώριες αγορές, με αποτέλεσμα οι αυξανόμενες εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών να μην μπορούν να πληρωθούν με αντίστοιχες εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων. Το αποτέλεσμα ήταν μία κρίση του ισοζυγίου πληρωμών, που θα μπορούσε να επιλυθεί με την αναδιάρθρωση της διαδικασίας της εκβιομηχάνισης. Αντ' αυτού, από το στρατιωτικό πραξικόπημα στη Χιλή το 1973 και εξής, ο τυφώνας της παγκοσμιοποίησης οδήγησε στην κατάργηση και αργότερα στην αποκήρυξη του σχεδίου για την εκβιομηχάνιση και την ανάπτυξη.

Η κατάσταση αυτή μπορεί να συγκριθεί με εκείνη που βιώνει σήμερα η Δυτική Ευρώπη, στην οποία η κρίση του κράτους πρόνοιας μετατρέπεται σε πρόφαση για την κατάργηση του. Αντί να επιλυθεί η κρίση μέσω της αναμόρφωσης και της αναδημιουργίας του κράτους πρόνοιας, το τελευταίο άπλωσ καταγγέλλεται ως πηγή όλων των κακών.

Την ίδια τύχη με το λατινοαμερικανικό αναπτυξιακό σχέδιο είχαν και οι θεωρίες που το συνόδευσαν και το έρμήνευσαν, ιδίως η θεωρία της εξάρτησης. Κατά τη δεκαετία του 1960, ήταν μία σημαντική θεωρία στη Λατινική Αμερική και επηρέαζε πολλά ρεύματα σκέψης, και όχι μόνο τη μαρξιστική ανάλυση. Καθώς η Λατινική Αμερική την εποχή εκείνη εφαρμόζε μια πολιτική σχετικής ανεξαρτησίας, η οπτική γωνία που στηριζόταν στο δίπολο εξάρτηση/ανεξαρτησία ήταν πειστική, καθώς προσέφερε μία κατάλληλη έρμηνεία της πραγματικότητας της περιόδου. Μπορούσε συνεπώς να την εντοπίσει κανείς τόσο στα κείμενα της περιφερειακής οργάνωσης των Ηνωμένων Εθνών (CEPAL) όσο και στις δηλώσεις των πολιτικών αρχηγών, τις διακηρύξεις κοινωνικών οργανώσεων με διάφορους

προσανατολισμούς και στίς επιστημονικές αναλύσεις πού διεξάγονταν στα πανεπιστήμια και στα έρευνητικά κέντρα.

Ό τυφώνας τής παγκοσμιοποίησης δέν ήταν συμβατός μέ τήν όπτική του διπόλου εξάρτηση/άνεξαρτησία. Στή Λατινική Άμερική, αντικατέστησε τήν άνεξάρτητη ανάπτυξη μέσω τής ύποταγής στη λογική τής παγκόσμιας άγοράς: ανάπτυξη μέσω τής εξάρτησης. Οί διεθνείς πιέσεις, ή κρατική τρομοκρατία πού έφάρμοσαν οί δικτατορίες, ό έλεγχος τών πανεπιστημίων και τών έρευνητικών κέντρων —είτε μέσω τής άστυνομίας είτε μέσω άλλαγών στην πολιτική πού άκολουθούσαν τά ιδρύματα πού χρηματοδοτούσαν πολλές από τίς έρευνητικές δραστηριότητες στη Λατινική Άμερική— πέτυχαν σε σύντομο χρονικό διάστημα νά έξορίσουν τή θεωρία τής εξάρτησης από τή δημόσια σφαίρα. Καθώς κυριάρχησε τό κεφάλαιο, πού στηρίζεται στη λογική τής παγκόσμιας άγοράς, έγιναν ευρύτερα άποδεκτές οί θεωρίες πού προσέφεραν μιά έρμηνεία αυτής τής κυριαρχίας και οί όποίες σήμερα υπάρχουν συνήθως στον γενικό όρο νεοφιλελευθερισμός. Έν όνόματι τής άποτελεσματικότητας και τής άνταγωνιστικότητας, οί θεωρίες αυτές νομιμοποιούν τήν άποδοχή του καθεστώτος εξάρτησης.

Αυτός ό έκτοπισμός τής όπτικής τής εξάρτησης από τό πεδίο του δημόσιου λόγου δέν άποδεικνύει σε καμία περίπτωση ότι ή θεωρία τής εξάρτησης άνασκειάστηκε ή έχασε τή σημασία της. Άντιθέτως: ή εξάρτηση είχε αύξηθει σε τέτοιο βαθμό πού κανείς δέν έπιτρεπόταν πλέον νά μιλήσει για αυτήν δημόσια. Τό γεγονός ότι μιά θεωρία τής εξάρτησης έμφανίστηκε στίς δεκαετίες του 1950 και του 1960 δείχνει μάλλον ότι, έντός του πλαισίου τής τότε ύφιστάμενης εξάρτησης, υπήρχε άκόμη χώρος για άνεξάρτητη σκέψη και δράση. Άπό τή δεκαετία του 1970 και μετά, ή όπτική τής εξάρτησης έκτοπίστηκε, καθώς ή εξάρτηση είχε καταστεί όριστική και ή κριτική της δέν ήταν πλέον άποδεκτή.

Η θεωρία τής εξάρτησης δέν εξαφανίστηκε έτσι άπλά, αλλά περιθωριοποιήθηκε συστηματικά και άποκλείστηκε σταδιακά από τή δημόσια συζήτηση. Όσο ή λογική τής παγκόσμιας άγοράς και ή σημερινή διαδικασία τής παγκοσμιοποίησης συνεχίζουν νά έπιβάλλονται χωρίς άποτελεσματική αντίσταση, είναι βέβαιο ότι δέν θά μπορέσει νά επανακάμψει μέ τήν ίδια σημασία πού είχε τή δεκαετία του 1960. Για τόν ίδιο λόγο, οί νεοφιλελεύθερες θεωρίες θά διατηρήσουν τήν κυριαρχία τους, άνεξαρτήτως του πόσο λανθασμένες είναι. Στην πραγματικότητα, ή χρησιμότητά τους είναι σήμερα έλάχιστη.

Όπως παρατήρησε ό Σουμπέτερ (Schumpeter) άναφορικά μέ τή θεωρία του ώφελιμισμού, οί θεωρίες αυτές διέπονται από μιά τάση νά έλαχιστοποιούν τήν όρι-

ακή ωφέλεια. "Όσο περισσότερες είναι τόσο λιγότερο χρήσιμες είναι. Η θεωρητική τους ωφέλεια σήμερα περιορίζεται κυρίως στο να βοηθούν τους συγγραφείς τους να κερδίζουν τό βραβείο Νόμπελ.

Σήμερα όμως η θεωρία της εξάρτησης αποκτά νέα σημασία. "Όχι μόνο στη Λατινική Αμερική αλλά επίσης στη Δυτική Ευρώπη και στις ΗΠΑ, καθώς και σε ολόκληρο τον κόσμο, μπορούμε σήμερα να διαπιστώσουμε μία όρισμένη κρίση νομιμοποίησης της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης και της ιδεολογικής της δικαιολόγησης. Η καταστροφή που προκαλεί αυτός ο τυφώνας τόσο στους ανθρώπους όσο και στη φύση γίνεται όλο και πιο εμφανής. Ός εκ τούτου, δέν είναι πλέον εύκολο να περιορίσει ή να χειραγωγήσει κανείς τήν κοινή γνώμη.

Στη Λατινική Αμερική, αυτό έχει οδηγήσει σε νέες πραγματεύσεις της θεωρίας της εξάρτησης και του τρόπου που εξελίχθηκε από τή δεκαετία του 1970 και έξης. Γίνεται λόγος φυσικά και για τίς αδυναμίες της και για τήν ανάγκη αναδιατύπωσης της εντός ενός διαφορετικού πλαισίου. Από αυτήν τήν άποψη, ή θεωρία της εξάρτησης διαφέρει σημαντικά από τίς κυρίαρχες νεοκλασικές και νεοφιλελεύθερες θεωρίες. Οί τελευταίες έχουν καταφέρει να επιβιώσουν για περισσότερο από έναν αιώνα χωρίς να φοβούνται ότι έρχονται σε αντίθεση με τήν πραγματικότητα. Αλλά αυτό δέν σημαίνει, όπως πιστεύουν οι εκπρόσωποί τους, ότι κομίζουν κάποια απόλυτη αλήθεια. Καταδεικνύει περισσότερο σε ποίο βαθμό αυτές οι θεωρίες στηρίζονται σε απλές ταυτολογίες. Σύμφωνα με τή νεοκλασική θεωρία, ή τιμή της αγοράς είναι ορθολογική αν διαμορφώνεται σε μία ανταγωνιστική αγορά, και ανταγωνιστική αγορά υπάρχει αν οι τιμές είναι οι τιμές της αγοράς. "Όσον αφορά τους μισθούς, αυτό σημαίνει ότι ο μισθός είναι μία ορθολογική τιμή αν προκύπτει εντός μιάς ανταγωνιστικής αγοράς. Μέ αυτόν τόν τρόπο, φτάνουμε σε μία θεωρία που είναι αποκομμένη από τήν πραγματικότητα και δέν επιδέχεται κριτική. Αντιθέτως, ή θεωρία της εξάρτησης ήταν υποχρεωμένη να εξελίσσεται διαρκώς, γιατί μιλά για τήν πραγματικότητα και δέν διατυπώνει ταυτολογίες. Σε αυτή τή θεωρία, ένας δεδομένος μισθός δέν είναι ορθολογικός απλώς επειδή διαμορφώνεται σε μία ανταγωνιστική αγορά αλλά επειδή μπορεί κανείς να ζήσει από αυτόν. Ο συλλογισμός αυτός βάζει ένα τέλος στην ταυτολογία και έτσι καθιστά αναγκαίο να μιλήσουμε για τήν πραγματικότητα.

Η θεωρία της εξάρτησης υποχρεώθηκε να εξελιχθεί από τή δεκαετία του 1970 μέχρι τίς μέρες μας. Σήμερα ωστόσο υπάρχει μία όλο και βαθύτερη επίγνωση ότι αυτή ή εξέλιξη πρέπει να ένταχθεί σε ένα θεωρητικό πλαίσιο. Αυτός ακριβώς

είναι ο στόχος τῶν σημερινῶν συζητήσεων. Πρέπει νά ἐξεταστοῦν τά ἀκόλουθα ζητήματα:

- 1) ἡ ἀναπτυξιακή πολιτική ὡς μιά πολιτική γιά τήν οἰκονομική μεγέθυνση
- 2) ἡ νέα πόλωση τοῦ κόσμου
- 3) τά προβλήματα μιᾶς γενικευμένης ἀναπτυξιακῆς πολιτικῆς.

Ἡ ἀναπτυξιακή πολιτική ὡς μιά πολιτική γιά τήν οἰκονομική μεγέθυνση

Ἡ θεωρία τῆς ἐξάρτησης τῆ δεκαετία τοῦ 1960 συμφωνοῦσε μέ τή γενική ἀποψη ὅτι ὁ ρυθμός τῆς οἰκονομικῆς μεγέθυνσης μποροῦσε νά θεωρηθεῖ μιά μηχανή πού κινεῖ τό σύνολο τῆς κοινωνίας καί ὀδηγεῖ αὐτόματα στήν πλήρη ἀπασχόληση καί στήν παραγωγή ἑνός κοινωνικοῦ πλεονάσματος, τό ὁποῖο μποροῦσε νά ἐξασφαλίσει τήν κοινωνική ἐνσωμάτωση τοῦ συνόλου τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Ὁ Γερμανός καγκελάριος Χέλμουτ Σμίτ συνόψιζε τότε τήν παραπάνω ἀποψη ὡς ἐξῆς: οἱ σημερινές ἀποταμιεύσεις εἶναι οἱ αὐριανές ἐπενδύσεις καί οἱ μεθουριανές θέσεις ἐργασίας. Ἔτσι, ἡ οἰκονομική πολιτική ἔγινε πολιτική οἰκονομικῆς μεγέθυνσης, τό προϊόν τῆς ὁποίας θά μποροῦσε, μέ τά κατάλληλα μέτρα κοινωνικῆς πολιτικῆς, νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν ἐνσωμάτωση τοῦ συνόλου τοῦ πληθυσμοῦ στή ζωή τῆς κοινωνίας.

Αὐτό οὐσιαστικά ἀντιστοιχοῦσε στήν ἐμπειρία τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης μέχρι τῆ δεκαετία τοῦ 1970, καί ἐν γένει καί στήν ἐμπειρία τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς τῶν δεκαετιῶν τοῦ 1950 καί 1960, ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ ἀναπτυξιακή πολιτική. Στή Λατινική Ἀμερική πίστευαν ἐπίσης ὅτι αὐτή ἡ οἰκονομική μεγέθυνση ἦταν δυνατή μόνο μέ μιά πολιτική πού θά στόχευε στήν αὐξηση τοῦ ΑΕΠ καί θά βασιζόταν στή στρατηγική ἐκβιομηχάνισης μέσφ ἀντικατάστασης τῶν εἰσαγωγῶν.

Στό δεύτερο μισό τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 ὥστόσο, γινόταν ὄλο καί πιό εὐδιάκριτο ἕνα φαινόμενο πού ἀμφισβητοῦσε αὐτήν τήν ἐμπειρία. Στή διάρκεια αὐτῆς τῆς δεκαετίας, ἡ βιομηχανική παραγωγή αὐξήθηκε μέ ὑψηλό ρυθμό ἀλλά ὁ ἀριθμός τῶν ἀνθρώπων πού ἀπασχολοῦνταν στή βιομηχανία παρέμεινε στάσιμος. Στή Λατινική Ἀμερική ἄρχισε νά γίνεται λόγος γιά «δυναμική στασιμότητα».¹

¹ Βλ. F. J. Hinkelammert, «Dialéctica del Desarrollo Desigual», στό *Dialéctica del Desarrollo Desigual*, EDUCA, Σάν Χοσέ 1983, σ. 138 κ.έ.

Ἐπρόκειτο γιά αὐτό πού σήμερα ἀποκαλεῖται *ἀνάπτυξη χωρίς θέσεις ἐργασίας*. Οἱ Λατινοαμερικανοί μιλοῦσαν τότε γιά κρίση τῆς στρατηγικῆς ἐκβιομηχάνισης μέσω ἀντικατάστασης τῶν εἰσαγωγῶν. Οἱ μαρξιστές ἐκπρόσωποι τῆς θεωρίας τῆς ἐξάρτησης θεωροῦσαν ὅτι ἡ λύση βρισκόταν στίς σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγῆς, οἱ ὁποῖες πίστευαν ὅτι θά καθιστοῦσαν δυνατό καί πάλι τό συνδυασμό ὑψηλῶν ρυθμῶν οἰκονομικῆς μεγέθυνσης μέ πλήρη ἀπασχόληση, καί συγχρόνως στή χρήση τοῦ πλεονάσματος γιά νά καλυφθεῖ τό κόστος τῆς κοινωνικῆς ἐνσωμάτωσης ὄλων τῶν πολιτῶν. Ὡστόσο, ἦταν σέ κάθε περίπτωση φανερό ἡ κρίση τοῦ ἀστικοῦ παρεμβατισμοῦ καί τοῦ κράτους πρόνοιας πού συνδεόταν μέ αὐτόν.

Ἡ πεποίθηση ὅτι ὁ ρυθμός ἀνάπτυξης θά γινόταν ἡ ἀτμομηχανή πού θά ὀδηγοῦσε στήν πλήρη ἀπασχόληση ἔχει σήμερα ἐγκαταλειφθεῖ, καί ὄχι μόνο στή Λατινική Ἀμερική. Ἡ ἀνάπτυξη χωρίς θέσεις ἐργασίας ἔχει καταστῆ ἡ κυρίαρχη μορφή οἰκονομικῆς μεγέθυνσης, ἰδίως στίς ἀνεπτυγμένες χῶρες τοῦ κέντρου. Τό ἀμερικανικό μοντέλο τῆς «εὐελιξίας» φαίνεται νά ἀποτελεῖ τήν ἐξαίρεση σέ αὐτόν τόν κανόνα. Μέσω αὐτοῦ δημιουργοῦνται νέες θέσεις ἐργασίας. Ἀλλά πρόκειται κυρίως γιά ἐπισφαλεῖς, ἀσταθεῖς ἢ προσωρινές δουλειές. Ὅσοι ἀποδέχονται μιά τέτοια θέση ἐργασίας εἶναι ἀναγκασμένοι νά ἀπασχολοῦνται σέ παραπάνω ἀπό μιά δουλειές αὐτοῦ τοῦ εἶδους προκειμένου νά κερδίσουν τά πρὸς τό ζῆν γιά τίς οἰκογένειές τους. Διαφορετικά γίνονται *ἐργαζόμενοι φτωχοί*. Ὁ μῦθος τοῦ ρυθμοῦ ἀνάπτυξης ὡς συνταγῆς γιά τήν ἐπίλυση προβλημάτων συνεχίζει νά διαφημίζεται ἀπό τούς ὑποστηρικτές τῆς πολιτικῆς τῆς παγκοσμιοποίησης, ἂν καί δέν εἶναι καθόλου πειστικός. Παρόμοιες ἰδέες κάνουν ἀκόμη τήν ἐμφάνισή τους σέ σοσιαλδημοκρατικούς κύκλους καί σέ συνδικάτα, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ κατάσταση μπορεῖ νά μεταβληθεῖ μέ τήν ἀναθέρμανση τῆς παγκόσμιας ζήτησης μέσω τῶν δημόσιων δαπανῶν. Παρότι αὐτά τά μέτρα μπορεῖ ὡς ἓνα βαθμό νά ἀποδειχθοῦν ἀποτελεσματικά, εἶναι πολύ ἀμφίβολο ἂν μποροῦν νά ἐπιλύσουν τά προβλήματα, ὅπως στίς δεκαετίες τοῦ 1950 καί τοῦ 1960.

Εἶναι πλέον ξεκάθαρο ὅτι στίς ἀνεπτυγμένες χῶρες τοῦ κέντρου (στόν Πρῶτο Κόσμο) ἡ οἰκονομική πολιτική δέν εἶναι ἱκανή νά καθορίσει αὐτόνομα τούς ρυθμούς οἰκονομικῆς μεγέθυνσης ἢ νά τούς ἐπιταχύνει ὑπό τή μορφή τῆς *ἐκτατικῆς μεγέθυνσης*. Ὁ ὅρος *ἐκτατική μεγέθυνση* σημαίνει μεγέθυνση πού ὀδηγεῖ στήν αὐξηση τῆς ἀπασχόλησης, ἐνῶ στήν *ἐντατική μεγέθυνση* βελτιώνεται ἀπλῶς ἡ παραγωγικότητα τῶν ὑφιστάμενων ἐργαζομένων, χωρίς νά δημιουργοῦνται νέες θέσεις ἐργασίας. Ἡ ἐντατική μεγέθυνση ὑπό αὐτήν τήν ἔννοια εἶναι ἀνάπτυξη χωρίς θέσεις ἐργασίας ἢ

ανάπτυξη με άτυπες μορφές εργασίας, ενώ η έκτακτη μεγέθυνση προσθέτει στην παραγωγική διαδικασία καινούργιους εργαζόμενους με σταθερές σχέσεις εργασίας. Οι χώρες του κέντρου στηρίζονται κατεξοχήν στην έντακτη μεγέθυνση, δηλαδή στην οικονομική μεγέθυνση που έχει ήδη φτάσει στα όρια της υπάρχουσας τεχνολογίας και μπορεί να συνεχίσει μόνο μέσω της ανάπτυξης και της εκμετάλλευσης νέων τεχνικών δυνατοτήτων. Αφήνοντας κατά μέρος τις επενδύσεις στην υποδομή, οι νέες επενδύσεις μπορούν να αποσκοπούν μόνο σε μία μελλοντική οικονομική μεγέθυνση, η οποία εξαρτάται από τις νέες τεχνολογικές εξελίξεις. Γι' αυτό οι επενδύσεις σε παραγωγικό κεφάλαιο μόνο σε περιορισμένο βαθμό μπορούν να επηρεαστούν από τις αλλαγές των επιτοκίων.² Αν όμως η έκτακτη μεγέθυνση είναι αδύνατη, τό διαθέσιμο κεφάλαιο δεν μπορεί να διοχετευτεί στη σφαίρα της παραγωγής: στρέφεται συνεπώς σε άλλες επενδυτικές δυνατότητες, όπως η κερδοσκοπία.

Η θέση μας είναι ότι αυτό που καθιστά την έκτακτη μεγέθυνση αδύνατη είναι ακριβώς η πολιτική της απόλυτης αγοράς. Η εξουδετέρωση των «στρεβλώσεων της αγοράς» και κατά συνέπεια όλων των πολιτικών παρεμβάσεων στην αγορά ισοδυναμεί με τον αποκλεισμό της σφαίρας των πιθανών παραγωγικών επενδύσεων. Το αποτέλεσμα είναι τό προς επένδυση κεφάλαιο να διοχετεύεται σε μή παραγωγικές σφαίρες, ιδίως στον τομέα των υπηρεσιών, στο δημόσιο χρέος και στη χρηματιστική κερδοσκοπία. Συνεπώς, ο βασικός λόγος για τον οποίο τό κεφάλαιο αποκτά όλο και περισσότερο αυτόν τον προσανατολισμό δεν είναι τά μεγαλύτερα κέρδη που αποφέρουν οι μή παραγωγικές έναντι των παραγωγικών επενδύσεων, αλλά τό γεγονός ότι η πολιτική μιᾶς όλο και πιό απόλυτης αγοράς παρεμποδίζει τις επενδύσεις στην παραγωγική σφαίρα, ακόμη και αν αυτή αποφέρει ύψηλά κέρδη.

Αυτό συνεπάγεται ότι η δυναμική στασιμότητα δεν συνίσταται μόνο στη στασιμότητα της απασχόλησης στη σφαίρα της παραγωγής αλλά και στη δυναμική στασιμότητα των παραγωγικών επενδύσεων.

Η νέα πόλωση του κόσμου

Η θεωρία της εξάρτησης της δεκαετίας του 1960 έγκινουσε από τη θέση ότι

² F. J. Hinkelammert, *Plusvalía e Interés Dinámico. Un modelo para la Teoría Dinámica del Capital*, Editorial Ensayos Latinoamericanos, Σαντιάγο 1969.

ύφίσταται μιά πόλωση μεταξύ του Πρώτου Κόσμου (του κέντρου) και του Τρίτου Κόσμου (της περιφέρειας). Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, ο Πρώτος Κόσμος ήταν ένας κόσμος πού, στο πλαίσιο των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, είχε επίλυσει σε μεγάλο βαθμό τα προβλήματα της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξής του. Έμοιαζε σαν να είχε γίνει ένας «καπιταλισμός με ανθρώπινο πρόσωπο». Ο Τρίτος Κόσμος ωστόσο έμοιαζε να βρίσκεται αντιμέτωπος με την αποστολή να γίνει ό,τι είχε ήδη γίνει ο Πρώτος Κόσμος. Επρόκειτο για μιά ιεραρχική όσο και γεωγραφική πόλωση μεταξύ των ανεπτυγμένων και των υπανάπτυκτων χωρών. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Πρώτου Κόσμου –σύμφωνα με όρισμένους και τό παράδειγμα του Δεύτερου–, ο Τρίτος Κόσμος θά μάθαινε πώς θά μπορούσε να αναπτυχθεί.

Αναμφίβολα αυτή ή υπερβολικά άπλουστευτική πόλωση δέν μπορεί πλέον να περιγράψει τίς σημερινές συνθήκες. Στη δεκαετία του 1960, ο κόσμος είχε αρχίσει να μιλά για έναν Τρίτο Κόσμο εντός του Πρώτου Κόσμου και για έναν Πρώτο Κόσμο εντός του Τρίτου Κόσμου. Οι διακριτοί πόλοι κατέρρευσαν. Αλλά όσο περισσότερο έχανε την έγκυρότητά της αυτή ή άπλουστευτική πόλωση, τόσο περισσότερο έχανε τό ρόλο του προτύπου ο Πρώτος Κόσμος. Ο καπιταλισμός του Πρώτου Κόσμου δέν καταβάλλει πλέον καμία προσπάθεια να έπιδείξει ανθρώπινο πρόσωπο. Στην πραγματικότητα, δέν διαθέτει πλέον κανένα. Μετά την κατάρρευση του σοσιαλισμού, δέν τό χρειάζεται πλέον και άπλως έξοικονομεί τό σχετικό κόστος. Οι άνθρωποι γκρέμισαν τείχη μόνο και μόνο για να όρθώσουν καινούργια.

Κατά συνέπεια σήμερα ο Πρώτος Κόσμος είναι ένα μεγάλο αρχιπέλαγος πού άπλώνεται σε όλόκληρο τόν πλανήτη, αλλά περιβάλλεται από ζώνες πού είναι αδύνατον να ένσωματωθούν τόσο από κοινωνική όσο και από οικονομική άποψη. Παρότι αυτό τό αρχιπέλαγος δέν έχει πάψει να βρίσκεται κυρίως στον Βορρά, ή σχέση δέν μπορεί να κατανοηθεί ως μιά σχέση Βορρά-Νότου. Μπορεί όμως να περιγραφεί με όρους άποκλεισμού.

Συνεχίζουν φυσικά να ύφίστανται «κέντρα», αν και πλέον υπό τή μορφή ενός αρχιπελάγους, και ύφίσταται ακόμη ή «περιφέρεια», αν και υπό τή μορφή μιās θάλασσας πού περιβάλλει τά νησιά του αρχιπελάγους. Παρότι ή παγκοσμιοποιημένη διεθνής αγορά περικλείει τά πάντα, τά κέντρα αυτά έχουν σήμερα τό χαρακτηριστήρα θυλάκων. Έχει προκύψει ένας κοινωνικός καταμερισμός της έργασίας, πού προϋποθέτει και χρειάζεται αυτήν τήν παγκοσμιοποιημένη διεθνή αγορά. Η παγκοσμιοποίηση στηρίζεται στην έλεύθερη κίνηση κεφαλαίων και αγαθών

καί τήν ἀπουσία κρατικῆς παρέμβασης στήν κίνηση κεφαλαίων καί ἀγαθῶν· οἱ ἄνθρωποι ὥστόσο δέν μποροῦν νά κινοῦνται ἐξίσου ἐλεύθερα. Αὐτό δέν σημαίνει σέ καμία περίπτωση ἀπουσία τοῦ κράτους. Ἡ παγκοσμιοποίηση δέν εἶναι δυνατή χωρίς τή διαρκή καί ἀποφασιστικῆς σημασίας δράση τῶν κρατῶν. Ἄλλά τό κράτος λειτουργεῖ πλέον κυρίως ὡς ὑποστηρικτῆς τῆς παγκοσμιοποίησης, προκειμένου νά διευκολύνει τή ροή τῶν ἀγαθῶν καί τῶν κεφαλαίων καί νά τήν ἐνισχύσει μέ τεράστιες ἐπιχορηγήσεις πού ὑπερβαίνουν ὅποιεσδήποτε ἐπιχορηγήσεις εἶχαν ποτέ δοθεῖ μέσω τοῦ κράτους πρόνοιας. Μετασχηματίζεται σέ «ἐθνικό κράτος τῆς ἀνταγωνιστικότητας»,³ σέ πολιτικό ἐκπρόσωπο τῆς ἀπόλυτης ἀγορᾶς. Ὁ ἀνταγωνισμός θεωρεῖται ἡ πραγματική κινητήρια δύναμη τῆς παγκοσμιοποίησης καί κριτήριο τῆς ἀποτελεσματικότητος εἶναι ἡ ἐπιτυχία στόν ἀνταγωνισμό.

Αὐτό ἔχει συνέπειες ὡς πρός τήν παραγωγική ἐπένδυση τοῦ κεφαλαίου. Μέ τόν ὄρο «παραγωγικό κεφάλαιο» ἐννοοῦμε τό κεφάλαιο πού ἐπενδύεται στή βιομηχανία, τήν ἀγροτική καλλιέργεια καί τήν παραγωγή πρώτων ὑλῶν, προκειμένου νά αὐξήσει τήν παραγωγική ικανότητα. (Ἐξαιρεῖται ἡ ἐπένδυση στίς ὑποδομές, ἡ ὁποία διέπεται ἀπό ἄλλους κανόνες.) Αὐτό πού συμβαίνει σήμερα εἶναι ὅτι οἱ δυνατότητες ἐπένδυσης παραγωγικοῦ κεφαλαίου στή λογική τῆς ἐκτακτικῆς οικονομικῆς μεγέθυνσης περιορίζονται ἀπό τήν ἴδια τή διαδικασία τῆς παγκοσμιοποίησης. Οἱ θύλακες τοῦ ἀρχιπελάγους συνεχίζουν νά ἀναπτύσσονται μέ ἐξαιρετικά δυναμικό τρόπο, μέ τό ρυθμό πού ἐπιτρέπει ἡ τεχνολογική ἐξέλιξη. Ἡ οικονομική μεγέθυνση αὐτῶν τῶν θυλάκων τροφοδοτεῖται ἀπό ἕνα ἐπενδεδυμένο κεφάλαιο πού ἀντιστοιχεῖ στούς ὑψηλοῦς ρυθμούς μεγέθυνσης. Ἄλλά αὐτή ἡ ἐκτακτική μεγέθυνση συνίσταται κυρίως στήν αὐξηση τῆς παραγωγικότητος. Ἡ ἐκτακτική μεγέθυνση, ἡ μεγέθυνση πού ὑπερβαίνει τά ὅρια αὐτῶν τῶν θυλάκων, ἐμφανίζεται μόνο σέ ὀρισμένες περιπτώσεις. Ἐξοῦ καί ἡ προαναφερθεῖσα τάση πρός τή δυναμική στασιμότητα τῶν θυλάκων καί ὀλόκληρου τοῦ ἀρχιπελάγους τῶν κέντρων. Ἡ παγκοσμιοποίηση, μέ τήν ἐλεύθερη διακίνηση ἀγαθῶν καί κεφαλαίων, παρεμποδίζει τή δυνατότητα ἐκτακτικῆς μεγέθυνσης τοῦ ἀρχιπελάγους. Γιά νά εἶναι αὐτή δυνατή, πρέπει οἱ νέες παραγωγικές ἐπενδύσεις νά εἶναι ἐξαρχῆς ἀνταγωνιστικές. Καθώς ὥστόσο πολύ σπάνια μποροῦν νά διατηρήσουν τήν ἀνταγωνιστικότητά τους χωρίς πολιτικές γιά τήν προστασία καί τήν προώθησή τους, οἱ ἐπενδύσεις αὐτές

³ Βλ. J. Hirsch, *Der nationale Wettbewerbsstaat. Staat, Demokratie und Politik im globalen Kapitalismus*, Edition ID-Archiv, Βερολίνο καί Ἄμστερνταμ 1995 (21996).

δέν πραγματοποιούνται ποτέ. Τό ἀρχιπέλαγος διατηρεῖ τήν ἐσωτερική δυναμική του, ἀλλά ἀδυνατεῖ νά τήν ἐπεκτείνει. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ τάση πρὸς τή δυναμική στασιμότητα. Ἀπό τή μία πλευρά, ὁ παγκόσμιος καταμερισμός τῆς ἐργασίας, τόν ὁποῖο ρυθμίζουν οἱ πολυεθνικές ἐταιρεῖες, χρειάζεται τήν ἐλεύθερη ροή ἀγαθῶν καί κεφαλαίων, ἀλλά, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐπιβολή αὐτῶν τῶν συνθηκῶν δέν ἐπιτρέπει μιά ἐκτατική μεγέθυνση τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου.

Σέ αὐτό τό πλαίσιο, ἡ θεωρία τοῦ συγκριτικοῦ πλεονεκτήματος ἔχει βρεθεῖ στό ἐπίκεντρο τῆς ἰδεολογίας τῆς παγκοσμιοποίησης. Σύμφωνα μέ αὐτή, τό ἐλεύθερο διεθνές ἐμπόριο ὠφελεῖ ἀπαραιτήτως ὅλες τίς χῶρες πού συμμετέχουν σέ αὐτό. Στή χειρότερη περίπτωση, μιά χῶρα μπορεῖ νά μὴν ἀποκτᾶ κανένα πλεονέκτημα, ἀλλά καί τότε ἡ θεωρία ἀποκλείει τό ἐνδεχόμενο νά ζημιωθεῖ ἂν ἀποδεχθεῖ τό ἐλεύθερο ἐμπόριο. Σύμφωνα μέ αὐτή τή θεωρία, ὅποιος ἀγοράζει φτηνά δέν βγαίνει χαμένος.

Ἡ θεωρία αὐτή δέν προβλέπει τή μετάβαση στή στασιμότητα καί ἔπειτα στή δυναμική συρρίκνωση τῆς οἰκονομίας. Σέ αὐτήν τήν περίπτωση, τό ἐλεύθερο ἐμπόριο καταστρέφει εἰσοδήματα πού εἶναι μεγαλύτερα ἀπό τά πλεονεκτήματα πού προσφέρει μιά συμφέρουσα συναλλαγή. Περισσότερα πράγματα ἀγοράζονται σέ χαμηλές τιμές, ἀλλά αὐτή ἡ ἀγορά ὀδηγεῖ στήν καταστροφή τῆς ἐγχώριας παραγωγῆς, πού εἶχε δημιουργήσει ὑψηλά εἰσοδήματα. Ὅταν καταστραφεῖ αὐτή ἡ παραγωγή καί δέν ἀντικατασταθεῖ ἀπό μιά νέα καί πύο ἀποτελεσματική, χάνονται μαζί της καί αὐτά τά εἰσοδήματα, χωρίς νά ἀντικαθίστανται ἀπό ἀνάλογα ἢ μεγαλύτερα εἰσοδήματα. Ἔτσι ἀγοράζοντας κανεῖς φτηνά μπορεῖ στήν πραγματικότητα νά βγεῖ χαμένος. Οἱ θεωρητικοί τοῦ συγκριτικοῦ πλεονεκτήματος δέν λαμβάνουν ποτέ ὑπ' ὄψιν τους αὐτό τό κόστος. Ἀψηφώντας τήν καθημερινή ἐμπειρία, μιλοῦν ἀδιακρίτως γιά τά πλεονεκτήματα τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου καί ποτέ γιά τίς ζημιές πού προκαλεῖ.

Αὐτό μεταβάλλει τό χαρακτήρα τῆς ἐπένδυσης τοῦ κεφαλαίου ἐν γένει. Ἵπάρχει πολύ περισσότερο κεφάλαιο ἀπό ὅσο μπορεῖ νά διοχετευθεῖ σέ παραγωγικές ἐπενδύσεις. Ἐνα ὄλο καί μεγαλύτερο ποσοστό του πρέπει νά ἐπενδυθεῖ στίς μὴ παραγωγικές σφαῖρες. Ὡστόσο, καθὼς αὐτό τό κεφάλαιο πρέπει νά ἔχει τουλάχιστον ἐξίσου ὑψηλές ἀποδόσεις μέ τό παραγωγικό κεφάλαιο —τά στοιχεῖα τοῦ ἐνεργητικοῦ στό καπιταλιστικό σύστημα πρέπει νά αὐξάνονται διαρκῶς—, ξεκινᾷ τό κινήγι ἐπικερδῶν ἐπενδύσεων στίς μὴ παραγωγικές σφαῖρες. Οἱ ἐπικερδεῖς ἐπενδύσεις προκύπτουν κυρίως ὡς ἀποτέλεσμα τῆς *ιδιωτικοποίησης* τομῶν τῆς κοινωνίας πού μέχρι τώρα δέν λειτουργοῦσαν μέ γνώμονα τήν κερδοφορία. Πρέπει

νά μετασχηματιστοῦν σέ σφαῖρες ἐπένδυσης τοῦ μή παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Σέ αὐτές συγκαταλέγονται κάθε εἶδους κρατικές δραστηριότητες. Τό πρὸς ἐπένδυση κεφάλαιο ἀπαιτεῖ τὴν ιδιωτικοποίηση κρατικῶν λειτουργιῶν, προκειμένου νά βρεῖ σφαῖρες στὶς ὁποῖες θά μπορεῖ νά ἐπενδύσει. Τό γεγονός αὐτό ἐξηγεῖ τὴν ἀνά τὸν κόσμον πίεση γιὰ τὴν ἀποκρατικοποίηση ὄλων τῶν λειτουργιῶν πού ἦταν παλαιότερα δημόσιες καὶ τὸ μετασχηματισμὸ τους σέ σφαῖρες ἐπένδυσης τοῦ κεφαλαίου.

Σήμερα τὸ κεφάλαιο καταβροχθίζει τοὺς ἀνθρώπους: γίνεται ἀνθρωποφάγο. "Ὅλες οἱ ἀνθρώπινες δραστηριότητες πρέπει νά γίνουν κεφάλαιο καὶ νά ἀποδίδουν τόκο, προκειμένου νά ἐπιβιώσει τὸ πρὸς ἐπένδυση κεφάλαιο: τὰ σχολεῖα, τὰ νηπιαγωγεῖα, τὰ πανεπιστήμια, τὰ συστήματα υγείας, ἡ παροχὴ ἐνέργειας, οἱ δρόμοι, οἱ σιδηρόδρομοι, τὰ ταχυδρομεῖα, οἱ τηλεπικοινωνίες καὶ τὰ ἄλλα μέσα ἐπικοινωνίας κ.λπ. Τὰ ἀναρχοκαπιταλιστικά ὄνειρα δέν ἔχουν ὄρια. Ἀκόμη καὶ ἡ ἀστυνομία καὶ ἡ νομοθετικὴ λειτουργία πρέπει νά μετατραποῦν σέ ἐπενδύσεις κεφαλαίου. Ἀποκτᾶ κανεὶς ἀδεια νά ζεῖ καὶ νά συμμετέχει σέ ὁποιαδήποτε σφαῖρα τῆς κοινωνίας μόνο ἂν πληρώνει τὸ ἀναγκαῖο τίμημα στὸ κεφάλαιο ὑπὸ τὴ μορφή τόκου. Τὸ κεφάλαιο γίνεται ἕνας «ὑπερκόσμος» πού ἀπαιτεῖ ἀνθρωποθυσίες.

Τὴν ἴδια στιγμή, ἡ στρατηγικὴ τῆς παγκοσμιοποίησης αὐξάνει τὸν ὄγκο τοῦ κεφαλαίου πού ἀσχεῖ πιέσεις ἀναζητῶντας εὐκαιρίες ἐπικερδοῦς ἐπένδυσης. "Ὅσο περισσότερο ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν μισθῶν περιορίζει τὸ ὕψος τῆς μισθοδοσίας τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ συγκέντρωση εἰσοδήματος πού προκύπτει. Καὶ τὰ ὑψηλὰ εἰσοδήματα ἀποταμιεύουν συνήθως περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι τὰ χαμηλὰ εἰσοδήματα. Τὸ καινούργιο κεφάλαιο ὅμως αὐξάνει τὴν πίεση γιὰ μεγαλύτερη συγκέντρωση εἰσοδημάτων· ἔτσι, αὐξάνεται ἀκόμη περισσότερο τὸ κεφάλαιο πού ἀναζητεῖ ἐπενδύσεις καὶ γίνεται πιὸ ἀπαραίτητο νά βρεθοῦν νέες μή παραγωγικὲς σφαῖρες ὅπου θά ἐπενδυθεῖ αὐτό τὸ κεφάλαιο. Αὐτό πού ἔμοιαζε σάν δίοδος διαφυγῆς τὸ μόνο πού κάνει εἶναι νά ἐπιδεινώνει τὸ πρόβλημα, καὶ ὀδηγεῖ τελικὰ στὴ μείωση τῶν κέντρων τοῦ ἀρχιπελάγους. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ δυναμικὴ συρρίκνωση τῆς οἰκονομίας, πού δέν ἀποτελεῖ παρά συνέπεια τῆς δυναμικῆς στασιμότητος. *Ἔχουμε συρρικνωθεῖ ἀπὸ μιά κοινωνία τοῦ ἑνός τρίτου σέ μιά κοινωνία τοῦ ἑνός πέμπτου, παρότι οἱ ρυθμοὶ ἀνάπτυξης εἶναι, καὶ πιθανόν νά παραμείνουν, θετικοί.*

Ὡστόσο ἀναπτύσσονται ἐπίσης νέα κέντρα, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν ἀσιατικῶν τίγρεων καὶ σήμερα στὴν περίπτωση ὀρισμένων περιοχῶν τῆς Κίνας καὶ τῆς Ἰνδίας καὶ κάποιων ἄλλων χωρῶν τῆς ἀνατολικῆς Ἀσίας. Ἀλλὰ κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ νέα κέντρα δέν ἀναδύεται ἐπειδὴ ὑποτάσσεται στὴν παγκοσμιοποίηση.

Προκύπτει, αντιθέτως, από την έκμετάλλευσή της. Αυτές οι χώρες ξεκίνησαν με μία στενή σχέση μεταξύ της κρατικής και της επιχειρηματικής γραφειοκρατίας, πού είχε στόχο να προωθήσει τις εθνικές επιχειρήσεις και να τους επιτρέψει να διεισδύσουν στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία μέσω των εξαγωγών, προκειμένου να αναπτυχθούν σε πολυεθνικές εταιρείες. Ο οικονομικός σχεδιασμός στηρίζεται στις επιχειρήσεις, τις ενσωματώνει στον κρατικό σχεδιασμό και τις προωθεί μέσω της κρατικής πολιτικής, με αποτέλεσμα αυτές οι επιχειρήσεις να μπορούν να επεκταθούν. Χρησιμοποιούνται τα κλασικά μέσα προώθησης της ανάπτυξης, ιδίως προστατευτικοί τελωνειακοί δασμοί, περιορισμοί στις εισαγωγές και συστηματική υποτίμηση του νομίσματος, αλλά επίσης και περιορισμοί στην επένδυση ξένων κεφαλαίων σε κομβικούς τομείς της παραγωγής. Επιπλέον οι εθνικές επιχειρήσεις ενισχύονται άμεσα με κρατικές επιχορηγήσεις και με μία πολιτική χαμηλών μισθών, πού ωστόσο συχνά συνοδεύεται από τη συστηματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος και του συστήματος υγείας σε εθνικό επίπεδο.

Αυτή η πολιτική υπήρξε προφανώς απολύτως επιτυχημένη στις προαναφερθείσες χώρες. Ωστόσο η οικονομική κρίση του 1997 έθεσε ένα τέρμα σε αυτήν την πολιτική στις περισσότερες από αυτές τις χώρες – με την εξαίρεση προς το παρόν της Κίνας. Και σήμερα, μετά την είσοδό του στον Παγκόσμιο Όργανισμό Έμπορίου, ο κινέζικος δράκος μπορεί να αναγκαστεί να εγκαταλείψει τα προστατευτικά μέτρα με τα όποια στηρίζει την οικονομία του και μπορεί συνεπώς να έρθει τελικά αντιμέτωπος με την κρίση πού βίωσαν οι ασιατικές τίγρεις.

Παρ' όλα αυτά, καμιά χώρα της Λατινικής Αμερικής δεν έφαρμοσε αυτήν την πολιτική. Η Λατινική Αμερική είναι –σύμφωνα με την έκφραση του Αντρέ Γκοϋντερ Φράνκ (Andre Gunder Frank)– μία ήπειρος της *λουμπεν άστικής τάξης*. Η Χιλή, πού έφαρμοσε μία επιτυχημένη και δυναμική πολιτική εξαγωγών, δεν επένδυσε ποτέ τό κεφάλαιό της στη συναφή βιομηχανική ανάπτυξη. Οι εξαγωγές της είναι παραδοσιακού τύπου –άγροτικά προϊόντα και μεταλλεύματα– και δεν διαθέτει τη δυνατότητα να αυξήσει τις βιομηχανικές εξαγωγές. Τό Μεξικό στερήθηκε τά πιό σημαντικά έργαλεία αυτής της πολιτικής, υπογράφοντας τό Βορειοαμερικανικό Σύμφωνο Έλεύθερου Έμπορίου (NAFTA). Η Βραζιλία άδυνατεί να εφαρμόσει αυτήν την πολιτική, παρά τις μεγάλες βιομηχανίες πού δημιουργήθηκαν μέσω της στρατηγικής της αντικατάστασης των εισαγωγών, καθώς οι πιό σημαντικοί τομείς παραγωγής βρίσκονται στά χέρια ξένων πολυεθνικών, πού δεν θά μπορούσαν να επιστρατευθούν για την εφαρμογή μιās τέτοιας πολιτικής.

Πιό συγκεκριμένα, η στρατιωτική δικτατορία από τό 1965 καί ἐξῆς ἐφάρμοσε μιά συστηματική πολιτική πού εὐνοοῦσε αὐτές τίς ἐπιχειρήσεις.

Ἄς συγκρίνουμε τά ἀκόλουθα παραδείγματα:

Παρεμποδίζοντας τήν ἐλεύθερη κίνηση κεφαλαίων καί ἀπαγορεύοντας τίς ἐπενδύσεις ξένου κεφαλαίου στήν αὐτοκινητοβιομηχανία, καθώς καί μέσω τῆς συστηματικῆς κρατικῆς ἐνίσχυσης τῶν σχετικῶν ἐθνικῶν ἐπιχειρήσεων, ἡ Κορέα κατάφερε νά δημιουργήσει τήν πολυεθνική ἐταιρεία Hyundai. Ἄν εἶχε ἐπιτρέψει τήν ἐπένδυση ξένου κεφαλαίου, ἡ Κορέα μπορεῖ νά εἶχε ἐργοστάσια τῆς Ford, τῆς Volkswagen ἢ τῆς Nissan, ἀλλά θά γνωρίζαμε τήν κορεάτικη αὐτοκινητοβιομηχανία ἀπό τά βιβλία ἢ τίς ἐφημερίδες. Δέν θά εἶχε κανέναν ἀντίκτυπο στήν παγκόσμια ἀγορά. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν Ἰαπωνία: ἄν δέν εἶχε ἀποκλείσει τό ξένο κεφάλαιο ἀπό τήν ἀνάπτυξή της, δέν θά εἶχε ἀναπτυχθεῖ ποτέ. Ἄντί γιά τή Nissan ἢ τήν Toyota, θά εἶχε παραρτήματα ἐταιρειῶν ὅπως ἡ Volkswagen καί ἡ Ford, γεγονός πού δέν θά τῆς ἔδινε ποτέ μιά ἀνάλογη θέση στήν παγκόσμια ἀγορά. Θά ἦταν μιά χώρα ὅπως τό Μεξικό ἢ ἡ Βραζιλία. Ὅταν ὁ πρόεδρος τῆς Nissan εἶχε μιλήσει στά ἐγκαίνια ἐνός ἐργοστασίου στό Μεξικό τῆ δεκαετία τοῦ 1980, ἐξυμνοῦσε τή θετική συνεισφορά τοῦ ξένου κεφαλαίου στήν ἀνάπτυξη τοῦ Μεξικοῦ. Αὐτό πού δέν εἶπε ἦταν ὅτι, ἄν ἡ Ἰαπωνία εἶχε ἀκολουθήσει μιά ἀναπτυξιακή πολιτική παρόμοια μέ ἐκείνη τοῦ Μεξικοῦ, ἡ Nissan δέν θά ὑπῆρχε καθόλου.

Ἐντούτοις, ἀκόμη καί μιά ἐπιτυχημένη πολιτική αὐτοῦ τοῦ τύπου δέν μπορεῖ νά χρησιμεύσει ὡς γενικό μοντέλο ἀνάπτυξης. Ἡ ἐφαρμογή της προϋποθέτει τήν παγκοσμιοποίηση. Μπορεῖ νά εἶναι ἐπιτυχημένη ἀκριβῶς ἐπειδή τόσο πολλές χῶρες, οὐσιαστικά ὀλόκληρες ἡπειροί, ἔχουν ὑποταχθεῖ στήν παγκοσμιοποίηση. Οἱ ἀσιατικές χῶρες ἦταν συνεπῶς εὐνοϊκά διακείμενες ἀπέναντι στήν παγκοσμιοποίηση, ἀπλῶς ἐξαιρέσαν τόν ἑαυτό τους, προκειμένου νά μπορέσουν νά τήν ἀξιοποιήσουν. Ὅπως συμβαίνει στόν κινηματογράφο, ἄν ἕνας θεατής σταθεῖ ὀρθιος, βλέπει καλύτερα ἀπό ὅ,τι οἱ ἄλλοι. Ἄν μερικοί ἀκόμη σταθοῦν ὀρθιοί, καί αὐτοί βλέπουν καλύτερα. Ἀλλά ἄν σταθοῦν ὅλοι ὀρθιοί, ὅλοι βλέπουν χειρότερα.

Πρόκειται λοιπόν γιά μιά ἀναπτυξιακή πολιτική πού στηρίζεται στήν ἔλλειψη βούλησης ἢ στήν ἀδυναμία τῆς πλειονότητας τῶν χωρῶν νά τήν ἐφαρμόσουν. Οἱ χῶρες πού υἱοθετοῦν αὐτήν τήν πολιτική πρέπει νά ἀντιπαρατεθοῦν σέ ἄλλες χῶρες πού ἐπίσης τήν υἱοθετοῦν. Μποροῦν νά συγκριθοῦν μέ τούς ἐμπόρους ναρκωτικῶν, πού ἐναντιώνονται στή νομιμοποίηση τῶν ναρκωτικῶν, γιατί τά ὑψηλά κέρδη τους ἐξαρτῶνται ἀπό τό ὅτι τά ναρκωτικά εἶναι παράνομα.

Στό βαθμό πού αυτές οι άσιατικές χῶρες άξιοποίησαν τήν παγκοσμιοποίηση, άκολουθώντας μιά πολιτική προστατευτισμού, χωρίς νά παγκοσμιοποιηθούν οι ίδιες, κέρδισαν. Όταν σταδιακά εντάχθηκαν στην παγκοσμιοποίηση, αντιμετώπισαν προβλήματα.

Τά προβλήματα μιās γενικευμένης αναπτυξιακής πολιτικής

Η θεωρία τής εξάρτησης τής δεκαετίας του 1960 είχε έναν επιπλέον περιορισμό. Οι λύσεις πού πρότεινε δέν λάμβαναν καθόλου ύπ' όψιν τό πρόβλημα του περιβάλλοντος και τά όρια πού θέτει στην ανάπτυξη ή επαπειλούμενη καταστροφή του. Στοιχεία αυτού του προβληματισμού ενσωματώθηκαν στη θεωρία τής εξάρτησης, ιδίως μέσω των αναλύσεων πού έκανε ο Ίβάν Ίλιτς (Ivan Illich) στην Κουερναβάκα (Μεξικό), αλλά μόνο πολύ άργότερα απέκτησαν πίο συστηματική μορφή.

Η θεωρία τής εξάρτησης εξέτασε τό πρόβλημα τής δυναμικής στασιμότητας, πού ξεκίνησε στη Λατινική Άμερική τή δεκαετία του 1960 και τό όποιο σήμερα ονομάζουμε ανάπτυξη χωρίς θέσεις εργασίας. Καθώς όμως εκείνη τήν εποχή ή όπτική του περιβάλλοντος ήταν ακόμη στά σπάργανα, ή θεωρία τής εξάρτησης θεώρησε ότι ή λύση ήταν ή γενίκευση τής οικονομικής μεγέθυνσης πέρα από τά όρια πού έθετε ή δυναμική στασιμότητα. Η μεγέθυνση του ΑΕΠ εξακολουθούσε νά θεωρείται τό μέσο για τήν εξασφάλιση τής οικονομικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης του πληθυσμού, παρότι ή θεωρία αναγνώριζε τήν ανάγκη υπέρβασης των όριων πού έθετε ο καπιταλισμός στην οικονομική μεγέθυνση και τά όποια είχαν αρχίσει νά γίνονται όρατά. Η θεωρία τής εξάρτησης υιοθετούσε αυτήν τήν κεντρική θέση τής αναπτυξιακής πολιτικής, όπως άλλωστε και σχεδόν όλες οι οικονομικές και κοινωνικές θεωρίες τής εποχής εκείνης.

Κατά τή διάρκεια τής δεκαετίας του 1970, καθώς ο κόσμος άρχισε νά συνειδητοποιεί όλο και περισσότερο τό πρόβλημα τής καταστροφής του περιβάλλοντος, άμφισβητήθηκε, στο πλαίσιο τής θεωρίας τής εξάρτησης, ή άφetterιακή θέση τής ανάπτυξης. Αυτή ή κριτική δέν οδήγησε στην καταδίκη τής ανάπτυξης εν γενει αλλά στη συνειδητοποίηση ότι ή οικονομική ανάπτυξη δέν μπορεί νά αποτελεϊ τήν ύψιστη άξία τής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής και ότι δέν μπορεί νά θεωρείται άτμομηχανή τής οικονομικής και κοινωνικής προόδου. Όπως ήταν αναμενόμενο, αυτό οδήγησε σε σύγκρουση με τίς ιδεολογίες τής παγκοσμιοποίησης, οι όποιες, πίο έντονα από ποτέ, άνήγαγαν σε ύψιστη άξία τήν οικονομική

μεγέθυνση – μαζί με τη μετρήσιμη αποτελεσματικότητα και τόν ανταγωνισμό. Ήταν σάν ή όλοένα και μεγαλύτερη συνειδητοποίηση τής καταστροφής του περιβάλλοντος νά έδωσε νέα όρμη στους έκπροσώπους τής παγκοσμιοποίησης για νά συνεχίσουν τήν καταστροφή του.

Ή παγκοσμιοποίηση στή Λατινική Άμερική δέν όδήγησε παρά στήν ένίσχυση τής δυναμικής στασιμότητας. Ή ανάπτυξη χωρίς θέσεις εργασίας αντικαταστάθηκε από τήν οικονομική ανάπτυξη με λιγότερους εργαζομένους – τή δυναμική συρρίκνωση. Οί άπολυμένοι εργαζόμενοι ώστόσο έπρεπε νά έπιβιώσουν με κάποιον τρόπο και έτσι διαμορφώθηκε μιά όλο και διογκούμενη *παραοικονομία*, στήν όποία σήμερα έμπλέκεται τουλάχιστον τό ένα τρίτο του εργατικού δυναμικού μιάς χώρας, και πολύ συχνά περισσότερο από τό μισό. Αυτόι οί «μαϋροι» εργαζόμενοι ζοϋν καταφεύγοντας sé έπισφαλείς στρατηγικές έπιβίωσης και στήν «εϋέλικτη» άπασχόληση. Αυτός ό τομέας συμβάλλει έπίσης στήν καταστροφή του περιβάλλοντος.

Έλάχιστοι πιστεύουν πλέον ότι ή παγκοσμιοποίηση, πού πάντοτε βασίζεται sé μιά πολιτική οικονομικής μεγέθυνσης, μπορεί νά όδηγήσει στήν ύπέρβαση αυτής τής κατάστασης άποκλεισμού. Δέν έχει σημασία πόσο μεγεθύνεται ή οικονομία στό πλαίσιο μιάς παγκόσμιας οικονομίας πού στηρίζεται στή στρατηγική τής παγκοσμιοποίησης, άφοϋ δέν μπορεί νά κάνει τίποτα για νά ανατρέψει τόν άποκλεισμό όλο και εϋρύτερων τμημάτων του πληθυσμού. Μάλιστα, όσο περισσότερο έπιταχύνεται τόσο περισσότερο θά καταστρέφει τό φυσικό περιβάλλον τής ανθρωπότητας. Στό παγκοσμιοποιημένο μοντέλο συσσώρευσης καπιταλιστικής ιδιοκτησίας, ό άποκλεισμός του πληθυσμού πάει χέρι χέρι με τήν ύποβάθμιση του περιβάλλοντος.

Συνεπώς, στή Λατινική Άμερική συζητιοϋνται σήμερα πιθανές λύσεις, ιδίως για αυτά τά δύο προβλήματα: τόν άποκλεισμό του πληθυσμού και τήν ύποβάθμιση του περιβάλλοντος. Οί προτάσεις του παραδοσιακού σοσιαλισμού δέν μās βοηθοϋν πλέον αρκετά, καθώς στηρίζονται –στόν ίδιο άπόλυτο βαθμό με τή σημερινή στρατηγική τής παγκοσμιοποίησης– στήν πολιτική τής ανάπτυξης ως άτμομηχανής τής προόδου. Σήμερα, ακόμη και αν δέν λάβουμε ύπόψη μας τό ζήτημα τής περιβαλλοντικής ύποβάθμισης, αυτή ή πολιτική δέν όδηγεί πλέον στήν ύπέρβαση του άποκλεισμού ούτε καν στά κέντρα του άρχιπελάγους.

Άν ό άποκλεισμός του πληθυσμού άποδεικνύεται αναπόφευκτος στό πλαίσιο όποιασδήποτε αναπτυξιακής πολιτικής, πρέπει κανείς νά άμφισβητήσει τήν ίδια τήν οικονομία τής ανάπτυξης.

Με βάση τό δεδομένο τής δυναμικής στασιμότητας, είναι αδύνατον νά διατηρηθεῖ ἡ ἀνταγωνιστικότητα ὡς βασικό κριτήριο τής οικονομικής ἀνάπτυξης. Ἀνταγωνισμός σημαίνει ὅτι κάποιος κερδίζει καί κάποιος χάνει – γεγονός πού ἰσοδυναμεῖ μέ θανατική καταδίκη τοῦ ἡττημένου. Ἡ ἀγορά ἀποφασίζει καί ἐπιβάλλει τή θανατική ποινή στόν ἡττημένο. Ὁ ἀνταγωνισμός εἶναι ἕνα εἶδος πολέμου. Δέν εἶναι ἀπλῶς ἕνα παιχνίδι πού παίζεται στήν ἀγορά. Πρόκειται γιά ἕναν πόλεμο πού ἔχει τίς ἴδιες συνέπειες μέ τόν κανονικό. Ἡ γενικευμένη ἀνάπτυξη εἶναι συνεπῶς δυνατή μόνο μέσω διαρκῶν παρεμβάσεων στήν ἀγορά, προκειμένου ὁ ἡττημένος τοῦ ἀνταγωνισμοῦ νά μήν καταδικαστεῖ σέ θάνατο.

Οἱ ἡττημένοι τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἔχουν τό δικαίωμα νά ὑπερασπιστοῦν τόν ἑαυτό τους. Ἀλλά δέν ἔχουν ἀπλῶς τό δικαίωμα: εἶναι ἐπίσης ὀρθολογικό καί ἀπό οικονομική ἄποψη. Ἄν ὁ ἀνταγωνισμός τοὺς ἐξοντώσει, χάνουν πολλά περισσότερα ἀπό ὅ,τι θά κέρδιζαν ἀπό τίς θετικές συνέπειές του. Ἐπομένως δέν ὀφείλουν νά ἀποδεχθοῦν πειθήνια τήν κρίση τής ἀγορᾶς. Εἶναι οικονομικά ὀρθολογική ἡ ἀνάπτυξη ἀκόμη καί μὴ ἀνταγωνιστικῶν κλάδων τής παραγωγῆς, ἂν τά πλεονεκτήματα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ –δηλαδή ἡ πρόσβαση σέ φτηνότερα ἀγαθά– ἐξισοροποῦνται ἢ ὑπερβαίνονται ἀπό τίς ἀπώλειες, τίς ἀπώλειες εἰσοδήματος ἀπό τήν ἐξαφάνιση τῶν μὴ ἀνταγωνιστικῶν κλάδων τής παραγωγῆς.

Διακρίνουμε δύο κυρίως σφαῖρες στίς ὁποῖες πρέπει νά παρέμβει τό κράτος:

- πρέπει νά προστατεύσει τή μὴ ἀνταγωνιστική παραγωγή βασικῶν ἀγαθῶν καί
- πρέπει νά ἀποτρέψει τήν ἐμφάνιση τής μὴ παραγωγικῆς καπιταλιστικῆς ἰδιοκτησίας.

Ὅσον ἀφορᾷ τό πρῶτο, αὐτό τό ἐπιχείρημα γιά τήν προστασία τής μὴ ἀνταγωνιστικῆς παραγωγῆς εἶναι τελείως διαφορετικό ἀπό τό πολύ γνωστό ἐπιχείρημα περί προστατευτικῶν τελωνειακῶν δασμῶν τοῦ Πρώσου οικονομικοῦ μεταρρυθμιστῆ Φρήντριχ Λίστ (Friedrich List). Ὁ Λίστ ὑποστήριζε ὅτι, σέ μιά μεταβατική περίοδο, κατά τήν ὁποία ἡ ἀναπτυσσόμενη βιομηχανία καλεῖται νά γίνεῖ ἀνταγωνιστική, ἔχει ἀνάγκη μιά προστατευτική δασμολογική πολιτική. Ἐμεῖς θεωροῦμε ὅτι αὐτή ἡ προστασία εἶναι ἀναγκαία καί μακροπρόθεσμα, καί ἡ ἄποψή μας συνάγεται ἄμεσα ἀπό τή θέση τής δυναμικής στασιμότητας.

Ἡ ἀμφισβήτηση τής οικονομίας τής ἀνάπτυξης καί τοῦ βασικοῦ τῆς κριτηρίου, τής ἀνταγωνιστικότητας, εἶναι ἐξίσου ἀπαραίτητη ὅσον ἀφορᾷ τόν τομέα τής

παραοικονομίας. Η παραοικονομία πρέπει να αποκτήσει μία οικονομική μορφή που θα την απελευθερώσει από τις έπισηφαλείς στρατηγικές έπιβίωσης. Δέν πρέπει πλέον να τίθεται ως στόχος ή ένσωμάτωσή της στον τομέα τής καπιταλιστικής συσσώρευσης, αλλά πρέπει ως ένα βαθμό να αποσυνδεθεί από αυτόν.

Στή συνέχεια πρέπει να αναπτυχθούν τοπικά και περιφερειακά συστήματα καταμερισμού τής εργασίας, που θα μπορούν να αποφύγουν τήν ύποταγή τους στις έπιταγές του παγκόσμιου καταμερισμού τής εργασίας. Η πιό κατάλληλη έσωτερική όργάνωση αυτών των συστημάτων θα ήταν μάλλον ό προσανατολισμός τους προς τήν παραγωγή βασικών αγαθών. Αυτή αποτελεί σήμερα ίσως τή μόνη ρεαλιστική δυνατότητα προκειμένου να αποκτήσουν οι κοινωνικά αποκλεισμένοι σταθερά μέσα έπιβίωσης.

Άλλά αυτό προϋποθέτει έναν νέο προστατευτισμό, που διαφέρει από τον κλασικό. Πρέπει να λειτουργεί έντός τής κοινωνίας και όχι άπλως φρουρώντας τά σύνορα τής πολιτείας. Πρέπει να έπιτρέπει τή δημιουργία τοπικών και περιφερειακών συστημάτων καταμερισμού τής εργασίας που θα διαφέρουν από τον ανταγωνισμό των καπιταλιστικών έπιχειρήσεων, ό όποιος είναι προσανατολισμένος στην καπιταλιστική συσσώρευση. Μπορεί να λάβει ποικίλες μορφές: από τήν προστασία των παραδοσιακών μορφών παραγωγής, όπως τήν παραγωγή βασικών αγαθών που έπιβιώνει ακόμη και σήμερα στις περιοχές τής Λατινικής Άμερικης όπου κατοικούν οι ιθαγενείς πληθυσμοί, μέχρι τήν ανασύσταση μορφών παραγωγής βασικών αγαθών στις αστικές περιοχές, όπου όλες οι οικονομικές σχέσεις έχουν καταρρεύσει και όπου οι άνθρωποι έπιβιώνουν άπλως μέ περιστασιακή εργασία. Τέτοιες λύσεις είναι άπολύτως άπαραίτητες αν θέλουμε να διατηρήσουμε μία γενικευμένη αναπτυξιακή πολιτική. Σέ καμία περίπτωση όμως δέν είναι έπαρκείς.

Όσον άφορά τό δεύτερο, πρέπει να αναδιαρθρωθεί ή ίδια ή οικονομία τής ανάπτυξης, που προσανατολίζεται προς τή συσσώρευση καπιταλιστικής ιδιοκτησίας. Κάτι τέτοιο συνεπάγεται πάνω από όλα τή μείωση του όγκου του προς έπένδυση κεφαλαίου, που έχει γίνει ένας «ύπερκόσμος», ό όποιος στραγγαλίζει και καταστρέφει τον πραγματικό κόσμο. Στο σύνολο των προϋπολογισμών των λατινοαμερικανικών χωρών, ή καταβολή των τόκων είναι ή πιό σημαντική δαπάνη και άντιστοιχεί τουλάχιστον στο ένα τρίτο των δημοσίων δαπανών. Τό κεφάλαιο πρέπει να περιοριστεί στην λειτουργία τής παραγωγικής έπένδυσης, ή όποια πρέπει ταυτοχρόνως να καταστεί συμβατή μέ τις προϋποθέσεις για τή διατήρηση των κλάδων παραγωγής βασικών αγαθών. Ό φόρος που πρότεινε ό νομπελίστας

οικονομολόγος Τζέιμς Τόμπιν (James Tobin) και έχει στόχο να θέσει φραγμούς στο κερδοσκοπικό κεφάλαιο, δεν μπορεί να είναι παρά μόνο η αρχή. Είναι επίσης απαραίτητο να εμποδιστεί ή εμφάνιση αυτού του κεφαλαίου. Αυτό απαιτεί δύο μέτρα που σήμερα είναι απολύτως επείγοντα:

- Η *ανάδιανομή του εισοδήματος και της ιδιοκτησίας* προς όφελος των χαμηλών εισοδημάτων είναι ο μόνος τρόπος για να περιοριστεί ή εμφάνιση του κεφαλαίου που δεν βρίσκει ευκαιρίες παραγωγικής επένδυσης και υποχρεώνεται συνεπώς να αναζητήσει μη παραγωγικές, και πολύ συχνά άμιγώς κερδοσκοπικές διεξόδους. Κι αυτό γιατί τα χαμηλότερα εισοδήματα έχουν μικρότερη τάση να συγκεντρώνουν κεφάλαιο από ό,τι τα υψηλά εισοδήματα. Κάτι τέτοιο έχει ιδιαίτερη σημασία για τη Λατινική Αμερική, που χαρακτηρίζεται από την πιο άκραία συσσώρευση εισοδήματος και ιδιοκτησίας παγκοσμίως. Ίδιοκτησία λοιπόν για τους ανθρώπους, όχι για το κέρδος.
- Υπάρχει όμως μία ακόμη πηγή χρηματικού κεφαλαίου που χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο για κερδοσκοπικούς σκοπούς: η δημιουργία *μεγάλων κερδοσκοπικών επενδυτικών κεφαλαίων*, ιδίως εκείνων που δημιουργούνται από τα ιδιωτικά ασφαλιστικά συστήματα και κατά κύριο λόγο τα συστήματα ασφαλειών ζωής. Το 1992, περισσότερο από το μισό μετοχικό κεφάλαιο όλων των πολυεθνικών εταιρειών στις ΗΠΑ βρισκόταν ήδη στα χέρια τέτοιων επενδυτικών κεφαλαίων.⁴ Ωστόσο, ο μόνος τρόπος να παρέμβει κανείς σε μία τέτοια κατάσταση είναι ενισχύοντας τα δημόσια συστήματα *συνταξιοδότησης*. Αυτά στηρίζονται στην αρχή της άμεσης πληρωμής, βάσει της οποίας σε κάθε περίοδο οι ασφαλιστικές εισφορές πρέπει να είναι ίσες με τις πληρωμές. Οι εισφορές συνεπώς δεν δημιουργούν κερδοσκοπικά αποθέματα κεφαλαίου, αλλά μετατρέπονται άμεσα σε καταβολές συντάξεων την ίδια περίοδο. Τα ιδιωτικά ασφαλιστικά συστήματα λειτουργούν τελείως διαφορετικά. Οι εισφορές συσσωρεύονται ως κεφάλαιο, ενώ το παθητικό καλύπτεται από τις αποδόσεις αυτού του κεφαλαίου. Από αυτές ακριβώς τις ασφάλειες ζωής έχουν προκύψει τερατώδη «νομαδικά» επενδυτικά κεφάλαια, που μετατρέπουν όλον τον κόσμο σε παιχνιδάκι και την παραγωγή στο σύνολό της –ακόμη και εκείνη των πολυεθνικών εταιρειών– σε σφαίρα επένδυσης

⁴ P. F. Drucker, *Post-Capitalist Society*, Όξφορντ (ΗΠΑ) 1993, σ. 88.

καί έκμετάλλευσης γιά τό κερδοσκοπικό κεφάλαιο. Ὡστόσο αὐτό σημαίνει ὅτι πρέπει νά ἀμφισβητηθεῖ ἐκ βάθρων ἡ *ιδεολογία τῆς ιδιωτικοποίησης*, πού εἶναι σήμερα τόσο τῆς μόδας. Τό μόνο πού κάνει εἶναι νά ἐνισχύει τή δημιουργία κερδοσκοπικοῦ κεφαλαίου καί νά ἐπιταχύνει τή χιονοστιβάδα πού ἀπειλεῖ νά μᾶς θάψει ὅλους. Ὑπό αὐτήν τήν ἔννοια, πολλές μεταρρυθμίσεις τοῦ συνταξιοδοτικοῦ συστήματος στίς βιομηχανικές χῶρες στοχεύουν πρός τή λάθος κατεύθυνση. Τείνουν νά μετατρέπουν ἕνα μέρος τῆς δημόσιας ἀσφάλισης σέ ἕνα σύστημα πού στηρίζεται στίς ἀποδόσεις τοῦ ιδιωτικοῦ κεφαλαίου. Ἐπιπλέον –αὐτή εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Γερμανίας ὑπό τήν πρώτη κυβέρνηση συνασπισμοῦ Σοσιαλδημοκρατῶν καί Πρασίνων– ἐγκαταλείπουν τή βασική ἀρχή πού κατακτῆθηκε μέ πολλούς ἀγῶνες, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ ἐργοδότες –δηλαδή οἱ κεφαλαιοκράτες– πρέπει νά καταβάλλουν τό ἕμισυ τῶν συνταξιοδοτικῶν εἰσφορῶν.

Δέν πρόκειται σέ καμία περίπτωση γιά τά μοναδικά προβλήματα πού ἀναζητοῦν λύση· αὐτά συζητιοῦνται ὅμως σήμερα στή Λατινική Ἀμερική στούς κύκλους πού υἱοθετοῦν τή θεωρία τῆς ἐξάρτησης. Ἀπό αὐτές τίς συζητήσεις προκύπτει μιά διπλή στρατηγική: ἡ ἀνάπτυξη καί ἡ προστασία βιώσιμων τοπικῶν καί περιφερειακῶν μορφῶν οἰκονομίας, σέ συνδυασμό μέ μακροοικονομικές κρατικές παρεμβάσεις, προκειμένου νά ἐμποδιστεῖ καί νά ρυθμιστεῖ ἡ παγκοσμιοποίηση πού προσανατολίζεται ἀποκλειστικά στή συσσώρευση κεφαλαίου. Στό ἐπόμενο κεφάλαιο, θά ἐπιχειρήσουμε νά διερευνήσουμε περαιτέρω τά ζητήματα αὐτά, σκιαγραφώντας τά στοιχεῖα μιᾶς νέας ὀργάνωσης τῆς ιδιοκτησίας, καί ἔτσι θά ἐπιχειρήσουμε νά θέσουμε τή διπλή αὐτή στρατηγική σέ μιά στέρεη, γενική βάση.

Κεφάλαιο 7ο

**Ένας άλλος κόσμος είναι έφικτός: αναδομώντας τό σύστημα
τῆς ιδιοκτησίας από τά κάτω, στήν προοπτική τῆς ζωῆς
καί τοῦ κοινοῦ καλοῦ**

Ὁ νεοφιλελεύθερος παγκόσμιος καπιταλισμός ἔχει στόχο τήν ἀπεριόριστη συσσώρευση κεφαλαίου καί εἶναι συνεπῶς ἔμμεσα προγραμματισμένος νά καταστρέφει τή ζωή καί μέ αὐτόν τόν τρόπο τά ἴδια τά συστήματα ἀπό τά ὁποῖα ἐξαρτᾶται ἡ ἐπιβίωσή του. Αὐτή ἡ λογική τοῦ θανάτου πρέπει νά ἀνατραπεί γιά χάρη τῆς ζωῆς ὄλων τῶν ἀνθρώπων καί τῆς Γῆς. Εἶναι λοιπόν ἀναγκαία μιᾶ θεμελιώδης ἀλλαγὴ προοπτικῆς, πού θά βρεῖ πρακτική ἐφαρμογή σέ ἐναλλακτικούς οἰκονομικούς καί πολιτικούς θεσμούς καί προσεγγίσεις. Γι' αὐτό εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς ιδιοκτησίας, ὥστε νά ὑπερβοῦμε τήν ἰδεολογία τῆς ἰδιωτικοποίησης.

Τί σημαίνει ζωή καί κοινό καλό;

Ὅπως δείξαμε στό πρῶτο κεφάλαιο, ἡ πρώτη μορφή τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς, τῆς ἐλληνιστικῆς καί τῆς ρωμαϊκῆς ιδιοκτησιακῆς οἰκονομίας, πού εἶχε ὡς κινητήρια δύναμη τό χρῆμα καί τή συσσώρευση χρηματικῆς ἀξίας, εἶχε καταστροφικές συνέπειες γιά τήν κοινωνική συνοχή καί τή ζωή τῶν ἀνθρώπων καί τῶν κοινωνιῶν. Οἱ ἀγρότες ἔχασαν τή γῆ καί τήν ἐλευθερία τους, καθώς ὑποδουλώθηκαν μέσα ἀπό τό μηχανισμό τοῦ χρέους, ἐνῶ οἱ μεγάλοι γαιοκτῆμονες μπορούσαν νά διάγουν ὄλο καί πιό πολυτελή βίο στίς πόλεις. Ἐπιπλέον κλονίστηκε ἡ ἀλληλεγγύη μεταξύ τῶν ἀγροτῶν.

Σέ αὐτήν τήν κατάσταση ἀντιστάθηκε σθεναρά ὁ ἀρχαῖος Ἰσραήλ, τό κίνημα τοῦ Ἰησοῦ καί οἱ πρωτοχριστιανικές κοινότητες. Γιὰ αὐτό τό λόγο ἔχει μεγάλη σημασία νά ἀνατρέχουμε στήν ἀντίσταση αὐτή καί στίς ἐναλλακτικές λύσεις πού ἐκπροσωποῦσε. Ὡστόσο ἦταν ἐξαρχῆς ἐμφανές ὅτι τά οἰκονομικά καί πολιτικά

ζητήματα δέν ἀφοροῦσαν ἀποκλειστικά πρακτικές λεπτομέρειες. Εἶχαν τίς ρίζες τους σέ θεμελιώδεις ἀποφάσεις σχετικά μέ τό τί λειτουργεῖ ὡς «Θεός»,¹ ποίος εἶναι ὁ φορέας τῆς ὕψιστης αὐθεντίας σέ μιά κοινωνία. Στόν Ἰσραήλ ὁ Γιαχβέ ἦταν ἐκεῖνος πού ἀκούγε τήν κραυγή τῶν σκλάβων, τῶν καταπιεσμένων καί τῶν φτωχῶν, καί τούς λύτρωνε ἀπό τόν ἀφέντη, τόν καταπιεστή καί τόν πλούσιο. Ὁ Γιαχβέ εἶναι ἕνας θεός τῆς ζωῆς πού ξεσκεπάζει καί ἀναμετράται μέ τούς θεούς πού νομιμοποιοῦν τήν ἐξουσία καί τόν πλοῦτο, ἀποκαλύπτοντας ὅτι δέν εἶναι παρά εἰδῶλα πού ζητοῦν ἀνθρωποθυσίες. Αὕτη εἶναι ἡ θεμελιώδης ὀπτική πού υἱοθετοῦν ὅλες οἱ βιβλικές παραδόσεις μετά τήν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑβραίων ἀπό τήν Αἴγυπτο (*Εξ* 3 κ.έ.).

Τό πρώτο σημεῖο στό ὁποῖο ἐπικεντρώνεται αὕτη ἡ κριτική ὀπτική εἶναι ἡ κοινωνική πυραμίδα τῆς μοναρχίας. Ἦταν ἀκόμη δυνατόν, στόν ἴδιο τόν Ἰσραήλ, νά ἐγκαθιδρυθεῖ μιά μοναρχία περίπου ἀπό τό 1030 μέχρι τό 586 π.Χ., ἄν καί στή μοναρχία αὕτη ἀσκήθηκε κριτική, ἡ ὁποία ὁδήγησε σέ μεταρρυθμίσεις. Περίπου ἐκείνη τήν ἐποχή, ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 8ου αἰώνα π.Χ. καί ἐξῆς, διείσδυσαν σέ αὐτήν στοιχεῖα μιᾶς νέας κοινωνικοοικονομικῆς τάξης – μιᾶς ιδιοκτησιακῆς οἰκονομίας. Οἱ προφήτες εἶχαν ἦδη ἀρχίσει νά ἐπικρίνουν τήν ἀδικία τοῦ βασιλικοῦ, ἀριστοκρατικοῦ συστήματος καί ἐκδήλωσαν ἄμεσα τήν ἀντίστασή τους, μέσω τῆς ἀλληλεγγύης τους πρός τούς ἀγρότες. Ἡ βασική θέση τῆς κριτικῆς τους ἦταν ὅτι πρέπει ὅλοι νά μποροῦν νά ζήσουν. Γι' αὐτό ἡ βιβλική ὀπτική ἔχει ὡς ἀφετηρία τήν κραυγή τῶν φτωχῶν καί ὄλων ἐκείνων πού ἀπειλεῖται ἡ ζωή τους.²

Ἀπό μεθοδολογική ἀποψη, βρισκόμαστε, γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, ἐνώπιον μιᾶς προσέγγισης τῆς γνώσης, τῆς ἠθικῆς καί τῆς πρακτικῆς ἡ ὁποία συνιστᾷ μιά πραγματική ἐναλλακτική, μέχρι καί σήμερα. Τό σημεῖο ἀφετηρίας σέ κάθε ἱστορική περίσταση –στόν ἀρχαῖο Ἰσραήλ κυριαρχοῦν οἱ βασιλικές δομές καί μιά ἐκκολαπτόμενη μορφή τῶν μηχανισμῶν τοῦ χρήματος καί τῆς ιδιοκτησίας– εἶναι ἡ ἐπίγνωση ὅτι σέ κάθε σύστημα ὑπάρχουν κερδισμένοι καί χαμένοι. Οἱ κερδισμένοι τοῦ κυρίαρχου συστήματος τό παρουσιάζουν ὡς ἀπαραίτητο, καλό γιά

¹ Βλ. T. Veerkamp, *Autonomie und Egalität. Ökonomie, Politik, Ideologie in der Schrift*, alektor, Βερολίνο 1993, σ. 113 κ.έ.· P. Richard κ.ά., *The Idols of Death and the God of Life*, Orbis Books, Μαίρινολ, Νέα Ὑόρκη 1983.

² Γιά τή ζωή ὡς ὕψιστο σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς θεολογίας στά ζητήματα τῆς οἰκονομίας, βλ. U. Duchrow, *Global Economy – A Confessional Issue for the Churches?*, WCC, Γενεύη 1987.

ὄλους καί ὑποστηρίζουν ὅτι στηρίζεται στή θεϊκή βούληση. Ἡ Βίβλος οὐσιαστικά συντάσσεται μέ τούς χαμένους: ἡ ζωή τους ἀπειλεῖται, ἀλλά πρέπει νά ἐπιβιώσουν. Ἡ ἀνάλυση ἑνός ὑφιστάμενου συστήματος ξεκινᾷ ἀπό τήν κριτική τῶν ἀρνητικῶν του στοιχείων. Συγχρόνως, ἡ ὀπτική τοῦ κοινοῦ καλοῦ ξεκινᾷ οὐσιαστικά ἀπό τά πιό ἀδύναμα καί εὐάλωτα μέλη τῆς κοινότητος. Ἄν μπορούν νά ἐπιβιώσουν αὐτά, τότε μπορούν νά ἐπιβιώσουν ὅλοι. Τέλος, ὑπάρχει ἡ ἀπελευθέρωση ἀπό τήν καταπίεση· σέ αὐτή μετέχουν ὅλοι, ἀποκτώντας ἔτσι τή δυνατότητα νά ζήσουν. Ἡ δικαιοσύνη καί ἡ ζωή εἶναι οἱ βασικές ἔννοιες, ὁ μίτος τῶν βιβλικῶν παραδόσεων. Ἡ γνώση, ἡ ἠθική καί ἡ πράξη δέν εἶναι ποτέ οὐδέτερες, ὅπως ὑποστηρίζει ἡ «οὐδέτερη» ἐπιστήμη. Σέ κάθε περίσταση οἱ ἄνθρωποι ἔρχονται ἀντιμέτωποι μέ τό δίλημμα νά υἱοθετήσουν εἴτε τή λογική τῆς καθεστηκυίας τάξης εἴτε μιά κριτική ἀλλά ἐποικοδομητική ἀπελευθερωτική στάση. Αὐτό σημαίνει ὅτι πρέπει κανεῖς νά λάβει ὑπ' ὄψιν τί εἶναι συμβατό μέ τή ζωή ὄλων καί τό καλό ὄλων (μέ βιβλικούς ὄρους, μέ τό θέλημα τοῦ Θεοῦ, Ρωμ 12:1 κ.έ.).

Αὐτήν ἀκριβῶς τήν προσέγγιση προσπαθοῦν νά ἀναδείξουν οἱ ὑποστηρικτές τῆς θεολογίας τῆς ἀπελευθέρωσης σέ ἕναν διεπιστημονικό διάλογο μέ τίς οικονομικές καί κοινωνικές ἐπιστῆμες καί τή φιλοσοφία. Τό κάνουν τόσο στή θεωρία ὅσο καί στήν πράξη, ἐξετάζοντας τήν ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ μέ γνώμονα τό μέλλον τῆς ζωῆς σέ αὐτόν τόν πλανήτη.³ Τό σημεῖο ἐκκίνησης εἶναι ἡ κριτική

³ Σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό, προτείνουμε τά ἀκόλουθα ἔργα: F. J. Hinkelammert, *The Ideological Weapons of Death*, Orbis Books, Μαίρυνολ, Νέα Ὑόρκη 1986· H. Assmann καί F. J. Hinkelammert, *Götze Markt*, Ντύσσελτορφ 1992· F. J. Hinkelammert, *Kritik der utopischen Vernunft. Eine Auseinandersetzung mit den Hauptströmungen der modernen Gesellschaftstheorie*, Exodus/Grünwald, Λουκέρνη/Μάνντς 1994· F. J. Hinkelammert, *El mapa del emperador*, DEI, Σάν Χοσέ (Κόστα Ρίκα) 1996· F. J. Hinkelammert (ἐπιμ.), *El Huracán de la Globalización*, DEI, Σάν Χοσέ 1999· F. J. Hinkelammert, *Kultur der Hoffnung: Für eine Gesellschaft ohne Ausgrenzung und Naturzerstörung*, Exodus/Grünwald, Λουκέρνη/Μάνντς 1999· F. J. Hinkelammert, *Der Schrei des Subjekts. Vom Welttheater des Johannesevangeliums zu den Hundejahren der Globalisierung*, Exodus, Λουκέρνη 2001· F. J. Hinkelammert καί H. M. Mora, *Coordinación social de trabajo, mercado y reproducción de la vida humana. Preludio a una teoría crítica de la racionalidad reproductiva*, DEI, Σάν Χοσέ 2001· U. Duchrow, *Global Economy – A Confessional Issue for the Churches?*, ὁ.π.: U. Duchrow, *Alternatives to Global Capitalism – Drawn from Biblical History, Designed for Political Action*, International Books, Οὐτρέχτη 1995 (21998)· U. Duchrow καί G. Liedke, *Shalom – Biblical Perspectives on Creation, Justice & Peace*, WCC, Γενεύη 1989· L. Boff, *Die Stunde des Adlers. Wie der Mensch das Fliegen lernt*, Patmos, Ντύσσελτορφ 1998· E. Dussel, *Ética de la liberación en la edad de la globalización y de la exclusión*, Editorial Trotta, Μαδρίτη 1998 (32000)· E. Dussel, *Hacia una filosofía política crítica*, Desclée

τῶν νεωτερικῶν ιδεολογιῶν πού δικαιολογοῦν, προωθοῦν καί ὑπερασπίζονται τήν ἐξουσία τῆς ἀγορᾶς, ἀποκορύφωμα τῶν ὁποίων εἶναι ὁ σημερινός νεοφιλελευθερισμός. Παρ' ὅλα αὐτά, τό ζήτημα εἶναι πρωτίστως ἐπιστημολογικό. Ὅπως δείξαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο, ἡ παραδοχή τῆς οὐδετερότητας ὀδηγεῖ τίς ἐμπειρικές ἐπιστῆμες σέ παράλογα συμπεράσματα· εἴμαστε ἀντιμέτωποι μέ τόν ἀνορθολογισμό τοῦ ὀρθολογικοῦ.⁴

Ὅσον ἀφορᾷ τήν ιδιοκτησιακή οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς, αὐτό συνεπάγεται ὅτι κάθε ὀρθολογική πράξη ἀνάγεται σέ μιᾶ ὀρθολογικότητα μέσων καί σκοπῶν. Ἄν στόχος εἶναι ἡ κερδοφορία, δηλαδή ἡ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιοῦνται γιά ἀτομικό ὄφελος, τότε ἀπολύτως ὀρθολογικό εἶναι νά ἐπιστρατεύσει κανεῖς τά πιό ἀποτελεσματικά μέσα γιά νά ἐπιτύχει αὐτό τό σκοπό. Γιά νά κατασκευάσει λόγου χάριν κανεῖς ἕνα προϊόν ἢ νά παράσχει μιᾶ ὑπηρεσία, θά πρέπει νά ἀπασχολεῖ τούς ἐλάχιστους δυνατούς ἐργαζόμενους μέ τούς ἐλάχιστους δυνατούς μισθοῦς, καί ὑπό τίς χειρότερες, δηλαδή τίς φτηνότερες, δυνατές συνθῆκες. Τό κόστος μέσων φιλικῶν πρὸς τό περιβάλλον πρέπει νά ἀποφευχθεῖ, ὅπως καί ἡ φορολογία, ἡ ὁποία θά πρέπει, εἰ δυνατόν, νά μὴν καταβάλλεται καθόλου. Μέσω τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ἡ πράξη γίνεται ὅλο καί πιό ἀποτελεσματική στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἀγοραίας ὀρθολογικότητας μέσων καί σκοπῶν.

Ὅπως δείξαμε στό δεύτερο κεφάλαιο, ὁ Ἄνταμ Σμίθ ὑποστήριξε ὅτι οἱ πράξεις πού ἐπιτελοῦνται (ἐμπρόθετα) μέ ἀποτελεσματικό τρόπο βάσει τοῦ ὑπολογισμοῦ τοῦ ἰδιοτελοῦς συμφέροντος καί στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς ὀρθολογικότητας μέσων καί σκοπῶν, τελικά ρυθμίζονται (ὄχι ἐμπρόθετα ἀλλά ἔμμεσα) ἀπό τό «ἀόρατο χέρι τῆς ἀγορᾶς» καί παράγουν τόν «πλοῦτο τῶν ἐθνῶν». Ὁ Κάρλ Μάρξ μελέτησε αὐτή τή θεωρία καί ἀνέλυσε κριτικά τίς προτάσεις τοῦ Ἄνταμ Σμίθ. Στά *Παρισινά χειρόγραφα* ἔδειξε ὅτι ἡ ἔμμεση συνέπεια τῆς ὀρθολογικότητας τῆς ἀγορᾶς

de Brouwer, Μπιλμπάο 2001· G. Gutiérrez, *Ética y economía en Adam Smith y Friedrich Hayek*, DEI, Σάν Χοσέ 1998· G. Gutiérrez, *Globalización, caos y sujeto en America Latina: el impacto del neoliberalismo y las alternativas*, DEI, Σάν Χοσέ 2001· W. Dierckxsens, *Los límites de un capitalismo sin ciudadanía*, DEI, Σάν Χοσέ 1998· W. Dierckxsens, *Del Neoliberalismo al Poscapitalismo*, DEI, Σάν Χοσέ 2000· Elsa Tamez, *Gegen die Verurteilung zum Tod. Paulus oder die Rechtfertigung durch den Glauben aus der Perspektive der Unterdrückten und Ausgeschlossenen*, Exodus, Λουκέρνη 1998.

⁴ Βλ. H. Assmann καί F. J. Hinkelammert, *Götze Markt*, ὁ.π., σ. 90 κ.έ.· F. J. Hinkelammert, *El mapa del emperador*, ὁ.π., σ. 12 κ.έ.

στό πλαίσιο τῶν συνθηκῶν πού δημιουργεῖ ἡ καπιταλιστική παραγωγή εἶναι ἡ δυστυχία καί ὁ θάνατος τῶν ἐργαζομένων καί σέ καμία περίπτωση ἡ γενική εὐημερία. Ἡ καπιταλιστική ἀγορά δέν ρυθμίζει τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέ τρόπο πού νά ικανοποιεῖ τίς βασικές ἀνάγκες ὄλων.⁵ Τό συμπέρασμα τῆς μαρξικῆς ἀνάλυσης στό *Κεφάλαιο* συμπυκνώνεται σέ μιά πρόταση πού, μέ βάση τήν ἐξέλιξη τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ προφητική: «[...] ἡ καπιταλιστική παραγωγή ἀναπτύσσει μόνο τήν τεχνική καί τό συνδυασμό τῆς κοινωνικῆς διαδικασίας παραγωγῆς, ὑποσκάπτοντας ταυτόχρονα τίς πηγές ἀπό ὅπου ἀναβρῦζει κάθε πλοῦτος: τή γῆ καί τόν ἐργάτη».⁶ Ἀλληγορική εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ ἀνορθολογισμοῦ τοῦ ὀρθολογικοῦ εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού χρησιμοποιεῖ ὅλη τή λογική του γιά νά κάνει πιό κοφτερό τό πριόνι του καί μετά πριονίζει τό κλαδί πάνω στό ὅποιο κάθεται.⁷ Πέφτει στό ἔδαφος καί πεθαίνει, καί μαζί του πεθαίνουν ὅλοι οἱ σκοποὶ καί τά μέσα του, καθώς καί ἡ ὀρθολογικότητά του. Συνεπῶς ὅρος κάθε ἐργαλειακῆς ὀρθολογικότητας μέσων καί σκοπῶν πρέπει νά εἶναι μιά ὀρθολογικότητα τῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς ζωῆς, μιά ὀρθολογικότητα τῆς ζωῆς.

Ἡ πραγματικότητα τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς καί τῆς ιδιοκτησίας ἀποκαλύπτει χωρίς ἀμφιβολία τήν ἐργαλειακή λογική τῆς καταστροφῆς καί τῆς αὐτοκαταστροφῆς. Ἡ φιλελεύθερη ἰδεολογία, πού ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἔμμεσες συνέπειες τοῦ ἐμπρόθετου, ἐγωιστικοῦ ἀνταγωνισμοῦ πού ἔχει στόχο τή μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους ρυθμίζονται ἀπό τήν ἀγορά πρὸς ὄφελος ὄλων, διαψεύδεται ἀπό τά γεγονότα.⁸ Ὡς φυσικό ἀποτέλεσμα, σήμερα ἔχουμε ἕναν κυνικό, μηδενιστικό καπιταλισμό.⁹ Ἀλλά αὐτό ἀπλῶς ἐπιβεβαιώνει τή δολοφονική, αὐτοκτονική λογική τοῦ πραγματικοῦ, ἀπορρυθμισμένου, ἱμπεριαλιστικοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ.

⁵ Βλ. ἰδίως F. J. Hinkelammert καί H. M. Mora, *Coordinación social*, ὁ.π.

⁶ K. Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* [1887], K. Marx καί F. Engels, *Gesamtausgabe*, Dietz Verlag, Βερολίνο 1990, σ. 442 κ.έ. [ἑλλ. ἔκδ.: *Τό Κεφάλαιο. Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας*, μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομάτης, Σύγχρονη Ἐποχή, Ἀθήνα 1986, σ. 523] F. J. Hinkelammert, *Kultur der Hoffnung*, ὁ.π., σ. 55 κ.έ.

⁷ Βλ. F. J. Hinkelammert, *El mapa del emperador*, ὁ.π., σ. 17 κ.έ.

⁸ Ὁ Ντέιβιντ Τζένκινς (David Jenkins, πρῶην ἐπίσκοπος τοῦ Ντάραμ) πραγματεύεται ὅλες αὐτές τίς θεολογικές θέσεις σέ μιά διεισδυτική ἀνάλυση, ἡ ὁποία καταλήγει στό καταδικαστικό συμπέρασμα ὅτι, καθώς τά ἐναντίον τους ἀποδεικτικά στοιχεῖα εἶναι ἀπολύτως ἐμφανῆ, ὅσοι ἐξακολουθοῦν νά ὑποστηρίζουν τίς θέσεις αὐτές ἀπλῶς ψεύδονται συνειδητά: βλ. D. Jenkins, *Market Whys & Human Wherefores: Thinking Again About Markets, Politics and People*, Cassell, Λονδίνο 2000.

⁹ Βλ. F. J. Hinkelammert, *Der Schrei des Subjekts*, ὁ.π., σ. 321 κ.έ.

Κάθε λογική πού σέβεται τόν εαυτό της καταλήγει συνεπώς αναγκαία στο συμπέρασμα ότι όλες οι οικονομικές δομές, οι θεσμοί και οι πράξεις πρέπει να άνασυχροτηθούν μέ βάση τή λογική τής επίβίωσης όλων.

Στό ίδιο συμπέρασμα οδηγούμαστε ξεκινώντας και από τήν ήθική. Άκολουθώντας τόν Μάντεβιλ, ό Άνταμ Σμίθ ανέπτυξε τήν οικονομική του θεωρία μέ άφετηρία τήν ήθική.¹⁰ Πιστεύοντας στο «άόρατο χέρι», πού συντονίζει τίς μη έμπρόθετες πράξεις μέ άποτέλεσμα να ύπηρετούν τό κοινό καλό, συρρίκνωσε τήν ήθική στή λειτουργιστική ήθική τών πράξεων τής άγοράς. Κατόπιν ό Μάξ Βέμπερ, βασιζόμενος σε αυτήν τήν άντινομία, προκάλεσε μία όρολογική σύγχυση, πού έκτοτε επικρατεί τόσο σε ιδεολογικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Ίσχυρίστηκε άφενός ότι ή καπιταλιστική άγορά είναι «μη ήθική»· δέν μπορεί να έχει καμία σχέση μέ τήν ήθική, έπειδή άπλως προκύπτει από τούς νόμους του άνταγωνισμού τής άγοράς πού οδηγούν σε μία «δουλεία χωρίς κύριο».¹¹ Άντιθέτως, ύποστήριξε ότι ή ήθική είναι είτε «ήθική τής πεποίθησης», όρο μέ τόν όποιο έννοει τή βιβλική «ήθική τής άδελφосύνης», ύψιστη μορφή τής όποίας είναι ή 'Επί του όρους όμιλία και ή όποια άφορά κατά τή γνώμη του μόνο τήν ιδιωτική σφαίρα, είτε «ήθική τής εϋθύνης», τήν όποία όρίζει διττά. Άπό τή μία πλευρά, ή ήθική τής εϋθύνης άκολουθεί άπλως τούς νόμους τής άγοράς και είναι συνεπώς ταυτόσημη μέ τή λειτουργιστική ήθική του φιλελευθερισμού και του νεοφιλελευθερισμού (π.χ. Χάγκεν).¹² Γι' αυτό ό χαρακτηρισμός τής άγοράς από τόν Βέμπερ ως «μη ήθικής», δηλαδή χωρίς ήθική, είναι παραπλανητικός. Όποιος άκολουθεί τούς νόμους τής άγοράς πράττει, κατά τόν Βέμπερ, μέ βάση τήν ήθική τής εϋθύνης. Μέ βάση αυτή τή συλλογιστική, όσοι λειτουργούν έτσι μπορούν να έχουν ήσυχη τή συνείδησή τους. Έκπροσωπούν τόν «ρεαλισμό», ένω όσοι τηρούν κριτική στάση έναντι τής άγοράς μπορούν να καταγγεληθούν ως «ιδεαλιστές» και «ουτοπιστές». Ό Πόππερ, μέ τήν περίφημη ρήση του ότι όσοι άγωνίζονται να δημιουργήσουν τόν Παράδεισο επί τής γής φέρνουν τήν Κόλαση, εκφράζει μία άκραία έκδοχή αυτής τής διάκρισης. Αυτή ή θεωρητική άπαξίωση και διάκριση εις βάρος τών «ιδεαλιστών» έχει επικίνδυνες συνέπειες. Στά συστήματα «έθνικής άσφαλείας» έξισώνονται μέ τούς «κομμουνι-

¹⁰ Βλ. G. Gutiérrez, *Ética y economía*, ό.π., σ. 31 κ.έ.

¹¹ Βλ. U. Duchrow, *Alternatives to Global Capitalism*, ό.π., σ. 112.

¹² Βλ. F. J. Hinkelammert, *Kritik der utopischen Vernunft*, ό.π., σ. 62 κ.έ.· G. Gutiérrez, *Ética y economía*, ό.π., σ. 129 κ.έ.

στές» και πρόσφατα μέ τούς «τρομοκράτες», και εξουδετερώνονται, όπως φαίνεται στα απόρρητα έγγραφα του στρατού των ΗΠΑ του 1987.¹³

Από τήν άλλη, ο Βέμπερ όρίζει τήν «ήθική τής εϋθύνης» ως ένα πλαίσιο απόφασεων πού προϋποθέτουν αξιολογικές κρίσεις στις όποίες δέν έχουμε πρόσβαση μέσω τής λογικής. Η ήθική αϋτή άφορά κατά κύριο λόγο τήν πολιτική δράση. Δέν μπορεί νά χρησιμοποιηθεί στην «άντικειμενική» σφαίρα τών έπιστημών ή τής οικονομίας, όπου οι κρίσεις πρέπει νά διέπονται από άντικειμενικότητα. Συνεπώς, ή ήθική τής εϋθύνης του Βέμπερ, πού εκφράζεται στην καταστροφική και αυτοκαταστροφική λογική τής άγοράς και ύποστηρίζεται από τον παγκόσμιο ίμπεριαλισμό, ίσοδυναμεί μέ νομιμοποίηση τής θεσμοποιημένης άνευθυνότητας – υπό δύο έννοιες. Τά έμμεσα αποτελέσματα μιās άγοράς ή όποία προσανατολίζεται άποκλειστικά στη συσσώρευση κεφαλαίου δέν καλύπτονται από τήν εϋθύνη τής λειτουργιστικής ήθικης, και ή διαμόρφωση τών πολιτικών και νομικών προϋποθέσεων τής άγοράς προκύπτει από αξιολογικές αποφάσεις στις όποίες δέν έχουμε πρόσβαση μέσω τής λογικής. Μέ αϋτόν τον τρόπο, ύποτάσσονται στην καθαρή ίσχύ. Στο σημερινό ίμπεριαλιστικό, καπιταλιστικό παγκόσμιο σύστημα, τό μόνο πού βλέπουμε μπροστά μας είναι καταστροφή και αυτοκαταστροφή.

Όπως και στην κριτική άνάλυση τής όρθολογικότητας, συμπεραίνουμε ότι ό φορμαλιστικός περιορισμός τής ήθικης στη λειτουργία του συστήματος και ή διακήρυξη ότι όλες οι ήθικές προκλήσεις πού ύπερβαίνουν αϋτά τά όρια είναι είτε ιδιωτικές είτε αϋθαίρετες πολιτικές αξιολογικές κρίσεις, οδηγεί στην άνευθυνότητα και στο θάνατο του ανθρώπου και τής Γής.

Αϋτό οδηγεί σε μιιά ήθική άναγκαιότητα, σε μιιά άντικειμενική κρίση μέ βάση τά δεδομένα: ή πράξη πρέπει νά θέτει ως προτεραιότητα τή δημιουργία συνθηκών πού καθιστούν δυνατή τήν έπιβίωση όλων τών ανθρώπων και τής Γής. Μόνο σε αϋτή τή βάση μπορούν νά κριθούν και νά εφαρμοστούν τά άτομικά μέσα πού έχουν στόχο νά έπιτύχουν άτομικούς σκοπούς. Για νά χρησιμοποιήσουμε μιιά έκφραση πού δέν είναι πιά τής μόδας, θά μπορούσαμε νά άποκαλέσουμε αϋτήν τήν ήθική τής ζωής ήθική του κοινού καλού.¹⁴

¹³ Βλ. F. J. Hinkelammert, *Kritik der utopischen Vernunft*, ό.π., σ. 172 κ.έ.: U. Duchrow, G. Eisenbürger και J. Hippler (έπιμ.), *Total War Against the Poor: Confidential Documents of the 17th Conference of American Armies, Mar del Plata, Argentina, 1987*, Circus, Νέα Ύόρκη 1990.

¹⁴ F. J. Hinkelammert, *Der Schrei des Subjekts*, ό.π., σ. 375 κ.έ.

Ὁ Ἐνρίκε Ντουσσέλ, Μεξικανός καθηγητής φιλοσοφίας, ἔχει περιγράψει μιά τέτοια ἠθική τῆς ζωῆς καί τοῦ κοινοῦ καλοῦ στό μεγάλο του ἔργο *Ética de la liberación en la edad de la globalización y de la exclusión* (Ἡ ἠθική τῆς ἀπελευθέρωσης στήν ἐποχή τῆς παγκοσμιοποίησης καί τοῦ ἀποκλεισμοῦ).¹⁵ Τό βιβλίο του ξεκινᾷ ἀπό τήν κριτική τῶν νεωτερικῶν ἠθικῶν συστημάτων τῆς Δύσης, πού περιορίζονται στή φορμαλιστική ἠθική, καί –ξεκινώντας ἀπό τήν ὀπτική τῶν θυμάτων τοῦ συστήματος (τούς ἀνθρώπους καί τή Γῆ)– διατυπώνει τό αἴτημα νά θεμελιωθεῖ ἡ ἠθική στό περιεχομενικό ζήτημα τῆς ζωῆς. Μόνο τότε μπορεῖ νά τεθεῖ ὀρθά τό ἐρώτημα πού θέτει ἡ ἠθική τῆς διαβούλευσης σχετικά μέ τίς ἐπικοινωνιακές δομές τῆς ἠθικῆς, καί πάλι ὑπό τόν ὄρο ὅτι ὅσοι ἀποκλείονται ἀπό τά ἐκάστοτε κοινωνικά συστήματα μποροῦν νά συμμετάσχουν στήν ἐπικοινωνιακή διαδικασία. Ὁ ἀπελευθερωτικός χαρακτήρας αὐτῆς τῆς ἠθικῆς, πού εἶναι τόσο ἀπαραίτητη γιά τή ζωή, ἀποκαλύπτεται τόσο στόν περιεχομενικό ὀρισμό τῆς ἠθικῆς τῆς ζωῆς ὅσο καί στόν συμπεριληπτικό, συμμετοχικό της χαρακτήρα – πού ἀμφισβητεῖ κριτικά τό ὑπάρχον σύστημα καί τίς νομιμοποιήσεις του. Στόχος της εἶναι μιά «κοινωνία στήν ὁποία ὅλοι ἔχουν τή θέση τους, σέ ἀρμονία μέ τή φύση» – ἕνας στόχος πού διαμορφώθηκε μέ πρότυπο τή δράση τῶν ἰθαγενῶν Ζαπατίστας.¹⁶

Ὡστόσο δέν ἀρκεῖ νά ἀναγνωριστεῖ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἠθικῆς τῆς ζωῆς καί τοῦ κοινοῦ καλοῦ, πού ὀρίζεται συμμετοχικά, καί νά ἀναπτυχθεῖ ἡ κριτική της πρὸς τό status quo καί τίς νομιμοποιήσεις του – πρέπει ἐπίσης νά διατυπωθοῦν βιώσιμες ἐναλλακτικές λύσεις.¹⁷ Μεταξύ τῆς συνειδητοποίησης τοῦ status quo καί τῆς οὐτοπίας τῶν ἀπεριόριστων δυνατοτήτων, βρίσκεται τό πεδίο τῶν πραγματικά ἐφικτῶν ἐναλλακτικῶν λύσεων.

Υπάρχει μιά θεωρία τῆς γνώσης σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ γνώση συσχετίζεται μέ ὅ,τι μπορεῖ νά παραχθεῖ τεχνολογικά, δηλαδή μέ ὅ,τι μπορεῖ νά κατασκευαστεῖ (factibilidad). [...] Ἄν χρειάζοταν κανεῖς νά προτείνει κριτήρια γιά τήν ἐπιλογή μεταξύ τῶν πολλῶν δυνατοτήτων ἐντός τοῦ οἰκονομικά «κατασκευάσιμου», τότε θά ἦταν

¹⁵ E. Dussel, *Ética de la liberación*, ὅ.π.

¹⁶ F. J. Hinkelammert, *Kultur der Hoffnung*, ὅ.π., σ. 170 κ.έ.

¹⁷ F. J. Hinkelammert, *Kritik der utopischen Vernunft*, ὅ.π., ὅπως ἀναπτύσσεται συστηματικά στόν ἐπίλογο τοῦ E. Dussel, σ. 309 κ.έ. (στά ἰσπανικά E. Dussel, *Ética de la Liberación*, ὅ.π., σ. 258 κ.έ.). Βλ. ἐπίσης G. Picht, «Prognose, Utopie, Planung» [1966], στό *Zukunft und Utopie. Vorlesungen und Schriften*, Klett-Cotta, Στουτγάρδη 1992.

αναγκαίο ένα κριτήριο πού θα αποτελούσε όρο δυνατότητας όλων των υπόλοιπων κριτηρίων. "Ένα τέτοιο κριτήριο είναι τό δεδομένο ότι τό ανθρώπινο υποκείμενο είναι ένα ζωντανό υποκείμενο μέ ανάγκες. [...] Οί βασικές ανθρώπινες ανάγκες είναι άπόλυτα κριτήρια.¹⁸

Μόνο προτείνοντας πραγματικά έφικτές έναλλακτικές λύσεις, μπορεί ή ήθική τής άπελευθέρωσης νά άντιταχθεί άποτελεσματικά στό καπιταλιστικό έγχείρημα, τό όποιο δέν μπορεί νά έξασφαλίσει τή ζωή όλων των ανθρώπων και τής Γής. Αυτό άποσαφηνίζεται ακόμη περισσότερο από τήν πραγματική οικονομική, νομική και πολιτική έφαρμογή τής ήθικής τής άπελευθέρωσης, τήν όποία πραγματεύεται ό Ντοϋσσελ στό τελευταίο του βιβλίο *Hacia una filosofía política crítica* (Πρός μιά κριτική πολιτική φιλοσοφία).¹⁹

Στό σημείο αυτό θά πρέπει νά θέσουμε ξανά τό ζήτημα τής σχέσης μέσωσ και σκοπών, αλλά μέ βάση τό έρώτημα: «τί ύπηρετεί τή ζωή και τή συμμετοχή όλων;» Η άπάντηση δέν μπορεί νά είναι ή άμεση καταφυγή σέ δικαιώματα, θεσμούς, πολιτικά συστήματα και στρατηγικές, προκειμένου νά τά άπολυτοποιήσουμε, άποκλείοντας κάθε έναλλακτική δυνατότητα, όπως κάνει ό φιλελεύθερος και ό νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός. Ούτε μπορεί κανείς νά περιορίζεται στίς καλές προθέσεις και νά άγνοεί συνειδητά τίς μή ήθελημένες, έμμεσες συνέπειες.

Κάθε πρακτική πρόταση για έναλλακτικούς θεσμούς και δράση πρέπει νά κρίνεται και νά αξιολογείται μέ βάση τήν πρακτική χρησιμότητά της για τήν πραγματική ζωή και μέ βάση τό άν κάποιος άποκλείεται από τή διαδικασία διαμόρφωσής της ή από τά όφέλη πού προκύπτουν από αυτήν.

Αυτό ισχύει και για τόν θεμελιώδη θεσμό τής ιδιοκτησίας. Δέν είναι δυνατόν νά ύφίσταται καμιά a priori καθορισμένη, άπόλυτη προτεραιότητα μιās συγκεκριμένης μορφής ιδιοκτησίας. Δέν είναι δυνατόν νά ύφίσταται κανένας φυσικός νόμος πού νά διέπει τήν (καπιταλιστική) άτομική ιδιοκτησία ούτε μπορεί ή ιδιοκτησία των μέσωσ παραγωγής από τό κράτος νά είναι ή μοναδική έναλλακτική λύση. Αυτή άκριβώς ή ψευδής, άπολυτοποιημένη λύση έχει φέρει τόν κόσμο στή σχεδόν άπελπιστική κατάσταση στήν όποία βρίσκεται σήμερα και τόν οδηγεί βαθύτερα στήν άβυσσο.

¹⁸ E. Dussel, έπιλογος στό F. J. Hinkelammert, *Kritik der utopischen Vernunft*, ό.π., σ. 319.

¹⁹ Desclée de Brouwer, Μπιλμπάο 2001, σ. 24 κ.έ.: ειδικά για τήν έννοια τής «κατασκευασιμότητας» (factibilidad), βλ. E. Dussel, «Six Theses toward a Critique of Political Reason: The Citizen as Political Agent», περ. *Radical Philosophy Review*, τόμ. 2, τχ. 2, 1999, σ. 87 κ.έ.

Συνεπώς, όλες οι εναλλακτικές λύσεις που προτείνονται παρακάτω πρέπει να κριθούν αύστηρά με βάση τα αναγκαία κριτήρια της ζωής και της συμμετοχής όλων, καθώς επίσης και με βάση τη βιωσιμότητά τους. Πρέπει να συνεξεταστούν όλοι οι ιστορικοί, πολιτισμικοί, τεχνικοί, πολιτικοί, νομικοί και οικονομικοί παράγοντες. Τα συμπεράσματα δεν πρέπει να είναι όριστικά αλλά αναθεωρήσιμα. Δεν υποκαθιστούμε τον φονταμενταλισμό της αγοράς με μία άλλη μορφή φονταμενταλισμού. Στόχος μας είναι η πληρότητα και η ποικιλομορφία της πραγματικής ζωής.

Πώς μπορεί το σύστημα της ιδιοκτησίας να αναδομηθεί από τα κάτω;

Ιστορικά παραδείγματα

Τι είναι αυτό το νέο σύστημα ιδιοκτησίας; Για να εξετάσουμε αυτό το ζήτημα που μας απασχολεί σήμερα, θά ήταν καλό να ανατρέξουμε σε όρισμένα ιστορικά παραδείγματα. Όπως δείξαμε παραπάνω, στις βιβλικές παραδόσεις δεν διατυπώνεται κανένα απόλυτο μοντέλο. Αντιθέτως, οι νέες πρακτικές αναπτύσσονται με βάση τη θεμελιώδη όπτική του Θεού ο οποίος ακούει την κραυγή της πλάσης, και συντηρεί τη ζωή όλων. Η απαγόρευση του τόκου στην Πεντάτευχο (μετά το 722 π.Χ.) έχει ως στόχο να αποφευχθεί η απειλή έναντι της ζωής που αποτελεί ο ιδιοκτησιακός-χρηματικός μηχανισμός του χρέους. Το Δευτερονόμιο (622 π.Χ.) προσθέτει την περιοδική ακύρωση του χρέους ή της υποδούλωσης λόγω χρέους, αν αυτά έχουν προκύψει εξαιτίας του μηχανισμού της ιδιοκτησίας. Τέλος, στον Ίερατικό κώδικα (6ος αιώνας π.Χ.) καταργείται ο απόλυτος χαρακτήρας της ιδιοκτησίας, επειδή η γη και οι άνθρωποι «άνηκουν» στον Θεό και συνεπώς οι άνθρωποι έχουν μόνο δικαίωμα χρήσης της γης – γι' αυτό κάθε γενιά πρέπει να αποκτήσει τα δικά της μέσα παραγωγής. Στο πλαίσιο της πολιτικής και ιδεολογικής απολυτοποίησης της ιδιοκτησιακής οικονομίας, την οποία επέβαλαν οι αυτοκρατορίες των έλληνοιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων, οι πιστοί Έβραιοι και χριστιανοί δεν έχουν άλλη επιλογή από την αντίσταση. Επιλέγουν μεταξύ Θεού και Μαμμωνά και εφαρμόζουν εναλλακτικές λύσεις, συγκροτώντας μικρές ομάδες ανοιχτές σε όλους, που μοιράζονται ελεύθερα την ιδιοκτησία τους, προκειμένου να μὴν υπάρχουν φτωχοί ανάμεσά τους.

Ένα άλλο παράδειγμα διατυπώνει ο Άριστοτέλης. Έχοντας βιώσει την ιδιοκτησιακή-χρηματική οικονομία του 4ου π.Χ. αιώνα, προαναγγέλλει με διορατικότητα τις μεταγενέστερες εξελίξεις και αναλύει τις συνέπειες αυτού του συστήματος, προτείνοντας πρακτικές εναλλακτικές. Όταν αυτό που κινεί την οικονομική

δραστηριότητα δέν είναι πιά ή χρησιμότητα τῶν παραγόμενων καί καταναλισκόμενων ἀγαθῶν, ἀλλά ή ἀνταλλακτική τους ἀξία καί ή ἀπεριόριστη συσσώρευση μέσω τῶν μηχανισμῶν τοῦ χρήματος, ὁ ἰδιοκτήτης ἐνδίδει στήν ψευδαίσθηση ὅτι θά ζήσει γιά πάντα – καί ή κοινότητα καταστρέφεται. Ὁ Ἀριστοτέλης συνεπῶς συνάγει ἐνδιαφέροντα καί ποικίλα συμπεράσματα ἀπό τή βασική ἀρχή ὅτι σκοπός τῆς ἰδιοκτησίας εἶναι ή πρακτική της χρήση.²⁰

Τό πλαίσιο ἀναφορᾶς τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ὁ οἶκος, ή βασική οἰκονομική μονάδα τῶν Ἑλλήνων, πού ἔχει ὡς μέσο παραγωγῆς τή γῆ. Ἡ χρήσιμη ἰδιοκτησία συνεπῶς σχετίζεται μέ τήν προσωπική ἰδιοκτησία ἀλλά καί μέ τήν παραγωγική ἰδιοκτησία, πού ἐξασφαλίζει τήν ἱκανοποίηση βασικῶν ἀναγκῶν, ὅπως ή τροφή καί ή ἐνδυσση. Σέ αὐτό τό πλαίσιο, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιτρέπει ἐπίσης τή χρηματική συναλλαγή, στό βαθμό πού καθιστᾶ διαθέσιμη μιά μεγαλύτερη ποικιλία χρησιμῶν ἀγαθῶν. Ἀναγνωρίζει ἐπίσης τήν ἐννοια τοῦ κοινοῦ καλοῦ καί τή χρήση τῆς προσωπικῆς ἰδιοκτησίας γιά χάρη τῆς πόλεως καί γιά τή φροντίδα τῶν φτωχῶν.

[...] καί εἶναι φανερό ὅτι ὁ ἀληθινός πλοῦτος συνίσταται ἀκριβῶς σέ αὐτά. Γιατί δέν χρειάζεται νά ἔχει κανεῖς ἀπειρα ἀγαθὰ αὐτοῦ τοῦ εἶδους, γιά νά εἶναι αὐτάρκης, [...] ὁ πλοῦτος εἶναι ἓνα σύνολο ἐργαλείων στό ἐπίπεδο τοῦ οἴκου ἢ τῆς πόλης.²¹

Ὁ Κύντзли συνοψίζει ὡς ἐξῆς τίς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιά τήν ἰδιοκτησία πού ἐπιτρέπεται νά ἀποκτήσει κανεῖς:

Ἡ ἀπόκτηση μπορεῖ νά κριθεῖ φυσική καί θετική ἂν –καί μόνο ἂν– παράγει ἐργαλεῖα καί προμήθειες πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τή ζωή τοῦ ἀτόμου καί τῆς κοινότητας, καί προσανατολίζεται πρὸς τίς στοιχειώδεις ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων, ἐξυπηρετώντας τήν ἐπιβίωση καί τήν ἐξασφάλιση μιᾶς ἀξιοπρεποῦς, ἐνάρετης ζωῆς.²²

Συνεπῶς ὁ Ἀριστοτέλης προσαρμόζει τήν οἰκονομία καί, πió συγκεκριμένα, τήν ἰδιοκτησία, στή ζωή τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ἀτόμων στήν κοινότητα. Ἀντιθέτως

²⁰ Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1254a 1-5, στό *The Politics of Aristotle*, μτφρ. E. Barker, Clarendon Press, Ὁξφόρδη 1961.

²¹ *Πολιτικά*, 1256b 25-40: «καί ἔοικεν ὁ γ' ἀληθινός πλοῦτος ἐκ τούτων εἶναι. ή γάρ τῆς τοιαύτης κτήσεως αὐτάρκεια πρὸς ἀγαθὴν ζωὴν οὐκ ἀπειρός ἐστιν [...] ὁ δὲ πλοῦτος ὀργάνων πλῆθος ἐστιν οἰκονομικῶν καί πολιτικῶν».

²² A. Künzli, *Mein und dein: zur Ideengeschichte der Eigentumsfeindschaft*, Bund, Κολωνία 1986, σ. 103.

ἀπορρίπτει ἐμφατικά τὴν ἀπόκτηση ἀγαθῶν καὶ χρήματος ὡς αὐτοσκοπὸ (χρηματιστική):

Ἔπάρχει ὅμως καὶ ἓνα ἄλλο εἶδος ἀπόκτησης ἀγαθῶν, τὴν ὁποία συνήθως ἀποκαλοῦν, καὶ ὀρθά, χρηματιστική, ἢ ὁποία δὲν ἀναγνωρίζει κανένα ὄριο στὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἰδιοκτησία [...]: ἀπὸ τίς δύο αὐτές μορφές ἰδιοκτησίας ἢ μία εἶναι σύμφωνη μετὰ φύσιν, ἐνῶ ἢ ἄλλη ὄχι.²³

Τὸ ἐμπόριο καὶ ὁ τόκος πού ἔχουν ὡς στόχο τὸ μονοπώλιο εἶναι, σύμφωνα μέ τὸν Ἀριστοτέλη, οἱ δύο ἀθέμιτοι τρόποι μέ τοὺς ὁποίους ἡ ἰδιοκτησία συσσωρεύεται ἀπεριόριστα ὡς αὐτοσκοπός.²⁴ Δέν πρέπει ἀπλῶς νά ἀπορριφθοῦν θεωρητικά, ἀλλά νά ἐξαλειφθοῦν μέσῳ τῆς πολιτικῆς δράσης γιὰ χάριν τῆς ζωῆς τῆς κοινότητας, καθὼς αὐτὴ ἡ ὑπερβολικὴ μορφή πλούτου ὀδηγεῖ στὴ διαφθορά καὶ προκαλεῖ τὴν παρακμὴ κάθε πολιτικῆς τάξης. Δέν ἀρκεῖ βεβαίως μιὰ καθαρὰ νομικὴ ἢ πολιτικὴ λύση, ἀν δὲν πειστοῦν καὶ οἱ πολῖτες, μέσῳ μιᾶς ἠθικῆς παιδείας, ὅτι ἡ μετρημένη ζωὴ ἐντὸς τῆς κοινότητας συμβάλλει στὴν αὐτοσυντήρησή τους. Ἰπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια, τὰ ἠθικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο μέρος τῆς διδασκαλίας του γιὰ τὴν οἰκονομία καὶ τὴν πολιτική. Ἡ ἀποσύνδεση τῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν πολιτική, ὅπως συμβαίνει στὴ νεωτερικότητα, εἶναι ἀδιανόητη γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Ἡ ἀδιαφορία γιὰ τίς ἔμμεσες συνέπειες τῶν οἰκονομικῶν μηχανισμῶν καὶ τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος στό σύνολο τῆς κοινωνίας τοῦ εἶναι ἐξίσου ἀδιανόητη.

Καὶ ἡ Βίβλος καὶ ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία (ὄχι μόνο ὁ Ἀριστοτέλης ἀλλά καὶ ὁ Πλάτωνας, μέ τὴν ἐκκλησή του γιὰ κοινοκτημοσύνη στίς τάξεις τῶν φυλάκων καὶ τῶν πολεμιστῶν) ἔχουν συμβάλει στὴ διαμόρφωση τῆς περίπλοκης διδασκαλίας τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ὁ καθένας ἀπὸ αὐτοὺς τονίζει ἀσφαλῶς διαφορετικὰ στοιχεῖα – οἱ δύο πόλοι εἶναι ὁ ριζοσπάστης Χρυσόστομος²⁵ καὶ ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, πού ἦταν σχετικὰ πιὸ φιλικὸς ἐναντι τῶν πλουσίων. Ὡστόσο ἔχουν ὀρισμένες κοινές ἀπόψεις:

²³ *Πολιτικά*, 1256b 40-1257a 5: «Ἔστι δὲ γένος ἄλλο κτητικῆς, ἣν μάλιστα καλοῦσι, καὶ δίκαιον αὐτὸ καλεῖν, χρηματιστικὴν, δι' ἣν οὐδὲν δοκεῖ πέρας εἶναι πλοῦτου καὶ κτήσεως: [...] ἔστι δ' ἢ μὲν φύσει ἢ δ' οὐ φύσει αὐτῶν».

²⁴ Βλ. U. Duchrow, *Alternatives to Global Capitalism*, ὁ.π., σ. 21.

²⁵ Γιὰ τὰ σχετικὰ μέ τὸν ἅγιον Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο καὶ τὴν κοινοτικοκεντρικὴ του θεολογία, βλ. St. Tsompanidis, *Orthodoxie und Ökumene – Gemeinsam auf dem Weg zu Gerechtigkeit, Frieden und Bewahrung der Schöpfung*, Lit Verlag, Μύνστερ, Ἀμβούργο καὶ Λονδίνο 1999, σ. 189 κ.έ.

1. Ἡ συσσώρευση ἰδιοκτησίας εἶναι πλεονεξία πού συνιστᾶ σοβαρότατο ἀμάρτημα:

Γιά ποιό λόγο, πές μου, κουράζεσαι τόσο πολύ κάθε μέρα, συσσωρεύοντας χρήματα πιά πολλά ἀπό τήν ἄμμο, καί ἀγοράζοντας χωράφια καί σπίτια καί λουτρά, καί πολλές φορές ἀποκτώντας τα παράνομα καί μόνο ἐξαιτίας τῆς πλεονεξίας σου, καί κάνεις πράξη τά λόγια τοῦ προφήτη «Ἄλιμονο σ' ἐκείνους πού προσθέτουν στό σπίτι τους κι ἄλλο σπίτι καί ἐνώνουνε χωράφι μέ χωράφι, ἔτσι πού πιά νά μήν ὑπάρχει τόπος γιά ἄλλους». [...] Γιατί παντοῦ ἡ πλεονεξία εἶναι κάτι κακό. Καί γι' αὐτό προτρέπει ὁ προφήτης νά τήν κόψουμε γιά πάντα ἀπό τή ρίζα.²⁶

2. Ὅποιος ἀπολαμβάνει μόνος του τά ἀγαθά τά χάνει, βλάπτοντας τόσο τό κοινωνικό σύνολο ὅσο καί τόν ἑαυτό του. Ἐν προκειμένῳ ἡ κρίσιμη ἔννοια εἶναι τό δικαίωμα χρήσης. Ἐφόσον τά πάντα ἀνήκουν στόν Θεό, ἐμεῖς ἔχουμε ἀπλῶς δικαίωμα χρήσης τῶν ὑφιστάμενων ἀγαθῶν, καί δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀτομική ἰδιοκτησία μέ τήν αὐστηρή νομική ἔννοια τοῦ ἀποκλειστικοῦ δικαιώματος, ἀφοῦ αὐτό τό δικαίωμα περιορίζεται, ἂν δέν αἰρεται, ἀπό τήν κανονιστική ὑποχρέωση νά χρησιμοποιεῖται τό ἀγαθό:

Γιατί ἐκεῖνος πού ἔχει κτήματα καί χρυσό καί ἀσήμι καί σπίτια, καί τά θεωρεῖ δῶρα τοῦ Θεοῦ, καί γνωρίζει ὅτι τά κατέχει αὐτά περισσότερο γιά τούς ἀδελφούς του καί λιγότερο γιά τόν ἑαυτό του, αὐτός μακαρίζεται ἀπό τόν Κύριο.²⁷

3. Μέ ἄλλα λόγια, ἂν ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία μπορεῖ νά ὑπάρξει σέ αὐτόν τόν ἀμαρτωλό κόσμο –στόν κῆπο τῆς Ἐδέμ καί ὅσο ἴσχυε τό πρωταρχικό φυσικό δίκαιο ὅλα ἦταν κοινά–, τότε τουλάχιστον ἡ χρήση της πρέπει νά εἶναι κοινή.

²⁶ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ὅπως παρατίθεται στό A. Künzli, *Mein und dein*, ὁ.π., σ. 141 [«Τίνος ἔνεκεν, εἰπέ μοι, κόπτεις σαυτὸν καθ' ἐκάστην ἡμέραν, ὑπὲρ τήν ἄμμον τά χρήματα συλλέγων, καί ἀγρούς, καί οἰκίας, καί βαλανεῖα ὠνούμενος, καί πολλάκις ἐξ ἀρπαγῆς καί πλεονεξίας ταῦτα περιβαλλόμενος, καί πληρῶν ἐκεῖνο τό παρὰ τοῦ προφήτου εἰρημένον· Οὐαὶ οἱ συνάπτοντες οἰκίαν πρὸς οἰκίαν, καί ἀγρὸν πρὸς ἀγρὸν ἐγγίζοντες, ἵνα τοῦ πλησίον ἀφέλωνται τι;» (*Εἰς τὴν Γένεσιν Ὀμιλία*, PG 53,194): «Πανταχοῦ γὰρ ἡ πλεονεξία κακόν. Ταύτην τοίνυν διὰ παντός ἐκκοπήναι παρακαλεῖ ὁ προφήτης [...]» (*Ὀμιλία εἰς τούς Ψαλμούς*, PG 55,139)].

²⁷ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, ὅπως παρατίθεται ὁ.π., σ. 147 κ.έ. [«ὁ μὲν γὰρ ἔχων κτήματα καὶ χρυσὸν καὶ ἄργυρον καὶ οἰκίας ὡς θεοῦ δωρεάς [...] καὶ εἰδὼς ὅτι ταῦτα κέκτηται διὰ τούς ἀδελφούς μᾶλλον ἢ ἑαυτὸν [...] οὗτός ἐστιν ὁ μακαριζόμενος ὑπὸ τοῦ κυρίου», *Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος*, PG 9,6620C].

Κατά συνέπεια, οι Πατέρες της Έκκλησίας έμειναν σε γενικές γραμμές πιστοί στην βιβλική προσέγγιση: ό,τι δέν συνιστά έτσι κι αλλιώς κοινή ιδιοκτησία πρέπει να είναι άτομική ιδιοκτησία δυνάμει ενός σχετικού δικαιώματος, ώστε να μπορούν όλοι να ώφελουόνται από αυτό. Δέν πρέπει σε καμία περίπτωση να τό καταχραάται κανείς για να συσσωρεύσει άτομικό πλούτο.

Ό Θωμάς Άκινάτης, παρότι συχνά παρερμηνεύεται προκειμένου να νομιμοποιηθεί ή καπιταλιστική άτομική ιδιοκτησία, αναγνωρίζει μόνο ένα φυσικό δικαίωμα χρήσης:

Ό Άκινάτης δέν καταλήγει σε συμπεράσματα για καμία συγκεκριμένη μορφή ιδιοκτησίας, αλλά προτείνει απλώς μιά μέθοδο προς αυτήν τήν κατεύθυνση: ένα συγκεκριμένο είδος ιδιοκτησίας κρίνεται έγκυρο αν μπορεί πραγματικά να εξασφαλίσει σε όλους τό δικαίωμα χρήσης των αγαθών τής γής. Πρόκειται για ένα μεθοδολογικό ζήτημα και όχι για ένα λογικό συμπέρασμα. Καθώς οι συνθήκες αλλάζουν στις διάφορες ιστορικές περιόδους, μιά μορφή ιδιοκτησίας μπορεί να καταστεί έγκυρη και άλλες να χάσουν τήν έγκυρότητά τους. Κατ' ούσίαν, ή μέθοδος του Άκινάτη υποτάσσει τό σύστημα τής ιδιοκτησίας στό δικαίωμα χρήσης, και τό νομιμοποιεί μόνο ως διαμεσολάβηση αυτού του βασικού δικαιώματος. Σύμφωνα μέ τόν Άκινάτη, κανένα σύστημα ιδιοκτησίας δέν είναι έγκυρο (δηλαδή νόμιμο): αντίθετως, ή έγκυρότητά του απορρέει από τό δικαίωμα χρήσης. [...] Συνεπώς ό Άκινάτης συλλαμβάνει ένα φυσικό δικαίωμα χρήσης αλλά όχι άτομικής ιδιοκτησίας. Πραγματεύεται επομένως τήν ιδιοκτησία στό πλαίσιο του *jus gentium* και όχι του φυσικού δικαίου.²⁸

Ό Μαρτίνος Λούθηρος, στην αύγή του πρώιμου καπιταλισμού, υποστήριζε σθεναρά τήν έννοια τής ιδιοκτησίας ως δικαιώματος χρήσης, ενάντια στις μεγάλες έμπορικές και καπιταλιστικές έπιχειρήσεις, όπως οι Γερμανοί τραπεζίτες Φούγκερ (Fugger).²⁹ Έπιτέθηκε πάνω από όλα στό μηχανισμό του άνατοκισμού και κατέκρινε τή συσσώρευση πλούτου, λέγοντας πώς είναι κλοπή και ειδωλολατρία. Ζητούσε από τούς ισχυρούς να παρέμβουν στις ανεξέλεγκτες οικονομικές δραστηριότητες των ιδιοκτητών κεφαλαίου προς όφελος του κοινού καλού.

Σέ αντίθεση μέ τούς μεταγενέστερους καλβινιστές, πού όδήγησαν τόν Μάξ Βέμπερ να θεωρήσει ότι ό καπιταλισμός απορρέει από τό πνεύμα τής «προτεστα-

²⁸ F. J. Hinkelammert, *The Ideological Weapons of Death*, ό.π., σ. 161.

²⁹ Βλ. U. Duchrow, *Global Economy*, ό.π., σ. 59 κ.έ., και U. Duchrow, *Alternatives to Global Capitalism*, ό.π., σ. 217 κ.έ.

ντικῆς ἠθικῆς», ὁ Καλβίνος ἐντασσόταν πλήρως στήν παράδοση τοῦ κοινοῦ καλοῦ, ἢ ὁποία –ὅπως καί στήν περίπτωση τοῦ Λούθηρου– ὀρίζεται σέ τελική ἀνάλυση ἀπό τήν ἀνάγκη τοῦ πλησίον. Ὁ Ἔντ Ντόμμεν, στή μελέτη του περί ιδιοκτησίας στήν προτεσταντική ἠθική –μέ τήν ὁποία ἐννοεῖ τήν ἠθική τοῦ Καλβίνου– παρατηρεῖ συνοψίζοντας τά ἐξῆς:

Πρῶτον, τά δικαιώματα ιδιοκτησίας πρέπει νά παραχωροῦνται σέ ὁποιοδήποτε βρίσκεται στήν πιό κατάλληλη θέση γιά νά διαχειριστεῖ τήν ιδιοκτησία πρὸς ὄφελος ὄλων. Δεύτερον, δέν πρέπει νά θεωρεῖται αὐτονόητο ὅτι ὅλα τά δικαιώματα ἐπὶ ἐνός ἀντικείμενου, π.χ. ἡ εὐθύνη γιά τή διαχείρισή του, πρέπει νά ἀνατεθοῦν σέ ἕναν μόνο ιδιοκτήτη: μποροῦν νά διαιρεθοῦν καί νά κατανεμηθοῦν μέ τόν πιό κατάλληλο τρόπο γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ πρώτου στόχου. Τρίτον, ἡ ἀποτελεσματικότητα δέν εἶναι ὁ μόνος στόχος: ἀπόλυτη προτεραιότητα πρέπει νά δοθεῖ στίς ἀνάγκες τῶν φτωχῶν. Τέλος, σέ κάθε περίπτωση, ἡ παραχώρηση τῶν δικαιωμάτων ιδιοκτησίας εἶναι οὐσιαστικά ζήτημα δημόσιας πολιτικῆς.³⁰

Ἡ ἐβραϊκή καί χριστιανική Βίβλος, ὁ Ἀριστοτέλης, οἱ σχολαστικοί καί ἡ Μεταρρύθμιση ἐπικεντρώνονται στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο χρησιμοποιεῖται ἡ ιδιοκτησία καί στή χρησιμότητά της γιά τήν κοινότητα. Ὡστόσο, οἱ προσεγγίσεις πού ἐμπνέονται ἀπό τή Βίβλο τονίζουν ὅτι τό κριτήριο βάσει τοῦ ὁποῖου πρέπει νά ὀρίζεται τό κοινό καλό εἶναι οἱ χαμένοι τοῦ συστήματος. Ἐξάλλου, μόνο ἂν πληροῦνται οἱ συνθήκες γιά τήν ἐπιβίωσή τους, εἶναι διασφαλισμένη ἡ ζωή τῆς κοινότητος. Ὁ Κάρλ Μάρξ, ὁ στοχαστής τόν ὁποῖο ὁ καπιταλισμός ἀπεχθάνεται πιό πολύ ἀπό κάθε ἄλλον, ἀναφέρεται σέ ὅλα τά παραπάνω ζητήματα. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ μεταστροφή τοῦ Μάρξ στόν σοσιαλισμό ὀφείλεται σέ ἕναν Ἑβραῖο, τόν Μόζες Χές (Moses Hess), καί ὅτι ἀντλήσε πολλές ιδέες γιά τήν ἀνάλυση τοῦ ἐμπορεύματος, τοῦ χρήματος καί τοῦ φετιχισμοῦ τοῦ κεφαλαίου ἀπό τό δοκίμιο τοῦ τελευταίου μέ τίτλο «Über das Geldwesen» (Περί τῆς οὐσίας τοῦ χρήματος).³¹

Δέν μποροῦμε νά σκιαγραφήσουμε ἐδῶ ὀλόκληρη τήν ἐξέλιξη τῶν ιδεῶν τοῦ Μάρξ γιά τήν ιδιοκτησία καί τήν κυριότητα.³² Δίγες βασικές ἐπισημάνσεις ἀρκοῦν

³⁰ E. Dommen, «Property and the Protestant Ethic», περ. *Metanoia* (Πράγα), τόμ. 9, τχ. 4, 1999/2000, σ. 18.

³¹ Βλ. F. Segbers, «Karl Marx im Lehrhaus des Moses», στό U. Eigenmann, O. Noti, S. Spengler καί B. Walpen (ἐπιμ.), *Suchet zuerst das Reich Gottes und seine Gerechtigkeit. Kuno Füssler zu ehren*, Exodus, Λουκέρνη 2001, σ. 95-107· καί A. Künzli, *Mein und dein*, ὁ.π., σ. 402 κ.έ.

³² Βλ. A. Künzli, *Mein und dein*, ὁ.π., σ. 425 κ.έ.

ὅσον ἀφορᾶ τὸ ζήτημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Κανείς δέν ἔχει ἀναλύσει καί δέν ἔχει ἀσκήσει κριτική στή σημασία καί στίς συνέπειες τῆς καπιταλιστικῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας τῶν μέσων παραγωγῆς πιά πειστικά ἀπό τόν Μάρξ. Κατέδειξε κάτι πού σήμερα βλέπουμε ὡς γεγονός, ὅτι ὁ προσανατολισμός τῆς οἰκονομίας πρὸς τή συσσώρευση κεφαλαίου δέν ἐκμεταλλεύεται ἀπλῶς τοὺς ἐργάτες, ἀλλὰ τοὺς ἀποκλείει ὀλοένα καί περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀναπαραγωγή τῆς ζωῆς, προκαλώντας ἀντίστοιχα τὴν ὑποβάθμιση τοῦ περιβάλλοντος. Συγχρόνως, ἡ κοινωνία ὡς σύνολο διέπεται, μέσῳ τοῦ φετιχισμού τοῦ ἐμπορεύματος, τοῦ χρήματος καί τοῦ κεφαλαίου, ἀπὸ νόμους πού καθοδηγοῦν κάθε ἐπιμέρους δρώντα. Καταστρέφουν τόσο τὸν πρωταγωνιστικὸ χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ μέσῳ τοῦ ἀνταγωνισμού ὑπονομεύουν καί τὴν ἀλληλεγγύη μεταξύ τους.

Ὅσον ἀφορᾶ τίς λύσεις πού πρότεινε, ἔτεινε πρὸς τὴν τελικὴ ἀφρημένη κατάργηση τῆς ἰδιοκτησίας, πράγμα πού ὀδήγησε στό ἀδιέξοδο τοῦ συγκεντρωτικοῦ σοσιαλισμοῦ.³³ Πιστεύουμε ὅτι ἔχει ἱστορικά ἀποτύχει ἡ ἀπόπειρα ἀντικατάστασης τοῦ ἀφρημένου, ἀναγωγιστικοῦ συστήματος τῆς ἀγορᾶς μέ ἓνα ἐξίσου ἀφρημένο, συγκεντρωτικὸ ἐγχείρημα. Ὡστόσο, δύο προσεγγίσεις πού ἔφερε ξανά στήν ἐπιφάνεια ὁ Μάρξ ἔχουν διατηρήσει τὴν κρίσιμη σημασία τους: σημεῖο ἐκκίνησης τῆς ἐναλλακτικῆς λύσης πρέπει νά εἶναι ἡ χρησιμότητα τῶν προϊόντων, καί οἱ παραγωγοὶ πρέπει νά εἶναι πρωταγωνιστές καί ὄχι ἀντικείμενα τῆς παραγωγῆς καί τῶν κοινωνικῶν διαδικασιῶν. Συνεπῶς, τὸ ζήτημα εἶναι νά διαμορφωθοῦν θεσμοί, πολιτικές καί μορφές δράσης πού θά ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καί θά παραμένουν σέ ἀρμονία μέ τὴ φύση.

Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ σημασία τῆς διατύπωσης πού ἀντλεῖ τὴν ἔμπνευσή της ἀπὸ τὸ κίνημα τῶν Ζαπατίστας στό Μεξικό, γιὰ μιὰ «κοινωνία στήν ὁποία ὅλοι ἔχουν τὴ θέση τους σέ ἀρμονία μέ τὴ φύση», δηλαδή μιᾶς κοινωνίας ἀπὸ τὴν ὁποία δέν ἀποκλείεται κανείς, ὅπως ἐξ ὀρισμοῦ συμβαίνει στήν καπιταλιστικὴ οἰκονομία.

Ἡ ἐγκυρότητα τῶν οἰκουμενικῶν κοινωνικῶν ἀρχῶν –εἴτε ἀφοροῦν τὴν ἀγορὰ καί τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εἴτε τὸν κεντρικὸ σχεδιασμό καί τὴν κρατικὴ ἰδιοκτησία– θά κριθεῖ μέ βάση τὸ αἶτημα γιὰ μιὰ κοινωνία στήν ὁποία ὅλοι θά ἔχουν θέση. Ἀλλὰ αὐτὸ προϋποθέτει τὴν ἀμφισβήτηση τῆς ἀξίωσής τους γιὰ οἰκουμενικότητα. Συνεπῶς δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἓνα θεμελιῶδες κριτήριο βάσει τοῦ ὁποίου θά κρίνεται ἡ ἐγκυρότητά τους. Οἱ κοινωνικὲς ἀρχές μποροῦν νά ὀρίσουν μόνο ἓνα ἐγκυρο γενικὸ

³³ Βλ. F. J. Hinkelammert, *Kritik der utopischen Vernunft*, ὁ.π., σ. 136 κ.έ.

πλαίσιο. Οι οίκοι κοινωνικές αρχές είναι έγκυρες ή μπορούν να έχουν αξιώσεις έγκυρότητας έφόσον είναι συμβατές με μία κοινωνία στην οποία υπάρχει χώρος για όλους. Χάνουν την έγκυρότητά τους όταν ή εφαρμογή τους έχει ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό κάποιων μελών της κοινωνίας. Ωστόσο, ο αποκλεισμός τμημάτων της κοινωνίας είναι αυτόματος όταν οι οίκοι κοινωνικές αρχές αντιμετωπίζονται ως απόλυτες. Συνεπώς ή έγκυρότητά τους μπορεί να είναι μόνο σχετική.³⁴

Τό κριτήριο της «άρμονίας με τή φύση» διατυπώθηκε περίτρανα στή Διακήρυξη τών Ίθαγενών Κοινοτήτων με άφορμή τή συμφωνία του ΠΟΕ για τά Δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας στον τομέα του έμπορίου (TRIPS) τό 1999, τήν έποχή του συνεδρίου του ΠΟΕ στό Σηάτλ:

Όχι στην έμπορική κατοχύρωση της Ζωής!

Έμεις, οι ίθαγενείς λαοί όλου του κόσμου πιστεύουμε ότι κανείς δέν μπορεί να κατέχει ό,τι υπάρχει στή φύση παρά μόνο ή ίδια ή φύση. Ένα άνθρωπο όν δέν μπορεί να κατέχει τή μητέρα του. Τό ανθρώπινο είδος είναι μέρος της Μητέρας Φύσης· έμεις οι άνθρωποι δέν έχουμε δημιουργήσει τίποτε και συνεπώς δέν μπορούμε να διεκδικούμε τήν ιδιοκτησία αυτού που δέν μάς ανήκει. Παρ' όλα αυτά, επανειλημμένα μάς έχουν έπιβληθεί τά δυτικά νομικά καθεστώτα ιδιοκτησίας, που έρχονται σε αντίθεση με τίς κοσμολογίες και τίς αξίες μας.

Νιώθουμε βαθιά λύπη και άγωνία για τον τρόπο με τον όποιο τό άρθρο 27§3β της συμφωνίας για τά Δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας στον τομέα του έμπορίου του ΠΟΕ θά υποβαθμίσει και θά υποσκάψει περαιτέρω τά δικαιώματά μας επί της πολιτισμικής και πνευματικής μας κληρονομιάς, επί των ζωικών, φυσικών άκόμη και ανθρώπινων γενετικών πόρων μας, εισάγοντας διακρίσεις εις βάρος τών ίθαγενών τρόπων σκέψης και συμπεριφοράς. Τό άρθρο αυτό θεσμοθετεί μία τεχνητή διάκριση μεταξύ φυτών, ζώων και μικροοργανισμών, και μεταξύ «ουσιωδώς βιολογικών» και «μικροβιολογικών διαδικασιών» για τή δημιουργία τών φυτών και τών ζώων. Κατά τή γνώμη μας, όλα τά παραπάνω είναι μορφές ζωής και διαδικασίες δημιουργίας ζωής. Είναι λοιπόν ιερές και δέν πρέπει να γίνουν ιδιοκτησία που θά προστατεύεται από διπλώματα εύρεσιτεχνίας.³⁵

Πώς μπορούν αυτές οι παραδοσιακές και σύγχρονες έναλλακτικές προσεγγίσεις να τεθούν σε εφαρμογή με στόχο τήν αντίσταση στην καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση; Άν τό αποφασιστικό στοιχείο είναι ότι τό κριτήριο κάθε οικονομικής

³⁴ F. J. Hinkelammert, *Kultur der Hoffnung*, ό.π., σ. 172.

³⁵ Βλ. όλόκληρο τό κείμενο στό Παράρτημα Ι.

δραστηριότητας είναι ή πραγματική ζωή και ή συμμετοχή όλων σε άρμονία με τή φύση, τότε τό τοπικό και περιφερειακό επίπεδο έχει κατ' ανάγκη κρίσιμη σημασία. Τά άλλα επίπεδα –τό έθνικό και τό παγκόσμιο– πρέπει νά προσαρμοστούν σε αυτό, και έπομένως νομιμοποιούνται νά έχουν ρόλο μόνο αν υποστηρίζουν τό επίπεδο στό όποιο οί άνθρωποι συμμετέχουν στην οικονομική ζωή μέ στόχο τήν παραγωγή αξιων χρήσης. Για νά αποφύγουμε όποιαδήποτε παρανόηση: αυτές οί έναλλακτικές δέν πρέπει νά περιοριστούν στό τοπικό επίπεδο. "Όλα τά επίπεδα, από τό τοπικό μέχρι τό παγκόσμιο, πρέπει νά αναδιοργανωθούν. Τό έρώτημα είναι μέ βάση ποιά όπτική και πρός όφελος ποιού; Άπαντούμε: από τήν όπτική τών τοπικών κοινωνιών και του συμφέροντός τους. Κάτι τέτοιο συγκρούεται άμεσα μέ τήν κυρίαρχη τάξη (ή άταξία), στό πλαίσιο τής όποίας οί μεγάλοι ιδιοκτήτες χρησιμοποιούν τό παγκοσμιοποιημένο κεφάλαιό τους μέ καταστροφικό και άυθαίρετο τρόπο, μέ στόχο τήν όλο και μεγαλύτερη συσσώρευση από όλόκληρη τήν παγκόσμια αγορά.³⁶ Στην αρχαιότητα, ό οίκος, ή διευρυμένη παραγωγική οικογένεια, ήταν ή βάση τής τοπικής παραγωγής, και σήμερα σε αυτό τό επίπεδο συναντάμε, στις διάφορες ήπειρους και κουλτούρες, τίς πιό ποικίλες μορφές όργάνωσης. Έκτός από τήν παραδοσιακή διευρυμένη οικογένεια, υπάρχουν ή κοινότητα του χωριού, ή κοινότητα τής φυλής, συνεταιρισμοί και γειτονίες. Μιά από τίς κύριες άρετές αυτής τής προσέγγισης πού ξεκινά από τό τοπικό επίπεδο είναι ή δυνατότητά της νά αναδεικνύει τίς πολιτισμικές ιδιαιτερότητες τών έπιμέρους κοινοτήτων. Αυτή ή προσέγγιση δέν άφορά μόνο τήν προσωπική ιδιοκτησία, αλλά και τίς μορφές ιδιοκτησίας όλων τών παραγόντων τής οικονομίας, όπως ή γη, τό νερό, ό άέρας, ή ένέργεια, ή έργασία, ή βιομηχανία, ή γνώση και τό χρήμα, όπως θά δείξουμε παρακάτω.

Προσωπική ιδιοκτησία

Ή έννοια τής προσωπικής ιδιοκτησίας μοιάζει πολύ άπλή και ξεκάθαρη. Έχει

³⁶ Βλ. επίσης Η. Ε. Daly και J. B. Cobb, *For the Common Good: Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*, Beacon Press, Βοστώνη 1989· U. Duchrow, *Alternatives to Global Capitalism*, ό.π.· D. C. Korten, *When Corporations Rule the World*, Ούέστ Χάρτφορντ (Σάν Φρανσίσκο) 1995· R. Douthwaite, *Short Circuit. Strengthening Local Economies for Security in an Unstable World*, The Lilliput Press, Δουβλίνο 1996· H. Diefenbacher κ.ά., *Nachhaltige Wirtschaftsentwicklung im regionalen Bereich*, FEST, Χαϊδελβέργη 1997.

ὅμως ἓνα βασικό πρόβλημα πού δέν εἶναι καθόλου ἀπλό: τί ἐννοοῦμε μέ τή λέξη «πρόσωπο»; Στόν νεωτερικό δυτικό κόσμο θεωροῦμε ὅτι ἡ λέξη πρόσωπο σημαίνει τό ἄτομο. Μέ βάση αὐτή τή σημασία, ἡ προσωπική ιδιοκτησία θά ἔπρεπε νά ὀριστεῖ στό πλαίσιο τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς καί νά διακριθεῖ ἀπό ἄλλες μορφές ἀστικής ιδιοκτησίας. Ὡστόσο φαίνεται ὅτι ὑπάρχει ἓνα εἶδος προσωπικῆς ιδιοκτησίας σέ ὅλες τίς κουλτοῦρες. Ἐναφερόμενος σέ μελέτες γιά τούς Ἀφρικανούς, τούς Ἀσιάτες καί τούς αὐτόχθονες πληθυσμούς τῆς Βόρειας καί Νότιας Ἀμερικῆς, ὁ Ρίττστηγκ γράφει:

Ἡ προσωπική ιδιοκτησία ἐπιπλέον δέν εἶναι προϊόν τῆς κοινωνίας τῆς ἀγορᾶς πού προσανατολίζεται στήν ἀπόκτηση ἀτομικῶν ἀγαθῶν. Ἡ ἱστορία καί ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ δικαίου μᾶς διδάσκουν ὅτι ἀκόμη καί στά πρωτόγονα στάδια τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης ἀναγνωρίζεται ἡ ιδιοκτησία ἀντικειμένων γιά προσωπική χρήση. Τό δικαίωμα τῆς ιδιοκτησίας στή φεουδαρχία δέν διαφέρει ἀπό τήν ἀστική ιδιοκτησία ὡς πρὸς τά χρηστικά ἀντικείμενα ἀλλά ὡς πρὸς τόν ιδιαίτερο τρόπο κατανομῆς τῆς γῆς, τοῦ πῶς σημαντικοῦ μέσου παραγωγῆς σέ μιά ἀγροτική κοινωνία. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τά κράτη πού αὐτοαποκαλοῦνται σοσιαλιστικά ἔχουν περιορίσει ἢ καταργήσει τήν ἀτομική ιδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς, ἐνῶ ἔχουν θεσπίσει συνταγματικές ρυθμίσεις γιά τήν προστασία τῆς προσωπικῆς ιδιοκτησίας. Τό γεγονός ὅτι ἡ προσωπική ιδιοκτησία εἶναι πανταχοῦ παρούσα ἀπό ἱστορική καί πολιτισμική ἀποψη ἀποτελεῖ ἐνδειξη ὅτι ἡ κατανομή τῆς ἀντιστοιχεῖ στίς βασικές ἀνθρώπινες ἀνάγκες. Παρ' ὅλα αὐτά τό ζήτημα δέν εἶναι ἂν ἡ ἀνθρώπινη ἐπιβίωση ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἐνδυμασία καί τά οἰκιακά σκεύη. Ὡς προσωπική ιδιοκτησία λογίζονται σέ ὅλες τίς κουλτοῦρες καί τά ἀντικείμενα πού δέν ἔχουν ἄμεση χρηστική λειτουργία· καί σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τά χρηστικά ἀντικείμενα εἶναι ἀκριβῶς οἱ ιδιότητές τους πού ὑπερβαίνουν τόν χρηστικό τους χαρακτήρα ἐκεῖνες πού τά καθιστοῦν κατ' οὐσίαν ιδιοκτησία κάποιου.³⁷

Ὁ Ρίττστηγκ παραπέμπει σέ μελέτες πού δείχνουν ὅτι φυλακισμένοι καί νήπια πού τούς στεροῦν τά προσωπικά τους ἀντικείμενα βιώνουν σοβαρές ψυχολογικές διαταραχές. Οἱ ἄνθρωποι δέν εἶναι ἀπλῶς σάρκα καί αἷμα. Ἀποτελοῦν μέρος ἑνός στενοῦ πλέγματος σχέσεων πού μοιάζει μέ μιά ἐπέκταση τοῦ ἴδιου τους τοῦ σώματος, τῆς ψυχῆς καί τοῦ πνεύματός τους, καί συνεπῶς διαθέτει μιά αἰσθητική διάσταση πού ὑπερβαίνει τήν πρακτική τῆς σημασίας.

Ὡστόσο αὐτές ἀκριβῶς οἱ θεμελιώδεις παρατηρήσεις καθιστοῦν πολύ δύσκολο

³⁷ H. Rittstieck, *Eigentum als Verfassungsproblem*, δ.π., σ. 319 κ.έ.

τόν ακριβή όρισμό του τί έννοούμε μέ τόν όρο προσωπική ιδιοκτησία, και ιδίως τό άν τά παραπάνω φαινόμενα πρέπει νά θεωρηθεΐ ότι έμπίπτουν στην κατηγορία τής ιδιοκτησίας. Αύτή ή δυσκολία έντείνεται άν συνυπολογίσουμε ότι τά «πρόσωπα» δέν μπορούν νά κατανοηθοϋν άπλως στό πλαίσιο τών πραγμάτων πού τά περιβάλλουν, αλλά είναι άπαραίτητο νά τοποθετηθοϋν και στό πλαίσιο τής κοινότητας στην όποία ζοϋν. Στην οικονομία τής άγοράς και στό πλαίσιο τής πάλης όλων έναντίον όλων, ή προσωπική ιδιοκτησία άποκτᾶ διαφορετική σημασία άπό αύτήν πού έχει σέ μία κοινωνία στην όποία τό «πρόσωπο» κατανοείται ως «πρόσωπο έντός μιᾶς κοινότητας», σέ μία σχέση άμοιβαιότητας.³⁸

Δέν μπορούμε έδῶ νά άναπτύξουμε πλήρως τό θέμα· πρέπει όμως νά σημειώσουμε ότι ή προσωπική ιδιοκτησία είναι μέρος μιᾶς ανθρώπινης ζωής πού βιώνεται μέ αξιοπρέπεια και αύτοδυναμία. Καθορίζεται έξ όρισμοϋ άπό τήν προσωπική χρήση, άν και ή αξία χρήσης δέν ίσοδυναμεί μέ τόν «ώφελμιστικό ύπολογισμό». ³⁹ Δέν πρέπει συνεπώς νά τή βλέπει κανείς άπό τήν όπτική τής ανταλλακτικῆς αξίας ή ως περιουσιακό στοιχείο. Όφείλουμε νά τό ύπογραμμίσουμε αύτό, καθώς πολύ συχνά ή έλευθερία πού συνδέεται μέ τήν προσωπική ιδιοκτησία, μέ στόχο τήν αύτοδύναμη δραστηριότητα θεωρεΐται, μέ τήν ύποστήριξη και τής ιδεαλιστικῆς φιλοσοφίας του Χέγκελ, ότι νομιμοποιεί τήν ιδιοκτησία του ιδιοκτήτη τής εταιρείας.

Μία έπιπλέον δυσκολία προκαλεΐται άπό τό γεγονός ότι τά άτομα διαφέρουν ως προς τά προσωπικά αντικείμενα πού χρειάζονται για νά ζοϋν αξιοπρεπώς. Όποιος έχει δεΐ τή διάσημη φωτογραφία τών προσωπικῶν αντικειμένων πού άφησε πίσω του ο Γκάντι —ένα ζευγάρι σανδάλια, ένα ντότι, ένα ζευγάρι γυαλιά και μία πένα— θά διστάσει νά κατατάξει τήν πολυτέλεια ενός σοφιστικῆ γιάπη στην ίδια νομική κατηγορία. Παρ' όλα αύτά τό εύρος τής προσωπικῆς ιδιοκτησίας πού άξίζει νά προστατευεται δέν πρέπει νά είναι πολύ περιορισμένο. Τό πρόβλημα τής πολυτέλειας έγκειται λιγότερο στην χρήση και περισσότερο στους κοινωνικούς μηχανισμούς πού καθιστοϋν δυνατή τή συσσώρευση πλούτου, ο όποιος έπιτρέπει τήν πολυτέλεια. Έδῶ όμως πρόκειται για άλλες πτυχές του ζητήματος τής ιδιοκτησίας. Τό κομβικό σημείο έδῶ είναι ή προσωπική χρήση.

Στό ζήτημα αύτό πρέπει νά συμπεριληφθοϋν και οι κατοικίες τών ανθρώπων. Η κατοικία άποτελεΐ πλέον μέρος του εύρύτερου κοινωνικοϋ πλαισίου, καθώς ή

³⁸ Πρβλ. Η. Ε. Daly και J. B. Cobb, *For the Common Good*, ό.π., σ. 159 κ.έ.

³⁹ Η. Rittstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem*, ό.π., σ. 315 κ.έ.

πλειονότητα του πληθυσμού εξαρτάται από την εργασία της ή την κρατική υποστήριξη για να πληρώσει τό νοίκι της. Όσον αφορά πάντως τη νομική προστασία της κατοικίας, πρέπει να γίνει μία θεμελιώδης διάκριση μεταξύ της ιδιοκατοίκησης και της εμπορικής χρήσης. Το ζήτημα της γής στην οποία βρίσκεται η κατοικία είναι διαφορετικό, όπως θα δείξουμε παρακάτω.

Σε αυτό τό σημείο έχει ενδιαφέρον να αναφέρουμε ότι στις διαβουλεύσεις για τό γερμανικό σύνταγμα, ο Κάρλο Σμίντ προσπάθησε –άνεπιτυχώς– να κατοχυρώσει συνταγματικά μόνο αυτό τό είδος προσωπικής ιδιοκτησίας και όχι την αστική ατομική ιδιοκτησία πού περιλαμβάνει την ιδιοκτησία τών μέσων παραγωγής· ή τελευταία αποτελεί κατά βάση μηχανισμό συσσώρευσης πλούτου πρὸς ὄφελος τών λίγων και εἰς βάρος τῆς πλειονότητας, και ξεκίνησε μέ τήν ιδιωτικοποίηση τῆς γῆς στίς ἀπαρχές τῆς νεωτερικότητας.

Γῆ

Πρέπει να ἐπιστρέψουμε στην ἀντίληψη πού διαμορφώθηκε για πρώτη φορά στον ἀρχαῖο Ἰσραήλ τόν 6ο αἰώνα π.Χ., παρότι μέ τόν σημερινό συσχετισμό δυνάμεων θά ἦταν πολύ δυσκολότερο να ἐφαρμοστοῦν τέτοιες ιδέες ἀπό ὅ,τι ἦταν ἀμέσως μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἡ γῆ εἶναι ἓνα ἀγαθό πού δέν πρέπει να ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ιδιοκτησίας ὑπό τήν ἔννοια τοῦ *dominium*, τῆς ἀπόλυτης ατομικής κυριότητας· θά ἔπρεπε να ὑπάρχει μόνο τό δικαίωμα χρήσης τῆς γῆς. Ὁ μακροπρόθεσμος στόχος ἐν προκειμένῳ μπορεῖ να εἶναι μόνο ἡ ἀντιστροφή τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Αὐτή ἡ πρόταση δέν θεμελιώνεται μόνο στή βασική διδασκαλία τῆς βιβλικῆς παράδοσης ἢ στίς πεποιθήσεις τών σύγχρονων ἰθαγενῶν κοινοτήτων, ἀλλά ἀπορρέει ἀπό τήν ἴδια τήν καπιταλιστική ἀνάπτυξη. Ὅπως συνέβη στην Ἑλλάδα τοῦ 8ου αἰώνα π.Χ., ἡ εἰσαγωγή τῆς ατομικῆς ιδιοκτησίας τῆς γῆς στίς ἀπαρχές τῆς νεωτερικότητας ἦταν μία προσπάθεια να διασφαλιστεῖ ἡ ἐλευθερία και ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀτόμου ἔναντι τῆς ἐξάρτησης ἀπό τή φεουδαρχική ἐξουσία. Ἐντούτοις αὐτή ἡ λογική ἀντιστράφηκε μέσῳ τῆς κεφαλαιοποίησης τῆς ιδιοκτησίας τῆς γῆς μέ στόχο τή συσσώρευση πλούτου. Αὐτό ὀδήγησε σέ ἀκόμη μεγαλύτερη συγκέντρωση γῆς και σέ ἀκόμη μεγαλύτερη κερδοφορία, εἰς βάρος τῆς πλειονότητας τών πολιτῶν και τῆς ἐλευθερίας τους. Τό πιό τρανταχτό παράδειγμα εἶναι ἡ κερδοσκοπία ἀπό τή γῆ. Ἡ καπιταλιστική ἀνάπτυξη μετασχηματίστηκε σέ μία νέα φεουδαρχία, στην ὁποία οἱ λίγοι ἐξουσιάζουν τούς πολλούς.

Στίς χώρες τοῦ Νότου ἡ κλασική φεουδαρχία ἔχει ἀπλῶς μετασχηματιστεῖ σέ καπιταλιστική φεουδαρχία.

Τό νά πιστεύει κανείς ὅτι ἡ φτώχεια στόν Τρίτο Κόσμο μπορεῖ νά ξεπεραστεῖ ἄν δοθοῦν δικαιώματα ἰδιοκτησίας (μέ τήν ἔννοια τοῦ *dominium*, δηλαδή τῆς ἀπόλυτης κυριότητας) στούς φτωχοῦς, ὅπως πιστεύει ὁ Χ. ντέ Σότο,⁴⁰ προδίδει ἀφέλεια καί ἰδεολογικά κίνητρα. Ὁ ντέ Σότο προτείνει νά μιμηθοῦμε τόν τρόπο πού λειτούργησαν οἱ ἀποικοὶ στή Βόρεια Ἀμερική σέ παλαιότερες ἐποχές. Ἡ πρότασή του ἀγνοεῖ δύο βασικά ἐπιχειρήματα, ἓνα ἱστορικό καί ἓνα συστηματικό. Ἀπό ἱστορική ἀποψη, ἡ δημιουργία πλούτου στή Βόρεια Ἀμερική στηρίχθηκε στήν ἀρπαγή τῆς γῆς καί στή δολοφονία τῶν ἰθαγενῶν λαῶν τῆς ἠπείρου. Αὐτό δέν εἶναι κάτι πού μπορεῖ νά ἐπαναλάβει ἡ πλειονότητα τῶν φτωχῶν τῆς γῆς καί οὔτε βεβαίως θά ἔπρεπε. Ἀπό συστηματική ἀποψη, ἡ ἀπόλυτη κυριότητα, πού συνδέεται μέ τόν τόκο, τό χρῆμα καί τόν ἀνηλεῆ ἀνταγωνισμό στίς ἀρρυθμιστες ἀγορές, δημιουργεῖ ἓνα διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ πλουσίων καί φτωχῶν, καί ὁδηγεῖ στόν κοινωνικό ἀποκλεισμό καί τήν οἰκολογική καταστροφή. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ἐξυμνεῖται καί χρησιμοποιεῖται γιά προπαγανδιστικούς σκοπούς ἀπό τίς δεξαμενές σκέψης τοῦ νεοφιλελεύθερου καπιταλισμοῦ, ἀλλά ὄχι ἀπό τοὺς φτωχοῦς. Ἀσφαλῶς οἱ φτωχοὶ χρειάζεται νά ἔχουν πρόσβαση στήν ἰδιοκτησία γιά νά καλύψουν τίς ἀνάγκες τους, ἀλλά ὄχι στοὺς μηχανισμούς τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας τῆς ἰδιοκτησίας. Κάτι τέτοιο θά σήμαινε τήν ἐμπλοκή τους στά ἀπληστα συστήματα τῆς (ἄνισης) συσσώρευσης πλούτου, τόν ἰδεολογικό προσεταιρισμό τους, τήν κάμψη τῆς ἀντίστασής τους καί τήν ὑπονόμευση τοῦ ἀγῶνα τους γιά τή διαμόρφωση βιώσιμων ἐναλλακτικῶν ἐναντι τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ.

Συνεπῶς δέν εἶναι περίεργο πού οἱ ἰθαγενεῖς πληθυσμοὶ καί τά κοινωνικά κινήματα ὅπως αὐτό τῶν ἀκτημόνων στή Βραζιλία (*Movimento Sem Terra*) παλεύουν γιά ριζικές μεταρρυθμίσεις τοῦ καθεστώτος γαιοκτησίας. Οἰκονομολόγοι τοῦ «Πρώτου Κόσμου», ὅπως ὁ Χάνς Κρίστοφ Μπινσβάνγκερ ἀπό τό Πανεπιστήμιο τοῦ Σάνκτ Γκάλλεν τῆς Ἑλβετίας, ζητοῦν τήν ἐκ βάθρων ἀναθεώρηση τοῦ συντάγματος ὅσον ἀφορᾷ τῇ γαιοκτησίᾳ.⁴¹ Ὁ Μπινσβάνγκερ καί ἡ ἐρευνητική του

⁴⁰ H. de Soto, *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*, Basic Books, Νέα Ὑόρκη 2000.

⁴¹ H. Chr. Binswanger, *Eigentum und Eigentumspolitik. Ein Beitrag zur Totalrevision der Schweizerischen Bundesverfassung*, Buchverlag Neue Zürcher Zeitung, Ζυρίχη 1978, σ. 27 κ.έ., ὅπως συνοψίζεται στίς σ. 58 κ.έ.

ομάδα έχουν καταθέσει προτάσεις για μιά συνολική αναθεώρηση του έλβετικού όμοσπονδιακού συντάγματος, με στόχο νά επιτύχουν μιά σταδιακή, λιγότερο ή περισσότερο ριζοσπαστική κατάργηση –ή τουλάχιστον περιορισμό– τής απόλυτης κυριότητας στή γή. Πρότειναν διάφορες εναλλακτικές:

1. Τή μετατροπή τής ατομικής ιδιοκτησίας επί ακινήτων σέ δημόσια ιδιοκτησία, είτε δημοτική είτε κρατική.
2. Τή διάκριση μεταξύ ιδιοκτησίας πρὸς χρήση καί πρὸς διάθεση, καί τήν παραχώρηση τής τελευταίας στίς τοπικές ἀρχές ἢ στό κράτος· ἡ ιδιοκτησία πρὸς χρήση θά ὑπόκειται σέ κρατικό ἔλεγχο.
3. Τή διανομή, σύμφωνα μέ τά παραπάνω, τής ιδιοκτησίας στίς ἀστικές περιοχές καί τήν παράδοση τής ιδιοκτησίας πρὸς χρήση σέ καινούργιους δημόσιους συνεταιρισμούς ιδιοκτητῶν, στούς ὁποίους θά συμμετέχουν είτε ὅλοι οἱ ἔνοικοι είτε μόνο οἱ ιδιοκτῆτες, μέ πρόβλεψη δικαιώματος λόγου γιά τούς ἔνοικους.
4. Τήν κατάργηση τοῦ δικαιώματος οἰκοδόμησης στήν ἔγγεια ιδιοκτησία.
5. Τή διατήρηση μιᾶς πλήρους ἔννοιας κυριότητας ἀλλά τήν ἀναγνώριση τής δικαιοδοσίας τοῦ κράτους ἢ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν νά ἐπιβάλλουν περιορισμούς στό δικαίωμα χρήσης.
6. Τή διατήρηση τής προστασίας τής κυριότητας, μέ τόν περιορισμό ὅμως, ἀπό τίς τοπικές ἀρχές ἢ τό κράτος, τοῦ δικαιώματος διάθεσης.
7. Τήν ἐπιβολή κρατικῆς φορολογίας στό βασικό εἰσόδημα ἀπό τήν ἀκίνητη περιουσία, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τόν ἔλεγχο τής ἀγορᾶς.⁴²
8. Τή θέσπιση κρατικῶν ρυθμίσεων τής ιδιοκτησίας, π.χ. ὅτι τά νομικά πρόσωπα μποροῦν νά κατέχουν ἀκίνητη περιουσία μόνο ἂν ἔχουν ὡς σκοπό τήν ἐξυπηρέτηση τοῦ δημοσίου συμφέροντος ἢ ὅτι ἐπιτρέπεται μόνο ἡ περιορισμένη κυριότητα οἰκοδομήσιμης γῆς, μέ τήν προϋπόθεση νά ἔχει ὡς σκοπό τήν ἰδιοκατοίκηση.

⁴² Ὁ Φρέντ Χάρρισον (Fred Harrison) καί ἄλλοι υἱοθετοῦν τήν κληρονομιά τοῦ Χένρυ Τζώρτζ (Henry George, *Progress and Poverty*, 1889), ζητώντας φόρο 100% στά ἐτήσια εἰσοδήματα ἀπό τήν ἐνοικίαση γῆς καί ἄλλων φυσικῶν πόρων, μέ ταυτόχρονη μείωση κάθε ἄλλης μορφῆς φορολόγησης. Παραθέτουν ἐντυπωσιακά στοιχεῖα καί ὑπολογισμούς πού τεκμηριώνουν ὅτι αὐτά τά μέτρα θά ἐπέτρεπαν στό δημόσιο ταμεῖο νά καλύψει ὅλες τίς κοινωνικές ἀνάγκες. Πρβλ. F. Harrison (ἐπιμ.), *The Losses of Nations: Deadweight Politics versus Public Rent Dividends*, Othila, Λονδίνο 1998.

Αυτές οι εναλλακτικές προτάσεις αποδεικνύουν ότι είναι δυνατόν να διαμορφωθούν μεταβατικές ρυθμίσεις, ανάλογα με τις πολιτικές δυνατότητες, αλλά σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να διατηρηθεί ή προστασία της απεριόριστης κυριότητας γης με σκοπό την απεριόριστη συσσώρευση πλούτου. Η ιδανική λύση από τη σκοπιά της πραγματικής ζωής και των συμφερόντων του τοπικού πληθυσμού είναι η κοινοτική ιδιοκτησία. Με τον τρόπο αυτό, οι ίδιοι οι άνθρωποι μπορούν να αποφασίσουν, ανάλογα με τις πολιτισμικές τους παραδόσεις, εάν και σε ποιο βαθμό θέλουν να επιτρέψουν σε οικογένειες να έχουν ιδιοκτησία γης για προσωπική χρήση, π.χ. για καλλιέργεια, ή με μίσθωση που μπορεί να κληροδοτηθεί ώστε να υπάρχει η οικογενειακή εστία, όπως συμβαίνει κατά παράδοση στη Γερμανία. Μπορούν να αποφασίσουν αν και σε ποιο βαθμό η ακίνητη περιουσία θα ελέγχεται από συνεταιρισμούς, ή ακόμη αν και υπό ποιους όρους θα επιτρέψουν την εγκατάσταση μεγάλων βιομηχανικών μονάδων στην περιοχή τους (τέτοιες αποφάσεις λαμβάνονται συχνά στις γερμανικές πόλεις). Είναι πιθανόν να ανακύψουν εδώ συγκρούσεις συμφερόντων με το κράτος. Είναι όμως προτιμότερο να εμπλακεί κανείς σε τέτοιες συγκρούσεις παρά να αφήσει την εξουσία του χρήματος να λαμβάνει αποφάσεις για τις ζωές των ανθρώπων.

Σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει να θεωρείται καλύτερη ή συγκεντρωτική λύση της καθολικής κρατικής ιδιοκτησίας ως εναλλακτική στην απόλυτως ελεύθερη αγορά – με τό σκεπτικό ότι έτσι αποφεύγονται οι συγκρούσεις με τον τοπικό πληθυσμό. Όλες οι εναλλακτικές πρέπει σήμερα να οικοδομηθούν από τα κάτω. Κάτι τέτοιο δεν αποκλείει την κρατική ιδιοκτησία της γης. Μία καλή ιδέα για τις μεγάλες δασικές εκτάσεις που βρίσκονται μακριά από αστικές περιοχές είναι να τις διαχειρίζεται το κράτος ως ιδιοκτησία του. Παράλληλα στη γη που κατέχει το κράτος θα μπορούν να υπάρχουν και άλλες δημόσιες υποδομές. Τό ουσιαστικές είναι η γη να μην μπορεί να εξυπηρετεί την ατομική συσσώρευση πλούτου.

Μπορούν όλα αυτά να εφαρμοστούν στην πράξη; Υπάρχει έλπιδα, αν στην κοινωνία των πολιτών αναδυθούν ομάδες που θα απονομιμοποιήσουν το ύφιστάμενο σύστημα, θα αγωνιστούν για την αλλαγή του νομικού καθεστώτος και θα ξεκινήσουν να πραγματώνουν αυτές τις εναλλακτικές από τα κάτω. Στο ζήτημα αυτό έχουν στρέψει την παγκόσμια προσοχή τα κινήματα των ιθαγενών λαών και των άκτημόνων στη Λατινική Αμερική. Η πρωτοβουλία του Μπινσβάνγκερ οδήγησε μάλιστα σε αναδιατυπώσεις πολλών διατάξεων στην τελευταία αναθεώρηση του έλβετικού συντάγματος.

Νερό και άλλα περιβαλλοντικά αγαθά

Ἡ ἀκόλουθη ἱστορία τοῦ ἀγώνα ἐναντία στήν ἰδιωτικοποίηση τοῦ νεροῦ στήν Κοτσαμπάμπα τῆς Βολιβίας καταδεικνύει ὄχι μόνο τόν δραματικό χαρακτήρα τοῦ προβλήματος ἀλλά καί τή δύναμη πού ἔχει ὁ λαός σέ τοπικό ἐπίπεδο ὅταν ἐπικρατεῖ ἡ ἀλληλεγγύη.⁴³ Τό 1999, καθ' ὑπαγόρευση τοῦ ΔΝΤ καί τῆς Παγκόσμιας Τράπεζας, ἡ κυβέρνηση τῆς Βολιβίας θέσπισε ἕνα νόμο γιά τήν ἰδιωτικοποίηση τοῦ συστήματος ὕδρευσης τῆς Κοτσαμπάμπα. Ἡ ἰδιοκτησία περιῆλθε, μέσῳ τοῦ τοπικοῦ ἀντιπροσώπου Aguas Del Tunari, στόν ἀμερικανικό ὄμιλο Bechtel, ὁ ὁποῖος διπλασίασε ἢ τριπλασίασε τίς τιμές, πρίν κάνει τήν παραμικρή ἐπένδυση. Σέ μιά χώρα ὅπου ὁ κατώτατος μισθός δέν ξεπερνᾶ τά 60 δολάρια τό μήνα, οἱ ἄνθρωποι κλήθηκαν νά καταβάλλουν πάνω ἀπό 20 δολάρια μηνιαίως γιά τό νερό. Σέ ὅσους δέν μπορούσαν νά πληρώσουν, κοβόταν ἡ παροχή τοῦ νεροῦ. Ὅσοι εἶχαν δικές τους γεωτρήσεις ἦταν ὑποχρεωμένοι νά πληρώνουν τέλη. Ἡ ἐταιρεία εἶχε συμφωνήσει μέ τήν κυβέρνηση σέ ἕνα περιθώριο κέρδους τῆς τάξης τοῦ 16%, ἐνῶ πολλοί κάτοικοι ἔχασαν τήν πρόσβαση στό τρεχούμενο νερό.

Οἱ κάτοικοι ὀργάνωσαν μιά συμμαχία συνδικάτων, περιβαλλοντικῶν ὀργανώσεων καί ἐνώσεων γιά τά ἀνθρώπινα δικαιώματα, καθώς καί ντόπιων ἀκτιβιστῶν, πού ὀνομάστηκε La Coordinadora de Defensa del Agua y de la Vida (Συμμαχία γιά τήν υπεράσπιση τοῦ νεροῦ καί τῆς ζωῆς). Ξεκίνησαν τή δράση τους μέ εἰρηνικές διαδηλώσεις. Καθώς ἀπό τή μεριά τῆς κυβέρνησης δέν ἐκδηλώθηκε καμία ἀνταπόκριση, ἡ συμμαχία ὀργάνωσε δημοψήφισμα, συγκεντρώνοντας 50.000 ὑπογραφές. Ἡ κυβέρνηση ἀγνόησε καί τό δημοψήφισμα, καί ἔτσι οἱ κάτοικοι ὀργάνωσαν εἰρηνικές ἀπεργίες, ἀποκλεισμούς δρόμων καί διαμαρτυρίες. Ἡ κυβέρνηση ἀπάντησε κηρύσσοντας τήν πόλη σέ κατάσταση ἐκτάκτου ἀνάγκης, συλλαμβάνοντας τούς ἡγέτες τοῦ κινήματος, κλείνοντας τοπικούς ραδιοφωνικούς σταθμούς καί στέλλοντας στήν πόλη χίλιους ὀπλισμένους στρατιῶτες. Ὁ στρατός πυροβόλησε ἕνα δεκαεπτάχρονο καί τραυμάτισε πολλούς κατοίκους. Στίς 19 Ἀπριλίου ἡ κυβέρνηση ὑποχώρησε καί ἀκύρωσε τή σύμβαση μέ τήν ἐταιρεία. Ἡ τελευταία προσέφυγε κατά τῆς κυβέρνησης γιά τήν παραβίαση τῆς συμφωνίας. Κατά τή διάρκεια

⁴³ Βλ. A. Juhasz, «Bolivian Water War Presents Alternative to Globalization of Water», καί M. Barlow, «Water Privatization and the Threat to the World's Most Precious Resource: Is Water a Commodity or a Human Right?», *International Forum on Globalization (IFG) Bulletin* (Σάν Φρανσίσκο), ἀφιέρωμα στό νερό, καλοκαίρι 2001.

εκείνης τής περιόδου, ή παροχή νερού στην πόλη είχε διακοπεί. Οί εργαζόμενοι τής εταιρείας όργάνωσαν μόνοι τους τήν τοπική ύπηρεσία ύδρευσης SEMAPA. Έβκαναν διαδοχικές συναντήσεις μέ τούς κατοίκους γιά νά καταγράψουν τίς ανάγκες τους. Μείωσαν τίς τιμές, έγκατέστησαν καινούργιες δεξαμενές και σωληνώσεις, και έτσι τό νερό έφτασε γιά πρώτη φορά σέ πολλά προάστια. Η νίκη όμως δέν έχει σέ καμία περίπτωση διασφαλιστεί. Η εταιρεία άφησε πίσω της χρέη, προχώρησε σέ άγωγή κατά τής κυβέρνησης και ή πολιτική και έπιχειρηματική έλίτ άντέδρασε μπουκοτάροντας τή SEMAPA και άρνούμενη νά πληρώσει. Ο άγώνας αυτός έχει άκόμη άνάγκη τή διεθνή ύποστήριξη. Μαζί μέ τούς εργάτες τής SEMAPA και τίς διεθνείς ομάδες άλληλεγγύης, ή Coordinadora διοργάνωσε μιά συνάντηση γιά νά προσδώσει εύρύτερη δημοσιότητα στή διακήρυξη τής Κοτσαμπάμπα.⁴⁴

Τό παράδειγμα αυτό δείχνει τίς τρομακτικές συνέπειες τής παγκοσμιοποιημένης κτητικής οικονομίας τής άγοράς: οί φτωχοί στεροϋνται άκόμη και τό πόσιμο νερό, προκειμένου ένας έπιχειρηματικός όμιλος νά μπορεί νά έχει άπόδοση 16% στην έπένδυση του κεφαλαίου του. Καταδεικνύει όμως έπίσης ότι οί ένέργειες του ΔΝΤ, τής Παγκόσμιας Τράπεζας και τών κυβερνήσεων τών πλούσιων κρατῶν πού χαράσσουν τήν πολιτική αυτών τών θεσμών, πρέπει νά θεωροϋνται άπειλή γιά τή ζωή. Έπιπλέον αυτή ή μορφή ιδιωτικοποίησης τών δημόσιων ύπηρεσιών ύποτίθεται ότι θά έπιβληθεί σέ όλες τίς χώρες πού άνήκουν στον ΠΟΕ, μέσω τών συνομιλιῶν γιά τήν GATS (Γενική Συμφωνία γιά τό Έμπόριο τών Ύπηρεσιῶν), πού ξεκίνησαν στή Γενεύη τό 2000 και κράτησαν πέντε χρόνια. Μόνο ένα παγκόσμιο κίνημα άντίστασης, σάν αυτό πού όδήγησε στην άκύρωση τής ΜΑΙ (Πολυμερής Συμφωνία γιά τίς Έπενδύσεις) μπορεί νά άποτρέψει αυτήν τήν άπροκάλυπτη επίθεση στή ζωή τών ανθρώπων. Τόν Ιούλιο του 2001, περίπου 500 ΜΚΟ και συνδικάτα υπέγραψαν τή διακήρυξη «Σταματήστε τήν επίθεση GATS».⁴⁵ Δέν είναι όμως μόνο τό ΔΝΤ, ή Παγκόσμια Τράπεζα και ό ΠΟΕ αυτοί πού προωθοϋν τήν ιδιωτικοποίηση τών δημόσιων συστημάτων ύδρευσης: πρόσ αυτήν τήν κατεύθυνση πιέζουν περιφερειακές έμπορικές συμφωνίες και οί όροι τών κοινῶν άγορῶν. Η ΝΑΦΤΑ (Βορειοαμερικανική Ζώνη Έλεύθερων Συναλλαγῶν) και ή σχεδιαζόμενη FTAA (Παναμερικανική Ζώνη Έλεύθερων Συναλλαγῶν)⁴⁶ κινοϋνται ρητά πρόσ τήν κατεύθυνση αυτή. Η εταιρεία

⁴⁴ Βλ. Παράρτημα II.

⁴⁵ Περ. *Corporate Europe Observer*, τχ. 9, 2001.

⁴⁶ M. Barlow, «The Free Trade Area of the Americas: The Threat to Social Programs, Environmental Sustainability and Social Justice», περ. *IFG Bulletin*, 2001.

Sun Belt Water άσκει από τό 1998 διαδοχικές άγωγές κατά τής κυβέρνησης του Καναδά ζητώντας άποζημίωση 220 έκ. δολαρίων, έπειδή ή έπαρχία τής Βρετανικής Κολομβίας άκύρωσε τά συμβόλαια έξαγωγών νερού. Η έταιρεία θέλει νά έκμεταλλευτεί τίς νέες προσπάθειες ιδιωτικοποίησης για νά άποκτήσει τόν έλεγχο των υδάτινων πόρων τής έπαρχίας.⁴⁷

Τό παράδειγμα τής Κοτσαμπάμπα δείχνει ότι οι τοπικές κοινότητες μπορούν νά άποκτήσουν τόν έλεγχο των υδάτινων άποθεμάτων τους άκόμη και ένάντια σέ όλες τίς τοπικές, έθνικές και ύπερεθνικές δυνάμεις πού μπορεί νά τούς φέρουν αντίσταση. Πηγή τής δύναμής τους είναι ή άλληλεγγύη ή παγκοσμιοποίηση μάλιστα αυτών των δυνάμεων σημαίνει ότι είναι άπαραίτητη ή άλληλεγγύη τής διεθνούς κοινωνίας πολιτών. Έκκληση πρós αυτήν τήν κατεύθυνση άπευθύνει, από τόν Οκτώβριο του 2001, ή Έθνική Συμμαχία τής Γκάνας ένάντια στην ιδιωτικοποίηση του νερού, πού άποτελείται από τό Χριστιανικό Συμβούλιο Έκκλησιών, τά συνδικάτα και διάφορα κοινωνικά κινήματα και ομάδες. Και στην περίπτωση αυτή, τό ΔΝΤ και ή Παγκόσμια Τράπεζα άσκησαν πιέσεις στην κυβέρνηση, προκειμένου νά ιδιωτικοποιήσει τό νερό. Αντίστοιχες κινητοποιήσεις έγιναν στό Κέηπ Τάουν, στό προάστιο Mitchells Plain, όπου, καθώς ήταν προγραμματισμένη για τίς 26.9.2001 ή διακοπή τής παροχής νερού στην κοινότητα Tafelsig, έκατοντάδες κάτοικοι έστησαν όδοφράγματα και συγκρούστηκαν μέ τήν άστυνομία. Οι κινητοποιήσεις αυτές συνδέονταν μέ μία έπιθετική έστρατεία τής συνδικαλιστικής όμοσπονδίας τής Νότιας Άφρικής COSATU, πού στρεφόταν γενικότερα ένάντια στις ιδιωτικοποιήσεις. Τόν Αύγουστο του 2001 διοργανώθηκε μία πανεθνική άπεργία ένάντια στην πολιτική ιδιωτικοποίησης τής κυβέρνησης.⁴⁸ Η γενικευμένη αντίσταση σέ παγκόσμιο επίπεδο δείχνει ότι ό άγώνας για τή δημόσια, δηλαδή κοινοτική ή κρατική, ιδιοκτησία του νερού μπορεί νά είναι νικηφόρος. Στην Κοτσαμπάμπα ό άγώνας έμπνεόταν από ένα ρητό του Γκάντι:

Πρώτα σέ άγνοούν.

Μετά σέ κοροϊδεύουν.

Μετά σέ πολεμοούν.

Και μετά νικάς.

⁴⁷ Περ. *IFG Bulletin*, καλοκαίρι 2001.

⁴⁸ Βλ. τά δύο αφιερώματα του *South African Labour Bulletin* (Γιοχάνεσμπουργκ) για τόν άγώνα ένάντια στις ιδιωτικοποιήσεις: τόμ. 25, τχ. 4 και 5, Αύγουστος και Οκτώβριος 2001.

Τό νερό δέν εἶναι τό μόνο περιβαλλοντικό ἀγαθό ἀπό τό ὁποῖο ἐξαρτᾶται ἡ ἐπιβίωση τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Μπινσβάνγκερ ἀπαριθμεῖ ὄλα τά ἀγαθὰ πού σχετίζονται μέ μή οἰκονομικές ἀξιώσεις.⁴⁹ Τά διαιρεῖ σέ τρεῖς διαφορετικές κατηγορίες: τίς βιολογικές ἢ προ-οικονομικές ἀνάγκες, ὅπως ἡ ἀναπνοή, τό φαγητό καί τό νερό· τίς ὑπεροικονομικές ἀνάγκες, ὅπως ἡ ἀρμονία, ἡ ὁμορφιά, ἡ διασκέδαση, ἡ ἡσυχία κ.λπ., καί τή μετα-οικονομική ἀνάγκη τῆς διαφύλαξης πόρων γιά τίς ἐπόμενες γενιές. Τά ἀγαθὰ πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἱκανοποίηση αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν μπορεῖ νά παρέχονται ἀπλῶς ἀπό τή φύση. Μπορεῖ ὅμως ἐπίσης νά ἐξαρτῶνται ἀπό τήν ἀνθρώπινη δραστηριότητα, ὅπως τά κτίρια, ἡ ἀπουσία θορύβου ἢ ἀτμοσφαιρικής ρύπανσης.

Ἡ ἐμπειρία δείχνει ὅτι οὔτε ἡ ἰδιωτική καπιταλιστική οὔτε ἡ συγκεντρωτική κρατική ἰδιοκτησία μποροῦν νά ἐγγυηθοῦν τή διαθεσιμότητα καί τήν προστασία αὐτῶν τῶν ἀγαθῶν. Ὁ πυρήνας τοῦ προβλήματος εἶναι ὅτι, ὅταν ἡ ἰδιοκτησία θεωρεῖται ἕνα ἀπλό περιουσιακό στοιχεῖο μέ σκοπό τή συσσώρευση πλούτου καί τήν αὔξηση τῆς κατανάλωσης, ὀρίζεται ὡς κυριότητα (dominium) ἐπί ἐνός πράγματος πού βρίσκεται στήν ἀπόλυτη ἐξουσία τοῦ ἰδιοκτήτη. Ὁ Μπινσβάνγκερ συνοψίζει τό πρόβλημα ὡς ἐξῆς:

Τό σημερινό περιβαλλοντικό ζήτημα ἔχει προκύψει ἐπειδή ὁ πλοῦτος ἐγκρατεῖ ὄλο καί περισσότερο μόνο στήν ἰδιοκτησία χρήματος ἢ κεφαλαίου πού ἀποφέρει τόκο μέσω τῆς ἐπένδυσης σέ μετοχές ἢ σέ μέσα παραγωγῆς καί φυσικούς πόρους, καί μέ τόν τρόπο αὐτό αὐξάνεται. Ἔτσι ὅμως τά μή χρηματικά ἀγαθὰ ἀποκτοῦν μιά ἀπλῶς προσωρινή ἀξία, ἡ ὁποία «πραγματώνεται μέσω τῆς ἐμπορευματοποίησης», δηλαδή τῆς ἀπόκτησης εἰσοδήματος διά τῆς πώλησης τῶν ἀγαθῶν ἢ τῆς κατανάλωσής τους. Τά μή χρηματικά πράγματα εἶναι ὀλοένα καί λιγότερο ἐπιθυμητά, καθώς εἶναι πράγματα πού ἡ ἀξία τους ἐγκρατεῖ σέ αὐτά τά ἴδια ἢ στήν ἄμεση χρησιμότητά τους, καί δίνεται ὄλο καί περισσότερη ἔμφαση στή δυνατότητά τους νά παρέχουν εἰσόδημα ἢ νά καταναλώνονται. Μέ ἄλλα λόγια, ἐνῶ τό χρῆμα καί τό χρηματικό κεφάλαιο αὐξάνεται, ὁ πραγματικός πλοῦτος πού ἀποσποῦμε ἀπό τό περιβάλλον μας μειώνεται. Ὅμως τά περιβαλλοντικά ἀγαθὰ, ὡς πραγματικό κεφάλαιο, πρέπει μόνο νά χρησιμοποιοῦνται ἀλλά ὄχι νά καταναλώνονται – τουλάχιστον ὄχι νά σπαταλοῦνται. Μιά περιβαλλοντικά ὀρθή ἰδιοκτησιακή τάξη πρέπει συνεπῶς νά θέτει ὡς στόχο τήν ἐξισορόπηση τοῦ «ἐκχρηματισμοῦ» τοῦ πλούτου πού συνεπάγεται τό μετασχηματισμό κάθε μή χρηματικοῦ ἀγαθοῦ σέ καταναλωτικό ἀγαθό.⁵⁰

⁴⁹ H. Chr. Binswanger, *Eigentum und Eigentumspolitik*, ὁ.π., σ. 88 κ.έ.

⁵⁰ Ὁ.π., σ. 97.

Ἡ προσπάθεια νά ἐπιλυθεῖ τό περιβαλλοντικό ζήτημα μέ τήν παράλληλη διατήρηση ἑνός συστήματος ἀπόλυτης ιδιοκτησίας, δηλαδή ἡ προσπάθεια νά ἐπιλυθεῖ μέσω τῆς ἀνόδου τῶν τιμῶν εἶχε περιορισμένα μόνο ἀποτελέσματα. Γι' αὐτό ὁ Μπινσβάνγκερ εἰσηγεῖται μιά διαφορετική, πολύ ἐνδιαφέρουσα προσέγγιση, πού βασίζεται στήν ιδέα ὅτι *τό περιβάλλον εἶναι δημόσιο ἀγαθό καί τό σύστημα τῆς ιδιοκτησίας πρέπει νά προσαρμοστεῖ σέ αὐτό τό δεδομένο*. Ἀνατρέχει ἐδῶ στήν ἔννοια τοῦ *patrimonium* (κληροδοτήματος) τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, δηλαδή ἐκείνη τή μορφή ιδιοκτησίας πού, σέ ἀντίθεση μέ τό *dominium*, δέν βασίζεται στήν αὐθαίρετη διάθεση τοῦ ἀγαθοῦ ἀλλά στήν ιδέα τῆς κληροδότησής του στούς ἐπιγόνους.⁵¹ Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τό περιβάλλον, τό πλήρες δικαίωμα ιδιοκτησίας θά ἔπρεπε νά θεωρεῖται ἕνα κληροδότημα, ἐνῶ τά οικονομικά δικαιώματα χρήσης θά πρέπει νά συναγονται ἀπό αὐτό καί νά εἶναι ἐξαρχῆς περιβαλλοντικά ὀρθά. Σέ αὐτό τό πλαίσιο περιγράφει τοὺς ιδιοκτῆτες τοῦ κληροδοτήματος ὡς μιά «κοινότητα κληρονόμων», ἐννοώντας ὅτι ὅλοι οἱ κάτοικοι εἶναι συνδικαιοῦχοι τοῦ κληροδοτήματος.

Τέτοιες προσεγγίσεις συναντοῦμε ἐπίσης στήν εὐρωπαϊκή παράδοση. Ὁ Μπινσβάνγκερ ἀναφέρεται στά παραδοσιακά μονοπώλια, ὅπως τά ἀποκλειστικά δικαιώματα ἐπὶ ἑνός βουνοῦ, ἐπὶ τοῦ ἀλατιοῦ, ἐπὶ τοῦ κυνηγιοῦ ἢ τῆς ἀλιείας. Στήν περίπτωση αὐτή τό κράτος εἶναι ὁ καταπιστευματοδόχος πρὸς ὄφελος τοῦ πληθυσμοῦ· παραχωρεῖ δικαιώματα χρήσης τῶν πόρων, μόνο ὑπό τόν ὄρο ὅτι θά χρησιμοποιηθοῦν μέ γνώμονα τό δημόσιο συμφέρον. Ἐνα ἄλλο παράδειγμα εἶναι τά δικαιώματα ἐπὶ δασῶν. Καί ἐδῶ τό βασικό πλαίσιο πού θέτει τό κράτος ὡς καταπιστευματοδόχος εἶναι ἡ βιώσιμη χρήση τοῦ δάσους. Τέλος, ὑπάρχουν οἱ παραδοσιακοὶ συνεταιρισμοὶ κοινοτικῆς ιδιοκτησίας, στοὺς ὁποίους γιά παράδειγμα οἱ ἀγρότες χρησιμοποιοῦν ἀπό κοινοῦ ἕνα λιβάδι. Δέν πρέπει νά θεωρήσουμε ὅτι αὐτή ἡ μορφή κοινοτικῆς ιδιοκτησίας ἐπιτρέπει σέ ἕνα μέλος νά ἐξαντλεῖ τοὺς πόρους κατὰ βούληση. Ἀντιθέτως τό σύστημα αὐτό δομεῖται ἔτσι ὥστε τά δικαιώματα ιδιοκτησίας τῶν συνταίρων νά προσαρμόζονται στοὺς ὑπάρχοντες πόρους καί νά διασφαλίζεται ἡ βιωσιμότητα.

Σύμφωνα μέ τόν Μπινσβάνγκερ αὐτό εἶναι τό πρότυπο πού πρέπει νά χρησι-

⁵¹ Βλ. ἐπίσης *δ.π.*, σ. 97 καί 102 κ.έ., καί H. Chr. Binswanger, «Dominium und Patrimonium – Eigentumsrechte und -pflichten unter dem Aspekt der Nachhaltigkeit», σὺν M. Held καί H. G. Nutzinger (ἐπιμ.), *Eigentumsrechte verpflichten. Individuum, Gesellschaft und die Institution Eigentum*, Campus, Φραγκφούρτη 1998, σ. 131 κ.έ.

μπορηθεί για τή διαχείριση τῶν δημόσιων περιβαλλοντικῶν ἀγαθῶν. Συγκρίνει αὐτή τή συνεταιριστική ιδιοποίηση τοῦ περιβάλλοντος, ἡ ὁποία ἀπελευθερώνεται ἔτσι ἀπό τό αὐθαίρετο *dominium* τῶν ἀτομικῶν ιδιοκτητῶν, μέ τήν κατάργηση τῆς δουλείας. Μάλιστα γιά τά δημόσια περιβαλλοντικά ἀγαθά θά ἔπρεπε νά δημιουργηθεῖ ἕνα νέο δικαίωμα ιδιοκτησίας, πού ὅμως θά συνδέεται μέ τά κατάλοιπα τῶν παλαιότερων μορφῶν.⁵²

- «*Ἐπέκταση τῶν ἀποκλειστικῶν δικαιωμάτων*. τούς μὴ ἀνανεώσιμους πόρους καί ὅσους δύσκολα ἀνανεώνονται ἢ ἡ ἀνανέωσή τους ἀπειλεῖται (ἐκμετάλλευση ὀρυκτῶν πόρων, νερό, ἀλιεία, κυνήγι κ.λπ.) πρέπει νά τούς διαχειρίζεται τό κράτος ὡς καταπίστευμα πρὸς ὄφελος τῶν ιδιοκτητῶν τοῦ περιβάλλοντος». Τό κράτος παραχωρεῖ ὑπὸ ὄρους τό δικαίωμα οἰκονομικῆς χρήσης τους.
- «*Ἀρχή τῆς βιωσιμότητας*: ἡ βασική ὑποχρέωση πού διέπει κάθε νόμο γιά τή διαχείριση τῶν δασῶν –ἡ βιώσιμη διαχείριση– πρέπει νά ἐπεκταθεῖ στή διαχείριση ὄλων τῶν ἐδαφῶν καί τῆς γῆς, καί πάνω ἀπ' ὅλα στή γεωργία.» Ἔτσι ἀποτρέπεται ἡ ὑπερεκμετάλλευση τῆς γῆς μέ τίς μονοκαλλιέργειες, ἡ ἐρημοποίηση κ.λπ., καί καθίσταται σαφές ὅτι «ὅλα τά ἐδάφη στό σύνολό τους ἀνήκουν μέ μιά μὴ οἰκονομική ἔννοια στοὺς πολίτες». Ἀπὸ οἰκονομική ἀποψη, αὐτή ἡ προσέγγιση εὐνοεῖ τήν ἀγροτική παραγωγή ἀπὸ μικρά ἀγροκτήματα ἔναντι τῆς ἀγροτικῆς βιομηχανίας ἐντάσεως κεφαλαίου.
- «*Σύσταση περιφερειακῶν περιβαλλοντικῶν ἀρχῶν*. τό περιβαλλοντικό κληροδότημα θά ὀργανωθεῖ μέσα ἀπὸ ἐνώσεις ιδιοκτητῶν μέ συνεταιριστικό χαρακτήρα, πού θά συνδέονται μεταξύ τους σέ περιφερειακό ἐπίπεδο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τό κράτος. Αὐτοὶ οἱ περιφερειακοὶ περιβαλλοντικοὶ συνεταιρισμοὶ θά εἶναι αὐτοδιαχειριζόμενες ὀντότητες μέ μιά σχετική αὐτονομία. Μέλη τους θά εἶναι οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς.» Αὐτοὶ οἱ περιβαλλοντικοὶ συνεταιρισμοὶ μποροῦν μέ τή σειρά τους νά παραχωροῦν δικαιώματα χρήσης, στὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως νά συμπεριλαμβάνονται καί περιορισμένα δικαιώματα ρύπανσης. Ἄλλὰ κάτι τέτοιο μπορεῖ νά ἀποφασίζεται μόνο σέ συλλογικό ἐπίπεδο (δηλαδή δημοκρατικά, μέ μιά ψῆφο ἀνά κάτοικο).

⁵² Βλ. H. Chr. Binswanger, *Eigentum und Eigentumspolitik*, ὁ.π., σ. 111 κ.έ. Ἡ προσέγγιση αὐτή εἶναι πιὸ προωθημένη ἀπὸ τή Μελέτη γιά τά Δημόσια Ἀγαθά τοῦ Προγράμματος τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν γιά τήν Ἀνάπτυξη (Study on Global Public Goods, 1999), ἡ ὁποία προτείνει μόνο ρυθμίσεις σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο, χωρίς νά ἐξετάζει τοπικές μορφές ιδιοκτησίας.

Σέ αντίθεση μέ τήν παράδοση τοῦ *dominium* καί τοῦ νομολογιακοῦ δικαίου, αὐτή ἡ νέα ἔννοια τοῦ δικαίου δέν δέχεται ὅτι ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία εἶναι ἀπόλυτη, ἐπιβάλλοντάς της μόνο ἐκ τῶν ὑστέρων περιορισμούς. Ἀντίθετα, ἡ προστασία τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ἐνσωματώνεται πλήρως στήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς ἰδιοκτησίας, ἐνώ γιά τή λήψη ἀποφάσεων σέ τοπικό καί περιφερειακό ἐπίπεδο προτεραιότητα ἔχουν οἱ συνεταιρισμοί τῶν κατοίκων πού ἐπηρεάζονται ἀπό τίς ἀποφάσεις.

Μέσα παραγωγῆς, συνεταιρισμοί καί ἐργασία

Σύμφωνα μέ τήν κλασική φιλελεύθερη θεώρηση, μιά ἐταιρεία συγκροτεῖται ἀπό τρεῖς ἀλληλένδετους παράγοντες: τήν ἐργασία, τό κεφάλαιο καί τόν ἐπιχειρηματία, ὁ ὁποῖος, ἀναλαμβάνοντας τόν ἐπιχειρηματικό κίνδυνο, συνδυάζει τούς πρώτους δύο παράγοντες προκειμένου νά ἐπιτύχει τό μέγιστο κέρδος.⁵³ Ἄν συσχετίσουμε αὐτήν τήν προσέγγιση μέ τά ἐπιμέρους ἄρθρα τοῦ γερμανικοῦ Βασικοῦ Νόμου, ἡ ἰδιοκτησία κεφαλαίου, στό ὁποῖο συμπεριλαμβάνονται τά πάγια στοιχεῖα τοῦ ἐνεργητικοῦ καί τό χρῆμα, ἀναδεικνύεται σέ βασικό συνταγματικό θεσμό. Σέ καμία περίπτωση δέν μπορούμε νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ σημαντικός ρόλος πού ὄντως παίζουν οἱ διαχειριστές ἔχει ἐκθρονίσει τήν ἰδιοκτησία ἀπό τή θέση τῆς ὑψιστης ἐξουσίας. Οἱ διαχειριστές ἀπολαμβάνουν ἀποκλειστικά καί μόνο τό δικαίωμα τῆς «ἐλεύθερης ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητάς τους» (ἄρθρο 2§1 τοῦ Βασικοῦ Νόμου), ἐνώ οἱ ἰδιοκτῆτες ἀπολαμβάνουν τήν προστασία τῆς ἐλεύθερης διάθεσης τῆς ἰδιοκτησίας τους. Ὁ ἐπιχειρηματίας (ἰδιοκτῆτης-διαχειριστής) προστατεύεται νομικά μέσω τῆς ἐλευθερίας τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας. Οἱ ἐργαζόμενοι προστατεύονται ἀπό τό νόμο μόνο μέσω τῆς ἐλεύθερης ἐπιλογῆς ἐπαγγέλματος καί χώρου ἐργασίας, προκειμένου νά μποροῦν νά προσφέρουν τήν ἐργασία τους στήν ἀγορά. Ὁ νόμος τούς ἐπιτρέπει νά συνάπτουν ἐλεύθερα συμβάσεις ἐργασίας γιά αὐτό τό σκοπό.

Ἐξαιτίας τῆς ἐλευθερίας διάθεσης τοῦ ἐργοδότη, οἱ ἐργαζόμενοι ἔχουν λόγο στίς ἀποφάσεις τῆς ἐταιρείας μόνο ἂν ἡ δομή της εἶναι τέτοια ὥστε ἡ ἀμοιβή τῶν ἐργαζομένων νά καθορίζεται τουλάχιστον ἐν μέρει μέ βάση τήν ἀπόδοσή τους. Σέ μιά συνθήκη σάν τή σημερινή, κατά τήν ὁποία ἡ πλειονότητα τῶν ἐργαζομένων

⁵³ Βλ. H. Chr. Binswanger, *Eigentum und Eigentumspolitik*, ὁ.π., σ. 116 κ.έ., καί H. Rittstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem*, ὁ.π., σ. 343 κ.έ.: βλ. ἐπίσης ἐδῶ τό κεφ. 4, σχετικά μέ τό γερμανικό σύνταγμα.

έχει καθορισμένο μισθό, ή κατοχή ιδιοκτησίας συνδέεται θεμελιωδώς με την εξουσία να δίνει κανείς εντολές στους εργαζόμενους. Από νομική άποψη, ο πρωταγωνιστής (τό υποκείμενο) μιās εταιρείας είναι ή ιδιοκτησία, ενώ οι εργαζόμενοι είναι άπλως τό αντικείμενο. "Όπως δείξαμε παραπάνω, κατά την ανάπτυξη τής αστικής κοινωνίας, ή τάξη τών ιδιοκτητῶν πολύ γρήγορα κατόρθωσε να συρρικνώσει την ισότητα τών πολιτῶν περιορίζοντάς την αποκλειστικά στά πολιτικά δικαιώματα – και ακόμη και αυτά κερδήθηκαν με μεγάλους αγῶνες.

"Ένα επιμέρους αλλά κεντρικής σημασίας πρόβλημα προκύπτει ἐδῶ από τό γεγονός ότι, από τόν 19ο αἰώνα και ἔξῃς, οἱ κεφαλαιουχικές εταιρείες αντικατέστησαν σταδιακά τίς προσωπικές εταιρείες και μετεξελίχθηκαν στίς εταιρείες περιορισμένης εὐθύνης (ή τίς ανώνυμες εταιρείες, πού εἶναι σήμερα εὐρέως διαδομένες).⁵⁴ Μέ τόν τρόπο αὐτό ή προστασία τής ιδιοκτησίας, ή ὅποια παλαιότερα νομιμοποιούνταν βάσει τής ἐλεύθερης ανάπτυξης τής προσωπικότητας, ἐπεκτάθηκε ὀλοένα και περισσότερο μέχρι πού τελικά ἔγινε αὐτόνομος θεσμός πού ἀπολαμβάνει συνταγματική προστασία. Ἔτσι ή ἀρχική της σημασία ἀντιστράφηκε. Ἄφου στή φιλελεύθερη ἀγορά ή ιδιοκτησία συγκεντρώνεται σέ ὀλοένα και λιγότερα χέρια, μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἀποκλείεται ἀπό τήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τής προσωπικότητας. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ή ἀπεριόριστη συσσώρευση τέθηκε ὑπό τήν προστασία τοῦ συντάγματος. Ἐπιπλέον, ή συγκέντρωση τής ιδιοκτησίας μέσω τής οικονομικής της ἰσχύος περιορίσε τίς πολιτικές ἐπιλογές. Πῶς μπορούμε νά ἀνατρέψουμε αὐτήν τήν κακή ἐξέλιξη;

"Ἄς παρουσιάσουμε ξανά τό ἐπιχείρημα πού ἀπονομιμοποιεῖ τό ὑφιστάμενο σύστημα.⁵⁵ Διατυπώνονται κατά βάση δύο ἰσχυρισμοί: 1. ὅτι τό κοινό καλό προκύπτει ἀπό τό συντονισμό, μέσω τοῦ μηχανισμοῦ τής ἀγορᾶς, τών εταιρειῶν πού στοχεύουν στή μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους τους· 2. ὅτι ή ἀτομική ιδιοκτησία ἀποτελεῖ ἐγγύηση τής ἐλευθερίας. Οἱ ἰσχυρισμοί αὐτοί ὅμως ἀναιροῦνται ἀπό τήν πραγματική ζωή. Ἄντί γιά ἕναν ἀνταγωνισμό μεταξύ ἰσοδύναμων μερῶν, ή πραγματικότητα τής ἀγορᾶς ἀποδεικνύει ὅτι ὑπάρχουν μεγάλες διαφορές ἰσχύος. Σέ μιά ἀποκλειστικά ιδιοκτησιακή οἰκονομία τής ἀγορᾶς, οἱ εργαζόμενοι ἀναλαμβάνουν πολύ

⁵⁴ H. Chr. Binswanger, *Eigentum und Eigentumspolitik*, ὁ.π., σ. 122 κ.έ., και H. Rittstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem*, ὁ.π., σ. 346 κ.έ.

⁵⁵ Βλ. H. Chr. Binswanger, *Eigentum und Eigentumspolitik*, ὁ.π., σ. 134 κ.έ. και H. Rittstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem*, ὁ.π., σ. 374 κ.έ.

μεγαλύτερο ρίσκο σέ σχέση μέ τόν ιδιοκτήτη τῆς ἑταιρείας – ὄχι ἀπλῶς ὅσον ἀφορᾷ τούς μισθούς ἀλλά ἰδιαίτερα ὡς πρός τόν ἀποκλεισμό ἀπό τήν ἐπικερδή ἀπασχόληση. Ἡ αὐτοπραγμάτωση τῶν ἐλάχιστων ἐλεύθερων ιδιοκτητῶν στερεῖ τήν ἐλευθερία ἀπό τήν πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων. Ἡ συγκέντρωση ιδιοκτησίας εἶναι καταστροφική γιά τή δημοκρατία.

Οἱ ὑπάρχουσες μεταρρυθμιστικές προτάσεις γιά τό ζήτημα τῆς ιδιοκτησίας ἐκκينوῦν ἀπό δύο κεντρικά σημεία: τή συμμετοχή τῶν ἐργαζομένων στόν πλοῦτο καί τήν κερδοφορία τῆς ἑταιρείας, καί τό δικαίωμα συναπόφασης ἀνεξάρτητα ἀπό τό καθεστῶς ιδιοκτησίας. Ἄν θέλει κανεῖς τό πρῶτο, νά συμμετέχουν οἱ ἐργαζόμενοι στή διαμόρφωση τοῦ ἐνεργητικοῦ τῆς ἑταιρείας, τότε πρέπει νά θεσπιστοῦν ἐκεῖνες οἱ συνταγματικές προϋποθέσεις πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τή συμμετοχή τῶν ἐργαζομένων στό κέρδη τῆς ἑταιρείας. Ἡ δεύτερη λύση, ἡ *συναπόφαση χωρίς ιδιοκτησία*, ὀδηγεῖ στό πρόβλημα τῆς ἀποζημίωσης, ἄν ὁ νομοθέτης παρεμβαίνει στήν οὐσία τοῦ δικαιώματος ιδιοκτησίας. Τό πρόβλημα μπορεῖ νά ἐπιλυθεῖ μόνο ἄν ἡ ἐγγύηση τῆς ἀποζημίωσης περιορίζεται συγχρόνως ρητά στήν εὐλογη ἀποζημίωση, πού δέν θά συνδέεται μέ τήν τιμή τῆς ἀγορᾶς.

Λόγω αὐτῆς τῆς σύνδεσης μέ τά διάφορα ἄρθρα τοῦ συντάγματος πού ἀφοροῦν τό οἰκονομικό δίκαιο, ὁ Μπινσβάνγκερ εἰσηγεῖται τή διατύπωση ξεκάθαρων στόχων, μέ βάση τούς ὁποίους θά κρίνονται τά ἐπιμέρους ζητήματα. Προτείνει ἐδῶ «νά συσχετιστεῖ ἡ παραγωγή ἀγαθῶν μέ τό κοινό καλό, πού θά θεωρεῖται στόχος καί κεντρικός ἄξονας ὅλου τοῦ οἰκονομικοῦ δικαίου».⁵⁶ Ἀπό αὐτή τή θέση ἀπορρέουν τρεῖς βασικές ἀρχές:

- «Πέρα ἀπό τήν παραγωγή ἀγαθῶν, ὕψιστος στόχος εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας καί ἡ οἰκονομική ἐξασφάλιση ὅλων ὄσων ἐργάζονται στήν ἑταιρεία [...].
- Ἐνας ἐπιπλέον στόχος εἶναι ἡ παραχώρηση δικαιωμάτων συμμετοχῆς (συναπόφασης) στήν ἐπιχείρηση». Τό ζήτημα αὐτό εἶναι κεντρικό ὄχι μόνο σέ σχέση μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας ἀλλά ἐπίσης καί γιά τόν ἐκδημοκρατισμό καί τήν ἰσορροπία δυνάμεων. Ὁ Μπινσβάνγκερ φτάνει στό σημεῖο νά θέσει ὡς συνταγματικό στόχο «τήν προστασία τοῦ ἀντίστοιχου δικαιώματος συναπόφασης γιά ὅλους ὅσους ἐπηρεάζονται ἀπό τίς ἀποφάσεις μᾶς ἑταιρείας». Αὐτό θά σήμαινε ὅτι οἱ ἀνθρώποι πού κατοικοῦν δίπλα σέ

⁵⁶ H. Chr. Binswanger, *Eigentum und Eigentumspolitik*, ὁ.π., σ. 146 κ.έ.

μιά εταιρεία έχουν τό δικαίωμα νά συμμετέχουν στίς αποφάσεις της, άν αύτες τούς έπηρεάζουν.

- Τέλος, ό Μπινσβάνγκερ ζητά «νά συζητηθεί και νά καταστεί συνταγματικό δικαίωμα ή διεύρυνση τής επιχειρηματικής ιδιοκτησίας και ή άναμόρφωση τής εταιρικής ιδιοκτησίας πρός όφελος τών έργαζομένων».

Σύμφωνα μέ τή διατύπωση του Ματίας Γκρέφφρατ, τό ζήτημα άφορά «τήν άπόφαση έκδημοκρατισμού όλων εκείνων τών καταστάσεων στίς όποιες ή έξουσία και ή ιδιοκτησία λαμβάνουν αποφάσεις για τίς εύκαιρίες και τή συμμετοχή τών ανθρώπων στή ζωή τής κοινωνίας». ⁵⁷ Καθώς όλες οι έγγυήσεις και τά δικαιώματα πού καθορίζουν τή ζωή έξαρτώνται άπό τήν κανονικότητα τής άπασχόλησης, πρέπει όλοι νά έχουν ίση πρόσβαση στήν έμμισθη έργασία και νά επεκταθούν τά δικαιώματα συναπόφασης και ιδιοκτησίας άπό τούς έργαζόμενους.

Έδώ και λίγο καιρό όμως, έχει προταθεί ένα καινούργιο μοντέλο για τό κράτος πρόνοιας, τό όποιο, ύπερβαίνοντας τίς προγενέστερες προσεγγίσεις, μπορεί νά άποτελέσει σημαντικό βήμα στό δρόμο πρός μία μετακαπιταλιστική κοινωνία: ένα ελάχιστο έγγυημένο εισόδημα για όλους τούς πολίτες, τό όποιο θά χρηματοδοτείται άπό τή φορολογία. ⁵⁸ Άπό τήν όπτική γωνία τής ζωής και του κοινού καλού, τό μοντέλο αυτό έχει τεράστια σημασία. Θά μπορούσε νά ώφελήσει ιδιαίτερα όχι μόνο τά φτωχά μέλη τής κοινωνίας αλλά τούς πάντες. Θά μπορούσε κανείς νά αναζητά ελεύθερα μία επιπλέον θέση έμμισθης έργασίας, είτε πλήρους είτε μερικής άπασχόλησης, και νά τή συνδυάζει μέ προσωπική έργασία, έθελοντική προσφορά στήν κοινότητα, δημόσια αξιώματα ή μέ τόν ελεύθερο χρόνο του. Αυτό σημαίνει ότι οι άνθρωποι θά είχαν τήν έλευθερία τής εύέλικτης άπασχόλησης και τής προσωπικής δραστηριότητας, χωρίς νά άπειλούνται οι όροι ζωής τους. Δέν θά ήταν πλέον άπαραίτητα τά πολλά επιμέρους κοινωνικά έπιδόματα (έκτός άπό τήν έπιδότηση ένοικίου). Άπό τήν άλλη πλευρά, τό άπαιτούμενο ποσό θά αφαιρούταν άπό τό φόρο εισοδήματος επί τής έμμισθης έργασίας.

⁵⁷ M. Greffrath, «Und wo bleibt die Gerechtigkeit? Über soziale Gerechtigkeit, gesellschaftliche Ungleichheit und die Zukunft sozialdemokratischer Grundwerte», έφ. *Frankfurter Rundschau*, φ. 53, 3.3.2001, σ. 4.

⁵⁸ Βλ. ό.π., σ. 5 κ.έ., και W. Keßler, *Wirtschaften im dritten Jahrtausend. Leitfaden für ein zukunftsfähiges Deutschland*, Publik-Forum, Όμπερούσελ 1996, σ. 113 κ.έ.

Προϋπόθεση για την υλοποίηση ενός τέτοιου μοντέλου θά ήταν «ένα φορολογικό σύστημα πού θά ξεκινούσε από την παραγωγικότητα και τόν πλούτο».⁵⁹ Τό σημερινό δημοσιονομικό σύστημα, όπως δείξαμε παραπάνω, μετακυλίνει ολοένα και περισσότερο τά φορολογικά βάρη στην εργασία, απελευθερώνοντας τό κεφάλαιο. Δέν πρόκειται sé καμία περίπτωση για μία κίνηση πού αντιστοιχεί στις εξελίξεις στην παραγωγικότητα, ή οποία ολοένα και περισσότερο καθορίζεται από την επένδυση του κεφαλαίου. Γι' αυτό και ή φορολογία στή βάση τής προστιθέμενης αξίας είναι ή κατάλληλη μορφή φόρου για τή σφαίρα τής παραγωγής. Η προοδευτική φορολόγηση του πλούτου δέν θά μείωνε μόνο τόν άχαλίνωτο πλουτισμό πού επέτρεψε ή νεοφιλελεύθερη οικονομία, αλλά θά μπορούσε νά ελέγξει τήν αντιπαραγωγική και επικίνδυνη χρήση αυτού του πλούτου, πού έχει τή μορφή τής χρηματιστικής κερδοσκοπίας. Μέ άλλα λόγια θά διοχέτευε αυτόν τόν κοινωνικό πλούτο πίσω στην παραγωγική σφαίρα. Ένα ακόμη εργαλείο προς τήν ίδια κατεύθυνση θά ήταν ό κλιμακωτός φόρος κληρονομιάς sé κάθε πλούτο πού υπερβαίνει ένα καθορισμένο επίπεδο άτομικών αναγκών. Τό σουηδικό μοντέλο δείχνει ότι όλα αυτά τά εργαλεία μπορούν πράγματι νά χρησιμοποιηθούν στην πράξη.

Στό σημείο αυτό διατυπώνονται δύο αντιρρήσεις. Η πρώτη είναι ότι ή φορολογική κυριαρχία του κράτους ύπονομεύεται ολοένα και περισσότερο και κάποτε άκυρώνεται από τήν παγκοσμιοποίηση. Η λύση μπορεί νά είναι μόνο ή αποκατάσταση τής φορολογικής κυριαρχίας sé παγκόσμιο επίπεδο. Για νά συμβεί κάτι τέτοιο θά πρέπει νά χαλιναγωγηθεί ό κόσμος του χρήματος και τών χρηματιστηρίων.

Δεύτερον, τό μοντέλο αυτό είναι αδύνατον νά εφαρμοστεί στις φτωχές χώρες, διότι δέν υπάρχει κοινωνικός πλούτος και γιατί τήν έξουσία κατέχει παραδοσιακά ή άρχουσα τάξη.⁶⁰ Έδώ ή προτεραιότητα πρέπει νά δοθεί στή δημιουργία μιās παραγωγικής σφαίρας μακριά από τίς στρεβλώσεις τής παγκόσμιας αγοράς. Άς θυμηθούμε εδώ τήν πρόταση πού διατυπώθηκε στό προηγούμενο κεφάλαιο: μία νέα αρχή μέ τήν παραγωγή βασικών αγαθών, για τήν πλειονότητα του αποκλεισμένου πληθυσμού sé παγκόσμιο επίπεδο, αγαθών πού θά προστατεύονται από τήν παγκόσμια αγορά, στην οποία κυριαρχεί ό ανταγωνισμός και ή οποία εξυπηρετεί αποκλειστικά και μόνο τή συσσώρευση του κεφαλαίου. Κάτι τέτοιο

⁵⁹ M. Greffrath, «Und wo bleibt die Gerechtigkeit?», *δ.π.*, σ. 6.

⁶⁰ Βλ. F. J. Hinkelammert, *Kultur der Hoffnung*, *δ.π.*, σ. 39 κ.έ., για τήν αδυναμία τών λατινοαμερικανικών κυβερνήσεων νά συλλέξουν φόρους.

δέν ικανοποιεί άπλως τό βασικό κριτήριο τοῦ Μπισσβάνγκερ γιά τή στροφή στήν παραγωγή άγαθών πού ὑπηρετοῦν τό κοινό καλό, αλλά συμβάλλει ἐπιπλέον στήν εὐρεία κατανομή τοῦ εἰσοδήματος καί τῆς ἰδιοκτησίας, καί συνεπῶς τῆς αγοραστικῆς δύναμης.⁶¹

Ἡ ἐπιβάρυνση τοῦ περιβάλλοντος θά μπορούσε νά μειωθεί ἂν δίνονταν φορολογικά κίνητρα γιά τήν παραγωγή άγαθών πού θά συμμορφώνονται μέ οἰκολογικά κριτήρια. Κάτι τέτοιο θά σταματοῦσε πάνω άπ' ὅλα τή συνεχή ὑποβάθμιση τῆς ποιότητας ζωῆς στό μεγαλύτερο μέρος τοῦ κόσμου. Θά ἦταν μιά μορφή ἀναπτυξιακῆς πολιτικῆς καί –καθώς θεμελιώνεται στήν οἰκονομική λογική– θά πρόσφερε μιά διέξοδο άπό τήν «ἀνάπτυξη τῆς ὑπανάπτυξης» (Οὔολτερ Ρόντνεϋ/ Walter Rodney), ἡ ὁποία ἐξαρτᾶται άπό τήν παγκόσμια αγορά.

Ὁ μοναδικός χαμένος άπό μιά τέτοια στοιχειώδη ἀλλαγῆ πορείας θά ἦταν τά τεράστια μῆ παραγωγικά κεφάλαια πού ἀποτελοῦν τήν κινήτρια δύναμη τοῦ καζινοκαπιταλισμοῦ. Τά κέρδη πού ἀποκομίζει σήμερα τζογάροντας ἡ σφαῖρα τῆς χρηματιστικῆς κερδοσκοπίας θά εἶναι ἀνέφικτα σέ ἓνα τέτοιο μοντέλο. Ἀντιθέτως, τό ἀδηφάγο κεφάλαιο δέν θά βρίσκει καμία λεία, ἂν ἡ κερδοσκοπική φύσκα ἔχει ἦδη σκάσει ἐξαιτίας τῆς κρίσης πού τό ἴδιο δημιουργεῖ. Τό παραγωγικό κεφάλαιο άπό τήν ἄλλη ἔχει μακροπρόθεσμα συμφέρον άπό τήν ἐπιβολή ἑνός τέτοιου μοντέλου. Ὁ μακροοικονομικός σχεδιασμός δέν θά άφορᾶ μόνο μιά χούφτα μεγάλους ὄμιλους, ὅπως συμβαίνει σήμερα. Οἱ ὄμιλοι αὐτοί χαρακτηρίζουν τό «σχεδιασμό» ταμποῦ, ἔτσι ὥστε νά μπορούν νά ἀποκλείσουν εὐκολότερα άπό αὐτόν τίς δημοκρατικά ἐκλεγμένες κυβερνήσεις. Σέ ἓνα τέτοιο μοντέλο, τά ἰδιωτικά συμφέροντα θά ὑπόκεινται ρητά στόν δημοκρατικό σχεδιασμό, μέ βάση τό κριτήριο τῆς ζωῆς καί τοῦ κοινῦ καλοῦ. Σέ ἓνα τέτοιο πλαίσιο ὅμως, μπορεί νά ὑπάρχει μιά περιορισμένη μορφή ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στά μέσα παραγωγῆς, ἂν ὑποτάσσεται στήν πολιτική συναπόφαση, ἰδίως μέσῳ θεσμῶν πού θά λειτουργοῦν σέ περιφερειακό ἐπίπεδο. Θά ὑποτάσσεται, γιά παράδειγμα, στήν κοινωνική ὑποχρέωση πού συνεπάγεται ἡ κατοχή ἰδιοκτησίας, ὅπως περιγράφεται στό γερμανικό σύνταγμα, καί δέν θά ἀναλαμβάνει μόνο τίς τυπικές ὑποχρεώσεις πού ἐξυπηρετοῦν τή σταθερότητα μιᾶς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας. Ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς θά μπορεί νά λειτουργεῖ

⁶¹ Βλ. ἐπίσης W. Dierckxsens, «Porto Alegre: camino al postcapitalismo», περ. *Pasos*, DEI, Σάν Χοσέ, τχ. 93, 2001, ἰδίως σ. 174 κ.έ.: ὁ R. Roth, *Das Kartenhaus: Ökonomie und Staatsfinanzen in Deutschland*, DVS, Φραγκφούρτη 1999 (2000), υἱοθετεῖ μιά ἀνάλογη προσέγγιση.

μόνο εντός μιᾶς παραγωγικής σφαίρας πού θά περιλαμβάνει τήν ἐργασία, καί ὄχι πιά στή σφαίρα τῆς μή παραγωγικῆς, κερδοσκοπικῆς συσσώρευσης πλούτου.⁶²

Συνδεδεμένο μέ τίς τοπικές καί περιφερειακές μορφές οἰκονομικῆς δραστηριότητας πού περιγράψαμε παραπάνω, καί μέ τόν δημοκρατικό μακροοικονομικό σχεδιασμό ὑπό τήν προοπτική τῆς ζωῆς καί τοῦ κοινοῦ καλοῦ, τό μοντέλο αὐτό θά μπορούσε νά μᾶς βοηθήσει νά ὑπερβούμε τή λογική τῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς, ἡ ὁποία αὐτορρυθμίζεται μέ βάση τήν ἀτομική ἰδιοκτησία καί τίς συμβάσεις.

Ἡ ἐφαρμογή ἑνός τέτοιου μοντέλου θά πρέπει νά ὑπόκειται σέ δημόσιο δημοκρατικό ἔλεγχο σέ ὅλα τά ἐπίπεδα – τοπικό, ἐθνικό καί παγκόσμιο. Δέν ἀρκεῖ νά ὑλοποιηθοῦν οἱ ἐναλλακτικές πολιτικές μόνο σέ τοπικό ἐπίπεδο. Ἡ διπλή στρατηγική πού προτείνεται ἐδῶ ἔχει ὡς στόχο τήν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτικοῦ ἐλέγχου τῆς οἰκονομίας. Γιά νά ἐγκαθιδρυθεῖ μιᾶ νέα τάξη ἀπό τά κάτω, ἔχει ἀνάγκη μακροοικονομικές ἐγγυήσεις πού θά ἐπιτρέπουν ἀκριβῶς στίς τοπικές καί περιφερειακές οἰκονομίες νά εὐημερήσουν χωρίς νά καταστραφοῦν ἀπό τήν παγκόσμια ἀγορά.

Ὡς πρὸς τόν παγκόσμιο ἔλεγχο, αὐτός ἀφορᾷ τό πεδίο τῆς χρηματοπιστωτικῆς πολιτικῆς, τό ὁποῖο θά ἐξετάσουμε λεπτομερέστερα παρακάτω, καί πάνω ἀπ' ὅλα τόν ΠΟΕ. Γιά νά ἐπιβιώσει ἡ ἀνθρωπότητα, πρέπει νά ἀντιστραφεῖ ἡ παγκόσμια τάση πρὸς τή φιλελευθεροποίηση, τήν ἀπορρύθμιση καί τήν ἰδιωτικοποίηση. Πρέπει νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό τό σχεδιασμό καί τή ρύθμιση πού θά καθοδηγοῦνται ἀπό τή μέριμνα γιά τή ζωή καί τό κοινό καλό. Πιθανῶς κάτι τέτοιο μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ μόνο ἂν ὁ ΠΟΕ ὑπαχθεῖ σέ ἕναν πιό δημοκρατικό ΟΗΕ. Αὐτό μέ τή σειρά του προϋποθέτει μιᾶ ἀντιστροφή τῶν τάσεων πού ἐπικράτησαν κατά τή νεοφιλελεύθερη φάση. Προϋποθέτει ὅτι ἕνας δημοκρατικός ΟΗΕ καί οἱ οἰκονομικοὶ του ὀργανισμοὶ (ὅπως ἡ Διάσκεψη τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν γιά τό Ἐμπόριο καί τήν Ἀνάπτυξη (UNCTAD), τό Πρόγραμμα τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν γιά τήν Ἀνάπτυξη (UNDP), τό Οἰκονομικό καί Κοινωνικό Συμβούλιο (ECOSOC)) θά ἀποκτήσουν πρωταγωνιστικό ρόλο ἔναντι τῶν παγκόσμιων οἰκονομικῶν θεσμῶν, ὅπως ὁ ΠΟΕ, στούς ὁποίους κυριαρχοῦν ὀλοένα καί περισσότερο οἱ βιομηχανικές χῶρες. Οἱ Ἐκθέσεις γιά τήν Ἀνθρώπινη Ἀνάπτυξη τοῦ UNDP γιά τά ἔτη 1992 καί 1994 ἔδειξαν πῶς θά μπορούσε νά λειτουργήσει μιᾶ νέα κατανομή εὐθυνῶν.⁶³

⁶² Βλ. H.-J. Fischbeck, «Heiligtum Eigentum», περ. *Junge Kirche*, τχ. 12, 1996, σ. 666-675.

⁶³ Πρόγραμμα τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν γιά τήν Ἀνάπτυξη, 1992 καί 1994· βλ. ἐπίσης U. Duchrow, *Alternatives to Global Capitalism*, ὁ.π., σ. 288 κ.έ.

Βασικές υπηρεσίες

Ἡ ἴδια στροφή πρὸς τὴ ζωὴ καὶ τὸ κοινὸ καλὸ εἶναι ἀπαραίτητη καὶ σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ μορφή ιδιοκτησίας τῶν βασικῶν υπηρεσιῶν κοινῆς ὠφελείας. Ἐχουν ἤδη διαφανεῖ καθαρά οἱ καταστροφικὲς συνέπειες πού ἔχει γιὰ τὴν πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ, ιδιαίτερα στίς φτωχὲς χῶρες, ἡ ιδιωτικοποίηση τῶν υπηρεσιῶν ὕδρευσης, δηλαδή ἡ μεταφορὰ τους στὴ μορφή ιδιοκτησίας τῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς, μὲ σκοπὸ τὴ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ἄλλες υπηρεσίες κοινωνικῆς ὠφελείας, καὶ ὄχι μόνον τὴν ὕδρευση. Ἀφορᾷ τὰ δημόσια μέσα μαζικῆς μεταφορᾶς, ἀλλὰ ἐπίσης τίς μεταφορὲς μεγάλων ἀποστάσεων, τὰ συστήματα τηλεπικοινωνιῶν, τὴν ἐκπαίδευση (σχολεῖα καὶ πανεπιστήμια), τὴν ὑγειονομικὴ περίθαλψη καὶ τὴν ἐνέργεια.

Σέ ὅλα αὐτὰ τὰ πεδία, τὸ ζήτημα δὲν εἶναι ἂν θὰ ἐπιτραπεῖ ἢ ὄχι νὰ ὑπάρχουν ἐπιπρόσθετες ιδιωτικὲς δομές. Αὐτὸ πού εἶναι σημαντικό εἶναι ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχουν οἱ κατάλληλοι δημόσιοι θεσμοὶ πού θὰ ἐγγυῶνται πῶς ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας θὰ μποροῦν νὰ ἔχουν πρόσβαση σέ βασικὲς υπηρεσίες σέ ὅλους αὐτοὺς τοὺς τομεῖς. Τὸ ἂν ὁ ιδιοκτῆτης θὰ εἶναι μιά τοπικὴ ἢ ἡ κεντρικὴ κυβέρνηση, εἶναι ζήτημα πού μπορεῖ νὰ ἀποφασιστεῖ στὴν πράξη. Ἐχει ἀποδειχθεῖ π.χ. ὅτι τὰ μέσα μαζικῆς μεταφορᾶς λειτουργοῦν ἐξαιρετικὰ ὅταν ἡ διαχείρισή τους βρίσκεται στὰ χέρια τῶν τοπικῶν ἀρχῶν.

Ἐνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον πεδίο εἶναι ἡ *παροχὴ ἐνέργειας*. Ἐδῶ ἔχει προκύψει μιά σέ μεγάλο βαθμὸ μονοπωλιακὴ βιομηχανία ἐνέργειας, ἐν μέρει μάλιστα μὲ τὴ βοήθεια τοῦ κράτους, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι ἔτσι δομημένη ὥστε τὰ κέρδη νὰ ιδιωτικοποιῶνται. Μπορεῖ κανεὶς νὰ μελετήσῃ τίς συνέπειες αὐτῆς τῆς πολιτικῆς στὴν Καλιφόρνια, ὅπου ἡ ἐνέργεια ιδιωτικοποιήθηκε –καὶ ἐπομένως ἔγινε ἀκριβότερη– μὲ ἀποτέλεσμα τὸ σύστημα συχνά νὰ καταρρέει καὶ νὰ τίθενται περιορισμοὶ στὴν ἐνεργειακὴ κατανάλωση. Ἡ *Wall Street Journal*, πού ἀσφαλῶς δὲν φημίζεταί γιὰ τὴν ἀντικαπιταλιστικὴ τῆς ρητορικῆ, ἔγραφε λακωνικά, μετὰ τὴν κατάρρευση τῆς Enron:

Ἦταν μιά ἀπὸ τίς μεγαλύτερες φαντασιώσεις τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κόσμου: μιά ἀπορρυθμισμένη ἀγορὰ ἐνέργειας πού θὰ διασφάλιζε φτηνότερη καὶ πιὸ ἀξιόπιστη παροχὴ ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας καὶ θὰ τροφοδοτοῦσε σπίτια καὶ ἐπιχειρήσεις σέ ὁλόκληρη τὴ χώρα. Τί συνέβη ὅμως στὴν πραγματικότητα; Ἡ Enron, αὐτὸς ὁ μεγάλος πάροχος ἐνέργειας πού βρισκόταν στό κέντρο τῆς καινούργιας, ἀπελευθε-

ρωμένης αγοράς ενέργειας τών ΗΠΑ, βρίσκεται σήμερα στό χείλος τοῦ γκρεμοῦ ἐξαιτίας μιᾶς χιονοστιβάδας ὑπόπτων οἰκονομικῶν συναλλαγῶν. Καί ἡ Καλιφόρνια, ἡ πρώτη μεγάλη πολιτεία, πού ἀπορρῦθιμισε τήν ἀγορά ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας, βλέπει τώρα τό πείραμά της νά ὀδηγεῖ στήν καταστροφή, μέ περιοδικά μπλάκ-άουτ καί τίς τιμές τοῦ ρεύματος νά εἶναι κατά 40% ὑψηλότερες ἀπ' ὅ,τι τήν προηγούμενη χρονιά. (ἐφ. Wall Street Journal, 30.11.2001, σ. 1)

Συγχρόνως ἡ βιομηχανία τῆς ἐνέργειας ἔχει ἐπικίνδυνες ἐπιπτώσεις στό περιβάλλον καί τήν κοινωνία. Ἡ πυρηνική βιομηχανία, ὅπως ἔχει καταστει σαφές μετά τό Τσερνόμπιλ, ἀποτελεῖ πηγή τεράστιων κινδύνων γιά τόν πληθυσμό καί τή Γῆ. Μεγάλοι σταθμοί πυρηνικῆς ἐνέργειας προκάλεσαν τήν ἐκδίωξη ὀλόκληρων πληθυσμῶν ἀπό τόν τόπο κατοικίας τους καί τούς βύθισαν στήν ἐξαθλίωση. Ἡ λεηλασία τῶν μὴ ἀνανεώσιμων πηγῶν ἐνέργειας, ὅπως τοῦ πετρελαίου, συνεχίζεται μέ τόν ἴδιο ρυθμό. Οἱ ἐκπομπές διοξειδίου τοῦ ἀνθρακα κατά τήν καύση τοῦ πετρελαίου ἀποτελεῖ τήν αἰτία τῆς ὑπερθέρμανσης τοῦ πλανήτη καί τῆς καταστροφικῆς κλιματικῆς ἀλλαγῆς. Οἱ δυτικές ἱμπεριαλιστικές δυνάμεις καί ἡ Ρωσία ἐμπλέκονται σέ πολέμους γιά τόν ἔλεγχο τῶν πετρελαϊκῶν ἀποθεμάτων στό Ἰράκ καί τόν Καύκασο, στήν Τσετσενία καί τό Ἀφγανιστάν, μέ κόστος χιλιάδες ἀνθρώπινες ζωές.

Σήμερα ὑπάρχουν ἐναλλακτικές μορφές ἐνέργειας, ὅπως τά φωτοβολταϊκά, οἱ ἀνεμογεννήτριες, οἱ ὑδροηλεκτρικοί σταθμοί καί ἡ βιομάζα.⁶⁴ Παρ' ὅλα αὐτά θά πρέπει νά ἐπισημάνουμε ὅτι ὑπάρχουν διαφορές ἀνάμεσα στή μικρή καί τή μεγάλη κλίμακα. Θά καλλιεργούσαμε φρουδες ἐλπίδες ἂν λέγαμε ὅτι μπορούμε νά καλύψουμε τήν ἤδη ὑπερβολική σήμερα, ἤ καί ἀκόμη μεγαλύτερη στό μέλλον, κατανάλωση ἐνεργείας τῆς καπιταλιστικῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας ἀπλῶς καί μόνο μέσῳ τῆς ἡλιακῆς ἐνέργειας. Παρότι ἡ ἡλιακή ἐνέργεια ἔχει θετικό ἐνεργειακό ἰσοζύγιο,⁶⁵ παρότι παράγει καινούργια, ἀνανεώσιμη ἐνέργεια, στόν Βορῶ πρέπει ἐπίσης νά στραφοῦμε στήν ἐξοικονόμηση ἐνέργειας, δηλαδή νά ἀλλάξουμε τόν καταναλωτικό τρόπο ζωῆς μας.

Σέ μικρή κλίμακα, οἱ ἐναλλακτικές πηγές ἐνέργειας προσφέρουν μεγάλες δυνατότητες στό τοπικό ἐπίπεδο, χρησιμοποιώντας ἀπλές τεχνολογίες. Ἀποτε-

⁶⁴ Βλ. R. Douthwaite, *Short Circuit*, ὁ.π., σ. 179 κ.έ.

⁶⁵ Σέ ἀντίθεση μέ τή γνώμη τοῦ S. Sarkar, *Eco-Socialism or Eco-Capitalism?*, Zed Books, Λονδίνο 1999, σ. 102 κ.έ.· πρβλ. J. Bernreuter, «Mehrfache Ernte», περ. *Photon*, Δεκέμβριος 2002.

λοῦν ἀποκεντρωμένες μορφές ἐνέργειας, εἶναι διαθέσιμες ὡς δημόσια ἀγαθὰ, παρότι διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν ἀποδοτικότητα τους στὶς διάφορες περιοχές. Αὐτὸ θὰ ἐπιτρέψει στὶς κοινότητες ἢ σὲ μικρές περιοχές νὰ παράγουν τὴν ἐνέργεια πού χρειάζονται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν παγκόσμια ἀγορά. Μέρη ὅπως τὸ Schonau στὸν Μέλανα Δρυμό ἢ οἱ ἀκτές τῆς Δανίας εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ παραδείγματα ἀξιοποίησης τῶν εὐνοϊκῶν καιρικῶν συνθηκῶν γιὰ τὴν παραγωγή αἰολικῆς ἐνέργειας. Συγχρόνως αὐτὸ ὑπῆρξε γιὰ τὴ βιομηχανία κίνητρο γιὰ νὰ ἀναπτύξει ἀπλές καὶ ἀνθεκτικὲς τεχνολογίες. Τέτοιες τεχνολογίες ἐπιτρέπουν στὰ ἄτομα καὶ τίς κοινότητες νὰ στραφοῦν πρὸς τίς ἀποκεντρωμένες μορφές ἐνέργειας – ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοὺς ἀπλούστατους καὶ πολὺ οἰκονομικούς ἠλιακούς φούρνους, πού ἀπαλλάσσουν τοὺς πιὸ φτωχοὺς ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ μαζεύουν ξύλα διανύοντας μεγάλες ἀποστάσεις ἢ καταστρέφοντας τὰ δάση. Στὸ ἄλλο ἄκρο βρίσκονται οἱ ἀνεμογεννήτριες. Σὲ κάθε περίπτωση ὅμως οἱ τοπικὲς ἀρχές καὶ ἡ κεντρικὴ κυβέρνηση ἔχουν τὴν εὐθύνη τῆς παροχῆς ἐνέργειας, προκειμένου κάθε ἄνθρωπος νὰ ἔχει πρόσβαση σὲ αὐτὴν καὶ νὰ διασφαλίζεται ἡ βιωσιμότητα.

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ δείχνουν πόσο παρανοϊκὸ εἶναι νὰ πιέζουν εἰδικὰ οἱ ΗΠΑ καὶ ἡ ΕΕ, στὸ πλαίσιο τοῦ ΠΟΕ, γιὰ τὴν ιδιωτικοποίηση τῶν τοπικῶν καὶ τῶν κεντρικῶν δημόσιων ὑπηρεσιῶν – πρὸς τὸ συμφέρον τῆς μεγάλης ιδιοκτησίας. Ἔτσι, ὅπως πολλές φορές εἶπαμε, εἶναι ἐπιτακτικὸ τὸ καθῆκον κάθε ὑπεύθυνου ἀνθρώπου, τῶν κοινωνικῶν κινήματων, τῶν συνδικάτων, τῶν Ἐκκλησιῶν, νὰ ἀντιταχθοῦν δημόσια στὰ σχέδια τοῦ ΠΟΕ γιὰ τὴ Γενικὴ Συμφωνία γιὰ τὸ Ἐμπόριο τῶν Ὑπηρεσιῶν.⁶⁶ Ὅπως ἔγινε καὶ μὲ τὴν Πολυμερὴ Συμφωνία γιὰ τίς Ἐπενδύσεις, πρέπει νὰ σταματήσει αὐτὴ ἡ ἐπίθεση στὴν εὐημερία τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ τὴν ὁποία ἔχει ἐξαπολύσει τὸ ἰδιωτικὸ κεφάλαιο καὶ τὰ κράτη πού τὸ ὑποστηρίζουν. Ὁ ΠΟΕ κατάφερε, προγραμματίζοντας νὰ γίνῃ ἡ συνάντηση τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 2001 σὲ μιά δικτατορία, νὰ ἀποτρέψει τὴ δημοσιοποίηση τῆς ἀντίστασης τῶν πολιτῶν, ὅπως συνέβη στὸ Σηάτλ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1999. Στὴ συνάντηση αὐτὴ ἀποφασίστηκε ἓνας νέος γύρος φιλελευθεροποίησης καὶ δὲν εἰσακούστηκαν οἱ ἐκκλήσεις πού ἀπηρῆθσαν τὰ κοινωνικά κινήματα καὶ πολλὲς κυβερνήσεις ἀναπτυσσόμενων χωρῶν, οἱ ὁποῖοι ζητοῦσαν νὰ ἐξεταστοῦν καὶ νὰ τεθοῦν σὲ δημόσια διαβούλευση οἱ (ἔμμεσες) συνέπειες τοῦ προηγούμενου γύρου φιλελευθεροποίησης. Ὡστόσο αὐτές

⁶⁶ Βλ. καὶ πάλι περ. *Corporate Europe Observer*, τχ. 9, 2001, σ. 11 κ.έ., καθὼς καὶ τίς ἐκκλήσεις τῆς πρωτοβουλίας «Stop the GATS Attack» (βλ. παραπάνω, κεφ. 4, σημ. 53).

οί αυταρχικές και ένιστε εκβιαστικές πρακτικές τό μόνο πού θά καταφέρουν εΐναι νά ένισχύσουν και νά χαλυβδώσουν τήν αντίσταση τῶν λαῶν πού ύφίστανται τίς συνέπειες τέτοιων αποφάσεων, και ὅσων εΐναι ἀλληλέγγυοι μέ αὐτούς.

Πνευματική ιδιοκτησία και κουλτούρα

ἘΠΟΕ παΐζει ἐπίσης καθοριστικό ρόλο στό ζήτημα τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας. Ὅπως δείξαμε παραπάνω, μιά ἀπόφαση τοῦ Ἄνωτάτου Δικαστηρίου τῶν ΗΠΑ ἔσπασε τούς φραγμούς πού ἐμπόδιζαν τήν κατοχύρωση πνευματικῶν δικαιωμάτων ἐπί τῶν μορφῶν τῆς ζωῆς, μετατρέποντάς τίς ἔτσι σέ ἀτομική ιδιοκτησία μέ σκοπό τή μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους. Στό πλαίσιο τοῦ ΠΟΕ, ἡ συμφωνία γιά τά Δικαιώματα Πνευματικῆς Ἰδιοκτησίας στόν τομέα τοῦ Ἐμπορίου (TRIPS) ἀνάγκασε ὅλες τίς χῶρες πού ἐπιθυμοῦν νά γίνουν μέλη τοῦ ὀργανισμοῦ νά υποκύψουν σέ αὐτό τό διάταγμα ιδιωτικοποίησης, τό ὀποῖο ἐξυπηρετεῖ τά συμφέροντα τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων.

Και στό πεδίο αὐτό πρέπει νά ἀντιτάξουμε σθεναρή ἀντίσταση. Οἱ ἐναλλακτικές εΐναι σαφεῖς. Ἀκολουθώντας τόν Μακφέρσον, ὁ Τζέρεμου Ρίφκιν ἔχει ἐπισημάνει τούς λόγους γιά τούς ὀποίους τά στοιχεῖα τῆς ζωῆς, δηλαδή τά δημόσια ἀγαθά, δέν πρέπει νά μετατρέπονται σέ ἀτομική ιδιοκτησία. Ὁ βασικός λόγος εΐναι ὅτι ἡ ἀτομική ιδιοκτησία ἀποκλείει τούς ἄλλους, και ἐπιτρέπει τήν πρόσβαση μόνο σέ ὀσους ἔχουν νά πληρώσουν, ἐνῶ ἡ δημόσια ιδιοκτησία διασφαλίζει (τουλάχιστον θεωρητικά) τήν πρόσβαση στό ἐν λόγω ἀγαθό, δηλαδή, στήν περίπτωση αὐτή, στή γνῶση. Ὁ Ρίφκιν γράφει, παραθέτοντας τόν Μακφέρσον:

Ἐποστηρίζει ὅτι σέ ἕναν περίπλοκο κόσμο, γεμάτο ἀλληλεξαρτήσεις, ἡ πιό σημαντική μορφή ιδιοκτησίας εΐναι «τό ἀτομικό δικαίωμα νά μήν ἀποκλείεται κανεῖς ἀπό τή χρήση ἢ τά ὀφέλη τῶν συσσωρευμένων παραγωγικῶν πόρων ὀλόκληρης τῆς κοινωνίας». Ὁ Μακφέρσον ὑποστηρίζει ὅτι πρέπει νά ἀναβιώσει ὁ παλαιότερος ὀρισμός τῆς ιδιοκτησίας πού ἴσχυε πρῖν ἀπό τήν ἐποχή τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ ἔννοια τῆς ιδιοκτησίας πρέπει νά διευρυνθεῖ [...] γιά νά συμπεριλάβει «τό δικαίωμα νά μήν ἀποκλείεται κανεῖς ἀπό τήν πρόσβαση».⁶⁷

⁶⁷ J. Rifkin, *The Age of Access: The New Culture of Hypercapitalism, Where All of Life is a Paid-for Experience*, Tarcher/Putnam, Νέα Ἐόρκη 2000, σ. 238, και C. B. Macpherson, *Democratic Theory: Essays in Retrieval*, Clarendon, Ὁξφόρδη 1973, σ. 133.

Σέ πρακτικό επίπεδο, αυτό σημαίνει ότι ή ιδιωτικοποίηση μέσω τής κατοχύρωσης δικαιωμάτων επί τών μορφών ζωής πρέπει νά άκυρωθει. Δέν άρκει, για παράδειγμα, αυτό πού άποφασίστηκε στην τελευταία συνδιάσκεψη του ΠΟΕ, τον Νοέμβριο του 2001, ότι δηλαδή οι κυβερνήσεις πού παλεύουν μέ πανδημίες, όπως τό AIDS ή ή έλονοσία, θά έχουν τό δικαίωμα νά αγοράζουν από τίς φαρμακευτικές εταιρείες φτηνότερα τίς πανάκριβες θεραπείες, προκειμένου νά τίς καταστήσουν προσιτές στους πολίτες τους. Τό αντίθετο, οι κυβερνήσεις πρέπει νά είναι αυτές πού παίρνουν στά χέρια τους τή διαχείριση τών θεραπευτικών δυνάμεων τής φύσης και παραχωρούν στην ιδιωτική βιομηχανία τό δικαίωμα τής οικονομικής έκμετάλλευσής τους, μέ γνώμονα όμως τήν έξυπνότερη τού δημόσιου συμφέροντος, ή νά αναλαμβάνουν οι ίδιες τήν ανάπτυξη φαρμάκων στά δημόσια πανεπιστήμια και έρευνητικά κέντρα. Κάθε έπιστημονική έρευνα στον ιδιωτικό τομέα στηρίζεται στά θεμέλια πού τής προσφέρει ή δημόσια χρηματοδότηση και είναι έντελώς άπαραδέκτο τά κέρδη πού προκύπτουν νά μένουν στά χέρια τών ιδιωτών.

"Ένα ακόμη παράδειγμα είναι οι σπόροι. Όταν οι πολυεθνικές εταιρείες κλέβουν τίς ποικιλίες σιταριού ή ρυζιού πού έχουν αναπτύξει μέ παραδοσιακές μεθόδους οι άγρότες στις χώρες του Νότου, και τίς τροποποιούν γενετικά, αποκτώντας έτσι τό μονοπώλιο επ' αυτών, προκύπτουν οι καταστροφικές κοινωνικές και οικολογικές συνέπειες πού περιγράψαμε παραπάνω. Τά κράτη πρέπει έπομένως και στον τομέα αυτό νά αναλάβουν τή διαχείριση τών σπόρων, προκειμένου νά μπορεί κάθε άγρότης νά καλλιεργεί χρησιμοποιώντας τους δικούς του σπόρους.

Τό ζήτημα ανακύπτει μέ ακόμη πιό ριζικό τρόπο όσον άφορᾷ τό ανθρώπινο γονιδίωμα. Είναι φοβερό νά σκέφτεται κανείς ποιές θά μπορούσαν νά είναι στό πεδίο αυτό οι συνέπειες τής ιδιωτικοποίησης μέσω τής κατοχύρωσης πνευματικής ιδιοκτησίας. Ο δημόσιος δημοκρατικός έλεγχος πρέπει, μέ κάθε κόστος, νά άποτρέψει τήν έμπορευματοποίηση και τήν αγοράία άξιοποίηση τών θεμελιακών συστατικών τής ανθρώπινης ζωής.

Σέ όλα αυτά τά πεδία, τό βεληνεκές τών προβλημάτων υπερβαίνει τό τοπικό αλλά και τό έθνικό επίπεδο. Γι' αυτό οι κίνδυνοι πού άπορρέουν από τήν ιδιωτικοποίηση και τή φιλελευθεροποίηση πού προωθεί ό ΠΟΕ πρέπει νά αντιμετωπιστούν σε παγκόσμιο επίπεδο.

Τό ίδιο ισχύει και στο επίπεδο τής κουλτούρας. Έδώ ή παγκόσμια έμπορευματοποίηση κάθε τοπικής και περιφερειακής κουλτούρας καταστρέφει τίς ίδιες τίς πηγές τής κουλτούρας. Η δημιουργικότητα τής κουλτούρας αναπτύσσεται χάρη

στις άμεσες σχέσεις τῶν ανθρώπων μέ συγκεκριμένα τοπία, κοινότητες καί παραδόσεις. Ἡ άπουσία σκοπιμότητας εἶναι ἡ οὐσία τῆς κουλτούρας, ἡ όποία προωθείται πλέον στήν άγορά μέ μία όμογενοποιημένη μορφή άπό μία δράκα γιγαντιαίων έταιρειῶν μέ βάση τό κριτήριο τῆς χρησιμότητας πού μπορεί νά άποφέρει κέρδος.

Γι' αυτό τά πολιτισμικά καί οικολογικά κινήματα αντίστασης πρέπει νά συνδεθοῦν μεταξύ τους, πράγμα πού ἤδη συμβαίνει. Σχετικά μέ αυτό ό Ρίφκιν γράφει πειστικά:

Ἡ προστασία τῆς βιοποικιλότητας καί τῆς πολιτισμικῆς ποικιλομορφίας εἶναι τά δύο μεγάλα κοινωνικά ρεύματα τοῦ 21ου αἰώνα. Οἱ δύο αυτές δυνάμεις συνδέονται στενά μεταξύ τους. "Όλες οἱ κουλτοῦρες ἔχουν τήν κοινή τους ρίζα στή φύση, γιατί όλες οἱ κουλτοῦρες προκύπτουν άπό μία βαθιά σχέση μέ τή γῆ. [...] Οἱ κουλτοῦρες γεννιοῦνται μέσα άπό τόν διαρκή σεβασμό καί τήν άφοσίωση στίς πηγές τῆς ζωῆς πού φτιάχουν τόν φυσικό μας κόσμο. Πολλές άπό τίς σύγχρονες μορφές έκφρασης τῆς κουλτούρας άναγνωρίζουν τήν καταγωγή τους σέ αυτήν τήν πρωταρχική συνάφεια τῆς κουλτούρας μέ τήν ἴδια τή γῆ. Οἱ πολιτισμικές πρακτικές καί οἱ θεσμοί καταφάσκουν ὡς επί τό πλεῖστον τή ζωή. Μιλοῦν γιά τό χρέος μας έναντι τῆς φύσης καί μᾶς συνδέουν μέ τίς ευρύτερες δυνάμεις τῆς ζωῆς στίς όποιες μετέχουμε. Ἡ κατάφαση τῆς ζωῆς βρίσκεται στόν πυρήνα κάθε άληθινῆς άξίας. Ἡ κουλτούρα βρίσκεται έπομένως σέ όξεία αντίθεση μέ τήν έμπορευματική σφαίρα, ἡ όποία άνάγει όλα τά φαινόμενα στή χρησιμότητα, ένῶ ἡ ἰδιοποίηση καί ἡ χρησιμοθηρία θεωροῦνται άποδεκτές πρακτικές. [...]

Ἄν μειωθεί ἡ έξαφανιστεῖ ἡ πολιτισμική ποικιλομορφία, οἱ καπιταλιστικές άγορές θά καταρρεύσουν, γιατί, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, θά έξαντληθεῖ ἡ κοινωνική έμπιστοσύνη καί τό κοινωνικό κεφάλαιο, καί δέν θά μποροῦν πλέον νά χρησιμεύσουν ὡς θεμέλιο γιά τήν οἰκοδόμηση καί τή διατήρηση τοῦ έμπορίου καί τῶν συναλλαγῶν.⁶⁸

Ἡ έπιχειρηματολογία τοῦ Ρίφκιν άποδεικνύει ότι τά ζητήματα αυτά εἶναι καθοριστικά γιά τό μέλλον τῆς ζωῆς. Δείχνει έπίσης ότι ἡ καπιταλιστική οἰκονομία αυτοκαταστρέφεται, καταστρέφοντας τά θεμέλια τῆς δημιουργικῆς ζωῆς στή φύση καί τήν κουλτούρα, στήν προσπάθειά της νά συσσωρεύσει περισσότερο πλοῦτο. Ὁ Ρίφκιν συμπεραίνει ότι ἡ καταστροφή πού συντελεῖται σέ αυτά τά πεδία άπό τόν φετιχιστικό φονταμενταλισμό τῆς ἰδιοκτησιακῆς οἰκονομίας τῆς άγορᾶς ένθαρρύνει έναν τυφλό καί βίαιο συμμετρικό φονταμενταλισμό. Πῶς

⁶⁸ J. Rifkin, *The Age of Access*, ό.π., σ. 257 κ.έ.

ὅμως εἶναι δυνατόν νά ἐλεγχθεῖ καί νά ξεπεραστεῖ ὁ πυρήνας τοῦ καπιταλισμοῦ, δηλαδή τό χρῆμα καί ὁ φετιχισμός τοῦ κεφαλαίου;

Χρῆμα καί χρηματιστική οἰκονομία

Ἡ σχέση τοῦ χρήματος μέ τήν ἰδιοκτησία ὑπῆρξε ὅπως εἶδαμε ὁ θεμέλιος λίθος πολύ διαφορετικῶν οἰκονομιῶν τῆς ἀγορᾶς ἀπό τόν 8ο αἰώνα π.Χ. καί ἐξῆς. Ἡ ἰδιοκτησία λειτουργεῖ ὡς βάση γιά ἕνα νέο πιστωτικό σύστημα πού στηρίζεται στόν τόκο. Τό σύστημα αὐτό λειτουργεῖ ὀλοένα καί περισσότερο μέ τή λογική ὅτι τό χρῆμα ἀποφέρει τόκο. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὅτι ὁ μηχανισμός συσσώρευσης ἰδιοκτησίας μέσω τοῦ χρήματος ἀποτελεῖ ἕνα πρόσφορο ἐργαλεῖο γιά τό δίχως ὄρια κυνήγι τοῦ ἀτομικοῦ πλοῦτου εἰς βάρος τῆς κοινότητας. Ὁ Ἰησοῦς τόν ταυτίζει μέ τόν Μαμμωνᾶ, ἀποκαλύπτοντας ἔτσι τήν ψευδοθρησκευτική του λειτουργία. Ἡ καπιταλιστική κοινωνία πού οἰκοδομεῖται στή νεωτερικότητα καθορίζεται ἀκριβῶς ἀπό τό γεγονός πώς ὀτιδήποτε ὑπάρχει θεωρεῖται κεφάλαιο, δηλαδή «ἰδιοκτησία πού παράγει κέρδος».⁶⁹ Ὁ Χόμπς παρομοιάζει τό χρῆμα μέ τό αἷμα πού κυλᾶ στίς φλέβες τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς. Ὁ Λόκ δικαιολογεῖ καί νομιμοποιεῖ τήν ἄνιση κατανομή τῆς ἰδιοκτησίας μέ τή «σιωπηρή συγκατάθεση» γιά τή χρήση τοῦ χρήματος. Μέ ἀπαράμιλλη διαύγεια ὁ Μάρξ ἀναλύει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ φετιχιστικός χαρακτήρας τοῦ χρήματος, πού εἶναι ἀπό τή φύση του προορισμένο νά πολλαπλασιάζει τόν ἑαυτό του, καθοδηγεῖ ὀλόκληρη τή ζωή τῆς κοινωνίας πίσω ἀπό τήν πλάτη τῶν δρώντων – μέ ἀποτέλεσμα τήν ἄμεση καί ἔμμεση καταστροφή. Αὐτό εἶναι σήμερα ἐμφανές γιά ὅποιον ἔχει μάτια καί βλέπει.

Ἀπό τήν προοπτική τῆς ζωῆς καί τοῦ κοινου καλοῦ, πρέπει πρῶτα καί κύρια νά ἀμφισβητηθεῖ ἐκ βάθρων αὐτός ὁ προσανατολισμός τῆς κοινωνίας πρὸς τήν ἀξία τοῦ χρήματος, προτοῦ ἀρχίσουμε νά ἐξετάζουμε τίς ἐναλλακτικές στίς ἐπιμέρους λειτουργίες τοῦ χρήματος καί τῆς χρηματιστικῆς οἰκονομίας. Ὅπως εἶπαμε στό πρῶτο κεφάλαιο, τό βιβλίο τοῦ Μπρόντιμπεκ ἀποδεικνύει ξεκάθαρα ὅτι τό χρῆμα ἔχει ἰσχῦ μόνο καί μόνο ἐπειδή οἱ ἄνθρωποι τό ἀναγνωρίζουν, ὑπολογίζοντας καί οἱ ἴδιοι μέ μέτρο τό χρῆμα. Συνεπῶς ἂν ἀρκετοί ἤ, ἀκόμη καλύτερα, οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι ἀπορρίψουν τήν κυριαρχία τοῦ χρήματος, ὄχι μόνο στήν κοινωνία ἀλλά καί στή δική τους σκέψη καί συμπεριφορά, ἡ κυριαρχία αὐτή θά καταλυθεῖ. Προφανῶς αὐτό συ-

⁶⁹ Βλ. J. Buchan, *Frozen Desire: An Inquiry into the Meaning of Money*, Picador, Λονδίνο 1997 (2^η1998), σ. 70: «[...] ὀρίζουμε τό κεφάλαιο ὡς τήν ἰδιοκτησία πού μπορεῖ νά παράγει κέρδος».

νεπάγεται μιά σύγκρουση με την ισχύ εκείνων που έπωφελοῦνται από τό status quo. Ἄλλά συγχρόνως προξενεί καί μέσα μας μιά σύγκρουση, καθώς εἴμαστε καί ἐμεῖς ὑποταγμένοι στό χρέμα. Χωρίς ὅμως αὐτές τίς συγκρούσεις, ὁ κόσμος θά καταστραφεῖ, καθώς κάθε μορφή ζωῆς θά μετατρέπεται σταδιακά σέ ἀφρημένο χρέμα.

Ἀπό τή σκοπιά τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, ἡ μέτρηση τῆς οἰκονομικῆς προόδου ἀποκλειστικά καί μόνο μέ βάση τή χρηματική μεγέθυνση (Ἀκαθάριστο Ἐθνικό Προϊόν: ΑΕΠ) στηρίζεται σέ μιά ἐσφαλμένη συλλογιστική. Σέ τελική ἀνάλυση, σέ αὐτό τό δείκτη, λογίζονται ὡς θετικά ὀρισμένα καταστροφικά στοιχεῖα. Ἐνα τροχαῖο ἀτύχημα (καθώς ἀπαιτεῖ ἐπιπλέον ὑπηρεσίες καί ἀγαθά), ἡ ρύπανση ἑνός ποταμοῦ ἀπό ἕνα ἐργοστάσιο χημικῶν (ἀφοῦ καθιστᾷ ἀναγκαῖο τόν καθαρισμό) ἢ μιά αὔξηση στήν τιμή τῶν μετοχῶν (πού ἐπιτυγχάνεται χάρη σέ περικοπές θέσεων ἐργασίας) αὐξάνει τήν ὀνομαστική ἀξία τοῦ ΑΕΠ. Γι' αὐτό τό λόγο ἐδῶ καί πολύ καιρό ἔχουν κατατεθεῖ προτάσεις γιά τήν εἰσαγωγή κοινωνικῶν καί οἰκολογικῶν δεικτῶν στή μέτρηση τῆς οἰκονομικῆς προόδου. Ἡ πιό γνωστή τέτοια προσπάθεια εἶναι οἱ ἐτήσιες Ἐκθέσεις γιά τήν Ἀνθρώπινη Ἀνάπτυξη τοῦ Προγράμματος τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν γιά τήν Ἀνάπτυξη, οἱ ὁποῖες ἔχουν καθιερώσει ἕναν Δείκτη Ἀνθρώπινης Ἀνάπτυξης (HDI). Τό πιό προωθημένο μοντέλο ἐναλλακτικῆς μέτρησης ἔχει προταθεῖ ἀπό τόν Χάνς Ντηφενμπάχερ καί τήν ἐρευνητική του ὁμάδα: πρόκειται γιά τούς «μαγικούς κύκλους τῆς βιωσιμότητας».⁷⁰ Μετροῦν τίς ἐπιπτώσεις στό πεδίο τῆς οἰκονομίας, τῆς κοινωνίας καί τοῦ περιβάλλοντος χρησιμοποιώντας ἕξι δείκτες, καθένας ἀπό τούς ὁποῖους ἀφορᾷ τήν πρακτική (καί ὄχι ἀμιγῶς χρηματική) χρησιμότητα γιά τούς πραγματικούς ἀνθρώπους καί τό περιβάλλον. Συμβάλλουν λοιπόν στήν ἀψύπνιση τῶν συνειδήσεων. Ἡ οἰκονομική δραστηριότητα δέν πρέπει νά ἐξετάζεται μόνο ἀπό τή σκοπιά τῆς συσσώρευσης τοῦ πλούτου, ἀλλά νά κρίνεται μέ βάση τά ἀποτελέσματά της στή ζωή τῶν ἀνθρώπων καί στό περιβάλλον.

Ἐπάρχει ἕνα δεύτερο θεμελιῶδες ζήτημα, πού ἀφορᾷ τό ρόλο τοῦ χρέματος στήν ἰδιοκτησιακή οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς: ἡ προστιθέμενη ἀξία. Τό 1995 οἱ Ὀλλανδοί οἰκονομολόγοι Μπόμπ Γκούντζβαρτ καί Χάρρυ ντέ Λάνγκε ἀνέδειξαν στό βιβλίο τους *Beyond Poverty and Affluence, Toward an Economy of Care*,⁷¹ τή δομική ἀδικία

⁷⁰ Βλ. H. Diefenbacher κ.ἄ., *Nachhaltige Wirtschaftsentwicklung im regionalen Bereich*, ὁ.π., καί ἐπίσης V. Anderson, *Alternative Economic Indicators*, Routledge, Λονδίνο καί Νέα Ἰόρκη 1991.

⁷¹ B. Goudzwaard καί H. de Lange, *Weder Armut noch Überfluß. Plädoyer für eine neue Ökonomie*, Chr. Kaiser, Μόναχο 1995, σ. 137 κ.έ.

πού προκύπτει από τό γεγονός ότι χῶρες μέ σκληρό νόμισμα, καί συγκεκριμένα οί ΗΠΑ μέ τό δολάριο, ἔχουν τή δυνατότητα νά ἔμπορεύονται καί νά δανείζονται στό δικό τους νόμισμα. Ἀντίθετα τά νομίσματα τῶν περισσότερων χωρῶν τοῦ Νότου δέν γίνονται δεκτά στό διεθνές ἔμπόριο καί στήν ἀγορά τοῦ χρέους. Οἱ χῶρες αὐτές εἶναι ἐπομένως ὑποχρεωμένες νά ἀποκτήσουν σκληρό συνάλλαγμα μέσφ τῶν ἐξαγωγῶν ἢ τοῦ δανεισμοῦ – μέ ἀποτέλεσμα τά χρέη τους νά καθίστανται μὴ βιώσιμα. οἱ δύο συγγραφεῖς προτείνουν λοιπόν μιά μεταρρύθμιση τοῦ παγκόσμιου νομισματικοῦ συστήματος ἀντίστοιχη μέ ἐκείνη πού ἐπιχείρησε τό 1944 ὁ Κέυνς στό Μπρέττον Γούντς. Ὁ Κέυνς ὑποστήριζε τήν καθιέρωση ἑνός νομίσματος γιά μιά παγκόσμια κεντρική τράπεζα, πού θά ὀνομαζόταν Bancor, καί θά χρησιμοποιούνταν παγκοσμίως ὡς ἀποθεματικό νόμισμα ἀντί γιά τό δολάριο. Οἱ ΗΠΑ ὅμως κατάφεραν νά ἐπιβάλουν τό δολάριο ὡς τό νόμισμα στό ὁποῖο ἦταν προσδεδεμένα τά ἄλλα νομίσματα μέ σταθερές ἰσοτιμίες μέχρι τό 1973.⁷² Τό Διεθνές Νομισματικό Ταμεῖο, πού ἰδρύθηκε στό Μπρέττον Γούντς, θέσπισε Εἰδικά Δικαιώματα Ἀνάληψης (SDR: Special Drawing Rights), ἀλλά ἡ κατανομή τους εὐνόησε καί πάλι τίς πλούσιες χῶρες. Οἱ Γκούντζβαρτ καί ντέ Λάνγκε προτείνουν ἐπομένως «τήν ἀναθεώρηση τῶν κανόνων κατανομῆς πρὸς ὄφελος τῶν φτωχῶν χωρῶν».⁷³

Τό πρόβλημα ἔχει ὅμως καί μιά ἄλλη, ἐντυπωσιακή διάσταση, ὅπως ἔχει δείξει μέ ἀνατριχιαστική διαύγεια ὁ Μάικλ Ρουμπόθαμ στό βιβλίο του *The Grip of Death: A Study of Modern Money, Debt Slavery and Destructive Economics*.⁷⁴ Ποιός κατέχει στ' ἀλήθεια τό χρέυμα πού μπαίνει στήν κυκλοφορία; Ἡ πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ ζεῖ μέ τή βεβαιότητα ὅτι εἶναι τό κράτος. Ἐλάχιστη σημασία ἔχει τό γεγονός ὅτι τό ἐκδοτικό προνόμιο νομισμάτων καί χαρτονομισμάτων ἀνήκει στό κράτος. Στήν πραγματικότητα ἡ συμβολή τοῦ κράτους ἀφορᾷ σήμερα μόνο τό 3% περίπου τοῦ συνόλου τοῦ χρήματος πού βρίσκεται σέ κυκλοφορία. Τό ὑπόλοιπο παράγεται μέ διάφορους τρόπους ἀπό ἰδιωτικά χρηματοπιστωτικά ἰδρύματα, κατά βάση τίς τράπεζες.

⁷² Βλ. U. Duchrow, *Alternatives to Global Capitalism*, ὁ.π., σ. 95 κ.έ.

⁷³ B. Goudzwaard καί H. de Lange, ὁ.π.

⁷⁴ M. Rowbotham, *The Grip of Death: A Study of Modern Money, Debt Slavery and Destructive Economics*, Jon Carpenter, Σάρλμπερυ 1998. Ἡ «λαβή τοῦ θανάτου» (grip of death) εἶναι μιά κατά λέξη μετάφραση τῆς μεσαιωνικῆς ὀνομασίας τῆς ὑποθήκης. Σχολιάζει τό ἔθιμο, ὅταν κάποιος ὑποθήκευε τό σπίτι του σέ κάποιον ἄλλον, νά δίνουν τά χέρια σέ μιά χειραψία... μέχρι θανάτου.

Ἡ κεντρική διαδικασία εἶναι ἡ δημιουργία ἀξίας μέ ἐγγύηση τήν ἰδιοκτησία. Οἱ τράπεζες, γιά παράδειγμα, τυπώνουν χρήμα μέ τή μορφή δανείου μέ ἀντάλλαγμα τήν ὑποθήκη ἐπί ἑνός σπιτιοῦ. Τό ἴδιο μπορεῖ νά γίνει μέ τή γῆ, τή βιομηχανία, τούς δημόσιους θεσμούς καί ὑπηρεσίες καί, πάνω ἀπ' ὅλα, μέ τόν ἴδιο τόν κρατικό προϋπολογισμό. Αὐτό σημαίνει ὅτι οἱ τράπεζες δημιουργοῦν χρήμα στηριζόμενες στό χρέος τῶν πολιτῶν καί τοῦ κράτους. Γιά παράδειγμα, τά στοιχεῖα γιά τό χρήμα στή Βρετανία τό 1998 εἶναι ιδιαίτερα ἐνδεικτικά: ἡ ἰδιοκτησία ἀκινήτων ἀπέφερε 411 δισ. στερλίνες, ἡ βιομηχανία, ἡ γεωργία καί οἱ ὑπηρεσίες 300 δισ., ἡ περιουσία τοῦ δημοσίου καί τό δημόσιο χρέος 380 δισ.⁷⁵ Αὐτό τό «χρεόχρημα» (Ροουμπόθαμ) πού κατέχεται καί ἐλέγχεται ἀπό τό τραπεζικό σύστημα ἔχει δύο ἀποφασιστικῆς σημασίας μειονεκτήματα γιά τούς πολίτες καί τήν κοινότητα ὡς σύνολο. Πρῶτον, ἡ ἰδιοκτησία τους μεταβιβάζεται σταδιακά στά χέρια τῶν ἰδιοκτητῶν κεφαλαίου καί τῶν ἐκπροσώπων τους, τῶν τραπεζῶν. Δεύτερον, τό χρήμα πού καταβάλλεται γιά τήν ἀποπληρωμή τῶν χρεῶν συμπεριλαμβάνει πάντοτε τήν καταβολή τόκου στόν ἰδιοκτήτη τοῦ κεφαλαίου. Οἱ τράπεζες χορηγοῦν δάνεια καί κερδίζουν μέ αὐτόν τόν τρόπο χρήματα (ἔχοντας ὡς βάση μόνο ἕνα μικρό ποσοστό ἰδίων κεφαλαίων), καί ἐνῶ μέ τήν ἀποπληρωμή ἀκυρώνεται τό χρέος, δέν ἐξαφανίζονται οἱ τόκοι πού καταβλήθηκαν γιά τό δάνειο.⁷⁶ Αὐτό σημαίνει ὅτι ἐμεῖς, ἡ πολιτικῆ κοινότητα, ἐπιτρέπουμε στους ἰδιοκτήτες κεφαλαίου, τούς ὁποίους ἐκπροσωποῦν οἱ τράπεζες, νά δημιουργοῦν ἐπιπλέον περιουσία γιά λογαριασμό τους, πλουτίζοντας ἀπό τά δάνεια χωρίς νά κουνᾶνε κἀν τό δαχτυλάκι τους. Μέσω αὐτοῦ τοῦ διαρκοῦς αὐτοπολλαπλασιασμοῦ τοῦ χρήματος μέ τή βοήθεια τοῦ χρέους τῶν πολιτῶν καί τοῦ κράτους, ἡ περιουσία τῶν τελευταίων μεταβιβάζεται αὐτόματα στους ἰδιοκτήτες κεφαλαίου, τούς ὁποίους ἐκπροσωποῦν οἱ τράπεζες – καί αὐτό χωρίς νά συνυπολογίζουμε τίς ὑπόλοιπες οικονομικές διεργασίες πού ἐνισχύουν ἐπίσης τή διαδικασία ἀναδιανομῆς πρὸς ὄφελος τῶν ἰδιοκτητῶν κεφαλαίου.

Ἄ Τόμας Τζέφφερσον (Thomas Jefferson, τρίτος πρόεδρος τῶν ΗΠΑ, ἀπό τό

⁷⁵ Ὁ.π., σ. 35.

⁷⁶ Ὁ.π., σ. 29 κ.έ.: «Ὅταν ἐπιστρέφουμε χρήματα σέ ἕναν λογαριασμό ἀπό τόν ὁποῖο εἴχαμε σηκώσει περισσότερα χρήματα ἀπό τό ὑπόλοιπό μας, ἡ τράπεζα ἀκυρώνει τό χρέος, ἀλλά τά χρήματα δέν διαγράφονται οὔτε ἐξαφανίζονται. Τά χρήματα αὐτά θεωροῦνται στό σύνολό τους ἐξίσου πραγματικά μέ μία κατάθεση· ἡ τράπεζα τά θεωρεῖ ἀποπληρωμή τοῦ ποσοῦ πού εἶχε δανείσει. Τό ἴδιο αὐτό ποσό καταγράφεται στόν ἰσολογισμό τῆς τράπεζας ὡς στοιχεῖο τοῦ ἐνεργητικοῦ [...] συνυπολογίζεται δηλαδή καί ἀντιμετωπίζεται ὡς περιουσία τῆς τράπεζας».

1801 ως τό 1809) άναγνώρισε αυτό τό πρόβλημα τής έκούσιας άπαλλοτρίωσης ένόσ λαού πού έχει παραχωρήσει τήν έξουσία δημιουργίας χρήματος στις τράπεζες:

Άν ό άμερικανικός λαός επιτρέψει ποτέ στις τράπεζες νά έλέγχουν τήν έκδοση του άμερικανικού νομίσματος, πρώτα μέσω του πληθωρισμού και έπειτα μέσω του άποπληθωρισμού, οι τράπεζες και οι έταιρείες πού θά άναπτυχθούν γύρω άπ' αυτές θά άποστέρησουν τό λαό από όλη του τήν περιουσία μέχρι πού μιά μέρα τά παιδιά θά ξυπνήσουν άνέστια στή χώρα πού κατέλαβαν οι πατέρες τους. Η έξουσία έκδοσης χρήματος πρέπει νά άφαιρεθεί από τις τράπεζες και νά επανέλθει στό Κογκρέσο και στό λαό, όπου και άνήκει. Πιστεύω ειλικρινά ότι μιά τράπεζα πού κατέχει τό προνόμιο έκδοσης χρήματος είναι πιό επικίνδυνη για τήν έλευθερία και από τόν μόνιμο στρατό.⁷⁷

Δέν θά μπορούσε νά διατυπωθεί μέ μεγαλύτερη σαφήνεια. Και είναι ενδιαφέρον ότι αυτή ή φρασεολογία θυμίζει τήν παρατήρηση πού είχε κάνει ό Ησαΐας τόν 7ο αιώνα π.Χ. (Ησ 5:8).

Έπειτα ό Ρουμπόθαμ αναλύει βήμα βήμα τήν καταστροφική επίδραση αυτού του ιδιωτικοποιημένου νομισματικού συστήματος όσον άφορά τήν άχαλί-νωτη ανάπτυξη, τήν κατανάλωση, τήν πολεμική βιομηχανία, τήν εκβιομηχάνιση τής γεωργίας, τά χρέη πού συσσωρεύει ή βιομηχανία και τά κράτη, τό έλεύθερο έμπόριο κ.λπ. Παρακολουθεί τις ιστορικές καταβολές αυτής τής εξέλιξης στή Βρετανία και τις ΗΠΑ, και κατόπιν επανέρχεται, διατυπώνοντας προτάσεις για μιά μεταρρύθμιση του νομισματικού συστήματος. Υπάρχουν πολλές διαφορετικές προσεγγίσεις:

Ό πυρήνας τών έναλλακτικών έγκειται στό ότι πρέπει νά μειωθεί τό ποσοστό του «χρεοχρήματος» πού βρίσκεται στήν κυκλοφορία και νά αύξηθεί τό ποσοστό του χρήματος πού δέν συνδέεται μέ χρέος. Τό χρήμα πρέπει νά πάψει νά είναι έμπόρευμα και πρέπει νά γίνει δημόσιο αγαθό.⁷⁸

Συνδέει τις πρακτικές του προτάσεις μέ τόν Άβραάμ Λίνκολν (τόν 16ο πρόεδρο τών ΗΠΑ) και τόν Κ. Χ. Ντάγκλας (C. H. Douglas), τόν ιδρυτή του κινήματος κοινωνικών πιστώσεων στή Βρετανία τής δεκαετίας του '20. Ό Άβραάμ Λίνκολν είχε προετοιμάσει, τό 1865, μιά δήλωση για τή νομισματική πολιτική. Έλεγε:

Τό χρήμα είναι πλάσμα δικαίου, και τό δικαίωμα έκδοσης χρήματος πρέπει νά πα-

⁷⁷ Ό.π., σ. 34 κ.έ.

⁷⁸ Πρβλ. Christian Felber, *Kooperation statt Konkurrenz. 10 Schritte aus der Krise*, Deuticke, Βιέννη 2009.

ραμείνει αποκλειστικό μονοπώλιο τής εθνικής κυβέρνησης. Τό χρήμα δέν έχει καμία αξία γιά τό κράτος πέρα από τήν αξία πού τού προσδίδει ή κυκλοφορία. Τό κεφάλαιο έχει τή δική του θέση και δικαιούται κάθε είδος προστασίας. Οι μισθοί τών εργαζομένων πρέπει νά αναγνωρίζονται στή δομή τής κοινωνικής τάξης και στήν ίδια τήν κοινωνική τάξη ως πιό σημαντικοί από τήν αντιμισθία πού προσφέρει τό χρήμα. [...] Ἡ κυβέρνηση πρέπει νά ἐγγυᾶται τό νόμισμά της, τήν πίστωση και τά τραπεζικά ἀποθεματικά τού ἔθνους. Κανένας δέν πρέπει νά ὑφίσταται ἀπώλεια τού χρήματος πού κατέχει μέσω τής ὑποτίμησης τού χρήματος ἢ τού πληθωρισμοῦ ἢ μέσω μιᾶς τραπεζικής χρεοκοπίας. [...] Τό χρήμα θά πάψει νά εἶναι ὁ ἀφέντης και θά γίνει ὑπηρετής τής ἀνθρωπότητας. Ἡ δημοκρατία θά ἀρθεῖ ὑπεράνω τής ἐξουσίας τού χρήματος.⁷⁹

Λίγες ἐβδομάδες ἀργότερα δολοφονήθηκε. Τό κίνητρο τού δολοφόνου δέν ἐξιχνιάστηκε ποτέ και ὑπάρχουν βάσιμες ὑποψίες ὅτι πίσω του βρίσκονταν τραπεζικοί κύκλοι.⁸⁰ Στόχος τού Λίνκολν ἦταν νά ἀφαιρέσει ἐντελῶς ἀπό τίς τράπεζες τόν ἔλεγχο τού χρήματος και τού δανεισμοῦ και νά διασφαλίζει τό προνόμιο τού κράτους. Ὁ Ντάγκλας, ἀντιθέτως, ἐκκινούσε ἀπό τήν ἰδέα τής δημιουργίας ἀγοραστικής δύναμης μέσω τής κυκλοφορίας χρήματος χωρίς χρέος.

Ὁ Ρουμπόθαμ συνδυάζει τίς δύο αὐτές προσεγγίσεις σέ μία πρόταση πού στοχεύει νά δείξει ποιός εἶναι ὁ δρόμος πού πρέπει νά ἀκολουθήσουμε, χωρίς ἀπαραιτήτητα νά πρέπει ἡ λύση του νά ἐφαρμοστεῖ παντοῦ μέ τόν ἴδιο τρόπο. Προσπαθεῖ νά μὴν εἶναι ὑπερβολικά ἐπαναστατική ἢ πρότασή του, γιά νά μὴν ἀπορριφθεῖ ἐξαρχῆς, ἀλλά νά ἀναδεικνύει νέες δυνατότητες ἐξέλιξης. Τό κομβικό ζήτημα εἶναι ἐδῶ πόσο χρήμα χωρίς χρέος πρέπει νά δημιουργήσῃ τό κράτος.⁸¹

Τό 1998, στή Βρετανία 3% τού χρήματος ἦταν χωρίς χρέος και εἶχε ἐκδοθεῖ ἀπό τήν κυβέρνηση. Ἀλλά ἀφοῦ τά συνολικά χρέη ἀνέρχονταν σέ 780 δισ. λίρες και ὑπερέβαιναν κατά 100 δισ. τά 680 δισ. πού βρίσκονταν στήν κυκλοφορία, τό ἐλεύθερο ἀπό χρέος χρήμα ἦταν συνεπῶς μεῖον 100 δισ. Στό ἄλλο ἄκρο, ἂν ὑπάρχει ὑπερβολικά πολύ χρήμα χωρίς χρέος, τότε αὐξάνεται ὁ πληθωρισμός. Μεταξύ 1950 και 1963 τό ποσοστό τού χρήματος χωρίς χρέος ἦταν 21%, ὁ πληθωρισμός ἦταν

⁷⁹ Abraham Lincoln, ἔγγραφο τής Γερουσίας ἀρ. 23, 91, 1865, στό Μ. Rowbotham, *The Grip of Death*, ὁ.π., σ. 220 κ.έ. Ἡ ἀυθεντικότητα αὐτοῦ τού παραθέματος ἀμφισβητήθηκε πρόσφατα. Γιά τόν Ντάγκλας και τίς κοινωνικές πιστώσεις, βλ. ἐπίσης F. Hutchinson, *What Everybody Really Wants to Know about Money*, John Carpenter, Σάρλμπερν 1998.

⁸⁰ Ὁ.π., σ. 216 κ.έ.

⁸¹ Ὁ.π., σ. 264 κ.έ.

χαμηλός, ή απασχόληση σέ ύψηλά επίπεδα, ή οικονομία αναπτυσσόταν διαρκώς και τό διεθνές έμπόριο ήταν λιγότερο επιθετικό.⁸² Όστόσο, καθώς έπενεργούν έδω πολλοί περίπλοκοι παράγοντες, θά ήταν λάθος νά δώσει κανείς ένα ακριβές ποσοστό. Πώς όμως θά προσδιορίσουμε τό σημείο ισορροπίας; Χωρίς νά μπορούμε έδω νά ύπεισέλθουμε σέ λεπτομέρειες, ή προσέγγιση του Ρουμπόθαμ μπορεί νά περιγραφεί σχηματικά ως εξής: τό τύπωμα κρατικού χρήματος χωρίς χρέος πρέπει έτησίως νά άντιστοιχεί στήν αύξηση του χρήματος πού δημιουργείται μέσω των δανείων. Αυτό σημαίνει πώς αυτό τό επιπρόσθετο χρήμα δέν θά παράγεται μέ «χρεόχρημα» αλλά θά συνίσταται σέ κρατικά κεφάλαια πού δέν συνδέονται μέ χρέος.⁸³ Θά είχαμε έτσι μία κρατικά έλεγχόμενη, «άντισταθμιστική» παροχή χρήματος, παράλληλα μέ τό παραδοσιακό ιδιωτικό χρήμα πού παράγεται από τά τραπεζικά δάνεια κ.λπ.

Πού πρέπει νά κατευθυνθεί αυτό τό χρήμα; Πρώτον, πρέπει νά χρησιμοποιηθεί για νά μειώσει τό κρατικό χρέος και, δεύτερον, για νά παράσχει ένα κατώτατο εισόδημα για τόν πληθυσμό (βλ. παραπάνω). Θά μπορούσαμε νά φανταστούμε τέσσερεις φάσεις μετά τήν είσαγωγή μιās τέτοιας ρύθμισης μέχρι νά ολοκληρωθεί ή μετάβαση στό καινούργιο σύστημα.⁸⁴ Τά πλεονεκτήματα πού προκύπτουν για τήν πλειονότητα του πληθυσμού και για τό κράτος είναι προφανή. Τό κράτος μπορεί νά εκπληρώσει τίς ύποχρεώσεις ως πρός τήν εκπαίδευση, τήν ύγεια, τίς μεταφορές και τόν πολιτισμό χωρίς τό βραχνά του χρέους. Ό λαός, στηριζόμενος σέ αυτό τό βασικό εισόδημα, μπορεί νά οργανώσει τήν εργασία του ευέλκτα, έτσι ώστε ή μείωση του χρόνου εργασίας και ή μερική απασχόληση, πού έπιτρέπει τήν ελεύθερη κοινωνική δραστηριότητα, νά μειώσουν τήν πίεση για διαρκή οικονομική ανάπτυξη. Θά αύξανόταν επίσης ή άειφόρος, ποιοτική και συνεπώς βιώσιμη παραγωγή, αφού θά μειωνόταν ή ανάγκη άμεσης παραγωγής ώστε νά πληρωθεί ό τόκος. Οί χῶρες πού θά υίοθετούσαν ένα τέτοιο σύστημα θά αποκτούσαν επίσης τό πλεονέκτημα νά επιβαρύνονται τά προϊόντα τους μέ λιγότερους τόκους. Παρ' όλα αυτά, όσο περισσότερες χῶρες είσαγάγουν ένα τέτοιο νομισματικό σύστημα, τόσο καλύτερο θά είναι τό αποτέλεσμα για όλους, γιατί ακριβώς ή λογική του συστήματος αυτού δέν στηρίζεται στόν άνελέητο άνταγωνισμό. Θά μπορούσαν έτσι νά αποπληρωθούν

⁸² Ό.π., σ. 309.

⁸³ Ό.π., σ. 366 κ.έ.

⁸⁴ Ό.π., σ. 269 κ.έ.

τά χρέη του Τρίτου Κόσμου –υπό τόν όρο ότι είναι νόμιμα–, καθώς οι πλούσιες χώρες θά πρόσφεραν τρόπους πληρωμής πού δέν δημιουργοῦν καινούργιο χρέος ἀλλά λειτουργοῦν μέ τή λογική τῶν εἰδικῶν δικαιωμάτων ἀνάληψης.

Πρέπει νά τό τονίσουμε ξανά καί ξανά: ὅποια κι ἄν εἶναι ἡ συγκεκριμένη λύση τοῦ προβλήματος, εἶναι σκανδαλώδες τό γεγονός ότι οἱ τράπεζες ἔχουν ἀποκτήσει, μέ μιά ἀπλή ὑπογραφή, τό δικαίωμα νά αὐξάνουν τήν περιουσία τῶν ἰδιοκτητῶν κεφαλαίου, ἀπαλλοτριώνοντας ἔτσι τά ἀγαθά τῶν πολιτῶν, ἀναγκάζοντας τό κράτος νά βυθιστεῖ ἀκόμη περισσότερο στό χρέη καί προξενώντας μεγαλύτερη οἰκονομική καί οἰκολογική καταστροφή. Τό πρόβλημα πρέπει νά τεθεῖ ἄμεσα στήν πολιτική ἀτζέντα.

Μέ βάση αὐτή τή θεμελιώδη ἀλλαγή προοπτικῆς, μποροῦν νά ἀναζητηθοῦν καί ἄλλες ἐπιμέρους δυνατότητες γιά τήν ἀλλαγή τῶν νομισματικῶν μηχανισμῶν πού συνδέονται μέ τήν ἰδιοκτησία. Οἱ μηχανισμοί αὐτοί δέν πρέπει νά ἐξυπηρετοῦν πιά τά συμφέροντα τῆς μειοψηφίας τῶν ἰδιοκτητῶν χρηματοπιστωτικῶν περιουσιακῶν στοιχείων, ὅπως συμβαίνει σήμερα, ἀλλά θά πρέπει νά λειτουργοῦν μέ γνώμονα τό γενικό συμφέρον, στό ὁποῖο συμπεριλαμβάνεται καί ἡ ἰσορροπία τῶν οἰκοσυστημάτων.

Τό πανάρχαιο ζήτημα τοῦ χρήματος ἀφορᾷ πρῶτα καί κύρια τή σύνδεση ἰδιοκτησίας καί τόκου. Ὁ ἰδιοκτήτης πού δανείζει χρήματα θέλει νά τοῦ ἐπιστραφοῦν περισσότερα. Καθώς στή «στατική» οἰκονομία τοῦ ἀρχαίου κόσμου, οἱ ὀφειλέτες δέν μποροῦσαν νά παραγάγουν προστιθέμενη ἀξία γιά νά ἀποπληρώσουν τόν τόκο, ἡ πρακτική αὐτή ὀδηγοῦσε στήν ἀποστέρησή τους ἀπό τά πρὸς τό ζεῖν. Ἄν δέν μποροῦσαν νά συγκεντρώσουν τά χρήματα ἀπό τήν οἰκογένειά τους, τότε, γιά νά ἀποπληρώσουν τό χρέος, ἔπρεπε νά δουλέψουν σάν σκλάβοι ἢ νά παραχωρήσουν τήν (ἀκίνητη) περιουσία τους, δηλαδή τά μέσα παραγωγῆς τους, στόν δανειστή. Λόγω τῶν ὀλέθριων συνεπειῶν τοῦ τόκου, ἡ Βίβλος, ὁ Ἄριστοτέλης καί ἄλλοι ζητοῦν τήν ἀπαγόρευσή του.

Τί θά μποροῦσε νά σημαίνει ἡ ἀπαγόρευση τοῦ τόκου στίς σημερινές οἰκονομικές συνθήκες; Ἄν τό ζήτημα εἶναι νά μή βλάπτεται ἡ ὑπόσταση τοῦ ὀφειλέτη, τό αἶτημα σήμερα, ἄν θεωρήσουμε ότι κάτι τέτοιο εἶναι οἰκολογικά βιώσιμο στήν ἀναπτυξιακή οἰκονομία μας, θά ἦταν νά μήν ὑπερβαίνει ὁ πραγματικός τόκος τήν προστιθέμενη ἀξία πού παράγεται, δηλαδή τήν πραγματική αὐξηση τῆς ἀξίας πού προκύπτει μετά τήν ἀφαίρεση τοῦ κόστους, ἀφοῦ συνυπολογίσουμε τόν πληθωρισμό. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ πολιτική ὑψηλῶν ἐπιτοκίων πού προωθεῖ ὁ νεοφιλελευθερισμός

δέν είναι παρά μία *δομική τοκογλυφία*. Από τό 1980 τό πραγματικό έπιτόκιο (άποπληθωρισμένο) στις άγορές κεφαλαίων είναι κατά μέσο όρο πολύ ύψηλότερο άπό τό ρυθμό ανάπτυξης τής πραγματικής οικονομίας – μέ τό καταστροφικό για τίς χῶρες άποτέλεσμα τῶν χρεῶν πού δέν μποροῦν νά άποπληρωθοῦν, και πού έπηρεάζουν στην πραγματικότητα τό 90% τοῦ λαοῦ και τήν ίδια τήν οικονομία.⁸⁵ Και μόνο όμως ή πρόταση για πρόσθετο χρέμα χωρίς χρέος είναι βέβαιο ότι θά προκαλοῦσε άνοδο τῶν έπιτοκίων. Συνεπῶς είναι έπίσης άπαραίτητη ή έπαναφορά τής κρατικῆς ρύθμισης τῶν έπιτοκίων τόσο στις διεθνείς όσο και στις έσωτερικές άγορές.

Άν ή ιδιοκτησία δέν σταματήσει νά χρησιμοποιεῖται άποκλειστικά για τή συσσώρευση πλούτου και δέν τεθεῖ στην ύπηρεσία τῶν πραγματικῶν συμφερόντων τής κοινωνίας και τής ζωῆς, τό κεφάλαιο δέν θά μπορεῖ νά συνδεθεῖ μέ τή σφαίρα παραγωγῆς άξίας χρήσης.⁸⁶ Τό πρώτο πρακτικό αίτημα πού προκύπτει άπό αυτή τή θέση είναι ή πολιτική έπαναρρύθμιση τῶν έπιτοκίων για τά δάνεια πού συνάπτονται στις διεθνείς κεφαλαιαγορές, δηλαδή ή κατάργηση τής μονεταριστικῆς πολιτικῆς προκειμένου τό πραγματικό έπιτόκιο νά μήν ύπερβαίνει τό ρυθμό ανάπτυξης.

Υπάρχουν και πιό προωθημένα αίτήματα. Σέ αυτά συγκαταλέγεται τό παλαιό αίτημα για τό «αυτοὑποτιμώμενο» χρέμα, πού διατυπώνουν οι ύποστηρικτές τής «φυσικῆς οικονομικῆς τάξης», ὅπως τήν πρότεινε ὁ Σίλβιο Γκεζέλ (Silvio Gesell, 1862-1930) στην Έλβετία. Σύμφωνα μέ αυτή τήν πρόταση, τό χρέμα πού παρακρατεῖται θά πρέπει νά χάνει σταδιακά μέρος τής άξίας του, προκειμένου νά είναι ύποχρεωμένοι οι κάτοχοί του νά τό έπιστρέφουν στην κυκλοφορία χρησιμοποιώντας το ως άπλό μέσο ανταλλαγῆς. Ο Β. Κέσπλερ έχει συγκεντρώσει τά έπιχειρήματα ενάντια σέ αυτή τήν καλοπροαίρετη πρόταση.⁸⁷ Ίσχυρίζεται ότι πρακτικά θά

⁸⁵ Η άρχική θεωρία στην όποία στηρίζονται τά σχόλια αυτά αναπτύσσεται άπό τόν Χινκελάμμερτ στό Κ. Füssel, F. Hinkelammert κ.ά., «...in euren Häusern liegt das geraubte Gut der Armen», Exodus, Λουκέρνη 1989, σ. 147 κ.έ.

⁸⁶ Πρόκειται για έναν επιπλέον παράγοντα εκτός άπό όσους αναφέρει ὁ Wim Dierckxsens, «Porto Alegre: camino al postcapitalismo», ό.π. Βλ. E. Altvater, Altvater, «Die neue Finanzarchitektur. Zur Regulation und Reform der internationalen Finanzmärkte», περ. *Widerspruch* (Ζυρίχη), τχ. 40, 2001, σ. 3-24.

⁸⁷ Βλ. R. Kebler, *Staat und Gesellschaft im vorexilischen Juda – vom 8. Jahrhundert bis zum Exil*, E. J. Brill, Λάιντεν, Νέα Ύόρκη και Κολωνία 1992, σ. 14 κ.έ.

όδηγοῦσε σέ ἀκόμη μεγαλύτερη κατανάλωση. Πάνω ἀπ' ὅλα ὅμως, ὁ τόκος δέν εἶναι παρά ἓνας ὑποστηρικτικός παράγοντας στό μηχανισμό πού συγκροτεῖται ἀπό τήν ιδιοκτησία, τόν τόκο, τό χρέος, τόν ἀνταγωνισμό καί τή μεγιστοποίηση τῶν κερδῶν. Ἡ λειτουργία τοῦ τόκου ρυθμίζεται ἀπό μιά ἀγορά πού θεωρεῖται αὐτορρυθμιζόμενη – αὐτόν τόν σύνθετο μηχανισμό πού δημιουργεῖ τόση πολλή ἀνισότητα ἐντός τῆς κοινωνίας.

Βραχυπρόθεσμα τά αἰτήματα θά ἔπρεπε ἀπλῶς νά ἐπικεντρωθοῦν στήν ἀξίωση ἀποζημίωσης γιά τή λεηλασία τῶν διεθνῶν χρηματαγορῶν ἀπό τοὺς ἐπενδυτές, ἀπό τό 1980 καί ἐξῆς. Ἡ προτεραιότητα ἐδῶ πρέπει νά δοθεῖ στή διαγραφή ἢ τήν ἀποπληρωμή –μέ τή διαδικασία πού περιγράψαμε παραπάνω– τῶν χρεῶν ὅλων τῶν ἀναπτυσσόμενων χωρῶν χωρίς τόκο, μέσω εἰδικῶν δικαιωμάτων ἀνάληψης. Οἱ ἀναπτυσσόμενες χῶρες ἔχουν ἤδη πληρώσει πολύ μεγαλύτερα ποσά ἀπό ἐκεῖνα πού δανείστηκαν ἀρχικά, ἐξαιτίας τοῦ μηχανισμοῦ τοῦ ἀνατοκισμοῦ καί τῆς ταυτόχρονης πολιτικῆς ὑψηλῶν ἐπιτοκίων, καί ὅμως κάθε χρόνο ὑποχρεοῦνται νά καταβάλουν ὅλο καί μεγαλύτερους τόκους καί ἀπαιτοῦν ἀπό τοὺς λαούς τους περισσότερες θυσίες. Μιά τέτοια ἐξέλιξη θά πρέπει βεβαίως νά συνοδευτεῖ ἀπό τήν ἐπιστροφή τῶν χρημάτων τῶν ἐλίτ αὐτῶν τῶν χωρῶν, οἱ ὁποῖες συμμετεῖχαν καί οἱ ἴδιες στή λεηλασία τῶν χωρῶν τους μέσω τῆς φυγῆς κεφαλαίων πρὸς τίς τράπεζες τῆς Δύσης. Σέ ιδιαίτερες περιπτώσεις, ὅπως στή Νότια Ἀφρική, πρέπει νά τεθεῖ καί ἓνα ἀκόμη αἶτημα, πέρα ἀπὸ τή διαγραφή τοῦ χρέους. Οἱ τράπεζες πού χρηματοδότησαν τήν πολιτική καταπίεσης πού ἄσκησε ἡ λευκή μειονότητα (καί συνεπῶς τά δάνειά τους ἀποτελοῦν «ἀπεχθῆ χρέη») πρέπει νά παράσχουν ἀποζημίωση ἀντὶ νά ζητοῦν ἀπὸ τά θύματα τοῦ Ἀπαρτχάιντ νά ἀποπληρώσουν τά χρέη πού δημιουργήθηκαν γιά τήν ὑποστήριξή του.⁸⁸

Ἄλλα αὐτά τά ἀναγκαῖα βήματα πρὸς μιά νέα νομισματική πολιτική ἀπαιτοῦν τή συνεργασία τῶν κυβερνήσεων σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο. Προτοῦ ὅμως αὐτές οἱ ἀλλαγές ἀρχίσουν νά δείχνουν τίς συνέπειές τους σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο, ὑπάρχουν πολλά πράγματα πού μποροῦν νά κάνουν οἱ λαοὶ σέ τοπικό ἐπίπεδο.⁸⁹ Μποροῦν

⁸⁸ Βλ. Aktion Finanzplatz Schweiz (ἐπιμ.), *Odious Debts. Hinterlassenschaft der Diktatoren*, Ζυρίχη 2000. Δέν μπορούμε νά ἀναλύσουμε ἐδῶ τά ἐπιμέρους ζητήματα πού ἀφοροῦν τίς νόμιμες ἀξιώσεις ἀποζημίωσης π.χ. γιά τή δουλεία, τήν ἀποικιοκρατική ἐκμετάλλευση κ.λπ. Βλ. W. Dierckxsens, «Porto Alegre: camino al postcapitalismo», *ἔ.π.*, σ. 176 κ.ἑ.

⁸⁹ Βλ. R. Douthwaite, *Short Circuit*, ἔ.π.

επί παραδείγματι νά οργανώσουν ομάδες ανταλλακτικού εμπορίου για νά ανταλλάσσουν αγαθά και υπηρεσίες χωρίς χρήμα και τόκο, μιά πρακτική πού έχει αποδειχθεί διεθνώς εξαιρετικά επιτυχημένη μέ τή μορφή τών Τοπικῶν Συστημάτων Ἀνταλλαγῆς καί Ἐμπορίου (LETS). Τό κρίσιμο στοιχείο εἶναι ὡστόσο ἡ διαμόρφωση ἐναλλακτικῶν τραπεζικῶν συστημάτων καί πιστωτικῶν συνεταιρισμῶν.⁹⁰ Στήν Εὐρώπη, στή Διεθνή Ἐνωση Ἐπενδυτῶν στήν Κοινωνική Οἰκονομία (INAISE) συμμετέχουν πάνω ἀπό τριάντα ἐναλλακτικές τράπεζες, οἱ ὅροι λειτουργίας τῶν ὁποίων εἶναι πολύ διαφορετικοί. Ὅσες ἀπό αὐτές τίς τράπεζες δέν περιορίζονται στήν ἀπλή μέριμνα γιά τό περιβάλλον καί θέτουν συγκεκριμένα τό ζήτημα τοῦ τόκου, ὅπως κάνει ἡ γερμανική GSL Gemeinschaftsbank, μποροῦν νά πιστοποιήσουν ὅτι πολλοί ἐπενδυτές εἶναι διατεθειμένοι νά προσαρμόσουν τά ἐπίπεδα τοῦ ἐπιτοκίου στά κριτήρια πού ἀναφέραμε παραπάνω, προκειμένου νά προωθήσουν τήν κοινωνική οἰκονομία. Αὐτή ἡ δυνατότητα σέ καμία περίπτωση δέν ἔχει ἀξιοποιηθεῖ πλήρως ἀπό τά πρόσωπα καί τούς θεσμούς, ὅπως τά συνδικάτα καί οἱ Ἐκκλησίες, καί φυσικά τά μέλη τους, πού ἐκ τῶν πραγμάτων θά ἔπρεπε νά ἀπαιτοῦν ἕνα δίκαιο σύστημα ἐπιτοκίων. Ἐνα τέτοιο αἶτημα θά ἔβρισκε τεράστια ἀνταπόκριση στήν κοινή γνώμη.

Ἐκτός ἀπό τό σύστημα τῶν ἐπιτοκίων, καί σέ συνδυασμό μέ αὐτό, ὑπάρχει ἕνα ἀκόμη κεντρικό ζήτημα – ἡ *κερδοσκοπία*. Τό τέλος τῆς νομισματικῆς σταθερότητας τό 1973 ὀδήγησε σέ μιά κερδοσκοπία ἀσύλληπτης κλίμακας γύρω ἀπό τίς *συναλλαγματικές ἰσοτιμίες*. Ὅπως γνωρίζουμε, οἱ καθημερινές ἀγοραπωλησίες συναλλάγματος ἀνέρχονται στό 1,5 τρισ. δολάρια καί εἶναι σέ ποσοστό πάνω ἀπό 95% κερδοσκοπικῆς φύσης. Τό πῶ ἀποδεκτό ἀντίμετρο πού ἐξετάζεται σήμερα εἶναι ἕνας φόρος ἐπί τοῦ κύκλου ἐργασιῶν τῆς ἀγορᾶς συναλλάγματος, γνωστός μέ τό ὄνομα φόρος Τόμπιν.⁹¹ Ὁ βραβευμένος μέ Νόμπελ Τζαίμς Τόμπιν εἶχε ὑποστηρίξει ἤδη τό 1978 τήν ἐπιβολή ἑνός φόρου 0,5% σέ ὅλες τίς ἀγοραπωλησίες συναλλάγματος, προκειμένου νά ἀποκατασταθεῖ ἡ ἰσορροπία στίς χρηματοπιστωτικές ἀγορές καί νά μειωθεῖ ὁ πληθωρισμός. Μέ ἕναν φορολογικό συντελεστῆ μεταξύ 0,25 καί 0,5%, μιά ἐπιπλέον παράπλευρη συνέπεια θά ἦταν ἕνα ἐτήσιο ἔσοδο μεταξύ 150 καί 300 δις. δολαρίων. Τό ποσό αὐτό θά μπορούσε νά διατεθεῖ τόσο γιά τή μείωση τοῦ δημόσιου χρέους ὅσο καί γιά τή χρηματοδότηση τῆς παραγωγικῆς

⁹⁰ Γιά τίς ἠθικές ἐπενδύσεις, βλ. τό Ethical Investment Research Service (EIRIS), www.eiris.org.

⁹¹ Βλ. Kairos Europa/WEED, *Kapital braucht Kontrolle*, ὅ.π., σ. 50 κ.έ.

οικονομίας, ιδίως στις αναπτυσσόμενες χώρες. Η Έκθεση για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη του UNDP για το 1994 προτείνει το ποσό αυτό να καταβάλλεται σε ένα παγκόσμιο κοινωνικό ταμείο, το οποίο θα βοηθά τις φτωχότερες περιοχές με βάση το πρότυπο των ευρωπαϊκών διαρθρωτικών ταμείων. Ο φόρος θα μπορούσε να συλλεχθεί εύκολα, καθώς όλες οι αγοραπωλησίες συναλλάγματος διενεργούνται μέσω του συστήματος έκκαθάρσης συναλλαγών SWIFT που συνδέει τις κεντρικές τράπεζες. Οι κυβερνήσεις του Καναδά και της Φιλανδίας, και άλλοι Ευρωπαίοι ηγέτες έχουν εκδηλώσει την υποστήριξή τους στο φόρο Τόμπιν, ενώ σε πολλές χώρες κινήματα όπως τα Kairos Europa, Attac και Jubilee South υποστηρίζουν ενεργά την επιβολή του.

Ο φόρος Τόμπιν δεν αποτελεί πανάκεια απέναντι στην κερδοσκοπική συσσώρευση του κεφαλαίου, είναι όμως μία αρχή – που παίζει με τους κανόνες της αγοράς, αποτελεί όμως και έναν ισχυρό συμβολισμό. Στις χρηματοπιστωτικές κρίσεις, όπως η ασιατική, κατά την οποία οι κερδοσκοπικές πρακτικές απέφεραν κέρδη της τάξης του 40-60%, αυτή η μικρή επιβάρυνση θα ήταν αμελητέα. Θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν και άλλα εργαλεία, όπως ο έλεγχος στην κίνηση κεφαλαίου και συναλλάγματος.⁹² Η Κίνα κατόρθωσε να μείνει έξω από τη δίνη της ασιατικής κρίσης του 1997 ακριβώς επειδή είχε ακόμη στα χέρια της αυτά τα εργαλεία. Το μέλλον θα δείξει αν θα διασωθεί η Κίνα από την επόμενη κρίση, τώρα που έχει ενταχθεί στον ΠΟΕ, ο οποίος, μαζί με το ΔΝΤ και την Παγκόσμια Τράπεζα, επιβάλλει στα μέλη του την απορρύθμιση των αγορών.

Επιπλέον, πρέπει να παρθούν αυστηρότερα μέτρα ενάντια στην αυξανόμενη χρηματιστηριακή κερδοσκοπία που στοχεύει στη συσσώρευση ιδιοκτησίας χωρίς εργασία.⁹³ Η έκδοση μετοχών και δανείων για πραγματικές επενδύσεις χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο για κερδοσκοπικές συναλλαγές στη δευτερογενή αγορά. Η Γερμανία και άλλες χώρες θα πρέπει να επιβάλουν ένα φόρο επί του κύκλου εργασιών του χρηματιστηρίου (ύψους περίπου 1%), όπως ισχύει στις χρηματιστηριακές αγορές του Λονδίνου και της Σιγκαπούρης. Στη Γερμανία το όφελος για τον δημόσιο προϋπολογισμό θα ήταν περίπου 12,5 δισ. ευρώ. Επιπλέον, τα κέρδη που προκύπτουν από τις κερδοσκοπικές πρακτικές θα πρέπει να φορολογούνται χωρίς περιορισμό για έναν χρόνο, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που οι ζημιές

⁹² Ο.π., σ. 51 κ.έ.

⁹³ Ο.π., σ. 51.

αφαιρούνται από τά φορολογητέα κέρδη. Έπιπλέον, ή φορολογική μεταρρύθμιση πού προώθησε ό κυβερνητικός συνασπισμός στη Γερμανία κατήγγησε, μέ μιά μάλλον άνεύθυνη κίνηση, τό φόρο επί τής πώλησης έταιρικῶν μετοχῶν. Αὐτή ή απόφαση ένθαρρύνει τίς συγχωνεύσεις έταιρειῶν, οί όποίες δέν έπιφέρουν πραγματική οίκονομική μεγέθυνση. Προάγει άπλῶς τή συγκέντρωση τής ιδιοκτησίας κεφαλαίου και, σάν νά μήν έφτανε αὐτό, έχει κόστος χιλιάδες θέσεις εργασίας, οί όποίες επίσης έπιβαρύνουν τόν κρατικό προϋπολογισμό. Τό δημόσιο χάνει μέ δύο ή και μέ τρεῖς τρόπους – μέσω τῶν φόρων, μέσω τῶν θέσεων εργασίας και μέσω τής αύξησης τοῦ δημόσιου χρέους, πού μέ τή σειρά του άπαιτεῖ περισσότερες πληρωμές τόκων. Αὐτό ίσοδυναμεί μέ μιά πολλαπλή άναδιανομή τής ιδιοκτησίας πρὸς όφελος τής έλίτ. Πρέπει λοιπόν νά επανέλθει τό προηγούμενο φορολογικό καθεστώς, και μάλιστα μέ ύψηλότερους συντελεστές.

Τέλος, για τόν έλεγχο τοῦ πεδίου τής κερδοσκοπικῆς κατάχρησης τής ιδιοκτησίας κεφαλαίου, πρέπει νά αναφερθοῦμε σέ ένα τελείως διαφορετικό ζήτημα: τό *συνταξιοδοτικό σύστημα*.⁹⁴ Μέχρι σήμερα οί συντάξεις στηρίζονταν στην άλληλεγγύη άνάμεσα στίς γενιές. Τό νέο, εργαζόμενο τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ κατέβαλλε μέρος τοῦ μισθοῦ του και οί εργοδότες ήταν ύποχρεωμένοι νά πληρώνουν μιά ίσόποση συμβολή – μέ ρητή άναφορά στίς κοινωνικές ύποχρεώσεις τής ιδιοκτησίας. Τά έσοδα αὐτά επέτρεπαν τήν πληρωμή τῶν συντάξεων. Λόγω τής άντιστροφῆς τής ήλικιακῆς πυραμίδας, έχει αύξηθεῖ τό βάρος στο εἰσόδημα από τήν εργασία. Ό συνασπισμός Σοσιαλδημοκρατῶν-Πρασίνων στη Γερμανία άντέδρασε τό 2001 μέ μιά μεταρρύθμιση τοῦ συνταξιοδοτικοῦ συστήματος: εἰσήγαγε έναν «τρίτο πυλώνα», τή μερική κάλυψη τοῦ συνταξιοδοτικοῦ κόστους από τή συμβολή τῶν εργαζομένων σέ ένα κεφαλαιοποιητικό σύστημα, και άπάλλαξε τούς εργοδότες από τίς ύποχρεώσεις τους άπέναντι στην κοινωνία. Η μεταρρύθμιση προέβλεπε ότι οί εργοδότες δέν ήταν πλέον ύποχρεωμένοι νά πληρώνουν τό ίδιο ποσό για τό τμήμα τῶν συντάξεων πού όφειλαν νά καλύπτουν μέ βάση τήν άρχή τής ίσοτιμίας. Αὐτό άποτελεῖ σκάνδαλο και συνιστᾶ παραβίαση τοῦ συντάγματος: μιά συντηρητική, νεοφιλελεύθερη κυβέρνηση ποτέ δέν θά μπορούσε νά επιβάλλει μιά τέτοια μεταρρύθμιση, γιατί θά έρχόταν άντιμέτωπη μέ τήν άντίδραση τῶν συνδικάτων και τής σοσιαλδημοκρατικῆς άντιπολίτευσης. Εἶναι γνωστό ότι τά άγγλοσαξονικά συνταξιοδοτικά ταμεία δραστηριοποιούνται ήδη στίς άγορές κεφαλαίων, και, προκειμένου νά άντιμετωπίσουν τόν άνταγωνισμό, έχουν

⁹⁴ Ό.π., σ. 39 κ.έ.

συμμαχήσει με τούς παγκόσμιους παίκτες του καζινοκαπιταλισμού. Μιά καινούργια φύσκα των χρηματοπιστωτικών αγορών δεν θα έντεινει άπλως τήν καταστροφική τους επίδραση, θά ένισχύσει τήν ανασφάλειά τους. Τί θά γίνει μέ τίς συντάξεις άν συμβεί ένα νέο μεγάλο κράχ;

Μετά τήν αλλαγή τής πολιτικής των Γερμανών Σοσιαλδημοκρατών και Πρασίνων, δεν είναι πιθανό νά έπιβληθεί στό έγγύς μέλλον κάποια έναλλακτική πρόταση στή θέση αυτής τής «μεταρρύθμισης». Μακροπρόθεσμα όμως είναι σαφές ότι μία τέτοια έναλλακτική ύπάρχει, είναι βιώσιμη και όφειλουμε νά άγωνιστούμε για τήν έφαρμογή της μέ γνώμονα τό κοινό καλό. Σέ τελική άνάλυση, τό ζήτημα αυτό έχει πολύ έντονο συμβολικό χαρακτήρα. Realpolitik είναι ή τέχνη νά καθιστάς έφικτό αυτό πού εκ πρώτης όψεως δείχνει άνέφικτο – ειδικά άν ή έναλλακτική είναι ή καταστροφή και ή αυτοκαταστροφή. Η έναλλακτική πρόταση είναι ή επανεισαγωγή μιās τροποποιημένης έκδοχής του συστήματος τής ίσοτιμίας πού βασίζεται στην άλληλεγγύη, και τό όποιο έν μέρει έξοβελίστηκε από τό σύστημα τής συσώρευσης εισοδήματος μέσω κεφαλαίου. Δεν μπορεί νά σταθεί τό άντεπιχείρημα ότι, λόγω τής ηλικιακής πυραμίδας, τό κόστος έργασίας θά αύξανόταν άκόμη περισσότερο. Μελέτες έχουν δείξει ότι τά συνταξιοδοτικά ταμεία μπορούν νά χρηματοδοτηθούν έτσι ώστε ή συμβολή του έργοδότη νά υπολογίζεται όχι βάσει των μισθών αλλά τής προστιθέμενης άξίας. Έτσι, τό βάρος για τήν κοινωνική ασφάλιση δεν θά τό ανάλαμβανε μόνο ή έργασία αλλά και ή τεχνολογία, πού συμβάλλει τό δικό της μερίδιο στην αύξηση τής παραγωγικότητας. Έτσι άναιρείται τό έπιχείρημα τής μή βιωσιμότητας.⁹⁵

Υπάρχουν και άλλα βιώσιμα μοντέλα για τήν κοινωνική ασφάλιση και πρόνοια (συντάξεις, υπηρεσίες υγείας, έπίδομα άνεργίας), όπως δείχνουν τά παραδείγματα πολλών χωρών. Τό βασικό στοιχείο είναι ότι τό σύστημα πρέπει νά χρηματοδοτείται από όλους τούς πολίτες και νά παρέχει τίς υπηρεσίες του σε όλους. Στά σκανδιναβικά κράτη έπικρατούν συστήματα πού βασίζονται στή φορολογία. Στή Έλβετία, στά συνταξιοδοτικά ταμεία συμβάλλουν όλες οι μορφές εισοδήματος, και μεταξύ αυτών τό εισόδημα από τό κεφάλαιο και άλλα περιουσιακά στοιχεία, μέ αποτέλεσμα τή μείωση του εργατικού κόστους.

Όλα αυτά τά μοντέλα προϋποθέτουν τή μεγαλύτερη επιβάρυνση του κεφα-

⁹⁵ Βλ. W. Keßler, *Wirtschaften im dritten Jahrtausend*, ό.π., σ. 102 κ.έ., και για τά έπόμενα, W. Keßler, *Weltbeben. Auswege aus der Globalisierungsfalle*, Publik-Forum, Όμπεροϋρσελ 2002, σ. 114 κ.έ.

λαίου. Κάτι τέτοιο όμως είναι λογικό, αφού αποτρέπει την κερδοσκοπική λειτουργία του και, μέσω της αναδιανομής εισοδήματος προς όφελος των εργαζομένων, τό διοχετεύει ξανά στην πραγματική οικονομία. Τό ίδιο ισχύει και για τό ζήτημα της φορολογικής επιβάρυνσης του κεφαλαίου.

Έκτός από τό επιτόκιο, τό νόμισμα, τό χρηματιστήριο και τά ασφαλιστικά ταμεία, πρέπει επίσης νά θέσουμε τό ζήτημα της φοροδιαφυγής και της φοροαποφυγής. Είναι πολύ σημαντικό νά κατανοήσει ο λαός ότι οι νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις απλούστατα ψεύδονται όταν υποστηρίζουν ότι μπορούν νά προσελκύσουν τούς μεγάλους κεφαλαιοκράτες ώστε νά προχωρήσουν στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, μειώνοντας τούς ανώτατους φορολογικούς συντελεστές ή μέ ανάλογες παραχωρήσεις. Η λογική αυτή, πού ξεκίνησε από τή δεκαετία του 1980 και συνεχίστηκε στη Γερμανία μέχρι τή φορολογική μεταρρύθμιση της κυβέρνησης συνασπισμού γύρω στό 2000, έχει διαψευστεί από τά γεγονότα. Τουλάχιστον από τήν Έκθεση για τήν Ανθρώπινη Ανάπτυξη του UNDP για τό έτος 1993, ή οποία αναφέρεται στην ανάπτυξη χωρίς νέες θέσεις εργασίας, θά έπρεπε νά αποτελεεί κοινό τόπο ότι οι επιχειρήσεις επενδύουν τά κέρδη τους, εκτός από τις κερδοσκοπικές συναλλαγές, στον έξορθολογισμό, μέ αποτέλεσμα νά μειώνουν τις θέσεις εργασίας. Τά κέρδη από τό κεφάλαιο καθώς και τό εισόδημα από άλλα περιουσιακά στοιχεία πρέπει νά φορολογούνται μέ μία προοδευτική κλίμακα. Αυτό θά μειώνει τις κερδοσκοπικές κινήσεις και θά απελευθέρωνε τήν παραγωγική βιομηχανία από τήν πίεση των μετόχων για μερίσματα, καθιστώντας την έτσι πίο συμφέρουσα για επενδύσεις. Έπιπλέον οι βασικές υπηρεσίες κοινής ωφέλειας θά μπορούσαν νά χρηματοδοτηθούν χωρίς νά συσσωρεύονται χρέη, πράγμα πού επίσης θά συνέβαλλε στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Έτσι πρίν αντιμετωπίσουμε τήν παράνομη φοροδιαφυγή, πρέπει πρώτα νά ελέγξουμε τή νόμιμη φοροαποφυγή. Μόνο έτσι θά μπορούσαν νά πραγματοποιηθούν οι κοινωνικές υποχρεώσεις της ιδιοκτησίας τις όποιες επιβάλλει ρητά τό γερμανικό σύνταγμα.⁹⁶ Αυτό αφορά, βεβαίως, και όλες τις άλλες χώρες, όπως υποστηρίζει ο Κριστιάν ντε Μπρί, μιλώντας για τή Γαλλία:

Ό προοδευτικός φόρος επί του εισοδήματος των φυσικών προσώπων είναι ή κατεξοχήν δημοκρατική μορφή φορολογίας, ή μόνη πού αντιστοιχεί στην έπιταγή του συντάγ-

⁹⁶ Βλ. R. Roth, *Das Kartenhaus: Ökonomie und Staatsfinanzen in Deutschland*, DVS, Φραγκφούρτη 1999 (2000), και F. Hengsbach και M. Möhring-Hesse, *Aus der Schiefelage heraus. Demokratische Verteilung von Reichtum und Arbeit*, Dietz, Βόννη 1999, σ. 195 κ.έ.

ματός μας: «κανένας πολίτης δεν απαλλάσσεται από τό καθήκον νά συμβάλλει στά βάρη τῶν κρατικῶν δαπανῶν ἀνάλογα μέ τή δυνατότητά του/της». Κι ὅμως τουλάχιστον οἱ μισοί πολίτες ἀπαλλάσσονται ἀπό τήν ὑποχρέωση αὐτή, ἐνῶ καί στούς ἄλλους μισούς τό βᾶρος κατανέμεται ἄδιστα. Τό φορολογικό βᾶρος πού σηκώνει τό 10% τῶν φορολογουμένων μέ τά ὑψηλότερα εἰσοδήματα –οἱ ὁποῖοι διαμαρτύρονται ὅτι ὁ ἀνώτατος φορολογικός συντελεστής τοῦ 54% δέν εἶναι παρά ληστεία– βρίσκεται σέ σταθερά πτωτική τροχιά, καί ἔχει μειωθεῖ ἀπό τό 19% πού ἦταν 1988 στό 15% τό 1996. Τό ποσοστό τοῦ φόρου εἰσοδήματος ἐπί τοῦ συνόλου τῶν φορολογικῶν ἐσόδων δέν ὑπερβαίνει τό 10% τό ὑπόλοιπο 90% σέ καμία περίπτωση δέν συμμορφώνεται μέ τήν ἀρχή τῆς ἀναλογικότητας τῶν φορολογικῶν βαρῶν, καθῶς οἱ φτωχότερες ὁμάδες φορολογουμένων καλοῦνται νά πληρώσουν δυσανάλογα μεγάλους ἔμμεσους φόρους.⁹⁷

Εἶναι ἀπόλυτα ἀληθές ὅτι τό κράτος δείχνει ἀπρόθυμο νά καταπολεμήσει τή φοροδιαφυγή τῶν ιδιοκτητῶν κεφαλαίου. Ὅπως περιγράψαμε στό κεφάλαιο 4, τά κράτη δέν προσλαμβάνουν ἀρκετούς ἐφοριακοὺς. Οἱ ἐφοριακοί, ἐκτός τοῦ ὅτι βγάζουν σίγουρα τό μισθό τους, μποροῦν νά φέρουν στά δημόσια ταμεῖα καί συνεπῶς στήν κοινωνία πολλά δισεκατομμύρια ἐπιπλέον φόρους κάθε χρόνο (οἱ ὑπολογισμοί γιά τή Γερμανία κυμαίνονται μεταξύ 15 καί 50 δισ. εὐρώ). Γι' αὐτό ἕνα βασικό αἶτημα πρὸς τό κράτος πρέπει νά εἶναι ἡ ἐπαρκῆς στελέχωση τοῦ φορολογικοῦ μηχανισμοῦ.

Ὅμοιοι μὲν, δέν ἐπαρκοῦν ἐδῶ οἱ ἐνέργειες πού περιορίζονται σέ ἐθνικό ἐπίπεδο. Γιατί τό κέντρο τοῦ προβλήματος εἶναι διεθνές: εἶναι οἱ φορολογικοὶ παράδεισοι καί τά ἐξωχώρια χρηματοπιστωτικά κέντρα.⁹⁸ Ὁ μοναδικός λόγος ὑπαρξῆς τους εἶναι νά ἐπιτρέπουν στήν ιδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου νά ἀποφεύγει τίς ὑποχρεώσεις τῆς ἐναντι τῆς κοινωνίας καί τοῦ κοινοῦ καλοῦ. Τό αἶτημα τῆς κατάρτησής τους δέν πηγάζει μόνο ἀπό τήν ἐναλλακτική σκοπιά τῆς ζωῆς καί τοῦ κοινοῦ καλοῦ, ἀλλά καί ἀπό τήν ἀνάγκη αὐτοσυντήρησης τοῦ κράτους καί τῆς πραγματικῆς οικονομίας. Σύμφωνα μέ μιά μελέτη τῆς Oxfam, μόνο οἱ ἀναπτυσσόμενες χῶρες χάνουν ἐτησίως περίπου 50 δισ. δολάρια ἀπό τοὺς φορολογικούς παραδείσους. Παρότι κάποιοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ κατάρτησή τους εἶναι

⁹⁷ Chr. de Brie, ἐφ. *Le Monde diplomatique*, Ὀκτώβριος 2000. Βλ. ἐπίσης A. J. Menéndez, *In redistributive taxation we trust*, EUI, Φλωρεντία 2000.

⁹⁸ Βλ. Kairos Europa/WEED, *Kapital braucht Kontrolle*, ὁ.π., σ. 52 κ.ε.: J. B. Bracewell-Milnes, *Tax Avoidance & Evasion: The Individual and Society*, Λονδίνο 1979· καί τοῦ ἴδιου, *Economics of International Tax Avoidance*, Λονδίνο 1980.

αδύνατη, θά μπορούσαμε νά ποῦμε πῶς καί μόνο τό ὅτι ὁ ΟΑΣΑ καί τό Φόρουμ γιά τή Χρηματοπιστωτική Σταθερότητα (Financial Stability Forum) δημοσίευσαν «μαῦρες λίστες» μέ τούς φορολογικούς παραδείσους, ὁδήγησε τά κέντρα αὐτά σέ μιὰ προσπάθεια νά ἐμφανιστοῦν ὡς «καθαρά» χρηματοοικονομικά κέντρα. Ἐπιπρόσθετα ἡ ἐκστρατεία θά ἔπρεπε νά ξεκινήσει ἀπό τίς τράπεζες, τίς ἐταιρεῖες καί τά φυσικά πρόσωπα πού χρησιμοποιοῦν τά ἐξωχώρια χρηματοπιστωτικά κέντρα. Αὐτό μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ μέ πολλούς διαφορετικούς τρόπους:

- τήν ἀνακοίνωση αὐστηρότερων ἐλέγχων, πού θά ὁδηγοῦσε σέ πιό προσεκτική συμπεριφορά
- τήν ἐπιβολή κυρώσεων σέ τράπεζες καί ἄλλους χρηματοπιστωτικούς ὀργανισμούς πού συνεργάζονται μέ τούς φορολογικούς παραδείσους
- τήν ἀπαγόρευση τῶν ἀνώνυμων καταπιστευμάτων καί τῶν μὴ ὀνομαστικοποιημένων τραπεζικῶν λογαριασμῶν
- τή φορολόγηση τῶν πολυεθνικῶν ἐταιρειῶν μέ ὁμοίμορφο τρόπο σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο
- τή δημιουργία μιᾶς παγκόσμιας ἀρχῆς φορολογικοῦ ἐλέγχου.

Οἱ ἐθνικές κυβερνήσεις μποροῦν καί πρέπει νά συνεργαστοῦν πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτήν. Οἱ ΗΠΑ, ἡ Ἰαπωνία, ἡ Γερμανία, ἡ Βρετανία, ἡ Γαλλία, ἡ Αὐστρία, τό Λουξεμβούργο, ἡ Ἰρλανδία, ἡ Ἑλβετία καί ἄλλες εὐρωπαϊκές χῶρες σέ μικρότερο βαθμό φέρουν τήν κύρια εὐθύνη, ἐπειδὴ ἔδειξαν ἀνοχή ἀπέναντι σέ αὐτές τίς δραστηριότητες πού εἶναι τόσο ἐπιβλαβεῖς γιά τό κοινό καλό. Εἰδικότερα στή Γερμανία θά μπορούσαμε νά ἐξετάσουμε τή δυνατότητα μιᾶς προσφυγῆς στό Συνταγματικό Δικαστήριο ἐνάντια στήν Ὁμοσπονδιακή Κυβέρνηση γιατί παρέλειψε νά ἐνεργήσει ἐπαρκῶς ὥστε νά ἀποτρέψει τήν παραβίαση τοῦ ἀρθροῦ 14§2 τοῦ Συντάγματος, σύμφωνα μέ τό ὅποιο «ἡ ἰδιοκτησία συνεπάγεται ὑποχρεώσεις καί ἡ χρήση της πρέπει ἐπίσης νά ὑπηρετεῖ τό δημόσιο συμφέρον».

Οἱ διεθνεῖς οἰκονομικοί θεσμοί

Πῶς μπορεῖ κανεὶς νά ἀντιμετωπίσει τίς δυνάμεις τοῦ «χρηματοπιστωτικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ»,⁹⁹ τό ΔΝΤ καί τήν Παγκόσμια Τράπεζα, ὑπό τήν προοπτική τῆς ζωῆς

⁹⁹ Βλ. P. Bond, *Elite Transition: From Apartheid to Neoliberalism in South Africa*, Pluto Press/

καί τοῦ κοινοῦ καλοῦ; Ὑπάρχουν ὡς πρός τό ζήτημα αὐτό πολλές ἐναλλακτικές στρατηγικές γιά τίς ὁποῖες δέν ὑπάρχει ὁμοφωνία στίς ὀργανώσεις τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν:

- Κριτικός διάλογος;
- Ἀναδόμησή τους ὥστε νά ἀποτελέσουν τό βραχίονα τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν γιά τή ρύθμιση τῆς οἰκονομίας, μέ ταυτόχρονη ἀναμόρφωση τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν (ἐκδημοκρατισμός τῶν διεθνῶν οἰκονομικῶν θεσμῶν);
- Ἐπιστροφή στήν ἐθνική ἢ τήν περιφερειακή ρύθμιση;

Τόν κριτικό διάλογο ἔχουν υἱοθετήσει οἱ Ἐκκλησίες καί ὀρισμένες ΜΚΟ, ἀλλά ἐπίσης καί ἡ ὀργάνωση Jubilee North. Ἀφότου ὁ Τζαίημς Βόλφενσον (James Wolfensohn), πρόεδρος τῆς Παγκόσμιας Τράπεζας, παρευρέθηκε στό συνέδριο τοῦ Λάμπειθ τό 1997, οἱ ἀγγλικανικές Ἐκκλησίες ἀνέλαβαν μιά εὐρεία πρωτοβουλία πού ὀνομάστηκε Παγκόσμιος Θρησκευτικός Διάλογος γιά τήν Ἀνάπτυξη (World Faiths Dialogue on Development).¹⁰⁰ Ἐπίσης, ἐπιμέρους συζητήσεις διεξάγονται σέ ἐθνικό ἐπίπεδο. Ἡ σύνοδος τῆς Γερμανικῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας (EKD) ἐξέδωσε, τόν Νοέμβριο τοῦ 2001, μιά ἀνακοίνωση σχετικά μέ τήν παγκοσμιοποίηση, στήν ὁποία ἀναφέρονται τά ἑξῆς: «Οἱ Ἐκκλησίες πρέπει νά δηλώσουν ξεκάθαρα ὅτι θεωροῦν τίς πολυεθνικές ἐταιρεῖες, τό Διεθνές Νομισματικό Ταμεῖο καί τήν Παγκόσμια Τράπεζα ἐταίρους καί ὄχι ἀντιπάλους, παρότι εἶναι ἀπαραίτητος ὁ κριτικός διάλογος μαζί τους».¹⁰¹ Ἡ ὀργάνωση Jubilee North εἶναι πολύ πιό ἐπικριτική, παρότι ὑποστηρίζει πώς, γιά νά ἀποκτήσουν τέτοιες πρωτοβουλίες εὐρύτερο ἀκροατήριο στό βόρειο ἡμισφαίριο, εἶναι ἀπαραίτητο νά ξεκινοῦν ἀπό συγκεκριμένα ζητήματα, ὅπως «ἐλάφρυνση τοῦ χρέους τῶν φτωχότερων χωρῶν» πού βρίσκονται στόν κατάλογο τῶν ὑπερχρεωμένων φτωχῶν χωρῶν (Heavily Indebted Poor Country, HIPC). Ξεκινώντας ἀπό αὐτήν τήν ἀφετηρία, σκοπεύουν νά ἐργαστοῦν στήν κατεύθυνση πιό δομικῶν μετασχηματισμῶν, ὅπως τή θέσπιση ἑνός διεθνοῦς πτωχευτικοῦ δικαίου.

University of Natal Press, Λονδίνο καί Πητερμάριτσμπουργκ 2000, σ. 196 κ.έ., καί T. Negri καί M. Hardt, *Empire*, Harvard University Press, Καίμπριτζ Μασσ. 2000.

¹⁰⁰ Βλ. τήν ἴστοσελίδα: <http://www.wfdd.org.uk>.

¹⁰¹ Evangelische Kirche in Deutschland (EKD), «Globale Wirtschaft verantwortlich gestalten», διακήρυξη τῆς 9^{ης} Συνόδου τῆς EKD, Ἄμπεργκ 4-9 Νοεμβρίου 2001 (ἡ ἀγγλική μτφρ. τῆς διακήρυξης «Shaping the Global Economy with Responsibility» δημοσιεύτηκε χωριστά τόν Μάιο τοῦ 2002.

Μία ομάδα εργασίας του Παγκόσμιου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν ἔχει συντάξει ἕνα ἔγγραφο ὅπου προειδοποιεῖ τίς Ἐκκλησίες νά μήν υἱοθετοῦν ἄκριτα τή ρητορική τοῦ ΔΝΤ καί τῆς Παγκόσμιας Τράπεζας, πού ἀπαντοῦν στίς ὁλοένα καί περισσότερες ἐπικρίσεις εἰς βάρος τους μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι οἱ πολιτικές τους τώρα ἐπικεντρώνονται στήν καταπολέμηση τῆς φτώχειας.¹⁰² Ὁ κίνδυνος μιᾶς τέτοιας σύμπλευσης εἶναι ἀπολύτως πραγματικός, καθώς ἡ Παγκόσμια Τράπεζα συγχρηματοδοτεῖ τό κοινωνικό ἔργο τῶν Ἐκκλησιῶν στήν Ἀσία, τήν Ἀφρική καί τή Λατινική Ἀμερική. Τό πλαίσιο αὐτῆς τῆς συγχρηματοδότησης εἶναι οἱ νέες Συμφωνίες Στρατηγικῆς γιά τήν Καταπολέμηση τῆς Φτώχειας (Poverty Reduction Strategy Paper (PRSP), τίς ὁποῖες ἐπεξεργάζονται ἀπό κοινοῦ οἱ κυβερνήσεις καί τό προσωπικό τῆς Παγκόσμιας Τράπεζας. Θά ἐξηγήσουμε παρακάτω λεπτομερῶς γιατί θεωροῦμε ὅτι πρόκειται ἀπλῶς γιά ἕνα τακτικό ἐλιγμό. Τό τελευταῖο στάδιο τῶν Προγραμμάτων Διαρθρωτικῆς Προσαρμογῆς (Structural Adjustment Programmes, SAP) τοῦ ΔΝΤ εἶναι ὁ Μηχανισμός Ἐνισχυμένης Διαρθρωτικῆς Προσαρμογῆς (Enhanced Structural Adjustment Facility, ESAF). Μετά τή σφοδρή κριτική πού δέχτηκαν τά προγράμματα τοῦ ΔΝΤ, καί μετά τή σύνοδο τοῦ G8 στήν Κολωνία τό 1999, τό ΔΝΤ μετονόμασε τόν ESAF σέ Μηχανισμό γιά τήν Καταπολέμηση τῆς Φτώχειας καί τήν Ἀνάπτυξη (Poverty Reduction and Growth Facility, PRGF). Τό ΔΝΤ καί ἡ Παγκόσμια Τράπεζα συνεχίζουν ὅπως πρῖν τίς νεοφιλελεύθερες πολιτικές διαρθρωτικῆς προσαρμογῆς πού διευρύνουν τή δομική φτώχεια, ἀπλῶς μέ διαφορετικό ὄνομα. Προκειμένου νά ἀποκρύψουν αὐτό τό γεγονός, ξοδεύουν μερικά χρήματα γιά νά ἀπαλύνουν τίς συνέπειες τῶν πολιτικῶν τους καί νά ἀποστομώσουν τούς ἐπικριτές τους.

Τό ὅτι ἡ σύνοδος τῆς Γερμανικῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας διαχώρισε ξεκάθαρα τή θέση της ἀπό ἐκείνη τῶν κριτικῶν ΜΚΟ καί τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν, ὀνομάζοντας τίς πολυεθνικές ἐταιρεῖες, τό ΔΝΤ καί τήν Παγκόσμια Τράπεζα ἑταίρους (καί ὄχι «ἀντιπάλους»), καί συνεπῶς ὑπερσπίζοντάς τους, παρά τόν ἀντιδημοκρατικό χαρακτήρα τους καί τίς καταστροφικές πολιτικές τους, δέν ὀφείλεται στό ὅτι ἦταν ἀφελεῖς καί παραπλανήθηκαν. Ἡ φράση αὐτή εἶναι μιᾶς συνειδητῆ δήλωση νομιμοφροσύνης πρὸς τήν (ἀπόλυτη) ἐξουσία καί δείχνει ὅτι τά οἰκονομικά καί πολιτικά συμφέροντα στή σύνοδο ὑπερίσχυσαν τῶν πραγματικῶν

¹⁰² World Council of Churches (WCC), *Lead Us Not into Temptation. Churches' Response to the Policies of International Financial Institutions*, κείμενο τεκμηρίωσης, WCC, Γενεύη 2001.

δεδομένων και του βιβλικού μηνύματος. Είναι κατανοητό και ανθρώπινο τό ότι οι άπελπιστικά φτωχές Έκκλησίες στις έξαθλιωμένες κοινωνίες του Νότου μπαίνουν στον πειρασμό νά αποδεχτούν τά χρήματα τής Παγκόσμιας Τράπεζας, είναι όμως κάτι πού πρέπει νά αποφεύγεται. Ό κριτικός διάλογος είναι δυνατός μόνο ως πράξη έξισορρόπησης, αν για παράδειγμα θέλουμε νά πᾶμε πιά πέρα από τήν πρωτοβουλία για τή διαγραφή του χρέους των υπερχρεωμένων φτωχών χωρών και τόν εκδημοκρατισμό των παγκόσμιων οικονομικών θεσμών.

Η δεύτερη στρατηγική επιλογή είναι τό αίτημα για τόν εκδημοκρατισμό του ΔΝΤ και τής Παγκόσμιας Τράπεζας. Η βαθύτατα αντιδημοκρατική οργάνωση των διεθνών οικονομικών θεσμών έχει περιγραφεί έξαντλητικά.¹⁰³ Οι θεσμοί αυτοί λειτουργούν σαν ανώνυμες εταιρείες –σύμφωνα με τήν αρχή μία ψήφος ανά μετοχή–, και επιπλέον οι ΗΠΑ έχουν διατηρήσει δικαίωμα βέτο, καθώς κατέχουν μεγάλο μερίδιο. Είναι έξαιρετικά άπιθανο νά μετασχηματιστούν αυτοί οι θεσμοί εκ των έσω. Από τήν άλλη, δέν μπορεί νά άμφισβητηθεί ότι από πολλές απόψεις κάποιιοι θεσμοί σε διεθνές επίπεδο είναι άπόλυτα αναγκαίοι, προκειμένου νά ρυθμιστούν οι διεθνείς αγορές, οι όποιες τώρα άποσκοπούν μόνο στή μεγιστοποίηση των κερδών, και νά στραφούν στήν προοπτική τής ζωής και του κοινού καλού. Αυτό ισχύει επίσης για τούς μηχανισμούς των επίτοκίων, τό νόμισμα, τά χρηματιστήρια, τά συνταξιοδοτικά ταμεία και τά φορολογικά συστήματα. Η μόνη ρεαλιστική μακροπρόθεσμη προοπτική δείχνει νά είναι ή διεύρυνση των οικονομικών άρμοδιοτήτων των Ηνωμένων Έθνών, πού έχουν τουλάχιστον δημοκρατικό καταστατικό χάρτη. Η Έκθεση για τήν Ανθρώπινη Ανάπτυξη του UNDP τό 1992 παρουσίασε ένα συγκροτημένο σχέδιο για τήν παγκόσμια οικονομική και χρηματοπιστωτική τάξη.¹⁰⁴ Τό σχέδιο αυτό ακόμη δέν έχει ξεπεραστεί, παρότι έχει ξεχαστεί λόγω τής νίκης των νεοφιλελεύθερων δυνάμεων κατά τήν τελευταία δεκαετία. Άκολουθώντας τή λογική των προτάσεων του Κένυς στό Μπρέττον Γούντς προβλέπει μία παγκόσμια κεντρική τράπεζα, ένα παγκόσμιο σύστημα προοδευτικής φορολογίας, έναν κοινωνικά προσανατολισμένο διεθνή οργανισμό έμπορίου και ένα διεθνές συμβούλιο άσφαλείας για οικονομικά ζητήματα – όλα υπό τήν αιγίδα του ΟΗΕ. Με τόν τρόπο αυτό οι διεθνείς χρηματοπιστωτικοί θεσμοί και ό ΠΟΕ θά καθίσταντο, μετά από μία μεταβατική φάση, περιττοί. Είναι βεβαίως σαφές ότι, με τόν ύφιστάμενο

¹⁰³ Ό.π., και U. Duchrow, *Alternatives to Global Capitalism*, ό.π., σ. 95 κ.έ. και σ. 288 κ.έ.

¹⁰⁴ Ό.π., σ. 288 κ.έ.

συσχετισμό δυνάμεων, τέτοιες προτάσεις δέν έχουν καμία τύχη. Μεσοπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα όμως θά αποδειχθούν πολύ χρήσιμες. Μέ δεδομένη τήν υπάρχουσα αλληλεξάρτηση σέ παγκόσμιο επίπεδο μεταξύ επιχειρηματικής καί χρηματοπιστωτικής δραστηριότητας, είναι πολύ σημαντικό νά υπάρξει παγκόσμιος σχεδιασμός καί νά επιβληθούν κανόνες.

Ποιές είναι οι πιθανότητες νά επιλεγεί ό έθνικός καί ό ευρύτερος περιφερειακός έλεγχος; Μιά τέτοια επιλογή δέν αποκλείει μακροπρόθεσμα τήν έπιβολή κανόνων σέ παγκόσμιο επίπεδο. Άντιθέτως, ό έλεγχος τής οικονομίας, ξεκινώντας από τήν προτεραιότητα τής ζωής τών ανθρώπων στό άμεσο φυσικό καί πολιτισμικό τους περιβάλλον, πρέπει νά επιβληθεί από τό τοπικό μέχρι τό παγκόσμιο επίπεδο. Βραχυπρόθεσμα όμως οι πιθανότητες έπιτυχίας είναι μεγαλύτερες άν ό έλεγχος περιορίζεται στό έθνικό καί περιφερειακό επίπεδο. Ό Πάτρικ Μπόντ διατυπώνει συνοπτικά τή θέση αυτή ως έξής:

Μπορεί μιά μέρα ή μάχη νά πρέπει νά δοθεί σέ παγκόσμια κλίμακα (για παράδειγμα, μέσω του συστήματος τών Ήνωμένων Έθνών, πού, τουλάχιστον θεωρητικά, θά μπορούσε νά εκδημοκρατιστεί, σέ αντίθεση μέ τους θεσμούς του Μπρέττον Γούντς). Άλλά για τίς ρεαλιστικές «εναλλακτικές» θά πρέπει πιθανότατα νά δοθεί καί νά κερδηθεί ή μάχη σέ έθνικό καί σέ περιφερειακό επίπεδο.¹⁰⁵

Ή θέση αυτή δέν στηρίζεται μόνο στή λογική διαπίστωση ότι, λόγω τής παγκόσμιας κυριαρχίας καί τής στρατηγικής συσσώρευσης τής καπιταλιστικής ιδιοκτησίας, δέν μπορούμε νά αναμένουμε καμία μεταβολή από τά πάνω. Αυτή ή «άπό τά κάτω» προσέγγιση αποτελεί ουσιώδες τμήμα τής προτεινόμενης εναλλακτικής. Μόνο άν οι άνθρωποι αναλάβουν οικονομικές, πολιτικές καί πολιτισμικές πρωτοβουλίες σέ τοπικό καί μικρής κλίμακας περιφερειακό επίπεδο θά μπορέσει τό σύστημα τής ιδιοκτησίας καί τό σύστημα τής βιομηχανίας πού στηρίζεται σέ αυτό νά αναδιοργανωθεί προς τό συμφέρον όλων τών ανθρώπων καί τής ζωής στό σύνολό της. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι σέ παγκόσμιο επίπεδο τά κινήματα, υπό τίς υπάρχουσες συνθήκες, μπορούν μόνο νά προβάλουν αντίσταση, ύπερσπιζόμενα τά συμφέροντα τής ζωής καί του κοινού καλού, άπονομιμοποιώντας τό υπάρχον σύστημα καί διατυπώνοντας μακροπρόθεσμους στόχους σέ σχέση μέ τόν παγκόσμιο κοινωνικό καί οικολογικό έλεγχο. Σέ έθνικό καί ένδεχομένως σέ

¹⁰⁵ P. Bond, *Elite Transition*, δ.π., σ. 251.

εϋρύτερο περιφερειακό επίπεδο (π.χ. στη νότια Άφρική, στην ανατολική Άφρική, στις Άνδεις, στην Ευρωπαϊκή Ένωση κ.λπ.), πέρα από την αντίσταση στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές, μπορούν ένδεχομένως να επιβάλουν επιμέρους αλλαγές στις κοινωνικο-οικολογικές και δημοκρατικές ρυθμίσεις της ιδιοκτησίας και της οικονομικής τάξης. Μία μορφή αντίστασης στις πλούσιες χώρες θα μπορούσε, για παράδειγμα, να είναι να πειστεί το κοινοβούλιο να σταματήσει την επιχορήγηση στους θεσμούς του Μπρέττον Γούντς.

Στό τελευταίο του βιβλίο *Against Global Apartheid: South Africa Meets the World Bank, IMF and International Finance*, ο Πάτρικ Μπόντ συνοψίζει τα αίτήματά του για μία νέα πολιτική οικονομία από τα κάτω στο πλαίσιο του εκδημοκρατισμού της οικονομικής πολιτικής:

Έν γενει, και όχι μόνο στη Νότια Άφρική, ένας κατάλογος έφικτων αναπτυξιο-κεντρικών κρατικών παρεμβάσεων προς αυτήν την κατεύθυνση θα περιλάμβανε: την έπιβολή πολύ αυστηρών ελέγχων στις ανταλλαγές συναλλάγματος· την προσεκτική άποκατάσταση των πληθωριστικών μεγεθών μέσω στρατηγικών δαπανών του κράτους· τή θέσπιση συγκεκριμένων επενδυτικών κανόνων για τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, ώστε να στραφεί ή χρηματοδότηση προς κοινωνικές κατευθύνσεις· τή έθνικοποίηση στρατηγικών τομέων τής οικονομίας· τή δημιουργική διαχείριση του ίσοζυγίου εισαγωγών/έξαγωγών, ώστε να μή δημιουργείται έξωτερικό χρέος και να αποφεύγεται ή σπατάλη πόρων για τήν κατανάλωση αγαθών πολυτελείας· τή διαγραφή του παράνομου έξωτερικού χρέους· μία γενικότερη δέσμευση να διαμορφωθούν οι χρηματοπιστωτικές άγορές, μέσω τής έπιδότησης των έπιτοκίων και των κατευθυνόμενων, αν χρειάζεται, πιστώσεων προς κοινωνικά χρήσιμους παραγωγούς, προκειμένου να διασφαλιστεί τό μέγιστο αναπτυξιακό όφελος από τή δημοκρατική επένδυση.¹⁰⁶

Οικονομολόγοι όπως ο Σαμίρ Αμίν προτείνουν τήν άποκοπή όρισμένων περιφερειών από τήν παγκόσμια άγορά, για να υπάρχει ή δυνατότητα να προωθηθούν αυτόνομες κοινωνικές και οικολογικές ρυθμίσεις που θα άποτρέπουν τήν έπικυριαρχία των ίμπεριαλιστικών χρηματοπιστωτικών δυνάμεων, πιό εύκολα από ό,τι σε έθνικό επίπεδο.¹⁰⁷ Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει μοναδικές δυνατότητες τίς όποιες δυστυχώς δέν έχει άκόμη άξιοποιήσει, παρά τίς μεγάλες προσπάθειες των κοινωνικών κινημά-

¹⁰⁶ P. Bond, *Against Global Apartheid: South Africa meets the World Bank, IMF and International Finance*, University of Cape Town Press, Κέιπ Τάουν 2001, σ. 282.

¹⁰⁷ S. Amin, *Delinking*, Zed Press, Λονδίνο 1990.

των. Αντίθετα, μέ τήν Οικονομική καί Νομισματική Ένωσση (ONE) υιοθέτησε ένα μονεταριστικό «σύμφωνο σταθερότητας» αντί νά υποστηρίξει τό εύρωπαϊκό κράτος πρόνοιας. Μέ δεδομένες τίς κοινωνικές παραδόσεις τής Εύρώπης θά ήταν θεωρητικά έφικτή ή αντίσταση στόν νεοφιλελευθερισμό καί τόν θρησκευτικό του μύθο στήν άμερικάνικη έκδοχή τους περί τοῦ αναπόφευκτου τής παγκοσμιοποίησης.¹⁰⁸ Ο νεοφιλελεύθερος καγκελάριος Σραϊντερ, ώθώντας τόν Όσκαρ Λαφονταίν στήν έξοδο από τήν κυβέρνηση συνασπισμοῦ Σοσιαλδημοκρατῶν-Πρασίνων μετά τό 1999, καί συμμαχώντας μέ τόν επίσης νεοφιλελεύθερο Τόνυ Μπλαίρ, κατέστρεψε γιά τό άμεσο μέλλον τή δυνατότητα νά μετατραπεί ή Εύρώπη σέ ένα πρότυπο κράτος πρόνοιας, πού θά λειτουργεί ως αντίβαρο στήν αὐτοκαταστροφική πορεία τοῦ κοινωνικοῦ δαρβινισμοῦ τοῦ καπιταλισμοῦ, υιοθετώντας μιá νεοκεϋνσιανή λογική, άν ὄχι καί τήν προοπτική υπέρβασης τοῦ καπιταλισμοῦ.

Κανείς δέν μπορεί νά πεί πῶς θά ἐξελιχθοῦν τά πράγματα. Τό σύστημα τοῦ καζινοκαπιταλισμοῦ μπορεί νά καταρρεύσει ανά πᾶσα στιγμή. Οἱ κρίσεις στήν Ἀσία, τή Ρωσία καί τίς διάφορες χῶρες τής Λατινικῆς Ἀμερικῆς δέν εἶναι παρά συμπτώματα τής παγκόσμιας κρίσης τοῦ ἴδιου τοῦ κυρίαρχου συστήματος. Μόνο μετά τήν παγκόσμια οικονομική κρίση τοῦ 1929 απέκτησε ὁ Κένυς ἀτήρηση στίς χῶρες τής Δύσης, παρότι ή κριτική του στό φιλελεύθερο σύστημα καί τίς παραδοχές του ήταν γνωστή πολύ νωρίτερα. Ἔτσι οἱ ἐναλλακτικές προτάσεις γιά τήν υπέρβαση τοῦ καπιταλισμοῦ μπορεί νά ἀποκτήσουν ξανά ζήτηση πολύ γρήγορα. Ἄν ὅμως οἱ ἄνθρωποι δέν εἶναι προετοιμασμένοι γιά τέτοιες ἐναλλακτικές, ἐλλοχεύει καί πάλι ὁ κίνδυνος νά σαγηνευτοῦν ἀπό τόν λαϊκιστικό φασισμό, ἀνησυχητικά σημάδια τοῦ ὁποῖου ὑπάρχουν ἤδη σέ ὁλόκληρη τήν Εύρώπη. Αυτό στήν πράξη σημαίνει πῶς, παρότι ή Εύρωπαϊκή Ένωσση ἀποτελεῖ αὐτή τή στιγμή δίαυλο γιά τήν παγκόσμια νεοφιλελεύθερη ἰδιοκτησιακή οἰκονομία τής ἀγορᾶς, τά κοινωνικά κινήματα πρέπει νά παραμείνουν πιστά σέ αὐτήν, προσπαθώντας νά τήν καταστήσουν ένα ὄργανο τοῦ κράτους πρόνοιας – ὅπως τά σπαθιά πού κάποτε θά γίνουν ἄροτρα.

Ἄργα ἢ γρήγορα, ή κατάρρευση τοῦ συστήματος ἢ ή πολιτική παρέμβαση πρὸς ὄφελος τής ζωῆς εἶναι ἀναπόφευκτη, καί οἱ ἄνθρωποι σέ τοπικό ἐπίπεδο μπορούν

¹⁰⁸ Βλ. P. Bourdieu, «Die fortschrittlichen Kräfte», στό P. Bourdieu κ.ἄ., *Perspektiven des Protests. Initiativen für einen europäischen Wohlfahrtsstaat*, VSA, Ἀμβούργο 1997.

καί πρέπει νά ξεκινήσουν σήμερα κιόλας νά αξιοποιοῦν κάθε δυνατότητα νά ὀργανωθοῦν γιά νά χαλιναγωγήσουν τήν ἰδιοκτησία, τή βιομηχανία καί τό χρήμα. Δέν ἔχει τόση σημασία ἂν θά τό καταφέρουν μέσω τῶν συνεταιρισμῶν ἢ μέσω τῶν κοινοτήτων τους· θά ἔχουν τουλάχιστον τή χαρά νά ἀφοσιωθοῦν στή ζωή στήν πληρότητά της. Τό πῶ σημαντικό εἶναι ὅτι θά ξεκινήσουν ξανά τίς κοινωνικές διεργασίες γύρω ἀπό τό χρήμα, μέ σκοπό τήν ἀποκαθίλωση τῆς κυριαρχίας του στήν κοινωνία καί στούς ἴδιους τούς ἀνθρώπους.

Κεφάλαιο 8ο

Θεός ἢ Μαμμωνᾶς; Ἡ μαρτυρία τῶν Ἐκκλησιῶν καί τά κοινωνικά κινήματα

Τά κοινωνικά κινήματα

Οἱ συζητήσεις γιά τήν Πολυμερή Συμφωνία γιά τίς Ἐπενδύσεις (MAI) κατέρρευσαν ὅταν διέρευσαν οἱ μυστικές διαπραγματεύσεις στό πλαίσιο τοῦ ΟΟΣΑ, προκαλώντας παγκόσμια ἀντίδραση. Ἐκτοτε ἡ παγκόσμια δικτύωση τῶν κοινωνικῶν κινήματων ἀποτελέσει ἕναν πολύ σημαντικό παράγοντα στόν ἀγῶνα ἐνάντια στή νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Στή σύνοδο τοῦ ΠΟΕ τό 1999 στό Σηάτλ, τά κοινωνικά κινήματα κατάφεραν νά ἀποτρέψουν ἕναν νέο γύρο φιλελευθεροποίησης. Στίς διάφορες συνόδους κορυφῆς τοῦ ΔΝΤ ἢ τοῦ G8, οἱ διαμαρτυρίες τους γίνονται ὀλοένα καί ἰσχυρότερες. Στό τελευταῖο της βιβλίο ἡ Μαρία Μίς περιέγραψε τά διάφορα γεγονότα καί τίς ἐκδηλώσεις διαμαρτυρίας καί δημοσίευσε τά κείμενα πού προέκυψαν ἀπό αὐτές.¹

Ἄθλιος ἕνας διαδηλωτῆς στίς συγκρούσεις κατά τή σύνοδο τοῦ G8 στή Γένοβα τό 2001 σηματοδότησε τήν ἀρχή μιᾶς νέας φάσης βίας ἐνάντια σέ ἐκείνους πού οἱ ἐκπρόσωποι τῶν ἰσχυρῶν ὀνομάζουν περιφρονητικά «ἀκτιβιστές ἐνάντια στήν παγκοσμιοποίηση». Τό πρόβλημα τῆς ἀντιβίας καί ὁ τρόπος πού θά τό χειριστεῖ κανεῖς θέτουν πράγματι ἰδιαίτερα σοβαρά ἐρωτήματα. Οἱ «εἰρηνικές» ἐναλλακτικές διαμαρτυρίες καί δηλώσεις προσελκύουν τήν προσοχή τῶν ΜΜΕ ἐλάχιστα

¹ M. Mies, *Globalisierung von unten. Der Kampf gegen die Herrschaft der Konzerne*, Rotbuch, Ἄμβουργο 2001. Ὁ Bas Wielenga (*Towards an Eco-Just Society*, Centre for Social Action, Μπανγκάλोर (Ἰνδία) 1999), διατυπώνει ἐπίσης σημαντικές σκέψεις γύρω ἀπό τήν ἀνάγκη νά συνδεθεῖ ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης μέ τά οἰκολογικά κινήματα καί τό πῶς μπορεῖ νά γίνει κάτι τέτοιο.

ή και καθόλου. "Όταν όρισμένα βίαια στοιχεία αναμειγνύονται με τούς χιλιάδες ειρηνικούς διαδηλωτές, τά ΜΜΕ περιγράφουν μόνο τή βία τής μικρής μειοψηφίας, προσπερνώντας τό μήνυμα τής ειρηνικής πλειοψηφίας. Πρόκειται για ένα δίλημμα στό όποιο δέν υπάρχει εύκολη απάντηση. Τό πρόβλημα αναμφίβολα θά χειροτερέψει τώρα πού ό πρόεδρος Μπούς έξήγγειλε από τό ύψος του άυτοκρατορικού του θρόνου ότι «όποιοι δέν είναι μαζί μας είναι έναντίον μας» – μιλώντας άδιακρίτως για κυβερνήσεις και λαούς. "Όποιοι δέν συμμερίζεται αύτήν τήν ύπεραπλουστευτική λογική θεωρεΐται είτε τρομοκράτης είτε συνοδοιπόρος τών τρομοκρατών – μία αντιμετώπιση πού συναντά κανείς και στά μυστικά έγγραφα στρατηγικής τών ένόπλων δυνάμεων τής άμερικανικής ήπειρου τό 1987, στά όποια όργανώσεις για τά ανθρώπινα δικαιώματα όπως ή Διεθνής Άμνηστία, οι ύποστηρικτές τής θεολογίας τής άπελευθέρωσης, αλλά και όργανισμοί άρωγής, χαρακτηρίζονται «κομμουνιστές» και συνεπώς θεωρεΐται ότι πρέπει νά καταπολεμηθούν.² Υπάρχει ένας παλιός κανόνας πού λέει ότι όσο περισσότερο βασιζεται μία άυτοκρατορία στην άμεση άσκηση βίας και στις ολοκληρωτικές μεθόδους για νά επιβάλει τήν ισχύ της τόσο πιό κοντά στό τέλος της βρίσκεται. Είναι ένα σημάδι ότι είναι αδύναμη έσωτερικά και έχει χάσει τή νομιμοποίησή της. Πρέπει νά αντιτάσσουμε σε αύτήν τήν παρακμή τής άυτοκρατορίας σθεναρή αντίσταση (πού δέν θά χρησιμοποιεί τά ίδια μέσα με τόν ιμπεριαλισμό).

Γι' αύτό είναι τόσο σημαντική ή διαμόρφωση έναλλακτικών πολιτικών. Τό πρώτο παγκόσμιο γεγονός πού πρέπει νά αναφέρουμε έδω είναι τό Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ, πού πραγματοποιήθηκε στό Πόρτο Άλέγκρε στή Βραζιλία τόν Άνουάριο του 2001, του 2002 και του 2003, τήν ίδια χρονική περίοδο με τό Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ του Νταβός.³ Άπό τό 2002 και έξής οι έργασίες του Φόρουμ πραγματοποιούνται επίσης σε περιφερειακό επίπεδο προκειμένου νά φτάσουν σε εύρύτερα άκροατήρια. Τό πρώτο Εύρωπαϊκό Κοινωνικό Φόρουμ πραγματοποιήθηκε στή Φλωρεντία και στή διαδήλωση με τήν όποία έληξαν οι έργασίες του συμμετείχαν πεντακόσιες χιλιάδες άνθρωποι. Καθώς οι διαδικασίες

² Βλ. U. Duchrow, G. Eisenbürger και J. Hippler (έπιμ.), *Total War Against the Poor: Confidential Documents of the 17th Conference of American Armies, Mar del Plata, Argentina, 1987*, Circus, Νέα Υόρκη 1990.

³ Βλ. W. W. Dierckxsens, «Porto Alegre: camino al postcapitalismo», περ. *Pasos*, DEI, Σάν Χοσέ (Κόστα Ρίκα), τχ. 93, 2001, και <http://www.forumsocialmundial>.

αυτές οργανώθηκαν σέ διαφορετικό τόπο από τίς συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στή σύνοδο τοῦ Νταβός (καί τῆς Νέας Ὑόρκης ὅπου διοργανώθηκε τό Παγκόσμιον Οἰκονομικόν Φόρουμ τό 2002), ἀποτράπηκε ἐξαρχῆς ἡ διείσδυση βίαιων μειοψηφιῶν καί τό μήνυμα τοῦ Παγκόσμιου Κοινωνικοῦ Φόρουμ πέρασε εὐκολότερα στά ΜΜΕ.

Ἐνα κομβικό ζήτημα γιά τήν ἐπιτυχία τῶν ἐναλλακτικῶν πολιτικῶν ἐναντι τῆς νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης εἶναι ἡ στάση σημαντικῶν θεσμῶν τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν, ὅπως τά συνδικάτα, οἱ Ἐκκλησίες καί ἄλλες θρησκευτικῆς κοινότητες. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ Σηάτλ ὀφείλεται σέ μεγάλο βαθμό στήν ἐντυπωσιακά μεγάλη συμμετοχή τῶν συνδικάτων τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς. Τό γεγονός ὅτι στήν Εὐρώπη οἱ προσπάθειες τῶν κοινωνικῶν κινημάτων νά μεταβάλουν τήν κοινωνική πολιτική τῆς ΕΕ εἶχαν πενιχρά ἀποτελέσματα ὀφείλεται ἀντιστρόφως στό γεγονός ὅτι οἱ εὐρωπαϊκές συνδικαλιστικές ὁργανώσεις δέν συμμετεῖχαν μέχρι στιγμῆς ἐνεργά σέ αὐτές. Τό πρόβλημα ἔχει δύο ὄψεις, ὅπως δείχνει τό παράδειγμα τῶν «πανευρωπαϊκῶν διαδηλώσεων ἐνάντια στήν ἀνεργία, τήν ἐπισφάλεια καί τόν κοινωνικό ἀποκλεισμό». Τό εὐρωπαϊκό ἔγγραφο *Kairos*, πού στόχευε στήν οἰκοδόμηση μιᾶς συμμαχίας ἀνάμεσα στά κοινωνικά κινήματα, τά συνδικάτα καί τίς Ἐκκλησίες, δέν ὑπογράφηκε ἀπό τά συνδικάτα.⁴ Ἡ διακήρυξη τῆς Ἐρφούρτης γιά μιᾶ «Διαφορετική πολιτική» τό 1998, καί ἡ μετεξέλιξή της στή Συμμαχία γιά μιᾶ διαφορετική πολιτική στή Γερμανία ἐπιχείρησαν νά ὑπερβοῦν αὐτήν τήν ἔλλειψη ἐπαφῆς.⁵ Στή Γαλλία ὁ κοινωνιολόγος Πιέρ Μπουρντιέ ἐργάστηκε μέ ὅλες του τίς δυνάμεις γιά μιᾶ συμμαχία σέ ἐθνικό καί εὐρωπαϊκό ἐπίπεδο μέ ἐπικεφαλῆς τά συνδικάτα.⁶

Τό οἰκουμενικό πλαίσιο

Οἱ παρακάτω σκέψεις ἀφοροῦν τίς Ἐκκλησίες. Ἡ στάση τῶν Ἐκκλησιῶν ἔχει πολύ μεγάλη σημασία γιά τούς ἐξῆς δύο λόγους: πρῶτον, ὁ ἰδιοκτησιακός καπιταλισμός δέν εἶναι ἀπλῶς ἓνα οἰκονομικό ἢ πολιτικό φαινόμενο, ἀλλά εἶναι ἐπίσης θρησκευτικό φαινόμενο, ὅπως θά δοῦμε πιό καθαρά παρακάτω. Δεύτερον, οἱ Ἐκκλησίες

⁴ *Kairos Europa*, 1998.

⁵ Διακήρυξη τῆς Ἐρφούρτης, 1997, στό D. Dahn κ.ἄ., *Eigentum verpflichtet. Die Erfurter Erklärung*, Distel Verlag, Χάιμπερν 1997.

⁶ Βλ. P. Bourdieu, «Die fortschrittlichen Kräfte», στό P. Bourdieu κ.ἄ., *Perspektiven des Protests. Initiativen für einen europäischen Wohlfahrtsstaat*, VSA, Ἀμβούργο 1997.

μπορούν να αποτελέσουν πολύ ισχυρούς παράγοντες τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν, ἂν συνεργαστοῦν μέ τά κοινωνικά κινήματα. Χρειάστηκε ἡ ἐκστρατεία Jubilee 2000 γιά νά μπορέσει νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ συμμετοχή τῶν Ἐκκλησιῶν σέ μεγάλη κλίμακα καί σέ ἐθνικό καί διεθνές ἐπίπεδο. Τό Jubilee 2000 ἀναδείκνυε τή σημασία τοῦ ζητήματος τῆς νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης μέ τή μορφή τῆς ἀδιέξοδης ὑπερχρέωσης τῶν φτωχῶν χωρῶν. Ἀκόμη καί στόν Βορρά, πολλά μέλη διάφορων Ἐκκλησιῶν συμμετεῖχαν στίς δύο μεγάλες ἐκδηλώσεις πού ὀργανώθηκαν μέ ἀφορμή τή σύνοδο τοῦ G7 στό Μπέρμιγχαμ τό 1998, καί στήν Κολωνία τό 1999. Συλλέχθηκαν 20 ἐκ. ὑπογραφές. Καί οἱ λίγοι ἄνθρωποι πού ἐργάζονται σήμερα στήν ἐκστρατεία, μετά ἀπό τό 2000, προσπαθοῦν νά ὑποχρεώσουν τίς κυβερνήσεις νά τηρήσουν τίς ὑποσχέσεις τους, καθῶς ἤδη ἡ ὑλοποίησή τους εἶναι πλημμελής.⁷

Τό Jubilee South καί τό Kairos Europa ἐπιχείρησαν ἐξαρχῆς νά καταστήσουν σαφές στίς Ἐκκλησίες ὅτι ἡ ἐκστρατεία Jubilee 2000 ἐπικεντρώνεται σέ ἓνα μόνο σύμπτωμα τῆς νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, μέ ἄλλα λόγια ὅτι πρόκειται γιά ἓνα ξεκίνημα καί δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ κάτι ὀλοκληρωμένο. Συγκεκριμένα ἐπικεντρώνεται στό ζήτημα τῶν χρηματοπιστωτικῶν ἀγορῶν καί γενικότερα τοῦ χρηματοπιστωτικοῦ συστήματος πού ἀποτελεῖ τήν αἰτία τῆς «κρίσης χρέους» καί πολλῶν ἄλλων κοινωνικῶν καί οἰκολογικῶν καταστροφῶν.⁸ Ἡ θεμελιώδης σημασία τοῦ ζητήματος τῆς ἰδιοκτησίας, πού ἀποτελεῖ καί τό θέμα τοῦ ἀνά χειρας βιβλίου, ἀναδείχθηκε ἀκριβῶς στό πλαίσιο αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν.

Τήν ἴδια στιγμή ὡστόσο, ἐκδηλώθηκε μιᾶ ἀξιοσημείωτη τάση στό ἐπίπεδο τοῦ διεθνοῦς οἰκουμενικοῦ κινήματος, τήν ὁποία πρέπει νά παρουσιάσουμε πιό ἀναλυτικά, γιάτι διατηρεῖ καί σήμερα τή δυναμική της καί προσφέρει τή δυνατότητα νά

⁷ Στή Βρετανία ἡ συνέχιση τῆς ἐκστρατείας ἔχει πλέον συνδεθεῖ μέ τό New Economics Foundation, στό Λονδίνο. Τό Jubilee South στήν Ἀφρική μπορεῖ κανεῖς νά τό βρεῖ στήν ἴστοσελίδα www.jubileesouth.net.

⁸ Τό Kairos Europa, σέ συνεργασία μέ διάφορες ὑπηρεσίες ἀρωγῆς τῶν Ἐκκλησιῶν, τήν ὀργάνωση Pax Christi, πολλά μοναχικά τάγματα, τό Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν καί τήν Παγκόσμια Ἐνωση Μεταρρυθμισμένων Ἐκκλησιῶν, ὀργάνωσε πολλά ἐργαστήρια καί συνέδρια μέ σκοπό νά προετοιμάσει τίς ἐπόμενες κινήσεις γιά τό συγκεκριμένο ζήτημα. Βλ. Kairos Europa, *Alternatives to the Global Financial and Economic Mechanisms of Debt and Impoverishment. What are the Next Steps for Churches and Social Movements in Europe?*, ὕλικό τεκμηρίωσης ἀπό τό ἐργαστήριο στρατηγικῆς στήν Κοπεγχάγη, Kairos Europa, Χαϊδελβέργη 1999, καί Kairos Europa, *Towards a Just International Financial System. European Churches in the Process for a Democratic Control of Financial Markets*, ὕλικό τεκμηρίωσης ἀπό τό συνέδριο τῆς Φραγκφούρτης, Kairos Europa, Χαϊδελβέργη 2000.

ύλοποιήσουμε πολλές από τις προτάσεις που αναπτύξαμε ἐδῶ. Τό 1997, στό Ντέμπρετσεν τῆς Οὐγγαρίας ἔλαβε χώρα τό 23ο Γενικό Συμβούλιο τῆς Παγκόσμιας Ἐνωσης Μεταρρυθμισμένων Ἐκκλησιῶν (ΠΕΜΕ: World Alliance of Reformed Churches). Εἶχαν προηγηθεῖ διάφορες προπαρασκευαστικές σύνοδοι, μεταξύ αὐτῶν καί μία στήν Κίτβε τῆς Ζάμπια. Στήν ἀπόφαση αὐτῆς τῆς συνόδου διαβάζουμε:

Ἡ παγκόσμια οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς ἔχει σήμερα ἀποκτήσει ἱερό χαρακτήρα καί ἔχει ἐξυψωθεῖ στόν αὐτοκρατορικό θρόνο. Ἐχει πάρει τή θέση τῶν ἀνθρώπων πού τή δημιούργησαν. Ἐπανορίζοντας τί σημαίνει νά εἶσαι ἄνθρωπος, ἔχει ἀναγορευτεῖ σέ δημιουργό τῶν ἀνθρώπων. Σφετερίζεται ἔτσι τήν κυριαρχία τοῦ Θεοῦ, διεκδικώντας μιά ἐλευθερία πού ἀνήκει μόνο στόν Θεό. Γιά μᾶς ὡς χριστιανούς ἐγείρεται ἔτσι τό πρόβλημα τῆς εἰδωλολατρίας καί τοῦ διλήμματος μεταξύ Θεοῦ καί Μαμμωνᾶ. [...] Τό ὀδυνηρό συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ πραγματικότητα τῆς φτώχειας στήν Ἄφρική, πού προκαλεῖται ἀπό μιά ἄδικη παγκόσμια οἰκονομική τάξη, ἔχει ὑπερβεῖ τόν ὄριζοντα τοῦ ἠθικοῦ προβληματισμοῦ καί ἀποτελεῖ πλέον πρόβλημα τῆς θεολογίας. Συνιστᾶ πλέον status confessionis [κατάσταση ὁμολογίας]. Στό μηχανισμό τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας διακυβεύεται σήμερα ὁ εὐαγγελισμός τῶν φτωχῶν.⁹

Αὐτό σημαίνει πώς ἡ ἀφρικανική σύνοδος κατατάσσει τήν παγκόσμια οἰκονομική ἀδικία καί τήν καταστροφή τῆς φύσης στήν ἴδια κατηγορία μέ τόν γερμανικό ἐθνικοσοσιαλισμό καί τό Ἄπαρτχάιντ στή Νότια Ἄφρική. Εἶναι λοιπόν καθῆκον τῆς συνόδου τῆς ΠΕΜΕ νά ὀργανώσει ἕνα ὁμολογιακό κίνημα ἀπό τίς Ἐκκλησίες τοῦ Νότου καί ὅσες στέκονται ἀλληλέγγυες μέ αὐτές.

Τό Γενικό Συμβούλιο τοῦ Ντέμπρετσεν τό 1997 ἀνταποκρίθηκε στήν πρόσκληση αὐτή καί ἀποφάσισε νά προσκαλέσει τίς Ἐκκλησίες πού εἶναι μέλη της νά ἐμπλακοῦν σέ μιά *processus confessionis* (διαδικασία ὁμολογίας) ἐναντία στήν οἰκονομική ἀδικία καί τήν καταστροφή τῆς φύσης σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο. Ὁ σκοπός ἦταν νά ἀνοίξει ὁ δρόμος γιά μιά διαδικασία ἀναγνώρισης, παιδείας, θρησκευτικῆς ὁμολογίας καί δράσης στό πλαίσιο τῆς παγκοσμιοποίησης. Ἡ 8η διάσκεψη τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν (ΠΣΕ) τό 1998 στή Χαράρε τῆς Ζιμπάμπουε καλωσόρισε αὐτήν τή διαδικασία ὁμολογίας καί κάλεσε τά μέλη της νά συμμετάσχουν σέ αὐτήν. Στό ΠΣΕ ἡ διαδικασία αὐτή ἀφορᾶ δύο προγραμματικά σημεῖα: τίς ἐναλλακτικές στή νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση καί τήν Οἰκουμενική Δεκαετία

⁹ World Alliance of Reformed Churches (WARC), *Reformed Faith and Economic Justice*, ὕλικό τεκμηρίωσης ἀπό τή σύσκεψη τοῦ Κίτβε (Ζάμπια), Γενεύη 1995.

γιά τήν Ὑπέρβαση τῆς Βίας. Οἱ δύο αὐτές κατευθύνσεις ἀποτελοῦν συνέχεια τῆς «συνοδικῆς διαδικασίας κοινῆς στράτευσης ὑπέρ τῆς δικαιοσύνης, τῆς εἰρήνης καί τῆς ἀκεραιότητος τῆς κτίσεως», ἡ ὁποία ξεκίνησε στήν 6η διάσκεψη τοῦ ΠΣΕ στό Βανκούβερ τό 1983.¹⁰ Στό διάστημα πού μεσολάβησε ἐντάθηκε ἡ συνεργασία ἀνάμεσα στήν ΠΕΜΕ καί τό ΠΣΕ γιά τή διαδικασία ὁμολογίας. Σέ αὐτή τή διαδικασία ἐντάχθηκαν καί ἄλλες παγκόσμιες κοινότητες ὅπως ἡ Παγκόσμια Λουθηρανική Συνομοσπονδία (Lutheran World Federation). Οἱ Ἐκκλησίες πού συμμετέχουν καί τά οἰκουμενικά συμβούλια σέ διάφορες περιοχές τοῦ κόσμου ἔχουν ἐπίσης ξεκινήσει νά ἀνταποκρίνονται ἐνεργά στό κάλεσμα τοῦ Ντέμπρετσεν καί τῆς Χαράρε. Σέ ὅλες τίς ἠπείρους διεξάγονται ἢ σχεδιάζονται συζητήσεις ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ζητήματος.

- Στήν Ἀσία, στήν Μπανγκόγκ καί στή Σεούλ, διοργανώθηκαν τόν Νοέμβριο τοῦ 1999 δύο συνέδρια μέ θέμα τίς συνέπειες τῆς οἰκονομικῆς παγκοσμιοποίησης. Τό συνέδριο τῆς Μπανγκόγκ ἀπηύθυνε μηνύματα στίς Ἐκκλησίες, τίς θρησκευτικές κοινότητες, τόν ΠΟΕ καί τό ΔΝΤ, καλώντας τους νά ἀναλάβουν ἀποτελεσματική δράση κατά τῆς οἰκονομικῆς ἀδικίας καί τῆς ὑποβάθμισης τοῦ περιβάλλοντος.¹¹
- Ἐνα ἀκόμη συνέδριο διοργανώθηκε τόν Ἰούνιο τοῦ 2001 στή Βουδαπέστη μέ θέμα τίς συνέπειες τῆς οἰκονομικῆς παγκοσμιοποίησης στήν *Κεντρική καί Ἀνατολική Εὐρώπη*. Τά συμπεράσματα αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου ἐκδόθηκαν μέ τίτλο «Δοῦλοι τοῦ Θεοῦ καί ὄχι τοῦ Μαρμωνᾶ».¹²
- Στήν περιοχή τοῦ *Εἰρημικοῦ* διοργανώθηκε μιά συζήτηση στά νησιά Φίτζι, τόν Αὐγουστο τοῦ 2001. Τό θέμα τῆς συζήτησης αὐτῆς ἦταν «Τό νησί τῆς ἐλπίδας: Ἐναλλακτικές προτάσεις ἀπέναντι στήν οἰκονομική παγκοσμιοποίηση».¹³
- Στή *Δυτική Εὐρώπη* διοργανώθηκε ἕνα παγκόσμιο «Colloquium 2000» μέ κύριο θέμα «Οἱ θρησκευτικές κοινότητες καί τά κοινωνικά κινήματα ἐνώπιον τῆς παγκοσμιοποίησης».¹⁴ Ὑπεύθυνη γιά τή διοργάνωση αὐτοῦ τοῦ colloquium

¹⁰ Βλ. U. Duchrow καί G. Liedke, *Shalom – Biblical Perspectives on Creation, Justice & Peace*, WCC, Γενεύη 1989.

¹¹ Τά σχετικά κείμενα βλ. στήν ιστοσελίδα www.kairoseuropa.de.

¹² Τά σχετικά κείμενα βλ. στό ΠΣΕ, φάκελος 7: Περὶ παγκοσμιοποίησης: τῆ σχετικῆ συζήτησης βλ. στό περ. *Ecumenical Review* (Γενεύη), τόμ. 53, τχ. 4, Ὀκτώβριος 2001.

¹³ Τά σχετικά κείμενα βλ. στό ΠΣΕ, φάκελος 7: Περὶ παγκοσμιοποίησης.

¹⁴ Βλ. U. Duchrow (ἐπιμ.), *Colloquium 2000: Faith Communities and Social Movements Facing Globalization*, Studies from the World Alliance of Reformed Churches, αρ. 45, Γενεύη 2002.

ἦταν μιά διεθνής ἔνωση πού συγκροτήθηκε ἀπό τό ΠΣΕ, τήν ΠΕΜΕ καί τό Kairos Europa, ἕνα οἰκουμενικό δίκτυο βάσης γιά τήν οἰκονομική δικαιοσύνη, μέ τή συμμετοχή μιᾶς πλειάδας ὀργανώσεων ἀπό τή Γερμανία, ὅπως ἡ Gossner Mission, ἡ Pax Christi, τό Φραγκισκανικό Ἱεραποστολικό Κέντρο, καί τό Ἰνστιτούτο Θεολογίας καί Πολιτικῆς. Στό colloquium αὐτό, κατέστη σαφές ὅτι οἱ ἀντιπρόσωποι ἀπό τίς θρησκευτικές κοινότητες τῶν βουδιστῶν, τῶν μουσουλμάνων καί τῶν ἰνδουιστῶν συμφωνοῦν ἀπολύτως μέ τήν κριτική καί τίς θετικές πρωτοβουλίες πού ἔχουν τίς ρίζες τους στήν ἰουδαιοχριστιανική παράδοση. Προσπαθώντας νά κινητοποιήσει τίς Ἐκκλησίες ὑπέρ τοῦ δημοκρατικοῦ ἐλέγχου τῶν χρηματοπιστωτικῶν ἀγορῶν, τό Kairos Europa ὀργάνωσε ἐργαστήρια καί διένευε ἐκπαιδευτικό καί λειτουργικό ὕλικό.¹⁵ Ἡ κορύφωση τοῦ colloquium ἦταν ἡ συζήτηση μέ θέμα «Οἰκονομία στήν ὑπηρεσία τῆς ζωῆς. Ἡ ἀπάντηση τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης στήν παγκοσμιοποίηση καί τό χρηματοπιστωτικό σύστημα», πού πραγματοποιήθηκε στήν Ὁλλανδία τόν Ἰούνιο τοῦ 2002.¹⁶

- Τόν Ἀπρίλιο τοῦ 2003 ἔλαβαν χώρα δύο σημαντικά γεγονότα στό Μπουένος Ἄιρες: ἡ ἡπειρωτική συνδιάσκεψη γιά τή Λατινική Ἀμερική καί τήν Καραϊβική, καί τό Φόρουμ τῆς ΠΕΜΕ γιά τά μέλη τοῦ νοτίου ἡμισφαιρίου, μέ ἐκπροσώπους ἀπό τήν Ἀσία, τήν Ἀφρική, τή Λατινική Ἀμερική τήν Καραϊβική καί τόν Εἰρηνικό. Θέμα τῆς πρώτης συνδιάσκεψης ἦταν ἡ «Παγκοσμιοποίηση τῆς ζωῆς». Τό καταληκτικό κείμενό της λέει ἕνα «basta», ἕνα «φτάνει πιά», στή νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Τό δεύτερο κατέληξε στή σύνταξη ἑνός ἀκόμη πιό σημαντικοῦ κειμένου μέ τίτλο «Ἡ στάση τῆς πίστεως ἀπέναντι στήν παγκόσμια κρίση τῆς ζωῆς», στό ὁποῖο ἀπορρίπτεται ἡ ἰδεολογία καί ἡ πρακτική τοῦ νεοφιλευθερισμοῦ βάσει τῆς πίστεως καί διατυπώνεται ἡ δέσμευση τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Νότου νά ἐργαστοῦν γιά τήν υἰοθέτηση ἐναλλακτικῶν λύσεων.
- Σχεδιάζεται μιά ἀκόμη συνδιάσκεψη γιά τή Βόρεια Ἀμερική.

¹⁵ Kairos Europa, *Alternatives to the Global Financial and Economic Mechanisms of Debt and Impoverishment*, ὁ.π.: *Towards a Just International Financial System*, ὁ.π.: *Short and to the Point, a Series of Popular Materials for Congregations and Groups on Finance and Economy as a Matter of Faith*, Kairos Europa, Χαϊδελβέργη 2001· *Economy in the Service of Life*, Kairos Europa, Χαϊδελβέργη 2003.

¹⁶ Τά σχετικά κείμενα βλ. στήν ἰστοσελίδα www.kairoseuropa.de.

Ἡ ὀργανωτικὴ κατάληξη αὐτῆς τῆς διαδικασίας ἦταν οἱ σύνοδοι τῆς Παγκόσμιας Λουθηρανικῆς Συνομοσπονδίας τὸ 2003, τῆς ΠΕΜΕ τὸ 2004 καὶ τοῦ ΠΣΕ τὸ 2006. Τὸ κομβικὸ ἐρώτημα ἦταν καὶ εἶναι ἂν μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαδικασία οἱ Ἐκκλησίες θὰ γίνουν –πνευματικά, θεολογικά καὶ πρακτικά– «ὁμολογοῦσες Ἐκκλησίες». Θὰ ἀποδείξουν ἄραγε ὅτι ἀνήκουν στὸν Ἰησοῦ Χριστὸ ἐπὶ τῆ βάσει τῶν βιβλικῶν παραδόσεων τοῦ Θεοῦ τῆς ζωῆς καὶ τῆς δικαιοσύνης; Πῶς μποροῦν νὰ κάνουν κάτι τέτοιο ἀντιμέτωπες μὲ τὴν (αὐτο)καταστροφικὴ ἀπόλυτη ἀγορά;

Πρὸς μιά ὁμολογούσα Ἐκκλησία;

Ἄν τὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι τῆς ἴδιας τάξης μὲ τὴν πρόκληση πού ἀποτελοῦσε ὁ ἐθνικοσοσιαλισμὸς καὶ τὸ Ἀπαρτχάιντ γιὰ τίς Ἐκκλησίες, τότε ἀφορᾷ τὴν ἴδια τὴν οὐσία καὶ ὄχι μόνον τὴ δράση τῆς Ἐκκλησίας.¹⁷ Εἶναι τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἀληθινὴ Ἐκκλησία. Ἀπὸ βιβλικὴ ἀποψη, τὸ ἐρώτημα ἐδῶ, ὅπως στὸν *Δανιὴλ* καὶ τὴν *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννη, εἶναι ἂν ἡ κοινότητα τῶν πιστῶν προσαρμύζεται στὴν ἀντίθεση, ἀπολυταρχικὴ αὐτοκρατορία ἢ παραμένει πιστὴ στὸν Θεὸ καὶ φτάνει μέχρι τὸ μαρτύριο.¹⁸ Ὁ Ντήτριχ Μπονχοϊφφερ (Dietrich Bonhoeffer), ἓνας θεολόγος πού ἀντιστάθηκε στὸ ναζιστικὸ καθεστῶς, μελέτησε τὸ πιὸ δύσκολο ἀπ' ὅλα τὰ ἐρωτήματα πού ἀντιμετωπίζει ἡ Ἐκκλησία, καὶ οἱ ἀπαντήσεις πού ἔδωσε ἔχουν ἀκόμη ἀξία σήμερα.¹⁹ Ἡ ἐπιχειρηματολογία του –πού τὴ διατύπωσε ἀντιμέτωπος μὲ ἓνα ἀπολυταρχικὸ κράτος– μπορεῖ νὰ συνοψιστεῖ ὡς ἑξῆς.

Ἐπάρχουν, μὲ θεολογικοὺς ὅρους, δύο βασικὲς διαστροφές τῆς κρατικῆς ἐξουσί-

¹⁷ Ἐκτενέστερη ἀνάλυση βλ. στὸ U. Duchrow, *Global Economy – A Confessional Issue for the Churches?*, WCC, Γενεύη 1987.

¹⁸ Βλ. P. Richard, *Apocalypse: A People's Commentary on the Book of Revelation*, Orbis Books, Μαίρυνολ, Νέα Ὑόρκη 1995· W. Howard-Brook καὶ A. Gwyther, *Unveiling Empire: Reading Revelation Then and Now*, Orbis Books, Μαίρυνολ, Νέα Ὑόρκη 1999.

¹⁹ Βλ. *Die Kirche vor der Judenfrage*, στὸ D. Bonhoeffer, *Werke* (ἐφεξῆς DBW), τόμ. 12, σ. 349 κ.έ. Τὸ σύνολο τῶν ἔργων τοῦ Μπονχοϊφφερ μεταφράζεται καὶ δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Fortress Press, Φιλαδέλφεια. Στὴν ἔκδοση αὐτὴ σημειώνεται ὁ ἀριθμὸς τόμου καὶ σελίδας τῆς πρωτότυπης γερμανικῆς ἔκδοσης, τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ. Εὐχαριστοῦμε τὸν δρ. Ilse Tödt πού μᾶς ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ χρησιμοποιήσουμε τὰ δοκίμια τῆς ἀγγλικῆς μετάφρασης πρὶν ἀπὸ τὴν κυκλοφορία της.

ας: «ὑπερβολικά λίγη» ἢ «ὑπερβολικά πολλή» ἐπιρροή τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Στὴν περίπτωση τοῦ ναζιστικοῦ καθεστῶτος, οἱ δύο αὐτές μορφές συνυπῆρχαν. Ὑπῆρχε πολὺ λίγο κράτος, ἀφοῦ δέν προστάτευε κάποιους ἀπὸ τοὺς πολίτες του, καὶ ἔφτανε μάλιστα, στὴν περίπτωση τῶν Ἑβραίων, νὰ τοὺς διώκει· ὑπῆρχε ὑπερβολικά πολὺ κράτος, ἀφοῦ διακήρυσσε τὴν ἀπολυτότητά του καί, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, μετατρέπονταν σὲ εἶδωλο. Κανονικά ἡ Ἐκκλησία μόνο ἔμμεσα σχετίζεται μὲ τὸ κράτος· στὴν περίπτωση ὅμως ἑνὸς τόσο διεστραμμένου κράτους, ὅπως ἦταν τὸ κράτος τῶν Ναζί, ἡ Ἐκκλησία δέν πρέπει ἀπλῶς νὰ φροντίζει τὰ θύματα πού πάτησε μιά ἄμαξα τὴν ὁποία ὠδηγοῦσε ἕνας μεθυσμένος, ἀλλὰ πρέπει ἢ ἴδια νὰ «μπήξει ἕνα ξύλο στὶς ρόδες ὥστε νὰ σταματήσει τὴν ἄμαξα».²⁰ Ἐδῶ ἔχουμε μιά κατάσταση ὁμολογίας, μιά κατάσταση δηλαδή κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ἐκκλησία καλεῖται νὰ πάρει ξεκάθαρη θέση στό συγκεκριμένο ζήτημα. Ὁ ἴδιος ὁ Μπονχαϊφφερ ὠδηγήθηκε στὴν προσωπικὴ ἀπόφαση νὰ συμμετάσχει σὲ μιά συνομιλία μὲ στόχο τὴ δολοφονία τοῦ Χίτλερ, ἀπόφαση πού τοῦ κόστισε τὴ ζωὴ. Ζητοῦσε μιά ξεκάθαρη μαρτυρία ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, μὲ ὅλες τίς συνέπειες πού τὴ συνοδεύουν. Ὅσοι συμμερίζονταν αὐτὴ τὴ θέση ἔδωσαν τὴ μαρτυρία τους μὲ τὴ Θεολογικὴ διακήρυξη τοῦ Μπάρμεν (1934), καὶ λόγῳ αὐτοῦ ἀργότερα χρειάστηκε νὰ συγκροτήσουν τὴν ὁμολογούσα Ἐκκλησία, ἐπειδὴ ἡ θεσμικὴ Γερμανικὴ Εὐαγγελικὴ Ἐκκλησία συμμορφωνόταν μὲ τὸν ἐθνικοσοσιαλισμὸ καὶ συγκρότησε μιά Ἐκκλησία τοῦ Ράιχ ὑπὸ ἕναν ἐπίσκοπο τοῦ Ράιχ.

Αὐτὸ ὠδήγησε στό «Ἐρώτημα περὶ ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας».²¹ Ὁ Μπονχαϊφφερ δέν ξεκινᾷ ρωτώντας ποιὸς ἀνήκει στὴν ἀληθινὴ Ἐκκλησία. Ἀντὶ γιὰ αὐτὸ ζητᾷ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία νὰ παλέψει, δίνοντας μιά ξεκάθαρη μαρτυρία ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ στὶς συνθήκες τῆς πραγματικῆς ζωῆς. Ἡ ἀντίδραση τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντι σὲ αὐτὴ τὴ στάση τῆς Ἐκκλησίας θὰ καθορίσει ἂν ἀνήκουν σὲ αὐτὴν ἢ ἂν ἀποτελοῦν μιά πεπλανημένη ἢ μιά ψευδὴ Ἐκκλησία. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ὁμολογία πρέπει νὰ εἶναι ἕνα ἀνοιχτὸ κάλεσμα καὶ νὰ θέτει σὲ κίνηση μιά διαδικασία ἐπικοινωνιακῆς λήψης ἀποφάσεων στὶς συνόδους. Ἀκριβῶς αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς διαδικασίας τῆς μαρτυρίας στὴν παρούσα φάση της. Ὅταν ληφθοῦν οἱ ἀποφάσεις,

²⁰ Ὁ Μπονχαϊφφερ ἔλεγε ὅτι αὐτὴ εἶναι μιά εἰκόνα πού ἀποδίδεται στὸν Λούθηρο· τὴ χρησιμοποίησε καὶ ὁ ἐπίσκοπος Μπέργκραφ (Berggrav) στὴ Νορβηγία, τὴν ἐποχὴ τῆς ἀντίστασης στὴ ναζιστικὴ κατοχὴ.

²¹ D. Bonhoeffer, *Zur Frage nach der Kirchengemeinschaft*, DBW, τόμ. 14, σ. 655 κ.έ.

τότε, όπως φτάνει να πει ο Μπονχάιφφερ: «Εκείνοι που συνειδητά διαχωρίζουν τον εαυτό τους από την όμολογούσα Έκκλησία δεν θα συμπεριληφθούν στη σωτηρία». Ο Μπονχάιφφερ διακρίνει την πεπλανημένη από την ψευδή Έκκλησία με βάση τις αντιδράσεις τους. Η πρώτη προσπαθεί να μη λάβει μία οριστική απόφαση. Στην περίπτωση αυτή, τα μέλη μιας τέτοιας Έκκλησίας καλούνται να έρευνήσουν βαθύτερα το ζήτημα. Η ψευδής Έκκλησία αποκαλύπτεται από το γεγονός ότι καταδιώκει ενεργά την αληθινή Έκκλησία μέσω του διεστραμμένου κράτους.

Τί σημαίνουν όλα αυτά σήμερα, στο καθεστώς της απόλυτης αγοράς και υπό την αυτοκρατορία που κυριαρχείται από τις ΗΠΑ και γίνεται όλο και πιο απόλυτη; Αναμφίβολα είναι πολύ πιο δύσκολο να κατανοήσει κανείς τη σημερινή κατάσταση από ό,τι τον εθνικοσοσιαλισμό ή το Άπαρτχάιντ, παρότι ο αγώνας εναντίον αυτών των καθεστώτων υπήρξε επίσης εξαιρετικά δύσκολος για τους χριστιανούς. Μήπως γι' αυτό είναι τόσο δυσκολότερο να κατανοήσουμε τη σημερινή κατάσταση; Στο δικαστήριο του Ράιχ, ο πρόεδρος του δικαστηρίου Φράισλερ (Freisler) ρώτησε ανοιχτά έναν κατηγορούμενο: «Σέ ποιανού τις εντολές υπακούς: στοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἢ στοῦ Ἀδόλφου Χίτλερ;» Τά λόγια, τά κείμενα καί οἱ πράξεις τοῦ Χίτλερ καθιστοῦσαν σαφές ὅτι ἤθελε νά ἐξοντώσει τοὺς Ἑβραίους. Ἦταν ἀπολύτως προφανές γιά ὅποιον εἶχε μάτια καί ἔβλεπε: ἡ δράση τοῦ κράτους ἦταν καί «ὑπερβολικά πολλή» καί «ὑπερβολικά λίγη». Ὁ Ἐμπερχαρτ Μπέτγκε περιέγραφε ἀργότερα τήν κατάσταση ὡς ἐξῆς:²² «τό ζήτημα ἦταν τό “μόνο” – μόνο ἕνας λαός, ἕνα Ράιχ, ἕνας φύρερ» ἢ «μόνο ὁ Χριστός» (solus Christus), ὅπως διατυπώνεται στή Θεολογική διακήρυξη τοῦ Μπάρμεν. Ἀργότερα, στή Νότια Ἀφρική, οἱ λευκοί μεταρρυθμιστές καί λουθηρανοί χριστιανοί δήλωσαν πολύ καθαρά ὅτι ὑποστήριζαν τό Ἀπαρτχάιντ, δηλαδή τό διαχωρισμό. Καί ἡ δήλωση αὐτή δέν περιορίστηκε στόν δημόσιο ἢ τόν κοινωνικό χώρο, ἀλλά ἐπεκτάθηκε ἐντός τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι οἱ πληθυσμοί τῶν μαύρων καί τῶν ἰθαγενῶν στερήθηκαν ἀπροκάλυπτα τά πολιτικά τους δικαιώματα. Ἐπομένως ἡ αὐθιγή Ἐκκλησία ἔπρεπε μέ σαφήνεια νά πει: «μία Ἐκκλησία καί μία ἀνθρωπότητα».²³

Ἀντίθετα, δέν ὑπάρχει κανένας ἄνθρωπος στά διοικητικά συμβούλια τῶν πολυεθνικῶν ἐταιρειῶν, τῶν ἐμπορικῶν τραπεζῶν, τοῦ ΔΝΤ, τῆς Παγκόσμιας Τράπεζας

²² E. Bethge, «Status confessionis – was ist das?», στό *Evangelischer Pressedienst Dokumentation*, 46, 1982.

²³ Ο.π.

καί τοῦ ΠΟΕ, κανένα μέλος τῆς κυβέρνησης τῶν ΗΠΑ ἢ κάποιας ἄλλης δυτικῆς κυβέρνησης ἢ τῆς ἰαπωνικῆς κυβέρνησης, πού θά ἔλεγε: θέλω μέσα ἀπό τήν επιχειρηματική μου δραστηριότητα καί τίς ἀποφάσεις μου νά συμβάλω στό θάνατο 100.000 ἀνθρώπων, πού πεθαίνουν ἀπό πείνα κάθε μέρα, νά συμβάλω στήν ἐξαφάνιση τῶν ἀπειλούμενων εἰδῶν, στήν ὑπερθέρμανση τοῦ πλανήτη καί τούς τυφῶνες πού προκαλεῖ αὐτή, στίς πλημμύρες καί τήν ἐξαφάνιση νησιῶν καί ἀκτογραμμῆς κάτω ἀπό τά νερά τοῦ ὠκεανοῦ, νά συμβάλω στήν ἐρημοποίηση ὁλόκληρων περιοχῶν. Κανένας (ἐκτός ἴσως ἀπό κάποιους πορωμένους κυνικούς). "Ὅλοι λένε ὅτι θέλουν τό καλύτερο: τήν εὐημερία ὄλων τῶν ἐθνῶν, τήν καταπολέμηση τῆς φτώχειας, τίς περιβαλλοντικές τεχνολογίες κ.λπ. Ἀλλά λένε ἐπίσης, ὅπως δήλωσε πρόσφατα ὁ ἀντιπρόσωπος τῶν ΗΠΑ στήν προπαρασκευαστική ἐπιτροπή γιά τή διάσκεψη τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν γιά τή χρηματοδότηση τῆς ἀνάπτυξης: μπορεῖτε νά ἀποκτήσετε αὐτόν τόν πλοῦτο μόνο ἂν ἀποδεχτεῖτε τόν (παγκοσμιοποιημένο) καπιταλισμό. Ἀλλά κάτι τέτοιο σημαίνει τή συσσώρευση ἰδιοκτησίας μέσω τῶν ἀπόλυτων μηχανισμῶν τοῦ κεφαλαίου στήν παγκόσμια ἀγορά. "Ὅλα τά ἄλλα, οἱ ἀθέλητες, ἔμμεσες συνέπειες, τίθενται ἐντός παρενθέσεως ἢ χαρακτηρίζονται «παράπλευρες ἀπώλειες».

Αὕτη λοιπόν εἶναι ἡ διαφορά σέ σχέση μέ τήν ἐποχή τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ καί τοῦ Ἀπαρτχάιντ: τά καθεστῶτα αὐτά προχώρησαν συνειδητά σέ ἐμφανεῖς πράξεις πού προκάλεσαν ἀποκλεισμό καί δολοφονίες, διαχωρισμό καί διακρίσεις, ἐνῶ στήν περίπτωση τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς αὐτό πού καταστρέφει τή ζωή καί προξενεῖ τό θάνατο τῶν ἀνθρώπων καί τῆς φύσης δέν εἶναι τό ἐμπρόθετο σύστημα πού ὑπόσχεται τόν πλοῦτο, ἰσχυριζόμενο ὅτι εἶναι ἀπόλυτο καί ἀποτελεῖ μονόδρομο, ἀλλά οἱ ἔμμεσες συνέπειές του.

Ἡ ἰδεολογική δικαιολόγηση αὐτοῦ τοῦ συστήματος γίνεται ὁμόφωνα ἀποδεκτή. Ἄς θυμηθοῦμε τά λόγια τοῦ Φρήντριχ φόν Χάγκελ πού ἀναφέραμε παραπάνω (κεφ. 3, σημ. 9):

Μιά ἐλεύθερη κοινωνία χρειάζεται τήν ἠθική, ἡ ὁποία σέ τελική ἀνάλυση περιορίζεται στή διατήρηση τῆς ζωῆς – ὅχι κάθε ζωῆς, καθὼς μπορεῖ νά εἶναι ἀπαραίτητο νά θυσιάσῃ ἡ ζωὴ τοῦ ἀτόμου γιά νά σωθοῦν πολὺ περισσότερες ζωές. Γι' αὐτό τό λόγο οἱ μόνον κανόνες τῆς ἠθικῆς εἶναι ἐκεῖνοι πού ὀδηγοῦν σέ ἕναν «ὑπολογισμό τῆς ζωῆς»: ἡ ἰδιοκτησία καί τό συμβόλαιο.

Μέ ἄλλα λόγια: μόνο ἐκεῖνοι πού κατέχουν ἀτομική ἰδιοκτησία καί/ἢ ἔχουν δικαιοπρακτική ἱκανότητα (π.χ. οἱ ἐργαζόμενοι) ἔχουν, σέ μιά καθαρή οἰκονομία τῆς

ἀγορᾶς, δικαίωμα στή ζωή. Ἡ ἀτομική ιδιοκτησία καί τό συμβόλαιο εἶναι οἱ δύο βασικοί πυλῶνες τῆς ἀγορᾶς. Ἐλάχιστοι ἄνθρωποι κατέχουν ἀτομική ιδιοκτησία ὡς μέσο παραγωγῆς, ἐνῶ ὀλοένα καί περισσότεροι ἄνθρωποι χάνουν τή δυνατότητα νά πουλήσουν μέσω συμβολαίου τήν ἐργατική τους δύναμη γιά νά ἐξασφαλίσουν τά πρὸς τό ζεῖν, ἐξαιτίας τοῦ αὐξανόμενου ρόλου τῆς τεχνολογίας. Ἐπιπλέον, σέ ἓνα νεοφιλελεύθερο σύστημα, τό κράτος δέν ἔχει τή δυνατότητα νά ὑποτάξει τήν ιδιοκτησία σέ μιά πολιτική κοινωνικῆς μέριμνας πρὸς τό συμφέρον τῶν χαμένων. Γιά ὄλους τοὺς παραπάνω λόγους τό σύστημα ἀπό μόνο του συνεπάγεται περισσότερο πόνο, ἀποκλεισμό καί θάνατο, γιά περισσότερους ἄνθρώπους.

Ἔτσι, δέν ἀρκεῖ νά ἐπιτίθεται κανεὶς στή σημερινή καταστροφική κατάσταση ἀποκλειστικά καί μόνο μέ ἠθικούς ὅρους, ἀποδίδοντάς τη κατά βάση στίς ἠθελήμενα κακές πράξεις τῶν δρώντων. Ἀντιθέτως πρέπει νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι ἡ ἀπολυτοποίηση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας ὀδηγεῖ κατ' ἀνάγκη στήν καταστροφή τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς φύσης – ἰδίως ὅταν συνδυάζεται μέ τοὺς μηχανισμούς τοῦ κεφαλαίου γιά τή συσσώρευση χρήματος στήν ἀπόλυτη ἀγορά, δηλαδή μέ τό συστηματικό περιορισμό τοῦ πολιτικοῦ ἐλέγχου καί τῆς ρύθμισης τῆς οἰκονομίας μέ βάση τά κριτήρια τοῦ κοινῶ καλοῦ.

Αὐτό δέν σημαίνει βεβαίως ὅτι οἱ δρώντες δέν φέρουν καμία εὐθύνη. Ἡ εὐθύνη τους ὅμως δέν εἶναι ἀποκλειστικά ἀτομική. Δέν μποροῦν νά ἀποκαταστήσουν τίς συνέπειες τοῦ συστήματος μέσω τῆς ἀτομικῆς τους καλῆς συμπεριφορᾶς. Ὁ ιδιοκτήτης μιᾶς ἐπιχείρησης πού προσλαμβάνει αὐθαίρετα περισσότερους ἄνθρώπους ἀπ' ὅσους χρειάζεται, σέ μιά ἀνταγωνιστική ἀγορά θά ὀδηγηθεῖ στή χρεοκοπία, χωρὶς τίποτα νά ἀλλάξει στό σύστημα. Μέ αὐτὴν τὴν ἔννοια μιλοῦσε ὁ Μάξ Βέμπερ γιά τὴ «μὴ ἠθικότητα» τῆς ἀγορᾶς. Ἡ ὑπεύθυνη δράση πρέπει νά ἀποσκοπεῖ στήν ἀλλαγὴ τοῦ συστήματος, ὥστε νά καταστοῦν καθοριστικά κριτήρια ἡ ζωὴ καί τό κοινὸ καλὸ – καί ὄχι ἡ «οὐδέτερη» μεγιστοποίηση τῶν κερδῶν ἀπὸ τὴν ἀτομική ιδιοκτησία σέ μιά αὐτορρυθμιζόμενη ἀγορά. Τὰ πρακτικά βήματα θά ἀκολουθήσουν στήν κατεύθυνση πού περιγράψαμε ἐδῶ. Τό νά ἀρνεῖται κανεὶς νά ἀλλάξει ἓνα σύστημα πού μέ τίς ἔμμεσες συνέπειές του ἀποδεδειγμένα σκοτώνει εἶναι ἠθικά ἐσφαλμένο – καί οἱ οἰκονομικοί, πολιτικοὶ καί κοινωνικοὶ δρώντες βαρύνονται μέ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν κατηγορία, καί ὄχι γιά τίς ἀτομικές τους πράξεις ἐντὸς τοῦ συστήματος.

Πρόκειται γιά μιά ἐξαιρετικά μεγάλη πρόκληση γιά τίς Ἐκκλησίες. Οἱ ρίζες αὐτοῦ τοῦ συστήματος, πού μόλις τώρα ἀποκαλύπτει τίς θανάσιμες συνέπειές

του, ἀπλώνονται ἐδῶ καί αἰῶνες μέσα στίς κοινωνίες μας καί ἔχουν εἰσχωρήσει στήν ἴδια μας τήν ψυχή. Ἐμφυσῶνται στούς νέους ἀνθρώπους στό σχολεῖο καί τό πανεπιστήμιο. Τά ΜΜΕ, μέ λίγες ἐξαιρέσεις, ὑπόκεινται πλήρως στήν κυριαρχία τῆς γλώσσας καί τῶν δομῶν σκέψης αὐτοῦ τοῦ συστήματος, πού στηρίζεται στήν ἰδιοκτησία καί τόν ἀνταγωνισμό, καθῶς πληρώνονται ἀπό τόν θεό τοῦ κεφαλαίου πού ζητᾷ θυσίες ἀνθρώπων. Πολλές μάλιστα Ἐκκλησίες στόν Βορρᾶ φτάνουν στό σημεῖο νά προσλαμβάνουν ἑταιρείες δημοσίων σχέσεων γιά νά τούς βοηθήσουν νά γίνουν πύο φιλικές πρός τούς πελάτες τους καί νά κρατήσουν στούς κόλπους τους τά εὐπορα μέλη τους.²⁴

Ἡ ὁμολογία ξεκινᾷ μέ τήν *ἐξομολόγηση τῆς δικῆς μας ἐνοχῆς καί συνενοχῆς*. Ὁ Χριστός φέρνει στό φῶς ὅσα δέν κάναμε γιά νά βοηθήσουμε τά θύματα, καί αὐτό μᾶς προκαλεῖ θλίψη πού ὀδηγεῖ στή μεταστροφή τῆς καρδιάς μας καί ἐπι-τα στόν ἀγῶνα. Στήν ὁμολογία ἐνοχῆς τοῦ Μπονχαϊφφερ γιά λογαριασμό τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία στηρίζεται στίς Δέκα Ἐντολές, περιλαμβάνονται τά ἐξῆς.²⁵

Σχετικά μέ τήν Πρώτη Ἐντολή: «Ἡ Ἐκκλησία [...] ἀρνήθηκε συχνά τό λειτουργημα τῆς προστασίας καί τῆς παρηγορίας, καί ἔτσι ἀρνήθηκε συχνά νά ἐπιδείξει στούς ταπεινούς καί τούς καταφρονεμένους τό ἔλεος πού τούς ὀφείλει. Ἡ Ἐκκλησία ἔμεινε σιωπηλή ὅταν ὀφείλε νά ὑψώσει τή φωνή της, ἀφοῦ τό αἷμα τῶν ἀθῶνων βοοῦσε πρός τούς οὐρανοῦς» (σ. 129).

Σχετικά μέ τήν Τρίτη Ἐντολή, τήν τήρηση τοῦ Σαββάτου: ἡ Ἐκκλησία «εἶναι ἐνοχη γιά τή στέρηση τῆς ἀνάπαυσης καί τῆς γαλήνης, καί γιά τήν ἐκμετάλ-λευση τῆς ἐργασίας πέρα ἀπό τά ὅρια τῆς ἐργάσιμης ἐβδομάδας» (σ. 129 κ.έ.).

Σχετικά μέ τήν Ἑβδομη Ἐντολή, τήν ἀπαγόρευση τῆς κλοπῆς: ἡ Ἐκκλησία «ὁμολογεῖ ὅτι δέν παρενέβη ὅταν ἐκμεταλλεύονταν καί λήστευαν τούς φτωχοῦς, καί ὅταν ὁ πλοῦτος καί ἡ διαφθορά θέριευαν στίς τάξεις τῶν ἰσχυρῶν» (σ. 131).

Συνοψίζοντας: «Ἡ Ἐκκλησία ὁμολογεῖ τήν ἐνοχή της γιά τήν παράβαση καί τῶν Δέκα Ἐντολῶν. Ὁμολογεῖ ἔτσι τήν ἀποστασία της ἀπό τόν Χριστό.

- Δέν μαρτύρησε γιά τήν ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ, ἔτσι ὥστε κάθε ἀναζήτηση γιά τήν ἀλήθεια, κάθε ἐπιστήμη, νά ἀναγνωρίσει τήν ἀπαρχή της σέ αὐτήν τήν ἀλήθεια·

²⁴ Βλ. τά πρακτικά τῆς ομάδας ἐργασίας Church in a Competitive Society, «Against the commodification of the church...», 1999 (32000).

²⁵ D. Bonhoeffer, *Ethics, DBW*, τόμ. 6, σ. 29 κ.έ.

- Δέν διακήρυξε τή δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ, ἔτσι ὥστε κάθε ἀνθρώπινος νόμος νά θεωρήσει αὐτή τή δικαιοσύνη πηγὴ τῆς οὐσίας του·
- Δέν κατόρθωσε νά κάνει τοὺς ἀνθρώπους νά πιστέψουν τὴν ἀγαπητικὴ πρόνοια τοῦ Θεοῦ, ἔτσι ὥστε κάθε ἀνθρώπινη οἰκονομικὴ δραστηριότητα νά ἀναγνωρίζει ὅτι πηγάζει ἀπὸ αὐτήν».

Ἡ ἐπιστήμη, στὴν περίπτωσή μας ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη, πού δέχεται τὴν αὐτονομία τῶν νόμων τῆς ἀγορᾶς καί τὴν αὐτορρυθμισή της, τὸ δίκαιο, πού ἀναγνωρίζει τὴν ἀπολυτότητα τῆς ἀποκλειστικῆς ἰδιοκτησίας, ἡ οἰκονομία, πού ὑπηρετεῖ τὴ συσσώρευση κεφαλαίου, ἡ ὁποία ἀποκλείει τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους – ὅλα αὐτὰ ἀντιτίθενται, σύμφωνα μὲ τὸν Μπονχάιφφερ, στὴν ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ, τὴ δικαιοσύνη γιὰ ὅλους καί τὴ γενναιόδωρη μέριμνα γιὰ τὴ ζωὴ. Δέν ὑπάρχει σαφέστερη περιγραφή τοῦ τί σημαίνει σήμερα ἡ ἀπάντηση στοῦ δίλημμα μεταξὺ Θεοῦ καί Μαρξισμοῦ. Γιατί δέν μποροῦν οἱ Ἐκκλησίες νά προσυπογράψουν αὐτὴν τὴν ὁμολογία ἐνοχῆς; Δέν εἶναι τώρα ὅλα πιὸ καθαρά, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ δεδομένα καί τίς συνέπειες, ἀπ' ὅ,τι τὴν ἐποχὴ πού ἔγραφε αὐτό τὸ κείμενο ὁ Μπονχάιφφερ, μετὰ τὴν ἐμπειρία τοῦ κλασικοῦ φιλελευθερισμοῦ πού ὀδήγησε στὴν κρίση τοῦ 1929; Φυσικὰ ὁ Μπονχάιφφερ γινώριζε αὐτό πού λίγα μέλη τῶν Ἐκκλησιῶν γνωρίζουν, ὅτι τὸ κακὸ προσλαμβάνει τὴν ἀγγελικὴ ὄψη τοῦ φωτός καί τοῦ καλοῦ. Ὁ Μπονχάιφφερ συνεχίζει:

Τὸ κακὸ μεταμφιέστηκε, παίρνοντας ἀμέτρητες διαφορετικὲς μορφές, καί ἐπιφέροντας σύγχυση σέ ὅλες τίς ἠθικὲς ἐννοιες. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ κακὸ παίρνει τὴ μορφή τοῦ φωτός, τῶν καλῶν πράξεων, τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας καί τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης προκαλεῖ τεράστιο σάστισμα σέ ὅποιον προέρχεται ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ μας κόσμο τῶν ἠθικῶν ἐνοιῶν. Γιὰ τὸν χριστιανὸ ὅμως, πού ζεῖ σύμφωνα μὲ τὴ Βίβλο, ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ἀβυσσαλέας μοχθηρίας τοῦ κακοῦ.²⁶

Ὅπου οἱ Ἐκκλησίες υἱοθέτησαν τὴν τρέχουσα ἰδεολογία καί ἠθικὴ τῆς ἀγορᾶς, δέν μποροῦν νά κατανοήσουν ὅτι οἱ ὑποσχέσεις τοῦ ΔΝΤ καί τῆς Παγκόσμιας Τράπεζας γιὰ τὴν «καταπολέμηση τῆς φτώχειας», μέσῳ ὅμως προγραμμάτων διαρθρωτικῆς προσαρμογῆς, δέν ὑπηρετοῦν παρά τὰ συμφέροντα τῶν πιστωτῶν καί τὴ συσσώρευση κεφαλαίου ἀπὸ τοὺς παῖκτες τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, δημιουργώντας καί

²⁶ D. Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung* [1943], *DBW*, τόμ. 8, σ. 20.

έντεινοντας τή συστηματική φτώχεια²⁷ δέν μποροῦν νά κατανοήσουν πόσο ἐπικίνδuno εἶναι ἓνα οἰκονομικό μοντέλο πού ὀρίζει τήν ἐπιτυχία ὡς οἰκονομική μεγέθυνση καί παραβλέπει συστηματικά τίς πραγματικές συνέπειες αὐτῆς τῆς ἐπιτυχίας, θεωρώντας ὅτι πρόκειται (μόνο) γιά ἔμμεσες συνέπειες στή ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καί στό περιβάλλον. Μόνο ὅταν ἡ Ἐκκλησία στραφεῖ πρὸς τή Βίβλο καί πρὸς τὰ πραγματικά θύματα, θά συλλάβει τό βάθος τοῦ κακοῦ πού ἀντίκρισε ὁ Μπονχαϊφφερ.

Ἐδῶ ἀνακύπτει ἓνα ζήτημα μέ κοινωνικές καί ψυχολογικές (ἀλλά ἐπίσης καί μέ θεολογικές) διαστάσεις, τό ὁποῖο ὁ Γκέικο Μύλλερ-Φάρενχολτζ ἔχει ἀναδείξει μέ ἐξαιρετικό τρόπο, ἀναπτύσσοντας τίς ἀρχικές ιδέες τοῦ Ἀμερικανοῦ ψυχολόγου Ρ. Τζ. Λίφτον (R. J. Lifton).²⁸ Ὅταν ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι ἡ ἀπόλυτη ἀγορά, ἡ ὁποία μετατρέπει τὰ πάντα σέ κεφάλαιο, συνιστᾷ μιὰ παγκόσμια ἀπειλή γιά τή ζωὴ παραλύουμε ἀπό τόν πανικό. Στήν περίπτωση αὐτή –σύμφωνα μέ τόν Μύλλερ-Φάρενχολτζ– τό μόνο πού μπορεῖ νά μᾶς βοηθήσει εἶναι ἡ ἐμπειρία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἡ πνευματική δύναμη. Αὐτή (στά ἐβραϊκά ἡ λέξη *ruach* εἶναι θηλυκοῦ γένους) μᾶς «παρηγορεῖ» (οἱ ἐπιταγές της δέν εἶναι ἀφρημένες, ὅπως τοῦ νόμου), μπορεῖ νά μᾶς ὀδηγήσει ἐν τῇ ἀλήθειᾳ πάση καί ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ἡμᾶς (πρβλ. *Ιω* 8:32). Ἡ πληρότητα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος συνενώνει τούς ἀνθρώπους ἀπό κάθε γλώσσα καί κουλτούρα σέ μιὰ νέα κοινότητα – στήν ὁποία ἀκόμη καί ἡ ἰδιοκτησία θά εἶναι κοινή (*Πραξ* 2 καί 4).

Ἔτσι ἡ ὁμολογία ἐνοχῆς τοῦ Μπονχαϊφφερ δίνει προτεραιότητα στήν ἐμπειρία καί τήν ἀποδοχή τῆς ἀλήθειας, τῆς δικαιοσύνης καί τῆς ἀγαπητικῆς πρόνοιας πού πηγάζουν ἀπό τή χάρη τοῦ Θεοῦ. Στή θεολογική γλώσσα αὐτό σημαίνει: τό Εὐαγγέλιο, τό Χαρμόσυνο Νέο γιά τούς φτωχοῦς, ἔχει προτεραιότητα ἔναντι τοῦ νόμου, ἐνῶ οἱ ἀπαραίτητες διατάξεις τοῦ νόμου χάνουν τόν ἀφρημένο καί ἀπονεκρωτικό χαρακτήρα τους καί ἀποκαλύπτουν τή σημασία τους γιά τήν πραγματική ζωὴ. Ἡ ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ μετατρέπει τόν ἀγωνιώδη φόβο τῆς ἀπειλῆς σέ ἓναν διαυγή φόβο ἀπέναντι σέ αὐτό πού ὄντως ἀπειλεῖ τή ζωὴ. Ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ δικαιοῦνει, δίνοντας στους ἀνθρώπους τή δύναμη νά δοῦν καί νά ἀδράξουν τίς πραγματικές εὐκαιρίες γιά πράξη. Ἡ γενναιοδωρία τῆς θείας πρόνοιας

²⁷ Πρβλ. World Council of Churches, *Lead us not into temptation. Churches' Response to the Policies of International Financial Institutions. A Background Document*, WCC, Γενεύη 2001.

²⁸ G. Müller-Fahrenholz, *God's Spirit. Transforming a World in Crisis*, Continuum, Νέα Ὑόρκη/WCC Publications, Γενεύη 1995.

δείχνει τήν πληρότητα πού μπορεί νά μᾶς χαρίσει ἡ γῆ γιά τίς ζωές μας, ἐφόσον ἡ συσσώρευση χρήματος καί ἰδιοκτησίας δέν προκαλοῦν ἐλλείψεις καί στερήσεις.

Ἡ Ἐκκλησία μπορεί νά βιώσει αὐτήν τήν πνευματική ἐμπειρία τῆς ἀλήθειας, τῆς δικαιοσύνης καί τῆς πρόνοιας τοῦ Θεοῦ μόνο ἂν ταχθεῖ στό πλευρό τῶν θυμάτων τοῦ συστήματος, πού παλεύουν γιά τήν ἐπιβίωση καί ὄχι συντασσόμενη μέ τίς πολυεθνικές ἐταιρεῖες, τό ΔΝΤ καί τήν Παγκόσμια Τράπεζα. Αὐτός ὁ Θεός ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἀπό τήν ἐποχή τῆς δουλείας τῶν Ἑβραίων (Εξ 3), ὅταν στήν «κραυγή τοῦ λαοῦ» ἀπάντησε *ἐγώ εἶμαι ἐκεῖνος πού εἶμαι* (Γιαχβέ), στό πλευρό σας, ὄχι στό πλευρό τοῦ Φαραώ, ἀπό τήν ἐξουσία τοῦ ὁποίου θά σᾶς ἐλευθερώσω. Ἀκριβῶς αὐτό ἀποκαλύπτει καί ἡ ζωή τοῦ Ἰησοῦ. Εἶναι παρῶν δίπλα στά θύματα τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καί τῶν ντόπιων συνεργατῶν της, ἀκτινοβολώντας μιά νέα ζωή, μέ ὑγεία, παρηγορία καί χωρίς φόβο – μιά ζωή πού ἔχει τέτοια ἐπίδραση πού ἀγγίζει ἀκόμη καί κάποια μέλη τῆς ἐλίτ.

Ἡ ἐμφανῆς μετατόπιση γιά νά ταχθεῖ κανεῖς μέ τή μεριά τῶν θυμάτων –τῶν Ἑβραίων ὑπό τόν ἐθνικοσοσιαλισμό, τῶν μαύρων στή Νότια Ἀφρική ὑπό τό καθεστῶς τοῦ Ἀπαρτχάιντ, ἐκείνων πού σήμερα ἀποκλείονται ἀπό τήν ἀπόλυτη ἀγορά καί τῶν κολασμένων ἀνθρώπων καί πλασμάτων αὐτῆς τῆς γῆς– θά συνεχίσει νά ἐπιτρέπει στήν Ἐκκλησία νά βιώνει τήν ἐμπειρία τῆς ἀλήθειας, τῆς δικαιοσύνης καί τῆς πρόνοιας τοῦ Θεοῦ. Ἐτσι, ἡ ὁμολογία τῆς ἐνοχῆς μπορεί νά ὀδηγήσει στήν ἐλευθερία, διαρρηγνύοντας τά δεσμά τοῦ παρελθόντος.

Ἡ κλασική δομή τῆς ὁμολογίας ἐνοχῆς δέν περιλαμβάνει μόνο τήν ἀνάλυση τῆς ἐνοχῆς τοῦ παρελθόντος. Ἐμπεριέχει ἐπίσης τήν ἀπόρριψη στό παρόν τοῦ κακοῦ πού ἀναγνωρίζεται καί ὁμολογεῖται ὡς ἐνοχή. Τό κακό αὐτό δέν εἶναι μόνο τό ἡθικό κακό ἀλλά, ὅπως εἶδαμε, καθῶς ἔχει ὑποπέσει στό θανάσιμο σφάλμα νά ἀπολυτοποιήσει τόν ἑαυτό του, εἶναι ἕνα εἶδωλο μέ πολιτικές, οἰκονομικές καί ἰδεολογικές διαστάσεις. Ὁ Μπρονχάϊφφερ ἔλεγε ἐπ' αὐτοῦ (σύμφωνα μέ σημειώσεις γιά τίς ὁμιλίες του):

1. Αὐτοκρατορική θρησκεία. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι Θεός. Προσηλυτισμός τῆς Ἀνατολῆς στή Δύση, προσηλυτισμός στήν ἰδέα τῆς ἰσχύος.
2. Καπιταλιστική θρησκεία. Ὁ καπιταλισμός καί ἡ βεβαιότητα τῆς σωτηρίας εἶναι ὁμογάλακτα ἀδελφία. Καί οἱ δύο εἶναι α. σφετεριστές τῆς ἰδιοκτησίας, β. σφετεριστές τοῦ Θεοῦ. Ἐπομένως, δικαίως ὁ Μπλοσεβικισμός ἐξεγείρεται ἐναντία στόν Χριστό τοῦ καπιταλισμοῦ.²⁹

²⁹ DBW, τόμ. 12, σ. 159.

Μέ ἔξαιρετική καθαρότητα καί ἀκρίβεια ὁ Μπονχάϊφφερ μᾶς ὀδηγεῖ στήν καρδιά τοῦ προβλήματος: τή σύνδεση ἀνάμεσα στόν δυτικό ἰμπεριαλισμό καί τόν καπιταλισμό, καί μάλιστα ὄχι μόνο ὡς πολιτικοοικονομικές δυνάμεις, ἀλλά ὡς δυνάμεις τῆς θρησκευτικῆς σφαίρας.

Ὡς πρός τήν «αὐτοκρατορική θρησκεία» ἦταν τρομακτική ἡ ἀμεσότητα μέ τήν ὁποία, μετά τήν 11η Σεπτεμβρίου 2001, ὁ Θεός ταυτίστηκε ξανά μέ τίς ΗΠΑ. Παντοῦ ὑπῆρχαν σημαίες καί ἀφίσες πού ἔγραφαν «ὁ Θεός νά εὐλογεῖ τήν Ἄμερική». Καί ὅποιος δέν εἶναι μαζί μας –δηλαδή μέ τόν Θεό– εἶναι μέ τόν Διάβολο.

Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν «καπιταλιστική θρησκεία», ὁ Τζώρτζ Μπούς ὁ νεότερος, ὅπως καί ὁ Ρόναλντ Ρήγγκαν πρὶν ἀπό αὐτόν, ἀπέσπασε τίς ψήφους τοῦ κινήματος Moral Majority (Ἠθική Πλειοψηφία) καί τῶν νεοπεντηκοστιανῶν. Ὑπάρχουν ἐπίσης οἱ ἱεροκήρυκες τῆς «θρησκείας τοῦ πλούτου». Ἄν εἶναι εὐποροί αἰσθάνονται ἐκλεκτοί τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ἂν εἶναι φτωχοί προσεύχονται νά πλουτίσουν. Αὐτές οἱ μορφές πνευματικότητας εἰσβάλλουν στήν Κεντρική καί τή Νότια Ἄμερική. Εἴμαστε ὅμως ἄραγε ἀσφαλεῖς ἀπό αὐτές ἐδῶ στήν Εὐρώπη; Ὅπωςδήποτε ὄχι. Ἐδῶ ἡ θρησκευτική νομιμοποίηση τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι λιγότερο ἄμεση. Ἐχουμε ὅμως συνηθίσει ἐδῶ καί πολύ καιρό νά περιορίζουμε τήν πίστη στήν ἰδιωτική σφαίρα καί νά τή θεωροῦμε ἀτομική ἰδιοκτησία. Παίρνουμε στήν κατοχή μας τόν Θεό ὅπως ἀκριβῶς παίρνουμε στήν κατοχή μας πράγματα (καί ἀνθρώπους), λέει ὁ Μπονχάϊφφερ. Μέσω αὐτοῦ τοῦ εἶδους θρησκευτικότητας, οἱ χριστιανοί καί οἱ Ἐκκλησίες νομιμοποιοῦν τό καπιταλιστικό σύστημα πού στηρίζεται στόν ἀνταγωνισμό, χωρίς νά χρειάζεται νά ποῦν οὔτε μιά λέξη πρὸς υπεράσπισή του.

Σέ μιά τέτοια διαδικασία (κατάσταση) ὁμολογίας, οἱ Ἐκκλησίες πρέπει δημόσια καί κατηγορηματικά νά ἀπορρίψουν:

1. Τήν παγκόσμια ἀγορά, πού εἶναι διαποτισμένη ἀπό τήν αὐτοκρατορία καί τούς θεσμούς της, καί λειτουργεῖ ὑπό τήν κυριαρχία τοῦ εἰδώλου τῆς ἰσχύος. Αὐτή ἡ ἀγορά ἀπολυτοποιεῖ τό μηχανισμό τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης πού στηρίζεται στήν ἀτομική ἰδιοκτησία καί τό συμβόλαιο, εἰδωλοποιεῖ τόν ἑαυτό της καί προχωρεῖ στόν συστηματικό ἀποκλεισμό ἐκείνων πού οὔτε ἔχουν περιουσία οὔτε μποροῦν νά πουλήσουν τήν ἐργατική τους δύναμη. Καταστρέφει ὀλοένα καί περισσότερο τή ζωή τῶν ἀνθρώπων καί τή Γῆ – καί στό τέλος θά αὐτοκαταστραφεῖ.

2. Κάθε θρησκευτικότητα καί ἰδίως τίς ἀτομικιστικές μορφές εὐσέβειας καί πίστεως, πού –ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, συνειδητά ἢ ἀσυνειδητά– νομιμοποιοῦν τήν ἰσχύ, καί εἰδικότερα τήν ἰμπεριαλιστική ἰσχύ, ὡς ἀπόλυτη αὐθεντία· ἐπίσης πρέπει νά

καταδικάσουν τή συσσώρευση ιδιοκτησίας, και ιδίως τούς πολιτικά απορρυθμισμένους μηχανισμούς του καπιταλισμού που έχουν ως στόχο τή συσσώρευση.

Άλλά ή όμολογία δέν είναι άπλως ή λεκτική κατάφαση τής αλήθειας, τής δικαιοσύνης και τής πρόνοιας του Θεού, δέν είναι μόνο μία όμολογία ένοχής και μία άπόρριψη των ειδώλων τής ιδιοκτησιακής άγοράς, που καταστρέφουν τή ζωή. Όλα αυτά πρέπει νά όδηγήσουν σέ μία προσωπική μετάνοια, χωρίς τήν όποια καμία έξωτερική πράξη δέν μπορεί νά έχει άξιοπιστία. Σέ ποió βαθμό πρέπει έμεις ως Έκκλησίες νά αλλάξουμε κατεύθυνση ως προς τό ζήτημα τής ιδιοκτησίας, σέ συνδυασμό μέ τή συσσώρευση κεφαλαίου μέσω τής άπόλυτης άγοράς;

Η Θεολογική διακήρυξη του Μπάρμεν του 1934 δηλώνει ρητά στό τρίτο άρθρο της ότι ή Έκκλησία έν γένει, αλλά ιδιαίτερα στήν περίπτωση τής όμολογίας, πρέπει νά άντανακλά τό γεγονός ότι «άνήκει σέ εκείνον (στόν Χριστό) και μόνο»³⁰ – όχι μόνο στό διακηρυκτικό της μέρος, αλλά και στή μορφή της, δηλαδή στους κανόνες της και στα ιδρυτικά της κείμενα. Τί σημαίνει αυτό στό πλαίσιο τής παγκόσμιας άγοράς που είναι δομικά προσανατολισμένη στή συσσώρευση καπιταλιστικής ιδιοκτησίας, και έπομένως στήν καταστροφή τής ζωής και του κοινού καλού; Στή Γερμανία, στα καταστατικά κείμενα πολλών Έκκλησιών περιλαμβάνεται ένα άρθρο που προβλέπει ότι ή περιουσία τους πρέπει νά επενδύεται «μέ κέρδος». Έτσι οι υπεύθυνοι των οικονομικών τους μπορούν άπροβλημάτιστα νά επενδύουν τά δισεκατομμύρια ευρώ που είναι τό σύνολο των άποθεματικών των Έκκλησιών τής Γερμανίας.

Μέ βάση τά παραπάνω, οι Έκκλησίες που θά συμμετάσχουν στή διαδικασία όμολογίας πρέπει νά προχωρήσουν σέ συγκεκριμένα πρακτικά βήματα:

1. Πρέπει νά αλλάξουν τά καταστατικά τους έτσι ώστε ή περιουσία τους νά μήν επενδύεται άποκλειστικά και μόνο μέ κριτήριο τό κέρδος αλλά και μέ οικολογική και κοινωνική υπευθυνότητα.

Τά παλαιά καταστατικά έδιναν άπ' ό,τι φαίνεται έμφαση στήν υπεύθυνη διαχείριση, σέ μία έποχή που ή χρηματική οικονομία ρυθμιζόταν κοινωνικά μέσω του κράτους. Όστόσο ή άπορρύθμιση και ή φιλελευθεροποίηση των παγκόσμιων χρηματαγορών είχε άκριβως ως στόχο νά εξαλείψει κάθε κοινωνικό και οικολογικό φραγμό στή μεγιστοποίηση του κέρδους. Γι' αυτό, και μόνο ή άναφορά στήν επικερδή επένδυση είναι άπλως ασύμβατη μέ τήν έννοια τής Έκκλησίας.

³⁰ U. Duchrow, *Global Economy*, ό.π., κεφ. 6.

Ὁ Λούθηρος ἔλεγε ὅτι μιά Ἐκκλησία πού ζητᾶ τόκο πρέπει νά σταματήσει νά ὀνομάζει τόν ἑαυτό της Ἐκκλησία, γιατί διαπράττει τοκογλυφία. Αὐτό θά σήμαινε σήμερα ὅτι μιά Ἐκκλησία πού ἀποδέχεται ἐπιτόκιο ὑψηλότερο ἀπό τὸ ρυθμὸ ἀνάπτυξης τῆς πραγματικῆς οἰκονομίας διαπράττει τοκογλυφία καὶ καταχρᾶται τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ.

2. Οἱ Ἐκκλησίες πρέπει ἀμέσως νά ἀποσύρουν τὰ χρήματά τους ἀπὸ ὅλες τὶς ἐμπορικές τράπεζες πού ἐμπλέκονται σέ οἰκονομικές συναλλαγές μὲ σκοπὸ τὴ συσσώρευση ἰδιοκτησίας στὶς διεθνεῖς ἀγορές καὶ νά τὰ ἐπενδύσουν σέ δικούς τους συνεταιρισμούς, σέ τοπικές καὶ περιφερειακές τράπεζες πού δέν λειτουργοῦν στὸ ἐπίπεδο τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, ἢ σέ ἐναλλακτικές τράπεζες μὲ ἐπιτόκια χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ρυθμὸ ἀνάπτυξης τῆς πραγματικῆς οἰκονομίας, οἱ ὁποῖες προχωροῦν σέ ὑπεύθυνες ἐπενδύσεις γιὰ κοινωνικούς καὶ οἰκολογικούς σκοπούς.

Ἀποσύροντας τὰ χρήματά τους ἀπὸ τὶς ἐμπορικές τράπεζες, οἱ Ἐκκλησίες δέν δηλώνουν ὅτι τὸ προσωπικὸ αὐτῶν τῶν τραπεζῶν λειτουργεῖ ἀνήθικα, ἀλλὰ μόνο ὅτι οἱ νομισματικές καὶ οἰκονομικές συναλλαγές στὴν παγκόσμια ἀγορὰ δέν εἶναι πλέον συμβατές μὲ μιά καταστατικὴ στράτευση ὑπὲρ τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ζωῆς. Μέσω τῆς κοινωνικά καὶ οἰκολογικά ὑπεύθυνης ἐπανεπένδυσης, οἱ Ἐκκλησίες προσφέρουν ἓνα ἐνθαρρυντικὸ παράδειγμα πού δείχνει ὅτι ὑπάρχουν ἐναλλακτικές καὶ ζήτηση γιὰ αὐτές. Μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, οἱ Ἐκκλησίες μποροῦν νά συνδεθοῦν μὲ τὶς παλαιές συνεταιριστικές τους παραδόσεις. Γιὰ παράδειγμα, στὶς γερμανικές Ἐκκλησίες ὑπάρχουν ἀκόμη συνεταιριστικά «ἀποθεματικά ταμεία τῆς κοινότητας», πού χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση κτηρίων. Τὰ ταμεία εἰσπράττουν τὸν ἴδιο «τόκο», συνήθως μεταξὺ 2 καὶ 3%, μὲ τὰ τέλη πού πρέπει νά πληρώσουν ὅταν παίρνουν δάνειο ἀπὸ τὸ ταμεῖο γιὰ νά χρηματοδοτήσουν τὰ οἰκοδομικὰ τους σχέδια. Μέσω τῆς συνεταιριστικῆς αὐτῆς πρακτικῆς, γλιτώνουν τὴ διαφορά ἀπὸ τὸ ἐπιτόκιο πού θά ἔπρεπε κανονικά νά πληρώσουν γιὰ ἓνα συνηθισμένο δάνειο. Παλαιότερα ἦταν διαδεδομένη πρακτικὴ νά ἀξιοποιοῦνται μὲ τέτοιους τρόπους καὶ οἱ συνεταιριστικές καταθέσεις σέ τοπικὸ καὶ περιφερειακὸ ἐπίπεδο, καὶ ἔτσι τὰ χρήματα παρέμεναν στὴν περιοχή. Σήμερα πολλὰ τέτοια σχήματα ἔχουν ὑποκύψει στὸν πειρασμὸ νά μιμηθοῦν τὶς ἐμπορικές τράπεζες. Πρέπει οἱ Ἐκκλησίες νά ἐλέγξουν ἓνα πρὸς ἓνα αὐτὰ τὰ ἰδρύματα, γιὰ νά διαπιστώσουν ἂν πληροῦνται τὰ κριτήρια πού οἱ ἴδιες ἔχουν θέσει. Μὲ τὶς ἐναλλακτικές τράπεζες αὐτὸ εἶναι συνήθως εὐδιάκριτο, ἂν καὶ ὀρισμένες περιορίζονται στὰ οἰκολογικά κριτήρια καὶ δέν ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ὕψος τοῦ ἐπιτοκίου.

3. Οί Έκκλησίες πρέπει νά πουλήσουν όλες τις μετοχές πού κατέχουν σέ εταιρείες πού αποκομίζουν κέρδος από τούς κανόνες τής παγκόσμιας αγοράς, δηλαδή χωρίς νά δεσμεύονται στην προστασία τής κοινωνίας καί τής ζωής, καί νά επενδύσουν μόνο σέ έγχειρήματα τής οικολογικά υπεύθυνης κοινωνικής οικονομίας, δηλαδή σέ όσα δέν προσφέρουν κέρδη χωρίς εργασία καί λειτουργοῦν εἰς βάρος τοῦ ἐργαζόμενου πληθυσμοῦ καί τοῦ περιβάλλοντος.

Ἐπομένως τῶν καταθέσεις τους ἀπό τῶν πολυεθνικῶν εταιρειῶν, οἱ Έκκλησίες δέν ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ ἐργαζόμενοι σέ αὐτές λειτουργοῦν πῶς ἀνθρώπινα ἀπ' ὅ,τι οἱ ἐργαζόμενοι σέ ἄλλους ὀργανισμούς. Ὡστόσο, λένε ὅτι ἡ παγκόσμια ἀγορά, πού ἀδιαφορεῖ ὀλοένα καί περισσότερο γιά τῶν κοινωνικῶν ὑποχρεώσεις τής ιδιοκτησίας, τούς ἐξαναγκάζει μέσῳ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, νά ὑπηρετοῦν ἀντί γιά τό κοινό καλό τό συμφέρον τῶν μετόχων μέ τῶν πρακτικῶν τής ἐνδοομιλικῆς τιμολόγησής, τῶν οικονομικῶν συμφωνιῶν, τῆ φοροαποφυγῆ καί τῶν συγχωνεύσεις πού ὀδηγοῦν σέ ἀπολύσεις. Ὁ ὄμιλος Siemens, γιά παράδειγμα, ἀποκομίζει περίπου τό 70% τῶν κερδῶν του ἀπό τῶν χρηματιστικῶν συναλλαγῶν, καί μόνο τό 30% ἀπό τό παραγωγικό του ἔργο. Ἀντίστροφα, ἡ συνεργασία μέ ἐπιχειρήσεις τής κοινωνικῆς οικονομίας πού ἔχουν οικολογικό προσανατολισμό θά ἀποτελοῦσε ἕνα ἐνθαρρυντικό σημάδι ὅτι ὑπάρχουν ἐναλλακτικῶν. Σέ αὐτό τό πεδίο συγκαταλέγονται καί ἀναπτυξιακά σχέδια γιά μικρές εταιρείες πού συγχρηματοδοτοῦνται, γιά παράδειγμα, ἀπό τήν Oikocredit, ἕναν ἀναπτυξιακό συνεταιρισμό τοῦ οἰκουμενικοῦ κινήματος.

4. Οἱ Έκκλησίες μποροῦν νά ζητήσουν ἀπό τό ἐκκλησίασμα καί τά μέλη τους νά ἀκολουθήσουν τήν ἴδια πρακτική ἀπέναντι στις τράπεζες καί τῶν εταιρειῶν.

Εἶναι προφανές ὅτι μιά διαδικασία ὁμολογίας δέν μπορεῖ νά ἀφορᾷ μόνο τῶν Έκκλησιῶν ὡς μεγάλους θεσμούς. Ἡ Έκκλησία ἀποτελεῖται ἀπό τό ἐκκλησίασμα καί τά μέλη τους, καί, ἀπό ἐκκλησιολογική ἀποψη, οἱ θεσμοί δέν εἶναι παρά βοηθητικῶν δομές γιά τούς ἀνθρώπους πού προσέρχονται στην ἐκκλησία. Ἡ ἐμπειρία τοῦ ἀγῶνα τῶν Έκκλησιῶν κατά τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ καί τοῦ Ἀπαρτχάιντ μάς διδάσκει ὅτι μιά ἀπόφαση μπορεῖ νά παρθεῖ μόνο ἀπό τά κάτω. Ἡ δημόσια ἀνακοίνωση τῶν παραπάνω βημάτων θά προκαλοῦσε πιθανότατα πολύ μεγάλη ἐντύπωση στην κοινωνία. Αὐτή ἡ πρόκληση γιά τό σύστημα θά ἀποτελοῦσε ἀπό μόνη τῶν ἐπαρκῆ ὑποστήριξη στόν ἀγῶνα τῶν θυμάτων καί τῶν κοινωνικῶν κινήματων παγκοσμίως. Προτοῦ ἡ Έκκλησία διατυπώσῃ ὀποιοδήποτε συγκεκριμένο οικονομικό ἢ πολιτικό αἴτημα, ἡ πράξη τῶν αὐτῶν θά εἶχε ἀπό μόνη τῶν τεράστιο ἀντίκτυπο στην κοινή γνώμη, ἐπειδή θά ἀποτελοῦσε μαρτυρία ὅτι εἶναι

πραγματικά ἡ Ἐκκλησία. Ὁ Λούθηρος τό ἀποκαλοῦσε αὐτό «καλό παράδειγμα γιά τόν κόσμον», ἀναφερόμενος ἐδῶ στους οἰκονομικούς καί πολιτικούς θεσμούς. Οἱ ἄνθρωποι θά ἔβλεπαν ὅτι δέν ὑπάρχει κανένας λόγος νά στοχεύει ἡ ἐπιχειρηματικότητα μόνο στή συσσώρευση κεφαλαίου, καί ὅτι τό ἐπιχειρεῖν μπορεῖ νά ὑπηρετεῖ τή διατήρηση τῆς ζωῆς καί τό κοινό καλό..

5. Τό ζήτημα τῆς *ἀκίνητης περιουσίας τῆς Ἐκκλησίας* θά μποροῦσε ἐπίσης νά ἐπιλυθεῖ μέ ἀνάλογους τρόπους. Τά ἀκίνητα τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε πρόκειται γιά γῆ εἴτε γιά κτήρια (δηλαδή γιά ἐνοίκια!), χρησιμοποιοῦνται ἄραγε σήμερα στήν ὑπηρεσία τῆς ζωῆς καί τοῦ κοινοῦ καλοῦ ἢ γιά τή συνηθισμένη στήν ἀγορά συσσώρευση ἰδιοκτησίας; Τό θέμα αὐτό θά εἶχε ἰδιαίτερο βᾶρος στίς χῶρες τῆς Ἀσίας καί τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, ὅπου ὁ πλοῦτος καί ἡ ἐξουσία παραδοσιακά στηρίζονται στήν ἰδιοκτησία μεγάλων ἐκτάσεων γῆς. Ἐδῶ θά θέλαμε μόνο νά ἀναφέρουμε ὅτι καί στό ζήτημα αὐτό ἡ ἰσχύουσα κατάσταση καί πρακτική πρέπει νά ἀποτιμηθεῖ μέ βάση τά κριτήρια τῆς ζωῆς καί τοῦ κοινοῦ καλοῦ, καί ἂν χρειάζεται νά ἀνατραπεῖ.

Τά πολιτικά αἰτήματα τῆς Ἐκκλησίας γιά ἓνα νέο σύστημα ἰδιοκτησίας

Πέρα ἀπό τήν ἀπονομιμοποίηση τῆς ὑφιστάμενης παγκόσμιας οἰκονομικῆς τάξης, τήν ὁμολογία τῆς συμμετοχῆς σέ αὐτήν καί τόν τερματισμό της, καθώς καί τήν ἀνάληψη ἐναλλακτικῶν οἰκονομικῶν πρωτοβουλιῶν πού θά ἔχουν ἔστω συμβολικό χαρακτήρα, ἡ Ἐκκλησία δέν ἔχει πολύ μεγάλες δυνατότητες νά ἀσκήσει ἄμεση ἐπίδραση στήν οἰκονομία. Ὡστόσο, καθώς τό πρόβλημα ἔγκειται ἀκριβῶς στό ὅτι αὐτοί πού διαμορφώνουν τήν πολιτική δέν ἀναλαμβάνουν κἄν τήν εὐθύνη πού τους ἀναθέτει τό σύνταγμα νά δώσουν στήν οἰκονομία κοινωνική καί οἰκολογική κατεύθυνση, κεντρική ἀποστολή τῆς Ἐκκλησίας εἶναι τό νά ἀνταποκριθεῖ στό πρόβλημα αὐτό. Μέ βάση τίς θεολογικές κατηγορίες τοῦ Μπονχάϊφφερ, πρόκειται γιά μιά περίπτωση στήν ὁποία ὑπάρχει «ὑπερβολικά λίγη» κρατική δράση, καί ἡ Ἐκκλησία καλεῖται νά ἀντιδράσει. Τό κράτος κρύβεται πίσω ἀπό τό μῦθο τῶν περιορισμῶν πού τοῦ ἐπιβάλλονται ἀπό τή διαδικασία τῆς παγκοσμιοποίησης, καί ἐπιτρέπει νά στεροῦνται ἄνθρωποι τήν ἀξιοπρέπεια τῆς μισθωτῆς ἐργασίας καί ἐπομένως νά τους ἀφαιρεῖται τό δικαίωμα νά βγάλουν τά πρὸς τό ζῆν. Ἀποδέχεται ἐπίσης νά ἐπωμίζονται τά φορολογικά βάρη οἱ ἐργαζόμενοι, τήν ἴδια ὥρα

πού οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής και του πλούτου απολαμβάνουν όλο και μεγαλύτερες φορολογικές απαλλαγές και επιδοτήσεις. Έπιτρέπει την άνοδο των έπιτοκίων πολύ πάνω από τό επίπεδο του ρυθμού ανάπτυξης, στρέφοντας την ιδιοκτησία χρήματος από τόν τομέα τής πραγματικής οικονομίας πρός τήν κερδοσκοπία. Άνέχεται τή φοροαποφυγή και τή φοροδιαφυγή πολύ περισσότερο άπ' ό,τι είναι απαραίτητο. Μέσω τής κατοχύρωσης δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας επί σπόρων και μορφών ζωής, μεταφέρει τούς κοινούς πόρους τής Γής στά χέρια ιδιωτών και έπιτρέπει τήν άξιοποίησή τους στήν ύπηρεσία τής συσσώρευσης κεφαλαίου. Έπιτρέπει, για τόν ίδιο λόγο, τήν ιδιωτικοποίηση των δημόσιων ύπηρεσιών, όπως τής ύδρευσης και των μέσων μαζικής μεταφοράς, μέ συνέπεια σέ πολλές χώρες οι ύπηρεσίες αυτές νά μήν είναι προσιτές στους φτωχούς.

Υπάρχει όμως και «υπερβολικά πολύ» κράτος, και ή Έκκλησία πρέπει επίσης νά αντιδράσει σέ αυτό, τουλάχιστον στις πλούσιες χώρες. Αυτό συμβαίνει διότι αίτια για όλες αυτές τίς έμμεσες συνέπειες πού δημιουργούνται από τόν άνευ όρων άγώνα για τή συσσώρευση κεφαλαίου στήν παγκόσμια ιδιοκτησιακή άγορά, είναι ή κοινωνική και οικολογική απορρύθμισή της, πού ύποστηρίζεται ένεργά από τίς κυβερνήσεις του G8, μέσω των μή δημοκρατικών διεθνών θεσμών του, όπως τό ΔΝΤ, ή Παγκόσμια Τράπεζα και ό ΠΟΕ. Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση είναι μία διαδικασία κατά βάση πολιτική. Έχει προκύψει από τίς ένεργειες των κυβερνήσεων των πλούσιων χωρών, και συγκεκριμένα τής αυτοκρατορικής ήγεμονικής έξουσίας τής μόνης πλέον υπερδύναμης. Άλλά οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις δέν δικαιούνται νά αποσυρθούν λόγω τής παντοδυναμίας των ΗΠΑ. Άν δρούσαν μέ αποφασιστικότητα και σχημάτιζαν στήν Ευρωπαϊκή Ένωση, πού αποτελεί ισχυρή οικονομική δύναμη, ένα έναίο μπλόκ, χρησιμοποιώντας τό μερίδιο ψήφου πού έχουν στό ΔΝΤ, τήν Παγκόσμια Τράπεζα και τόν ΠΟΕ για νά προάγουν τήν κοινωνική και οικολογική μέριμνα, θά έμφανίζονταν ομάδες βάσης στις ΗΠΑ πού θά θύμιζαν διαρκώς στήν κυβέρνησή τους τίς ευθύνες της. Έπιπλέον μαζί τους θά συντάσσονταν πολλές αναπτυσσόμενες χώρες, πού σήμερα πολύ συχνά ύποκύπτουν σέ έκβιασμούς.

Άσφαλώς πρέπει νά λάβει κανείς ύπ' όψιν τίς διαφορές ανάμεσα στά συντάγματα των διάφορων χωρών. Παρ' όλα αυτά, οι Έκκλησίες, ιδιαίτέρως στήν Ευρώπη, πού έχει τήν παράδοση του κράτους πρόνοιας, μπορούν νά προκαλέσουν δημοσίως τίς κυβερνήσεις τους νά θέσουν ένα τέρμα και νά αλλάξουν τίς καινούργιες νεοφιλελεύθερες πολιτικές πού απαλλάσσουν τήν ιδιοκτησία από τήν

κοινωνική της ευθύνη. Θά μπορούσαν επίσης νά επισημάνουν ὅτι αὐτό τό αἴτημα πρέπει νά ικανοποιηθεῖ ἄμεσα, ἀκόμη καί ἐντός τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, ἀφοῦ οἱ ἔμμεσες συνέπειες τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς μετατρέπουν τήν καταστροφή σέ αὐτοκαταστροφή. Ἄπό αὐτά συνάγονται τά ἀκόλουθα αἰτήματα (πού στόχο ἔχουν νά ὑποδείξουν μιά γενική κατεύθυνση):

1. Οἱ Ἐκκλησίες πρέπει νά ἀπευθύνουν ἔκκληση στίς κυβερνήσεις τους (καί ἂν χρειάζεται στήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση) νά τερματίσουν τίς νεοφιλελεύθερες πολιτικές πού σχετίζονται μέ τήν παγκόσμια ἀγορά, ὅπου αἶρεται δομικά ἡ συνταγματική δέσμευση τῆς ἰδιοκτησίας νά ὑπηρετεῖ τήν κοινωνική δικαιοσύνη καί τό κοινό καλό, καθῶς ἔτσι ἡ ζωή ὑποτάσσεται στόν ἓνα καί μοναδικό στόχο τῆς συσσώρευσης κεφαλαίου καί ἔτσι ὁδηγεῖται στή συστηματική καταστροφή. Προκειμένου νά προωθήσουν αὐτό τό μετασχηματισμό τῆς πολιτικῆς, πρὸς τήν κατεύθυνση τῶν συμφερόντων τῆς ζωῆς καί τῆς συνταγματικῆς προστασίας τοῦ κοινοῦ καλοῦ, καί νά ἀποκαταστήσουν τήν κυριαρχία τῆς πολιτικῆς ἐπί τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων, πρέπει πρῶτα καί κύρια νά ζητήσουν:

- *τήν ὑποστήριξη τῆς κοινοτικῆς καί συνεταιριστικῆς ἰδιοκτησίας σέ τοπικό καί περιφερειακό ἐπίπεδο, προκειμένου νά δοθεῖ στό λαό ἡ δυνατότητα νά ὀργανώσει τήν παραγωγή καί τίς ὑπηρεσίες ἔτσι ὥστε νά ικανοποιῶνται οἱ βασικές του ἀνάγκες ἀνάλογα μέ τίς ἐκάστοτε οἰκολογικές καί πολιτισμικές συνθῆκες·*
- *συνακόλουθα, τόν ἄμεσο τερματισμό τῶν διαπραγματεύσεων γιά τή συμφωνία GATS, πού λαμβάνουν χώρα στό πλαίσιο τοῦ ΠΟΕ καί ἔχουν στόχο τήν ἰδιωτικοποίηση τῶν ὑπηρεσιῶν κοινῆς ὠφελείας· ἰδιαίτερα ἡ ἰδιωτικοποίηση τῆς ὕδρευσης ἔχει ὀλέθριες συνέπειες, ἀφοῦ, ὅταν στίς φτωχότερες χῶρες τό νερό χρησιμοποιεῖται ὡς μέσο γιά τή συσσώρευση κεφαλαίου, οἱ φτωχοί ἀποκλείονται ἀπό τό πῖό θεμελιῶδες ἀνθρώπινο δικαίωμα, τήν πρόσβαση σέ πόσιμο νερό·*
- *τήν ἀκύρωση τῆς συμφωνίας TRIPS τοῦ ΠΟΕ γιά τήν κατοχύρωση πνευματικῆς ἰδιοκτησίας σέ σπόρους καί μορφές ζωῆς, καί ἰδιαίτερα τήν προστασία τῶν ἀνθρώπων καί τοῦ ἀνθρώπινου γονιδιώματος ἀπό τήν κατοχύρωση τῆς πνευματικῆς ἰδιοκτησίας, ὥστε νά ἀποτραπεῖ ἡ μονοπώληση τῆς ζωῆς καί ἡ ἐπαπειλούμενη παγκόσμια ἐπισιτιστική κρίση καθῶς καί ἡ ἐμπορικῆ ἐκμετάλλευση τοῦ μέλλοντος τῆς ἀνθρωπότητας·*

- *τὴν αὐξήση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ ἐλεύθερου ἀπὸ χρέος χρήματος σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ χρῆμα πού στηρίζεται στὸ χρέος, τὸ ὁποῖο δημιουργοῦν οἱ τράπεζες μέσω τοῦ δανεισμοῦ·*
- *τὴ μεταβίβαση τῶν περιβαλλοντικῶν ἀγαθῶν σὲ καταπίστευμα πού θά ἐλέγχεται ἀπὸ τὸ κράτος ἢ σὲ συνεταιριστικὴ κοινὴ ἰδιοκτησία, καὶ τὴ θέσπιση αὐστηρῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκολογικῶν προϋποθέσεων γιὰ τὴν οἰκονομικὴ τῆς ἀξιοποίηση·*
- *τὴν ἐπιβολὴ αὐστηροῦ ἐλέγχου στὴν ἀτομικὴ παραγωγικὴ ἰδιοκτησία μὲ κριτήριον τὴν κοινωνικὴ χρησιμότητά τῆς καὶ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἐργαζομένων καὶ τῶν μικρότερων μετόχων στὴ λήψη τῶν ἀποφάσεων, καθὼς καὶ τὴν ἔμπρακτὴ ὑποστήριξη τῶν ἐπενδύσεων γιὰ τὴν παραγωγή βασικῶν χρηστικῶν ἀγαθῶν·*
- *τὴν ἐκ νέου θέσπιση μιᾶς ἀποτελεσματικῆς προοδευτικῆς φορολόγησῆς τῶν εἰσοδημάτων ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα καὶ τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα, στὸ πνεῦμα τῆς συνταγματικῆς ἐπιταγῆς γιὰ πραγματικὴ συμβολὴ τῆς ἰδιοκτησίας στὸ κοινὸ καλὸ, καθὼς καὶ τὴν ἐπέκταση αὐτοῦ τοῦ φορολογικοῦ συστήματος σὲ παγκόσμιον ἐπίπεδο·*
- *τὸν τερματισμὸ τῆς μονεταριστικῆς πολιτικῆς πού ξεκίνησε τὸ 1979 καὶ τὴν ἐπαναρρύθμιση τῶν ἐπιτοκίων στὶς διεθνεῖς ἀγορές, προκειμένου νὰ προσαρμοστεῖ τὸ ἐπιτόκιο στὸ ρυθμὸ ἀνάπτυξης τῆς πραγματικῆς οἰκονομίας·*
- *τὴ συστηματικὴ καταπολέμησι τῆς κερδοσκοπίας στὰ χρηματιστήρια καὶ ἰδίως στὶς ἀγορές συναλλάγματος, μὲ ἐργαλεῖα ὅπως ὁ φόρος Τόμπιν, ὁ ἔλεγχος στὶς κινήσεις κεφαλαίων καὶ ἡ ἀπαγόρευση τῶν παραγῶγων·*
- *τὴν ἀποτροπὴ τῆς φοροαποφυγῆς καὶ τὴ συστηματικὴ καταπολέμησι τῆς φοροδιαφυγῆς σὲ ἐθνικὸ καὶ ὑπερεθνικὸ ἐπίπεδο, ἀφοῦ ἡ ἀπώλεια φορολογικῶν ἐσόδων βλάπτει τὸ κοινὸ καλὸ ὄχι μόνον ἄμεσα ἀλλὰ καὶ ἔμμεσα, ὀδηγώντας στὴν αὐξήση τοῦ δημοσίου χρέους·*
- *τὴν ἄμεση κατάργησι τῶν πολιτικῶν διαρθρωτικῆς προσαρμογῆς τοῦ ΔΝΤ καὶ τῆς Παγκόσμιας Τράπεζας, οἱ ὁποῖες βυθίζουν ὀλόκληρες κοινωνίες στὴ φτώχεια καὶ τὴν ἐξαθλίωσι γιὰ νὰ πληρωθοῦν οἱ τόκοι τῶν κατόχων κεφαλαίου, καθὼς καὶ τὴ διαγραφὴ κάθε παράνομου («ἀπεχθoῦς») χρέους·*
- *τὴ σταδιακὴ ἀναμόρφωσι τοῦ διεθνοῦς συστήματος ὥστε νὰ προκύψουν δημοκρατικοὶ θεσμοί, ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν, τὸ ὁποῖο πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναμορφωθεῖ.*

2. Άν οι κυβερνήσεις συνεχίσουν νά μήν ἐπιβάλλουν τή συνταγματική δέσμευση τῆς ἰδιοκτησίας στό κοινό καλό, ὅπως κάνουν μέχρι σήμερα, καί ἐξακολουθήσουν, ἀξιοποιώντας τούς μηχανισμούς τοῦ κεφαλαίου καί τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, νά μή λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τους αὐτήν τήν κεντρική πρόβλεψη τοῦ συντάγματος, οἱ Ἐκκλησίες μποροῦν νά ἀνακοινώσουν ὅτι θά προβοῦν στίς ἀπαραίτητες νομικές ἐνέργειες, π.χ. προσφυγή στό Ὁμοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο (στή Γερμανία), μαζί μέ ἄλλες ὀργανώσεις πού ἐνδιαφέρονται.³¹

3. Ὑπερβαίνοντας τά ἰσχύοντα συντάγματα καί τή νομική πρακτική, οἱ Ἐκκλησίες μποροῦν νά προτείνουν νά περάσει ἡ γῆ σέ δημόσια, κοινοτική καί κρατική ἰδιοκτησία.

Ἔλα αὐτά τά αἰτήματα καί οἱ προτάσεις ἔχουν ὡς στόχο νά θέσουν τήν οἰκονομία καί ἰδιαίτερα τίς ἀγορές στήν ὑπηρεσία τῆς αὐτοδύναμης ζωῆς κάθε ἀνθρώπου ἀλλά καί τῆς Γῆς, σήμερα καί στό μέλλον. Ἔχουν σκοπό νά ἀπελευθερώσουν τήν οἰκονομία ἀπό τόν καταναγκασμό νά μετατρέπει τούς ἀνθρώπους, τίς κουλτούρες τους καί ὀλόκληρη τή Γῆ, μέ τούς πλούσιους πόρους της, σέ μέσο γιά τή συσσώρευση ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας κεφαλαίου, μιά διαδικασία πού ὀδηγεῖ ἐμμέσως στήν καταστροφή κάθε ζωῆς καί εἶναι συνεπῶς αὐτοκαταστροφική.

Τά αἰτήματα καί οἱ προτάσεις αὐτές δέν ἔχουν τήν πρόθεση νά ἀποτελέσουν ἀμετακίνητα θέσφατα. Φιλοδοξοῦν μόνο νά δείξουν τήν κατεύθυνση καί τούς στόχους πού μποροῦν νά θέσουν οἱ Ἐκκλησίες μέσα ἀπό μιά διαδικασία ὁμολογίας, γιά νά διατυπώσουν τά αἰτήματα πού προκύπτουν ἀπό τό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο κινεῖται καθεμία ἀπό αὐτές. Ὅποιο ἐγχείρημα καί ἂν ἀναλάβουν πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση, θά συμβάλει στήν ἀφύπνιση τῆς κοινῆς γνώμης καί στίς ἀναγκαῖες διαδικασίες ἀναστοχασμοῦ καί μετασχηματισμοῦ. Πάνω ἀπό ὅλα ὅμως θά ἐνισχύσει τόν ἀγῶνα τῶν θυμάτων τοῦ συστήματος καί τή δύναμη τῶν κοινωνικῶν κινημάτων.

Εἶναι ἐπίσης σαφές ὅτι αὐτά τά ζητήματα θά προκαλέσουν μεγάλες συγκρούσεις ἐντός τῶν Ἐκκλησιῶν. Ὅρισμένες τουλάχιστον Ἐκκλησίες, ἰδίως στόν Βορρᾶ, θά προσπαθήσουν νά ἀποτρέψουν τήν υἱοθέτηση τέτοιων ἀποφάσεων, ἀφοῦ πολλά ἀπό τά μέλη τους πιστεύουν ἀκόμη ὅτι μποροῦν νά συνεχίσουν νά βρίσκονται στό στρατόπεδο τῶν νικητῶν. Στό σύστημα αὐτό ὅμως δέν ὑπάρχει μακροπρόθεσμα κανένας νικητής. Γιά νά δώσω μιά εἰκόνα γιά τό πῶς θά μπορούσε νά ὀργανωθεί

³¹ Βλ. παραπάνω, κεφ. 4.

ή αναγκαία διαδικασία ενημέρωσης και λήψης αποφάσεων εντός των Ἐκκλησιῶν, θά ἤθελα νά περιγράψω πῶς λειτούργησαν οἱ λουθηρανικές Ἐκκλησίες στίς ΗΠΑ, μετά τήν ἀπόφαση τῆς 6ης συνδιάσκεψης τῆς Παγκόσμιας Λουθηρανικῆς Ὁμοσπονδίας στό Ντάρ ἐς Σαλαάμ τό 1977, ὅτι τό Ἀπαρτχάιντ συνιστοῦσε μιά κατάσταση ὁμολογίας. Τό παράδειγμα αὐτό δείχνει ὅτι τό νά μιᾶμε γιά «τήν» Ἐκκλησία ἐν γένει ἀποτελεῖ ἀνεπίτρεπτη ἀφαίρεση. Ἡ Ἐκκλησία ἔχει πέντε «κοινωνικές ἐκφάνσεις»:³² τίς κατά τόπους συναθροίσεις τῶν πιστῶν, τίς ὁμάδες μαθητείας (π.χ. τά μοναχικά τάγματα), τούς ἐκκλησιαστικούς θεσμούς σέ περιφερειακό ἐπίπεδο, τίς παγκόσμιες δομές τοῦ οἰκουμενικοῦ κινήματος καί, μέ ἓνα κρυφό καί ἀσυνείδητο τρόπο, τούς ἀνθρώπους πού βοηθοῦν τούς γείτονές τους στίς βασικές τους ἀνάγκες (Μτ 25:35 κ.έ.). Οἱ ἀναγκαῖες συγκρούσεις στό ἐσωτερικό τῶν Ἐκκλησιῶν γιά τό πραγματικό περιεχόμενο τῆς χριστιανικῆς μαθητείας λαμβάνουν χώρα μέσα ἀπό τήν ἀλληλεπίδραση αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν ἐκφάνσεων.

Μετά τήν ἀπόφαση τοῦ 1977, δημιουργήθηκε στίς ΗΠΑ μιά Λουθηρανική Συμμαχία γιά τή Νότια Ἀφρική. Ἀφοσιωμένα μέλη τῶν Ἐκκλησιῶν ἔφτιαξαν ἐπιτροπές σέ ὁλόκληρη τή χώρα. Συνέλεξαν ἐνημερωτικό ὕλικό καί συνέταξαν ἓνα ψήφισμα τό ὁποῖο ὑπέβαλλαν σέ ὅσες περισσότερες περιφερειακές συνόδους μπόρεσαν. Τό ψήφισμα περιεῖχε τά ἑξῆς τρία σημεῖα: 1. Ἡ Παγκόσμια Λουθηρανική Ὁμοσπονδία ἀποφάσισε μέ θεολογικά ἐπιχειρήματα (πού ἀναφέρονταν συνοπτικά στό κείμενο) ὅτι βρισκόμαστε σέ κατάσταση ὁμολογίας ὡς πρός τό Ἀπαρτχάιντ, ὅπως παλαιότερα ἐναντι τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ. Ἐπικροτοῦμε τήν ἀπόφαση αὐτή, ἔλεγε ἡ Συμμαχία. 2. Προκειμένου νά κάνουμε πράξη αὐτήν τήν ἀπόφαση, θά ἀποσύρουμε ὅλα τά χρήματά μας ἀπό τίς τράπεζες καί τίς ἐταιρεῖες πού δέν εἶναι διατεθειμένες νά κόψουν κάθε ἐπιχειρηματικό δεσμό μέ τή Νότια Ἀφρική. 3. Θά ζητήσουμε ἀπό τίς ἐθνικές μας συνόδους νά υἱοθετήσουν αὐτές τίς ἀποφάσεις.³³ Τό ψήφισμα τῆς Λουθηρανικῆς Συμμαχίας ἔγινε δεκτό ἀπό τά δύο τρίτα ὅλων τῶν περιφερειακῶν συνόδων. Παρότι ἡ ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας στό σύνολό της

³² Βλ. U. Duchrow καί G. Liedke, *Shalom*, ὁ.π., σ. 179 κ.έ.

³³ Συνοψίζοντας, ζητήθηκε ἀπό τίς τοπικές καί ἐθνικές συνόδους «νά ἀναγνωρίσουν ἐπίσημα ὅλες οἱ λουθηρανικές Ἐκκλησίες στίς ΗΠΑ ὅτι στή Νότια Ἀφρική υφίσταται κατάσταση ὁμολογίας, καί νά προχωρήσουν στήν ἀπόσυρση τῶν ἐπενδύσεών τους ἀπό τίς ἐπιχειρήσεις, καθώς καί τῶν καταθέσεών τους ἀπό τίς τράπεζες πού ἔχουν ὁποιαδήποτε σχέση μέ τή Νότια Ἀφρική, ὡς ἀπτή ἔνδειξη ὅτι υἱοθετοῦν αὐτή τή θέση» (*Occasional Paper 1: Status Confessionis*).

ἦταν ἀντίθετη μέ τή Συμμαχία καί ὁ ὑπεύθυνος οικονομικῶν παραιτήθηκε ἀπό τή θέση του, ἡ πανεθνική σύνοδος τῆς Ἀμερικανικῆς Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας υἱοθέτησε τό ψήφισμα. Αὐτό δείχνει ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά προηγηθεῖ μιά διαδικασία ἀναγνώρισης καί ἐνημέρωσης, γιά νά ἀκολουθήσει ἡ ὁμολογία καί ἡ πράξη. Δέν μπορεῖ ὅμως νά μείνει στό ἐπίπεδο τῆς διαδικασίας, ἀν τό διακύβευμα ἀφορᾷ τή θέση τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας ὡς πρὸς τή βιβλική της βάση, καί ὄχι ἀπλῶς ἡσσονος σημασίας οικονομικά καί πολιτικά ζητήματα. Ὁ Ἐμπερχαρτ Μπέτγχε μᾶς ἔστειλε μιά ἐπιστολή (στίς 18.2.83), ἀφοῦ εἴχαμε εἰσηγηθεῖ τήν ἔννοια τῆς διαδικασίας ὁμολογίας (processus confessionis):

Ἡ ἔννοια τοῦ processus εἶναι χρήσιμη, δέν μπορεῖ ὅμως νά ἀντικαταστήσει τό status confessionis. Μόνο μέ τό τελευταῖο (πού δέν μπορεῖ μέ τίποτα νά ξεχαστεῖ) μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ ὅτι ὑπάρχει ἡ ἀπαραίτητη προῖστορία, μέ τά ἀναγκαῖα ἐπιμέρους στάδιά της, καί ἐπίσης μιά μεταῖστορία, τῆς πρόσληψης καί τῶν συνεπειῶν –μεταξύ αὐτῶν καί τῶν οικονομικῶν–, στό κέντρο τῶν ὁποίων βρῖσκεται τό στοιχεῖο τῆς ἀπόφασης πού περματίζει τή μὴ δεσμευτική συζήτηση. Ἡ εἰσαγωγή τῆς ἔννοιας τοῦ «processus» προσφέρει μιά κάποια ἀνακούφιση –καί γιατί ὄχι, δέν πρέπει νά ὑπερεκτιμοῦμε τόν ἑαυτό μας– ἀλλά δέν πρέπει νά μᾶς κάνει νά ξεχάσουμε, χαμένοι σέ μιά ἀτέρμονη συζήτηση, τήν ἀπόφαση πού θά πρέπει ἀναγκαστικά νά ληφθεῖ μιά μέρα, δέν πρέπει νά μᾶς κάνει νά ξεχάσουμε ὅτι πρέπει νά διαλέξουμε ποιό δρόμο θά πάρουμε ὅταν βρισκόμαστε στό σταυροδρόμι πού ὀδηγεῖ εἴτε στήν ἀληθῆ εἴτε στήν ψευδῆ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία δέν εἶναι πιά μόνο πεπλανημένη. (Σᾶς ζητῶ συγγνώμη, ἀσφαλῶς τό γνωρίζετε αὐτό ἐδῶ καί καιρό, καλύτερα ἀπό ἐμένα!) Ποιός θά μπορούσε νά φανταστεῖ ὅτι δέν θά τόν ἀπειλεῖ πιά ὁ πειρασμός νά γίνει ἡ ψευδῆς Ἐκκλησία! Ἴσως ἡ διάκριση μεταξύ ψευδοῦς καί πεπλανημένης Ἐκκλησίας θά μπορούσε νά μᾶς βοηθήσει νά ἀντιμετωπίσουμε τό πραγματικά δύσκολο πρόβλημα τῶν πολλῶν διαφορετικῶν κοινωνικῶν ἐκφάνσεων τῆς Ἐκκλησίας, πού ἀντιδρῶν μέ διαφορετικούς τρόπους σέ διαφορετικές περιόδους.

Στή Νότια Ἀφρική, ὁ ὁμολογιακός ἀγώνας τῶν Λουθηρανικῶν καί τῶν Μεταρρυθμισμένων Ἐκκλησιῶν ὀδήγησε στήν πτώση τοῦ Ἀπαρτχάιντ (ἀλλά καί στήν ἀποκατάσταση τῆς ἀξιοπιστίας τῶν Ἐκκλησιῶν!). Σήμερα ὅμως, ὁ λαός εἶναι ὅλο καί πιό ἀπογοητευμένος, ἐπειδή ζεῖ ὑπὸ τή δικτατορία τῆς ἰδιοκτησίας κεφαλαίου, τῶν χρηματοπιστωτικῶν ἀγορῶν, τοῦ ΔΝΤ καί τῆς Παγκόσμιας Τράπεζας – μιά δικτατορία τήν ὁποία ἀσκεῖ ἡ δική του κυβέρνηση μέ τίς νεοφιλελεύθερες πολιτικές της.

Ἡ Νότια Ἀφρική εἶναι μόνο ἓνα ἀπό τὰ πολλά παραδείγματα. Ὁλόκληρη ἡ Γῆ ὑποφέρει. Αὐτό πού διακυβεύεται δέν εἶναι τίποτα λιγότερο, ἀλλά καί τίποτα περισσότερο, ἀπό τή νίκη ἐπί μιᾶς ἀγορᾶς πού ἔχει ἀπολυτοποιήσει τήν ἀτομική ἰδιοκτησία καί ἔχει ἐπιβληθεῖ μέ ἀκόμη πιό ἀπολυταρχικά, ἱμπεριαλιστικά μέσα ἀπ' ὅ,τι οἱ παλαιότερες ἀπολυταρχίες. Κάτι τέτοιο πρέπει νά εἶναι δυνατόν – ἐντέλει τόσο ὁ ἐθνικοσοσιαλισμός ὅσο καί τό Ἀπαρτχάιντ νικήθηκαν. Σήμερα οἱ Ἐκκλησίες μποροῦν νά βοηθήσουν νά ἀντικατασταθεῖ ὁ (αὐτο)καταστροφικός «οἰκονομικός τρόμος» ἀπό μιᾶ δέσμευση τῆς ἰδιοκτησίας στή ζωή καί συνεπῶς ἀπό μιᾶ οἰκονομία πού θά ὑποστηρίζει τή ζωή. Μποροῦν νά τό κάνουν λαμβάνοντας μέ γενναιότητα τήν ἀπόφαση νά ὀργανώσουν τή δράση τους ὥστε νά εἶναι συνεπής μέ τό καθῆκον τῆς Ἐκκλησίας. Θά εἶναι ἄραγε διατεθειμένες νά ὑψώσουν τό ἀνάστημά τους, ἀκόμη καί ἂν θά πρέπει νά καταβάλουν τό τίμημα πού περιμένει ὅποιους βαδίζουν στά βήματα τοῦ Ἰησοῦ, ἀντιστεκόμενοι στήν αὐτοκρατορία, τή μεγάλη ἰδιοκτησία καί τούς ναούς πού τίς νομιμοποιοῦν (Μκ 8:27-38);

Ἐπίμετρο στήν ἑλληνική ἔκδοση

Στήν περίοδο πού μεσολάβησε ἀπό τήν πρώτη δημοσίευση τοῦ *Ἰδιοκτησία γιά τούς ἀνθρώπους, ὄχι γιά τό κέρδος*, ὑπῆρξαν στό πεδίο πού πραγματευόμαστε σημαντικές ἐξελίξεις, τόσο θεωρητικές ὅσο καί πρακτικές.

I. Νέες θεωρητικές ἐξελίξεις

1. Οἰκονομία τῆς ἀπαλλοτρίωσης

Μετά ἀπό μιά περίοδο, τή δεκαετία τοῦ '90, κατά τήν ὁποία στό ζήτημα τῆς ἰδιοκτησίας δέν δινόταν ἡ ἀπαιτούμενη προσοχή, ἀκόμη καί ἀπό τά κοινωνικά κινήματα, σήμερα ὄλο καί περισσότεροι συγγραφεῖς ἔχουν ἀρχίσει ξανά νά ἀναγνωρίζουν τόν κρίσιμο ρόλο τῆς. Πολλοί ἀπό αὐτούς ἔχουν ἀρχίσει νά χαρακτηρίζουν τόν παγκόσμιο νεοφιλελεύθερο καί ἰμπεριαλιστικό καπιταλισμό μιά «οἰκονομία τῆς ἀπαλλοτρίωσης».¹ Τί σημαίνει αὐτό;

Ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς προσφέρει στους ἰδιοκτῆτες ὄχι μόνο κυριαρχία ἐπί τῆς ὕλης ἀλλά καί ἐπί ἄλλων προσώπων, μέσω τῆς ἀπαλλοτρίωσης, τῆς ἐκμετάλλευσης καί τοῦ ἀποκλεισμοῦ, ἀποστερώντας τους ἔτσι ἀπό τήν ἰδιοκτησία τους ἐπί ἀξιῶν χρήσης καί καταστρέφοντας τή φύση. Ἡ «ἀτομική» ἰδιοκτησία συνεπάγεται τήν ἀπομόνωση τῶν οἰκονομικῶν πόρων, τῶν δώρων τῆς γῆς καί τοῦ μόχθου, ἀπό τό σύνολο τῶν ὑπόλοιπων κοινωνικῶν καί οἰκολογικῶν σχέσεων. Γι' αὐτό ὁ Κάρλ Πολάνι περιγράφει τήν καπιταλιστική οἰκονομία ὡς μιά «ἀποσυνδεδεμένη» οἰκονομία. Ὁ στόχος δέν εἶναι ἡ χρήση αὐτῶν τῶν οἰκονομικῶν πόρων ἀπό τούς ἀτομικούς ἰδιοκτῆτες τους γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ζωτικῶν τους ἀναγκῶν, ἀλλά ὁ πολλαπλασιασμός τῆς περιουσίας τους μέσω τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας αὐτῶν τῶν πόρων στήν ἀνταγωνιστική ἀγορά, μιᾶς ἀξίας πού ἀποτιμᾶται σέ χρήμα.

Στήν ἱστορία τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ συναντᾶμε πολλές μορφές συσσώρευ-

¹ Πρβλ. Christian Zeller (ἐπιμ.), *Die globale Enteignungsökonomie*, Westfälisches Dampfboot, Μύνστερ 2004· Elmar Altvater, *Das Ende des Kapitalismus, wie wir ihn kennen – Eine radikale Kapitalismuskritik*, Westfälisches Dampfboot, Μύνστερ 2005.

σης: τήν άπαλλοτρίωση, τήν έκμετάλλευση και τόν άποκλεισμό. Κατά τήν πρώτη περίοδο κυριαρχούσε ή *άπαλλοτρίωση*, μέ τή μορφή τής παράνομης ιδιοποίησης τής γής, του όρυκτου πλούτου και άλλων πόρων (conquista) καθώς και μέσω τής δουλείας. Στόν βιομηχανικό καπιταλισμό, από τόν 19ο αιώνα και έξής, ή κύρια μορφή συσσώρευσης ήταν ή έκμετάλλευση τής μισθωτής έργασίας και τής φύσης. Μέ τόν νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό, από τή δεκαετία του '80 και μετά, ό ρυθμός τής έκμετάλλευσης αύξάνεται διαρκώς, ένω συγχρόνως έπιστρέφουμε στην άμεση άπαλλοτρίωση. Η τάση αυτή έκδηλώνεται μέ πολλές διαφορετικές μορφές:²

- τήν έπιστροφή στή λογική τής πρωταρχικής συσσώρευσης, μέ τήν καταστροφή τών οικονομιων έπιβίωσης, τήν ιδιοποίηση τής γής τών ίθαγενών πληθυσμών, τούς ίμπεριαλιστικούς πολέμους, όπως για τό πετρέλαιο στό Ίράκ κ.λπ.
- τίς σύγχρονες μορφές άπαλλοτρίωσης, όπως ή ιδιωτικοποίηση τών δημόσιων αγαθών και ύπηρεσιών, καθώς και τών ύποδομών
- τήν ύπερχρέωση πολλών χωρών μέσω τής ύποκίνησης και τής ύποστήριξης στρατιωτικών δικτατοριών από τίς ίμπεριαλιστικές δυνάμεις, μέ σκοπό τήν άπόσπαση τόκων από τά δάνεια και άλλων πόρων
- τήν ύπεργολαβία
- τήν παράνομη ιδιοποίηση τής γνώσης, τών σπόρων, τών κοινόχρηστων πόρων κ.λπ. μέσω τών διπλωμάτων εύρεσιτεχνίας και τής κατοχύρωσης πνευματικών δικαιωμάτων.

Ό ρυθμός τής έκμετάλλευσης συνεχώς αύξάνεται μέσω τής ύποβάθμισης τής αξίας τής εργατικής δύναμης σέ σχέση μέ τήν ιδιοκτησία του κεφαλαίου, μέσω τής παγκόσμιας κινητικότητας του κεφαλαίου, σέ αντίθεση μέ τούς περιορισμούς που έπιβάλλονται στην κίνηση τών έργαζομένων. Μέ αυτόν τόν τρόπο, τό παγκοσμιοποιημένο κεφάλαιο μπορεί νά χρησιμοποιήσει τούς έργαζόμενους σέ διαφορετικές χώρες και βιομηχανικές μονάδες τόν έναν έναντίον του άλλου. Ό μαζικός άποκλεισμός ανθρώπων όφείλεται στό γεγονός ότι ή έργασία δέν άνακατανέμεται δίκαια, αλλά οι ιδιοκτήτες κεφαλαίου άπομυζούν όλο τό κέρδος από τήν αύξηση τής παραγωγικότητας. Αυτό μπορεί νά οδηγήσει όσους δέν έχουν συσσωρεύσει ιδιοκτησία άκόμη και στό θάνατο.

² Πρβλ. Christian Zeller (έπιμ.), *Die globale Enteignungsökonomie*, ό.π.

Με τή μορφή τῆς *αὐτοκρατορίας* δέν παγκοσμιοποιήθηκε μόνο ἡ ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου ἀλλά καί ἡ προστασία τῆς. Καθώς ἡ συσσώρευση κεφαλαίου ὑπερέβη τὰ ἔθνικα σύνορα, οἱ ἰδιοκτῆτες κεφαλαίου χρειάζονταν διεθνεῖς πολιτικούς θεσμούς πού θά ἐγγυώνταν παντοῦ τό μετασχηματισμό τῶν φυσικῶν πόρων καί τῶν προϊόντων τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας σέ ἀτομική ἰδιοκτησία. Ὁ βασικός τέτοιος θεσμός σήμερα εἶναι ὁ ΠΟΕ. Ὑποχρεώνει τὰ κράτη μέλη του νά μετατρέψουν τὰ πάντα σέ ἀτομική ἰδιοκτησία μέ σκοπό τή συσσώρευση κεφαλαίου: τή γῆ καί τή γεωργία, τή βιομηχανία, τό νερό, τήν ἐνέργεια, τίς ὑπηρεσίες κοινῆς ὠφελείας, ὅπως τήν ὑγεία, τήν παιδεία καί τήν πνευματική γνώση. Αὐτό γίνεται ὑπό τήν αἰγίδα τῶν συμφωνιῶν GATS (φιλελευθεροποίηση καί ιδιωτικοποίηση τῶν ὑπηρεσιῶν πού σχετίζονται μέ τό ἐμπόριο), NAMA (Συμφωνία γιά τήν πρόσβαση στήν ἀγορά μὴ ἀγροτικῶν προϊόντων) καί TRIPS (Δικαιώματα πνευματικῆς ἰδιοκτησίας στόν τομέα τοῦ ἐμπορίου). Καί οἱ τρεῖς αὐτές συμφωνίες ὑπηρετοῦν τόν ἴδιο σκοπό: τή μετατροπή ὅλων τῶν στοιχείων καί τῶν σφαιρῶν τῆς ζωῆς σέ μέσα τῶν ἀτομικῶν ἰδιοκτητῶν γιά τή συσσώρευση κεφαλαίου.

Ὅπου γιά τήν προστασία τῶν συμφερόντων τοῦ κεφαλαίου δέν ἐπαρκοῦν τὰ ψέματα πού ἀναπαράγουν τὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης καί τὰ συστήματα τῆς γνώσης καί τῆς θρησκείας, καί οἱ νομικές ρυθμίσεις πού ἔχει ἐπιβάλει ὁ ΠΟΕ (συνεπικουρούμενος ἀπό τό ΔΝΤ καί τήν Παγκόσμια Τράπεζα, τὰ ὁποῖα ἀπό κοινοῦ ἀποτελοῦν τὰ στηρίγματα τοῦ κεφαλαίου στό χρηματοπιστωτικό σύστημα τοῦ καπιταλισμοῦ), χρησιμοποιεῖται ὁ στρατός καθὼς καί οἱ μυστικές ὑπηρεσίες. Αὐτή ἦταν κοινή πρακτική στόν κλασικό ἱμπεριαλισμό τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν-κρατῶν κατὰ τόν 19ο αἰώνα³ καί σήμερα ἔχει φτάσει στήν κορύφωσή της μέ τή μία πλέον *αὐτοκρατορία* τῶν ΗΠΑ καί τῶν συμμάχων τῆς. Ἐτσι μπορεῖ κανεῖς νά δεῖ τή στενή διασύνδεση ἀνάμεσα στίς πολυεθνικές ἐταιρεῖες, τόν ΠΟΕ, τό ΔΝΤ, τήν Παγκόσμια Τράπεζα, τὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης καί τή στρατιωτική *αὐτοκρατορία*, πού ἔχουν ταχθεῖ στήν ὑπηρεσία τῆς συσσώρευσης κεφαλαίου πρὸς ὄφελος τῆς τάξης τῶν ἰδιοκτητῶν καί εἰς βάρος ὅλων τῶν ἀνθρώπων.

Ὅσοι δέν πιστεύουν αὐτὴν τήν ἀνάλυση δέν ἔχουν παρά νά διαβάσουν τίς ἐξομολογήσεις τοῦ Τζῶν Πέρκινς, ἐνός «οἰκονομικοῦ δολοφόνου».⁴ Ἀκολουθώντας αὐτό

³ Πρβλ. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt Brace Jovanovich, Νέα Ὑόρκη 1951.

⁴ John Perkins, *Confessions of an Economic Hit Man*, Berret-Koehler, Σάν Φρανσίσκο 2004 [ἐλλ. ἐκδ.: *Ἐξομολόγηση ἐνός οἰκονομικοῦ δολοφόνου*, μτφρ. Βασίλης Ἀθανασιάδης, Αἰώρα, Ἀθήνα 2011].

πού του υπαγόρευε ή συνειδήσή του, εγκατέλειψε την καλοπληρωμένη δουλειά του, να συνάπτει συμφωνίες με διεφθαρμένες έλιτ σε χώρες του Νότου προς όφελος του παγκόσμιου κεφαλαίου και των ΗΠΑ για την εφαρμογή μηχανισμών που οδηγούσαν στην υπερχρέωση και στην εκμετάλλευση των κατοίκων αυτών των χωρών. Ταυτόχρονα αποκαλύπτει τις μεθόδους που χρησιμοποιούνται για να καταστέλλεται ή αντίδραση της αντιπολίτευσης στις χώρες αυτές και, στις περιπτώσεις που δεν έπαρκοῦν τά υπόλοιπα μέσα, για την άμεση παρέμβαση του στρατού.

2. Έπανανακάλυψη της κοινοτικής ιδιοκτησίας

Στό δεύτερο κεφάλαιο είδαμε πώς η περιφραξη της κοινοτικής γῆς υπῆρξε κομβική εξέλιξη για την επικράτηση του καπιταλισμού στην Εὐρώπη. Τό 2009 ὅμως κέρδισε τό βραβεῖο Νόμπελ για την Οἰκονομία ἡ Έλινορ Όστρομ,⁵ πρωτοπόρος τῆς ἐπανανακάλυψης τῆς κοινῆς ιδιοκτησίας. Ἡ βράβευση τῆς Όστρομ σηματοδοτεῖ μιὰ μεγάλη μετατόπιση πρὸς τό τέλος τῆς νεοφιλελεύθερης φάσης τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης – παρότι βεβαίως ὁ νεοφιλευθερισμός παραμένει τό κυρίαρχο ρεῦμα. Ἐπί τό 1968, ὅταν ὁ Χάρντιν δημοσίευσε τό ἄρθρο του «The Tragedy of the Commons»,⁶ φαινόταν νά ἐπικρατεῖ ὁμοφωνία ὡς πρὸς τό ὅτι ἡ κοινοτική ιδιοκτησία δέν μπορεῖ νά λειτουργήσει, γιατί τά μέλη τῆς κοινότητας ὑπερεκμεταλλεύονται παραδείγματος χάριν τῆ γῆ. Ἐχει πλέον ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ θέση αὐτή εἶναι ἐσφαλμένη, ἀφοῦ μποροῦν νά τεθοῦν σαφεῖς κανόνες στή διαχείριση τῆς κοινῆς ιδιοκτησίας μέ συμμετοχικούς τρόπους. Σήμερα συζητᾶμε τήν τραγική ἀποτυχία τῆς λογικῆς τῆς «τραγωδίας τῆς κοινοτικῆς ιδιοκτησίας», στό πλαίσιο μιᾶς μελέτης πού συντονίζεται ἀπό τό Ἰνστιτούτο Heinrich Böll, καί ἀποσκοπεῖ νά ἀναδείξει τούς πολλούς διαφορετικούς τρόπους μέ τούς ὁποῖος ἐπανεμφανίζεται ἡ ἰδέα τῆς κοινοτικῆς ιδιοκτησίας, ὄχι μόνο στά κλασικά πεδία, ὅπως ἡ ιδιοκτησία τῆς γῆς, ἀλλά καί στίς σύγχρονες μορφές λογισμικοῦ ὅπως τό Linux καί ἡ Wikipedia.⁷

Αὐτή ἡ ἐπικαιροποίηση τῆς κοινοτικῆς ιδιοκτησίας σχετίζεται βεβαίως μέ τή βαθιά κρίση στήν ὁποία ὠθεῖ τό καπιταλιστικό σύστημα τήν ἀνθρωπότητα καί τή

⁵ Elinor Ostrom, Roy Gardener καί James Walker, *Rules, Games, and Common-Pool Resources*, University of Michigan Press, Ἄν Ἄρμπορ 1994.

⁶ Garrett Hardin, «The Tragedy of the Commons», περ. *Science*, τχ. 162, 1968, σ. 1243-1248.

⁷ Πρβλ. Silke Helfrich, Heinrich-Böll-Stiftung, *Wem gehört die Welt? Zur Wiederentdeckung der Gemeingüter*, oekom, Μόναχο 2009.

Γῆ. Όλοένα καί περισσότεροι ἄνθρωποι συνειδητοποιοῦν ὅτι πρέπει νά διαμορφωθοῦν ἐκ νέου ξεκάθαροι χῶροι γιά τά συνεταιριστικά καί κοινοτικά ἀγαθὰ καί ὑπηρεσίες, πού θά καλύπτουν τίς βασικές ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων. Κάτι τέτοιο ἐναρμονίζεται πλήρως μέ τίς σκέψεις τοῦ ἑβδομοῦ κεφαλαίου τοῦ βιβλίου μας γιά τήν ἀναμόρφωση ἀπό τά κάτω τοῦ καθεστῶτος τῆς ἰδιοκτησίας, προκειμένου νά τεθεῖ στήν ὑπηρεσία τῆς ζωῆς καί τοῦ κοινοῦ καλοῦ. Ὑπάρχουν ὅμως καί νέες πρωτοβουλίες πού προωθοῦν ἀκόμη περισσότερο αὐτήν τήν προσέγγιση. Ὁ Φράντς Χινκελάμμερτ δημοσίευσε ἕνα ἀκόμη βιβλίο (στά ἰσπανικά καί τά γερμανικά), ὅπου ἀκολουθεῖ τήν ἴδια λογική, ἀναλύοντας τή νεωτερικότητα ὡς τόν ἀνορθολογισμό τοῦ ὀρθολογικοῦ, πού ὀδηγεῖ στό θάνατο, καί ὅπου δείχνει νέους δρόμους πρὸς ἕνα νέο παράδειγμα γιά τή ζωή.⁸ Ἕνα ἐπιμέρους ζήτημα πού πρέπει νά ἐξετάσουμε ἐπισταμένως στήν παρούσα κρίση εἶναι τό χρῆμα καί τό χρηματοπιστωτικό πεδίο. Τό αὐστριακό παράρτημα τῆς ὀργάνωσης Attac ἔχει ἐργαστεῖ γιά τό σχεδιασμό ἑνός καινούργιου χρηματοπιστωτικοῦ συστήματος, ξεκινώντας ἀπό τήν παραδοχή ὅτι τό χρῆμα πρέπει νά ἀντιμετωπίζεται ὡς κοινό ἀγαθὸ καί ὄχι ὡς ἐμπόρευμα.⁹ Ὑπάρχει ἐπίσης μιά ἀναζήτηση σέ ὅλες τίς θρησκευτικές κοινότητες καί κουλτοῦρες πού προσπαθεῖ νά φέρεי στό φῶς τὰ πνευματικά ἐργαλεῖα πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά νά υἱοθετηθοῦν αὐτές οἱ ἀλλαγές.¹⁰

Αὐτή ἡ σύγκλιση πρέπει νά ὀδηγήσει σέ μιά στενότερη συνεργασία. Ὁ καιρὸς στήν Εὐρώπη εἶναι ἰδιαίτερα πρόσφορος. Βιώνουμε τόν δεύτερο γύρο τῆς χρηματοπιστωτικῆς κρίσης πού προξένησαν οἱ ἰδιοκτῆτες κεφαλαίου καί οἱ ἐκπρόσωποί τους. Καθώς οἱ δυτικές κυβερνήσεις δέν διδάχτηκαν τίποτα ἀπό τόν πρῶτο γύρο, καί ἀρνήθηκαν νά ἀπαγορεύσουν τὰ ἐργαλεῖα τῆς χρηματοπιστωτικῆς κερδοσκοπίας καί νά ρυθμίσουν ἀποτελεσματικά τό χρηματοπιστωτικό σύστημα, τὰ κερδοσκοπικά κεφάλαια ἐπιτίθενται στό εὐρῶ χτυπώντας τό πιό ἀσθενές μέλος τῆς εὐρωζώνης, τήν Ἑλλάδα.¹¹ Οἱ κερδοσκόποι ὑποχρεώνουν καί πάλι τίς κυβερνήσεις

⁸ Franz Hinkelammert, *Das Subjekt und das Gesetz. Die Wiederkehr des verdrängten Subjekts*, Edition ITP-Kompass, Μύνστερ 2007.

⁹ <http://www.attac.de/aktuell/krisen/bankentribunal/programm0/forum-der-alternativen/alternatives-finanzsystem/>.

¹⁰ Πρβλ. π.χ., Karl-Heinz Brodbeck, *Die Herrschaft des Geldes. Geschichte und Systematik*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Ντάρμστατ 2009· Paul F. Knitter καί Chandra Muzaffar (ἐπιμ.), *Subverting Greed. Religious Perspectives on the Global Economy*, Orbis Books, Μαίρυνολ (Νέα Ὑόρκη) 2002.

¹¹ Πρβλ. <http://www.solidarische-moderne.de/de/article/50.html> καί <http://www.attac.de/fileadmin/>

νά χρησιμοποιήσουν τά χρήματα τῶν φορολογουμένων γιά νά ἐξυπηρετήσουν τά συμφέροντα τοῦ χρηματοπιστωτικοῦ τομέα, καί ἀποσποῦν καί ἄλλα χρήματα ἀπό τόν ὀλοένα καί μεγαλύτερο δανεισμό τῶν κρατῶν μέσω τῶν προγραμμάτων διαρθρωτικῆς προσαρμογῆς. Οἱ φόροι ἀνεβαίνουν, οἱ μισθοί κόβονται κ.λπ. Τήν ἴδια στιγμή στά ΜΜΕ μαίνεται μιά ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων. Βεβαίως, δέν μπορεῖ νά γίνει ἀνεκτῆ ἢ πελατειακή νοοτροπία, ἢ διαφθορά καί οἱ ἐξοργιστικές στρατιωτικές δαπάνες τίς ὁποῖες ἐξέθρεψαν οἱ παλαιότερες ἑλληνικές κυβερνήσεις. Δέν πρέπει ὅμως νά ξεχνᾶμε ὅτι, πρῶτον, αὐτή εἶναι μιά γενικευμένη ἀσθένεια τοῦ νεοφιλελεύθερου καπιταλισμοῦ. Δεύτερον, ἰδιαίτερα ἡ Γερμανία εἶναι συνυπεύθυνη γιά τή σημερινή κατάσταση στήν Ἑλλάδα. Κράτησε χαμηλά τούς μισθοῦς γιά νά διατηρήσει τήν ἀνταγωνιστικότητα τῆς ἐξαγωγικῆς τῆς βιομηχανίας, ἐπιτυγχάνοντας ἔτσι ἐμπορικό πλεόνασμα, πού ὀδηγεῖ ἄλλες χῶρες μέ ὑψηλότερους μισθοῦς σέ ἐμπορικά ἐλλείμματα. Οἱ γερμανικές ἐταιρεῖες ἐνίσχυσαν τή διαφθορά, ὅπως π.χ. ἡ Siemens, ἐνῶ ἡ γερμανική πολεμική βιομηχανία καί ἡ εὐρωπαϊκή πολιτική στόν ἀμυντικό τομέα ὤθησαν τήν Ἑλλάδα νά ξοδέψει δισεκατομμύρια σέ ἐξοπλιστικά προγράμματα.

Ἄν οἱ Εὐρωπαῖοι, καί κυρίως τά συνδικάτα, τά κοινωνικά κινήματα καί – ἐλπίζουμε– οἱ Ἐκκλησίες δέν διαμορφώσουν συμμαχίες ἀλληλεγγύης μέ τόν δοκιμαζόμενο λαό τῆς Ἑλλάδας, οἱ ἰδιοκτῆτες κεφαλαίου θά καταστρέψουν τή μία χώρα μετά τήν ἄλλη, ξεκινώντας ἀπό τήν Πορτογαλία καί τήν Ἰσπανία, καί συνεχίζοντας μέ τίς ὑπόλοιπες. Στήν Εὐρώπη λοιπόν ὁ καιρός εἶναι πρόσφορος. Πῶς θά ἀντιδράσουν οἱ Ἐκκλησίες;

II. Ἄποκτᾶ ἡ χριστιανική οἰκουμένη προφητική ἀποστολή;

Τό οἰκουμενικό κίνημα ἔχει θέσει σέ κίνηση σημαντικές διαδικασίες καί ἔχει διατυπώσει ριζοσπαστικές ἀνακοινώσεις καί ὁμολογίες πού ἀπορρίπτουν τό κυρίαρχο σύστημα καί ἀναπτύσσουν ἐναλλακτικές πού προάγουν τή ζωή. Τό κεντρικό ἐρώτημα αὐτῆς τῆς προσπάθειας εἶναι: πῶς μποροῦν οἱ Ἐκκλησίες νά ἀντιδράσουν στή νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση τοῦ καπιταλισμοῦ στῆριζόμενες στή Βίβλο καί στίς δικές τους θεολογικές παραδόσεις; Εἶναι ἰδιαίτερα ἐνθαρρυντικό τό γεγονός

ὅτι τό οἰκουμενικό κίνημα ἔχει ξεκινήσει νά ἀξιοποιεῖ αὐτό τό ἀπόθεμα καί ἔχει διαμορφώσει σαφεῖς θέσεις, πού ἔχουν τόσο θεωρητική ὅσο καί πρακτική ἔκφραση. Ἀπό τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '90, ἡ Παγκόσμια Ἑνωση Μεταρρυθμισμένων Ἐκκλησιῶν (WARC), τό Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν (WCC), ἡ Παγκόσμια Λουθηρανική Ὁμοσπονδία (LWF) ἔχουν ἐμπλακεῖ σέ μιὰ «στρατευμένη διαδικασία ἀναγνώρισης, ἐκπαίδευσης καί ὁμολογίας σχετικά μέ τήν οἰκονομική ἀδίκια καί τήν οἰκολογική καταστροφή».¹²

Τό 2003, ἡ 10η συνδιάσκεψη τῆς LWF κατέληγε στό συμπέρασμα:

Ὡς θρησκευτική κοινότητα πρέπει νά ἀντιταχθῶμε στήν ψευδή ἰδεολογία τῆς νεοφιλελεύθερης οἰκονομικῆς παγκοσμιοποίησης, ἀντιμετωπίζοντας, μεταστρέφοντας καί ἀλλάζοντας αὐτήν τήν πραγματικότητα καί τίς συνέπειές της. Αὐτή ἡ ψευδής ἰδεολογία στηρίζεται στήν παραδοχή ὅτι ἡ ἀγορά, πού ἔχει οἰκοδομηθεῖ πάνω στήν ἀτομική ἰδιοκτησία, τόν ἀχαλίνωτο ἀνταγωνισμό καί τήν κεντρική σημασία τῶν συμβολαίων, εἶναι ὁ ἀπόλυτος νόμος πού διέπει τήν ἀνθρώπινη ζωή, τήν κοινωνία καί τό φυσικό περιβάλλον. Αὐτό συνιστᾷ εἰδωλολατρία καί ὁδηγεῖ στόν συστηματικό ἀποκλεισμό ἐκείνων πού δέν κατέχουν καμία ἰδιοκτησία, στήν καταστροφή τῆς πολιτισμικῆς ποικιλομορφίας, στήν ὑπονόμευση τῶν εὐθραυστων δημοκρατιῶν καί στήν καταστροφή τῆς Γῆς.¹³

Μετά ἀπό αὐτήν τήν πολύ ξεκάθαρη καί ἀναλυτική ἀπόφαση, ἡ LWF προχώρησε στήν ἔκδοση μιᾶς σημαντικῆς μελέτης γιά τό «τί σημαίνει νά εἶσαι Ἐκκλησία ἐν τῷ μέσῳ τῆς αὐτοκρατορίας».¹⁴

Τό 2004, στήν 24η γενική συνέλευσή της στήν Ἄγκρα τῆς Γκάνα, ἡ WARC διατύπωσε μιὰ ὁμολογία, ἀκολουθώντας τήν παράδοση τῆς Θεολογικῆς διακήρυξης τοῦ Μπάρμεν ἐνάντια στόν ναζισμό (1934).¹⁵ Εἶναι τό πῶ ριζοσπαστικό κείμενο πού ἔχει βγεῖ μέχρι στιγμῆς ἀπό τοῦς κόλπους τοῦ οἰκουμενικοῦ κινήματος. Μεταξύ ἄλλων δηλώνει τά ἑξῆς:

¹² Ἀπόφαση τῆς 23ης Γενικῆς Συνόδου τῆς WARC στό Ντέμπρετσεν. Γιά τήν ἱστορία τῶν διεργασιῶν τῆς WARC, βλ. http://warc.jalb.de/warcjasp/side.jsp?news_id=1154&navi=45. Τά κείμενα πού ἀναφέρουμε ἐδῶ βρίσκονται στόν ἰστότοπο <http://www.kairoseuropa.de>.

¹³ http://www.lwf-assembly.org/PDFs/LWF_Assembly_Message-EN.pdf, σ. 17 κ.έ.

¹⁴ Πρβλ. Karen Bloomquist (ἐπιμ.), *Being the Church in the Midst of Empire. Trinitarian Reflections*, Lutheran University Press/Lutheran World Federation, Μιννεάπολη καί Γενεύη 2007.

¹⁵ http://warc.jalb.de/warcjasp/side.jsp?news_id=1157&navi=45.

Πιστεύουμε ότι ο Θεός είναι κύριος ὅλης τῆς δημιουργίας. *Τοῦ Κυρίου εἶναι ἡ γῆ καί ὅ,τι ἐπὶ τῆ γερμίζει* (Ψλ 24:1). Συνεπῶς, καταδικάζουμε τὴ σημερινή παγκόσμια οικονομική τάξη πού ἔχει ἐπιβληθεῖ ἀπό τόν παγκόσμιο νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό [...]. Καταδικάζουμε κάθε ἀξίωση τῆς οικονομικῆς, πολιτικῆς καί στρατιωτικῆς αὐτοκρατορίας πού ὑπονομεύει τὴν κυριαρχία τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς ζωῆς καί ἀντιστρατεύεται τὴ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ.

Ἡ 9η συνδιάσκεψη τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν, πού πραγματοποιήθηκε στό Πόρτο Ἀλέγκρε τό 2006, κατέληξε στό κείμενο AGAPE (Alternative Globalization Addressing People and Earth), ὅπου τονίζονται τά ἐξῆς:

- Ἡ οἰκονομία τῆς ζωῆς μᾶς ὑπενθυμίζει τά βασικά χαρακτηριστικά τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο διαχειρίζεται ὁ Θεός τὴ ζωή:
- Ἡ γενναιοδωρία τῆς διὰ τῆς χάριτος οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ προσφέρει καί συντηρεῖ τὴν ἀφθονία γιά ὅλους·
- Ἡ διὰ τῆς χάριτος οἰκονομία τοῦ Θεοῦ ἐπιτάσσει νά διαχειριζόμαστε τὴν ἀφθονία τῆς ζωῆς μέ δίκαιο, συμμετοχικό καί βιώσιμο τρόπο·
- Ἡ οἰκονομία τοῦ Θεοῦ εἶναι μιά οἰκονομία τῆς ζωῆς πού προάγει τὴν κοινοκτημοσύνη, τὴν παγκόσμια ἀλληλεγγύη, τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ προσώπου, τὴν ἀγάπη καί τὴ μέριμνα γιά τὴν ἀκεραιότητα τῆς κρίσεως·
- Ἡ οἰκονομία τοῦ Θεοῦ εἶναι μιά οἰκονομία γιά ὀλόκληρη τὴν οἰκουμένη – γιά ὀλόκληρη τὴν κοινότητα τῆς Γῆς· ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ καί ἡ δικαιοματικὴ προτεραιότητα τῶν φτωχῶν εἶναι τά γνωρίσματα τῆς θείας οἰκονομίας. [...] Στό πλαίσιο τῆς νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, οἱ Ἐκκλησίες καλοῦνται νά διατρανώσουν δημόσια τὴν πίστη τους μέ λόγο καί ἔργο [...] ἐπιδεικνύοντας ἀλληλεγγύη μέ τοὺς βασανισμένους λαούς καί τὴ Γῆ, καί ἀντιστεκόμενες στίς δυνάμεις τῆς ἀδικίας καί τῆς καταστροφῆς.

Τίς συνδιασκέψεις αὐτές ἀκολούθησε μιά σειρά συναντήσεων. Ἡ πρώτη ἔλαβε χώρα στό Γοντζού τῆς Νότιας Κορέας (9-13.4.2005) μέ τίτλο «Παγκόσμιο φόρουμ γιά τὴ γεωργία πού στηρίζει τὴ ζωή»,¹⁶ καί ἡ δεύτερη πραγματοποιήθηκε στὴν Κουάλα Λουμπουρ τῆς Μαλαισίας (15-19.5.2006) μέ θέμα «Κάνοντας πράξη τὴν ὁμολογία τῆς Ἄκκρα: συνέπειες γιά τὴν πνευματικότητα καί τὴν ἀποστολή μας».¹⁷ Ἀκολούθησε μιά τρίτη συνάντηση μέ θέμα «Μιά διακήρυξη πίστες τοῦ οἰκουμε-

¹⁶ <http://warc.jalb.de/>: «Covenanting for justice, Life-giving Agriculture is Possible» (2005).

¹⁷ <http://warc.jalb.de/>: «WARC/CWM Joint Declaration» (2006).

νικοῦ κινήματος ἐνάντια στήν παγκόσμια αὐτοκρατορία γιά μιὰ ἀπελευθερωμένη παγκόσμια κοινότητα», ἡ ὁποία ἔλαβε χώρα στή Μανίλα, στίς Φιλιππίνες (13-15.7.2006).¹⁸ Ἡ τέταρτη συνάντηση πραγματοποιήθηκε στήν περιοχή Τσανγκσεόνκ τῆς Σεούλ (12-17.8.2007) καί εἶχε θέμα: «Ubuntu καί Sangsaeng: ἕνα ταξίδι πρὸς τόν πολιτισμό τῆς ζωῆς, γιά τό μετασχηματισμό τῆς θεολογίας καί τόν οἰκουμενισμό τοῦ 21ου αἰώνα».¹⁹ Στίς 5-9.11.2007 στό Ντάρ ἐς Σαλαάμ τῆς Τανζανίας, πραγματοποιήθηκε μιὰ Παναφρικανική Συνάντηση γιά τή Φτώχεια, τόν Πλοῦτο καί τήν Οἰκολογία. Στό προοίμιο τῆς ἀπόφασης πού ἐξέδωσε ἡ συνάντηση αὐτή διαβάζουμε:

Συνεπῶς:

- καταδικάζουμε τή νεοφιλελεύθερη οἰκονομική παγκοσμιοποίηση·
- ὑπενθυμίζουμε στίς χώρες τοῦ Βορρά τόν πλοῦτο πού ἔχουν δημιουργήσει καί διατηρήσει ἀπό τή συνεχή καταλήστευση καί τή λεηλασία τῶν πόρων τῆς Ἀφρικῆς καθώς καί ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τοῦ λαοῦ τῆς·
- διεκδικοῦμε τήν κυριαρχία τῶν ἀφρικανικῶν κοινοτήτων ἐπὶ τῆς διαδικασίας λήψης ἀποφάσεων, τῶν παραγωγικῶν μέσων καί πόρων·
- δηλώνουμε ὅτι στό λαό τῆς Ἀφρικῆς ὀφείλεται ἕνα τεράστιο οἰκονομικό, κοινωνικό-πολιτισμικό καί οἰκολογικό χρέος.²⁰

Οἱ χριστιανοί τῆς Ἀφρικῆς ἦταν ἐκεῖνοι πού ἔθεσαν τό ζήτημα νά ἀνακηρυχθεῖ ἡ θέση ἐναντι τῆς σημερινῆς παγκόσμιας οἰκονομίας status confessionis. Τό 1995 δῆλωσαν:

Καταλήγουμε μέ θλίψη στό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀφρικανική πραγματικότητα τῆς φτώχειας πού προκαλεῖται ἀπό μιὰ ἄδικη παγκόσμια οἰκονομική τάξη ἔχει ξεπεράσει τόν ὀρίζοντα τῆς ἠθικῆς καί ἔχει γίνει θεολογικό πρόβλημα. Ἀποτελεῖ status

¹⁸ <http://warc.jalb.de/>: «An Ecumenical Faith Stance Against Global Empire» (2006).

¹⁹ <http://www.oikoumene.org/de/dokumentation/documents/oerk-generalsekretar/speeches/13-08-07-chang-seong-korea-transforming-theology.html>.

²⁰ Πρβλ. [http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/public-witness-addressing-power-affirming-peace/poverty-wealth-and-ecology.html](http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/public-witness-addressing-power-affirming-peace/poverty-wealth-and-ecology/neoliberal-paradigm/09-11-07-dares-salaam-statement-on-linking-poverty-wealth-and-ecology.html). Τό 2008 πραγματοποιήθηκε στή Γουατεμάλα ἡ περιφερειακή συνδιάσκεψη Λατινικῆς Ἀμερικῆς γιά τό ζήτημα αὐτό: <http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/public-witness-addressing-power-affirming-peace/poverty-wealth-and-ecology.html>

confessionis. Σήμερα, στό μηχανισμό τής παγκόσμιας οικονομίας, διακυβεύεται ό ίδιος ό εύαγγελισμός τών φτωχών.

Στήν τελευταία συνάντηση οι χριστιανοί τής Άφρικής πρόβαλαν και πάλι αντίσταση στην αύξανόμενη τάση έντός του οικουμενικού κινήματος να γίνουν ύποχωρήσεις προς τίς θέσεις πολλών Έκκλησιών του Βορρά, ιδιαίτερα στην Εύρώπη, πού προσπαθούν να προκαλέσουν σύγχυση γύρω από τά ζητήματα αυτά, ύπερασπιζόμενες τίς μεταρρυθμίσεις έντός του κυρίαρχου συστήματος. Τό κάνουν αυτό μάλιστα σε μία συγκυρία κατά τήν όποία ή ίδια ή Εύρώπη έχει χτυπηθεί από τό χρηματοπιστωτικό τσουνάμι. Η δραματική πραγματικότητα τής πλειονότητας του παγκόσμιου πληθυσμού και τής Γῆς μās προσκαλεί, από τή σκοπιά τής αγάπης του Θεού, να έπιμείνουμε στην αλήθεια τής βιβλικής προφητικής πίστης, να αντίσταθούμε στην οικονομική και ίμπεριαλιστική άδικία και να αναζητήσουμε έναλλακτικούς δρόμους.

Σέ όλα τά κείμενα του οικουμενικού κινήματος, οι Έκκλησίες καλούνται να συνειδητοποιήσουν ότι ό ιδεολογικός άγώνας με λόγο και έργα μπορεί να άποβεί έπιτυχής μόνο αν οικοδομηθούν συμμαχίες με τά κοινωνικά κινήματα και τά συνδικάτα, με κάθε καλοπροαίρετο άνθρωπο σε όλες τίς θρησκευτικές κοινότητες. Αυτό κατέστη σαφές με τήν έπιλογή τής τοποθεσίας όπου θά διεξαγονταν οι εργασίες τής 9ης Συνδιάσκεψης του Παγκόσμιου Συμβουλίου Έκκλησιών τό 2006: έπελέγη τό Πόρτο Άλέγκρε, όπου γεννήθηκε τό Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ. Με τήν έπιλογή αυτή τό οικουμενικό κίνημα είπε: αφήσαμε πίσω μας τον έναγκαλισμό με τούς θρόνους και τό κεφάλαιο. Είμαστε με τό μέρος του λαού και αγωνιζόμαστε στό πλευρό του για τήν οικοδόμηση ενός άλλου κόσμου με δικαιοσύνη και ειρήνη.

Μία ακόμη αντίστοιχη διαδικασία ήταν ή «Οικουμενική δεκαετία για τήν ύπέμβαση τής βίας». Είναι προγραμματισμένες ακόμη: α. μία Οικουμενική διακήρυξη για τή δίκαιη ειρήνη και β. μία Διεθνής οικουμενική σύνοδος για τήν ειρήνη, πού θά πραγματοποιηθεί στό Κίνγκστον τής Τζαμάικα τό 2011. Ζητήθηκε από τίς Έκκλησίες, τίς οικουμενικές οργανώσεις και τά δίκτυα βάσης να στείλουν τίς προτάσεις τους για τή διακήρυξη. Τό Οικουμενικό Δίκτυο στη Γερμανία ανταποκρίθηκε στην πρόσκληση αυτή καταθέτοντας μία πρόταση διακήρυξης με τίτλο «Ζωή με δικαιοσύνη και ειρήνη» (βλ. Παράρτημα). Η πρόταση του γερμανικού δικτύου περιλαμβάνει τήν ίδια τή διακήρυξη καθώς και τό κείμενο του σκεπτικού.

Συμπερασματικά θά λέγαμε ότι ή πραγματική κατάσταση του κόσμου υπό τήν

κυριαρχία τοῦ καπιταλισμοῦ καί τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ εἶναι τρομακτική. Τό σύστημα, ἀξιοποιώντας τόσο τά νόμιμα ὅσο καί τά παράνομα μέσα πού ἔχει στή διάθεσή του, καταστρέφει τούς ἀνθρώπους, τίς κοινωνίες καί τή φύση, προκαλώντας μιά ἀλυσιδωτή κρίση: χρηματοπιστωτική, ἐπισιτιστική, ἐνεργειακή, πολεμική, κλιματική καί ἐν γένει οικολογική. Τήν ἴδια στιγμή ὅμως βλέπουμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι σέ ὁλόκληρο τόν κόσμο ἀφυπνίζονται καί ἀναλαμβάνουν δράση. Ἔχουμε ὅλοι χρέος νά συμμετάσχουμε στόν ἀγώνα γιά τή ζωή τῆς πανέμορφης Γῆς μας καί τῆς ἀνθρωπότητας. Ἄν ἀντιδράσουμε μέ πράξεις καί ὄχι μόνο μέ λόγια, μπορούμε νά ἐλπίζουμε ὅτι ἕνας ἄλλος κόσμος δέν εἶναι ἀπλῶς ἐφικτός, ἀλλά μπορεῖ σήμερα νά οἰκοδομηθεῖ.

Ἡ Βίβλος, μαζί μέ τήν κριτική σκέψη καί δράση, μπορεῖ νά μᾶς ἐμπνεύσει καί νά μᾶς δείξει τό δρόμο.

Παράρτημα Ι

Όχι στην εμπορική κατοχύρωση τῆς ζωῆς

Δήλωση τῶν ἰθαγενῶν λαῶν σχετικά μέ τή συμφωνία τοῦ ΠΟΕ γιά τά Δικαιώματα πνευματικῆς ἰδιοκτησίας στόν τομέα τοῦ ἐμπορίου (TRIPs).

Υἱοθετήθηκε στή Γενεύη, στίς 25.7.1999 ἀπό 87 ἀντιπροσώπους ὀργανισμῶν πού ἐκπροσωποῦν ἰθαγενεῖς λαούς, ἀπό ΜΚΟ καί δίκτυα ἀπό τήν Ἀσία, τήν Ἀφρική καί τή Λατινική Ἀμερική

Όχι στην εμπορική κατοχύρωση τῆς ζωῆς!

Ἐμεῖς, οἱ ἰθαγενεῖς λαοί ὅλου τοῦ κόσμου πιστεύουμε ὅτι κανεῖς δέν μπορεῖ νά κατέχει ὅ,τι ὑπάρχει στή φύση παρά μόνο ἡ ἴδια ἡ φύση. Ἐνα ἀνθρώπινο ὄν δέν μπορεῖ νά κατέχει τή μητέρα του. Τό ἀνθρώπινο εἶδος εἶναι μέρος τῆς Μητέρας Φύσης, δέν ἔχουμε δημιουργήσει τίποτε καί συνεπῶς δέν μπορούμε νά διεκδικοῦμε τήν ἰδιοκτησία αὐτοῦ πού δέν μᾶς ἀνήκει. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐπανειλημμένα τά δυτικά νομικά καθεστῶτα ἰδιοκτησίας μᾶς ἔχουν ἐπιβληθεῖ, ἐρχόμενα σέ ἀντίθεση μέ τίς κοσμολογίες καί τίς ἀξίες μας.

Νιώθουμε βαθιά λύπη καί ἀγωνία γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τό ἄρθρο 27§3β τῆς συμφωνίας γιά τά Δικαιώματα πνευματικῆς ἰδιοκτησίας στόν τομέα τοῦ ἐμπορίου (TRIPs) τοῦ ΠΟΕ θά ὑποβαθμίσει καί θά ὑποσκάψει περαιτέρω τά δικαιώματά μας ἐπί τῆς πολιτισμικῆς καί πνευματικῆς μας κληρονομιάς, ἐπί τῶν ζωικῶν, φυσικῶν ἀκόμη καί ἀνθρώπινων γενετικῶν πόρων μας, εἰσάγοντας διακρίσεις εἰς βάρος τῶν ἰθαγενῶν τρόπων σκέψης καί συμπεριφορᾶς. Τό ἄρθρο αὐτό θεσμοθετεῖ μιᾶ τεχνητή διάκριση μεταξύ φυτῶν, ζώων καί μικροοργανισμῶν, καί μεταξὺ «οὐσιωδῶς βιολογικῶν» καί «μικροβιολογικῶν διαδικασιῶν» γιά τή δημιουργία τῶν φυτῶν καί τῶν ζώων. Κατά τή γνώμη μας, ὅλα τά παραπάνω εἶναι μορφές

ζωής και διαδικασίες δημιουργίας ζωής πού είναι ιερές και δέν πρέπει νά γίνουν ιδιοκτησία πού προστατεύεται από διπλώματα εύρεσιτεχνίας.

Έχουμε επίγνωση ότι τά δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας, όπως ορίζονται στή συμφωνία TRIPS, είναι μονοπωλιακά δικαιώματα πού δίνονται σέ άτομα ή νομικά πρόσωπα (π.χ. πολυεθνικές εταιρείες) πού μπορούν νά αποδείξουν ότι οι καινοτομίες ή οι εφευρέσεις τους είναι νέες, έμπεριέχουν εφευρετική δραστηριότητα και είναι επίδεικτικές βιομηχανικής εφαρμογής. Η έπιβολή αυτής τής μορφής ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων σέ ζωντανά όντα, σάν νά έπρόκειτο γιά μηχανικές ή βιομηχανικές εφευρέσεις είναι τελείως ανάρμοστη. Η γνώση τών ιθαγενών λαών και ή πολιτιστική τους κληρονομιά είναι τό συλλογικό και συσσωρευμένο προϊόν τής δραστηριότητας πολλών γενεών. Έτσι, κανένα μεμονωμένο άτομο δέν μπορεί νά αξιώσει τήν πατρότητα τής επινόησης ή τής ανακάλυψης τών θεραπευτικών φυτών, τών σπόρων ή άλλων ζωντανών όντων.

Η έγγενής σύγκρουση ανάμεσα σέ αυτά τά δύο συστήματα γνώσης και στόν τρόπο μέ τόν όποιο προστατεύονται και χρησιμοποιούνται θά προκαλέσει περαιτέρω διάλυση τών έμπορικων αξιών και πρακτικών μας. Είναι επίσης πιθανό νά οδηγήσει σέ έσωτερικές διαμάχες μεταξύ τών ιθαγενών κοινοτήτων γιά τό ποιός είναι ό ιδιοκτήτης μιās συγκεκριμένης γνώσης ή καινοτομίας. Έπιπλέον, αντιτίθεται στήν ίδια τήν ουσία τής ιθαγενοϋς πνευματικότητας, σύμφωνα μέ τήν όποία όλη ή πλάση είναι ιερή.

Έχουμε πλήρη συνείδηση τών ποικιλων έπιπτώσεων πού θά έχει ή συμφωνία TRIPS στίς ζωές τών ιθαγενών λαών. Θά έπιτρέψει σέ άλλους νά οικειοποιηθούν τά παραδοσιακά μας θεραπευτικά φυτά και σπόρους και τήν ιθαγενή γνώση σέ ζητήματα υγείας, άγροτικής καλλιέργειας και διατήρησης τής βιοποικιλότητας. Θά θέσει σέ κίνδυνο τή διατροφική ασφάλεια, καθώς θά ύπονομευτεί ή ποικιλότητα και ή άγροτική παραγωγή από τήν όποία ζοϋν οι κοινότητες μας και θά περάσει στόν έλεγχο άτομικών, ιδιωτικών και ξένων συμφερόντων. Έπιπρόσθετα ή συμφωνία TRIPS θά παρεμποδίσει ούσιωδώς τήν πρόσβαση και τόν έλεγχό μας επί τών γενετικών και βιολογικών μας πόρων· θά οδηγήσει στή λεηλασία τοϋ φυσικοϋ πλούτου και τής γής μας· και θά συμβάλει στήν ύποβάθμιση τής ποιότητας ζωής μας.

Προτείνουμε έπομένως τίς έξής τροποποιήσεις στό άρθρο 27§3b τής συμφωνίας TRIPS:

τό άρθρο αυτό πρέπει νά αναδιατυπωθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε νά άπαγορεύει ρητά και κατηγορηματικά τήν έμπορική κατοχύρωση κάθε μορφής ζωής.

Ἡ διάταξη γιά τήν προστασία τῶν διαφόρων ποικιλιῶν τῆς χλωρίδας εἴτε μέσω διπλώματος εὐρεσιτεχνίας εἴτε μέσω ἑνός *sui generis* συστήματος εἴτε μέσω ἑνός συνδυασμοῦ τῶν δύο παραπάνω πρέπει νά τροποποιηθεῖ καί νά καταστεί περισσότερο λεπτομερής. Πρέπει:

- νά διασφαλίζει ὅτι τό *sui generis* σύστημα πού θά δημιουργηθεῖ θά προστατεύει τή γνώση, τίς καινοτομίες καί τίς πρακτικές στήν κτηνοτροφία, τή γεωργία, τήν υγεία καί τήν ἰατρική φροντίδα, καθώς καί τή διατήρηση τῆς βιοποικιλότητας τῶν ἰθαγενῶν λαῶν καί καλλιεργητῶν.
- νά στηρίζεται στίς μεθόδους καί τό ἔθιμικό δίκαιο τῶν ἰθαγενῶν λαῶν, πού προστατεύουν τή γνώση, τήν πολιτιστική κληρονομιά καί τούς βιολογικούς πόρους.
- νά δίνει τό δικαίωμα στούς ἰθαγενεῖς λαούς καί καλλιεργητές νά διατηρήσουν τίς παραδοσιακές πρακτικές ἀποθήκευσης, δωρεᾶς καί ἀνταλλαγῆς τῶν σπόρων· νά διατηρήσουν ἐπίσης τίς παραδοσιακές μεθόδους συλλογῆς, καλλιέργειας καί χρήσης θεραπευτικῶν φυτῶν.
- νά ἀποτρέπει τήν ἰδιοποίηση, τήν κλοπή καί πειρατεία τῶν ἰθαγενῶν σπόρων, τῶν θεραπευτικῶν φυτῶν καί κάθε γνώση σχετικά μέ αὐτά ἀπό ἐρευνητές, ἀκαδημαϊκά ἰδρύματα, ἐπιχειρήσεις κ.λπ.
- νά ἀποτρέπει τήν καταστροφή καί τήν ἀλλαγὴ χρήσης τῆς γῆς τῶν ἰθαγενῶν λαῶν, ἡ ὁποία εἶναι πλούσια σέ βιοποικιλότητα, μέσω ἔργων ὅπως ὄρυχῆα, ἐμπορικές μονοκαλλιέργειες, φράγματα κ.λπ., καί νά ἀναγνωρίζει τά δικαιώματα τῶν ἰθαγενῶν λαῶν ἐπί αὐτῶν τῶν περιοχῶν.

[...] Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς συμφωνίας TRIPS στήν παρούσα μορφή της θά ἔχει καταστροφικές κοινωνικές καί οἰκολογικές συνέπειες, οἱ ὁποῖες θά εἶναι μὴ ἀναστρέψιμες. Εἶναι ἀπολύτως ἐπιβεβλημένο ἐπομένως νά τροποποιηθεῖ ἡ συμφωνία αὐτή, ὥστε νά ἀπαγορεύει τήν ἐμπορική κατοχύρωση τῶν μορφῶν ζωῆς καί τήν ἀρπαγὴ τῆς γνώσης καί τῶν πόρων τῶν ἰθαγενῶν λαῶν.

Παράρτημα ΙΙ

Ἡ διακήρυξη τῆς Κοτσαμπάμπα¹

Ἐμεῖς οἱ πολῖτες τῆς Βολιβίας, τοῦ Καναδά, τῶν ΗΠΑ, τῆς Ἰνδίας, τῆς Βραζιλίας: ἀγρότες, ἐργάτες, ἰθαγενεῖς, φοιτητές, ἐπαγγελματίες, περιβαλλοντολόγοι, ἐκπαιδευτικοί, μὴ κυβερνητικές ὀργανώσεις, συνταξιούχοι, συγκεντρωμάσθε σήμερα σέ πνεῦμα ἀλληλεγγύης γιά νά ἐνώσουμε τίς δυνάμεις μας προκειμένου νά ὑπερασπιστοῦμε τό ζωτικό δικαίωμα στό νερό. Ἐδῶ, στήν πόλη αὐτή, πού ἀποτελεῖ πλέον πηγή ἐμπνευσης γιά ὁλόκληρο τόν κόσμο, διότι κατόρθωσε νά ἀνακτήσει αὐτό πού δικαιοματικά τῆς ἀνῆκε, μέσω τῆς κινητοποίησης τῶν πολιτῶν, χάρη στή γενναιότητα καί τίς θυσίες ἀνθρώπων πού στάθηκαν σάν ἥρωες καί ἥρωίδες ἐνάντια στίς καταχρήσεις τῶν ἐπιχειρήσεων, τῶν θεσμῶν καί τῆς κυβέρνησης, καί ἐνάντια στίς ἐμπορικές συμφωνίες πού ὑπονομεύουν τό δικαίωμα στό νερό, ὡς ἐλεύθεροι καί ἀξιοπρεπεῖς ἄνθρωποι, δηλώνουμε τά ἑξῆς:

Ἐν ὀνόματι τοῦ δικαιώματος στή ζωή, τοῦ σεβασμοῦ στή φύση καί στόν τρόπο ζωῆς καί τίς παραδόσεις τῶν προγόνων μας καί τῶν λαῶν μας, διακηρύττουμε ὅτι τά ἀκόλουθα θά ἀποτελοῦν πάντοτε ἀπαραβίαστα δικαιώματα πού ἀφοροῦν τίς χρήσεις τοῦ νεροῦ πού μᾶς χαρίζει ἡ Γῆ:

1. Τό νερό ἀνήκει στή Γῆ καί σέ ὅλα τά εἶδη, καί εἶναι ἱερό γιά τή ζωή· ἐπομένως, τό νερό τοῦ κόσμου πρέπει νά διατηρηθεῖ, νά ἀνακτηθεῖ καί νά προστατευθεῖ γιά χάρη ὅλων τῶν μελλοντικῶν γενεῶν· πρέπει ἐπίσης νά σεβαστοῦμε τόν φυσικό κύκλο τοῦ νεροῦ.

2. Τό νερό ἀποτελεῖ θεμελιώδες ἀνθρώπινο δικαίωμα καί δημόσιο καταπίστευμα, πού πρέπει νά προστατεύεται ἀπό ὅλα τά ἐπίπεδα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας· δέν

¹ *International Forum on Globalization (IFG) Bulletin* (Σάν Φρανσίσκο), ἀφιέρωμα στό νερό, καλοκαίρι 2001.

πρέπει επομένως να εμπορευματοποιείται, να ιδιωτικοποιείται ή να πωλείται για εμπορικούς σκοπούς. Τα δικαιώματα αυτά πρέπει να τα προφυλάξει ή πολιτική εξουσία σε όλα της τα επίπεδα. Συγκεκριμένα, μία διεθνής συνθήκη πρέπει να διασφαλίσει ότι δεν θα υπάρξει καμία παραβίαση των αρχών αυτών.

3. Το νερό μπορεί να προστατευτεί καλύτερα από τις τοπικές κοινότητες και τους πολίτες, που πρέπει να γίνονται σεβαστοί ως ισότιμοι εταῖροι με τις κυβερνήσεις όσον αφορά την προστασία και τη νομική ρύθμιση της διαχείρισης του νερού. Μόνο οί λαοί της Γῆς μπορούν να υποστηρίξουν τη δημοκρατία και να σώσουν τό νερό.

Παράρτημα ΙΙΙ

Ζωή μέ δικαιοσύνη καί εἰρήνη

Πρόταση διακήρυξης πού υπέβαλε τό Οἰκουμενικό Δίκτυο τῆς Γερμανίας στό Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν

Ἡ ἀνθρωπότητα καί ἡ γῆ περνοῦν μιά πρωτοφανή κρίση. Πρῶτα ἀπό ὅλα, ἡ κρίση αὐτή ἐκδηλώνεται ὡς χρηματοπιστωτική καί οἰκονομική κρίση, ὡς ἐπισιτιστική κρίση, ὡς κοινωνική κρίση (μέ τό διευρυνόμενο χάσμα ἀνάμεσα σέ ἐκείνους πού γίνονται φτωχότεροι καί ἐκείνους πού γίνονται πλουσιότεροι), ὡς ἐνεργειακή κρίση, ὡς κλιματική κρίση, ὡς κρίση τῆς ἐξαφάνισης τῶν εἰδῶν καί ὡς κρίση αὐξανόμενης βίας σέ ὅλα τά ἐπίπεδα – ἀπό τήν ἐνδοοικογενειακή καί ἐνδοσχολική βία μέχρι τούς ἱμπεριαλιστικούς πολέμους. Τά αἷτια τῶν κρίσεων αὐτῶν σχετίζονται ἄμεσα μέ τόν κυρίαρχο πολιτισμό, πού ξεκινώντας ἀπό τή «Δύση» κατέκτησε ὀλόκληρο τόν πλανήτη καί ἐπιβλήθηκε στά πεδία τῆς οἰκονομίας, τῆς πολιτικῆς καί τῆς ἰδεολογίας, καθῶς καί στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο κατανοοῦμε τί σημαίνει νά εἶναι κανεῖς ἄνθρωπος. Ἡ σημερινή κρίση ἀπειλεῖ πλέον τήν ἴδια τή ζωή. Κατά τή δική μας ἀποψη ἐπομένως, μιά δίκαιη εἰρήνη σημαίνει μιά νέα κουλτούρα ζωῆς σέ ὅλα τά ἐπίπεδα – ἀπό τούς θεσμούς μέχρι τήν πνευματική ζωή.

Ἡ ἀναγκαία μεταστροφή πρὸς μιά ζωή μέ δικαιοσύνη καί εἰρήνη ἀφορᾷ τουλάχιστον τρία ἐπίπεδα:

- τό πνευματικό ὄραμα μιᾶς νέας κουλτούρας τῆς ζωῆς πού θά συγκροτηθεῖ πάνω στά θεμέλια τῆς πίστεως ἢ μιᾶς ἀνθρωπιστικῆς ἀντίληψης
- τή ριζική ἀπόρριψη τῆς κυρίαρχης οἰκονομικῆς καί πολιτικῆς κουλτούρας καί παγκόσμιας τάξης, πού παράγουν βία, προκειμένου νά διασωθεῖ ἡ ἀκεραιότητα τῆς πίστεως καί ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξη τῆς Ἐκκλησίας
- βραχυπρόθεσμες, μεσοπρόθεσμες καί μακροπρόθεσμες ἐνέργειες πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς ὑλοποίησης αὐτοῦ τοῦ ὁράματος.

Προβαίνουμε λοιπόν στην ακόλουθη διακήρυξη που θεμελιώνεται στο μήνυμα της Βίβλου και συγκεκριαλιώνει τίς αποφάσεις τών συνελεύσεων στίς οίκουμεινικές όργανώσεις, προσκαλώντας όλες τίς Έκκλησίες και τίς θρησκευτικές κοινότητες, αλλά και κάθε χριστιανό ξεχωριστά, νά τήν υίοθετήσουν και νά συνηγορήσουν δημόσια ύπέρ τής ύλοποίησης τών αίτημάτων της.

1. Ποιός θεός θά βασιλεύσει;

Πιστεύουμε ότι ό Θεός δημιούργησε τόν σύμπαντα κόσμο έν αγάπη, προσκαλώντας κάθε άνθρωπο νά συνεργαστεί μέ τό διαρκές δημιουργικό έργο του Θεού, μέσα στην άμοιβαιότητα τής άλληλεγγύης και μέ σεβασμό πρός τή θεία δωρεά. *Του Κυρίου είναι ή γη και ό,τι τή γεμίζει* (Ψλ 24:1). Μέ πίστη στην τριαδική χάρη του Θεού, όμολογοΰμε μαζί μέ όλους τούς χριστιανούς ότι ή κοινωνία μέ τόν Θεό άποτελεί τήν πηγή τής ένότητας όλων τών πλασμάτων.

Γι' αυτό καταδικάζουμε τήν κυρίαρχη παγκόσμια οικονομική τάξη που έχει επιβάλει σέ όλόκληρο τόν κόσμο ό νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός, χρησιμοποιώντας τή βία τόσο μέ τίς συστημικές όσο και μέ τίς άμεσες μορφές της. Καταδικάζουμε κάθε αξίωση μιās οικονομικής, πολιτικής και στρατιωτικής αυτοκρατορίας, ή όποια επιχειρεί νά ανατρέψει τήν τάξη τής ζωής που επέβαλε ό Θεός και ή όποια μέ τίς ένέργειές της άντιστρατεύεται τή θεία αγάπη και δικαιοσύνη. Καταδικάζουμε ένα οικονομικό σύστημα και έναν τρόπο ζωής που εκμεταλλεύεται τή φύση και προπαγανδίζει τήν άπεριόριστη άνάπτυξη, μέ άποτέλεσμα νά καταστρέφονται βίαια οι όροι τής ζωής για τίς έπερχόμενες γενιές και νά άπειλείται ή επιβίωση όλόκληρης τής Γής.

Η δύναμη του Πνεύματος του Θεού μάς δίνει τήν έλευθερία νά άντισταθοΰμε ως άτομα και ως Έκκλησίες στο κυρίαρχο πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό σύστημα και νά έργαστοΰμε για τίς τόσο αναγκαίες έναλλακτικές προτάσεις.

2. Τά εύλογημένα δώρα του Θεού δέν πρέπει νά ιδιωτικοποιούνται διά τής βίας

Πιστεύουμε ότι ό Θεός είναι Θεός τής ζωής και έπιθυμεί τήν πληρότητα τής ζωής για όλα τά πλάσματα. *Έγώ ήρθα για νά έχουν ζωή, και μάλιστα ζωή περίσσια* (Ιω 10:10)

Γι' αυτό καταδικάζουμε μία πολιτική ή όποια, μέσω της ιδιωτικοποίησης των συλλογικών και κοινών αγαθών, παράγει πλούτο για τους ιδιοκτήτες του κεφαλαίου, καταδικάζοντας στη στέρηση και τη φτώχεια την τεράστια πλειονότητα του παγκόσμιου πληθυσμού –αυτό είναι το χειρότερο είδος βίας, έλεγε ο Γκάντι– και ή όποια εκμεταλλεύεται τη φύση καταστρέφοντάς την. Έμφατικά καταδικάζουμε ιδίως την κατοχύρωση δικαιωμάτων εύρεσιτεχνίας επί των σπόρων και των φαρμάκων που είναι απαραίτητα για την κάλυψη των βασικών ανθρωπινων αναγκών· όχι στην ιδιωτικοποίηση του γονιδιώματος, όχι στη βιοπειρατεία· όχι στην ιδιωτικοποίηση του νερού και των άλλων δώρων της φύσης· όχι στην ιδιωτικοποίηση των υπηρεσιών κοινής ωφέλειας, όπως η ενέργεια, οι μεταφορές, η υγεία, η εκπαίδευση· επίσης όχι στην καταστροφή μέσω της ιδιωτικοποίησης των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης που στηρίζονται στην αλληλεγγύη· όχι στην υπαγωγή τους στις ασφαλιστικές εταιρείες που κυνηγούν τό κέρδος, και συνεπώς όχι στην παράδοσή τους στην κερδοσκοπία των χρηματοπιστωτικών αγορών. Όλα αυτά αποτελούν συστημική βία που υπηρετεί τα συμφέροντα των πλουσίων. Άλλα πρώτα και κύρια καταδικάζουμε την άμεση βία μιας πολιτικής που εξαπολύει πολέμους για να εξυπηρετήσει ιδιωτικά συμφέροντα και σπαταλά άμύθητους πόρους σε στρατιωτικούς εξοπλισμούς.

Η δύναμη του Πνεύματος του Θεού μας δίνει την ελευθερία να εργαστούμε ως άτομα και ως Έκκλησίες για τον εκδημοκρατισμό της οικονομίας και την οικοδόμηση κοινωνικών συστημάτων που θα στηρίζονται στην αλληλεγγύη και θα υπηρετούν τη ζωή, σε άτομικό αλλά και σε κοινωνικό επίπεδο, έτσι ώστε όλοι να έχουν όσα χρειάζονται για να ζήσουν, να μην υπάρχει ούτε στέρηση ούτε υπερβολική κατανάλωση, και η γη να παραδοθεί άθικτη στις επόμενες γενιές. Τα οικονομικά συστήματα πρέπει να υπηρετούν τό κοινό καλό και όχι την επέκταση του κεφαλαίου. Για τό λόγο αυτό, τά αγαθά και οι υπηρεσίες που αφορούν τις βασικές ανάγκες, καθώς και τά παγκόσμια κοινά αγαθά πρέπει να αξιοποιούνται πρός όφελος όλων, έτσι ώστε, σε συμφωνία μέ την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Άνθρώπου, όλες οι κυβερνήσεις να αναγνωρίσουν την ευθύνη τους για την ευημερία των πολιτών τους. Καλοῦμε όλους να αγωνιστούν για μία νέα τάξη πραγμάτων σε όλα τά επίπεδα, προκειμένου ή οικονομία και ή πολιτική να τεθούν στην υπηρεσία της ζωής όλων των ανθρώπων και να εξαλειφθούν τά θεμελιώδη αίτια της βίας.

3. Ἡ εὐλογημένη γῆ τοῦ Θεοῦ δέν πρέπει νά καταστραφεῖ ἀπό τήν ἀπληστία

Πιστεύουμε ὅτι ὁ Θεός ἐμπιστεύθηκε στόν ἄνθρωπο μιά πλοῦσια καί ὁμορφη γῆ. *Πῆρε, λοιπόν, ὁ Κύριος ὁ Θεός τόν ἄνθρωπο καί τόν ἔβαλε μέσα στόν κῆπο τῆς Ἐδέμ γιά νά τόν καλλιεργεῖ καί νά τόν προσέχει (Γεν 2:15).*

Καταδικάζουμε συνεπῶς μιά οικονομική καί κοινωνική τάξη πού μετατρέπει τά δῶρα τοῦ Θεοῦ σέ ἐμπορεύματα καί ἔτσι τά καταστρέφει. Καλοῦμε ιδιαίτερα τούς χριστιανούς, τίς θρησκευτικές κοινότητες καί τίς Ἐκκλησίες στίς βιομηχανικές χῶρες νά ἀναγνωρίσουν τά τεράστια οικολογικά τους χρέη, καί κυρίως ἐκεῖνα πού προκύπτουν ἀπό τήν καταστροφική κλιματική διαταραχή, χρέη πρὸς τούς λαούς πού ἔζησαν σέ φτωχές χῶρες τούς τελευταίους πέντε αἰῶνες. Τούς καλοῦμε νά τούς ἀποζημιώσουν ἔστω καί συμβολικά, μειώνοντας δραστικά τίς ἐκπομπές ἀερίων τοῦ θερμοκηπίου πού καταστρέφουν τό κλίμα τῆς Γῆς, καί νά ὑποχρεώσουν τίς κυβερνήσεις τους νά θεσπίσουν σέ ἐθνικό καί διεθνές ἐπίπεδο νόμους πού θά περιορίσουν τήν αὔξηση τῆς μέσης θερμοκρασίας τοῦ πλανήτη κάτω ἀπό τούς δύο βαθμούς καί θά σταματήσουν τήν ἐξολόθρευση τῆς χλωρίδας καί τῆς πανίδας.

Ἡ δύναμη τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ μᾶς δίνει τήν ἐλευθερία νά ἀποτελέσουμε ὡς ἄτομα καί ὡς Ἐκκλησίες παράδειγμα, μειώνοντας τήν κατανάλωση ἐνέργειας καί ἀπέχοντας ἀπό τήν καταστροφή τοῦ περιβάλλοντος, ἀλλά καί νά πιέσουμε τίς κυβερνήσεις μας νά θεσπίσουν δεσμευτικούς κανόνες γιά τήν ἀναστροφή αὐτῆς τῆς κατάστασης σέ ἐπίπεδο διεθνοῦς δικαίου (οἱ ὁποῖοι θά περιλαμβάνουν μεταβατικές προβλέψεις γιά τίς πρόσφατα ἐκβιομηχανισμένες καί τίς ἀναπτυσσόμενες χῶρες). Τέλος, θά ἐργαστοῦμε γιά μιά οἰκονομία τῆς ἀνακύκλωσης ἡ ὁποία θά μᾶς ἐπιτρέψει νά χρησιμοποιοῦμε τά δῶρα τῆς φύσης μέ δίκαιο καί βιώσιμο τρόπο.

4. Ὁ Θεός ἐλευθερώνει τούς ἐργαζόμενους ἀπό τή βίαιη ἐκμετάλλευση

Πιστεύουμε ὅτι τό θέλημα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία νά ἀποτελεῖ μετοχή στή δημιουργική δύναμη τοῦ Θεοῦ καί μέσο γιά τήν αὐτάρκεια τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν, χωρὶς τήν ἐκμετάλλευση τῶν ἐργαζομένων ἀνδρῶν καί γυναικῶν. *Ἐγώ εἶμαι ὁ Κύριος ὁ Θεός σου, πού σέ ἔβγαλα ἀπό τήν Αἴγυπτο, τόν τόπο τῆς δουλείας. Δέν θά ὑπάρχουν γιά σένα ἄλλοι θεοί ἐκτός ἀπό μένα (Ἐξ 20:2-3).*

Καταδικάζουμε ἐπομένως μιά οικονομική τάξη στήν ὁποία οἱ ἐργαζόμενοι, καί εἰδικά οἱ γυναῖκες, ὑφίστανται (συστημικά ἢ ἄμεσα) βίαιη ἐκμετάλλευση καί

όδηγοῦνται στήν ἀνεργία. Καταδικάζουμε τίς κυβερνήσεις πού φορολογοῦν ὀλοένα καί περισσότερο τήν ἐργασία, ἀλλά εἰσπράττουν ὀλοένα καί λιγότερους φόρους ἀπό τά κέρδη τοῦ κεφαλαίου καί τῶν συσσωρευμένων περιουσιῶν καί ἀρνοῦνται νά καταργήσουν τούς φορολογικούς παραδείσους.

Ἡ δύναμη τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ μᾶς δίνει τήν ἐλευθερία νά ἀγωνιστοῦμε ὡς ἄτομα καί ὡς Ἐκκλησίες στό πλευρό τῶν συνδικάτων γιά νά ἐπιβάλουμε ἐκεῖνα τά νομικά συστήματα καί τίς οικονομικές ἀποφάσεις πού θά ἐπιτρέπουν σέ ὁποιοδήποτε ἔχει τή δυνατότητα νά ἐργαστεῖ νά βρεῖ μιά χρήσιμη ἀπασχόληση καί μιά θέση ἐργασίας ἀπό τήν ὁποία θά μπορεῖ νά προσφέρει στό κοινωνικό σύνολο, καί μάλιστα –χάρις στήν αὐξημένη παραγωγικότητα– μέ σημαντικά λιγότερες ὥρες ἐργασίας. Στή διαδικασία λήψης τέτοιων ἀποφάσεων πρέπει νά ἔχουν λόγο ὅλοι ὅσοι ἐμπλέκονται στήν παραγωγική διαδικασία.

5. Κάθε συσσώρευση πλούτου πέρα ἀπό τά ἀναγκαῖα γιά τή ζωή ἀντιστρατεύεται τό θέλημα τοῦ Θεοῦ

Πιστεύουμε ὅτι ὁ Θεός ἀποδοκιμάζει τή συσσώρευση πλούτου στά χέρια λίγων εἰς βάρος τῆς πλειονότητας. *Κανείς δέν μπορεῖ νά εἶναι δούλος σέ δύο κυρίους· γιατί ἢ θά μισήσει τόν ἕνα καί θά ἀγαπήσει τόν ἄλλο, ἢ θά στηριχτεῖ στόν ἕνα καί θά περιφρονήσει τόν ἄλλο. Δέν μπορεῖτε νά εἶστε δούλοι καί στόν Θεό καί στό χρῆμα (Μτ 6:24). Δέν θά ἐπιθυμήσεις τίποτε ἀπ' ὅ,τι ἀνήκει στόν συνάνθρωπό σου: οὔτε τό σπίτι του οὔτε τή γυναίκα του οὔτε τόν δούλο του οὔτε τή δούλη του οὔτε τό βόδι του οὔτε τό ὑποζύγιό του (Εξ 20:17).*

Καταδικάζουμε ἐπομένως μιά οικονομική τάξη πού γεννᾷ καί ἀνταμείβει τήν ἀπληστία, πού στηρίζεται σέ μιά μορφή οικονομικῆς ἀνάπτυξης πού καταστρέφει τό περιβάλλον καί προωθεῖ τόν κοινωνικό ἀνταγωνισμό, διότι καθιστᾷ τό χρῆμα καί τό κεφάλαιο ἐμπορεύματα καί θεωρεῖ αὐτοσκοπό τήν αὐξήσή τους.

Τό Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ μᾶς δίνει τήν ἐλευθερία νά ὑπερβοῦμε ὡς ἄτομα καί ὡς Ἐκκλησίες τήν ἰσχὺ καί τή βία τοῦ χρήματος καί ἰδίως τήν κερδοσκοπική του κατάχρηση ὡς «οἰκονομικοῦ ὄπλου μαζικῆς καταστροφῆς». Στίς συναλλαγές ὅπου ἐμπλεκόμαστε χρησιμοποιοῦμε τό χρῆμα μόνο ὡς ἐργαλεῖο μιᾶς πραγματικῆς οικονομικῆς δραστηριότητας. Μαζί μέ τά κοινωνικά κινήματα θά ἀγωνιστοῦμε γιά νά πείσουμε τούς πολιτικούς θεσμούς νά μετατρέψουν τό χρῆμα σέ ἕνα ἐθνικό καί διεθνές κοινό ἀγαθό, τό ὁποῖο θά ὑπηρετεῖ μόνο τή χρήσιμη οικονομική

δραστηριότητα, και να διασφαλίσουν πώς κάθε χρήση της ιδιοκτησίας θά είναι κοινωνικά και οικολογικά ωφέλιμη για όλους.

6. Τό θέλημα του Θεού είναι να προστατεύεται ή ασφάλεια των ανθρώπων μέσω της δικαιοσύνης και όχι μέσω της προσφυγής στον πόλεμο

Αυτός είναι ο λόγος του Κυρίου πού με πρόσταξε να μεταφέρω στον Ζοροβάβελ: «Ούτε μέ ανθρώπινη ισχύ θά πετύχεις ούτε μέ φυσική δύναμη αλλά μέ τό Πνεύμα μου! Έγώ, ο Κύριος του σύμπαντος τό λέω» (Ζαχ 4:6). Όταν όμως θά έρθει πάνω μας τό Πνεύμα του Θεού από τους ουρανούς, ή έρημος θά γίνει καρποφόρος κήπος κι ο καρποφόρος κήπος θά μεταβληθεί σέ δάσος. Τότε θά επικρατήσει στην έρημο τό δίκαιο και ή δικαιοσύνη στους καρποφόρους κήπους. Τό έργο της δικαιοσύνης θά 'ναι ειρήνη, και της δικαιοσύνης τό αποτέλεσμα θά 'ναι ήσυχία και ασφάλεια παντοτινή (Ησ 32:15-17).

Γι' αυτό λέμε όχι στό θεσμό του πολέμου, ο οποίος —μέ τους όρους πού θέτει ή σύγχρονη τεχνολογία των όπλικών συστημάτων— δέν μπορεί να δικαιολογηθεί σέ καμία περίπτωση: λέμε όχι στή σπατάλη περισσότερων από ένα δισεκατομμύριο δολάρια έτησίως για έξοπλισμούς, ενώ την ίδια στιγμή πεθαίνουν από την πείνα πάνω από τριάντα εκατομμύρια άνθρωποι. Τά όπλα δέν σκοτώνουν μόνο όταν χρησιμοποιούνται: σκοτώνουν ήδη από τή διαδικασία της παραγωγής τους. Καταδικάζουμε έμφατικά τους ήμπεριαλιστικούς πολέμους, πού παραβιάζουν τό διεθνές δίκαιο, όπως οί εισβολές στό 'Ιράκ και τό 'Αφγανιστάν, καθώς και τόν δίχως όρια «πόλεμο κατά της τρομοκρατίας». Έπομένως καταδικάζουμε την ύπαρξη όκτακοσίων και πλέον στρατιωτικών βάσεων των ΗΠΑ, υπό την προστασία των όποιων αυταρχικά και ψευδοδημοκρατικά καθεστώτα όπως στίς Φιλιππίνες και την Κολομβία διαπράττουν κατάφωρες παραβιάσεις των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Καταδικάζουμε επίσης τόν έξοπλισμό της Εύρωπαϊκής Ένωσης μέ διεθνείς δυνάμεις ταχείας επέμβασης. Αν είναι ανάγκη να επέμβει ή διεθνής κοινότητα σέ έπιμέρους χώρες ή περιοχές, επειδή διαπράττονται εκεί κατάφωρες παραβιάσεις των ανθρώπινων δικαιωμάτων, αυτό πρέπει να γίνεται μέ αστυνομικές δυνάμεις πού θά λειτουργούν υπό την αιγίδα ενός έκδημοκρατισμένου Όργανισμού 'Ηνωμένων Έθνών.

Η δύναμη του Πνεύματος του Θεού μάς δίνει την έλευθερία να αρνηθοϋμε ως άτομα και ως Έκκλησίες να συνεργαστοϋμε μέ όποιοδήποτε τρόπο στή διεξαγωγή πολέμου. Αντίθετα, στό πνεύμα του 'Ιησοϋ και του Γκάντι, θέλουμε να

παλέψουμε ενάντια σέ κάθε άδικία, έτοιμοι νά άποδεχτοϋμε τή σύγκρουση και τόν πόνο, νά συνεργαστοϋμε για νά λειτουργήσουν θεραπευτικά οι διαδικασίες συμφιλίωσης και νά ενισχύσουμε μία πολιτική λογική πού θά οδηγήσει στην ποινικοποίηση του πολέμου.

7. Τά όπλα μαζικής καταστροφής άποτελοϋν βλασφημία κατά του Θεοϋ

Πιστεύουμε ότι τά όπλα μαζικής καταστροφής άποτελοϋν βλασφημία, άφοϋ τά ανθρώπινα όντα είναι πλασμένα κατ' εικόνα του Θεοϋ. *Όποιος άφαιρέσει τή ζωή άλλου ανθρώπου, και τή δική του ζωή κάποιος άλλος θά του τήν πάρει γιατί ο Θεός δημιούργησε τόν άνθρωπο κατ' εικόνα του (Γεν 9:6).*

Γι' αυτό καταδικάζουμε άπερίφραστα τήν παραγωγή, τήν ανάπτυξη και τή χρήση όπλων μαζικής καταστροφής, πού πάντοτε έχουν ως συνέπεια νά χύνεται αίμα άθώων και μποροϋν νά καταστρέφουν κάθε μορφή ζωής στη Γη. Καταδικάζουμε τό στρατηγικό δόγμα των ΗΠΑ και του NATO, πού θεωροϋν νόμιμο τό πυρηνικό προληπτικό χτύπημα και χρησιμοποιοϋν ήδη ενισχυμένα πυρομαχικά, τά όποια έχουν καταστροφικά άποτελέσματα για τούς ανθρώπους πού δέχονται τά πλήγματά τους.

Η δύναμη του Πνεϋματος του Θεοϋ μάς δίνει τήν έλευθερία νά άρνηθοϋμε ως άτομα και ως Έκκλησίες νά συνεργαστοϋμε υπό όποιεσδήποτε συνθήκες για τήν παραγωγή, τήν ανάπτυξη και τή χρήση όπλων μαζικής καταστροφής ή νά ψηφίσουμε υπέρ όποιοι πολιτικού κόμματος δέν έχει διακηρύξει ότι υποστηρίζει τήν πλήρη κατάργηση κάθε όπλου μαζικής καταστροφής. Καλοϋμε όλα τά μέλη των χριστιανικών Έκκλησιών νά πράξουν τό ίδιο. Καλοϋμε ιδιαίτερα τήν κυβέρνηση των ΗΠΑ καθώς και τίς κυβερνήσεις των άλλων χωρών νά κάνουν πράξη τίς υποσχέσεις τους και νά δημιουργήσουν έναν άποπυρηνικοποιημένο κόσμο. Μόνο τότε θά μποροϋμε νά έμποδίσουμε τίς κυβερνήσεις πού προσπαθοϋν σήμερα νά άποκτήσουν πυρηνικά όπλα νά πραγματοποιήσουν τά σχέδιά τους.

8. Ό Θεός δημιούργησε ένα λαό πού καλεϊ όλους τούς λαούς νά ζήσουν μέ δικαιοσύνη και ειρήνη

Πιστεύουμε ότι ο Θεός μάς κάλεσε νά γίνουμε ένας λαός πού θά ζει μέ δικαιοσύνη και ειρήνη, ώστε νά άποτελέσει τό φώς του κόσμου, τήν πόλη τή χτισμένη ψηλά

στό βουνό και τό άλάτι τής γής (Μτ 5:13-16). Έκει θά τρέχουν έθνη πολλά. «Έμπρός», θά λένε, «ας άνέβουμε στό όρος του Κυρίου, στον οίκο του Θεου του Ίακώβ, τό δρόμο του να μάς διδάξει για να τον ακολουθοϋμε». Γιατί απ' τή Σιών βγαίνει ο νόμος, από τήν Ίερουσαλήμ προέρχεται ο Λόγος του Κυρίου (Ησ 2:3).

Γι' αυτό καταδικάζουμε κάθε κατάχρηση του όνόματος του Θεου και του Χριστου για τήν άπόκτηση εξουσίας από τίς κυβερνήσεις, τά πολιτικά κόμματα, ομάδες, θεολογίες ή Έκκλησίες. Ίδιαίτερα καταδικάζουμε τίς θεολογίες του πλούτου, τίς φονταμενταλιστικές σταυροφορικές θεολογίες και τίς ιδεολογίες πού, εν όνόματι τής έλευθερίας, αύξάνουν τον πλοϋτο των ιδιοκτητών κεφαλαίου και φτάνουν να ύποστηρίξουν τή χρήση ιμπεριαλιστικής βίας για τό σκοπό αυτό.

Η δύναμη του Πνεύματος του Θεου μάς δίνει τήν έλευθερία να ακολουθήσουμε ως άτομα και ως Έκκλησίες τον Ίησου και να συμμετάσχουμε στην οικοδόμηση τής Βασιλείας του Θεου στην όποία δεν θά ύπάρχει κυριαρχία, στή θεία τάξη πού μέ τό ανθρώπινο πρόσωπό της καταφάσκει τή ζωή. Αυτό σημαίνει ότι θά συνεργαστοϋμε για τή διαμόρφωση

1. μιās νέας οικονομικής προσέγγισης πού θά βασιζεται στην έλευθερία και θά ύπηρετεί τή ζωή

2. μιās πρακτικής για τή μή βίαιη επίλυση των συγκρούσεων και για τήν καταπολέμηση, τήν άποφυγή και τή μείωση τής βίας σε όλα τά επίπεδα, από τήν οικογένεια μέχρι τήν παγκόσμια ειρήνη, και

3. ενός τρόπου ζωής πού θά προάγει τήν οικολογική και τήν κοινωνική δικαιοσύνη.

Έπιζητοϋμε τή συμμετοχή και τή συνεργασία ανθρώπων πού προέρχονται από άλλες θρησκείες ή πού είναι άθρησκοι, και οι όποιοι σέβονται και βοηθοϋν τά πιό ταπεινά ανθρώπινα πλάσματα και τήν καταδυναστεϋόμενη γή. Στο όνομα του Ίησου, ζητοϋμε από τον Θεό τήν πνευματική δύναμη να άπολαϋσουμε τή θαυμαστή δωρεά τής δημιουργίας, να ζήσουμε μέ δικαιοσύνη και ειρήνη, και να έργαστοϋμε για να ανατείλει ή μέρα εκείνη πού όλα αυτά θά γίνουν κοινό κτήμα όλων των ανθρώπων.*

* Τό πλήρες κείμενο τής διακήρυξης, μαζί μέ τό σκεπτικό της, είναι διαθέσιμο στο www.oenid.net/IOeFK/Engl_FinalProposalDeclarationOnJustPeace.pdf.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΡΤΟΣ ΖΩΗΣ

1. π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, *Θέματα ὀρθοδόξου θεολογίας*, μτφρ. ἀρχιμ. Α. Π. Κουμάντος, Σ. Παπαλεξανδρόπουλος, π. Ε. Πρατσινάκης, Σ. Χατζησταματίου, Γ' ἔκδοση 1999, σ. 228.
2. Oscar Cullmann, *Χριστός καί Χρόνος*, μτφρ. ἀρχιμ. Α. Π. Κουμάντος, Σ. Χατζησταματίου, 1981, σ. 264.
3. Eduard Lohse, *Ἐπίτομη θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης*, μτφρ. Σ. Ἀγουρίδης, Ε' ἔκδοση 2010, σ. 260.
4. Walther Zimmerli, *Ἐπίτομη θεολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, μτφρ. Β. Στογιάννος, Β' ἔκδοση 2001, σ. 324.
5. Jean Daniélou, *Ἅγια Γραφή καί Λειτουργία. Ἡ βιβλική θεολογία τῶν μυστηρίων καί τῶν ἑορτῶν κατά τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*, μτφρ. Α. Ἀγγελοπούλου, Σ. Ἀγουρίδης, Α. Θεοχάρης, Φ. Κωνσταντινίδου, π. Δ. Τζέρπος, Π. Λιαλιάτσης, Σ. Χατζησταματίου, 1981, σ. 368.
6. Albert Schweitzer, *Ἱστορία τῆς ἔρευνας τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ*, μτφρ. Π. Ἀνδριόπουλος, Ι. Γαλάνης, Σ. Παπαλεξανδρόπουλος, Β. Στογιάννος, 1982, σ. 520 (ὑπό ἐπανεκδόση).
7. Johannes Weiss, *Ὁ ἀρχέγονος χριστιανισμός. Ἡ ἱστορία τῆς περιόδου 30-150 μ.Χ.*, μτφρ. Σ. Ἀγουρίδης, Ζ. Πλιάκου, Θ. Σωτηρίου, Β. Στογιάννος, Β' ἔκδοση 2001, σ. 608.
8. Etienne Trocmé, *Ὁ Ἰησοῦς ἀπό τή Ναζαρέτ ὅπως τόν εἶδαν ὅσοι τόν γνώρισαν*, μτφρ. Π. Λιαλιάτσης-Σ. Ἀγουρίδης, Β' ἔκδοση 2011, σ. 160.
9. Gerhard Ebeling, *Ἡ προσευχή*, μτφρ. Θ. Σωτηρίου / Joachim Jeremias, *Ὁ Ἰησοῦς καί τό Εὐαγγέλιό του*, μτφρ. Σ. Ἀγουρίδης, Β' ἔκδοση 2010, σ. 91+102.
10. Stanley Marrow, *Τά λόγια τοῦ Ἰησοῦ στό Εὐαγγέλιο*, μτφρ. Σ. Ἀγουρίδης, Β' ἔκδοση 2011, σ. 160.
11. *Τά χειρόγραφα τῆς Νεκρῆς Θάλασσης. Τά ἐσσαϊκά κείμενα τοῦ Κουμράν σέ νεοελληνική ἀπόδοση*, ἐπιμ. Γ. Γρατσέας-Σ. Ἀγουρίδης, Γ' ἔκδοση 2003, σ. 304.
12. *Χριστιανικός γνωστικισμός. Τά κοπτικά κείμενα τοῦ Nag Hammadi στήν Αἴγυπτο*, συλλογική μετάφραση, Β' ἔκδοση 2004, σ. 360.
13. Ward McAfee, *Τά πέντε μεγάλα ζωντανά θρησκευάματα*, μτφρ. Σ. Ἀγουρίδης, Γ' ἔκδοση 2001, σ. 272.
14. Σάββας Ἀγουρίδης, *Ἄρα γε γινώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις; Ἑρμηνευτικές καί ἱστορικές μελέτες σέ ζητήματα τῶν ἀρχῶν τοῦ χριστιανισμοῦ*, 1989, σ. 388.

15. Σάββας Άγουρίδης, *Όράματα καί Πράγματα. Άμφισβητήσεις, προβλήματα, διέξοδοι στό χώρο τής θεολογίας καί τής Έκκλησίας*, Β' έκδοση 2010, σ. 406.
16. Ζαχαρίας ό Γεργάνος, *Έξήγησις εις τήν του Ίωάννου του Ύψηλοτάτου Θεολόγου Άποκάλυψιν*, κριτική έκδοση, εισαγωγή καί σχόλια Άστέριος Άργυρίου, 1991, σ. 302.
17. Σάββας Άγουρίδης, *Πύρινος χείμαρρος. Προφητεία – Έκσταση – Γλωσσολαλία. Στάδια τής πορείας των στην Ίσραηλιτική καί στην Χριστιανική θρησκεία*, 1992, σ. 104.
18. Σάββας Άγουρίδης, *Βιβλικές θεολογικές μελέτες. Γιατί σταυρώθηκε ό Χριστός; / Μύθος – Ίστορία – Θεολογία*, 1993, σ. 260.
19. Oscar Cullmann, *Άθανασία τής ψυχής ή ανάσταση εκ των νεκρών; Η μαρτυρία τής Καινής Διαθήκης*, μτφρ. αρχιμ. Α. Π. Κουμάντος, Β' έκδοση 2004, σ. 88.
20. *Είσηγήσεις Α', Β', Γ' Συνάξεων Έλλήνων Βιβλικών Θεολόγων Πανεπιστημίων Άθηνών καί Θεσσαλονίκης*, 1995, σ. 145+153+122.
21. Rudolf Bultmann, *Ύπαρξη καί Πίστη. Δοκίμια έρμηνευτικής θεολογίας*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, 1995, σ. 418.
22. Δημήτριος Δρίτσας, *Ό εϋρυθμος πατερικός λόγος καί τό κοντάκιον*, 1995, σ. 96.
23. Σάββας Άγουρίδης, *Θεολογία καί έπικαιρότητα. Μελέτες καί άρθρα*, Β' έκδοση 2010, σ. 352.
24. *Είσηγήσεις Ζ' Συνάξεως Όρθοδόξων Βιβλικών Θεολόγων – Τό κατά Ματθαϊον Εύαγγέλιο. Προβλήματα μεταφραστικά, φιλολογικά, ιστορικά, έρμηνευτικά, θεολογικά*, 1996, σ. 360.
25. Γεώργιος Ρηγόπουλος, *Ό Ίησούς καί οι μαθηταί του*, 1997, σ. 118.
26. Gerd Theissen, *Καίρια χαρακτηριστικά τής κίνησης του Ίησού. Κοινωνιολογική θεώρηση*, μτφρ. Δ. Χαρισσοπούλου-Θ. Σωτηρίου, 1997, σ. 184.
27. Δημήτριος Πασσάκος, *Εϋχαριστία καί ιεραποστολή. Κοινωνιολογικές προϋποθέσεις τής παύλειας θεολογίας*, 1997, σ. 360.
28. Σάββας Άγουρίδης, *Άνοχή καί άνεξιθρησκία στό δυτικό κόσμο. Πότε καί πώς παρουσιάσθηκαν*, 1998, σ. 16 (έξαντλ.).
29. Oscar Cullmann, *Η προσευχή στην Καινή Διαθήκη. Δοκίμιο άπάντησης σε σύγχρονα έρωτήματα*, μτφρ. Κ. Χιωτέλλη, 1998, σ. 328.
30. Κωνσταντίνος Γιοκαρίνης, *Η διδακτική καί παιδαγωγική του Ίησού υπό τό φώς τής σύγχρονης ψυχοπαιδαγωγικής*, 1998, σ. 400.
31. Δημήτριος Ζαχαρόπουλος, *Θεόδωρος ό Μοιφουεστίας ως έρμηνευτής των Γραφών*, 1999, σ. 432.
32. Δημήτριος Ζαχαρόπουλος, *Περί των Ιουδαϊκών έρμηνευτικών μεθόδων κατά τους περί Χριστόν χρόνους (συνοπτική έκθεση)*, 1999, σ. 64.
33. Σάββας Άγουρίδης, *Θεολογία καί κοινωνία σε διάλογο*, 1999, σ. 336.
34. Άγγελος Ν. Βαλλιανάντος, *Άπό τήν ιεραποστολή στην έπικαιωνία. Η περίπτωση τής παρουσίας των Μενονιτών στην Ελλάδα (1950-1977)*, 1999, σ. 352.
35. Σάββας Άγουρίδης, *Ματθαίος ό εύαγγελιστής*, Β' έκδοση 2010, σ. 320.
36. Ντιμίτρι Μερεσκόφσκι, *Ό άγνωστος Ίησούς*, μτφρ. Έλευθέριος Μάινας, 2000, σ. 176.
37. Σάββας Άγουρίδης, *Έρμηνευτική των ιερών κειμένων. Προβλήματα – μέθοδοι εργασίας στην έρμηνεία των Γραφών*, Δ' έκδοση 2008, σ. 432.

38. Peter Brown, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα*, μτφρ. Ἀλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, 2000, σ. 336.
39. Hans Urs von Balthasar, *Ἄξια πίστεως εἶναι μόνο ἡ ἀγάπη*, μτφρ. Κ. Κουτσουρέλης, 2002, σ. 136.
40. Rosino Gibellini, *Ἡ θεολογία τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα*, μτφρ. Παν. Ἄρ. Ὑφαντῆς, Β' ἔκδοση 2009, σ. 740.
41. Rodney Stark, *Ἡ ἐξάπλωση τοῦ Χριστιανισμοῦ*, μτφρ. Μαρία Λουκά, 2005, σ. 360.
42. Πέτρος Βασιλειάδης, *Τά λόγια τοῦ Ἰησοῦ. Τό ἀρχαιότερο Εὐαγγέλιο*, Β' ἔκδοση 2008, σ. 240.
43. Paul Ricœur & André LaCocque, *Ἄς σκεφτοῦμε τή Βίβλο*, μτφρ. Ἀλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου-Φώτης Σιατίτσας, 2005, σ. 528.
44. Oscar Cullmann, *Οἱ ἀρχέγονες χριστιανικές ὁμολογίες πίστεως*, μτφρ. ἀρχιμ. Α. Π. Κουμάντος, 2005, σ. 112.
45. Rainer Albertz, *Ἱστορία τῆς θρησκείας τοῦ Ἰσραήλ κατά τούς χρόνους τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, μτφρ. Πολυξένη Ἀντωνοπούλου, 2006, σ. 912.
46. Jürgen Moltmann, *Τί εἶναι θεολογία σήμερα; Δύο μελετήματα γιά τήν ἐπικαιροποίησή της*, μτφρ. Πέτρος Γιατζάκης, 2008, σ. 152.
47. Eric Sharpe, *Συγκριτική Θρησκευολογία. Ἱστορική εἰσαγωγή*, μτφρ. Στέλιος Παπαλεξανδρόπουλος, 2008, σ. 576.
48. Klaus Koch, *Οἱ προφήτες*, μτφρ. Πολυξένη Ἀντωνοπούλου, 2009, σ. 576.
49. Σάββας Ἀγουρίδης, *Ἡ ἐπί τοῦ Ὁρους ὁμιλία τοῦ Ἰησοῦ. Εἰσαγωγικά-Σύντομο Ὑπόμνημα*, 2010, σ. 198.
50. *Κυριακοδρόμιο. Γραπτά κηρύγματα βιβλικῶν θεολόγων στά εὐαγγελικά ἀναγνώσματα* (συλλογικό), 2011, σ. 512.
51. Σταῦρος Ζουμπουλάκης (ἐπιμ.), *Ἡ μεσσιανική ἰδέα καί οἱ μεταμορφώσεις της. Ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη ὡς τούς πολιτικούς μεσσιανισμούς τοῦ 20οῦ αἰώνα* (σειρά: Συναντήσεις), 2011, σ. 536.
52. Σάββας Ἀγουρίδης, *Ὑπόμνημα ἐπὶ τῆ ἐπιστολή τοῦ ἀγίου Ἰακώβου*, 2012, σ. 152.
53. Σταῦρος Ζουμπουλάκης (ἐπιμ.), *Ἄς συζητήσουμε ἐπιτέλους γιά τό κήρυγμα* (σειρά: Βιβλιοθήκη τοῦ κηρύγματος), 2012, σ. 234.
54. Σταῦρος Ζουμπουλάκης (ἐπιμ.), *Ὁ Θεός τῆς Βίβλου καί ὁ Θεός τῶν φιλοσόφων* (σειρά: Συναντήσεις), 2012, σ. 612.
55. Gustavo Gutiérrez, *Θεολογία τῆς ἀπελευθέρωσης. Προοπτικές*, μτφρ. Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ἐπιμ. Θεωρῆς Δρίτσας, 2012, σ. 656.
56. Otfried Hofius, *Ἡ ἀλήθεια τοῦ εὐαγγελίου. Συναγωγή καινοδιαθηκῶν μελετῶν*, ἐπιμ. Χρῆστος Καρακόλης, π. Ἰωάννης Σκιαδαρέσης, Μιχαήλ Χατζηγιάννης, 2012, σ. 562.
57. Σταῦρος Ζουμπουλάκης (ἐπιμ.), *Νεοναζιστικός παγανισμός καί Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Παρεμβάσεις καί τεκμήρια*, 2013, σ. 184.

Παρά τήν πληθωρική παραγωγή κριτικῶν ἔργων γιά τήν παγκοσμιοποίηση καί τήν ἐλεύθερη οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς, τό ζήτημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας παραμένει περίπου ἐκτός συζήτησης, ὅπως ἐξάλλου καί οἱ ἐναλλακτικές προοπτικές πού προτείνονται ἀπό τά κοινωνικά κινήματα σέ ὁλόκληρο τόν κόσμο. Κι ὁμως ἡ ἰδιοκτησία ἀποτελεῖ τόν πυρήνα τοῦ σημερινοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος, τό ὅποιο δέν σέβεται οὔτε τήν ἀνθρώπινη ζωή οὔτε τή φύση. Ἐξετάζοντας σέ βάθος τή νεωτερική ἔννοια τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, οἱ δύο συγγραφεῖς παρακολουθοῦν τήν ἱστορική συγκρότηση τῆς ἔννοιας αὐτῆς, συνδέοντάς τη μέ τά σύγχρονα προβλήματα. Ξεκινώντας ἀπό τόν Χόμς καί τόν Λόκ, δείχνουν μέ ποιό τρόπο ἡ ἀπόλυτη καί ἀκραία μορφή τῆς ἰδιοκτησίας ὀδηγεῖ στή νεοφιλελεύθερη οἰκονομική λογική, πού κυριαρχεῖ σήμερα σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο. Οἱ Ντοῦχρο καί Χινκελάμμερτ ὑποστηρίζουν πώς ὁ μόνος τρόπος νά ἀποφύγουμε τήν καταστροφή τῶν ἀνθρώπων καί τῆς φύσης, ἀλλά καί τό ἀδιέξοδο τῆς τρομοκρατίας, εἶναι νά ἀναμορφώσουμε τήν ἔννοια τῆς ἰδιοκτησίας, προσαρμόζοντάς τη στίς πραγματικές ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων καί στή λογική τοῦ κοινοῦ καλοῦ. Ἐξετάζουν μέ ποιούς πρακτικούς τρόπους θά μπορούσε νά ὀριστεῖ ἐκ νέου ἡ ἔννοια καί ἡ νομική ὑπόσταση τῆς ἰδιοκτησίας στίς διάφορες μορφές της, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τά κοινά ἀγαθά καί τά μέσα παραγωγῆς, ἐκθέτοντας τίς ἐναλλακτικές προτάσεις τῶν κοινωνικῶν κινήματων καί τῶν Ἐκκλησιῶν. Οἱ συγγραφεῖς, ἐκτός ἀπό τόν εἰδικό πρόλογο, προσέθεσαν στήν ἑλληνική ἔκδοση καί ἕνα ἐπίμετρο, ὅπου παρουσιάζουν τίς θεωρητικές καί πρακτικές ἐξελίξεις τῶν τελευταίων χρόνων, ἐστιάζοντας ἰδίως στό οἰκουμενικό κίνημα.

ISBN 978-960-8053-42-7

9 789608 053427